विज्ञापनम् ।

ग्रन्थोऽयं चतुर्व्वर्गचिन्तामणिर्नाम सुविख्यातकीर्त्तिना पण्डितकुलतिलकेन महामहोपाध्यायेन श्रीमता हेमाद्रिणा विरचित । स किल दाक्षिणात्यजनपदे वात्सगोत्रीयात् कामदेवनायकाद्विजात्समादुद्भूत । वासुदेव वामनदेवश्च क्रमेणास्य पितामह प्रपितामह आसीत् । हेमाद्रिस्तु देवगिरिनगरीपते यादववंशावतंसस्य सुगृहीतनामधेयस्य महादेवभूभुज सकलकार्याधिकृत-पण्डित आसीत् । स राजा सहस्रद्वयरेन्दुमिते शकनृपतिसंवत्सरे समुल्लसितवान् । हेमाद्रिश्च तत्समकालिक एवासीत् ।

चतुर्व्वर्गचिन्तामणि व्रतखण्ड दानखण्ड तीर्थखण्ड-मोक्षखण्ड परिशेषखण्डात्मकपञ्चावयवसम्पन्न । तत्र व्रतखण्ड दानखण्डञ्च आसियाटिक-सोसाइटीसमाजाध्यक्षमहोदयानामनुमत्या तत्रभवतां पण्डिताग्रगण्यानां ॐ भरतचन्द्रशिरोमणिमहोदयानां परिशोधनपरत्वेन च मुद्रित । अत एक-महोदयानां परलोकयात्रानन्तरं परिशेषखण्डान्तर्गतश्राद्धखण्ड कालखण्डञ्च अस्य समाजाध्यक्षमहोदयानां अनुमत्या आवयो परिशोधनपरत्वेन च मुद्रित । परिशोधने कीदृशि आदर्शपुस्तकानि सहायभूतानि आसन् । तेषां सूच्य च सं-चिह्नित आसियाटिकसोसाइटीस्थानात्प्राप्त अपरञ्च कलिकातास्थसंस्कृतविद्यामन्दिरपुस्तका-लयादधिगतम् । कोऽपीय पुस्तकानि ग्रन्थकालत अपरिशुद्धानि पूर्वापरसङ्गति-रहितानि च अतो बहुषु स्थानेषु स्मार्त्त मूलपाठ मन्वादिस्मृतिनिबन्धतो याथार्थ्यमवलम्बित तथापि —

> अहहरण्यकुहरात् पवनोऽपि किमप्युद्भवत
> गतार्थस्तु दोषा न हि भवन्ति भान्ति हि विषये ।
> अनन्यायाद्य कुचिदपि भवतु पुनः
> तत्र सन्त यान्ति जितिनितिपूर्व्वे हि कृतिन इति ॥

यदनन्तरं परिशेषखण्डान्तर्गतप्रायश्चित्तखण्डस्य मुद्रणं भविष्यति, सम्भाव्यते एतत्पुस्तक महाजनसमाजोपकाराय कल्पते इत्यलं पल्लवितेन ।

श्रीयज्ञेश्वरशर्म्मण —

श्रीकामाख्यानाथशर्म्मण —

सूचीपत्रम् ।

(अ)

(आ)

(उ)

(ए)

(क)

(त)

(द)

(न)

(प)

(ब)

(भ)

(म)

(य)

(र)

(व)

(श)

पुराणनामानि ।

अ ।

अग्निपुराणम् १५५ । १७,

आ ।

आग्नेयपुराणम् १५२ । ७ १५६ । १३ १६० । १६ ।

आदित्यपुराणम् २८७ । २, ४६३ । १०, ४६७ । १५, ४५ । ८ । ११, ५८२ । १९, ६५६ । ७, ६६६ । २ । १६,

क ।

कालिकापुराणम् १८१ । २, २०१ । ११, २०८ । १८, २८७ । ११ ४०१ । ११, ४१२ । ३, ५७५ । ४, ८०८ । २,

कूर्मपुराणम् ६ । २, ४२ । १२, १६२ । ८, १७७ । १०, १८० । १८, १८२ । १५, १८३ । ३, २१२ । ८, २१८ । ८, २२३ । १०, २३० । १६, २३१ । १०, २३८ । ७, २४० । १३, २४८ । १४, २६४ । ८, २६५ । १५, २६७ । २, २८० । ८, २८१ । १०, २८५ । १०, २८६ । १६, २८७ । ७, ४५२ । ७, ५५६ । १५, ५५८ । ६, ५६० । २१, ७३० । ३, ७८३ । ६ ८०८ । १३, ८२० । ३, ६ । १४,

ग ।

गरुडपुराणम् १५२ । ४, १६० । २, १८२ । ८, ३१२ । ११, ३५० । १४, ३५३ । ८,

द ।

देवीपुराणम् २८५ । २२, ६८५ । ४, ४०७ । ३ ४११ । १८, ४१६ । १३, ४२४ । १६, ६१५ । १४, ६१७ । ८, ६१८ । १४ ६३० । १७, ६३१ । ६, ६३३ । १५, ६३७ । १०, ६३८ । १६, ६७७ । २१, ८४१ । ३, ८५३ । ८,

देवीरहस्यपुराणम् १५० । १८, १८२ । १८,

न ।

प ।

ब ।

भ ।

म ।

र ।

ल ।

व ।

श ।

स ।

ऋषिनामानि।

अ।

आ।

उ।

ऋ।

क।

ज ।

त ।

द ।

न ।

प ।

ब ।

य ।

ल ।

व ।

स ।

ह ।

स्मृतिग्रन्थनामानि।

आ ।

क ।

ख ।

ग ।

च ।

छ ।

त ।

द ।

ष ।

स ।

संग्रहकारनामानि ।

ज्योतिःशास्त्रनामानि ।

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

चतुर्व्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

सम्वत्सरायण मासविशेषाख्य कार्य्यविशेषोपयोगनिरूपणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

कल्याणानि ददातु वो गणपतिर्यस्मिन्नतुष्टे सति
क्षोदीयस्यपि कर्म्मणि प्रभवितुं ब्रह्मापि जिह्मायते ।
जाते यच्चरणप्रणामसुलभे सौभाग्यभाग्योदये
रङ्कस्याङ्कमनङ्कुशा निविशते देवेन्द्रलक्ष्मीरपि ॥ १ ॥
शश्वत्पुण्यहिरण्यगर्भरसनासिंहासनाध्यासिनी
सेयं वागधिदेवता वितरतु श्रेयांसि भूयांसि वः ।
यत्पादामलकोमलाङ्गुलिनखज्योत्स्नाभिरुद्वेल्लित
शब्दब्रह्मसुधाम्बुधिर्बुधमनस्युच्छृङ्खलं खेलति ॥ २ ॥
नमस्तस्मै विश्वोदयविलयरक्षाप्रकृतये
शिवाय क्षोणीधच्छिदुरपदपद्मप्रणतये ।
अमन्दस्वच्छन्दप्रथितपृथुमौलानुसृते
त्रिवेदीवाचामप्यपथनिजतत्त्वस्थितिभृते ॥ ३ ॥

रागः क्वाप्य नवस्तन श्रुतिरियं चेतश्चमत्कारिणी
सुग्धे वेत्थ यथा मयाद्य भरते वैदग्ध्यमाविष्कृतम् ।
आमीरे दयितेव सा शुभरते यद्यद्विधत्ते मया-
नियुक्तो मधुभिद्विवृत्तरसुधः चिन्वन् प्रियां पातु वः ॥ ४ ॥
ते देवस्य गभस्तयो दिनपतेरापन्नखेदच्छिदो-
निष्कृन्तन्तु कृतान्तपत्तनपथप्रस्थानदौस्थ्यानि वः ।
यैः सौवर्णमिवाखिलं करुणया निर्मातुमभ्युद्यतैः
कौर्णस्वर्णपरागरागघटितं दिक्चक्रमालक्ष्यते ॥ ५ ॥
राजा राजीवबन्धुर्विजयति जगति स्फीतगीतांशुवंश-
प्रादुर्भूतः त्रिलोकक्षितिपतितिलकः सिंघणः सिंहशक्तिः ।
तत्पुत्रो जैत्रपालः समभवदवनीमण्डलाखण्डलश्री-
रस्माद्दिग्व्यापकानां समजनि यशसां भाजनं कृष्णभूपः ॥ ६ ॥
अस्ति प्रत्यक्षमाभृन्मुकुटमणिशिरोरत्नांशुदक्ष-
श्रेणीवेणीविराजत्पदयुगलगलद्वर्णिवैरिवीरः ।
तादृग्भिः श्रीमहीमाह्नुतचरितगतारम्भदम्भाद्भुताभि-
र्भिस्तिर्न्यस्तप्रशस्तिर्द्रुततनुजः श्रीमहादेवभूपः ॥ ७ ॥
आ कैलासाद्विलासालसगणतरुणीगीतगौरीशकीर्त्तेः
आ च प्रेङ्खोलपाथोनिधिजललहरीखेदवेलाभुवेलात् ।
आ पूर्वस्मात्परस्मादपि धरणिभृतः कम्पमाना यदीयाम्
आज्ञां राज्ञामधीशाः करमुकुलमिलन्मौलयः पालयन्ति ॥ ८ ॥
संग्रामेष्वधमर्णतामुपगता वीराः परद्वीटयः
सेवा-श्रीमुपपादनेन विविधानाधीमिरस्य धनात् ।

यस्मादाददते निरत्ययसुखं नवैनदीयं यशो-
दिक्पालानिव याचितां गमयितुं दिङ्मण्डलीमद्गुनि ॥९॥
हेलायादितलब्धमार्गणगणं श्रुत्वैतदीयं गुणं
येषां श्रीहरसुधारनन्यहरहस्तुष्टावदानाद्भुतम् ।
तेषामेव महाहवेषु मिलतां प्रत्यर्थिनामर्थिना-
मप्याशाय भुजं भजन्ति विलयं सैन्यानि दैन्यानि च ॥१०॥
यस्योर्वीभीमभूमीरुहगहनगुहागर्त्तगर्जन्मृगेन्द्र-
श्रावव्याघ्रप्रघ्नोर्ध्वलनकुलकुलव्याकुलव्यालमालाम् ।
वारं वारं स्वनीतद्रुतजगयुगैः स्फीतभीतप्रतीपा
मूर्च्छामृच्छन्ति हन्त क्षितिधरधरणौ सञ्चरन्तोऽरिपक्षाः ॥११॥

अनेन चिन्तामणिकामधेनु-
कल्पद्रुमानर्थिजनाय दत्वा ।
विलोक्य शङ्के किममुष्य सर्वं
गीर्वाणनाथोऽपि करमदोऽभवत् ॥१२॥

तस्यास्ति नाम हेमाद्रिः सर्वश्रीकरणप्रभुः ।
निजोदारतया यस्य सर्वश्रीकरणप्रभुः ॥१३॥

तस्मादनुष्ठितचरित्रपवित्रकीर्त्ते-
र्वंशे हिमांशुविशदद्युतिराविरासीत् ।
लीलावतारमकरोदिह वासुदेव
ग्रामाद्विजातिवरजन्मत कामदेव ॥१४॥

हेमाद्रिरित्यधिगतभुवनगीतकीर्त्ति
स्पष्टाय तत्सुरजनिष्ट वरिष्ठमूर्त्तिः ।

नाथ्या समोऽपि विजितत्रिदिवेन येन
श्लाघामुपैति नहि काञ्चन काञ्चनाद्रिः ॥१५॥
तस्य श्रीकरणेऽस्य कापि लेखनचातुरी ।
यत्र प्रशस्तिभिस्तुल्यं येन दिग्भित्तयो मताः ॥१६॥
लिपिं विधाता लिखितां जनस्य
भाले विभूत्या परिमृज्य दुष्टाम् ।
कल्याणिनीमेष लिखत्यदैन्याम्
चित्रं प्रमाणीकुरुते विधिश्च ॥१७॥
सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तदेतदीय
धत्ते मनोविस्मयमस्मदीयम् ।
प्रागजन्मविद्याभरणचमोऽयम्
क्षणेन यद्विस्मृतिमेति दत्वा ॥१८॥
मन्ये तत्तत्पदाम्बर्गरिलहरीपूर्यमानोऽम्बुधिः
कल्पान्तेऽपि न शोषदोषविषयतां धत्ते कदाचिद्यतः ।
किञ्चैव जलाधिपाधिपप्रतिभुवं निधिश्य दैत्यारिणा
निश्चिन्तेन भुजङ्गपुङ्गवतनूतल्पेषु संसुप्यते ॥ १९ ॥
चित्रं तत्तत्पदाम्बरदिपपयसत्यस्य किं ब्रूमहे
यस्मिन्नन्यतदान्यकीर्त्तिरतुला धत्ते हमश्रेणिताम्
यङ्गमी पतित यदिष्णु जनतापङ्कानि याथार्थिनाम्
न्यस्तं दुस्तलेषु भालफलके पापां लिपिं लुम्पति ॥२०॥
तत्तर्पितोद्देवगण. स नून-
मरीचकी चन्द्रमस सुधायाः ।

जयन्तु चन्द्रस्य तदीयकीर्त्ति-
स्पर्द्धास्पद्धानि फलन्त्यघानि ॥२१॥

शूराणामवधिर्निधिश्च यशसामेकाश्रयः सम्पदाम्
दातॄणां प्रथमः कलाकुलगृहं वैदग्ध्यमार्गे गुरुः।
धौरेयश्च विपश्चितां सुकृतिनामद्वैतवादास्पदम्
नैवासीत [illegible] वर्त्तते न भविता हेमाद्रिसूरेः परः ॥२२॥

बिभर्त्ति नूनं द्विजवेषमेष
स एव हेमाद्रिरिति प्रतीतः।
यदाश्रयन्नामयतो यदस्य
कल्पद्रुमं दक्षिणबाहुमाहुः ॥२३॥

अथामुना धर्मकथादरिद्रम्
त्रैलोक्यमालोक्य कलेर्बलेन ।
लोकोपकारे दधतानुचिन्ताम्
चिन्तामणिः प्रादुरकारि चारुः ॥२४॥

तत्र च ।

खण्डैश्चतुर्भिर्व्रत-दान-तीर्थ-
मोक्षाभिधैर्धर्मचतुष्कमुख्यम् ।
निरूप्यते तत्परिशिष्टवस्तु-
व्यावर्णनार्थे परिशेषखण्डम् ॥२५॥

तत्रादौ देवताकाण्डं ततः कालविनिर्णयः ।
विपाकः कर्मणां पश्चाल्लक्षणानां समुच्चयः ।
महाप्रकरणानीह चत्वार्येतान्यनुक्रमात् ॥२६॥

नत्वोक्तव्रत-दानादिकर्म्मजातोपयोगिनम् ।
कुरुते करणाध्यक्षो हेमाद्रिः कालनिर्णयम् ॥१७॥

तत्र कालस्वरूपं कूर्म्मपुराणे दर्शितम् ।

अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरोऽमरः ।
सर्व्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्व्वात्मत्वान्महेश्वरः ॥
ब्रह्माणो बहवो रुद्रा ह्यन्ये नारायणादयः ।
एको हि भगवानीशः कालः कविरिति स्मृतः ॥
कालेनैव च सृज्यन्ते स एव ग्रसते पुनः ।
ब्रह्म-नारायणेशानां त्रयाणां प्राकृतोलयः ॥
प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः ।
परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।
तस्मात् कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वरः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः ।
कलनात् सर्व्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः ॥
अनादिनिधनत्वेन स महान् परमेश्वरः ।
निमेषादपि सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरो ह्यति ॥
तस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मस्य कालस्य परमेष्ठिनः ।
दुर्व्विज्ञेया महाभाग योगिनामपि सूक्ष्मता ॥
पद्मपत्रशतस्यन्तु सूच्या वै भिद्यते यदा ।
समकालन्तु तद्भिन्नमबुधो मन्यते जनः ।
कालक्रमेण तद्भिन्नं सा तस्य द्विज सूक्ष्मता ॥

एवंविधस्यानादिनिधनस्यापि सूक्ष्मस्य यद्यप्यपरिच्छिन्नता तथा-प्याद्यन्तवतीभिः सूर्य्यादिग्रहक्रियाभिः परिच्छिन्नतोपपद्यते तासां क्रियाणां सन्तानस्य बीजाङ्कुरसन्तानवदनाद्यनन्तत्वादनादिनिधन-स्यापि कालस्य परिच्छेदः सम्भवति ।

तथाच विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

तस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मस्य तथापि महतो द्विजाः ।
कालसंज्ञा बुधैर्ज्ञेया ग्रहगत्यनुसारतः ॥

तथाक्षरादिमत्यक्षनिमेषादिक्रियाद्वारेण परिच्छेदः कालस्य तत्रैवाभिहितः ।

लघ्वक्षरसमा मात्रा निमेषः परिकीर्त्तितः ।
अतः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्यो भृगूत्तम ॥
नोपलभ्यं यथा द्रव्यं सुसूक्ष्मं परमाणुतः ।
द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेया प्राणो दशत्रुटिः स्मृतः ॥
विनाडिका तु षट्प्राणास्तत्षष्ट्या नाडिका स्मृताः ।
अहोरात्रन्तु तत्षष्ट्या नित्यमेव प्रकीर्त्तितम् ॥
त्रिंशन्मुहूर्त्ताश्च तथा अहोरात्रेण कीर्त्तिताः ।
तेऽत्र पञ्चदश प्रोक्ता राम नित्यं दिवाचराः ॥
उत्तरां तु यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः ।
तथा तथा भवेद्वृद्धिर्दिवसस्य महाभुज ॥
दिवसस्य यथा राम वृद्धिं समधिगच्छति ।
तदाश्रितमुहूर्त्तानां तथा वृद्धिः प्रकीर्त्तिता ॥
दिनवृद्धिर्यथा राम दोषाहानिस्तथा तथा ।

तदाश्रितमुहूर्त्तानां हानिर्ज्ञेया तथा तथा ॥
दक्षिणाञ्च यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः ।
दिवसस्य तथा हानिर्ज्ञातव्या तावदेव तु ॥
क्षीयन्ते तस्य सामी तु तन्मुहूर्त्तास्तथैव च
रात्र्याश्रिताश्च वर्द्धन्ते रात्रिवृद्धिस्तथा तथा
यदा मेष महस्रांशुस्तुलाश्चैव प्रपद्यते ।
समरात्रिन्दिवं कालो विषुवच्छब्दवाचकः ॥

एवञ्च निमेषादिक्रियाकालद्वारेणावच्छिन्ना या सूर्य्यक्रिया तादृश्यौ द्वे क्रिये यस्याः क्रियायाः अवयवौ तत्क्रियया अवच्छिन्न कालस्त्रुटिरिति व्यवहारस्य विषयो भवति। एवमन्येऽपि प्राण-विनाडिकादयो व्यवहारा ज्ञेयाः, एवं सूर्य्याद्यवयवद्वारेणाहोरात्र निष्पद्यते। तच्च त्रिविधं दर्शितं ब्रह्मसिद्धान्ते।

सावनं स्यादहोरात्रमुदयादोदयाद्रवेः ।
रवेस्त्रिंशांशः (?) राक्षसस्तिथिसम्भोगमैन्दवम् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे त्वहोरात्रञ्च चतुर्धा दर्शितम्।

तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्त्तितः ।
अहोरात्रेण चैकेन सावनोदिवसः स्मृतः ॥
आदित्यभागभोगेन सौरोदिवस उच्यते ।
चन्द्रनक्षत्रभोगेन नाक्षत्रोदिवसः स्मृतः ॥

तिथिभागयोर्लक्षणं तत्रैव दर्शितम्।

चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् ।
तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य भार्गव ॥

भगणेन समग्रेण ज्ञेया द्वादश राशयः ।
त्रिंशांशस्तु तदा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥
आदित्याद्विप्रकृष्टन्तु भागं द्वादशकं यदा ।
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥

स्कान्दपुराणे प्रभासखण्डेऽपि ।

अमाषोडशभागेन(१) देवि प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥
अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः ।
तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥

एवं मासोऽपि पितामहेन त्रिविधो दर्शितः ।

दर्शाद्दर्शस्त्रिंशद्दिवसस्तु सावनो मासः ।
रविसंक्रान्तिविचिह्नः सौरोऽपि निगद्यते तज्ज्ञैः ॥

'दर्शादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी दर्शात्परतः शुक्लप्रतिपदमारभ्य अमावास्यान्त इत्यर्थः ।

तथा च ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितम् ।

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।
एकराशौ रविर्यावत्तावत्कालं सभास्करः ॥

ज्योतिःसिद्धान्ते [illegible] मासश्चतुर्विधो दर्शितः ।

प्रथमः सावनो मासो द्वितीयश्चान्द्र उच्यते ।
नाक्षत्रस्तु तृतीयः स्यात्सौरो मासश्चतुर्थकः(२) ॥

---

(१) अमाषोडशभेदेनेति ख० ।
(२) चतुर्विध इति ख० ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि मासस्य चातुर्विध्यमावेदितम्।

चन्द्रमाः पौर्णमास्यन्ते भास्करादतिरिच्यते।
राशिषट्कं तथा राम माधार्द्धेन न संशयः॥
भागद्वादशकेनैव तिथ्यां तिथ्यां क्रमेण तु।
चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्य्येण सह युज्यते॥
सन्निकर्षाद्यारभ्य सन्निकर्षाद्यापरम्।
चन्द्रार्कयोर्युधैर्मासश्चान्द्र इत्यभिधीयते॥
मासने [redacted] तथा मासि त्रिंशत् सूर्य्योदयाः स्मृताः।
आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्त्तितः।
सर्व्वर्क्षपरिवर्त्तैस्तु मासश्चो माम उच्यते॥

चान्द्रस्तु देशव्यवस्थया चिकाषड्मण्डलेन निवन्धकृता द्विधा दर्शितः।
चान्द्रोऽपि शुक्लप्रथमादिः कृष्णादिर्वेति च द्विधा।

कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति केचन।
येऽपीच्छन्ति न तेषामपीष्टो विन्ध्यस्य दक्षिणे॥

तथा च तैत्तिरीयके श्रूयते।

अमावास्यया मासान् सम्पाद्याहरुत्सृजन्त्यमावास्यया हि मासान् सम्पश्यन्ति पौर्णमास्यया मासान् सम्पाद्याहरुत्सृजन्ति पौर्णमास्यया हि मासान् सम्पश्यन्तीति।

तथा पौर्णमासादिचिकनर्षाम्प्राद्यावार्त्तिके पूर्णमासोऽसिन्निति शब्दविक्षिरुक्तवात्। अश्वयुक् कृष्णपक्षे च श्राद्धं कार्य्यं दिने दिने। इति लिङ्गदर्शनाच्च।

अतएव द्विविधचान्द्रमासग्रहाय "यस्मिन्मासे दिने यस्मिन् विप-

त्तिरुपजायते । पर्व्वान्तः स तु विज्ञेयो मासो नैमित्तिकं प्रति" ॥ इति ज्योतिर्गर्गेणापि पर्व्वान्त इति सामान्येनोक्तं । नैमित्तिकं च प्रतिसांवत्सरिकमुच्यते, सांवत्सरिके च चान्द्रमास एव विनियुक्तः । "आब्दिके पितृकार्य्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते" । इति वचनात् ।

मानभेदेन मास-दिनसङ्ख्या विष्णुधर्म्मोत्तरे दर्शिता ;

माने मासस्तु मासचः सप्तविंशतिभिर्दिनैः ।

परिशेषेषु मासेषु मासस्त्रिंशद्दिनः स्मृतः ॥

मासशब्दो यथोदितानां चतुर्णामपि मासानामनेकार्थगवादि-शब्दवद्वाचको द्रष्टव्य इति केचित् । अपरे त्वाहुः मासशब्दश्चान्द्र-मासविशेषवचनः "त्रयोदशमासाः संवत्सरः अस्ति त्रयोदशो मासः अर्द्धमासे देवा इज्यन्ते मासि मासि पितृभ्यः क्रियन्त इत्यादि-वैदिकप्रयोगस्य चान्द्रविषयत्वात्तेन यव-वराहादिशब्दवत् सर्व्वत्र मुख्यत्वं । पक्षौ पूर्व्वोत्तरौ शुक्ल-कृष्णौ मासस्तु तावुभावित्यमरसिंहे-नाभिधानात् । इतरथा चान्द्रमास इत्यभिदध्यात् । एवमन्येष्वभि-धानेषु चान्द्र एव मासशब्द इति निरूपितं । "मासः पक्षद्वयमिति पुराणाद्यभिधानाच्च । न च चतुर्षु मासेष्वनुगतं मासत्वसामान्यम-नुभूयते उपपद्यते वा, मासान्तरे प्रयोगस्तु प्रकारान्तरेणाप्युपपन्न-स्तथानेकार्थशक्तिकल्पनाभयाच्चान्द्र एव मुख्यो मासशब्द इति । अत्र केचिदाहुः चैत्र-वैशाखादिशब्दाश्चित्रा-विशाखानुराधादिनक्षत्राणा-मेकतरनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयुक्तमासवचनाः पाणिनेरनुशासनादिति यथोक्तं "नक्षत्रेण युक्तः कालः सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति" 'नक्षत्रेण' विशाखाद्यन्यतरेण, युक्ता पौर्णमासी वैशाखादिव्यपदेशभाक्

नक्षत्रयोगस्य न कार्त्स्न्येन किन्त्वेकदेशेनापि व्यपदेशे हेतुः।

तथाच शङ्करगीता।

आदिपादार्द्धमात्रेण नक्षत्रस्यान्वये सुधीः।

तिथिरर्द्धेऽपि संयुक्ता विपरीता न सा पुनरिति ॥

सा पौर्णमासी यस्मिन्मासे स वैशाखादिपदाभिधेयः, 'संज्ञायामिति रूढिशब्दतां पुरस्करोति।

तथाच च्यवनः।

अश्वयोषाढयौ चित्रौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च चित्रो मतः।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कार्त्तिकादिव्यवस्थयेति ॥

सङ्कर्षणकाण्डेऽपि।

द्वे द्वे चित्रादितारात्र्ये परिपूर्णेन्दुसङ्गते।

मासाश्चैत्रादयो ज्ञेयास्त्रिकैः षष्ठान्त्यसप्तमाः ॥

तेन विशाखादियोगाद्वैशाखादित्वमिति नक्षत्रयोगः आदरणीयः। तथाच विष्णुः। माघी चेन्मघायुक्ता स्याद्वैशाखी चेद्विशाखायुक्ता स्यादिति। यत्तु वृत्तिकारेण पुष्ययोगात् पौषीत्याद्युदाहृतं तच्छिष्याणां सुखबोधार्थं नायमपकर्णादिवत्संबन्धी शुभावयवार्थः किन्तूद्दिष्टादिवदवयवार्थः कश्चिदवान्तरप्रवृत्तिनिमित्त इति तस्याभिप्रायः, प्रकृति-प्रत्ययान्वाख्यानमपि गोशब्दस्येव गमेर्डो गच्छतीति गौरितिवदवमेयं। ततश्च वैशाखशब्देन पौर्णमासी वा नक्षत्रं वा तद्योगो वा तद्युक्ता वा पौर्णमासी नक्षत्रं वा तद्युक्तं पौर्णमासीयुक्तो वा तद्योग इत्यादिकल्पनावतारः। आगमप्रसिद्धिप्रायस्याद्यपकर्णादिशब्दतुल्यत्वानुपपत्तेः। तस्माद्वैशाख्यादिशब्दा

यथोदितनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीलक्षणकालवचनाः, वैशाखादिशब्दाश्च तत्तन्नक्षत्रान्वितपौर्णमासीमध्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तचान्द्रमासवचनाः इति स्थितं। कथं तर्हि सौरमासे वैशाखादिपदप्रवृत्तिः तत्रापि प्रसिद्धिप्राबल्यमस्ति। तत्र केचिदाहुः अनेकशक्तिकल्पनादोषाद्गौणीति । चान्द्रे हि मासे वैशाखादिशब्दप्रसिद्धिः अभियुक्तानां शास्त्रस्था, सौरे तु मासे न शास्त्रस्था, शास्त्रस्था च प्रसिद्धिर्बलीयसी न लौकिकी, तथा गौणत्वेनाप्युपपत्तेः । तथाचाहुः "शास्त्रस्था तन्निमित्तत्वात् प्रतिपत्तेर्बलीयसी । लौकिकी प्रतिपत्तिस्तु गौणत्वेनापि नीयते" इति ॥

तदसत् प्रसिद्ध्योरविशेषात् । तथा च ज्योतिर्गार्ग्यः ।

सौरो मासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।
आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते ॥

बृहस्पतिः ।

विवाहे सौरमासे अधिकामर्थसिद्धिं प्राह वराहमिहिरः ।
नैवं प्राह पराशरः कथयते पौषञ्च दौर्भाग्यदम् ।
आषाढादिचतुष्टये न शुभदं कैश्चिन्निदिष्टं द्विजैरित्यादि ॥

बौधायनश्च ।

कर्कटे तु हरौ सुप्ते गजध्वजक्रियाश्विने इति ।
तुलायां बोधयेद्देवी वृश्चिके तु जनार्दनम् ।
दिवाषाढः स विज्ञेयः शेते च श्रावणेऽच्युत इति ॥

तेन बौधायनादयः सौरमासे श्रावणादिपदानि प्रयुञ्जते तेनोभयापि प्रसिद्धिः शास्त्रस्था न विशेषेण सौरमासमता गौणा इत्या

समाधीयते प्रसिद्धिप्रावल्याद्यनेकशक्तिकल्पना अश्वादिशब्दवन्न विरुध्यते, अगोपालाङ्गनाजनपुरस्कृता सौरमासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः, क्वचिदेव तु चान्द्रे। तस्मात् सौर-चान्द्रमासवचना एव मुख्यया वृत्त्या वैशाखादिशब्दा इति सिद्धमिति। तदयुक्तं उभयोरपि प्रसिद्धोः शास्त्रत्वाविशेषेऽपि चान्द्रमासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः सार्व्वत्रिकी प्रबला सौरे तु न तथा, यत्तूक्तं आगोपालाङ्गनाजनपुरस्कृता च सौरे मासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः क्वचिदेव तु चान्द्र इति, तदपि मिथ्यैव विपरीतस्यैव दर्शनात्। तथा च पाणिनिः "नक्षत्रेण युक्तः कालः अस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति। न च सौर-चान्द्रयोरेविंवधास्ति संज्ञा, तस्माच्चान्द्रमासवचना एव चैत्र-वैशाखादिशब्दाः। एतावत्तु सौर-चान्द्रमासेनैव मासद्वयात्मकः। तत्र सौरमानेन विष्णुधर्म्मोत्तरे।

सौरमासद्वयं राम ऋतुरित्यभिधीयते।
चान्द्रमानेनापि चिकाऽसमझने।
श्रौत-स्मार्तक्रियाः सर्व्वाः कुर्य्याच्चान्द्रमासर्तुषु।
तदभावे तु सौरर्त्तुष्विति ज्योतिर्विदाम्मतम्॥
ऋतौ चान्द्रनिमित्तत्वं मन्त्रवर्णात्प्रतीयते।
ऋतुनन्योविदधज्जायते पुनरित्यतः॥
पुनः पुनर्य्यो जायते स एव विदधदृतून्।
चन्द्रः पुनः पुनर्जन्मा तस्माच्चन्द्रवशादृतुः॥
होतृप्रकरणे चन्द्रं प्रक्रम्य प्राह तित्तिरिः।
स ऋतून् कल्पयतीति चान्द्रोऽयं ऋतुकल्पकः॥

ते च षड् हेमन्त-शिशिरयोः समासेन पञ्च पञ्चवा ऋतवः पञ्चर्तवः हेमन्त-शिशिरयोः समासेनेति च श्रुतेः, ते च वसन्तोपक्रमाः मुखं वा एतदृतूनां यद्वसन्त इति श्रुतेः, ते च प्रत्येकं चैत्रादिमासद्वयात्मकाः, मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू, शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू, नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू, इषश्चोर्जश्च शारदावृतू, सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू, तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू इत्याथर्वणवादिश्रुतेः। मधुमाधवादिशब्दाश्चैत्र-वैशाखादिषु ग्रन्थान्तरे प्रयुक्ताः।

चैत्रोमासोमधुः प्रोक्तो वैशाखो माधवो भवेत्।
ज्येष्ठमासश्च शुक्रः स्यादाषाढः शुचिरुच्यते॥
नभो मासः श्रावणः स्यान्नभस्यो भाद्र उच्यते।
इष आश्वयुजो मासः कार्त्तिकश्चोर्जसंज्ञकः॥
सहोमासो मार्गशिरः सहस्यः पौषमासकः।
माघमासस्तपः प्रोक्तस्तपस्यः फाल्गुनः स्मृतः॥

बौधायनेन पुनर्मीन-मेषयोर्मेष-वृषयोर्वा वसन्त इत्यभिधानात् मीनादिकं मेषादिकं च वैकल्पिकं वसन्ताद्यङ्गीकृतं, यदा त्वधिकमासो भवति तदा चान्द्रमानेन मासत्रयात्मकोऽपि कश्चिदृतुः सम्पद्यते।

तथाच त्रिकाण्डमण्डनेनोक्तम्।

चान्द्रे मासे यदा चैत्रमासादिर्मलिनस्तदा।
शुद्धेऽपि मलिने चैत्रे वैशाखेऽपि वसन्तता॥
ननु सैवेयमायाता मासत्रयवसन्तता।
सत्यं मत्यन्तराभावात् सैवात्राभ्युपगम्यते।
अन्यत्रापि विकल्पः किं तदत्राभ्युपगम्यते॥

माघाद्वयो वसन्तस्याः त्यक्ताद्यमथवान्तिमम् ।
अचोद्यते विकल्पो हि सौरमासेषु युज्यते ॥
न तु चान्द्रेषु युक्तोऽसौ मलमासानुवर्त्तिषु ।
द्वादशैव हि ते मासाः सूर्यसंक्रान्तिसञ्ज्ञिताः ॥
द्वौ द्वौ मासाविर्त्तवैकैकस्तत्तं छला तु गण्यते ।
ऋतवस्तत्र मीनाद्या मेषाद्या वा षडेव हि ॥
चान्द्रस्तु मलिने माघे माघे मासास्त्रयोदश ।
विकल्पनेऽथ यत्किञ्चिन्मासमारभ्य युग्मतः ॥
ऋतुषु क्रियमाणेषु मास एकोऽतिरिच्यते ।
किमभावमृतुर्मासः किमर्द्धः सप्तमो भवेत् ॥
सप्तर्त्तुषु वा क्वापि प्रविशत्विति चिन्त्यते ।
ऋतुशून्यो न कालोऽस्ति मासृतुः सप्तमः श्रुतौ ॥
तथर्त्तुर्ऋतुनाऽयुग्मस्य दत्यृतुशून्यता ।
यद् वा चात्र दत्येषा श्रुतिः सप्तमवारिका ॥
अतः श्रुतेः स्मृतिर्बाधा द्वौ मासावृतुरित्ययं ।
तस्मादधिकमासः स्याद्वान्येष्वृतुषु कुत्रचित् ॥
यद्येषोऽन्तर्भवेन्मासः स ऋतुः स्यात् त्रिमासिकः ।
यद्वा षष्टिदिनैर्मास एक एवोभयात्मकः ।
अतोऽत्रापि वसन्तस्य स्याद्द्वयोरेव मासयोः ॥

अयनञ्च सौरमृतुत्रयेण तथा च सौरमानमधिकृत्य विष्णुधर्मोत्तरे "ऋतुत्रयञ्चायनं स्यादिति. तथाच संवत्सरोऽपि चान्द्रेर्मासैश्चान्द्रः सावनैः सावन. सौरैः सौर इति त्रिविध । तथाचोक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

चान्द्र-सावन-सौराणां मासानान्तु प्रभेदतः ।
चान्द्र-सावन-सौराख्यास्त्रयः संवत्सरा अपि ॥

ते च द्वादशमासात्मकाः "द्वादश मासाः संवत्सर इति श्रुतेः। चान्द्रस्तु संवत्सरः कदाचित्त्रयोदशमासात्मको भवति, अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुरिति श्रुतेः । चान्द्रमास एव त्रयोदशमासस्य सम्भवात् ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिनो यदा ।
एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।
समादये साष्टमासे तदास्मासोऽतिरिच्यते ॥

चान्द्रसंवत्सरस्य चैत्रशुक्लप्रतिपदुपक्रमः ।

तथा ब्रह्मपुराणे संवत्सरारम्भविधिक्रमे ।

चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समग्रन्तु तथा सूर्य्योदये सति ॥
प्रवर्त्तयामास तथा कालस्य गणनामिह ।
ग्रहान्नागानृतून्मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

चैत्रसितादेरुदयात् भानोर्दिन-मास-वर्ष-युग-कल्पाः सृष्ट्यादौ लङ्कायां सम प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य सौरः संवत्सरः, पुनर्मीनादिर्मेषादिर्वा समस्तस्य विकल्पेन मीनादित्वस्य मेषादित्वस्य चोभयत्रादर्शनाच्च च ऋतुमुख्यत्वात् संवत्सरमुखस्यैव ऋतुमुखत्वोपपत्तेः ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे ।

मासद्वयसमारम्भे चन्द्रार्कौ वासवर्क्षगौ ।

सौरस्य पक्षात् व्यवहारकार्य्यं ॥
स्यात् पूर्वकालक्षयपूरणाभ्याम्
चान्द्रेण मानेन युगस्य राशेः ।
नक्षत्रमानाद्ग्रहणानि चैन्द्री-
मानेन कुर्य्याद्गणनात्मकेन ॥

ऋष्यशृङ्गः ।

विवाह-व्रत-यज्ञेषु सौरं मानं प्रशस्यते ।
पार्वणेऽष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाब्दिके ॥

ज्योतिर्गर्गः ।

विवाहोत्सव-यज्ञेषु सौरं मानं प्रशस्यते ।

तथा स्मृत्यन्तरे ।

एकोद्दिष्टविवाहादौ क्षणादौ सौर-सावनौ ।
तद्वेव पितृकृत्यादौ मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ॥

तथाच ज्योतिर्गार्ग्ये ।

सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।
आब्दिके पितृकार्य्ये च चान्द्रोमासः प्रशस्यते ॥

'आब्दिके' सांवत्सरिकमृताहश्राद्धे । 'पितृकार्य्ये' पाण्मासिकश्राद्धादौ, यज्ञाद्यारम्भ-संवत्सरकार्य्ये यज्ञव्यतिरिक्ते सर्व्वस्मिन् दैवकार्य्ये 'चान्द्रोमासः' प्रशस्यत इत्युक्तं ।

उक्तञ्च पितामहेन ।

दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

प्रतिसंवत्सरश्राद्धे मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ॥

वृहस्पतिः ।

रवेरभ्युदये मानं चन्द्रस्य पितृकर्मणि ।
यज्ञे सावनमित्याहुराचे सर्व्वगतादिषु ॥

ज्योतिर्गार्ग्यः ।

आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।
सावनेनैव कर्त्तव्या शत्रूणां वाप्युपासना ॥

यथा पाण्डवैः कौरवाणां मन्त्रविद्धाम्नात् ।

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद्ब्राह्मणस्य तु ।
संक्रान्ति-पौर्णमासाभ्यां तथैव नृप-वैश्ययोः ॥

अथादिशब्दार्थं श्रीधरेण दर्शितं ।

विवाहोपनयन-चूड़ा-व्रत-नियम-प्रतिष्ठा-गृहकरण-चौर-यात्रा-महाषष्ठी—महासप्तमी-विजयदशमी-दशहरा-युगादि-महाज्यैष्ठा-प्रभृत्यादिशब्देनोपादीयते, यज्ञादावित्यादिशब्देन याग-दान-होम-गर्भाधान-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-ऋण-क्रय-विक्रय-व्यवहार-ग्रहण । तथा—"सदैव पितृकृत्यादौ मासश्चान्द्रमसः स्मृतः" इत्यत्र पितृकृत्यादावित्यादिशब्देन हद्याभिषेक-सवत्सरश्राद्ध-पार्व्वणाष्टकादे-ग्रयन-चूड़ा-व्रतनियम-प्रतिष्ठा-गृहकरण-चौर-यात्रा-शक्रोत्सवा-दिग्रहण । तथाच प्रथमराशित प्रसतिगोचराष्टवर्गानुसरणक्रमेण नक्षत्राग्निभोगसम्बन्धेन शुभाशुभोपभोगात् ।

मङ्गलेषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।
दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्र-पौषविवर्जिता इति ॥

मासोपदेशे सौरमासाश्रयणं सावनस्य च मासस्य नियतत्रिंश-द्दिवसत्वात्रिषेकदिवसात् प्रभृतिषु षष्ठाष्टमासेषु पुंसवनादेर्विधानात् "मासमग्निहोत्रं जुहोतीति "चातुर्मास्येन यजेतेत्यादिष्वनियतदिवस-मासपरिग्रहानुपपत्तेर्नियतपदेन सावनग्रहणं। तथा "मासि मासि पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति। "नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकस्य यत्" इत्यादितिथिसम्बन्धेन विहितपितृकार्य्यसिताषितविधिनियम-मन्तरेण सांवत्सरिक प्रति नियमानुपपत्तेः सर्वत्र तिथिभोगे चान्द्र-मासाश्रयणमिति। अत्र पण्डितपरितोषकर्त्तोक्तं आदिशब्देन व्यव-स्थिताः यथा परिगणिता विवाहाद्यो गृहीतव्या इति कुतोऽवगतं अव्यवस्थितग्रहणबाधकप्रमाणाभावात्तथा हि सौरेदेवशयनादिषु विहितस्यान्द्रमासाश्रयणं च द्वादश्यादितिथिविशेषेण शयनादिषु क्रियायां दृश्यते, यदाह गार्ग्यः।

हिराषाढ़ा क्रिया तावद्यावद्विष्णोः प्रबोधनम्।
प्रसुप्ते तु हरौ कार्य्या सूर्य्यगत्यैव सा क्रिया॥

अथ च "विष्णुः स्वपिति कर्कटे इति हिराषाढेऽपि राशिभोग-पुरस्कारो दृश्यते, न चोपनयनाग्न्याधानादिषु सौरमास इत्यैकान्ति-कगर्भादिसङ्ख्या वर्षाणां "गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयीतेति, "षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि" "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी" इत्यादियौतिसव-चनैः सावनमासपुरस्काराच्च सावने मासि सिताषितपक्षपरिहरण-मस्ति। सति च तिथिपरिग्रहे चान्द्रमासाश्रयणमपि प्रवर्त्तते वस्तु। किञ्च "यासौ वैशाख्यमावास्या रौहिण्या सम्पद्यते तस्यामादधीतेति चान्द्रे मासाधानविधानाद्यज्ञादौ सावनविधिरनैकान्तिकः।

विवाह-व्रत-यज्ञेषु सौरमानं प्रशस्यत इति ।

यज्ञेष्वपि सौरं मानं दर्शयति ।

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिपैचमिह निर्वपेत् ।

कन्या-कुम्भ-वृषस्थेऽर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदा ॥

कन्यायोगात्प्रवितरि पितृयज्ञानुशासनात् ।

तावत्पितृपुरी शून्या यावद्वृश्चिकदर्शनमिति ॥

सौरमानेनापि पितृकार्य्योपदेशात् न च सांवत्सरश्राद्धे चान्द्र-मत्यैकान्तिक ।

यस्मिन् राशौ गते सूर्य्ये विपत्तिं यान्ति मानवाः ।

तेषां तत्रैव कर्त्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः

इति व्यासवचनं हि सौरमानं दर्शयति ।

प्रचेताः पुनराह ।

प्रेतमासस्य यः पक्षस्तत्तिथौ प्रतिवत्सरम् ।

यावत् स्मरति पौत्रोऽपि तेषां तत्रैव दापयेदिति ॥

न च व्रतनियमादिकं सौरे क्रियते इत्यैकान्तिकं, चातुर्मास्य-व्रतानां हरिशयनवशेनारम्भसमाप्त्युपदेशात् आसोपवासस्य चाश्विन-पक्षशुक्लैकादश्यामुपक्रान्तस्य तथाविधैकादश्यन्तमुपवासात् सावन-चान्द्रयोरेकतममपि नियतं, न च देवशयनप्रबोधोत्सवादि चान्द्रमासे विहितमप्यैकान्तिकं, विष्णुः स्वपिति कर्कटे ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ।

कन्यायामम्बिका देवीं सिंहे चैव पुरन्दरम् ॥

तस्मिन् सुप्ते यदा विष्णुस्तुलायामपि वृश्चिके ।

इत्यादि बौधायनवचनवशेन हि सौरं प्रतीयते ।

यदपि पठन्ति ।

दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।
उपाकर्म्म तथा षष्ठ्यां होमदिष्टं ह्युपास्ति इति ॥

तदप्यनैकान्तिकं प्रौष्ठपद्यां हस्तेनोपाकरणं श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधीत्यादिगोभिलादिवचनाच्चान्द्रमासावगतेः । यदपि पितामहवचनम् ।

कार्त्तिकस्य तु यत्स्नानं माघे मासि विशेषतः ।
कृच्छ्रादिनियमानाञ्च चान्द्रमानं प्रमाणतः ॥

इति तदनैकान्तिकं "तुला-मकर-मेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते" इति पद्मपुराणवचनात् । न च कृच्छ्रादिनियमे चान्द्रमानमनैकान्तिकं तथा हि चान्द्रायणं प्रकृत्य मनुः ।

यथाकथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।
मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥

इति वदन् सावनमासं पुरस्करोति । "तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डा-निति याज्ञवल्क्यश्चान्द्रायणं दर्शयति । तथा

पतितेन तु सम्पर्कं मासं मासार्द्धमेव वा ।
गोमूत्र-यावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति ॥

इति सावनं मासं दर्शयति । अन्यथा तु कतिपयदिनाधिके मासंसंसर्गनिमित्तप्रायश्चित्तकल्पनामूलमासानुसारेण सौरचान्द्रयो-र्नियतदिवसतया कल्पनानुपपत्तेर्नियतदिनमात्रकमासग्रहोऽप्युच्यते । एवं वर्षमितेऽपि प्रायश्चित्ते सावनमासग्रहणं । तस्मात् सौरो मासो

विवाहादाविति। विवाहशब्देन यथापरिगणितेन विवाहादयो लक्ष्यन्त इत्यन्यथा वर्णनीयं। तथा हि यत्र मेषादिराशिभोगव्यपदेशेन कर्मविधि' तत्र सौरमासाश्रयणेन कर्माण्यनुष्ठेयानि, भाद्रपदादिव्यपदेशेन यदि तान्येव यथा "द्वादश्यां शुक्लपक्षे च मासि भाद्रपदे" इति,

तथा "शक्रमुत्थापयेद्राजेति, तथा "सिंहे शक्रध्वजक्रियेति। तत्र सिंहभाद्रपदयोः सामान्य-विशेषन्यायेनाविरोधादुभयसमावेशः सुकरः। यत्र सामान्येन "दश मासाः प्रशस्तास्ते चैत्र-पौषविवर्जिताः" इति श्रूयते तत्र चैत्रादिशब्दानां सौर-चान्द्रसाधारणत्वात् सन्देहे विवाहे सौरराशिर्गम्यते। तद्राशिवशेन हि शुभाशुभफलं श्रूयते। "सौरो मासो विवाहादाविति वचनात् सौर एव गृह्यते। सौरे च वैशाखे लक्ष्यमाणे यदि तत्र चित्रायुक्तपौर्णमासीसम्बन्धो दृश्यते तदा चैत्रव्यपदेशोऽर्हत्वात् निषेधविषयत्वं सौरस्यागमवलीयस्त्वेन निषेधस्य च पौर्णमासीसम्बन्धेनाप्युपपत्तेः। यदपि चैत्रत्वमयत्नकल्प्यमेव तथा "गर्भादिसंख्या वर्षाणामिति यद्यपि सावनपरिग्रहः तथाप्युपनयनादिषु राशिभोगजन्यशुभाशुभफलानुसारेण लग्नाद्युपपादनवशात् सौरपक्षोऽविरोधादुपपद्यत इत्यभिप्रायोक्तं। "सौरमासो विवाहादाविति न पुनरन्यस्य मासस्य विवाहादौ निराकरणमवगम्यते। तथाच वराहमिहिर। "वृहस्पतौ शोभनगोचरस्थे विवाहमिच्छन्ति हि दाक्षिणात्याः" इति वृहस्पते शुद्धिं वदंश्चान्द्रमासं पुरस्करोति "भवत्सर गुरुस्तिष्ठति" "पतनय शुभिज" इति च सावन-चान्द्रमान सम्भवत्येव नियतदिवसकमासादावनधिकम-

त्वात् सावनवर्षस्य वृहस्पतिराशिगतभोगस्य च नियतदिवसकम-मासवादप्यविच्छिन्नत्वादङ्गारकागुरुंरपि सापेक्षितत्वाच्चन्द्रराशिभोगे-ऽपि चान्द्रमासग्रहणमेव तथा "संस्कृते भृगुसमये कन्या क्रियत इति, "वृहस्पतौ पुरुष इत्यादिवचनं क्वचित्सावनं क्वचिच्चान्द्रमासं पुरस्क-रोति। एवं यज्ञादेरपि सावनमासादेरनियम इति दर्शितं तस्मात् तदृवचनवशेन सर्व्वेष्वेव कर्म्मसु सर्व्वेषामेव चान्द्रादिमासानां सम्भवः किन्तु क्वचित् क्वचित्प्रशस्तं तदुक्तं प्रशस्यते इति। यत्र तु एकस्मिन् विषये चान्द्रप्रशंसा तत्रैव च सौरस्य यथा कार्त्तिकस्नाने, तत्रोदितानुदित-होमनिन्दा-प्रशंसान्यायेन व्यवस्थितशाखाविकल्पवदनुष्ठानं तस्मादा-दिग्रहणेन व्यवस्थिता विवाहादयो ग्राह्या इति वचनमशेषं यथो-क्तमेव साधीय इति। वयन्तु ब्रूमः यस्मिन् क्रियान्तरे वचनान्तरेण सौरादिमासा विनियुक्तास्तत्कार्य्यमादिग्रहणेनोपादीयते। यत्र तु मासविशेषग्रहणे कारणं न विद्यते तत्र चान्द्र एव ग्राह्यः। चैत्र-वैशाखादिपदानां चान्द्र एव मुख्यत्वादिति।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-सकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्व्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये संवत्सरायण-मासविशेषाणां कार्य्यविशेषोपयोगनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

अथ मलमासनिर्णयः।

तत्र मलमासस्वरूपं लघुहारीतेन दर्शितम्।

इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्त्तितः।
अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ॥
तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत्कदाचन।
आद्योमलिम्लुचोज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्मृतः इति॥

'इन्द्राग्नी यत्र हूयेते' इति शुक्लप्रतिपदुपलक्षणं, 'अग्नीषोमाविति' कृष्णप्रतिपदः, पितृसोमकाविति दर्शस्य। एतेन चान्द्रमास उपलक्षितः तं मासमतिक्रम्यान्यस्मिन् मासे यदा सूर्यो राश्यन्तरं गच्छेत्तदा पूर्वो मलिम्लुचः उत्तरः प्राकृतः।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते।

चान्द्रो मासोऽह्यसंक्रान्तो मलमासः प्रकीर्त्तितः।

नन्दिपुराणे।

अमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः।
स तु मासः पवित्रः स्यादतीते ह्यधिको भवेत्॥

अमावास्यां प्राप्य यदाहनि वा रात्रौ वा रविः संक्रामति तदा स चान्द्रो मासः पवित्रः स्यात्। यदा पुनरमावास्याख्ये अहोरात्रे व्यतीते सति प्रतिपदि सङ्क्रामति तदा चान्द्रोमासोऽधिमासः स्यात्। ज्योतिःशास्त्रे।

अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्ज्जितम्।

मलिम्लुचः स विज्ञेय उत्तरस्तूत्तमाभिधः ।
रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिम्लुचः ॥
वरुणः सूर्यो भानुस्तपनश्चण्डो रविर्गभस्तिश्च
अर्यमा हिरण्यरेता दिवाकरो मित्र-विष्णू च ।
एते द्वादशनामानः सूर्या माघादिषूदयन्ति मासेषु
निःसूर्योऽधिकमासो मलिम्लुचाख्यस्ततः पापः ॥
मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते हि यथाक्रमम् ।
नपुंसकेऽधिके मासि अण्डजं तपते रविः ॥
असंक्रान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथिलङ्घितः ।
कालान्तरात् समायाति स नपुंसक उच्यते ॥

स तु कदा भवतीत्यपेक्षायां वसिष्ठसिद्धान्ते उक्तम् ।

द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।
घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः ॥

अतीताधिकमासादारभ्य द्वात्रिंशन्मासादुपरि षोडशदिनेषु घटिकाचतुष्टयाधिकेषु गतेष्वधिकमासो भवतीत्यर्थः ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरेऽभिहितम् ।

सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।
सावने तु तदा माने दिनषट्कं प्रपूर्यते ॥
ऊनरात्राश्च ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेण षट् ।
सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ॥
एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।
समाद्ये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ।

स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हितः ॥

तथा काठकगृह्ये "माघे त्रिंशत्तमे भवेदिति ।

महाभारते ।

पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायते ।

तेषां कालातिरेकेण ग्रहाणामतिचारतः ॥ इति ।

तदेतत्सर्वमसंक्रान्तमासो न सम्भवत्येवं परं । ननु एकस्मिन् वत्सरे संक्रान्तिरहितं मासद्वय ज्योतिःसिद्धान्तेऽभिहितम् । "असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् द्विसंक्रान्तिमासः कदाचित् क्षयाख्यः । क्षयः कार्त्तिकादित्रये नान्यतः स्यात् तदा वर्षमध्येऽपि मासद्वयं चेति तत्कथमुच्यते द्वात्रिंशन्मासादर्वागसंक्रान्तमासो न सम्भवतीति, उच्यते यद्यप्येकस्मिन् वत्सरे संक्रान्तिरहित मासद्वयं भवतीति तथापि तयोरेक एव मलमासः द्वात्रिंशन्मासादूर्द्ध्वं सम्पद्यते, अपरः संक्रान्तिरहितोऽपि न मलमासः अकालाधिक्यात्कालाधिक्यस्यैव मलत्वात् । तथाच ब्रह्मपरिशिष्टे ।

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकमिति ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हित इति ।

अधिमासेनावयवेनाधिक्यलक्षणयाधिक्यप्रतीतेः यथोक्तमिति क-ग-स्थेन मांसवाचककालशब्दलक्षणया मांसस्य तत्र मासस्वद्दत्तस्य एवास्ती

तथाच जाबालिः ।

एकस्मिन्नपि वर्षे च द्वौ मासावधिमासकौ ।

पूर्वो मासः प्रमाणः स्यादपरस्त्वधिमासकः ॥

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।
प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥

इत्यादिपूर्वाधिकमासादारभ्य द्वात्रिंशन्मासादूर्द्धं पूर्वं योऽसंक्रान्तः स प्राकृतः शुद्ध इत्यर्थः, यस्ततः परः सोऽधिमासो मलमास इत्यर्थः। तथाच द्वात्रिंशन्मासादूर्द्धं योऽसंक्रान्तोमासः सोऽधिमासः, ततोऽर्वाग्योऽसंक्रान्तोमासः स प्राकृतोनाधिमास इत्यर्थः, न त्वत्र मासपौर्वापर्यं विवक्षितं वक्ष्यमाणवचनविरोधात्। यत्तु तदा वर्षमध्ये अधिमासद्वयं चेत्यभिधानं तदसंक्रान्तत्वादसंक्रान्तोमास "रविणा लङ्घितोमास इत्यादिवचनात् न तु कर्मानर्हत्वादिति। यदा त्वेकस्मिन् वत्सरे आश्विनादिषट्कमध्ये संक्रान्तिशून्य एकोमासः चैत्रादिषट्कमध्ये त्वपरः, तदा द्वात्रिंशन्मासादूर्द्धमपि भवेत् पूर्वोमासोनाधिकोमासः परस्तु भवति।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते ।

चैत्रादर्वाङ्नाधिमासः परस्तादधिको भवेत् ।
दृष्टा हि सर्वशास्त्रेषु तस्मिन्मूर्त्तिस्तथोदयौ ॥

तस्मिन्नुत्तरस्मिन्नेव मासे यथोदयौ मूर्त्तिः न तु पूर्वस्मिन्नपि विरोधादिति भावः। "चैत्रादर्वागित्यत्राश्विनादारभ्येति द्रष्टव्यम् । उक्तं हि ज्योतिःसिद्धान्ते ।

घट-कन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाथ धन्विनि
मकरे वाथ कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते इति ॥

यदि च सामान्यतोऽधिमासमात्रनिषेधपरं वचनद्वयं तदा

मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।
दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरव्ययम् ॥

इति ब्रुवोऽति पितामहस्मरणे विरुध्येत बहुबाधश्च स्यात्, तस्मादयो-ऽधिविषयमेवेति । यदा त्वेकस्मिन्नाश्विनादिपक्षे सङ्क्रान्तिरहितमास-द्वयं भवति तदा

प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तर ।

इत्येतदेव द्रष्टव्यं चैत्रादिपक्षे त्वधिकमासद्वयं न भवत्येव तस्य क्षयमासोभयपूर्वापरवर्त्तित्वात् क्षयस्य च कार्त्तिकादित्रयनियतत्व-श्रोतत्वादिति । तथा द्विसङ्क्रान्तोऽपि क्षयाख्योमलमास ।

तथा च काठकगृह्ये ।

यस्मिन्मासे न सङ्क्रान्तिः सङ्क्रान्तिद्वयमेव वा ।
मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति ॥

अत्र केचिन्मासद्वयापि लक्षणान्तर्गतत्वात्, तत्र, स विज्ञेय इति लक्षणवाक्ये समाप्ते त्रिंशत्तम इत्यभिधानात् पूर्वोदाहृतवचनाच्च । अपि च यत्किञ्चिदपेक्ष्य त्रिंशत्तमत्वमथ क्षयण मलमासापेक्षया वा नाद्य अतिव्याप्तेः, न द्वितीय आत्माश्रयात् ष्ठाष्ठादिमासे व्यापकत्वाच्च तस्य त्रिंशत्तमत्वाभावादमलमासत्वाच्च तदुत्तरं सर्वो न मलमास-स्यादिति लक्षणव्याघातात्व सत्वर, यत्रैकस्मिन् वत्सरेऽसङ्क्रान्त मास-द्वय सङ्क्रान्तिद्वययुतोमासश्च तत्र यावसङ्क्रान्त-द्विसङ्क्रान्तौ तौ संस-र्पांहस्पतिसञ्ज्ञौ अन्यस्त्वधिमास ।

तथा बार्हस्पत्यज्योतिर्ग्रन्थे ।

यस्मिन्मासे न सङ्क्रान्तिः सङ्क्रान्तिद्वयमेव च ।
संसर्पांहस्पती मासावधिमासश्च निन्दित ॥

श्रुतिरपि "संसर्पोऽस्यंहस्पतये त्वेत्याह अस्ति त्रयोदशोमास-

इत्याद्युक्तक्रमेण तत्क्षीणातीति। अत्र ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धविवाहादि-कर्मसु त्रयोऽपि निन्दिताः तत्राधिकमासौ तु श्रौत-स्मार्त्तकाम्यकर्म-स्वपि निन्दितौ क्षयस्याऽहस्पतित्वेन कालमलरूपत्वादंहसश्च मल-त्वात् अधिकमासस्य कालाधिक्येनाऽपवित्रत्वात् ।

तथा च स्मृत्यन्तरे ।

अमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः ।
स तु मासः पवित्रः स्यादतीते अधिको भवेत् ॥

अत्र केचिदाहुः विश्वप्रकाशमतदूषणायोपन्यस्येदधिमासस्ताव-च्चैत्रादिसंज्ञां लभते। ननु चैत्रादिमाससंज्ञानां मेषादिसङ्क्रान्ति-निबन्धनत्वादधिमासस्य सङ्क्रान्तिरहितत्वाच्चैत्रोऽधिमासो वैशाखो-ऽधिमास इत्यादिव्यवहारो न स्यात्, तथाहि चैत्रादिरूपजात्या तावच्चैत्रादिशब्दप्रवृत्तावनुगतः कश्चिदुपाधिः स्वीकार्य्यः, यौगिक-त्वेऽपि चित्रायुक्तपौर्णमासीयुक्ते चैत्रपदप्रयोगार्थं उपाध्याश्रयणं तुल्यं। न च मेषादिसंक्रान्तियोगातिरिक्त उपाधिर्दृश्यते, न च फा-ल्गुनोत्तरत्वं उपाधिः, वैशाखपूर्वत्वस्यापि प्रसङ्गादविशेषात् द्वयोपा-धिकत्ववैयर्थ्यात् विकल्पेनोपाधित्वे अनेकार्थत्वापातात् फाल्गुना-नन्तरमधिमासे च तदुत्तरस्य चैत्रत्वं स्यात्। किञ्च चैत्रवत् फाल्गु-नस्य माघोत्तरत्वं तस्य पुष्योत्तरत्वमिति क्रमेण चैत्रोत्तरत्वं वैशा-खस्येति चक्रकदोषः अतो मेषादिसंक्रान्तियोग एवोपाधिः। किञ्च वेदे मधुश्चेति द्वादशमासाः संवत्सर इति द्वादश संज्ञा अनुक्रम्य संसर्पोऽहीति संज्ञान्तरत्वमर्थान्तरवियुक्तं त्रयोदशमासाः संवत्सर इति संज्ञा पृथक्के युक्ता तेन चैत्राद्याधिक्यस्य तत्संज्ञ इति, उच्यते

यदि ह्यधिकमासः ऋतुद्वात् पृथग्भूतः स्यात् स्यादेवं, न त्वेवमस्ति, किन्त्वसौ ऋतुद्वान्तर्भूत एव ।

तदुक्तं ।

"षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैरिति ।

"एवं षष्टिदिनोमासमृत्वर्द्धं च मलिम्लुच इति च । न च वाच्यं अत्र मासशब्द' एकशेषवृत्तिः यत् द्विवचनाभावेऽपि मासद्वितायगतैरेकवचनमेव संक्रान्तियोगोपाधिः तेनाधिमासो न चैत्रादिरिति, सकललोकसिद्धचैत्रादिव्यवहारस्याभावप्रसङ्गात् संसर्पशब्दस्यैकदेशवचनस्यार्थान्तरविषयत्वमस्य तत्पक्षेऽपि विद्यत एव । श्रुतिश्च त्रिंशद्दिनात्मकविवक्षयेति । अतो यदा यदा यदन्तर्भूतोऽसौ तदा तत्संज्ञया व्यपदिश्यत इति न दोषः । नन्वेवमधिमासस्य ऋतुमासद्वयमध्यपातित्वात् किमसौ पूर्वस्योत्तरार्द्धं किं वोत्तरस्य पूर्वार्द्धमिति निर्द्धारणकारणाभावात् संज्ञानिर्द्धारो दुर्घट', उच्यते अधिमासस्योत्तरमासपूर्वार्द्धत्वादुत्तरमाससंज्ञा ।

तदुक्तम् ।

आद्यो मलिम्लुचोज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्मृतः ।

षष्टिदिनात्मकमासस्य 'आद्य' पूर्वभागः, 'मलिम्लुच.' अशुद्धः कर्मानर्होऽज्ञेय, 'द्वितीय.' उत्तरोभागः, 'प्राकृतः' शुद्ध इत्यर्थः ।

ज्योतिःशास्त्रे पितामहोऽपि ।

षष्ट्या तु दिवसैर्मास. कथितो बादरायणैः ।
पूर्वमर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यते ॥

एवं संव्याधिमासस्योत्तरमासपूर्वार्द्धत्वे प्राप्ते कश्चिदपवादमाह ।

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।
प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुच ॥

एकस्मिन् वर्षे यदा द्वौ मासावसंक्रान्तौ भवतस्तदा वैपरीत्यं, षष्टिदिनात्मकस्य मासस्य पूर्वोभागः 'प्राकृतः' शुद्धः, उत्तरोभागो मलिम्लुच इत्यर्थः । एकाब्दमध्यवर्त्तिनौ द्वावधिमासौ पूर्वमासोत्तरार्द्धत्वात् पूर्वमाससंज्ञावित्यभिप्रायः । युक्तं चैतत् अधिमासस्य पूर्वभागः प्राकृतः उत्तरोभागो मलिम्लुचः तस्य शुद्धिमादृत्वेव पूर्वनिष्ठत्वनियमात् । अन्यथा तिथिवृद्धेरप्युत्तरतिथिसंज्ञत्वापत्तेः एकाधिमासस्य तु "इन्द्राग्नी यत्र हूयेते" इत्यादिव्यासपादीयवचनेनोत्तरमाससंज्ञत्वमभिहितं । अतएवोक्तं ।

एकत्र मासद्वितयं यदि स्यात्
वर्षेऽधिकं तत्र परोऽधिमासः ।

नन्वेकस्मिन् संवत्सरे चतुर्दश मासाः श्रूयन्त आह,
त्रयोदशं तु श्रुतिराह मासं चतुर्दशः क्वापि न चैव दृष्टः ।

एकस्मिन्वर्षेऽधिमासद्वयेऽपि मासाक्रमयोर्द्वयोरेव "यद्वर्षमध्येऽधिक-मासयुग्मं तत्कार्त्तिकादित्रितये त्वनाद्य इति वचनादित्यभिप्रायः । केचित् "मासद्वयेऽब्दमध्ये" इत्यादिवचनानामेव व्याख्यानं कृतं यदेकस्मिन्वर्षे द्वौ मासावसंक्रान्तौ भवतस्तत्र तयोरसंक्रान्तयोर्मध्ये यः पूर्वोऽसंक्रान्तः स प्राकृतः शुद्धः कर्मार्हः, उत्तरस्त्वसंक्रान्तो मलिम्लुचः कर्मानर्हः, दुर्गन्धस्वरूपतोत्पत्ते न च वक्तिय:, "पूर्ववन्मलिपिद्धानि परतो न च दैविकम्" इति, तदुक्त "एकत्र मासद्वितयमित्या-दिनेति तदयुक्तं अनेकवचनविरोधात् । तथा हि,

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।
मलमासः स विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥
सिनीवालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।
भानुना लङ्घितो मासो वर्ज्यः सर्वकर्मसु ॥
यस्मिन्वर्षे द्विसंक्रान्तोऽधिकमासद्वयं तदा ।
तद्धि मासत्रयं दुष्टं सर्वेषु शुभकर्मसु ॥
मध्यपातस्थितौ मासावधिमासस्य निन्दिता ।

यद्वर्षमध्येऽधिकमासयुग्मं
तत्कार्त्तिकादित्रितये यथाख्ये ।
मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्नाद्-
विवाह-यज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥

असंक्रान्तमुदिते सूर्ये भरताष्टमी भवेत् ।
तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

इति निर्णयामृतवचनमित्यादि । तस्मात् पूर्वा व्याख्या न्याय्या ।

यत्तु वचनम् ।

पौषाद्याद्धाधिमासे परतस्त्वधिको भवेत् ।
दृष्टा हि सर्वशास्त्रेषु सविस्मूर्त्तिस्त्रयोदशी ॥

यदपि ।

घटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाथ धन्विनि ।
मकरे वाथ कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते ॥

इति सद्भवसप्तर्षिमतादीनां फाल्गुनान्तानां पूर्वभागानामधि-
मासा न भवन्तीत्येवंपरं, न तु सर्वथैवाधिमासा न भवन्तीत्येवंपरं

“दर्शानां फाल्गुनादीनां प्रायोभावस्तु कचित् नपुंसकत्व भवतीति वचनविरोधादिति तदयुक्तं विश्वप्रकाशमतं दूषयति व्याख्यानानार्जवत्वात् पूर्वोत्तरशब्दाभ्यामुपान्तभागपरित्यागेनानुपान्तभागग्रहणस्यायुक्तत्वात् । यत्तूक्तं “चैत्रादर्वागधिमास इति “घटकन्यागते सूर्ये इति वचनद्वयमाश्विनादीनां फाल्गुनान्तानां पूर्वभागा अधिमासा न भवन्तीत्येवपरमिति तन्न। वचनाध्याहारादिप्रसङ्गात् “दर्शानां फाल्गुनादीनामिति वचनविरोधस्यास्मत्पक्षेऽप्यभावाच्च स्वरूपतोऽधिमास निषेधस्यानङ्गीकारात्। यच्चास्मत्पक्षे दूषणमभिहितं तदयुक्तं असंक्रान्त मासनिषेधस्य सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधस्य युक्तत्वादस्य दोषस्य भवत्पक्षेऽपि समानत्वात् सामान्यशास्त्रस्योत्तरमासपूर्वार्द्धस्यापवादाङ्गीकारान्मासचयस्य दुष्टत्वप्रतिपादकवचनस्य ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धविवाहादिशुभकर्मविषयत्वात्, तथाच तत्रैवोक्तं “विवाहव्रतोत्सवमङ्गलेष्वित्यादि, तस्मात्पूर्वैव व्याख्या न्याय्या ।

संक्रान्तिद्वयसंयुक्तः स मासोऽहस्पति स्मृत ।
चैत्रादिपञ्चमासेषु न कदाचिद्भवेदयम् ॥
ऊर्जादिपञ्चमासेषु कदाचन भवेद्यदा ।
तदा द्वावधिकौ स्यातां तस्मिन्वर्षादिपञ्चके ॥

इति मलमासस्वरूपनिर्णयः ।

अथ मलमासे कार्य्याकार्य्यनिर्णयः।

तत्र शातातपः।

वत्सरान्तर्गतः पापोयज्ञानां फलनाशकृत्।
नैर्ऋत्य-यातुधानाद्यैः समाक्रान्तोऽधिमासकः॥
मलिम्लुचेः समाक्रान्ति सूर्य्यसंक्रान्तिवर्जिताम्।
मलिम्लुचं विजानीयाद्गर्हितं सर्वकर्मसु॥

सत्यव्रतः।

मलिम्लुचस्तु यो मासः स मासः पापसंज्ञकः।
वर्जितः पितृदेवानां सर्वकर्मसु तं त्यजेत्॥

पैठीनसिः।

श्रौत-स्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे परिकीर्त्तिताः।
त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फला इति संज्ञिताः॥
तस्मात् त्रयोदशे मासि कुर्य्यात्ता न कथञ्चन।
कुर्वन्नर्थमेवाप्नु कुर्य्यादात्मविनाशनम्॥

भृगुः।

एकराशिस्थिते सूर्य्ये यदा दर्शद्वयं भवेत्।
हव्य-कव्यक्रियाहन्ता तदा ज्ञेयोऽधिमासकः॥ इति
भविष्योत्तरेऽपि।
असंक्रान्तं तथा मासं देवे पित्र्ये च कर्मणि।
मलीमसमघौघं तु वर्जयेन्नतिमाचरः॥

सुमन्तुः।

'कर्म्माकर्म्मेतिशब्देन काम्यकर्म्मोच्यते, तद्धि फलकामैः क्रियमाणत्वात्कर्म, अफलकामैरक्रियमाणत्वादकर्म, कर्म च तदकर्म चेति कर्मधारयः । तथैवाह प्रजापतिः ।

न कुर्य्यादधिके मासि काम्यकर्म कदाचन ।
मुक्त्वा नैमित्तिकं श्राद्धं तद्धि तत्रैव कीर्त्तितं ॥

अत्र केचिदाहुः काम्यस्य कर्मणोऽधिमासे प्रारम्भसमाप्ती निषिध्येते। आरब्धे तु काम्ये कर्मणि समाप्तिकालादर्वाक् मध्यपतितेऽधिमासेऽपि काम्यं कर्म कार्य्यं। तथा चातुर्मास्यव्रतानामाषाढेऽधिमासे नारम्भः कार्त्तिके चाधिमासे न समाप्तिः । अन्तरापतिते त्वधिमासेऽप्यनुष्ठानं। अतएवान्तराधिमासपातेऽपि संक्रान्तियुक्ताषाढशुक्लैकादश्यां चातुर्मास्यव्रतानामारम्भोऽभिहितः संक्रान्तियुक्तकार्त्तिकशुक्लैकादश्यां समाप्तिरुक्ता । यथोक्तम् ।

एकादश्यां तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य च ।
आषाढादौ नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥
ततो विबुध्यते देवः शङ्ख-चक्र-गदाधरः ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां समाहितः ॥
मन्त्रेण चैव राजेन्द्र देवमुत्थापयेद्द्विज ।
अधिमासे च पतिते एष एव विधिक्रमः ॥
अधिमासनिपातेऽपि क्रमादिन्द्राम्बिका-हरीन् ।
कन्या-तुला-वृश्चिकेषु नृप उत्थापयेद् भुवम् ॥

न चैवं सति मासपञ्चकव्रतानुष्ठानप्राप्तौ चातुर्मास्यव्रतमिति समाख्याविरोधः

वार्षिकांश्चतुरो मासान् मद्यं मांसं परित्यजेत् ।
स्वर्णदो परिशुद्धिश्च स भवेद्वेदविद्द्विजः ॥
यः पिबेत् कृच्छ्रपादेन आषाढादिचतुष्टयम् ।
विष्णुपूजनतत्पर्यः स सर्वेत्तमिवेतनः ॥

मेषादिपादे स्वपितीह विष्णु-
र्वृषाख्यमध्ये परिवर्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥

इत्यादिवचनविरोधश्चेति वाच्यं ।

पक्षा तु द्विमैर्मासः कपिलोवाद्रायणैः ।

इति वचनान्मासचतुष्टयोपपत्तेः ।

मध्यसिद्धान्ते ।

प्रारब्धं कर्म यत्किञ्चित्र तु कार्यं मलिम्लुचे ।
असूर्या नाम ये मासा न तेषु मम सम्मताः ।
मतामाद्यैव यज्ञानामारब्धानां समाप्तयः ॥

इत्यारब्ध-समाप्त्यादेरेवाधिमासे प्रतिषिद्धत्वात् चकारात् सर्वं-काम्यकर्मग्रहणमिति तदयुक्तम् ।

प्रत्यक्षं मलमासानामाद्यत्काम्यमसभाषितं ।
आगते मलमासेऽपि तत्समाप्यमसंशयम् ॥

इति काठकगृह्यपरिशिष्टवचनेन काम्यकर्मप्रारम्भेऽपि मल-मासेऽपि विधानात्तावदेव विषयव्यवस्था, "असूर्या नाम ये मासा इति वचनेन आरम्भन-यज्ञानां आरम्भ-समाप्त्योः प्रतिषिध्यते न तु

नित्यव्रत-यज्ञाना, "नित्य-नैमित्तिके कुर्यात् प्रयत मलमलिम्लुचे" इत्यादिवक्ष्यमाणनित्य नैमित्तिकविधायकवचनमहोषप्रसङ्गात् । तस्मादस्यैवैतस्य काम्यव्रत-यज्ञविषयतयासङ्कोचो युक्त' । ननु किमत्र मलमासात् प्रागारब्धस्य समाप्ति प्रतिषिध्यते, उतापि वारम्भ, न प्रथम "प्रवृत्त मलमासात् प्रागिति वचनविरोधात्, न द्वितीय आरम्भनिषेधादेव च समाप्तेरप्रसक्तेर्निषेधायोगादिति । उच्यते । मलमासमप्रारभ्यैव समाप्तिरत्र निषिध्यते यो ह्यज्ञानान्मलमासेऽपि काम्य कर्म प्रारभते तेन तत्र समाप्तो कृतायां दोषाधिक्य स्यादित्येतदर्थमिद वाक्यमिति न दोष' ।

बृहस्पति-दक्षस्मृति-पैठीनसि-ज्योति-पराशरा ।
अग्न्याधेय प्रतिष्ठाञ्च यज्ञ-दान-व्रतानि च ।
वेदव्रत-वृषोत्सर्ग-चूडाकरण-मेखला ।
माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ॥

क्वचिद्यज्ञ-दान-व्रतयज्ञानिति पाठ ।

ब्रह्मवाद ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।
मलमासेऽपि देय स्याद्दत्तमक्षयकारकमिति ॥
बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तमुपागते ।
मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥ इति

"अग्न्याधेय प्रतिष्ठाचेत्यावश्यकत्वे सतीति शेषोऽध्याहृत्य तेन मलमासेऽपि प्रायश्चित्तभूतमग्न्याधेयमभ्यनुज्ञायनन्तर कर्त्तव्य न प्रतिषिध्यते, एव प्रतिमादिसंस्कारनाशे पुन प्रतिष्ठा न प्रतिषिध्यते

यज्ञाः काम्या नित्या अपि वसन्तादिसम्बन्धेन विधीयमाना उत्तरे मलंकान्तेऽपि क्रियमाणा वे स्वकाले एव कृता भवन्ति, 'दानानि' महादानानि। केचिदव्रतानामपि महतामेव प्रतिषेधमाहुः वृषोत्सर्गस्य च नैकादशाहिकस्य च प्रतिषेधः षोडशश्राद्धादिवत्तस्यापि प्रेतोपकारित्वात्कुलाभावादावपि अनावश्यकत्वे सति अग्न्याधेयादि प्रतिषिध्यते "मलमास इवेत्यभिधानात्। 'देवदर्शनं' प्रसिद्धस्वयम्भूदेवतादर्शनं ।

तत्रापि प्रथमं विवक्षितं, "अनादिदेवता दृष्टा न शुभं नष्ट-भार्गवे" इति स्कन्दपुराणवचनात् मलिम्लुचेऽप्यनादृष्टतीर्थयात्रां विवर्जयेत् ।

अत्र केचिदाहुः । मल इवेति विद्वद्दृष्टान्तीकरणान्यथानुपपत्त्या मलमासे प्रथमदेवतादर्शननिषेधः सिद्धः। अपरे तु "मलमास इवे"त्यग्न्याधेयादिष्वेव योजयन्ति। यथा मलमासे चन्द्र-सूर्यग्रहादिकालव्यतिरेकेणैतेषां विधेयत्वमेव बाल्यादिष्वपि यथा स्यादिति, तस्मिन् पक्षे मलमासे देवतादर्शनस्य न प्रतिषेधः ।

वापी-कूप-तडागादिप्रतिष्ठां यज्ञकर्म च ।
न कुर्यान्मलमासे तु महादान-व्रतानि च ॥

महादानानि मत्स्यपुराणे दर्शितानि ।

मनुरुवाच ।

महादानानि यानीह पवित्राणि शुभानि च ।
रहस्यानि प्रदेयानि तानि मे कथयाच्युत ॥

मत्स्य उवाच ।

नोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोड़श ।
तानि ते सम्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥
आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् ।
हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥
हिरण्याश्वरथस्तद्वत् हेमहस्तिरथस्तथा ।
पञ्चलाङ्गलकं तद्वद्धरादानं तथैव च ॥
द्वादशं विश्वचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।
सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ।
महाभूतघटस्तद्वत् षोड़श परिकीर्त्तितः ॥
कूर्म्मपुराणे त्वन्यान्यपि दश महादानानि दर्शितानि ।
कनकाश्व तिला नागा दासी रथ मही-गृहाः ।
कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥
काठकगृह्ये ।
चूड़ा मौञ्जीनिबन्धञ्च अग्न्याधेयं महालयं ।
राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्य्याद्भानुलङ्घिते॥
कौथुमिः ।
अधिमासे न कर्त्तव्यं श्राद्धं सांवत्सरादिकम् ।
वर्षवृद्ध्यभिषेकादि कर्त्तव्यमधिके न तु॥
हारीतः ।
अधिमासे न कर्त्तव्यं श्राद्धमभ्युदयं तथा ।

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमादृते ॥
सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत्किञ्चित् श्राद्धिकं भवेत् ।
इष्टं वाप्यथ वा पूर्त्तं तन्न कुर्य्यात् मलिम्लुचे ॥

आभ्युदयिकं श्राद्धं आद्यवत्सरान्तर्गतजातकर्मादिनिमित्तव्यतिरिक्तं। अन्ये त्वेवं व्याचक्षते 'वत्सरात्प्रथमादृत' इति प्रथमं वत्सरं विहाय आभ्युदयिकं श्राद्धं मलमासे न कर्त्तव्यं प्रथमे तु संवत्सरे मलमासे प्राप्ते सपिण्डीकरणं विहितं तदुत्तरदिने यदाभ्युदयिकं विहितं तन्मलमासेऽपि कर्त्तव्यं। यथोक्तं।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव च।
सपिण्डकक्रियां कृत्वा कुर्य्यादाभ्युदयं ततः ॥

इत्यत्र वचने आभ्युदयशब्देन आभ्युदयिकं श्राद्धं विभागप्रकरणे विश्वरूपाचार्य्येण व्याख्यातं। अन्ये तु उत्तरशेषत्वेनैवं व्याचक्षते सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत्प्रथमे संवत्सरे प्रतिमासं पुनः क्रियमाणं चैयुदयिकं मासिकं श्राद्धं तन्मलिम्लुचेऽधिमासे कार्य्यमिति अतः 'वत्सरात्प्रथमादृत' इत्युक्तं एतच्चोपरिष्टाद्वक्ष्यते। असंक्रान्तं प्रकृत्य ज्योतिःशास्त्रे।

तत्र दन्तमदन्तं स्याद्धुतं चाकृतमेव च।
सुप्रजाप्रजस्व स्वाद्योपवासः क्रमोभवेत् ॥
न यात्रां न विवाहञ्च न च वास्तुनिवेशनम् ।
न प्रतिष्ठाञ्च देवानां प्रासाद्-ग्राम-भूरुहाम् ।
न हिरण्यं सुवासांसि कारयेदिति निश्चयः ॥

पराशरः ।

रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिम्लुचः ।

तत्र यदिष्टितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥

प्रजापतिः ।

उपाकर्म च हव्यञ्च कव्य पर्वोत्सवं तथा ।
उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वे तन्निष्फलं भवेत् ॥

पराशरः ।

यद्यदर्योऽकेसंक्रान्तिर्यदा न स्यात् सितासिते ।
तदा तन्मासिकं कार्य्यमुत्तरे मासि कारयेत् ॥
एवं षष्टिदिनो मासस्तद्वर्धश्च मलिम्लुचः ।
त्यक्त्वा तदुत्तरे कार्य्या पितृदेवादिका क्रिया ॥

सत्यव्रतः ।

मासि चवत्सरे चैव तिथिद्वैधं यदा भवेत् ।
तत्रोत्तरोत्तमा ज्ञेया पूर्वा तु स्यान्मलिम्लुचः ॥

तथाधिमासे चक्रस्य तदाह शातातपः ।

एकमासौ यदा मासौ स्याता संवत्सरे क्वचित् ।
तयोर्हि पितृकार्य्याणि देवकार्य्याणि चोत्तरे ॥

अङ्गिराः ।

द्वौ मासावेकनामानावेकस्मिन् वत्सरे यदि ।
पूर्वस्मिन् पितृकार्य्याणि देवकार्य्याणि चोत्तरे ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

षष्टिभिर्दिवसैर्मासः कथितो वादरायणे ।
देवकार्य्याणि पूर्वस्मिन् पितृकार्य्याणि चोभयोः ॥

एवमादीनि मलमासे देवकार्य्यं पितृकार्य्यप्रतिपादकानि वच-

नान्यावश्यकदेवकार्य्य-पितृकार्य्यविषयाणि द्रष्टव्यानि ।

बृहस्पतिः ।

नित्य-नैमित्तिके कुर्य्यात् प्रयतः सन्मलिम्लुचे ।
तीर्थश्राद्धं गजच्छाया प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

नित्यमावश्यकं यन्मासविशेषणमनिरपेक्षमेव विहितं यस्याकरणे कालात्ययनिमित्तं प्रायश्चित्तमाम्नायते तद्यथा "अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् योदर्श-पूर्णमासयाजी स अमावास्यां वा पौर्णमासीं निर्वपेदिति। तथाभूतस्य नित्यस्यैवेदं न तु नित्यमात्रस्य। तेन दर्श-पूर्णमासाग्निहोत्र-पञ्चमहायज्ञादेरनुष्ठानं मलिम्लुचे कार्य्यं स्वकालातिक्रमे प्रायश्चित्ताम्नानात्। एवं च नित्याऽपि सोमयागक्रिया मलिम्लुचे मासि न कार्य्या मलिम्लुचमासातिक्रमेऽपि वसन्तादिकालस्य सोमयागाङ्गभूतस्यानतिक्रान्तत्वेनाच प्रायश्चित्तप्राप्तेरसम्भवात्। एवं यस्य नैमित्तिकस्य ग्रहदाहेष्ट्यादेर्निमित्तानन्तरकाले कर्त्तव्यस्य न मासान्तरे विहितकाललाभः तथाभूतावश्यक्रियाविषयम्, एवं "मलिम्लुचे मासि कुर्य्यादिति विधानं जातेष्ट्यादेर्नैमित्तिकस्यापि शिशुरक्षणार्थं निमित्तानन्तरकालमपहाय कालान्तरे कर्त्तव्यस्य यथा दशरात्रादिसूतककालस्य मध्येऽनुष्ठानमन्याय्यं तथा मलिम्लुचकालमध्येऽपि सति च मलिम्लुचेऽनुष्ठानं, एवञ्च नित्यस्य नैमित्तिकस्य चाविवक्षितं यस्यातिक्रमे प्रायश्चित्ताम्नानं यस्य च मासान्तरे विहितकाललाभेनावश्यकं मलिम्लुचेऽनुष्ठानं तत्सर्वं मलिम्लुचे कुर्य्यादिति बार्हस्पत्यवचनतात्पर्य्यार्थं प्रेतव्य. ।

तथा च स्मृत्यन्तरे ।

अनन्यगति यन्नित्यं कुर्य्यान्नैमित्तिकं तथेति।

यस्य नित्यस्य मुख्यकालातिक्रमे जघन्यस्य कालान्तरस्याननुज्ञातत्वादत्यन्तलोपे प्रायश्चित्तं प्रसज्यते तत्कर्मानन्यगतित्वान्मलमासेऽपि कार्य्यं।

गृह्यपरिशिष्टमपि।

मल वदन्ति कालस्य मासकालविदोऽधिकं।
गेहेताच विशेषेज्यामन्यत्रावश्यकादिधेः॥

आवश्यकाद्दर्शपूर्णमासादिविधेरन्यत्र विशेषेज्य मलमासे 'नेहेत' नाचरेत्, यस्मात् शुद्धे मासि क्रियमाणाया नास्ति विधिलोपः सा विधिविशेषेज्या यथा "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति, वसन्ते विहितस्य ज्योतिष्टोमस्य मलमासवैशाखपरित्यागेन शुद्धवैशाखे क्रियमाणस्य वसन्त एव कृतत्वान्नास्ति विधिलोपः अनेनावश्यको विधिरधिकमासेऽनुष्ठेय इत्यर्थादुक्तं।

उक्तञ्च याज्ञादपि तत्रैव।

अवपद्धारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा।
मलमासे तु कर्त्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत्॥

'अवपद्धारहोमाः' अग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवादयः, 'पर्व' दर्शपौर्णमासौ पार्व्वणस्थालीपाकश्च, 'आग्रयणं आग्रयणेष्टिः', यद्यप्याग्रयणं वर्षासु श्यामाकैर्यजेतेति सावद्यात्मकवर्षाख्यकालविहितं मलिम्लुचमासेऽपि स्वकालसम्भवादनन्यगतिकं न भवति तथापि दुर्भिक्षेण श्यामाकव्यतिरिक्तधान्यासम्भवे जीवनार्थं श्यामाकान्नभोजनमत्यावश्यकमिति युक्तमुक्त-

माग्रयणं तथेति, यदा तु दुर्भिक्षाभावादनावश्यकं तदाधिमासे श्यामाकाग्रयणं न कर्त्तव्यम् ।

अनेनैवाभिप्रायेण पैठीनसिना ।

सङ्क्रान्तिरहिते मासि कुर्य्यादाग्रयणं न वा ।

इति विकल्प उक्तः ।

काठकगृह्यपरिशिष्टे ।

मलेऽनन्यगति नित्यां कुर्य्यान्नैमित्तिकीं क्रियां ।
सोमयागादिकर्म्माणि नित्यान्यपि मलिम्लुचे ॥
पुष्टौग्राग्रयणाधान-चातुर्मास्यादिकान्यपि ।
महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्मादपि कर्म यत् ।
स्पष्ट मासविशेषाख्याविहितं वर्ज्जयेन्मले ॥

'महालयः' भाद्रपदस्यापरपक्षः ।

प्रेतमासादिमारभ्य श्राद्धपिण्डोदकक्रिया ।
सपिण्डीकरणान्ताद्य यथाकालमुपस्थिता ॥
यव-व्रीहि-नितैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः ।
मघात्रयोदशीश्राद्ध मृत्युपस्थितिहेतुकम् ।
अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्य स्यान्मलिम्लुचे ॥

भृगुसूत्रावपि ।

वृद्धिश्राद्ध तथा सोममन्याधेय महालय ।
राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्य्याद्भानुलङ्घिते ॥

ज्योतिः पितामहोऽपि ।

मास. कन्यागते भानावसङ्क्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलाख्ये कर्तुरक्षयं ॥

ज्योतिःपराशरेऽपि ।

यातुधानप्रियोमासः कन्यार्के जायते यदा ।
दैवं पित्र्यं तथा कर्म उत्तरे मासि युज्यते ॥

देवलः ।

अर्के नभस्य-कन्यास्थे यावत्पञ्चः प्रकीर्त्तितः ।
सिनीवालीमतिक्रम्य यदा कन्यां व्रजेद्रविः ।
तदा कालस्य सूक्ष्मत्वाद्गौणोऽपि पितृक्रिया ॥

'प्रतीता' पञ्चमं पक्षमतिक्रान्ता, एवञ्च यत्किञ्चिदुक्तं कन्यार्क-प्राप्तिनिमित्तानां श्राद्धानां षोड़शस्तु दिवसेषु नैमित्तिकान्नैमि-त्तिकस्य च श्राद्धस्य मलमासे प्रतिषेधाभावात्तानि कार्य्याणि तदुक्तं प्रजापतिना "युक्ता नैमित्तिकं श्राद्धमिति ।

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

सूर्य्येण लङ्घितोमासो न कर्मणः सतोबुधैः ।
मलमासे न कुर्वीत श्राद्धं नैमित्तिकादृते ॥

निमित्तकस्य श्राद्धं प्रति कन्यासङ्क्रान्तेः पुराणोक्तम् ।

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोड़श ।
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

इति तन्निरस्तं । यथा च शाट्यायनिः ।

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोड़शकस्य च ।
कन्यागताचितस्यैवास्य काल श्राद्धकर्मणि ॥

तथाच नागरखण्डेऽपि पितॄन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।
यो वै श्राद्धं नरः कुर्य्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥
तस्य संवत्सरं यावत् तृप्ताः स्युः पितरोध्रुवम् ।
कभीवाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यथैव तु पञ्चमः ॥

यत्तु जातूकर्ण्यवचनं ।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।
श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत कन्याङ्गच्छतु वा न वा ॥

तत् पूर्वप्रदर्शितवाक्यनिचयपर्य्यालोचनया पक्षोपक्रमाभिप्राय । तथाच कार्ष्णाजिनिः ।

अन्ते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्व्रजेत् ।
पक्षस्तु पञ्चमः पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रति ॥

इन्दुनसुरपि ।

मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्व्रजेत् ।
स पक्षः सकलः पूर्णः श्राद्धं तत्र विधीयते ॥

तेन "कन्यागते सवितरीत्यादि पुराणवचनं पक्षमध्ये यस्मिन् कस्मिंश्चिदहनि कन्यासङ्क्रमणे सति प्रतिपदादिषोडशाख्यहान्युपादेयानीत्येवं व्याख्येयं न तु सङ्क्रमणात् पूर्वाणि हेयानीत्येव, पञ्चमपक्षस्य प्राधान्यार्थं वा तद्वचनं, तीर्थश्राद्धं गजच्छायाश्राद्धं तदुभयं न नित्यं प्रकरणे प्रत्यवायाभावात्तापि नैमित्तिकं तीर्थसम्बन्धस्य गजच्छायासम्बन्धस्य च निमित्तस्य पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वादतस्तयोः पृथग्ग्रहणं। गजच्छायाच गजस्यैव छाया या पूर्वस्यान्दिशि वर्त्तते सा मुख्या ग्राह्या विप्रामित्रोक्ता।

परस्मादन्नु योदद्यात् पितॄणां मधुना सह ।
छायायान्तु गजेन्द्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणामुखः ॥
यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
याम्या तिथिर्भवेत्सापि गजच्छाया प्रकीर्त्तिता ॥

इति या परिभाषिता गजच्छाया सा मलमासे सम्भाविनी च "मलमासे हंसश्चैव करे स्थित इति वचनात्। 'हंसः' सूर्यः, 'करे' हस्ते, 'स्थित इति कन्यासङ्क्रान्तेर्वर्षमासत्वात् मलमासत्वाभावात्, प्रेतश्राद्धनित्यत्वेन मलमासेऽपि प्राप्ते यत्तत् पुनर्विधीयते तत् संवत्सरमध्यपतिते मलिम्लुचे एकं मासिकं कृत्वा द्वितीये मासि शुद्धेऽपि अन्यदधिकं कुर्य्यादित्येतदर्थं ।

यदाह वशिष्ठः ।

संवत्सरमध्ये यद्यधिमासो भवेन्मासिकार्थं दिनमेकं वृद्धिं नयेत् ।

वृद्धवशिष्ठः ।

आब्दीयेऽहनि सम्प्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि ।
आद्धद्वयं प्रकुर्वीत एवं कुर्वन्न मुह्यति ॥

कौथुमिः ।

अब्दमध्युषितं दद्यादन्नं चापि ससञ्चितं ।
संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासश्च मासिकं ॥

गभस्तिः ।

न कुर्य्यान्मलमासेऽपि काम्यं कर्म कदाचन ।
मुक्ता नैमित्तिकं श्राद्धं तद्धि तत्रैव कीर्त्तितं ॥
एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वमासेऽपि कालाधिकेऽपि धर्मतः ॥

विष्णुः ।

मासिकार्थे चेदधिमासपातो मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेत् । कश्चिदेतद्वचनमेवं व्याचष्टे 'वर्द्धयेत्' खण्डयेदिति, तत् प्रागुदाहृतवचनादर्थनिबन्धनमित्युपेक्षणीयं । स्मृत्यन्तरेऽपि "संवत्सरविवृद्धेऽपि प्रतिमासश्च मासिक" एतत् सपिण्डीकरणात् प्राक्तनमासिकविषयं, एकोद्दिष्टमासिकविषयत्वादिति केचिदाहुः सपिण्डीकरणोत्तरमासिकानामपि चैकल्पिकैकोद्दिष्टत्वविधानात् ।

यदाह कात्यायनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकं ।
एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥

अत्र च सपिण्डीकरणोत्तरमेकोद्दिष्टविधानेन "न दद्यात् प्रतिमासिकमित्येकः पक्षः, दद्यादित्यपरः, न तु सपिण्डीकरणोत्तरकालमासिकं न दद्यादित्येकः, एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्यपरः ।

तथाच जातूकर्णः ।

पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात्पार्वणवत्सुतः ।
मृताब्दं प्रतिमासञ्च विधिर्ज्ञेयः सनातनः ॥

'पितृगणस्थ' सपिण्डीकृत ।

ऋष्यशृङ्गः ।

संवत्सरातिरेको वै मासस्सैव त्रयोदश ।
असुराणान्तु मासोऽसौ तस्मादेव विगर्हितः ।
तस्मात् त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यान्नोपतिष्ठति ॥

यस्मात् त्रयोदशोमासो असुरसम्बन्धेन गर्हितस्तस्मात् त्रयोदशे मलमासे श्राद्धं न कुर्य्यात् क्षणमपि यतो नोपतिष्ठते। केचित् त्रयोदशं श्राद्धं न कुर्यादिति पठित्वा त्रयोदशं यन्मासिकं मलमासे प्राप्तं तत्र कार्यमिति व्याचक्षते तदयुक्तं संवत्सरमध्ये यद्यधिकमासो भवेदित्यादिप्रागुदाहृतवचनविरोधात् । अपरे तु "तस्मात् त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्य्यादिन्दुसङ्क्षये" इति पठन्ति तदप्ययुक्तं । "जातकर्मणि यच्छ्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च । मलमासेऽपि तत्कार्य्यं व्यासस्य वचनं यथा" इति व्यासवचनविरोधात् पिण्डपितृयज्ञवत्तदनन्तरमवश्यानुष्ठेयस्यामावास्याश्राद्धस्य प्रतिषेधानर्हस्य प्रतिषेधप्रसङ्गाच्च। "तस्मात् त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्य्यान्नोपतिष्ठते" इत्येव भवदप्यदृष्ट. काश्मीरलिखितश्च पाठोऽन्याय्याम्। तथाच हरि-हरादिग्रन्थेऽप्ययमेव पाठो दृश्यते।

माण्डव्यः ।

गर्भे वार्द्धुषिके प्रेतश्राद्धे भृत्ये तु मासिके ।
प्रथमे चाब्दिके चैव नाधिमासो विधीयत इति ॥

यमः ।

गर्भे वार्द्धुषिके भृत्ये श्राद्धकर्मणि मासिके ।
सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमास विवर्जयेत् ॥
तीर्थस्नान जपोहोमो यव-व्रीहि-तिलादिभिः ।
जातकर्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ॥
मघात्रयोदशीश्राद्ध श्राद्धान्यपि च षोडश ।
चन्द्र-सूर्यग्रहे स्नान श्राद्ध-दान-जपादिकं ।
कार्य्याणि मलमासेऽपि नित्य नैमित्तिकं तथेति ॥

'गर्भे' गर्भमासप्रयुक्त्या विहितपुंसवनादौ, 'वार्द्धुषिके' अशीति-भागेत्यादिविहिते वृद्धौ, 'सत्ये' संवत्सरादिपर्य्यन्तकालकृते 'मासिके' इति द्वादशमासिकविषयत्वेन केचिद्व्याचक्षते तदयुक्तं श्राद्धान्यपि च षोडशेत्यनेनैव तस्य श्राद्धस्य मलमासेऽपि विधानात् तस्य षोडश-श्राद्धेषु गणनात्।

शातातपः ।

द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा ।
सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडश ॥

'षाण्मासिकाब्दिक इत्यनेन विहितयो श्राद्धयो निरूपणार्थमाह,

एकेनाह्ना तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।
न्यूना संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥

एकेनाह्ना त्रिभिर्वा यदा षण्मासा न्यूना स्युः संवत्सरश्च तदा षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे कार्ये इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

श्राद्धमाद्यमनश्राद्धे त्रिपक्षे मासिकानि च ।
रिक्तयोश्च तथा तिथ्यो प्रेतश्राद्धानि षोडश ॥

रिक्तयोस्तिथ्योरित्येकैकेनाह्ना न्यूने षष्ठे द्वादशे च मास इत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे ।

नृणान्तु त्यक्तदेहानां श्राद्धा षोडश सर्वदा ।
चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥
ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशसङ्ख्यया ।

कर्त्तव्या श्रुतिनस्तेषां तत्र विप्रांस्तु तर्पयेत् ॥

तेन 'मासिके श्राद्धकर्मणि' अमावास्याश्राद्धकर्मणीत्यर्थः, 'नित्ये नित्यदाने, 'होमे' अन्नोपासनहोमे, यत्र भौहि-तिलादिभिस्तत्र होतव्यद्रव्योपादानात्, 'अन्यकर्माणि' दृष्टोदकपिण्डदानास्थिसञ्चयनादीनि। जातकर्मवज्जातश्राद्धमपि कर्त्तव्यं ।

श्राद्धजातकनामानि ये च संस्कारसम्मताः ।

मलिम्लुचेऽपि कर्त्तव्या काम्या इष्टीश्च वर्जयेत् ॥

'संस्काराः' अन्नप्राशन निष्क्रमणादयः, जनार्द्दनशयनादारभ्य यावदुत्थानं धारणपारणादिकं करिष्यामीत्येवं सङ्कल्पसहिता सम्मताः काम्या अपि, इष्टिग्रहणं काम्यपशुबन्धादिधर्मोपलक्षणार्थं सर्वेषामपि काम्यानामनावश्यकत्वेन वर्जनीयत्वात् । अत एव स्मृत्यन्तरं "इष्ट्यादिकर्म काम्यन्तु मलमासे विवर्जयेत्" ।

हारीतोऽपि ।

अधिमासे न कर्त्तव्यं श्राद्धमभ्युदयं तथा ।

'तथैव काम्यं यत्कर्मेति यत्काम्यं कर्म इष्ट्यादिकं तन्मलमासे न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यत्तु ज्योतिःपराशरेणोक्तं ।

उपाकर्म तथोत्सर्गं प्रसवाहोत्सवाष्टका ।

मासवृद्धौ परा कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकं ॥

'परा कार्या' उत्तरे मासि कार्या इत्यर्थः । तत्र 'प्रसवाहोत्सवशब्देन जातेष्टिरेवाभिधीयते न पुनराभ्युदयिकं श्राद्धं जातकर्म च, तयोरपि ग्रहणे "श्राद्धजातकनामानीत्यादिवचनविरोधापत्तेः

पैतृकपक्षणमावश्यकविषयं, न तु केवलसांवत्सरिकविषयं अमावास्या-
दिश्राद्धस्यापि मलमासे विधानात् ।

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।
मलमासेऽपि देयं स्याद्दत्तमक्षयकारकं ॥

अपिश्राद्धमक्षयमिति पाठः ।

शातातपस्मृतौ ।

प्रतिसांवत्सरे श्राद्धे नाधिमासं विवर्जयेत् ।

पैठीनसिः ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरं ।
आवत्सरं न वर्त्तेत श्राद्धं तत्र मृताहनि ॥
जातकर्मणि यच्छ्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।
प्रतिवत्सरं यच्च पूर्वभागे प्रकीर्त्तितं ॥

'पूर्वभागे' अधिमासे ।

मासत्रयोदशो यत्र तत्र श्राद्धं कथं भवेत् ।
पूर्वापरावधौ तत्र कथं कुर्याद्विचक्षणः ॥
यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिः स्याद्द्विजन्मनः ।
तद्राशावेव कर्त्तव्यं पितृकार्यं मृताहनीति ॥

एतानि मलमासमृतविषयाणि ।

यदाह पैठीनसिः ।

मलमासे मृतानान्तु श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरं ।
मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचनेति ॥

भृगुरपि ।

मलमासे मृतानान्तु यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरं ।
मलमासे तु कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचनेति ॥

व्यासः ।

मलिम्लुचे तु सम्प्राप्ते ब्राह्मणो म्रियते यदि ।
ऊनाभिधेयोमासोत्र कथं कुर्य्यादथाब्दिकं ॥
यस्मिन् राशौ गते सूर्य्ये विपत्तिः स्याद्द्विजन्मनः ।
तस्मिन्नेव प्रकुर्व्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः ॥
अधिमासे मृतानान्तु सौरं मानं समाश्रयेत् ।
स एव तस्य मासोऽपि श्राद्धपिण्डक्रियादिषु ॥

स्मृत्यन्तरे तूत्तरार्द्धमन्यथा पठ्यते,

स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिषु ।

अन्ये तु ।

मास-पक्ष-तिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि ।
प्रत्यब्दन्तु तथा भूते क्षयाहं तस्य तं विदुः ॥

इत्यादिवचनपर्य्यालोचनया शातातपादिवचनानि मलमासमृतविषयाणीत्याहुः । मलमासमृतस्य मलमाससम्भवे सति मलमासस्पृष्ट एव मृताहस्तथाभूतो न तु शुद्धमासस्पृष्ट इति । मलमासगतक्षयाह एवाब्दिकं श्राद्धं कर्त्तव्यं, न तु शुद्धमासगतक्षयाहे, अतथाभूतत्वात् मलमासासम्भवे तद्गुणोपन्यायान्मलमासस्पृष्टेऽपि क्षयाहे मृताहश्राद्धं कर्त्तव्यमित्यवमन्तव्य । प्रथमाब्दिकं मलमासे कार्य्यं ।

तथा च वृद्धवशिष्ठः ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।
तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

केचिदेवं व्याचक्षते आब्दिकं प्रथमं न्यूनाब्दिकं तदाब्दिकं मृताहात् पूर्वदिने क्रियते मासिकन्तु मृताहन्येव, यदाब्दिकार्थं क्रियत इति पूर्वमेव द्वादशाहादौ सपिण्डीकरणं कृत, यदा तु पूर्णे संवत्सरे तत् क्रियते तदा पृथगाब्दिकं नास्ति सपिण्डीकरणेनैव तत्रापि सिद्धेस्तदुक्तं ।

पूर्णे संवत्सरे पिण्ड. षोडशः परिकीर्त्तित. ।
तेनैव च सपिण्डत्व तेनैवाब्दिकमिष्यते ॥

पिण्डशब्देन श्राद्धं पूर्णे संवत्सरे लक्ष्यते 'षोडशः पिण्ड' षोडशश्राद्धमित्यर्थ., तदयुक्तं 'आब्दिक प्रथममित्यनेन न्यूनाब्दिकग्रहणे मासिकशब्देनाब्दिकग्रहणे प्रमाणाभावात् द्वादशमासिकस्य च द्वादशमासोपक्रम एव कर्त्तव्यत्वाच। एतच षोडशश्राद्धकालनिर्णयप्रस्तावे दर्शयिष्यते । यत्तु सत्यव्रतेनोक्तं ।

वर्षे वर्षे च यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
मलमासे न कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचन यथा ॥

तदधिमासादन्यत्र मृतस्य प्रथमाब्दिकान्यश्राद्धविषय । अत्र मलमासशब्देनाधिमासो ग्राह्य ।

एक एव यदा मास संक्रान्तिद्वयसंयुत ।
मासद्वयगतं श्राद्ध मलमासेऽपि शस्यत इति ॥

शुद्धमासमृतस्यापि प्रतिसंवत्सरश्राद्धस्य चान्द्रमासे विधानात् ।

एवञ्च क्षयमासात् पूर्वभाव्यसंक्रान्तश्राद्धं "आक्रान्तस्तु पूर्वः स्यादिति शुद्धत्वात् पूर्वासंक्रान्ते, "एक एव यदा मास इतिवचनात् तत्र क्षयमासे च कार्यं, तेन मलमासमृतस्य यदा मरणमासो मलमासो भवति तदा प्रतिसंवत्सरश्राद्धं मलमास एव कार्यं न शुद्धे नाप्युभयोः, शुद्धमासमृतस्य तु यदा मरणमासो मलमासो भवति तदा प्रथमाब्दिकं चेन्मलमासे एव कार्यं न शुद्धे नाप्युभयो, द्वितीयाब्दिकं चेत् शुद्धे एव कार्यं न मलमासे नाप्युभयोः,

तस्मिंस्तु प्राकृते मासे कुर्याच्छ्राद्धं यथोदितं ।
यथैवाभ्युदयं सर्वं नित्यमेकं हि सर्वदा ॥

'प्राकृते' शुद्धे, सर्वं श्राद्धं नित्यं नियमेनैकमेव कुर्यात् न द्वितीयं मलमासेऽपीत्यर्थः। तथा "सांवत्सरं न वर्द्धेत श्राद्धं तत्र मृताहनीति-वचनादपि न सांवत्सरिकमुभयत्रानुष्ठेयं ।

अत्र केचिदाहुः ।

मलमासे सांवत्सरिकं श्राद्धं कृत्वा तदुत्तरमासे पुनस्तदेवावर्त्तनीयं।

तथाच यमः ।

आब्दिकं प्रथमं यस्यात्र कुर्वीत मलिम्लुचे ।
यथोदृष्टे तु सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकं ॥

यथोद्दिष्टे तु सम्पूर्णे सति चतुर्दशमासप्रवेशदिने पुनरप्याब्दिकं कुर्वीतेत्यर्थः। 'सांवत्सर न वर्द्धेतेत्यस्यायमर्थः, 'न वर्द्धेत' न विच्छिद्येतेति। तेनैतदपि मासद्वये श्राद्धमनुष्ठेयमिति प्रतिपादयन्तीति, तदयुक्तं उभयत्र श्राद्धानुष्ठाने प्रमाणाभावात्। यमवचनस्य त्वयमर्थः प्रथमाब्दिकं मलिम्लुचे कुर्वीत, 'पुनराब्दिकं' द्वितीयाब्दिकं, तत्तु

यथोदये मासि सम्पूर्णे सति यत्तदुदयमासप्रवेशदिने कुर्वीतेति, 'आब्दिकं प्रथममिति 'सांवत्सरं न वर्द्धेतेति वचनद्वयस्याप्युक्तोऽर्था-वचनान्तरसंवादी तथाच तन्मूलभूततया श्रुत्योपपत्तेर्न मूलान्तरकल्प-ना, भवदुक्तार्थयोः न तथेति मूलभूतस्यान्यान्तरकल्पनाप्रसङ्गः । किञ्च भवत्पक्षे तु 'यथोदये तु सम्प्राप्ते इत्यत्राब्दिकशब्दवैयर्थ्यं प्रसज्यते । यथोदये तु सम्पूर्णे पुनः कुर्वीतेत्युक्तेऽपि प्रकृतत्वेन प्रथमाब्दिकाद्या-न्ययात् द्वितीयाद्याब्दिकविषयत्वे तु नायं दोषः । तेन "आद्यो-याहनि सम्प्राप्ते इतिवर्णितवचनं मासिकविषयमिति ज्ञेयं । किञ्च सांवत्सरिकविषयत्वेऽपि किं मलमासमृतसांवत्सरिकविषयं श्रम-समासमृतप्रथमाब्दिकविषयं वा । न प्रथमः, "तद्दाप्राप्तेव कर्त्तव्यं" "तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत" "स एव तस्य मासोऽपि स एव दिवसस्तेति प्रागुदाहृतसाधारणवचनविरोधात् । 'मलमासेऽपि कर्त्तव्यमिति पैठीनसिवचनगतोपि शब्दस्त्वेवमप्युपपद्यते यदा शुद्धस्तयोदयो भवति तदा तत्र सांवत्सरिकं कार्यं यदा मलमासस्तयोदयो भवति तदा तत्रापीति । यदा प्रागुदाहृतवचनविरोधादपि-शब्द एवकारार्थे भविष्यति एकस्मिन्नेवाहनि श्राद्धद्वयप्रसङ्गाच्च । अथवा वचनान्तरपर्यालोचनयैकं मलमासे अपरन्तु शुद्ध इत्यु-च्यते तर्हि तत्पर्यालोचनयैव मासिकविषयता प्रसज्येत । नापि द्वितीयः, उक्तादेव हेतोः "प्रत्यब्द द्वादशे मासीति वक्ष्यमाणान्यदुदा-हृतवचनाच्च, अथासंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमित्यपिशब्दादुभयत्रापि कर्त्तव्यं श्राद्धमित्युच्यते तर्हि मलमासे एकमाब्दिकं कृत्वा पुनः शुद्धे क्रियमाणं न प्रथमाब्दिकं स्यात् । यदा शुद्धस्तयोदयो भवति तदा

तत्र प्रथमाब्दिकं कार्य्यं। यदा मृतमासः श्वःसंक्रान्तस्तयोद्दशो भवति तदा तत्रापीत्येवमपिशब्दोपपत्तेश्च।

अन्ये तु "आब्दिकं प्रथमं यस्मात् कुर्वीत मलिम्लुचे" इति पाठमुदाहृत्य मलमासमृतविषयत्वेनैवं व्याचक्षते, मलिम्लुचमृतस्य यत् प्रथमाब्दिकं तन्मलिम्लुचे न कुर्वीत तस्य प्रथमाब्दिकसमये मलिम्लुचासम्भवात्। द्वतीये हि वर्षे पूर्व्वस्मान्मलमासादन्यो मलमासो भवति तस्मान्मलमृतस्य प्रथमाब्दिकं मलमासे कदाचिदपि न प्राप्नोति, अतः पूर्व्वार्द्धं नित्यानुवादः। यदा गच्छता कालेन यदि मलमासमृतस्य पुनराब्दिके प्राप्ते स एव मलमासो भवति तदा तस्मिन्नेव मलमृतस्य पुनराब्दिकं प्रतिसंवत्सरं विहितं श्राद्धं कुर्वीतेत्यर्थः।

मलमासेपि कर्त्तव्यं श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरं।
सांवत्सरं न वर्द्धेत श्राद्धं तत्र मृताहनि॥

अत्रापि पूर्व्वार्द्धं मलिम्लुचमृतविषयं, 'सांवत्सरं' प्रथमाब्दिकं, 'न वर्द्धेत' न विच्छिद्येत, शुद्धेऽपि मासे इत्येतावाननुवादः, तदयुक्तं। निष्प्रयोजननित्यानुवादस्यायुक्तत्वात् श्लोकवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तस्मात् "आब्दिकं प्रथमं यस्मात्तत् कुर्वीत मलिम्लुचे" इत्येवं बहुग्रन्थदृष्टः पाठो युक्तः। "मलमासे न कर्त्तव्यमितिवचनस्य चास्मदुक्त एवार्थो युक्तः, तस्मान्मलमासमृतसांवत्सरिकं मलमासप्रभवे तत्रैव कार्य्यं अमलमासमृतस्य प्रथमाब्दिकं चेति सिद्धं। इदानीमिह विचार्य्यते, किमन्तराधिमासनिपातेऽपि प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मासि कार्य्यं, उत यदा अधिमासस्तयोदशो भवति। तत्र केचिदाहुः। अन्तरा त्वधिमासनिपाते त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं कार्य्यमित्येतत्परत्वेनैतदाक्यमिति।

यदाह लघुहारीतः ।

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया सुतैः ।
क्वचित् त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरं ॥

'पिण्डक्रिया' प्रताब्दश्राद्धक्रिया, द्वादशे मासि परिपूर्णे सति त्रयोदशे मासीति यावत् क्वचिदधिमासयुक्तसंवत्सरे त्रयोदशे मासि परिपूर्णे सति चतुर्दशे मासीति यावत् आद्यमाब्दिकं त्वधिकमासवत्यपि संवत्सरे द्वादशे मासि परिपूर्णे सति कार्यं त्रयोदशे मासि कार्यमित्यर्थः । तदयुक्तं, यदि हि क्वचिदित्यस्याधिमासवति संवत्सर इत्यर्थः स्यात्तदान्तराधिमासे सति कार्त्तिकमृतप्रथमाब्दिकस्याश्विने मासि प्राप्तौ "मास-पक्ष-तिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि। प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं क्षयाहन्तस्य तं विदुः" इति व्यासवचनं बाध्येत । यदि तु क्वचिदित्यस्य त्रयोदशाधिमास इत्यर्थः स्यात्तदा नास्य वाक्यस्य सङ्कोचलक्षणो बाध इत्ययमेवार्थो युक्तः । किञ्च "प्रत्यब्दं द्वादशे मासीत्यस्य वाक्यस्याद्यकार्यस्वीकारे "संक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैरित्येतत्सूक्ततयैव युक्त्युपपत्तेर्मूलान्तरकल्पना, अन्यथा तु साध्यापद्येत । एवं तावत् क्वचिच्छब्देनैतस्यार्थस्य सिद्धत्वात्, "प्रत्यब्दं द्वादशे मासीत्यस्य वाक्यस्यासत्यत्वे सङ्कोचोनास्तीत्युक्तमिदानीमङ्गीक्रियोच्यते, कार्त्तिकमृतस्यान्तराधिमासे सति आश्विने मासि श्राद्धे क्रियमाणे "मास-पक्ष-तिथिस्पृष्टे इतिवचनसङ्कोचः । अधिमासे शुद्धमासे च मासिकस्य विधानाद्धिमासवति संवत्सरे त्रयोदशमासिकानि जातानि, ततश्च त्रयोदशमासप्रवेशदिने मासिकं सांवत्सरिकं च प्राप्नोति तत्रायुक्तं,

"नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचिदिति वचनाद्न्यान्यविषयत्वे च भवत्पक्षे वाक्यद्वयसङ्कोचः, अस्मत्पक्षे तु त्रयोदशपदस्याधिमासविषयत्वेन सङ्कोच इति विशेषः। किञ्च श्राद्धद्वयं युगपदनुष्ठीयते क्रमेण वा। न तावद्युगपत् कर्ममध्ये कर्मान्तरानुष्ठाननिषेधादन्यान्यविषयत्वे च भवत्पक्षे वाक्यत्रयसङ्कोचः, अस्मत्पक्षे नैकस्येति स एव युक्तः, द्वितीयेऽपि किमादौ मासिकं सांवत्सरिकं वा न तावन्मासिकं एकत्र विहितकालबाधप्रसङ्गात्। तत्रान्यविषयत्वे तु उक्त एव परिहारः। नापि सांवत्सरिकं उक्तादेव हेतोः। किञ्च मासिकोत्तरकालमाब्दिकविधानात्तद्बाधोऽपि प्रसज्यते। तत्रान्यविषयत्वे च भवत्पक्षे वाक्यचतुष्टयसङ्कोचः, अस्मत्पक्षे त्वेकस्येति महान् विशेषः।

ननु "संवत्सरविवृद्धौ च यदि स्यादधिमासकः। तदा द्वादशके मासि कार्यन्तदधिकं भवेत्"॥ इति सत्यव्रतवचनेन त्रयोदशमासिकं द्वादशे मासि विहितं अतोनान्यन्दोषः इति चेत्, उच्यते "संवत्सरविवृद्धौ च प्रतिमासञ्च मासिकमित्यादिवचनेन प्रतिमासमासिकविधानादिकल्पः, ततश्च त्रयोदशमासेषु प्रतिमासमासिकानुष्ठानपक्षे प्रागुक्तो दोष इत्यवधेय। किञ्च "प्रत्यब्दं द्वादशे मासीत्यत्र द्वादशे मासि अधिके इत्ययमर्थः "मास-पक्ष-तिथिस्पृष्ट इति वाक्यपर्यालोचनया वर्णनीयः। ततश्चोपजीव्यावाधेनाप्यस्य वाक्यस्योपपत्तौ नोपजीव्यबाधा युक्तेति। किञ्च "यस्मिन्मासे दिने यस्मिन् विपत्तिरुपजायते। पर्वान्तः स तु विज्ञेयोमासोनैमित्तिकं प्रति" ॥ इति ज्योतिर्गार्ग्यादिवचनसङ्कोचोऽपि प्रसज्यते। किञ्चास्मत्पक्षे मलमासकार्याकार्यनिरूपणप्रसङ्गस्य प्रकृतत्वात् प्रकृतसङ्गत-

मिदं वाक्यं भवेत्, भवत्पक्षे त्वधिमासवति संवत्सरेऽपि मासान्तरगतकार्यनिरूपणाच्च तथा सङ्गतमित्यपरो विशेषः। किञ्च चैत्रे मृतस्य ज्येष्ठादावधिमासे फाल्गुने श्राद्धं स्यात्तत्र प्रतिसंवत्सरमिति बाध्येत संवत्सरभेदाभावात्। द्वितीये चाभावात् प्रतिसंवत्सरमिति व्यभिचारः।

अन्ये तु पूर्वोक्तदूषणभियैवं व्याचक्षते न तु द्वादशमासादर्वागपि "मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरमिति विधानमस्ति तथाद्यमिति द्वितीयादिसंवत्सरे त्वयं नियम इत्यर्थः। एवं हि सर्वशास्त्राविरोधः। अन्यथाप्यन्यथासिद्धेन मृताहविशेषेण माघमाघप्रसङ्गादाद्यपक्षस्य द्वितीयपरः स्यादिति, तस्माद्यदाधिमासस्त्रयोदशो भवति तदैव त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं न त्वन्तराधिमासनिपातेऽपीति ज्ञेय ।

अन्ये तु "आब्दिकं प्रथमं यस्याम् कुर्वीत मलिम्लुचे इति यमवचनपाठमुदाहृत्य अन्तरा पतितेऽप्यधिमासे त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं कार्यमित्येवम्परत्वेनैतद्वाक्यं व्याचक्षते। अन्तरा मलिम्लुचे सत्याब्दिकं यत् यत्र कस्मिन्मासे पक्ष-तिथि-स्पृष्टे मृताहनि विधानप्राप्तस्यात्र पुनराब्दिकं द्वितीयाब्दिकं कुर्वीत न प्रथमं, प्रथमन्तु द्वादशे मास्यतीते त्रयोदशे मासि सम्प्राप्ते प्रवेशदिने कुर्वीतेत्यर्थं, तद्युक्तं अनेकाध्याहारादिदोषप्रसङ्गात् अस्य वाक्यस्य वचनान्तरादप्रतीतेरस्मिन्नर्थे अध्याहाराद्यङ्गीकारेण तात्पर्यकल्पने प्रमाणाभावाच्च। तस्मादस्य वाक्यस्य "आब्दिकं प्रथमं यस्मात् तत् कुर्वीत मलिम्लुच इत्ययमेव सङ्ग्रन्थदृष्टः पाठो युक्तः, तस्माद्यदा मलमासस्त्रयोदशो भवति तदैव त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं न त्वन्तराधिमासनिपातेऽपीति सिद्धं।

पैठीनसिः ।

प्रक्रान्तान्यधिमासे तु न कार्याणि महात्मभिः ।
अप्रक्रान्तं न कर्त्तव्यमात्मनः श्रेय इच्छता ॥

यद्यपि च काम्यव्रतादीनि मलमासमात्रे प्रतिषिध्यन्ते तथाप्यधिमासे तेषामारम्भ-समाप्ती प्रतिषिध्येते। क्षयमासे तु प्रथमारम्भ एव, अन्यथा कार्त्तिकस्य क्षयमासान्तःपाते मासे प्रारब्धानां चातुर्मास्यव्रतानामसमाप्तिः प्रसज्येत पौषस्य(१) च क्षयमासान्तःपाते पूर्वस्मिन् पक्षे प्रारब्धस्य माघस्नानव्रतस्य पुनरारम्भः प्रसज्येत। क्षयमासात् पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन्वा मासे मलमासे तदारम्भे च कार्त्तिके समाप्ति-विधानं पुष्ये आरम्भविधानं विरुध्यत। प्रारब्धकर्मणश्चासमाप्तावने-कवर्षसाध्यस्य च मासव्रतस्यारब्धस्यान्तरिमध्ये पुनरारम्भप्रसङ्गवि-रोधः, "आरम्भाधियमोदीपव्रतसमाप्तौ स्यादिति कात्यायनवचन-विरोधश्च। अधिमासे तु मासे शुद्धमासान्तरसद्भावादारम्भ-समा-प्त्योस्तत्रोपपत्तेरधिमासे तयोः प्रतिषेधे न कश्चिद्विरोधः। प्रथमार-म्भोऽपि क्षयमासेऽपि शुद्धमासान्तराभावात् कस्मान्न स्यादिति चेत्, न, "न कुर्यान्मलमासे तु महादान-व्रतानि चेति वचनविरोधात्। अस्य प्रथमारम्भव्यतिरिक्तसमाप्त्यादिनिषेधपरत्वे सङ्कल्पादिविरो-धयोग्यः स्यात् काम्यव्रतादीनां क्षयमासे प्रारम्भनिषेधपरत्वे संकल्पा-दिविरोधस्योक्तत्वात् काम्यव्रतादीनां क्षयमासे प्रथमारम्भनिषेधप-रत्वे विरोधाभावाच्चेति। नन्वेवं सति यदा कार्त्तिकोऽधिमासो भवति तदा कार्त्तिकव्रतानां शुद्धाश्विन एवारम्भाच्छुद्धकार्त्तिके च समाप्ते मासोपवासव्रतस्यापि मासद्वयमनुष्ठानं प्राप्नोति तच्चायुक्तं। उच्यते

(१) पुष्यस्य इति क० ।

यदि हि मासोपवासव्रतस्याश्विने प्रारम्भविधानं शुक्लकार्त्तिके च समाप्तिविधानं स्यात् स्यादेवं न त्वेवमस्ति, किन्त्वाश्विनशुक्लैकादश्यामारम्भमभिधायोपरितनशुक्लैकादश्यां समाप्तिर्विष्णुरहस्येऽभिहिता ।

आश्विनस्यामले पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।
व्रतमेतत्तु गृह्णीयात् यावत् त्रिंशद्दिनानि तु ॥
अन्यूनाधिकमेवन्तु व्रत त्रिंशद्भिरिदं ।
कृत्वा मासोपवासन्तु संयतात्मा जितेन्द्रियः ॥
ततोऽर्च्चयेत वै पुष्प द्वादश्यां गरुडध्वजं ।
पूजयेत् पुष्पमालाभिर्गन्ध-पुष्प-विलेपनैः ॥
वस्त्रदानादिभिश्चैव भोजयेत द्विजोत्तमान् ।
दद्याच्च दक्षिणान्तेभ्यः प्रणिपत्य समापयेदिति ॥

तत. शुक्लाश्विनशुक्लैकादश्यामेतद्व्रतमारभ्योपरितनशुक्लैकादश्यां समापनीयं न मासद्वयमनुष्ठेयं मासोपवासव्रतस्य च काम्यत्वात्काम्यस्य च मलमासात् प्रागारब्धस्य मलमासेऽपि समाप्तिविधानाच्च कश्चिद्दोषः । ननु क्षयमासमृतानां उत्पन्नानां च द्वितीयाद्याब्दिकं वर्द्धापनं च कस्मिन्मासे कार्य्यमित्यपेक्षायां तन्निर्णयार्थं क्षयमासान्तर्गतमासद्वयविवेकमाह ।

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।
मासाविति बुधैश्चिन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥

प्रथमे तिथ्यर्द्धे पूर्वोमास द्वितीये तिथ्यर्द्धे तदुत्तरो मास इत्येव क्षयमासस्य मध्यगतौ मासौ बुधैश्चिन्तनीयावित्यर्थः । अतः प्रथमे

तिथ्यर्द्धे मृतस्याब्दिकं तत्रोत्पन्नस्य च वर्द्धापनस्य पूर्वे मासि कार्यम् द्वितीये तिथ्यर्द्धे मृतस्याब्दिकं तत्रोत्पन्नस्य वर्द्धापनमुत्तरे मासि कार्यमिति विवेकः।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-सकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्व्वर्गचिन्तामणौ परि-शेषखण्डे कालनिर्णये मलमासनिर्णयः समाप्तः।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथ सामान्यतः सर्वतिथिनिर्णयः ।

तिथिश्च द्विःप्रकारा सम्पूर्णा खण्डा च। तत्र सम्पूर्णा स्कान्दपुराणे दर्शिता। "प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादुदयाद्रवेः। सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः" ॥ हरिवासरस्य सम्पूर्णत्वमेकादशीनिर्णये वक्ष्यते। असम्पूर्णा दिनद्वयसम्बन्धिनी खण्डा, तस्यां दिनद्वयसम्बन्धिन्यां सत्यां व्रताद्यनुष्ठाने पूर्वा परा वोपादेयेति सन्देहे निर्णयः क्रियते। तत्र निगमः।

युग्माग्नि-युग-भूतानां[१] षण्मुन्योर्वसु-रन्ध्रयोः ।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या तु पूर्णिमा ॥
प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलं ।
एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति ॥

'युग्मं' द्वितीया, 'अग्निः' तृतीया, 'युगं' चतुर्थी, 'भूतं' पञ्चमी, 'षट्' षष्ठी, 'मुनिः' सप्तमी, 'वसुः' अष्टमी, 'रन्ध्रं' नवमी, 'रुद्रः' एकादशी, तिथ्योर्युग्ममित्यभिधानात् द्वितीयादिप्रतिपदन्तासु तिथिषु क्रमेण द्वयोर्द्वयोस्तिथ्योः परस्परमेव युग्मं महाफलं न पुनर्व्यस्तं तिथ्यन्तरयुग्ममित्यर्थः, अनेनोक्तयुग्मपक्षे पूर्वा तिथिरुत्तरविद्धा कार्या उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्युक्तं भवति ।

(१) युग्माग्नि कृत-भूतानामिति क॰ ।

भविष्यत्पुराणे ।

हादशीकल्पे तु "युग्मास्तु कृतरामाख्विति पठ्यते, 'कृतं' चतुर्थी, 'रामः' तृतीया, तत्रैव "युग्मानि कृतपुण्यानीति पाठान्तरं, तथा 'कृत-भूतामीति च ।

अत्र केचिदाहुः ।

शुक्लप्रतिपदमावास्यायुता याह्या" प्रतिपद्यप्यमावास्येति वचनात्। यत्तु "प्रतिपत् सद्वितीया स्याद्द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यापस्तम्ब-भविष्यत्पुराणहादशीकल्पयोर्वचनं तत्कृष्णप्रतिपद्विषयं "प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलमिति शुक्लप्रतिपदः पूर्व्वयुताया एव प्रतिपादनात्। अपरे त्वाहुः अत्र प्रतिपदमावास्या युता याह्या "प्रतिपद्यप्यमावास्येति वचनात् ।

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च चतुर्दशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या संमुखा तिथिः ॥

इति पैठीनसिवचनाच्च ।

अत्र केचित्संमुखा सायाह्नव्यापिनीति व्याचक्षते "संमुखा नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदीति स्कन्दपुराणवचनात् तदयुक्तं वक्ष्यमाणवचनविरोधात् स्कन्दपुराणवचनस्यान्यविषयत्वोपपत्तेश्च तस्मादत्र संमुखा पूर्वविद्धा विवक्षिता सापि चापराह्णव्यापिन्येव "प्रतिपत् संमुखा कार्या या भवेदापराह्णिकीति स्कन्दपुराणवचनात्। अन्या शुक्ला कृष्णा वा द्वितीयायुतैव याह्या प्रतिपद्द्वितीया स्याद्द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यापस्तम्बवचनात्, न तु शुक्लप्रतिपत्पूर्वा याह्येत्युक्तं। तत्रैवाय विशेषः कस्मान्न भवति "प्रतिपत्संमुखा कार्य्या या भवेदापराह्णिकी।

प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति तु कृष्णपक्षविषयमेव। तत्र च नापराह्नि-कालनियमः, पैठीनसिवचनमपि शुक्लप्रतिपद्विषयमित्युच्यते, एवं सति "पञ्चमी सप्तमी चेति, "प्रतिपत्सम्मुखा कार्य्येतिवचनद्वयस्य केवल-शुक्लप्रतिपद्विषयत्वेन सङ्कोचः प्रसज्येत, "प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति वाक्यसङ्कोचस्तु पक्षद्वयेऽप्यविशिष्टः भवता युग्माग्निवाक्यविषयपरित्या-गाश्रयणात् अस्माभिः "प्रतिपत्सम्मुखा कार्य्येतिवाक्यविषयपरित्यागा-श्रयणात्। ननु "पञ्चमी सप्तमीचैव इति वचनसङ्कोचो न दोषाय सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेणोपसंहारस्य युक्तत्वात् सङ्कोचभयाद्-नुपसंहारे सर्व्वोपसंहारोच्छेदापत्तेः। सत्यमेव "प्रतिपत्सम्मुखा कार्य्या इति वचनसङ्कोचे तावत्कारणं न विद्यते तेनैतदुभयथापि प्रवर्त्तते, एवञ्च "पञ्चमी सप्तमी चैवेति वाक्यसङ्कोचोऽप्यस्मत्पक्षे न भविष्यति, "प्रति-पत्सम्मुखा कार्य्येतिवचनसङ्कोच. सोऽप्यापद्यत इति नास्य सङ्कोचोयुक्त-इत्युच्यते। ननु कृष्णप्रतिपदः पूर्व्वविद्धत्वमप्राप्तं अतस्य सा पूर्व्वविद्धा ग्राह्या सा चापराह्निकीत्यर्थद्वयविधानात् गौरवं स्यात्, शुक्लप्रति-पदस्तु पूर्व्वविद्धत्वं प्राप्तमिति तद्विषयत्वेन गौरवमिति चेत्, उच्यते, आपराह्निकी तावत्प्रतिपत्सम्भवतो विद्यते ततश्च आपराह्निकी प्रति-पत्सम्मुखा कार्य्येति विधीयत इति न गौरवं, अतस्तोभयप्रतिपद्वि-षयमिदं तेनापराह्निकी प्रतिपत्पूर्व्वविद्धा अन्या तूत्तरविद्धेति व्यवस्था सिद्धा। तदेतद्युक्तं प्रतिपदः सम्मुखायाः कर्त्तुमशक्यत्वात्। ततश्च संमुखायां प्रतिपदि कर्म्म कार्य्यं तच्चापराह्णव्यापिन्यामिति विधाने गौरवं शुक्लप्रतिपद्विषयत्वे तु नाय दोषः। एवञ्च "पञ्चमी सप्तमी चैवेति वाक्यसङ्कोचोऽपि बलादापतितो न दोषाय तस्मात् शुक्ल-

प्रतिपत् पूर्वा ग्राह्या यथापराह्णिकी कृष्णा प्रतिपत्पूर्वा नरैवेति व्यवस्था। तेन यत्कैश्चिदुक्तं "प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति वचनं तिलकाशोक-करवीरव्रतविषयं तेषां पूर्वाह्ण एव विधानादिति तन्निरस्तं कर्मान्तरस्यापि पूर्वाह्ण एव विधानात् केवलतद्विषयत्वेन सङ्कोचे कारणाभावाच। अथ पूर्वाह्णविहितसकलकर्मविषयमुच्यते, तदयुक्तं।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः।

इति सामान्यवचनेनैवार्थस्य सिद्धत्वात्। किञ्चैवं सति "प्रतिपत् संमुखा कार्य्येति वचनमपराह्णविहितकर्मविषयं प्रसज्येत। ततश्चास्यापि वैयर्थ्यं स्यात् सामान्यवचनेनैव सिद्धेः। किञ्चैवं पूर्वविद्ध-परविद्धग्रहणप्रतिपादकसर्ववाक्यवैयर्थ्यं प्रसज्येत। प्रातिस्विकपूर्वाह्णादिविधायकवाक्येभ्यः प्रदर्शितसामान्यवचनाच्चास्यार्थस्य सिद्धत्वात् दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्तिनियमाभावे पूर्वविद्ध-परविद्धग्रहणप्रतिपादकवाक्यप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता। अपरे त्वेवमाहुः।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः॥

इति वचनात् प्रतिपदः पूर्वविद्धत्वमुपवासविषयं "प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति तु तद्व्यतिरिक्तविषयमिति। अन्येवं सति "प्रतिपद्यप्यमावास्येति, "पञ्चमी चैवेति, "प्रतिपत्संमुखा कार्य्येति वचनसङ्कोचः प्रसज्येत अस्मत्पक्षे तु "प्रतिपत्सद्वितीया स्यादित्यस्यैव सङ्कोच इति विशेषोविद्यते, अतः कथमियं विषयव्यवस्थेति चेत्, उच्यते, बहुवाक्यसङ्कोचोऽपि स्वीक्रियते सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेणोपसंहारस्य युक्तत्वात्। न चात्र सङ्कोचोऽपि विद्यते, युग्मादिवचनेन हि प्रति-

पदः पूर्वविद्धत्वमभिहितं "प्रतिपत्सद्वितीया स्यादित्यनेन प्रतिपदः परविद्धत्वं एवंविरोधे सति कर्मविशेषानुपादानात्, कस्याञ्च कर्मणो-ग्रहणमित्यपेक्षायामुपवासे प्रतिपदः पूर्वविद्धताभिधानात्, युग्मवाक्ये च एव अन्वसे "प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति वचने उपवासव्यतिरिक्त-कर्मग्रहणमिति कुतः सन्देहः, तदुक्तं "प्रतिपत्सद्वितीया स्यात् द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यस्योत्तरपादे प्रतिपत्द्वितीये उभे एवेति वक्ष्यते। तेन पूर्वपादेऽपि ते एव महते ग्राह्ये।

द्वितीया पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी।
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वापरे तिथी ॥

इति वचनेन प्रतिपत्साचव्य पूर्वविद्धस्योपोष्यत्वाभिधानाद्युग्म-वाक्यस्योपवासविषयत्वे केवलशुक्लप्रतिपदः पूर्वविद्धत्वाभिधानमनुप-पन्नं स्यात्। अथ तदपि शुक्लप्रतिपद्विषयं, तर्हि "द्वितीया पञ्चमी-वेधादित्यत्र द्वितीया-तृतीये अपि शुक्ले एव ग्राह्ये तेन शुक्लतृतीया परयुतोपोष्येत्ययं स्यान्तरम्।

रम्भाख्यां वर्ज्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम।
अन्येषु सर्वकार्य्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥

इति वचनेन रम्भाख्यव्रतव्यतिरिक्तसर्वकार्य्येषु तृतीयामात्रस्य परयुतत्वविधान न स्यात् पूर्वविद्धप्रतिपत्प्रतिपादकवाक्यवाक्येभ्य सा-मान्यतः पूर्वविद्धत्वं प्रतीयमान "द्वितीया पञ्चमीवेधादितिवचने द्वितीयादिशब्दानां साधारण्ल प्रतीयमान विना कारणेन बाधितं स्यादिति तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता, द्वितीयां केचिदाहुः शुक्ल-द्वितीया परान्विता "युग्माग्नीतिवचनात्, अस्य च शुक्लपक्षविषयत्वं

पद्यान्ते चतुर्दशी-पूर्णिमायुग्मेन माङ्गल्यपर्य्यादवगन्तव्यम्। यत्तु मध्यवे-
दर्शवचनं "द्वितीया प्रतिपद्युतेति तत्कृष्णद्वितीयाविषयं। अन्ये त्वाहुः।
शुक्लद्वितीया परयुता ग्राह्या कृष्णद्वितीया पूर्वा।

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितोरविः।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितोरविः॥

इति मार्कण्डेयवचनात्। यच्च ह्येकैकतिथिरेकेन वचनेन पूर्व-
विद्धा ग्राह्येत्युच्यते अपरेणापरयुतेति तथानेन वाक्येन व्यवस्था क्रि-
यते एवं सत्यपेक्षितार्थप्रतिपादनं भवति न तु शुक्ल-कृष्णव्यवस्थया
व्यवस्थितचतुर्दश्यादितिथिविषयत्वं। यत्तु केषाञ्चिद्व्याख्यानं युगादि-
विषयमेतद्वचनम्।

द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः।

शुक्ले पूर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके॥

इति वचनादिति तदपि निरस्तं। उक्तप्रकारेणाकाङ्क्षितसम-
र्पणेनार्थवत्त्वे सम्भवति केवलयुगादिविषयत्वेन सङ्कोचे कारणाभावात्।
यत्तु व्याख्यानं शुक्लपक्षशब्देन दैवकार्य्यमुपलक्ष्यते तस्य प्रायेण
शुक्लपक्षे विहितत्वात् कृष्णपक्षशब्देन च पितृकार्य्यं तस्य प्रायेण
कृष्णपक्षे विधानात्।

दैवकार्य्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः।

पितृकार्य्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः॥

इति वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनात्।

पूर्वविद्धा पितृभ्यस्तु त्रिविदा कीर्त्तिता तिथिः।

न ग्राह्या विबुधेभ्यस्तु सुखैका भास्करप्रियाम्॥

वचनाद्य तद्यथायुक्त विना कारण लक्षणाप्रसङ्गात् । वाक्यान्तरव्याख्यर्थो-ऽनेनैव यथाश्रुतोपपद्यमानेन प्रतिपाद्यत इति वचन प्रामाणिक, तस्मात् कृष्णद्वितीया पूर्वाह्णव्यापिनी शुक्लद्वितीया तूत्तरेति व्यवस्थेति ।

अपरे त्वेवमाहु द्वितीया तु सर्वा तृतीयायुता ग्राह्या "युग्मा-ग्नीति वचनात् ।

यत्तु ब्रह्मवैवर्त्ते ।

प्रतिपत्सम्मुखा कार्य्या द्वितीया द्विजसत्तमेति ।

आपस्तम्बेन "द्वितीया प्रतिपद्युतेति, तत्पूर्वदिनपूर्वाह्णव्यापिनी-द्वितीयाविषय ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

प्रतिपत्सम्मुखा कार्य्या या भवेदापराह्णिकी ।

पूर्वाह्णिकी च कर्त्तव्या द्वितीया तादृशी विभो ॥

'तादृशी' सम्मुखा पूर्वविद्धेत्यर्थ । ननु कृष्णद्वितीया पूर्वा ग्राह्या, तत्रैवाथ विशेष "पूर्वाह्णिकी च कर्त्तव्येति । शुक्लद्वितीयाा तूत्तरैव न तत्र पूर्वाह्णिकत्वनियम इति व्यवस्था किं न स्यात् उच्यते एव सति "पूर्वाह्णिकी च कर्त्तव्येति वाक्यसङ्कोच प्रसज्येत, "प्रतिपत्सम्मुखा कार्य्या द्वितीयेति "द्वितीया प्रतिपद्युतेति वचनद्वयसङ्कोचस्तु पक्षद्वयेऽप्यवि-शिष्ट , भवता' युग्माग्नीत्यस्य शुक्लद्वितीयाविषयत्वसङ्कोचस्य तद्विषय-त्वपरित्यागाश्रयणात् । अस्माभिस्तु"पूर्वाह्णिकी च कर्त्तव्येत्येतद्विषयप रित्यागाश्रयणात् । स्वरूपतश्च पूर्वाह्णिकी द्वितीया विद्यते तस्या पूर्ववि-द्धत्व विधीयत इति पूर्ववद्गौरवपरिहार "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येति तु वचन माकाङ्क्षतिथ्यन्तरविषय। तस्मात् पूर्वाह्णिकी द्वितीया पूर्वविद्धा

अन्या तूत्तरविद्धेति व्यवस्था, तदेतद्युक्तं पूर्ववदेव गौरवस्य परिहर्त्तुमशक्यत्वात् तस्मात् कृष्णद्वितीया पूर्वा ग्राह्या यदि पूर्वाह्णिकी, शुक्लद्वितीया तु सर्वाप्युत्तरेति व्यवस्था । एतेन यत् कैश्चिदुक्तं द्वितीयायां प्रतिपद्युक्तत्वं तत् यमद्वितीयाविषयं तस्यां हि भगिनीभिर्भ्रातरो भोज्यन्ते, नैकभक्तायाचितनक्तविषयं, तेषां स्वकालव्यापिन्या नियतत्वात् । नाप्युपवासविषयं तस्यापि परविद्धायामेव विहितत्वादिति तन्निरस्तं । पूर्वाह्णिक्या द्वितीयाया पूर्वविद्धाया उपादेयत्वमुक्तं तदेकभक्तादिषु तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरविषयमप्युपपद्यत इति यमद्वितीयाविषयत्वेन निष्प्रमाणिकसङ्कोचाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्थितेति ।

अन्ये त्वेवं व्यवस्थामाहुः 'एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी । अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परान्विता" इति विष्णुधर्मोत्तरशिवगीतावचनं "युग्माग्नीतिवचनमुपवासविषयं 'द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यादि पूर्वविद्धद्वितीयाप्रतिपादकमुपवासव्यतिरिक्तविषयं । तत्र चायं विशेषः 'पूर्वाह्णिकी च कर्तव्येति, पूर्वव्यवस्थायान्तु 'प्रतिपत्सम्मुखा कार्या' "द्वितीया प्रतिपद्युतेति वचनद्वयस्योपवासव्यतिरिक्तकर्मविषयत्वेन शुक्लपक्षेऽप्युपपद्यमानस्य कारणं विना सङ्कोचः प्रसज्येत । ननु युग्माग्निवाक्यस्योपवासव्यतिरिक्तविषयत्वे नापि शुक्लपक्ष एवोपपद्यमानस्य भवन्मतेऽपि सङ्कोचः प्रसज्येत । उच्यते । एतद्वाक्यसङ्कोचस्तु त्वत्पक्षेऽपि विद्यते कृष्णद्वितीयोपवासविषयत्वेनाप्युपपद्यमानस्यास्य केवलशुक्लद्वितीयाविषयताश्रयणात् । ननु पक्षद्वये सङ्कोचाविशेषेऽपि भवत्पक्षे शुक्लद्वितीयोपवासव्यतिरिक्तसकलकर्मत्यागादस्मत्पक्षे तु कृष्णद्वितीयोपवासमात्रत्यागात् बहुत्व

तृतीयाविशेषो विद्यते। सत्यमेवं, किन्तु भवत्पक्षे मद्दर्शितवाक्यद्वय-सङ्कोचः, अस्मत्पक्षे न युग्मादिवाक्यस्यैवेति विशेषः। किञ्चात्र सङ्कोचोऽपि न विद्यते। तथाहि "युग्माग्निवाक्येन द्वितीया परविद्धा ग्राह्येत्युक्तं, "द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यादिना च पूर्वविद्धत्वं। न चात्र कर्म्मविशेष उपात्तः, अतस्तत्र कस्य कर्म्मणोऽग्रहणमित्यपेक्षायामुपवासे द्वितीयायाः परविद्धत्वाभिधानात्। एवं युग्मवाक्ये व्यवस्थिते "द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यादिवचनैरुपवासव्यतिरिक्तकर्म्मपरत्वमिति कुतः सङ्कोच इति तद्युक्तं प्रतिपद्युताया अपि द्वितीयाया उपोष्यत्वमुपवासतिथिनिर्णये दर्शितत्वात्। तस्मात् पूर्व्वोक्तैव व्यवस्था स्वीकार्य्येति। तृतीया तु द्वितीयायुता ग्राह्या "युग्माग्नीतिवचनात् सापि च रम्भाख्यैव।

तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते।

रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम।
अन्येषु सर्वकार्य्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते॥

'गणः' चतुर्थी।

स्कन्दपुराणे।

द्वितीयया तु या विद्धा तृतीया न कदाचन।
कर्त्तव्या मतिमद्भिस्तात धर्म्म-कामार्थतत्परैः॥
विहायैकान्तु रम्भाख्यां तृतीयां पुत्रवर्द्धनीम्।
तत्रात्र ऋषिभिः प्रोक्तं वचनं शक्तिकासुत॥
रुद्रव्रता तथा रम्भा सावित्री वटपैतृकी।
कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या सम्मुखा तिथिः॥

तथा।

कृष्णाष्टमी तथा रम्भा तृतीया वटपैतृकी।
वृद्धस्तथा तथा ब्रह्मन् कर्त्तव्या संमुखा तिथिः।
अन्येषु सम्मुखा कार्या तृतीया चाष्टमी दिज॥
अन्या सर्वा तृतीया च चतुर्थीयुतैव।
तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते।
चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा॥
आपस्तम्बः।
चतुर्थीसम्मुखा या च सा तृतीया फलप्रदा।
अवैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्र-पौत्रप्रदायिनी॥
ब्रह्मवैवर्त्ते।
तृतीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयोपहता विभो।
द्वितीयया युतां मान्तु यः करोति नराधमः[१]।
संवत्सरकृतेनेह नरो धर्मेण मुच्यते॥
तथा।
द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कुरुते नृप।
स याति नरकं घोरं कालसूत्रं भयङ्करम्॥
द्वितीया शेषसंयुक्ता या करोति विमोहिता।
सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः॥
स्कन्दपुराणे।
तृतीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयासंयुता तिथिः।
या करोति विमूढा स्त्री पुरुषो वा शिखिध्वज॥

(१) नराऽधम इति ग०।

द्वितीयासंयुतान्नात पूर्व्वधर्म्मादिलुप्यते ।
विधवात्वं दुर्भगत्वं भवेन्नैवात्र संशयः ॥
कलाकाष्ठापि या चैव द्वितीया सम्प्रदृश्यते ।
सा तृतीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गणसंयुता ।
य इच्छेत्परमं पुण्यं व्रतकर्त्ता शिखिध्वज ॥

भविष्यत्पुराणे ब्राह्मीकल्पे।

कार्या द्वितीयया सार्द्धं न तृतीया कदाचन ॥

ननु द्वितीयायुततृतीयायाः विधिः शुक्लतृतीयाविषयः निषेधस्तु कृष्णतृतीयाविषय इति व्यवस्था किं न स्यात्, न च वाच्यं, एवं सति रम्भावाक्यानर्थक्यं प्रसज्यते सर्व्वेषामपि व्रतानां तत्र प्राप्तेः पूर्व्वविद्ध-तृतीयावाक्यस्य कृष्णपक्षे बाधः द्वितीयाविद्धनिषेधवाक्यस्य शुक्लपक्षे इत्ययं दूषणद्वयमिति । उपवासे तु तृतीयायाः परयुतायाः शुक्लपक्षेऽपि ग्रहणात् तदपवादकतया रम्भावाक्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । न चापवादेऽप्युत्सर्गस्य बाधादस्त्येव दूषणमिति वाच्य, यतो भवत्पक्षेऽपि सर्व्वव्रतविषयतया चतुर्थीयुततृतीयाग्रहणे प्राप्ते तदपवादकरम्भा-वाक्यमुच्यते भवत्पक्षे वचनद्वयगतपाक्षिकबाध एकस्मिन्नपि वचने विद्यत एव तथाहि "युग्माग्नि-युगभूतानामिति वाक्यं शुक्लकृष्ण-पक्षसाधारणं सत्केवलशुक्लपक्षविषय, तथापि व्रतमात्रसाधारणे सद्र-म्भैकव्रतविषयमुच्यते इति तुल्योबाध । किञ्चात्र "अमावास्या तृतीया च ता उपोष्या" परान्विता इत्युपवासपदमविवक्षितं स्यात् व्रतान्तरेऽपि चतुर्थीविद्धतृतीयाग्रहणे, तस्माद्द्वितीयायुततृतीयाविधि-निषेधौ शुक्ल-कृष्णद्वितीयाविषयाविति तदेतदपेशलं, एवं हि सति

द्वितीयायुततृतीयानिषेधप्रागुदाहृतषड्वाक्यसङ्कोच' प्रसज्येत, "चतुर्थीसंयुता येत्यापस्तम्ब-ब्रह्मवैवर्त्तवचनस्य "कर्त्तव्या गणसंयुतेति स्कन्दपुराणवचनस्य सङ्कोच' प्रसज्येत। अस्मत्पक्षे तु [illegible] तथा सङ्कोच, रम्भाव्रतपरित्यागेन द्वितीयाविद्धतृतीयानिषेधानां चतुर्थीयुततृतीयाविधीनाञ्च शुक्लपक्षेऽपि प्रवृत्तेराश्रयणात्। "अन्येषु सर्वकार्य्येषु "विहायैकान्तु रम्भां वेति वचनबाधोऽपि भवत्पक्षे प्रसज्येत। अस्मत्पक्षे तु "युगाद्यौश्यस्यैव रम्भाव्रतविषयत्वेन सङ्कोच इति महान् विशेष.। "अमावास्या तृतीया चेति वचनं तिथिविशेषाणामुपवासे परविद्धत्वप्रतिपादकं न तु कार्यान्तरे परविद्धत्वनिषेधकं। एतेनैतन्निरस्तं द्वितीयानिषेधाश्चतुर्थीयुततृतीयाविधयश्चोपवासविषयाः "अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः पराग्निता इति वचनात् द्वितीयाविद्धतृतीयाविधिस्तु तद्व्यतिरिक्तविषय इति, "अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते इत्यादिवचनेनोपवासव्यतिरिक्तकार्येऽपि परविद्धत्वाभिधानात्। ननु युग्मवाक्यस्य रम्भातृतीयाविषयत्वे वैयर्थ्यं प्रसज्येत शुक्लद्वितीयान्तरस्यापि तृतीयायुक्तत्वाङ्गीकारात् तदर्थमशिषच्छ्देन तृतीयान्तरस्यापि ग्राह्यत्वात् अन्यथा रम्भातृतीयाया एव परविद्धत्वं प्रसज्येत, तदयुक्तं चन कर्मविशेषानुपादानाच्छुक्लतृतीया रम्भाव्रते पूर्वविद्धापि ग्राह्या शुक्लद्वितीया [illegible] सर्वस्मिन्नपि कार्य्ये परयुतेत्यविमर्षे वचनान्तरपर्यालोचनया सौकिथमाणे दोषाभावात्तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता। चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या "युग्मकतामामिति वचनात्।

पद्मविष्णुपुराण-ब्रह्मवैवर्त्तयोर्वचन।

चतुर्थीसंयुता कार्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ॥

तथा स्कन्दपुराणे ।

चतुर्थी चैव कर्त्तव्या तृतीयासंयुता विभो इति ।

चतुर्थ्यास्तृतीयायुक्तत्ववचनमविनायकव्रतविषयं ।

तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते ।

चतुर्थीसंयुता या तु तृतीया सा फलप्रदा ।
चतुर्थी च तृतीयाया महापुण्यफलप्रदा ।
कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतोषिणी ॥

अत्र च गणनाथं सुतरां तोषयतीति गणनाथसुतोषिणीति चतुर्थीविशेषणसामर्थ्याद्विनायकव्रतविषयत्वं प्रतीयते। अन्ये तु सुतरां शब्दपर्यालोचनया वरचतुर्थीविषयत्वमाहुः तत्र भाद्रपदशुक्लचतुर्थ्यङ्गा-रकचतुर्थ्यादीनामपि सुतरां तोषकत्वाद्युक्तत्वाच्चैवोदाहृततृतीयायुत-चतुर्थीविधिद्वयस्य पञ्चमीयुतचतुर्थीनिषेधस्य च चतुर्थीमात्रविषयत्वेन बाधे गौरवम्। अस्मत्पक्षे तु युगभूतानामित्यस्यैव सङ्कोच इति विशेषः ।

सोमदत्तस्त्वाह । भक्तियुक्तातिशयवशेन सर्व्वा अपि सुतरां तोषिका तद्राहित्ये तु न वरचतुर्थ्याख्या माघशुक्लचतुर्थ्यपीति सर्व्व-विनायकचतुर्थीविषयत्वमेव युक्तमिति. तस्मात् तृतीयायुतचतुर्थी सुतो-षिणी न पञ्चमीयुतेत्यर्थः ।

अन्ये त्वित्याहुः. शुक्लचतुर्थी परयुता, कृष्णचतुर्थी पूर्व्वयुता "शुक्ल-पक्षे तिथिर्ग्राह्या इत्युदाहृतवचनादिति तदयुक्तं तृतीयायुतचतुर्थीग्रह-णवाक्यस्योदाहृतब्रह्मवैवर्त्तवचने विनायकव्रतविषयत्वप्रतीते "शुक्लपक्षे

तिथिर्ज्ञेया इति तु वचनमन्यविषयं। तस्मात् पूर्वोक्तव्यवस्था न्यायसी। "जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी दृश्यते पुनः। सा जया चैव कर्त्तव्या नागविद्धां न कारयेत्॥ इति वचनं विनायकव्रतव्यतिरिक्तविषयं, उभयविषयत्वे बाध-गौरवप्रसङ्गात् तथैव पञ्चमीयुतचतुर्थीग्रहणनिषेधसामञ्जस्याच्च।

पञ्चमी चतुर्थीयुता ग्राह्या। तथा च युग्मवाक्ये "युगाग्न्यादिति।

स्कन्दपुराणे।

पञ्चमी तु तथा कार्य्या चतुर्थीसंयुता विभो।

पद्मपुराण-भविष्यपुराणयोः।

पञ्चमी सचतुर्थी च कार्य्या षष्ठ्या न संयुता॥

यत्तु ब्रह्मवैवर्त्तवचनं।

पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारदेति।

तत् शुक्लपक्षविषयं "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविरितिवचनात्।

अन्ये त्वाहुः यदा सकलकालव्यापिनी द्वितीयेऽहनि पञ्चमी भवति तदैतद्वचनमिति।

अपरे त्वाहुः पञ्चम्याः षष्ठीयुक्तत्व नागपूजाविषयं तस्याः पूर्वाह्ण एव विधानादिति तदुभयमप्ययुक्तं "प्रतिपत्सद्वितीया स्यादित्यादिवचनस्य तिलकाशोककरवीरव्रतविषयत्वभङ्ग उक्तन्यायात् तस्माच्छुक्लपञ्चमी परविद्धा कृष्णपञ्चमी तु पूर्वविद्धेति व्यवस्था।

अन्ये त्वेवमाहुः पञ्चम्याश्चतुर्थीयुतत्वप्रतिपादकानि निगमादिवचनान्युपवासविषयाणि "एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतु-

थीका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः" इति वचनेनैवोप-
बाधे पञ्चम्याश्चतुर्थीयुक्तत्वस्याभिधानात् । किञ्च पूर्ववचनस्याया "पञ्चमी [illegible] प्रकर्त्तव्येनिवाक्यशेषवाक्यातिरिक्तविषयत्वेन ख्यापनेऽप्युपपद्यमानस्य कारणं विना सङ्कोचः प्रसज्येत । न च युग्मादिवाक्यानामुपवासविषयत्वेन सङ्कोचोदोषाय, सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेणोपसंहारस्य युक्तत्वात् । भवन्मतेऽपि शेषलक्षणपक्षविषयत्वेन सङ्कोचस्याविशिष्टत्वात् । न चैवंविधे विषये सङ्कोचोविद्यते, इत्युक्तं प्राक् ।

षष्ठी तु सप्तमीयुता ग्राह्या तथाच युग्मवाक्ये "षण्मुन्योरिति ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

नागविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठी चैव कदाचन ।
सप्तमीसंयुता कार्या षष्ठी धर्मार्थचिन्तकैः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ।

न हि षष्ठी नागविद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन ।
नागविद्धा तु या षष्ठी सता दुःखप्रदोभवेत् ।
सप्तम्या सह कर्त्तव्या महापुण्यफलप्रदा ॥

निगमः ।

नागविद्धा [illegible] या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः ।
कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्तेऽपि वासराः ॥

'नाग' पञ्चमी । 'रुद्र' अष्टमी । 'दिवाकर' सप्तमी । 'काम' त्रयोदशी । 'विष्णु' द्वादशी ।

सप्तमी तु षष्ठीयुता ग्राह्या । तथाच युग्मवाक्ये "षण्मुन्योरिति ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

षष्ठ्या युता सप्तमी तु कर्त्तव्या तात सर्व्वदा ।
षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो रविः ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पपुराणेऽपि ।

षष्ठी च सप्तमी तात ते अन्योन्यं समाश्रिते ।

तथा ।

पूर्वविद्धा द्विजश्रेष्ठ कर्त्तव्या सप्तमी सदा ।

अष्टमी नवमीयुता ग्राह्या । तथाच युग्मवाक्ये "वसु-रन्ध्रयोरिति ।

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ।

सप्तमी नाष्टमीयुक्ता सप्तम्यापि सहाष्टमी ।
सर्व्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभा ॥

क्वचित्तु नवम्या युताष्टमीति पाठः ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

अष्टमी नवमीमिश्रा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।
सप्तमीसंयुता चैव न कर्त्तव्या शिखिध्वज ।
एका कृष्णाष्टमी तात कर्त्तव्या रविसंयुता ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता ।
नवम्या सह कार्य्या स्यादष्टमी नात्र संशयः ॥
एतत् शुक्लाष्टमीविषयं ।

तथाच निगमः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ।

उपवासादिकार्य्येषु स्वेष धर्मः सनातन इति ॥

क्वचित्तूपवासेषु कार्य्येष्विति पाठः। कृष्णाष्टमी तु सप्तमीयुतैव तथाच तत्रैव ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ।
उपवासादिकार्य्येषु एष धर्मः सनातनः ॥

अष्टमीनवम्योर्युग्म एव पक्षद्वयेऽपि शिव-शक्त्योः शिवशैवे महोत्सवः कर्त्तव्यः ।

तथाच पद्मपुराणे ।

अष्टमी नवमीविद्धा नवम्या चाष्टमी युता ।
अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥
अष्टमी-नवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।
शिव-शक्त्योः शिवशैवे प्रययोरुभयोरपि ॥

नवमी त्वष्टमीयुतैव ग्राह्या तथाच युग्मवाक्ये "वसु-रन्ध्रयोरिति"।

अष्टमी नवमीविद्धा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः ।

स्कन्दपुराण-भविष्यपुराणद्वादशीकल्पयोः ।

न कुर्य्यान्नवमीं तात दशम्या च कदाचन ।

पद्मपुराणे ।

नवम्येकादशी चैव दशविद्धा यदा भवेत् ।
तदा वर्ज्या विशेषेण गङ्गाम्भश्च सुतौ यथा ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

नवम्या सह कार्य्या स्यादष्टमी नवमी तथा ।

दशमी च पूर्वविद्धा ग्राह्या।

तथाच स्कन्दपुराणे।

दशमी चैव कर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम।

यदा दशमी दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापिनी भवति तदा पूर्वापरा वा विकल्पेन ग्राह्या।

तथाचाङ्गिराः।

सम्पूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयाथ वा।
युक्ता न दूषिता यस्मादृतः सा सर्वतोमुखी॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि।

सम्पूर्णा दशमी कार्य्या परया पूर्वयाथ वा।
युक्ता न दूषिता यस्मादृतः सा सर्वतोमुखी॥

एकादशी परयुता ग्राह्या "रुद्रेण द्वादशीयुक्तेति युग्मवाक्यवचनात्।

एकादशी न कर्त्तव्या दशम्या च कदाचन।
एकादशी न कर्त्तव्या दशमीसंयुता विभो।

इति ब्रह्मवैवर्त्ते स्कन्दपुराणे निषेधाच्च।

भविष्यपुराणे द्वादशीकल्पेऽपि।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या तृतीया षष्ठिरेव हि।
अष्टम्येकादशी भूप धर्मकामार्थवाञ्छिन"॥

शेषमेकादशीनिर्णये वक्ष्यते। द्वादशी त्वेकादशीयुता ग्राह्या "रुद्रेण द्वादशीयुक्तेतियुग्मवाक्यात्।

द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता प्रभो॥

सदा कार्य्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥

इति स्कन्दपुराणवचनाच्च ।

त्रयोदशी तु पूर्वविद्धा ग्राह्या "त्रयोदशी तु कर्त्तव्या द्वादशीसहिता मुने" इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

स्कन्दपुराणेऽप्युक्तं ।

त्रयोदशी तु कर्त्तव्या भवेद्या चापराह्णिकी ।

'अपराह्णिकी' पूर्वविद्धेत्यर्थः ।

पद्मपुराणेऽपि ।

एवमेकादशी ग्राह्या द्वादश्या तु त्रयोदशी ।

एतच्च शुक्लत्रयोदशीविषयं । यतः कृष्णपक्षत्रयोदश्याश्चतुर्दशीयुताया ग्राह्यत्वं स्मर्य्यते ।

तथाच निगमवाक्यं ।

षष्ठ्यष्टमी त्वमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथा ॥

यदा तु नोत्तरेद्युः कृष्णत्रयोदशी किन्तु पूर्वद्युर्भिन्नतिथिविद्धैव तदाह शङ्खलिखितः, "एकादशी तृतीया चेति, तेन शुक्लत्रयोदश्यपि पूर्वेद्युः सम्भवन्ती न पूर्वा ग्राह्येति । अन्ये तूभयत्रयोदशीविषयमेतद्वाक्यमित्याहुः तदुभयमप्ययुक्तं यदि त्रयोदश्यौ परेद्युः सम्भवेतां तदा न पूर्वयुते ग्राह्ये । तथा निगमवाक्ये "कृष्णपक्षे त्रयोदशी" अत्र कृष्णपक्ष इति विशेषणवैयर्थ्यं प्रसज्येत । किञ्च कृष्णत्रयोदशीविषयमिदमुत शुक्लत्रयोदशीविषयमिति सन्देहे कृष्णत्रयोदश्याः परयुतायाः ग्रहणाभिधानात् शुक्ल-

त्रयोदश्याश्च पूर्वयुतायाः ग्रहणादेकादश्यादौनान्तु परविद्धानामुपादानात्तत्साहचर्य्यात् त्रयोदशीग्रहणमपि परविद्धविषयं मन्तव्यं। त्रयोदशीविषयं ज्ञायते। तस्मात् पूर्व्वोक्तैव व्यवस्था न्यायसी।

शुक्लचतुर्दशी तु पूर्णिमायुता ग्राह्या। तथाच युग्मवाक्ये "चतुर्दश्या च पूर्णिमेति।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि।

एवमेकादशी कार्य्या द्वादश्या तु त्रयोदशी।
सदा कार्य्या त्रयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी।
पौर्णमासीयुता सा स्यात् चतुर्दश्या तु पूर्णिमा॥

नारदीयपुराणेऽपि।

तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी।
पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता॥

पद्मपुराणेऽपि।

एकादश्यष्टमी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी।
एता परयुताः कार्य्याः(१) पराः पूर्वेण संयुताः॥

वराहपुराणे।

एकादश्यष्टमी षष्ठी शुक्ला चैव त्रयोदशी।
ग्राह्या परेण संयुक्ता न तु पूर्वेण संयुता॥

तथा।

तृतीयैकादशी षष्ठी अष्टमी च चतुर्दशी।
पूर्वविद्धा प्रकुर्वाणे धनापत्यहराः स्मृताः॥

(१) ग्राह्या इति ग०।

तथा ।

एकादशी दशम्या तु सप्तम्या चाष्टमी तथा ।
पञ्चम्या च यदा षष्ठी त्रयोदश्या चतुर्द्दशी ।
आसु क्रिया न कुर्व्वीत पूर्व्वविद्धासु मानव इति ॥
बाणविद्धा तथा षष्ठी भानुविद्धे महेश्वर ।
चतुर्द्दशी कामविद्धा निन्दिता मलिना स्मृता ॥

'महेश्वर' अष्टमी ।

अथाष्टमी चतुर्द्दश्यौ शुक्ले ग्राह्ये । चैत्र-श्रावणचतुर्द्दश्यौ शुक्ले अपि रात्रियोगिन्यौ ग्राह्ये "मधौ श्रावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्द्दशी । सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परा पूर्व्वाह्णगामिनी" ॥ इतिवचनात् ।

निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः ।
अतस्तस्यां चतुर्द्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेदिति च ॥

कृष्णचतुर्द्दशी पूर्व्वयुतैव ।

तथाचापस्तम्बः ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी ।
पूर्व्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥

यत्तु ब्रह्मवैवर्त्ते ।

चतुर्द्दशी दर्शयुता पौर्णमास्या युता विभो इति ।

यच्च नारदीयपुराणे ।

अष्टम्येकादशी षष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी ।
अमावास्या तृतीया च कर्त्तव्या परसंयुतेति ॥

तदुभयमुपवासविषयं ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति पद्मपुराणवचनात् ।

यदा तु शुक्ल-कृष्णद्वयेऽपि चतुर्दशी पूर्वदिने परात्र व्यापुत-स्तदा त्रयोदशीयुते एव ग्राह्ये ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।
मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या चापराह्णिकी ।
दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा कदाचनेति ॥

पूर्णमासी च चतुर्दशीयुता ग्राह्या तथाच युग्मवाक्ये "चतुर्दश्या तु पूर्णिमेति ।

पद्मपुराणेऽपि ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या सप्तमी प्रतिभिर्मरैः ।
पूर्णमासी महीपाल पुराणे निश्चयङ्गता ॥

एतच्च सावित्रीव्रतविषयं ।

भूतविद्धा न कर्त्तव्या दर्शा पूर्णा कदाचन ।
वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

ननु "एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः" ॥ इति प्रतिपद्युक्ताया पौर्णमास्या उपवासविधानात् सावित्रीव्रतोपवासव्यतिरेकेणापि पूर्वयु साधकाभावात् । उच्यते ।

"एकादश्यष्टमी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी" "पूर्णमासी महीपाले"ति वाक्ययोर्युग्म-सावित्रीवाक्ययोश्च न प्रतिपद्युक्तवाक्येन बाधो-युक्तः "विप्रतिषिद्धधर्म्मसमवाये भूयसां स्याद्धर्म्मत्वमिति न्यायात्। सावित्रीव्रतादन्यत्र प्रतिपन्मिश्रैव "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविरि"तिवचनात् ।

अमावास्या तु प्रतिपद्युतैव ग्राह्या । तथाच युग्मवाक्ये "प्रतिपद्यप्यमावास्ये"ति ।

पद्मपुराणेऽपि ।

षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्व्वयुताः शुभाः ॥

प्रचेताः ।

नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।

दशम्येकादशीविद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्धा त्वमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गव ।

उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः ॥

"सप्तम्या च तथाष्टमीति,"त्रयोदश्या चतुर्दशीति शुक्लपक्षविषयम्।

यत्तु नारदीयपुराणवचनम् ।

दर्शश्च पूर्णमासश्च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्व्वविद्धमकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते इति ॥

तत्सावित्रीव्रतविषयम् । "भूतविद्धा न कर्त्तव्येति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

भूतविद्धा ह्यमावास्या कर्त्तव्या न कदाचन ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीमेतन्तु शिखिवाहनेति ॥

स्कन्दपुराणवचनाच्च ।

अन्ये त्वाहुः अमावास्यायाः प्रतिपद्युतत्वमुपवासविषयं तच्छास्त्रे तस्याः परयुतत्वाभिधानादुपवासव्यतिरिक्तसर्वकार्ये तु पूर्वयुतैवेति तदयुक्तं "भूतविद्धा न कर्त्तव्येति, "भूतविद्धा अमावास्येति वचनविरोधात् ।

नागविद्धा च या षष्ठी दशम्येकादशी तथा ।
भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेदिति ॥

निषेधविरोधाच्च । एतान्युपवासविषयाणीति चेत् । न । बहुवाक्यसङ्कोचप्रसङ्गात् सावित्रीवाक्ययोरनार्जवप्रसङ्गाच्च । किञ्चैवं दैवकार्याणि भूतविद्धायाममावास्यायां प्राप्नुवन्ति ।

ततश्च ।

सिनीवाली तथा पित्र्ये दैवे च सततं कुहूः ।

इति जाबालवचनं विरुध्येत ।

प्रतिपत्सम्मुखामावास्या पूर्वाह्णव्यापिनी यदि ।
भूतविद्धैव सा कार्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदेति ॥

वचनादपि दैवकार्ये प्रतिपन्मिश्रायामपि गम्यते तस्मात् पूर्वैव व्यवस्था न्याय्यी । एवं तिथिद्वैधे पूर्वोत्तरग्रहणनियमः प्रतिपादितः इदानीमेतद्विरुद्धानां वाक्यानां विषयव्यवस्था क्रियते । तत्रोशनाः व्याघ्रश्च ।

खर्वो दर्पस्तथा हिंस्रा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।
खर्व-दर्पौ महादर्पौ हिंस्रा स्यात् पूर्वकालिकी ॥

'खर्व्वः' साम्यं । आचारसारकृता तु तिथिच्छेदोऽल्प' खर्वं इति व्याख्यातं । 'दर्पः' वृद्धिः, 'हिंसा' क्षयः। साम्य-वृद्धि-क्षयाः पूर्वतिथ्यपेक्षया । पितामहः ।

खर्व्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।
खर्व-दर्पौ परौ पूज्यौ हिंसां पूर्वत्र पूजयेत् ॥

भविष्यत्पुराणे तूत्तरार्द्धमेवं पठ्यते ।

खर्व दर्पौ परौ कार्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी ।

तत्रैव विरोधे व्यवस्थामाह व्यासनिगमवाक्यम् ।

द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।
एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादिचोदना ॥

नियमादिष्वित्यादिशब्देन पितृकर्मव्यतिरिक्तोपवासादिसकलकर्मणां ग्रहणं, एकोद्दिष्टादीत्यादिशब्देन विवाहादिमङ्गलाङ्गभूतश्राद्धव्यतिरिक्तश्राद्धस्य, वृद्ध्यादावित्यादिशब्देन माङ्गलिकश्राद्धस्य । एवं च पितृकार्य्ये ह्रासवृद्ध्यादिचोदनेत्युक्तं भवति ।

अस्यापवादः स्कान्दे ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।
यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्यः ।

कर्म्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।
तया कर्म्माणि कुर्वीत ह्रास-वृद्धी न कारणम् ॥
पूर्वाह्णिकास्तु तिथयो दैवकार्य्ये फलप्रदाः ।
अपराह्णिकास्तथा ज्ञेयाः पित्र्ये तु शुभावहाः ॥

इत्येतन्निगमब्रह्मवैवर्त्तवचनमपि “कर्मणो यस्य यः कालः इत्यनेन समानविषयं। ननु यदा अयुग्मदिने कर्मकालव्यापिनी युग्मदिने तु विपरीता तदा का ग्राह्या।

अत्र केचिदाहुः।

युग्मा तिथिरेव ग्राह्या तिथ्योर्युग्मं महाफलमित्यभिधानात् “एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति युग्मातिक्रमे दोषश्रवणाच्च घटिकादिपरिमिताया अपि सम्पूर्णत्वाभिधानाच्च। उदाहृतकर्मकालव्याप्तिशास्त्रञ्च युग्मवाक्यविषयपरिहारेणैवोपपन्नमेव शिष्टाचारानुगतत्वाच्च युग्मादर एव युक्तः। तदयुक्तं। यद्यपि कर्मकालव्याप्तिशास्त्रं युग्मवाक्यविषयपरिहारेणाप्युपपद्यते युग्मवाक्यञ्च कर्मकालव्याप्तिशास्त्रविषयपरित्यागेन, तथापि युग्मवाक्यस्यैव कर्मकालव्याप्तिशास्त्रविषयपरित्यागो युक्तः अन्यथा प्रातिस्विकप्रतिपदादिविधीनामपि बाधप्रसङ्गात्। केषुचिद्व्रतेषूत्पत्तिवाक्य एव प्रतिपदादितिथियुग्मेष्वद्बाधोऽप्युत्पत्तिशिष्टगुणविरोधेन प्रसज्येत, सम्पूर्णत्वाभिधानेनारोपितकर्मकालीनतिथिग्रहणस्य मुख्यकर्मकालीनतिथिसम्भवे अन्याय्यत्वाश्रयणाच्च। शिष्टाचारश्च नियतो न विद्यते उभयथा आचरणात्। किञ्च यदा भाद्रपदशुक्लषष्ठी दिनमात्रव्यापिनी द्वितीयदिने च सप्तमी त्रिमुहूर्त्तोना तदा अमुक्ताभरणसप्तमी द्वितीयैव “अहःसु तिथयः पुण्या इति वक्ष्यमाणवचनात् भवत्पक्षे दूर्वाष्टमीव्रतमपि तत्रैव कार्य्यं अस्याः पूर्वविद्धाया अभिधानात्। ततश्च विरोधः प्रसज्येत अमुक्ताभरणसप्तम्यामग्निपक्वविशेषस्यैव भोज्यताभिधानात् दूर्वाष्टम्यां चाग्निपक्वभोजनाविधानात्। ततश्च

स्वीकृतोभयमतानां विरोधः स्यात् । अस्मत्पक्षे तु नायं दोषः कर्म-कालव्याप्तिप्राशस्त्यपर्यालोचनया द्वितीयेऽह्नि दूर्वाष्टमीव्रतचरणादेर्वै कर्मणि पूर्वाह्नविधानात् । एवमन्यास्वपि तिथिषु विरोध उद्भाव-नीयः । तस्मात् प्रातिस्विकप्रतिपदाद्यवस्थितपूर्वाह्णादिकालस्य कर्म-णामावश्यकत्वाद्युग्मादरेण कर्मकालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्येति । तथा चैवं व्यवस्था यदा दिनद्वयेऽपि नियमादिकर्मकालव्यापिन्यास्ति-थेरसम्भवः सम्भवो वा तद्विषयं युग्मादिवाक्यं एकोद्दिष्टादिकर्मकाल-व्यापिन्यास्तिथेः सम्भवे असम्भवे वा ह्रास-वृद्ध्यादिवाक्यं । यदा त्वेकस्मिन् दिने श्राद्धैकोद्दिष्टादिकर्मकालव्यापिनी तिथिः परस्मि-न्नास्ति तदा "कर्मणो यस्य यः काल इत्यादिवचनात् कर्मकाल-व्यापिनी तिथिर्ग्राह्येति ।

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति मार्कण्डेयवचनमपि ।

यत्त्वेकैव तिथिरेकेन वचनेन पूर्वा ग्राह्येत्युच्यते अपरेणापरेति तत्र विरोधे सति व्यवस्थापकं द्रष्टव्यं, तथाच तत्र दर्शितं व्याख्या-नान्तरं च पूर्वमेव निराकृतम् ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरवचनम् ।

वर्द्धमानेन्दुपक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः ।
यदा चन्द्रः क्षयं याति तदा स्यादापराह्निकीति ॥
कृष्णपक्षे तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ।
तथा कर्माणि कुर्वीत ह्रास-वृद्धी न कारणमिति ॥

तदुभयमपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

यत्तु बौधायनवचनं ।

सा तिथिस्तच्च नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।
वर्द्धमानस्य पक्षस्य हानौ त्वस्तमयं प्रति ॥

यच्च वृद्धवशिष्ठस्य ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः ।
यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादापराह्णिकी ॥

तत्सर्वं दर्पवचनेन समानविषय ।

अन्ये तु "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येति वचनसमानविषयमिति वदन्ति तदयुक्तं चन्द्रक्षय-वृद्ध्योः पक्षे उपचारप्रसङ्गात् ।

यत्तु व्याख्यानं यदा पक्षो वर्द्धते षोडशदिनात्मको भवति यदा पक्षः क्षीयते चतुर्दशदिनात्मको भवति तदा पूर्वैवेति तदप्ययुक्तं, उभयथा वाक्यस्योपपत्तौ वचनान्तरसमादिन्यर्थे तात्पर्य्यकल्पना-युक्तत्वादेवं मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापि न भविष्यति, भवत्पक्षेऽपि सा स्यात् । तस्मात् पूर्वैव व्याख्या युक्ता ।

अन्ये त्वेवं व्यवस्थामाहुः. प्रतिपदादिविशेषेण पूर्वाह्णादिविशेषेण विहिते धर्मे पूर्वाह्णादिव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या "कर्मणो यस्य यः काल इत्यादिवचनात्। ननु कालद्वयविधिवाक्याभ्यासेव प्राप्तोऽयमर्थः सत्य, किन्तु ह्रास-वृद्ध्यादिवाक्यैर्बाधितः । अत एवोक्तं ' ह्रास-वृद्धी न कारणमिति, कुत्र तर्हि ते कारणमिति उच्यते यदा द्वे तिथी तत्कालस्पर्शे भवतस्तदा तिथिक्षये पूर्वा ग्राह्या वृद्धौ परा ग्राह्या "खर्वा-दर्पस्तथा हिंसेतिवचनात् । तिथिसाम्ये तु शुक्लपक्षे परा कृष्णपक्षे

पूर्वा "शुक्लपक्षे तिथिरिति मार्कण्डेयवचनात्। ननु त्रयाणामविशेषेण बाधे प्राप्ते किमिति खर्व एव बाध्यते अत्र ब्रूमः, प्रथमप्रतीतत्वाद्बाधलाघवात् "ह्रास-वृद्धी न कारणमिति ह्रास-वृद्ध्योः सर्वतिथिविषयत्वानुवादाच्च। कस्तर्हि खर्वस्यावकाशः, अमावास्या।

तथा च प्रचेताः।

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूर्मता।
साम्येऽपि च कुहूर्ज्ञेया वेद-वेदाङ्गवेदिभिः॥

यदा तु द्वे अपि तिथी तत्कालव्यापिन्यौ न भवतस्तदा युग्मवाक्यपर्यालोचनया निर्णय इति तदयुक्तं, "द्वितीयादिषु युग्मानामिति व्यासनिगमवचनविरोधात् "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येति वचनस्य चास्मदुक्तप्रकारेणोपपत्तेः खर्वबाधकत्वे प्रमाणाभावाच्च, खर्व-दर्प-वचनेष्वेक-वाक्येनोपपन्नेषु क्षय-दर्पौ सर्वतिथिविषयौ, खर्वस्त्वमावास्याविषय इति वैषम्यस्य यथोक्तप्रकारेण वाक्यस्योपपत्तौ अनुचितत्वात्। तस्मात् पूर्वैव व्यवस्था ज्यायसी। यदा त्वेकस्मिन् दिने कृत्स्नकर्मकालं स्पृशति तिथिरन्यस्मिन् दिने न्यूनमपि तदा "कर्मणो यस्य यः काल इत्यनेन कर्मकालसम्बन्धिन्येव ग्राह्या। यदा तु दिनद्वयेऽप्यल्प-कर्मकालसम्बन्धिनी तदा ह्रास-वृद्धिवाक्यैर्युग्मादिवाक्यैश्च यथायथं पूर्वा परा वा ग्राह्या।

एकस्मिंश्च पक्षद्वये सम्पूर्णकर्मकालव्यापिविच्छिन्नतिथिसंस्पर्शाभावेऽप्यनुष्ठितं कर्म सगुणं भवतीति दर्शयितुमाह, देवलः।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः।
सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नान-दान-जपादिषु॥

पण्डितपरितोषे तु "स्नान-दान-व्रतादिष्विति पठितं, विष्णुधर्मोत्तरे "स्नान-दानादिकर्मस्विति पाठः।

व्यासः।

उदयन्नेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते।
सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु॥

देवलः।

यान्तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः।
सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु॥

पण्डितपरितोषे तु "स्नान-दानादिकर्मस्विति पठितम्।

भविष्यत्पुराणेऽपि।

व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराह्णिकी॥

विष्णुधर्मोत्तरे।

या तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितोरविः।
तया कर्माणि कुर्वीत ह्रास-वृद्धी न कारणम्।

पद्मपुराणेऽपि।

व्रते स्नाने तथा मन्त्रे पितृकार्ये विशेषतः।
यस्यामस्तं गतो भानुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेत्॥
व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्।
उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृके॥

'विपरीता' अस्तमयसम्बन्धिनी।

विष्णुधर्मोत्तरे।

व्रतोपवास-स्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी ॥

व्यासः ।

व्रतोपवास-स्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
तामेव तिथिमाश्रित्य कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः ॥

बौधायनोऽपि ।

आदित्योदयवेलायां या स्तोकापि(1) तिथिर्भवेत् ।
पूर्णा सा त्ववगन्तव्या प्रभूता नोदयं विना ॥

अत्रास्तमयकालीनतिथेः सम्पूर्णत्वाभिधानं पूर्वविद्धोपादेय-तिथिविषयं, उदयकालीन-तिथिसम्पूर्णत्वाभिधानञ्च परविद्धोपादेयतिथिविषयमिति ज्ञेयं ।

अत्रापि विशेषः स्कान्देऽपि ।

यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीपतिः ।
सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्तापि या भवेत् ॥

शिवरहस्य-सौरपुराणयोः ।

यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत्स्यात्त्रिमुहूर्त्तिका ।
धर्मकृत्येषु सर्वेषु सम्पूर्णान्तां विदुर्बुधाः ॥
क्षये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धौ कार्य्या सदोत्तरा ।
तिथेस्तस्यास्त्रिक्षणायाः क्षय-वृद्धी तु कारणम् ॥

'त्रिक्षणायाः' त्रिमुहूर्त्तायाः । स्कन्दपुराणे तु "तस्यास्तु त्रिमुहूर्त्ताया" इति तृतीयः पादः पठितः ।

---

(१) या सा काऽपि तिथिर्भवेदिति ग० ।

वृद्धवशिष्ठः ।

यस्यां तिथावस्तमियात् सूर्य्यस्त्रिमुहूर्त्तके ।
याग-दान-जपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत्तिथिं ॥

अस्यापवादमाह वशिष्ठः ।

त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी ।
त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्वृद्धिगामिनी ॥

अत्र त्रिमुहूर्त्ततिथिग्रहण-परित्यागे वृद्धि-ह्रासयोः कारणत्वं वशिष्ठवचनेनोक्तं शिवरहस्य-सौरपुराणवचनेन च प्रतिषिद्धं तथैवं व्यवस्था पितृकार्य्ये वृद्धि-ह्रासयोः कारणत्वं न नियमादिषु, "द्वितीयादिषु युग्मानामिति व्यासनिगमवचनात् । विष्णुधर्मोत्तरे बौधायनप्रोक्ते च ।

उदिते दैवतं भानौ पित्र्यञ्चास्तमिते रवौ ।
द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्य-कव्ययोरिति ॥

अस्यार्थः । भानावुदिते तदुत्तरकाले अह्नो मुहूर्त्तद्वयं 'दैवतं' देवदैवत्यं, तस्मिन्नस्तमिते तत्पूर्वकालीनमह्नोमुहूर्त्तत्रयं 'पित्र्यं' पितृदैवत्यं, अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमात् हव्यकव्ययोर्ग्राह्येति ।

अत्र केचिदाहुः ।

द्विमुहूर्त्तमित्यनुकल्पः ।

त्रिमुहूर्त्ता [redacted] कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी ।
द्विमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिर्वृद्धिगामिनी ॥

इति दक्षवचनात् ।

एतच्चोदयसम्बन्धितिथिविषयं अस्तमयसम्बन्धिन्यास्तिमुहूर्त्ताया एव ग्राह्यत्वाभिधानात्, अनुकल्पश्चावश्यककर्म्मार्थः, यदा तु युग्मदिने-ऽस्तमयसम्बन्धिनी अयुग्मादिने तु उदयास्तमयसम्बन्धिनी तयोरुभयसम्बन्धिन्योः प्राशस्त्यात्तैव ग्राह्या युग्मादिनसम्बन्धिन्याः क्रियामर्त्ताया अपसम्भवत्वात्। यदा तु युग्मदिने अस्तमयात् प्राक् न दृश्यते अयुग्मदिनेऽस्तमयात् प्रागेव समाप्यते तचोक्तं माधवीय-वृद्धगौतमाभ्यां।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्म्मानुष्ठानतो दिवा।

नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगोविशिष्यते ॥

अहोरात्रयाश्च व्रतं उभययोगिन्यामेव कार्य्यं न तु युग्मता-न्यथादरः।

तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यभोक्तपद्मपुराणयोः।

दिवारात्रौ व्रतं यच एकमेकतिथौ मतं।

तत्रानुभययोगिन्यामाचरेन्नाद्भुत प्रती ॥

नन्वेवं सति षष्ठी-सप्तम्यादियुग्मे सप्तमीमतसङ्कल्पः कदा, न तावत्प्रथमादिकाले, "प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमिति तस्य प्रातःकालविधानात्। न च प्रातः, "शुक्लपक्षे रविदिने प्रदत्ते चोत्तरायणे। पुन्नामधेयनक्षत्रे षष्ठीयात् सप्तमीव्रत" इत्यादिवचनैः सप्तम्यादिकाले सङ्कल्पश्रवणात्। न चायुग्मदिने, युग्मयुक्तत्वाभिधाना-त्तदतिक्रमे दोषश्रवणाच।

अत्र केचिदाहुः।

युग्मदिने एव प्रातः सङ्कल्पः करणीयः युग्मयुक्तत्वाभिधानात् पूर्व्वापरयोरपि तिथ्योः साकल्यविधायकवचनानामपि दर्शयिष्यमा-

पत्वात् स्वीयस्वीयकार्य्यकरणार्हत्वातिरिक्तबाधकस्याभावात् तेन षष्ठ्या-दिकाले सप्तम्यादिकार्य्यमित्यवगम्यते। न च प्रातः सङ्कल्पग्रहणमिति नियम, भीमद्वादश्यादिव्रतेषु सायं तदुपदेशात्, तस्माद्युग्मतिथावेव सङ्कल्पः स च प्रातरेव, न च सप्तम्यादितिथिकाल इति ज्ञेयं।

अपरे त्वेवमाहुः यदा एकस्मिन्दिने कर्म्मोपक्रमकालसम्बन्धिनी तिथिर्नापरस्मिन्दिने तदा कर्म्मोपक्रमकालसम्बन्धिन्येव ग्राह्या।

तथाच बौधायनः।

यो यस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तदुपक्रमे।
विद्यमाना भवेदङ्गं नोज्झितोपक्रमेण तु॥

इति युग्मयुग्मत्वाभिधानं वाक्यत्वाभिधानञ्च बौधायनादिवचन-विषयपरित्यागेनाप्युपपद्यते।

अन्ये त्वाहुः यद्येकस्मिन्दिने कर्म्मोपक्रमकालसम्बन्धिनी अपर-स्मिन्दिने च कर्म्मसमाप्तिकालसम्बन्धिनी तद्विषयमेव बौधायना-दिवचनमिति। एवं युग्मादिवाक्येष्वित्युहनीया आमे अयुग्मति-थियोगिनो वेधयोगदोषादयाशेषयर्यादुक्त। दोषश्च नारदीयपुराणे दर्शित:।

दानवा ऊचुः।

अस्माकं वसतिर्ब्रह्मन् कस्मिन् स्थाने भविष्यति।
निराधाराः स्थिताः सर्व्वे क नु भोक्ष्याम भोजनं॥

ब्रह्मोवाच।

द्वितीयान्ते स्थितिर्थ्येका मायान्ते तु द्वितीयका।
अष्टम्यादौ तृतीया तु दशम्यन्ते चतुर्थिका॥

प्रतिपद्यादितः कृत्वा पञ्चमी भवतां स्थितिः ।
षष्ठी त्रयोदशीमान्ते त्वादौ कृत्वा चतुर्दशीं ॥
एषोऽपि भवतां वासः सुदृढः परिकीर्त्तितः ।
एवं प्रोक्तास्तु तिथयः प्रदत्ता ब्रह्मणा पुरा ॥
तेषां संमिश्रिता दत्ताः पितृभ्यस्तास्तथैव हि ।
शेषो हि त्रिविधः कालः कीर्त्तितः पापनाशनः ॥
सप्तम्यादौ महीपाल पूर्णादौ श्रेयसः स्थितः ।
विपरीतोऽसुरेभ्यस्तु प्रदत्तो ब्रह्मणा पुरेति ॥

वेध-योगौ ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शितौ ।

कीदृशस्तु भवेद्योगो वेधोविप्रेन्द्र कीदृशः ।
योग-वेधौ समाचक्ष्व याभ्यान्दुष्टमुपोषण ॥

इति पृष्टे ।

या तिथिः स्पृशते राजन् प्रातर्वेलावलोकिनी ।
सा वेध इति विज्ञेयो योगः सूर्योदयो मतः ॥

इति कथितं ।

यत्तु ब्रह्मवैवर्त्ते व्यास उवाच ।

चतस्रो घटिका भूप अरुणोदयनिश्चयः ।
चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः ॥
अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धन्तु घटिकात्रयं ।
अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासन्दर्शनाद्रवेः ॥
महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः ॥

तत् प्रकरणादेकादशीमतविषयं।

यत्तु ।

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्-पञ्च-दशभिस्तथा ।
भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति ॥

तद्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापितिथिसम्भवे द्रष्टव्यं, उपवासविषयता तु न युक्ता।

अविद्धानि निषिद्धैश्च लभ्यन्ते दिनानि तु ।
मुहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः ॥
तदर्द्धविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेन्नरः ।
अविद्धानामलाभे तु पयोदधि-फलानि वा ।
सक्षेवाथमश्नीयादुपवासस्तसौ भवेत् ॥

इति चक्षमाणवचनात् ।

उपवासे च घटिकामात्रवेधोऽपि "दूषयत्युत्तरां तिथिमिति वचनान्तरविरुद्धः । न चैतत्सर्वैकभक्तायाचितविषयं, तेषां प्रदोषदिनव्यापिन्यामितरैर नियमेन कर्त्तव्यताभिधानात् द्वितीयेऽहनि च तदसम्भवात्तमोपं प्रसज्येत । यत्तु यद्भविष्यमाणवचनं "घटिकार्द्धं त्रिभागं वा खन्न वा दूषयेत्तिथिं। पञ्चगव्यघटे पूर्णे सुराया बिन्दुकोयथा" । इति तदुक्तादेव कैलोक्तपवासविषयं । एतेन यत् कैश्चिदुक्तं "घटिकार्द्धं त्रिभागं वेति वचनं वेदनिन्दार्थवादतया अवधेयं अन्यथा "नागो द्वादशनाडीभिरित्यनर्थकं स्यादिति तन्निरस्तं। उक्तप्रकारेण वाक्योपपत्तौ लक्षणया अर्थवादत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।

अन्ये त्वेवमाहुः एकादशी तावद्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापिनि

पक्षे पूर्वा प्राप्ता षष्ठी-पूर्णिमे तु युग्मवाक्यैरपि तत्र बाहुल्यादेकाद्-वीप्साभिरेव तत्र निषिध्यत इति तदयुक्तं दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्या-प्तित्वेऽपि युग्मादिवाक्यप्रवृत्तेरुक्तत्वात् युग्मवाक्यचयस्थद्विसाम्यवाक्य-कर्मकालव्याप्तिवाक्यविषयव्यवस्थायास्तदुक्तायाऽनिराकृतत्वाच्च तस्मा-द्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्तितिथिसम्भवे इदं द्रष्टव्यं ।

अन्ये तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्त्यभाव इदं वचनमित्याहुः ।

अन्ये तूभयविषयमङ्गीकुर्वन्ति ।

तथा यासां तिथीनां केवलानां पुण्यत्वमाम्नातं तासामेव वेधव्यवस्था या-सां तिथीनां वार-नक्षत्रयोगेन पुण्यत्वं तासां वेधदोषो न भवति, तत्र वेधदोषेऽङ्गीक्रियमाणे द्वितीयेऽहनि वारादियुक्ततिथेरभावात् कर्मैव लुप्येत ।

उक्तञ्च चतुर्थीं प्रकृत्य ब्रह्मवैवर्त्ते ।

अङ्गारकयुता या तु सा तथैव फलप्रदेति ।

'तथैव' युग्मगुणनिरपेक्षवारादिगुणेन ।

लिङ्गपुराणे ।

दशम्येकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत्तिथिः ।
श्रवणेन च संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥

गोभिलः ।

या तिथिर्ऋक्षसंयुक्ता या च योगेन नारद ।
मुहूर्त्तद्वयमात्रापि साऽपि सर्वा प्रशस्यते ॥

सर्वापि दुष्टयुग्मव्यापीति प्राप्ते न केवलं तिथिविषय एव वेध-दोषः तथार्क्षमपि तिथिविद्धा परित्याज्या अन्या तदयमसम्बन्धिन्यस्त-

मयसम्बन्धिनी वा "सा तिथि सकला ज्ञेयेति वचनादुपादेयेति सिद्धं ।

अस्यापवादमाह नारदीयपुराणे वशिष्ठ ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।
पित्र्येऽस्तमयवेलाया स्पृष्टा पूर्णा निगद्यत इति ॥

पारणे मरणे वा तात्कालिक्येव तिथिर्न पुन सा तिथि सकला ज्ञेयेत्येतद्भवतीत्यर्थ ।

स्कन्दपुराणे ।

अभ्यङ्गे चौरक्षिकाने दन्तधावन मैथुने ।
जाते च निधने चैव तत्कालव्यापिनी तिथि ॥
मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययो ।
व्यतीपाते च वैधृत्या तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

मन्वादौ या स्नान दान श्राद्धादिका क्रिया सा मन्वादिकालव्यापिनी कार्य्या न कालान्तर इत्यर्थ । एव युगादौ चेत्यादि व्याख्येय 'सक्रान्ते च समाप्ते तत्कालव्यापिनी तिथिरिति। तस्य सक्रान्तस्य काल प्रदोषाख्य तद्व्यापिनी तिथिर्ग्राह्येत्यर्थ ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते
चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये
तिथिसामान्यनिर्णय समाप्त ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ व्रतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः ।

अथ ब्रह्मवैवर्त्ते ।

कृष्णाष्टमी तथा रम्भातृतीया वटपैतृकी ।
वृहत्तपा तथा ब्रह्मन् कर्त्तव्या संमुखा तिथिः ॥
अन्येषु संमुखा कार्य्या तृतीया चाष्टमी द्विज ।
षष्ठी चैकादशी ब्रह्मन्नित्येवं शास्त्रनिर्णयः ॥

'संमुखा' पूर्वविद्धा, 'कृष्णाष्टमी' कृष्णाष्टमीव्रतसम्बन्धिन्यष्टमी । केचित्तु कृष्णाष्टमीं जन्माष्टमीति व्याचक्षते, तत्रापि पूर्वदिन एव रोहिणीयुक्तायाः पूर्वविद्धायाः उपोष्यत्वात् । 'रम्भातृतीया' रम्भाव्रतसम्बन्धिनी तृतीया । 'वृहत्तपा' वृहत्तपव्रतसम्बन्धिनी तिथिः, तच्च व्रतं शिवरहस्ये प्रतिपादितं । भरतं प्रति वशिष्ठ उवाच ।

शृणुष्वैकं महाराज वृहत्तपइतिव्रतम् ।
कृतेन येन विश्वात्मा शिवः प्रीतं प्रसीदति ।
वृहत्तपोव्रतमिदं ब्रह्महत्यादिशोषणम् ॥ इत्यादिना ।

केचिदेतद्व्रतमपश्यन्तो वृहत्तत्वमितिपाठमुपेक्ष्यायुन्यथैव द्वितीयाव्रतार्थत्वेन व्याचक्षते, तत्कचिदपि श्रुति-स्मृतीतिहास-पुराण-तन्निबन्धनादिष्वदृश्यमानत्वान्न प्रमाणपदवीमुपारोढुमर्हति ।

सवर्त्तः ।

कृष्णाष्टमी बृहत्तपा सावित्री वटपैतृकी ।
अनङ्गत्रयोदशी रम्भा कर्त्तव्या पूर्वसंयुता ॥

'अनङ्गत्रयोदशी' कामव्रतसम्बन्धिनी त्रयोदशी ।

बृहत्तपा तथा रम्भा सावित्री वटपैतृकी ।
कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या सम्मुखा तिथिः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ।
कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतोषिणी ॥

'चतुर्थी' विनायकव्रतसम्बन्धिनी चतुर्थी ।

पैठीनसिः ।

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी ।
एताः पूर्वयुताः कार्य्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

'स्कन्दषष्ठी' स्कन्दव्रतसम्बन्धिनी षष्ठी ।

स्कन्दपुराणे ।

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।
पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथि-भान्ते च पारणम् ॥

बृहद्यमः ।

श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।
पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनं ॥

'श्रावणी' श्रावणपूर्णिमा । 'दुर्गनवमी' दुर्गव्रतादिसम्बन्धिनी नवमी । 'दूर्वा' दूर्वाष्टमी । 'हुताशनी' होलिका पूर्णिमा, वह्निव्रतसम्बन्धिनी तिथिश्च, 'बलेर्दिनं' बलिप्रतिपत् ।

पद्मपुराणे ।

श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।
पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनं ॥

स्कन्दपुराणे प्रभासखण्डे ।

आश्वयुक्शुक्लपक्षे या अष्टमी मूलसंयुता ।
सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्ये तु सुदुर्लभा ॥
कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता ।
मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥
अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् ।
पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते हि सः ॥

दूर्वाष्टमी च सिंहस्थे सूर्ये भाद्रपदशुक्लाष्टमी भवति । यदि चाष्टम्याः पूर्वमगस्त्योदयो तदा प्राग्भवके पक्षे कार्य्या ।

तथाच स्मार्त्ताः ।

उद्यापिका शिवपवित्रकमेषपूजा
दूर्वाष्टमी फलविरूढकनागरापि ।
स्त्रीणां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाणि
कुर्य्यादगस्त्य उदिते न शुभानि विप्रः ॥

इति व्रतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः ।

अथैकभक्ततिथि-कालनिर्णयः ।

तत्रैकभक्तलक्षणं स्कन्दपुराणे ।

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तत्स्यादिवैव हि ॥

देवलः ।

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
एकभक्तमिति प्रोक्तमृषिणा याज्ञवल्क्येन तु ॥

तत्र मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यं ।

तथाच पद्मपुराणे ।

मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः ।

बौधायनः ।

उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।
मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिः ॥

स च त्रिधा विभक्तस्याह्नो मध्यमोभागो मध्याह्नः । ननु चतुर्धा विभक्तस्याह्नो द्वितीयभागेऽपि मध्याह्नशब्दः प्रयुक्तः ।

पूर्वाह्नः प्रहरः सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा ।
आ तृतीयादपराह्नः सायाह्नश्च ततः परम् ॥

इति गोभिलवचनात् । तथा पञ्चधा विभक्तस्य तृतीयभागेऽपि ।

लेखाप्रभृतवादित्ये त्रिमुहूर्त्ते गते रवौ ।
प्रातस्तु स स्मृतः कालोभागश्चाह्नस्तु मध्यम ॥
सङ्गवस्त्रिमुहूर्त्तस्तु मध्याह्नस्तत्समः स्मृतः ।
ततस्त्रयोमुहूर्त्तास्तु अपराह्णोविधीयते ॥
पञ्चमोदिनभागो यः स सायाह्न इति स्मृतः ।
एवमेतेषु विहितं यत्तु कार्यं विजानता ॥

इति पराशरवचनात् । तत्कथं निर्णयः । उच्यते । स्वरसतस्तावन्मध्याह्नशब्दः पूर्वोत्तरभागद्वयापेक्षो मध्यमभागे वर्त्तते, भागान्तरापेक्षया चतुर्द्धा विभक्तद्वितीयभागे पञ्चधा विभक्ततृतीयभागे च विलम्बितप्रतीतिरियन्तेन त्रिधा विभक्तस्य तृतीयभागे मध्याह्नशब्दोऽयं, तथाच शतपथश्रुतिः । "नमो च स पूर्वाह्णे देवा अशनमभिहरन्ति मध्यन्दिने मनुष्याः अपराह्णे पितरः" इति ।

अतः पूर्वोक्तवचनपर्य्यालोचनया दिनार्द्धादुपरितनो मध्याह्नो मुख्यः कालः, तदूर्ध्वमस्तमानावधिर्गौणः "दिनार्द्धसमयेऽतीते" इति वचनात्, "द्विवेत्यभिधानाच्च । मध्याह्नव्यापित्वं च "कर्मणो यस्य यः काल" इत्यादिवचनपर्य्यालोचनयैकदेशलक्षणया दिनार्द्धादुपरितनमध्याह्नव्यापित्वं विवक्षितं पटोदग्ध इतिवत्, यदा तु द्वे मुख्यकालैकदेशं समं व्याप्नुतः एका गौणमपि तदोभयव्यापिनी ग्राह्या, ननु तिथिह्रासे भवत्वेवं न तु साम्ये वृद्धौ वा "खर्वादर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणं । खर्व-दर्पौ परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी" ॥ इति व्यासवचनादिति चेत्, उच्यते । यथा समग्रकर्मकालव्यापिन्याः पूर्वायाः "कर्मणो यस्येत्यादि-वचनबलेन ग्रहणेन "खर्व-दर्पावितिवचनविरोधस्तथा द्विविधकर्मकालैकदेशव्यापिन्याः पूर्वाया ग्रहणेऽपीति। किञ्च व्रतविषये युग्मवाक्यमेव प्रवर्त्तते न खर्व-दर्पवाक्यमिति सामान्यतिथिनिर्णयप्रस्तावे दर्शितं । यदा तूत्तराधिकमुख्यकर्मकालैकदेशं व्याप्नोति पूर्वा तु ततोन्यूनं व्याप्यमपि गौणमपि तदोत्तरैव ग्राह्या बहुमुख्यकर्मकालव्यापकत्वात् ।

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।
विद्यमानो भवेदङ्गं नोज्झितोपक्रमेण च ॥

इति वचनानुरोधाच्च । एवं-स्पर्धवचनविरोधपरिहारन्यायेनाच "हिंसा पूर्वकालिकीति वचनविरोधः परिहरणीयः । यदा तूभे अपि मुख्यकालैकदेशमपि न व्याप्नुतः पूर्वा गौणैकदेशं व्याप्नोति तदा पूर्वैव ग्राह्या मुख्यकालैकदेशासत्त्वेऽपि गौणकर्मकालसत्त्वात् ।

अत्र केचिदाहुः गौणकाल एवैकभक्तं कार्यं तथा सत्युभयोरनुग्रहो भविष्यति, एकभक्ततिथेर्गौणकालस्य च मध्याह्ने त्वेकभक्ते क्रियमाणे तत्यक्तशिष्टमध्याह्नलक्षणमुख्यानुरोधेनोत्पत्तिशिष्टतिथिविशेषो बाधितो भवति, तत्रापुक्तं मुख्यासम्भवे च सर्वत्र गौणकालावलम्बनमिति तस्माद्गौणकाल एवैकभक्तं कार्यमिति, तदयुक्तं ।

तिथ्यादिषु भवेद्यावान् ह्रासोवृद्धिः परेऽहनि ।
तावान्ग्राह्यस्तु पूर्वेद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनाच्चयस्मिन्यो यद्विहितं कर्म तत्तस्याः स्वकर्म तेन मध्याह्नकालेऽपि तत्तिथिसद्भावात् तत्रैवैकभक्तं कार्यमिति ।

यदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापिनी तदा युग्मादिवचनानिर्णयः । अयञ्च कालः स्वतन्त्रैकभक्तविषयः, यत्त्वन्यव्रताङ्गमेकभक्तं तत्स्वयमङ्गत्वेन दुर्बलत्वादङ्गगुणविरोधन्यायेन न प्रधानकालं बाधते । उपवासस्थानीयन्त्वेकभक्तमुपवासतिथावेव कार्यं । ननु स्वतन्त्रैकभक्तव्रते मध्याह्नव्यापिन्यां ग्रह्यमाणायां निषिद्धतिथियुक्तापि प्रसज्येत, निषिद्धतिथित्यागे मध्याह्नव्यापिनी न लभ्यते तत्र किं क्रियतां मध्याह्नशास्त्रस्य बाधो निषेधस्य वेति, उच्यते । तत्र निषेधबाध एव

युक्तः "नागविद्धा तु या षष्ठीत्यादिनिषेधे व्रतविशेषानुपादानाच्च-धाङ्गशास्त्रस्य व्रतविशेषवतोबलीयस्त्वादिति। ननु निषेधबाधे युग्म-वाक्यस्यापि बाधाद्गौरवमिति चेत् । न । तुल्यशास्त्राणां बाधगौरवे गौरवहतो निषेधो भवति न सामान्य-विशेषशास्त्रयोः, विशेषशा-स्त्रस्यैव बलीयस्त्वादिति ।

ननु

उपवासप्रतादीनां घटिकैकापि या भवेत् ।
उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृके ॥

इत्यादिविशेषशास्त्रस्य निषेध-युग्मवाक्याभ्यां बाधो यथा एव-मिहाप्यस्तु, उच्यते ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ।

इत्यादिवचनान्तरविरोधाच्च युग्मवाक्यतो व्यवस्थेति वैषम्यं ।

नागोद्वादशनाडीभिर्दिक्पञ्च-दशमिस्तथा ।
भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिं ॥

इति वचनात् द्वितीयेऽहनि मध्याह्नाभावेऽप्येकभक्तं कार्यमिति केचित्, तदयुक्तं कर्मकालव्यापिन्यां लभ्यमानायां अन्यस्या अना-श्रयणात् ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।
कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।
मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः ॥

इति वचनात् तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्तेति ।

इत्येकभक्तकाल-तिथिनिर्णयः ।

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।
विद्यमानो भवेदङ्गं नोज्झितोपक्रमेण च ॥

इति वचनानुरोधाच । स्वर्व-द्दर्पवचनविरोधपरिहारन्यायेनाच "हिंसा पूर्वकालिकौति वचनविरोधः परिहरणीयः । यदा तूभे अपि मुख्यकालैकदेशमपि न व्याप्नुतः पूर्वा गौणैकदेशं व्याप्नोति तदा पूर्वैव ग्राह्या मुख्यकालैकदेशाभावेऽपि गौणकर्मकालस्य प्राप्तेः ।

अत्र केचिदाहुः गौणकाल एवैकभक्तं कार्यं तथा सत्युभयोरनुग्रहो भविष्यति, एकभक्ततिथेर्गौणकालस्य च मध्याह्ने त्वेकभक्ते क्रियमाणे उत्पत्तिशिष्टमध्याह्नलक्षणगुणानुरोधेनोत्पत्तिशिष्टस्तिथिविशेषो बाधितो भवति, तथायुक्तं मुख्यासम्भवे च सर्वत्र गौणकालग्रहणमास्थित तस्माद्गौणकाल एवैकभक्तं कार्यमिति, तदयुक्तं ।

तिथ्यादिषु भवेद्यावान् ह्रासो वृद्धिः परेऽहनि ।
तावान्ग्राह्यस्तु पूर्वेद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनाद्यस्यान्तिथौ यद्विहितं कर्म तत्तस्याः स्वकर्म तेन मध्याह्नकालेऽपि तत्तिथिलाभात् तत्रैवैकभक्तं कार्यमिति ।

यदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापिनी तदा युग्मादिवचनानिर्णय । अयन्तु कालः स्वतन्त्रैकभक्तविषयः, यत्त्वन्यव्रताङ्गमेकभक्तं तत्स्वयमङ्गत्वेन दुर्बलादङ्गगुणविरोधन्यायेन न प्रधानकालं बाधते । उपवासस्थानीयन्त्वेकभक्त उपवासतिथावेव कार्यं । ननु स्वतन्त्रैकभक्तस्य मध्याह्नव्यापिन्यां लभ्यमानायां निषिद्धतिथियुक्तापि प्रसज्येत, निषिद्धतिथित्यागे तु मध्याह्नव्यापिनी न लभ्यते तत्र किं क्रियतां मध्याह्नग्रहणस्य बाधो निषेधस्य वेति, उच्यते । तत्र निषेधबाध एव

युक्तः "नागविद्धा तु या षष्ठीत्यादिनिषेधे व्रतविशेषानुपादानाप्र-
धानशास्त्रस्य व्रतविशेषवतोबलीयस्त्वादिति । ननु निषेधबाधे युग्म-
वाक्यस्यापि बाधाद्गौरवमिति चेत् । न । तुल्यशास्त्राणां बाधगौरवे
गौरवहतो निषेधो भवति न सामान्य-विशेषशास्त्रयोः, विशेषशा-
स्त्रस्यैव बलीयस्त्वादिति ।

ननु

उपवासव्रतादीनां घटिकैकापि या भवेत् ।
उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृके ॥

इत्यादिविशेषशास्त्रस्य निषेध-युग्मवाक्याभ्यां बाधो यथा एव-
मिहाप्यस्तु, उच्यते ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ।

इत्यादिवचनान्तरविरोधाच्च युग्मवाक्यतो व्यवस्थेति वैषम्यं ।

नागोद्वादशनाडीभिर्दिक्पञ्च-दशभिस्तथा ।
भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिं ॥

इति वचनात् द्वितीयेऽहनि मध्याह्नाभावेऽप्येकभक्तं कार्यमिति
केचित्, तदयुक्तं कर्मकालव्यापिन्यां लभ्यमानायां अन्यस्या ग्रहणा-
श्रवणात् ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।
कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।
मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः ॥

इति वचनात् तस्मादस्मादुक्तैव व्यवस्था युक्तेति ।

इत्येकभक्तकाल-तिथिनिर्णयः ।

अथ नक्तकालनिर्णयः।

तत्र दक्षः।

नक्तव्रते च सम्प्राप्ते तत्कालव्यापिनी तिथिः।
प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा।
एकादशीं विना सर्वा शुक्ल-कृष्णसमाः स्मृता ॥

एकादशी तु नक्ते न प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तत्रोपवासासामर्थ्येन नक्तविधानात् उपवासदिन एव तत्कार्यमित्यर्थः।

प्रदोषपरिमाणन्तु स्कन्दपुराणे उक्तम्।

उदयात्प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमुच्यते।
सायं सन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः।
त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तं गते सतीति ॥

यत्तु नरसिंहेनोक्तं "प्रदोषो रजनीमुखमिति तत्र रजनीमुखशब्देन मुहूर्त्तत्रयमुच्यते पूर्ववाक्यानुसारात् अनेकार्थत्वान्न्याय्यत्वाच्च।

त्रिशत्यां तु

प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमुच्यते। इत्युक्तं,

अत्र केचिदाहुः प्रदोषादौ पूर्वघटिकात्रयं सन्ध्याशब्दवाच्यं तत्र च भोजनं निषिद्धं "चत्वारीमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत्। आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायञ्च चतुर्थकम्" ॥ इत्यादिना, अतः प्रदोषोत्तरघटिकात्रये भोजनं कर्त्तव्यमिति।

तदयुक्तं मुख्यसन्ध्याशब्दार्थपरित्यागे कारणाभावात् तत्रैव निषेध-प्रवृत्तेः। तथापि आदित्यास्तमयादितारकोदयान्तः सर्वजनप्रसिद्धो मुख्यः सन्ध्याकालः किञ्चिदासन्नतारकाकाशात् सूर्यदर्शनावधिश्च तस्मिंश्च काले भोजनं निषिद्धं।

तथाच स्मृत्यन्तरं।

उदयात्प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमुच्यते।
सायं सन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरिभास्वतः॥

विधिश्च।

नक्षत्रदर्शनात्सन्ध्या सायं तत्परतः स्थितम्।
तत्परा रजनी ज्ञेया तत्र धर्मान् विवर्जयेत्॥

अस्तु वा घटिकात्रयं सन्ध्याशब्दार्थः तथापि न तत्र निषेधः तस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात्। यदा तु दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्यापिनी न भवति तदापि स्कन्दपुराणोक्तम्।

प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवानक्तं विधीयते।
आत्मनो द्विगुणच्छाये मन्दीभवति भास्करे॥
तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम्।
एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायाह्ने तु भुजिक्रियां।
कुर्वन्नक्तव्रती नक्तं फलं भवति निश्चितम्॥

अत्र केचिदाहुः 'प्रदोषव्यापिनी न स्यादित्युपलक्षणं आदित्य-वारादौ रात्रिभोजननिषेधात् तेन तत्रापि दिवानक्तं कार्यमिति तदयुक्तं निषेधस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् विधिप्राप्तनिषेधासम्भ-वस्य तैलाभ्यङ्गकालनिर्णयप्रस्तावे दर्शितत्वात् वचनाभावाच्च तस्मा-

दादित्यवारादौ रात्रावेव नक्तं कार्यमिति।

सौरधर्मे तु।

यदा तु द्विगुणाच्छायां कुर्व्वन्तपति भास्करः।
तन्नक्तं विजानीयान्न नक्तं निशि भोजनम्॥

एतदपि पूर्वेण समानविषयं।

भविष्यत्पुराणे।

मुहूर्त्तोनं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः।
नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप॥

नक्षत्रदर्शनादूर्द्धं नक्तस्य मुख्यः कालः "अहं मन्ये इति वचनात्, इतरोगौणः परमतत्वेनोपदेशात्, एतद्वचनपर्य्यालोचनया यावन्नक्षत्रदर्शनोपरितनप्रदोषव्यापित्वं नक्तकाले विवक्षितं। अत्र केचित् प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्गौणनक्तकालस्याभिधानाच्च नक्षत्रदर्शनात् पूर्वं "नक्तमहं मन्ये" इति व्याचक्षते। तदोच्यते किमत्र नक्तशब्देन कालोऽभिधित्सितः भोजनं वा, न तावत्कालः नक्षत्रदर्शनात् पूर्वकालस्य सन्ध्यात्वात् तस्याश्च "न दिवा नक्तमिति वेदे नक्तकालसम्बन्धात्यन्त-निषेधात्। नापि भोजनं "नक्तभोजी च सम्प्राप्ते तत्कालव्यापिनी तिथिः" इति वचनात् नक्तकालसंयोगाच्च भोजने नक्तशब्दः प्रवर्त्तते। तथाच्चास्मिन् काले क्रियमाणं न नक्तं स्यात् तस्मान्नक्षत्रदर्शना-दूर्द्धं भोजनं मन्ये इत्येवार्थः, शिष्टसमाचारश्च तथैव दृश्यते तस्मान्नक्षत्रदर्शने सति नक्तं।

देवलः।

नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतम्।

यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

तद्वत्दर्शने नक्तं प्रायामाभक्तराशनम् ।

शेषमेकभक्तकालनिर्णयवदवसेयम् ॥

इति नक्तकालनिर्णयः ।

अथोपवासतिथिनिर्णयः ।

तत्र स्कन्दपुराणः ।

द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वापरे तिथी ।

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्धन्त्युत्तरं दिनम् इति ॥

द्वितीयाद्यास्तिथयोवेधादुपवासे स्वपूर्वोत्तरे तिथी हन्युः सप्तमी चोत्तरामेवेत्यर्थः । अनेन प्रतिपत्तृतीया च द्वितीयाविद्धा नोपोष्या इत्युक्तं भवति एवं पञ्चम्यादावपि द्रष्टव्यं ।

नारदीयपुराणे ■ "द्वितीया पञ्चमी वेधादिति श्लोकं पठित्वैवं पठ्यते ।

तृतीयैकादशी षष्ठी तथाचैवाष्टमी तिथिः ।

वेधादधस्ताद्धन्त्युग्रा उपवासे तिथीस्त्विमाः ॥

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्धन्त्युत्तरं दिनम् ।

पश्ययोरुभयोरेव उपवासविधिः स्मृतः ॥

द्वितीयाद्यास्तु तिथयस्तृतीयादियुता नोपोष्या इत्यर्थः । अत्र

तृतीयायुतायां द्वितीयायामुपवासो निषिद्ध भृगुस्मृति-विष्णुधर्मयोस्तु विहित ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्या पराम्विता ॥

विष्णुधर्मोत्तरे भद्रीगीतास्वपि ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।
त्रयोदशी अमावास्या उपोष्या स्यु परान्विता इति ॥

तत्रैव व्यवस्था शुक्लद्वितीया परयुतैवोष्या कृष्णद्वितीया तु पूर्वयुता ।

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रवि ।
कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रवि ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् । अत्र द्वितीयाविद्धतृतीयानिषेधो रम्भाव्रतव्यतिरिक्तविषय ।

तथाच निगम ।

कृष्णाष्टमी बृहत्तपा सावित्री वटपैतृकी ।
अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्या पूर्व्वसंयुता इति॥

रम्भातोऽन्यत्र तृतीया चतुर्थीयुतैव ।

तथाच गार्ग्य ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्या परसंयुक्ता परा पूर्व्वेण संयुता ॥

"परा" अनन्तरा । अत्र पञ्चमीयुतायां चतुर्थ्यामुपवास "द्वितीया पञ्चमी वेधादिति वचनेन निषिद्ध गार्ग्यवचनेन तु विहित ।

अत्र केचिदाहुः शुक्लचतुर्थी परयुतोपोष्या कृष्णचतुर्थी पूर्वयुता "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येति वचनादिति तु तदयुक्तं।

चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा।
कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथ सुतोषिणी॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् पञ्चमीयुतायां चतुर्थ्यामुपवासनिषेधेनार्थात् तृतीयायुतायामुपवासविधानस्य विनायकव्रतविषयत्वप्रतीतेः अन्यव्रतविषयत्वे हि "गणनाथ सुतोषिणीत्यसङ्गतं स्यात्। एवं च शिष्टाकृतीयायुतायां चतुर्थ्यां विनायकव्रतमाचरन्ति "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येति वचनस्य विषयः सामान्यतिथिनिर्णयप्रस्तावे दर्शितः। तस्माद्विनायकव्रतचतुर्थी पूर्वयुतोपोष्या अन्या तु परयुतेति व्यवस्था। पञ्चमी तु चतुर्थीयुतोपोष्या "एकादश्यष्टमी षष्ठीति गार्ग्यवचनात् "तृतीयैकादशी षष्ठीति नारदीयपुराणवचनेन षष्ठीयुतायामुपवासनिषेधाच्च। षष्ठी तु परयुतोपोष्या "द्वितीया पञ्चमीत्यादिवचनात्।

तथा शिवरहस्य-सौरपुराणयोः।

नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी।
दशम्येकादशीविद्धा नोपोष्या स्यात् कथञ्चन॥
स्नात्वैवं सूर्य-चन्द्राभ्यां तिथिं स्फुटतरां व्रती।
एकादशीं तृतीयाञ्च षष्ठीञ्चोपवसेत्सदा॥

अत्र पञ्चमीयुतायां षष्ठ्यां उपवासनिषेधः स्कन्दषष्ठीव्यतिरिक्तविषयः सप्तमीयुतायामुपवासविधिश्च।

तथाच पद्मपुराणे।

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी।

एताः पूर्व्वयुताः कार्य्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

सप्तमी तु षष्ठीयुतोपोष्या "षष्ठ्यष्टम्यौ षष्ठीति गार्ग्यवचनात् "नागविद्धा तु या षष्ठीति शिवरहस्य सौरपुराणयोरष्टमीयुतायामुपवासनिषेधाच्च ।

पञ्चम्येकादशीमावास्या पूर्व्वविद्धा तथाष्टमी ।
सप्तमी परविद्धा च नोपोष्य तिथिपञ्चकम् ॥

इति स्कन्दपुराणे निषेधाच्च । अष्टमी तु पक्षद्वयेऽपि परयुतैव पक्षयोरुभयोरित्यभिधानात् ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्व्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ।
उपवासादिकार्य्येषु ह्येष धर्म्मः सनातनः ॥

इति वचनं रुद्रव्रतविषयं ।

रुद्रव्रतेषु सर्व्वेषु कर्त्तव्या सम्मुखा तिथिः ।
अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टामुपावसेत् ॥

इति वचनात् । नवमी तु पूर्व्वयुतैव "द्वितीया पञ्चमी वेधादिति वचनात् । दशम्यपि पूर्व्वयुतैव "तृतीयैकादशी षष्ठीति भविष्यत्पुराणवचनात् । एकादशी तु परयुता "द्वितीया पञ्चमी वेधादित्यादिना दशमीविद्धायामुपवासनिषेधात् "एकादश्यष्टमीति ब्रह्मादिवचने परयुतायामुपवासविधानाच्च । शेषमेकादशीनिर्णयप्रस्तावे वक्ष्यते । द्वादशी तु पूर्व्वयुतैव "एकादशी तथा षष्ठीति गार्ग्यवचनात् ।

अत्र केचिदाहुः शुक्लपक्षयोदशी पूर्व्वयुता कृष्णपक्षयोदशी परयुतेति सामान्यतिथिनिर्णयप्रस्तावे दर्शित तथैवोपवासेऽपि ज्ञेय । ननु "एका-

दशम्यष्टमी षष्ठीति[1] विष्णुधर्मोत्तर-शङ्करगीतावचनात् शुक्लत्रयोदश्युपवासविषये द्वितीया कस्मान्न गृह्यते उच्यते, "द्वितीया पञ्चमी वेधादिति चतुर्दशीयुक्तायां त्रयोदश्यां उपवासप्रतिषेधाद्वचनशक्त्याविनि द्वादशीयुक्तायां तस्यास्तूपवासे "षष्ठ्यष्टमी त्वमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी । एताः परयुताः पूज्याः" इति निगमवचनात् कृष्णत्रयोदश्युपवासे परान्विता शुक्लत्रयोदशी तु पूर्वान्वितेति मतान्तरमदेया व्यवस्था स्वीक्रियते ।

अपरे त्वाहुः अत्र चतुर्दशीयुतायां त्रयोदश्यां उपवासनिषेधोऽनङ्गत्रयोदशीविषयः, चतुर्दशीयुतायां त्रयोदश्यां उपवासविधानमनङ्गत्रयोदश्यतिरिक्तविषयं "कृष्णाष्टमी स्कन्दपेति निगमवचनात्, एतद्वचनपर्यालोचनया पूर्वव्यवस्था माधवीया त्रयोदशीयुतचतुर्दशीनिषेधस्तु पक्षद्वयेऽपि । तदाह वृद्धवसिष्ठः ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

निगम-ब्रह्मपुराणयोः ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्दशी ।
तृतीया पूर्वविद्धा च ता उपोष्याः परेऽहनीति ॥

एकादश्यादयः परयुता उपोष्याः, तृतीया पूर्वविद्धा च, तथापि व्यवस्था रम्भातृतीया पूर्वविद्धा अन्या तूत्तरविद्धेति । चतुर्दशीयुतयोः पौर्णमास्यमावास्ययोरुपवासनिषेधः सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तविषयः, प्रतिपद्युतयोरुपवासविधिश्च "कृष्णाष्टमी स्कन्दपेति निगमवचनात् । यत्तु पद्मपुराणे ।

(१) "एकादशी तथा षष्ठीति ख० ।

षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।
पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यस्त्रैव पञ्चकम् ॥

इति तत्सावित्रीव्रतविषयं ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतञ्चरेत् ।
वर्जयित्वा [illegible] सावित्रीव्रतन्तु शिखिवासरम् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्द्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः पराग्विताः ।
अन्याश्च तिथयः सर्वा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

"अन्याश्च तिथयः कार्य्याः" इति वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्य-तिथिव्यतिरिक्तविषयं अन्य सामान्यशास्त्रत्वेन विशेषशास्त्रावरुद्धे विषये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न त्विदं युक्तं सर्वशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात् "अन्याश्च तिथयः सर्वाः" इत्यनेन वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्यतिथिव्यति-रिक्ततिथ्यन्तराभावात् । यदि तु वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्यतिथी-नामपि विकल्पेन पूर्वविद्धानामुपोष्यत्वार्थं सर्वशब्दः तदा सप्रयोजनः, तेनैतदपि विशेषशास्त्रमित्येकादश्यादितिथिप्रकरणव्यतिरिक्तास्तिथयो-ऽविशेषेण पूर्वयुताः परयुता वोपोष्याः तथाच आधन्याधिकरणसि-द्धान्ते आधन्याश्रयोर्विकल्पे वार्त्तिककृतोक्ते भवदेवेनोक्तं इदन्त्विह वक्तव्यं कथं सामान्यविहितेनाश्येन विशेषविहितआधन्यविकल्पः सर्वत्र सामान्य-विशेषशास्त्रयोर्वाध्य-बाधकभावोच्छेदप्रसङ्गात्, नैतद्द्वयोरपि विशेषशास्त्रत्वात् । तथा हि यदि खल्वाश्यविधौ यज्ञायेत्येतावन्मात्रं

श्रूयते, अन्यत्र च पत्नीसंयाजरूपो विशेषस्तथा भवत्येव सामान्यविशेषन्यायः, किन्तु "सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति, यज्ञायेति सामान्यमभिधायापि पुनरुक्तसमानाधिकरणसर्वशब्दोच्चारणं, तेनैतत् ज्ञायते यदुत्पत्तिशिष्टद्रव्यानवरुद्धप्रकृतसकलयागविषयत्वमेवाध्ययनविध्यभिमतं यज्ञशब्दस्येति तेन द्वयोरपि विशेषविषयत्वाद्विकल्प इति तदयुक्तं। यदि हि वचनान्तरविहितपरोपोष्यतिथिष्वेतद्वाक्यं प्रवर्त्तेत तदैकत्र शास्त्रान्तरबाधसापेक्षो निषेधः अन्यत्र निरपेक्ष इति विधिवैषम्यं प्रसज्येत। किञ्च पूर्वोपोष्यतिथिषु नित्यवद्विधिः परोपोष्यतिथिषु च विकल्पेनेत्यपि वैषम्यं स्यात्। "सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यं" इत्यत्राप्यविहितद्रव्यके यागे आज्यविधानं तस्मादेव हेतोः। किञ्च यागोद्देशेनाज्यविधौ अविहितद्रव्यकयागलाभार्थं "सर्वस्मै" इति विशेषणे विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः प्रसज्येत। तस्मात् सर्वशब्दो यथाप्राप्तानुवादार्थस्तस्य च सर्वयज्ञसम्बन्धप्रतिपादनद्वारा आज्यस्तुतिः प्रयोजनं। कथं तर्हि आमन्याज्ययोर्विकल्पः, उच्यते "यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते आज्येन पत्नीसंयाजा इति तैत्तिरीयवचनात् पत्नीसंयाजेष्वाज्यप्राप्तेः। अपरोच्येत ऋगनुवचनविधिशेषोऽयमर्थवादः न तु पत्नीसंयाजेष्वाज्यविधिः, एवं हि श्रूयते "जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते आज्येन पत्नीसंयाजा ऋचमनूच्य पत्नीसंयाजानामृचा यजत्यजामित्वायेति, तदयुक्तं सिद्धवदनुवादान्यथानुपपत्त्यात्र विधेराश्रयणात् उपरि हि देवेभ्यो धारयतीतिवत्। तत्त्ववार्त्तिकनिबन्धकारास्तु "आज्येन पत्नीसंयाजान् यजतीति श्रुत्यन्तरादाज्यप्राप्तिं मन्यन्ते तेन

युक्तं तच्च विकल्पाभिधानं। ननु भवतु तथैवं सर्वशब्दस्य स्वार्थत्वेन सप्रयोजनत्वात्, अथ तु न तथेति कथमेतदिति चेत्, उच्यते सर्वशब्दो यथाप्राप्तानुवादः "यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेत्" इत्यत्रो-भयपदवत्। अथ तत्र प्रथमं वा नियमोनेत्याग्नेयहविरार्त्तिवद्भ्रमा-पनोदार्थमुभयग्रहणं तद्वत्रापि बहुवचनस्य त्रित्वेन चरितार्थत्वात्। प्रतिपदादितिथित्रयग्रहणमिति भ्रमापनोदार्थं सर्वं ग्रहणं भविष्यति। अथात्र भ्रमापनोदनार्थस्य प्रकारान्तरेणापि सिद्धेर्न प्रयोजनता, तर्ह्युभयपदस्यापि न वेति तुल्यत्वार्थः। यद्वा किमनेन प्रयोजनगवेष-णेन उभयपदे या गतिः सैवेहापीत्यलमतिप्रसङ्गेन। यदपि वृद्ध-गार्ग्यवचनं तिथ्युपोषणे पूर्वापरपक्षयोः पूर्वा परेण परा पूर्वेणोपोष्या, तदपि वचनान्तरविरुद्धविषयं वेदितव्यं। अथेदं विचार्यते यदौ-दयिकादारभ्योदयान्तरं व्याप्यानन्तरं तिथिर्वर्द्धते सा च परेणोष्या, क्षयोदयादिर्भवति तदा किं पूर्वोपोष्या उत परेति तत्र केचिदाहुः परैवोपोष्या युग्मादिवचनात्।

ननु

दिवारात्रौ व्रतं यत्र एकमेकतिथौ गतं।
तत्रामुभययोगेऽप्याचारेणाद्भुतं व्रती ॥

इति वचनात् युग्मतिथिपरित्यागेन पूर्वेद्युरेव व्रतानुष्ठानं युक्तं। मुख्यकालस्याभावे ह्यहोरात्रादिसाध्यव्रतादेः खण्डतिथौ कर्त्तु-मशक्यत्वेन तत्प्रत्यासन्नानियततिथ्यन्तरग्रहणे प्राप्ते "युग्माग्नि-युग-भूतानामित्यादिवाक्यैस्तिथिविशेषा नियम्यन्ते तत्कथमुच्यते सम्पूर्ण-तिथिपरित्यागेन युग्मवाक्यबलात् खण्डतिथेरपि ग्रहणमिति। उच्यते।

तिथ्यादिषु भवेद्यावान् ह्रासो वृद्धिः परेऽहनि ।
तावान् ग्राह्यस्तु पूर्वेद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनपर्य्यालोचनयोत्तरेद्युर्यावती तिथिर्वर्द्धते तावती पूर्वेद्युरपीतरा तिथिर्विद्धेव । ततश्च पूर्वतिथेरपि खण्डत्वात् परित्यागेन युग्मवाक्यानुग्रहाय परेद्युरेवानुष्ठानं युक्तम् ।

तदुक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

तिथिः शरप्रस्या परिवर्ज्जनीया
धर्मार्थकामेषु बुधैर्मनुष्यैः ।
विहीनशब्दापि विवर्ज्जनीया
क्षयाद्यतोवृद्धिमुपैति चेच इति ॥

स्मृत्यन्तरमपि ।

यथा मलिम्लुचः पूर्वोमासो दैवस्तथोत्तरः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा वृद्धौ कार्य्या चदोत्तरा इति ॥

तदयुक्तं उपवासो ह्यहोरात्रसमाप्यस्तेन पूर्वस्यां च कार्य्यं तस्याः सकलकर्मव्यापित्वात् । "यस्मिन् काले तु यत्कर्म्म तत्कालव्यापिनी तिथिः" इति वचनात् । यत्तूक्तं पूर्व्वापि खण्डतिथिरेव "तिथ्यादौ तु भवेद्यावानिति वचनाद्यावती परेऽह्नि वृद्धिः तावत्याः पूर्वतिथेरुदयादूर्द्ध्वप्राप्तेरिति, तदप्ययुक्तं तत्र हि स्वकर्म्मणीत्युक्तं यस्याः च तिथौ यद्विहितं कर्म्म तत्तस्याः स्वकर्म्म तेन त्रयोदश्यां विहितमुपवासव्रतं तस्या एव कर्म्म न द्वादश्यास्तेन स्वकर्म्मविहितह्रासवृद्धिग्रहणे त्रयोदशीव्रते द्वादश्यां नियमाणकं "दिवारात्रौ व्रतं यथेति वचनस्योपवासव्यतिरिक्तविषयत्वे सङ्कोचकारणाभावाच्च युग्मा-

दिवाकाण्यर्षाक्षोभणया सङ्गीचस्तुप्रयाभ्यतिरेकेऽपि भवेत् । अथोच्यते "प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम्" इति वचनात् सङ्कल्पः प्रातरेव करणीयः । एवञ्च द्वितीयदिने सङ्कल्पयोग्याया अपि तिथेरलाभे पूर्वतिथिग्रहणं,लाभे तु सर्वसिद्धयहोरात्रव्यापके कर्मणि द्वितीयाया एवेति, तदप्ययुक्तं "दिवारात्राविति विशेषणानर्थक्यप्रसङ्गात् तथा सर्वव्रतानां पूर्वेद्युरेवाचरणात् ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तया कर्माणि कुर्वीत ह्रास-वृद्धी[१] न कारणम् इति ॥

कर्मकालव्यापिन्यां लभ्यमानायां ह्रास-वृद्ध्योः तिथेः पूर्वपरत्वे प्रति कारकत्वनिराकरणाच्च अविद्यमानह्रास-वृद्धिग्रहणप्रयोजनस्य सर्वतिथिसामान्यनिर्णयप्रस्तावे दर्शितत्वाच्चासम्भवाच्च । "तिथिः शरादीतिवचनं नैकादशीविषयं । 'शराख्या' दशमीविद्धा, 'विहीनमात्रा' सम्पूर्णैकादशी, सा द्विविधापि त्याज्या । यदोत्तरेद्युरेकादशी किञ्चिदर्द्धते तेन "सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव चेत्यादिवचनेन समानविषयमिदमिति ज्ञेयं । एवञ्च वचनान्तरविरोधः परिहृतो भवति,मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पना च न भविष्यति, सर्वतिथिविषयत्वे तु सामान्यत्वे,"यथा मल्लिम्लुच. पूर्वं इति वचनं "खर्व-दर्पौ परौ पूज्यावित्यनेन समानविषयं न सम्पूर्णतिथिबाधनाय प्रभवति, तस्मादेवंविधे विषये पूर्वैव ग्राह्येति सिद्धं । यदा तु परा उपोष्याः द्वितीयेऽहनि घटिकामात्रा. विद्यन्ते तदा ता एवोपोष्या न तु खण्डतिथि-त्रिविद्धतिथिविद्धाः ।

(१) ह्रास वृद्धी इति प्र० ।

तथाच भविष्यत्पुराणे।

व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्यं चापराह्णिकी ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि।

घटिकार्द्धं त्रिभागं वा स्वल्पं वा दूषयेत् तिथिम्।
पञ्चगव्यघटं पूर्णं सुराया बिन्दुना यथा इति ॥

यदा तु नोत्तरेद्युरुदयव्यापिनी किन्तु पूर्वेद्युर्वेधविद्धतिथिविद्धैव तदाह कश्यपः।

अविद्धानि निषिद्धैश्चेत् लभ्यन्ते दिनानि तु।
मुहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः।
तदूर्द्धविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेन्नरः इति ॥

निषिद्धैर्वेधैरविद्धानि दिनानि यदि न लभ्यन्ते तदोक्तलक्षणानि ग्राह्याणीत्यर्थः। "मुहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धेति अरुणोदयघटिकाचतुष्टया-भावेन। अस्मादधिकवेधो यदा भवति दिनान्तरे च शुद्धतिथ्य-भावः तदापि स एवाह।

अविद्धानामलाभे तु पयो दधि फलानि च।
अल्पदेवाल्पमश्नीयात् उपवासफलो भवेत् इति ॥

केचिदाहुः अयमेकादशीवर्जमुपवासप्रत्याम्नायो वेदितव्यः एकादश्यां अम्बुपानमेवोपवासप्रत्याम्नायः भोजनस्य निषेधात् [illegible]-मपि उपवासप्रत्याम्नायत्वेन दर्शितम्।

वायुप्रोक्ते।

उपवासनिषेधेषु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत्।

न दुष्यत्युपवासे तदुपवासफलं लभेत् ॥

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा

तिलाः फलं क्षीरमथाम्बुपानम् ।

यत्पञ्चगव्यं यदि वाथ वायु

प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं यत् इति ॥

तदयुक्तं रागप्राप्तलाभे विधिप्राप्ते निषेधाप्रवृत्ते ।

इत्युपवासतिथिनिर्णयः ॥

अथ नक्षत्रोपवासादिकालनिर्णयः।

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

राम उवाच ।

नक्षत्रं देवदेवेश तिथिर्वापि विनिर्गता ।

दृष्टा कथन्तु कर्त्तव्यमिति मे संशयं हर ॥

देवदेव उवाच।

उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः ।

यत्र वा युज्यते राम निशीथे शशिना सह ॥

क्वचिदन्यथा पाठः ।

उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमियाद्रविः ।

येन वा युज्यते राम निशीथे शशिना सहेति ॥

यत्र वा निशीथेऽर्द्धरात्रे शशिना नक्षत्रेण संयुज्यते तद्वा नक्षत्र-मुपोषितव्यमित्यर्थः ।

तथाच सुमन्तुः

यत्रार्द्धरात्रादर्व्वाक् नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ जन्माष्टमीनिर्णयः ।

सा च या रोहिणीयुक्ता पूर्व्वापरा वा सैवोपोष्या ।
तथा च विष्णुरहस्ये ।

प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।
मुहूर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सा महाफला ॥
मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते ।
अष्टम्यां रोहिणीऋक्षं तां सुपुण्यामुपावसेत् ॥

किञ्च या रोहिणीयुक्ता सा चोपवासादौ महाफला इति सैव ग्राह्या ।

तथाच विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

रोहिण्यां च यदा कृष्णे पक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापहरा तिथिः ॥
यद्बाल्ये यच्च कौमारे यौवने वार्द्धके तथा ।
बहुजन्मकृतं पापं हन्ति सोपोषिता तिथिः ॥

सनत्कुमारसंहितायाम् ।

शृणुष्वावहितो राजन् कथ्यमानं मया तव ।
श्रावणस्य तु मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप ।
रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिः ॥

स्कन्दपुराणे ।

प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत् ।
श्रावणे बहुले सा तु सर्वपापप्रणाशिनी ।
जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्ती तेन तां विदुः ॥

विष्णुरहस्ये ।

अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीऋक्षसंयुता ।
भवेत् प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा तिथिः ॥

'प्रौष्ठपद' इति कृष्णप्रतिपदादिमासविवक्षया, 'श्रावण' इति च शुक्लप्रतिपदादिमासविवक्षया, एवं सत्यष्टमी एकैव प्रतिपादिता भवति ।

भविष्यविष्णुधर्मयोः ।

जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशनः ।
सर्वैः कार्यो महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः ॥

वह्निपुराणे ।

कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदा ।
जयन्ती नाम सा ज्ञेया उपोष्या सा प्रयत्नतः ॥
सप्तजन्मकृतं पापं राजन् यत् त्रिविधं नृणाम् ।
तत् क्षालयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां सुभावितः ॥
उपवासश्च तत्रोक्तो महापातकनाशनः ।
जयन्त्यां जगतीपाल विधिनात्र न संशयः ॥
त्रेतायां द्वापरे चैव राजन् कृतयुगे पुरा ।
रोहिणीसंयुता चेयं विद्वद्भिः समुपोषिता ॥

तथा ।

रोहिणी तु कलाप्येका कृष्णाष्टम्यां जयन्तिका ।

यदोभयत्रार्द्धरात्र विहाय रोहिणीयोग तदोत्तरैवोपोष्या "अष्टम्यापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमीति वचनात् । यदा तु पूर्वस्यामर्द्धरात्रे रोहिणीयोग उत्तरस्या मर्द्धरात्र विहाय तदा पूर्वैवोपोष्या।

तथाच भविष्यद्विष्णुधर्मयो ।

रोहिण्यामर्द्धरात्रे च[1] यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।
तस्यामभ्यर्चन शौरेर्हन्ति पाप त्रिजन्मजम ॥
प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।
सोपवासो हरे पूजा तत्र कृत्वा न सीदति ॥
अर्द्धरात्रे तु योगोऽय तारापत्युदये तथा ।
रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ॥
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध कलयापि यदा भवेत् ।
तत्र जातो जगन्नाथ कौस्तुभी हरिरीश्वर ॥

वह्निपुराणे ।

सप्तमीसंयुताष्टम्या निशीथे रोहिणी यदि ।
भविता साष्टमी पुण्या यावच्चन्द्र-दिवाकरौ ॥

तथा ।

समायोगे तु रोहिण्या निशीथे राजसत्तम ।
समजायत गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुज ।
तस्मात्त पूजयेत्तत्र यथावित्तानुसारत ॥

(१) अर्द्धरात्रे च रोहिण्यामिति ग०।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्याः समुक्तिदा ॥

अन्ये त्वेवमाहुः, यदा पूर्व्वार्द्धरात्रे रोहिणीयुक्ता नोत्तरा सा चेद् बुधवारे सोमवारे वा भवति तदोत्तरैवोपोष्या न पूर्व्वा "उदये चाष्टमी किञ्चिदिति स्कन्दपुराणवचनात् "प्रेतयोनिगतानामिति पद्मपुराणवचनाच्च। "सप्तमीसंयुताष्टम्यामिति "मुहूर्त्तेनापि संयुक्तेति वचनद्वयञ्च बुध-सोमवारव्यतिरिक्तविषयमिति। तदयुक्तं। यद्यपि "अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यामित्यादिवाक्यं बुध-सोमवारयुक्ताष्टमीव्यतिरिक्तविषयत्वेन सावकाशं बुध-सोमवारवाक्यं च द्वितीय एव रोहिणीयोगे, तथापि बुध-सोमवारवाक्यसङ्कोचे कर्म्मकालव्यापितिथिशास्त्रवादर्द्धरात्रवाक्यसङ्कोचे तद्बाधप्रसङ्गात् बुध-सोमवारवाक्यस्यैव सङ्कोचः नार्द्धरात्रवाक्यस्य उभयविषयत्वेन "सप्तमीसंयुताष्टम्यामिति "मुहूर्त्तेनापि संयुक्तेत्येतद्वचनद्वयस्योपपत्तेः। बुध-सोमवारविषयत्वेन सङ्कोचे प्रमाणाभावात्। यत्तु केश्चिदुक्तं। एतद्वचनद्वयं नोपवासविषयम् उपवासशब्दाश्रवणात् सम्पूर्णत्वमात्राभिधानात्, किन्तु "अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धमितिवाक्यपर्य्यालोचनया पूर्व्वस्मिन् दिने उपवासे कृते द्वितीये दिने यत्तु ब्राह्मणभोजन-दक्षिणादि विहितं तदनुतिष्ठतापि क्रियमाणे सकलत्वाभिधानेन अष्टमी-रोहिण्योरेव कृतं भवति इति महाफलत्वमुपवासस्य ज्ञापयतीति। तदयुक्तं सम्पूर्णत्वाभिधानस्योपवासविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, "अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धमिति वचनविरोधस्य परिहृतत्वात्। तस्मादुक्तैव विषयव्यवस्था युक्ता।

अत्र केचिदाहुः, अत्यल्पकालरोहिणीयोगे जयन्ती नामाष्टमी अर्द्धरात्रयोगे रोहिण्यष्टमीति। तदसत् जयन्तीशब्दस्यार्द्धरात्रयोगे-

ऽपि प्रवृत्तेः "अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलया वा यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्तेत्युदाहृतवचनात् ।

यत्तु जयन्तीं प्रकृत्योक्तं "मुहूर्त्तमपि लभ्येतेति, तदर्द्धरात्र-योगेऽप्युपपद्यते जयन्तीशब्दस्य चापरकालरोहिणीयुक्ताष्टमीवचनत्वे प्रमाणाभावात् प्रागुदाहृतसकलवाक्यपर्य्यालोचनया रोहिणीसहित-कृष्णाष्टमीवचनत्वप्रतीतेः । यद्वा जनार्दन-जन्मोपलक्षित-रात्रिविशेष-वचनो जयन्तीशब्दः ।

अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्तीनाम शर्वरी ।
मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् । यदा तु न रोहिण्यष्टमीयुक्ता तदा ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्व्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

इत्यादिवचनेभ्यः पूर्वविद्धैव ग्राह्या । अत्र केचित् सूक्ष्मानयनेन वक्तव्याः, तत्र स्थूलानयनेन सिद्धसप्तमीकोत्तरार्द्धमध्यवर्त्तिन्यस्तदा-भिप्रेताः । न च तत्र रोहिणीत्वं मुख्यं सम्भवति, न ह्यन्यदन्यद्-भवति, विरोधात् । यथा दिनार्द्धे दिनमेव न रात्रिस्तथात् सप्त-कार्द्धस्य सूक्ष्मानयनात् यद्रोहिणीत्वं तद्गौणरोहिणीत्वसम्बन्धेन रोहिणीतुल्यत्वाद्देवदत्तस्य सिंहत्वमिव । एवञ्च सति मुख्यया सम्भवन्त्या रोहिण्या रोहिणीसहितत्वमष्टम्या ग्राह्यं मुख्यसम्भवे गौणा-श्रयणस्यान्याय्यत्वात् । किञ्च प्रथमप्रतीतत्वेन स्थूलमार्गसिद्धस्य तिथि-नक्षत्रादेर्ग्रहणं युक्तं । ज्योतिःशास्त्रमपि सूक्ष्मानयनेन मुख्यकालमे-वानयति न मुख्यस्वरूपत्वम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

मासि भाद्रपदेऽष्टम्या कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रके ।
प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ते कृष्णपक्षे (?) रोहिणीसहिते ॥
योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् ।
तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषित ॥

अग्निपुराणेऽपि ।

तस्मात् कृष्णाष्टमी पूज्या सप्तम्या नृपसत्तम ।
रोहिणीसंयुतोपोष्या सर्व्वाघौघविनाशिनी ॥

तथा ।

अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध कलया वा यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

कार्य्या विद्धा च सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।
तत्रोपवासं कुर्व्वीत तिथि-भान्ते च पारणम् ॥

विष्णुधर्मे च ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्रा-जयान्विते ।
कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्य्यात्तु पारणम् ॥

भृगुरपि ।

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथि भान्ते च पारणम् ॥

यदार्द्धरात्रादूर्द्ध कलामप्यतिक्रम्य अष्टमी भवति, रोहिणी च द्वितीयेऽह्नि मुहूर्त्तार्द्धं मुहूर्त्तं वा तदा द्वितीयैव ग्राह्या ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ।
प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि ।
तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥ इति ।

पाद्मेऽपि ।

मुहूर्त्तेनापि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥

यदा तिथि-नक्षत्राभ्यां दिनद्वयेऽर्द्धरात्रे रोहिण्यष्टमीयोगः तदा परदिने जयन्तीव्रतम् ।

तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते ।

वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।
सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥

यदा तु द्वितीयदिवस एव रोहिण्यष्टमीयोगः तदा तत्रैव जयन्तीव्रतमित्युक्तं । तत्रैव बुधवारादियोगे प्राशस्त्यातिशयः ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वाथ वा न वा ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्या तु मुक्तिदा ॥

अन्ये त्वेवमाहुः, यदा पूर्व्वार्द्धरात्रे रोहिणीयुक्ता नोत्तरा सा चेद् बुधवारे सोमवारे वा भवति तदोत्तरैवोपोष्या न पूर्व्वा "उदये चाष्टमी किञ्चिदिति स्कन्दपुराणवचनात् "प्रेतयोनिगतानामिति पद्मपुराणवचनाच्च। "सप्तमीसंयुताष्टम्यामिति "मुहूर्त्तेनापि संयुक्तेति वचनद्वयञ्च बुध-सोमवारव्यतिरिक्तविषयमिति। तदयुक्तं। यद्यपि "अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यामित्यादिवाक्यं बुध-सोमवारयुक्ताष्टमीव्यतिरिक्तविषयत्वेन चावकाशं बुध सोमवारवाक्यं च द्वितीय एव रोहिणीयोगे, तथापि बुध-सोमवारवाक्यपक्षेऽपि कर्म्मकालव्याप्तिनियमाभावादर्द्धरात्रवाक्यपक्षेऽपि तद्बाधप्रसङ्गात् बुध-सोमवारवाक्यस्यैव पक्षेऽपि नार्द्धरात्रवाक्यस्य उभयविषयत्वेन "सप्तमीसंयुताष्टम्यामिति "मुहूर्त्तेनापि संयुक्तेत्येतद्वचनद्वयस्योपपत्तेः। बुध-सोमवारविषयत्वेन पक्षेऽपि प्रमाणाभावात्। यत्तु कैश्चिदुक्तं। एतद्वचनद्वयं नोपवासविषयम् उपवासशब्दाश्रवणात् सम्पूर्णत्वमात्राभिधानात्, किन्तु "अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वमितिवाक्यपर्य्यालोचनया पूर्व्वस्मिन् दिने उपवासे कृते द्वितीये दिने यत्तु ब्राह्मणभोजन-दक्षिणादि विहितं तदतिक्रम्यापि क्रियमाणं सकलत्वाभिधानेन अष्टमी-रोहिण्योरेव कृतं भवति इति महाफलत्वमुपवासस्य ज्ञापयतीति। तदयुक्तं सम्पूर्णत्वाभिधानस्योपवासविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, "अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वमिति वचनविरोधस्य परिहृतत्वात्। तस्मादुक्तैव विषयव्यवस्था युक्ता।

अथ केचिदाहुः, अष्टकाकारोहिणीयोगे जयन्ती नामाष्टमी अर्द्धरात्रयोगे रोहिण्यष्टमीति। तदसत् जयन्तीशब्दस्यार्द्धरात्रयोगे-

ऽपि प्रवृत्तेः "अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलया वा यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्तेत्युदाहृतवचनात् ।

यत्तु जयन्तीं प्रकृत्योक्तं "मुहूर्त्तमपि लभ्येतेति, तदर्द्धरात्रयोगेऽप्युपपद्यते जयन्तीशब्दस्य चान्यकालरोहिणीयुक्ताष्टमीवचनत्वे प्रमाणाभावात् प्रागुदाहृतसकलवाक्यपर्य्यालोचनया रोहिणीसहितकृष्णाष्टमीवचनत्वमतीते । यद्वा जनार्दन-जन्मोपलक्षित-रात्रिविशेषवचनो जयन्तीशब्दः ।

अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्तीनाम शर्वरी ।
मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् । यदा तु न रोहिण्यष्टमीयुक्ता तदा ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्व्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

इत्यादिवचनेभ्य पूर्वविद्धैव ग्राह्या । अत्र केचित् सूक्ष्मानयनेन वक्तव्याः, तास्र स्थूलानयनेन विद्धतिथिकोत्तरार्द्धमध्यवर्त्तिन्यस्तदाभिप्रेताः । न च तासां रोहिणीत्वं मुख्यं सम्भवति, न ह्यन्यदन्यद्भवति, विरोधात् । यथा दिनार्द्धं दिनमेव न रात्रिस्तस्मात् छत्रिकार्द्धस्य सूक्ष्मानयनात् यद्रोहिणीत्वं तद्गौणरोहिणीफलसम्बन्धेन रौहिणीतुल्यत्वाद्देवदत्तस्य सिंहत्वमिव । एवञ्च सति मुख्यया सम्भवन्त्या रोहिण्या रोहिणीसहितत्वमष्टम्या ग्राह्यं मुख्यसम्भवे गौणाश्रयणस्यान्याय्यत्वात् । किञ्च प्रथमप्रतीतत्वेन स्थूलमार्गसिद्धस्य तिथिनक्षत्रादेर्ग्रहणं युक्तं । ज्योतिःशास्त्रमपि सूक्ष्मानयनेन मुख्यकालमेवानयति न मुख्यस्वरूपत्वम् ।

यदाह। स्थूलं कृतं भाक्तयनं यदेत-
ज्ज्योतिर्विदां संव्यवहारहेतोः।
सूक्ष्मं प्रवक्ष्येऽथ मुनिप्रणीतम्
विवाह-यात्रादि फलप्रसिद्धौ इति ॥

किञ्च सूक्ष्मादन्येन प्रकारेणादृष्टार्थेषु विधि-निषेधेषु नक्षत्रादीनां ग्रहणे व्यवस्था स्यात् वार-नक्षत्रादिविशेषविहितस्य प्रतिषिद्धस्य सूक्ष्मानयनसिद्धेः, तदंशेषु प्रसङ्गात् अविगीतशिष्टाचारविरुद्धश्चैतत्। तस्मात् सूक्ष्मानयनमेवाश्रयणीयम् ॥

इति जन्माष्टमीनिर्णयः।

अथ जयन्तीपारणकालनिर्णयः।

तच्च तिथिभान्ते च कर्त्तव्यं प्रागुदाहृतवचनात्। यदा तु पारण-दिने अर्द्धरात्रादुपरि भान्तस्थियन्तौ वा भवति तदार्द्धरात्रे पारणं कार्य्यम्।

तिथ्यर्क्षयोर्यदा च्छेदो नक्षत्रान्तमथापि वा।
अर्द्धरात्रेऽथ वा कुर्य्यात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

इति वचनात्।

अत्र केचिदाहुः।

"नक्षत्रान्तमथापि वेति यच्चो जयन्ती-श्रवणद्वादशीव्यतिरेकेण।

याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः।
ऋक्षान्ते पारणं कुर्य्याद्विना श्रवण-रोहिणीम् ॥

इति वचनात्।

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ।

अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्य्यात् पारणं क्वचित् ।
हन्यात् पुरा कृतं कर्म्म उपवासार्ज्जितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
तस्मात् प्रयत्नतः कार्य्यं तिथि-भान्ते च पारणमिति ॥

तद्युक्तं केवलतिथ्यन्ते भान्ते वा जयन्तीव्रतप्रकरण एव वह्निपुराणे पारणविधानात् ।

भान्ते कुर्य्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणमिति ।

तथा ।

रोहिणीसहिता चेयं विद्वद्भिः समुपोषिता ।
वियोगे पारणं कुर्य्युर्मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥
सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकापि वियुज्यते ।
तत्र पारणकं कुर्य्यादेवं वेदविदो विदुः ॥

तस्मात् केवलतिथ्यन्ते भान्ते च पारणविधानमसमर्थविषयं इतरत्तु समर्थविषयमिति ध्येयम् ।

इति जयन्तीपारणकालनिर्णयः ।

अथ प्रसङ्गाज्जयन्तीव्रतनित्यत्वनिर्णयः ।

प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी ।
वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः ॥

इत्येतद्वचनात् "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेतिवत् वीप्सायुक्तत्वात् नित्यत्वमवगम्यते, तेन ज्योतिष्टोमादिवदेकस्य द्वयमपि संयोग-

पृथक्त्वमितिन्यायेन नित्यत्वमपि स्वीक्रियते। यच्चोक्तं कैश्चित् नैतत्तेन तुल्यं। तत्र हि वाक्यान्तरेण फले विहिते ज्योतिष्टोमादिफलरहितमेव वीप्सया युक्तं वसन्तकाले विधीयते, तेन तस्य वाक्यस्य नित्यत्वावबोध एव फलं। इदन्तु "तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः" इति तुष्टिसञ्ज्ञे फल एव व्रतं विधत्ते, तेन काम्यस्य सतो न शक्नोति नित्यतां बोधयितुं उभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तस्मात् "वर्षे वर्षे" इति वीप्सा फलभूयस्त्वार्था न नित्यत्वार्था, अन्यथार्थसङ्गत्यभावात् प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताष्टमी वर्षे वर्षे यतो न सम्भवतीति, तदयुक्तं वीप्साश्रुतेरानर्थक्यप्रसङ्गात्। न च फलभूयस्त्वार्था चेति वाच्यं। फले सद्विधाने तद्भूयस्त्वे च तद्द्वयविधानमिति भवन्मतेऽपि वाक्यभेदप्रसङ्गात्। अत्र फले व्रतविधिरेव न समाप्तौ, फलभूयस्त्वसिद्धेन तत्परता वीप्साश्रुतेरिति मन्यसे। तथा सत्यानर्थक्यं दुष्परिहरं फलभूयस्त्वार्थत्वे च प्रतिवर्षमवश्यकर्त्तव्यतारूपस्य मुख्यार्थस्य हानिप्रसङ्गात्। न च तद्धानौ कारणमस्ति, यतोऽस्य वाक्यस्यायमर्थः, यच्छ्रावणस्यासिताष्टम्यां प्राजापत्यर्क्षसंयुक्तायां चक्रपाणितुष्ट्यर्थं व्रतं वाक्यान्तरेण विहितं तद्वर्षे वर्षे कर्त्तव्यमिति। न च मुख्यार्थपरित्यागेनाष्टमीप्रशंसेन लक्षणया व्रताभिधानमयुक्तमिति वाच्यं। अनुवादस्य प्राप्त्यनुरूपत्वात् भवतोऽपि समानत्वाच्च फले व्रतविधानाङ्गीकारात्। इयांस्तु विशेषः तव विधौ लक्षणा ममानुवादे, उक्तञ्च भाष्यकारेण "विधौ हि न परः शब्दार्थः प्रतीयत इति। अतोऽन्यथार्थसङ्गत्यभावादित्याद्युक्तं तत्परिहृतं नित्यस्यापि तुष्टिफलत्वोपपत्तेश्च।

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः ॥

इति विष्णुपुराणवचनात् । किञ्च किमुपात्तदुरितक्षयफलं नित्यश्रुता-करणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं, तत्राद्ये पक्षे नित्यत्वमप्यास्थविरुद्धम् ।

अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

इति वचनात् । द्वितीये पक्षेऽपि नित्यत्वमविरुद्धं ।

तुष्ट्यर्थं देवकीसुनोर्जयन्तीसम्भवं व्रतं ।

कर्त्तव्यं वित्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरपि ।

अकुर्वन् याति निरयं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

इत्यकरणे महादोषश्रवणात् ।

यत्तत्रोक्तं कैश्चित् नैतन्नित्यत्वमवबोधयितुमलं अन्यथैवोपपत्तेः. तथाहि ।

अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

इत्यादि । अनेन त्रिजन्मसञ्चितपापक्षयफलत्वमुक्तं प्रायश्चित्तवत् प्रतस्य तदाकरणे पापक्षयाभावे तस्मादेव त्रिजन्मसञ्चितात्पापान्नरकं यातीत्यर्थः ।

यथा याज्ञवल्क्यवाक्ये ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥

इत्यत्र प्रायश्चित्ताकरणजनितात् पापान्न नरकपातः, किन्तु तद-करणे पापक्षयकरणाभावेन विद्यमानात्पापात्,एवमिहापीति । तद-

युक्त वीप्सावाक्येन नित्यत्वावधारणात्। व्रतस्याकरणे प्रत्यवायसिद्धौ तदकरणे दोषविधायकवचनस्य मुख्यार्थत्वसम्भवात्। तत्परित्यागेनार्थान्तरकल्पनाया प्रमाणाभावात्। यदि चैतद्व्रतचीर्णमेकमेव पापक्षयकर स्यात्तदैव भवेत्राम, यदा त्वन्यान्यपि प्रायश्चित्तादीनि पापक्षयकारीणि सन्ति तदा तस्यैवाकरणे कथं निरयपातः। एवं प्रायश्चित्तेऽपि प्रायश्चित्तं चरितव्यमतो नित्यमिति, "कृते नि मध्ये पापे न भुञ्जीतानुपस्थित.। भुञ्जानो वर्द्धयेत्पाप यावत्सात्मानि पर्वदि" ॥ इत्यादिवाक्यैरावश्यकत्वावगमादकरणे प्रत्यवायसिद्धौ तदकरणे दोषाभिधायकस्य "प्रायश्चित्तमकुर्वाणा." इत्यादिवाक्यस्य मुख्यार्थत्वसम्भवात्तत्परित्यागेनार्थान्तरकल्पने प्रमाणाभावात्। यदप्युक्तं यदि व्रतस्य नित्यत्वेनाकरणे निरयपात तर्हि तद्व्युदासार्थं प्रायश्चित्तमपि श्रूयते, यथा मात्यताना[?]दिताग्नियो.। तथाच नित्यैकादशीव्रतस्याकरणे।

अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां दिवा भुक्त्वैन्दवं चरेत्।
एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पर्वसु ॥

इति तदप्ययुक्त सर्वत्रौपदेशिकप्रायश्चित्ताभावात्तथा सति।

प्रायश्चित्त मकस्थ स्यात् यत्र चोक्ता न निष्कृतिः।
प्राणायामव्रत कार्यं सर्वपापापनुत्तये।
उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥

इत्यादिवचनानर्थक्यप्रसङ्गात्। यच्चान्यदुक्तं कैश्चित् यद्यकरणे प्रत्यवायोऽभविष्यत् अनुकल्पोऽपि व्यधास्यत।
यथा।

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विज।

तथैकादशीव्रते नित्ये।

एकभक्तेन नक्तेन चौल्यश्रद्धातुरः क्षिपेत्।

इत्यसमर्थं प्रत्यनुकल्पो विधीयते न तथात्राप्युक्तं। तदप्ययुक्त मनुकल्पविधानाभावेऽपि नित्याकरणे प्रत्यवायस्यावश्यम्भावित्वात्। पुराणान्तरे साधारणोऽनुकल्पो दर्शितः।

उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत्।
तावद्धनादि वा दद्याद्युक्तश्चेद्विगुणं तथा॥
सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमात्।
कुर्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्त्यानुरो नर इति॥

तस्मान्निरुपणमनवद्यमस्य नित्यतावबोधः फलमिति सिद्धं। स्कन्दपुराणे। अनाचरणे दोषवाक्यप्रतिपादनेन नित्यत्वमेव स्पष्टीकृतं। तथाहि।

शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्य भोजने।
तत्पापं लभते कुन्तिर्भुक्त्वाकृष्णाष्टमीदिने॥
भूत्वा मांसं परं काक मेतद्धि मुनिसत्तम।
मांसं वा द्विपदां भुक्तं कृष्णजन्माष्टमीभवे॥
कृष्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम।
त्रैलोक्यसम्भवं पापं भुक्तं तेन न संशयः॥
ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य गोवधे स्त्रीवधेऽपि वा।
न लोको मुनिशार्दूल जयन्तीविमुखस्य च॥
ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतं।
ते भवन्ति महाप्राज्ञ व्याला. क्रूरे हि कानने(१)॥

(१) व्याधाः क्रूरे हि इति ग०।

श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्।
न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः॥
श्रावणे बहुले पक्षे न करोति यदाष्टमीं।
क्रूरायुधा क्रूरमुखा हिंसन्ति यमकिङ्कराः॥
न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम्।
यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथां॥
जयन्तीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम्।
पीड्यते निशमात्यन्तं यमदूतैः कलेवरम्॥
यो भुञ्जीत विमूढात्मा जयन्तीवासरे नृप।
नरकोत्तारो न तस्यास्ति द्वादशीष्वपि सङ्कुले॥
यदा सह जयन्त्या तु करोति द्वादशीव्रतम्।
तस्य श्रीहरिपुरे वासो यावदाभूतसम्प्लवम्॥
रटन्तीह पुराणानि भूयो भूयो महामुने।
अतीतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं शतम्।
पातितं नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे इति॥

यत्पुनरत्र भोजनवाक्यं तदेतद्भोजनप्रतिषेधः "न हिंस्यात् सर्वा भूतानी"तिवत्, तेन जयन्त्या कथं नित्यता सम्पाद्यते च कथं तस्य पाठः तयोरसम्भवात्। अथ जयन्तीप्रकरणपाठसामर्थ्येन प्रतिषेधः क्षेप्यते। तथापि तेन न जयन्त्या नित्यता प्रकृते योद्धुं, न हि खलु 'नानृतं वदे'दित्यनेन कलञ्जप्रतिषेधेन व्रतोर्नित्यत्वं सिद्ध्यति। किञ्च उपवासो नाम नैतिकर्त्तव्यताकोऽभोजनसङ्कल्पः तन्निर्वाहार्थमेव भोजननिवृत्तौ सिद्धायां कोऽयं प्रतिषेधेनेति, तत् प्रतिषेधानभ्युपगमे-

नैव परिहृत, तस्मात् "न पृथिव्यामग्निश्चेतव्योनान्तरिक्षे न दिवीतिवत् प्राप्त्यभावात् यथा नित्यानुवादत्वेनास्य हिरण्यनिधानस्तुत्यर्थता-भूत् एवमिहापि भोजनप्रतिषेधस्य नित्यजन्माष्टमीव्रतस्तुत्यर्थता वेदितव्या प्रकरणे दोषाभिधायकत्वेन काम्यव्रतविधिस्तुत्यर्थतानुपपत्तेः, भोजननिन्दावाक्यानान्तु नित्यविधिशेषत्व स्पष्टमेव, फल सम्बन्धवचनात् काम्यत्वमप्येतद्व्रतस्यावगम्यते ।

तथया विष्णुरहस्ये ।

प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।
मुहूर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सा महाफला ॥

स्कन्दपुराणे ।

अनेनाराध्य तं देव देवकीप्रभवं हरिं ।
त्यक्त्वा यमपथं घोरं याति विष्णोः परं पदम् ॥
जन्माष्टमीव्रतं ये वै प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः ।
कारयन्ति च विप्रेन्द्र लक्ष्मीस्तेषां सदा स्थिरा ॥
स्मरणं वासुदेवस्य मृत्युकाले भवेन्मुने ।
सिध्यन्ति सर्वकार्य्याणि कृते कृष्णाष्टमीव्रते ॥
धर्मार्थश्च कामश्च मोक्षश्च मुनिपुङ्गव ।
ददाति वाञ्छितान् कामान् ये चान्ये चातिदुर्लभाः ॥

तथा ।

ममाज्ञया कुरुष्व त्वं जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।

भविष्योत्तरे ।

प्रतिवर्षं विधानेन मद्भक्तो धर्मनन्दन ।

नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
पुत्रसन्तानमारोग्यं सौभाग्यमतुलं भवेत् ।
इति धर्म्मरतिर्भुत्वा मृतो वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥
तत्र दिव्येन मानेन वर्षलक्षं युधिष्ठिर ।
भोगान्नानाविधान् भुक्त्वा पुण्यशेषादिहागतः ॥
सर्व्वकामसमृद्धे तु सर्व्वदुःखविवर्जिते ।
धर्म्मधर्म्मयुते पार्थ धर्म्मगोकुलसङ्कुले ॥
कुले नृपवरिष्ठानां जायते कृष्णयोपमः ।
यस्मिन् चैव देशे तु लिखितं वा पटार्पितम् ॥
मम जन्मदिनं पुण्यं सर्वालङ्कारशोभितम् ।
पूज्यते पाण्डवश्रेष्ठ जनैरुत्सवसंयुतैः ॥
परचक्रभयं तत्र न कदाचिद्भवत्युत ।
पर्जन्यः कामवर्षी स्यादीतिभ्यो न भयं भवेत् ॥
गृहे वा पूज्यते यस्मिन् देवक्याश्चरितं मम ।
तत्र सर्वसमृद्धिः स्यान्नोपसर्गादिकं भयम् ॥
पशुतो नकुलाद्व्यालात्पापरोगाच्च पातकात् ।
राजतश्चोरतो वापि न कदाचिद्भयं भवेत् ॥
तस्मादेतद्व्रतं नित्यं काम्यं चेति सिद्धम् ।

इति जयन्तीव्रतनित्यत्वनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये जन्माष्टमीनिर्णयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथैकादशीनिर्णयः ।

तत्रैकादशीमहिमा तत्त्वसागरे ।

मातेव सर्वबालानां औषधं रोगिणामिव ।
रक्षार्थं सर्वलोकानां निर्मितैकादशी तिथिः ॥

तथा ।

एकादश्युपवासी यः स धन्यः स च बुद्धिमान् ।

तथा ।

एकादशीं परित्यज्य योऽन्यद्व्रतमुपासते ।
स करस्थं महारत्नं त्यक्त्वा लोष्टं हि याचते ॥

तथा ।

एकामेकादशीं वापि समुपोष्य जनार्दनम् ।
कामेनापि समभ्यर्च्य समाराम्मुक्तिमाप्नुयात् ॥

पुराणान्तरे तु तोयेनापि समभ्यर्च्येति पाठः ।

प्रसङ्गाद्वाथ वा दम्भाल्लोभाद्वा त्रिदशाधिपम् ।
एकादश्यां नमस्कृत्य सर्वदुःखाद्विमुच्यते ॥
संसाराख्यमहाघोरदुःखिना सर्वदेहिना ।
एकादश्युपवासोऽयं निर्मितः परमौषधम् ॥
संसाररोगदुष्टानां नराणां पापकर्मणाम् ।

एकादश्युपवासेन मद्य एव सुखं भवेत् ॥

नारदीयपुराणे वसिष्ठः।

एकादशीसमुत्थेन वह्निना पातकेन्धनम्।
भस्मतां याति राजेन्द्र अपि जन्मशतोद्भवम् ॥
नेदृशं पावनं किञ्चिन्नराणां भूप विद्यते।
यादृशं पद्मनाभस्य दिनं पातकहानिदम् ॥
तावत् पापानि देहेऽस्मिंस्तिष्ठन्ति मनुजाधिप।
यावन्नोपवसेज्जन्तुः पद्मनाभदिनं शुभम् ॥
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च।
एकादश्युपवासस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं भवति प्रभो।
एकादश्युपवासेन तत् सर्वं विलयं व्रजेत् ॥
एकादशीसमं किञ्चित्परित्राणं न विद्यते।
स्वर्ग-मोक्षप्रदा ह्येषा राज्य-पुत्रप्रदायिनी।
सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी ॥
न गङ्गा न गया भूप न काशी न च पुष्करम्।
न चापि कौरवं क्षेत्रं न रेवा न च देविका।
यमुना चन्द्रभागा च तुल्या भूप हरेर्दिनात् ।
यासेनापि हता राजन दर्शयति मान्तकम्।
अनायासेन राजेन्द्र प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
चिन्तामणिसमा ह्येषा अथवापि निधेः समा।
सङ्कल्पपादपप्रख्या वेदवेदोपमा तथा ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

सर्वप्रायश्चित्तमिदं संसारोत्तारकारकम् ।
एकादशीव्रतं विप्र कुर्व्वन्मुक्तिमवाप्नुयात् ॥
नरो दिनैर्यदष्टभिश्चतुर्भिश्च करोत्यघम् ।
उपोष्य पञ्चदशमं दिनं विष्णोर्विमुच्यते ॥
इति सर्व्वपुराणेषु मुनीनां निश्चितं मतम् ।
उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
कलावकिल्बनशीनामविद्यावितानशाम ।
एकादशीं विना विप्र न संसारादिमोचनम् ॥

पद्मपुराणात् ।

उपोष्यैकादशीमेकां प्रसङ्गेनापि मानवः ।
न याति यातनां यामीमिति नो यमतः श्रुतम् ॥

तथा ।

एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं वैश्य मानवैः ।
एकादश्युपवासेन तत् सर्व्वं विलयं व्रजेत् ॥
एकादशीसमं किञ्चित् पुण्यं लोके न विद्यते ।
व्याजेनापि कृता यैस्तैर्न यान्ति नं भास्करं ॥

स्कन्दपुराणे ।

विना हि चक्रयोगास्तु सदैवैकादशी नृणाम् ।
विनिहन्तीह पुण्यानि कुनृपो विषयं यथा ॥
कुपुत्रस्तु कुलं यद्वत् कुनारी च पतिं यथा ।
अधर्म्मेण यथा धर्म्मं कुधर्म्मेण यथा नयः ॥

कुज्ञानेन यथा ज्ञानं कुशौचे शुचिता यथा।
असद्वादे यथा वादः सत्यं चैवानृतेन हि॥
यथोष्णेन हिमं सुभ्रु अनर्थेनार्थसञ्चयः।
यथा प्रकीर्त्तनाद्दानं तपो विस्मयकारणात्॥
अशिष्टो हि यथा पुत्रो गावो दूरगमा यथा।
सद्वेतेन यथा श्राद्धं यथा वित्तमवर्द्धनात्॥
यथा समीहनाज्ज्ञानं फलानां वरवर्णिनि।
तथा दुष्कृतसङ्घानां प्रोक्तेयं द्वादशी शुभे॥
ब्रह्महत्या दुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः।
अभावं समुपैष्यन्ति न तथा वै त्रिपुष्करम्॥
न चापि नैमिषं क्षेत्रं न च कौरवसंज्ञितम्।
प्रभासं न गया देवि न रेवा न सरस्वती॥
कालिन्दी यमुना चैव देविका न च काश्मीरे।
तथान्यत्तीर्थसङ्घातो नैव तुल्यो हरेर्दिनात्।
न दानं न तपः स्नानं न चान्यत्सुकृतं क्वचित्।
शृणुष्व प्रमवत्सुभ्रु सुश्लोकं हरिवासरं।
सहस्रोपोषणो वाप्या नश्यन्ते पापराशयः।
सफलः पृथिवीदानमेकतो हरिवासरः।
न सम कविभिः प्रोक्तो वासरो ह्यधिको मतः॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

उपवासी हरिं यस्तु भक्त्या ध्यायति मानव।
मत्प्रणामी तत्कर्म्मरतस्तद्गतमानसः।

निष्कामोऽद्वैतवद्ब्रह्म पदमाप्नोत्यसंशयम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

एकादशी महापुण्या सर्वपापविनाशनी ।
भक्तेरुद्दीपनी विष्णोः परमार्थगतिप्रदा ।
यामुपोष्य नरो भक्त्या न संसारे भविष्यति ॥
एकादश्यां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने ।
न स दुर्गतिमाप्नोति नरकाणां न संशयः ॥
कृत्वा पापसहस्राणि एकादश्यामुपोषितः ।
द्वादश्यामर्चयेद्विष्णुं न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥
एषा तिथिः परा पुण्या विष्णोरीशस्य तुष्टिदा ।
तस्यास्त्वेव जगन्नाथः अमूर्त्तो मूर्त्तिमान् स्थितः ।
तेन सा सर्वपापघ्नी सर्वदुःखविनाशनी ॥
या सा विष्णुमयी शक्तिरनन्ता छायया स्थिता ।
सा तेन तिथिरूपेण दृश्यैकादशी सती ॥

सनत्कुमारप्रोक्ते ।

कृत्वा पापसहस्राणि ब्रह्महत्याशतानि वै ।
एकामेकादशीं भक्त्या समुपोष्य शुचिर्भवेत् ॥
एकादशीव्रतादन्यद्व्रतं क्रियते नरैः ।
निष्फलं तद्विजानीयाद्रूपरोऽनृतमङ्कुरम् ॥

नारदीयपुराणे ।

सम्प्राप्य वासरं विष्णोर्यो नरः संयतेन्द्रियः ।
उपवासपरो भूत्वा पूजयेन्मधुसूदनम् ।

स हन्ति सर्वपापानि किं तपोभिः किमध्वरैः ॥
एकादशी प्रपन्ना ये नरा नरवरोत्तमाः ।
तद्वच्च बहवो भूत्वा नानारिक्तकेतनाः ।
चाश्वेण पीतवस्त्रा हि प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥
एष प्रभावो हि मया द्वादश्याः परिकीर्त्तितः ।
पापेन्धनस्य घोरस्य पावकाख्यो महीपत इति ॥
देवीरहस्य-स्कन्दपुराणयोः ।
पापन्तु विविधं प्रोक्तं पातकञ्चातिपातकम् ।
उपपातकमन्यच्च महापातकमेव च ॥
प्रकीर्णकञ्च तत्सर्व्वमेकादश्यामुपोषणात् ।
विलयं याति तोयस्य यथा स्फुरणभाजनम् ॥
भविष्यपुराणे वैष्णवे महातन्त्रे ।
एकादश्युपवासी यः किं तस्यान्येन कर्मणा ।
नैकादश्युपवासी यः किं तस्यान्येन कर्मणा ॥
सौरधर्मेषु ।
एकतश्चाग्निहोत्रादि द्वादशीमेकतः प्रभुः ।
तुलयातोलयत्तत्र द्वादशी च विशिष्यते ॥
देवीरहस्ये ।
गायत्रीव यथा सर्वपापपञ्जरभेदिनी ।
एकादशी तथा सर्वपापपञ्जरभेदिनी ॥
स्कन्दपुराणेऽपि ।
अभोज्यभोजनाख्यातं अगम्यागमनाच्च यत् ।

अयाज्ययाजनाच्चैव अभक्ष्याणाञ्च भक्षणात् ॥
अस्पृश्यस्पर्शनाच्चैव परेषां निन्दनाच्च यत् ।
असत्संस्तवनाच्चैव पारदार्य्यात्ततश्च यत् ॥
विहिताकरणाच्चैव परवित्तापहारतः ।
ज्ञानाज्ञानकृतं यच्च पातकञ्चोपपातकं ।
तत्सर्वं विलयं याति एकादश्यामुपोषणात् ॥

वैष्णवतन्त्रे ।

एकादशी महापुण्या विष्णोरीशस्य वल्लभा ।
तस्यामुपोषितो यस्तु द्वादश्यां पूजयेद्धरिं ॥
तस्य पापानि नश्यन्ति विष्णोर्भक्तिश्च जायते ।
ज्ञानञ्च प्राप्यते येन संसाराद्विच्यते नरः ॥

स्कन्द-भविष्यपुराणयोः ।

ये द्वादशीमुपवसन्त्यनिलाम्बुभक्षा
ये वा सवृन्तकुसुमैर्हरिमर्चयन्ति ।
ते धौतपाण्डुरपयोनिधिराजहंसाः
संसारसागरजलस्य तरन्ति पारम् ॥

वायुपुराणे ।

एकादशीव्रतं यस्तु भक्तिमान् कुरुते नरः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः स विष्णोर्याति मन्दिरम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्युपवासं यः श्रद्धया कुरुते नरः ।
स सर्वपातकादिभ्यस्तथैवाधिर्विमुच्यते ॥

न धर्मराजमाप्नोति नापि नरकं न च यातनाम् ।
स नमस्यः स पूज्यश्च वासुदेवप्रियो हि सः ॥

गरुडपुराणे ।

एकादशीव्रतं भक्त्या यः करोति नरः सदा ।
स विष्णुलोकं व्रजति याति विष्णोः सरूपताम् ॥

आग्नेयपुराणे ।

एकादश्यामुपवासं यः सदा कुरुते नरः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो हरिः स्थितः ॥

स्कन्दपुराणे ।

यः करोति नरो भक्त्या एकादश्यामुपोषणम् ।
स याति विष्णुसालोक्यं याति विष्णोः सरूपताम् ॥

विष्णुपुराणे ।

ॐकारः सर्ववेदानां यथैवाद्यः प्रवृत्तिषु ।
तथा सर्वव्रतानान्तु द्वादशीव्रतमुत्तमम् ॥

इत्येकादशीमहिमा ।

अथैकादशीविषये व्रतवाक्यनिषेधनिर्णयः ।

तत्रैकादश्यां कानिचिद्वाक्यानि भोजननिषेधपराणि, कानिचिद् व्रतविधिपराणि । तत्र भोजननिषेधपराणि तावदुदाह्रियन्ते ।

तत्र देवलः ।

यद्गेन पिबेत्तोयं न खादेत् कूर्मशूकरौ ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥

नारदीयपुराणे ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ॥
तानि पापान्यवाप्नोति भुञ्जानो हरिवासरे ।
रटन्तीह पुराणानि भूयो भूयो वरानने ॥
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे ।

स्कन्दपुराणे ।

मातृहा पितृहा चैव भ्रातृहा गुरुहा तथा ।
एकादश्यान्तु भुञ्जानोविष्णुलोकाच्च्युतो भवेत् ॥

नारदीयपुराणात् ।

अष्टवर्षाधिकोमर्त्त्यो ह्यशीतिर्न हि पूर्यते ।
यो भुङ्क्ते मामके राष्ट्रे विष्णोरहनि पापभाक् ।
स मे दण्ड्यश्च वध्यश्च निर्वास्यो देशतः स मे ॥

विष्णुस्मृतावपि ।

एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः ।

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

स केवलमघं भुङ्क्ते योभुङ्क्ते हरिवासरे ।
दिने तु सर्वपापानि भवन्त्यन्नाश्रितानि तु ।
तानि मोहेन योऽश्नाति न स पापैर्विमुच्यते ॥

विधवायास्त्वेकादश्यां दोषविशेष प्रदर्शित. कात्यायनेन ।

विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशीदिने ।
तस्यास्तु सुकृतं नश्येत् भ्रूणहत्या दिने दिने ॥

अथ च "न खादेत् कूर्म-शूकरावित्यादिनिषिद्धनिषेधसमभि-व्याहततया "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीत्यादेर्निषेधप-रतैवाध्यवसीयते। न चैतेषु वाक्येषु पर्य्युदासकारणं व्रतशब्दसामाना-धिकरण्यादि श्रूयते, अतोभोजननिषेधा इमे।

अत केचिदाहुः एतान्यपि वचनान्युपवासपराण्येव क्वचिदुपक्रमे क्वचिदुपसंहारे क्वचिदुपक्रमोपसंहारयोरुपवासस्य प्रतिपादनात् नञर्थविधौ तु मूलभूतवेदान्तरकल्पनाप्रसङ्गाच्च। एकमूलत्वाय वाक्यानामपि स्मृतिनामपेक्षितैव। यत्र "एकादश्यामुपवसेदित्यभिधाय "एकादश्यां न भुञ्जीतेति वचनं देवलादिस्मृतिषु तदुपसंहारार्थं गुणविधानार्थं वा, तथा चोपवासप्रकरणपठनमप्युचितं भवति। तेन स्वतन्त्रनञर्थविधिपरमेवमादिवचनमिति मतमपास्तमिति।

अपरे त्वाहुः नैतद्युक्तं। मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाश्रयणस्यानुचितत्वात्। न च मूलभूतवेदान्तरकल्पनाप्रसङ्गभयाल्लक्षणाश्रयणमुचितमिति वाच्यं। सर्वविधि-निषेधानामेकार्थत्वापत्तेः। न चेह व्रतादिशब्दसामानाधिकरण्यं पर्य्युदासाश्रयणकारणमस्ति।

ननु।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि।

वनस्थ-यतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही॥

इति पर्य्युदासोऽयमभोजनसङ्कल्परूपमुपवासाख्यं व्रतं विधत्ते "वनस्थ-यतिधर्मोऽयमिति धर्मशब्दसामानाधिकरण्यात्। न हि निषिद्धानां ब्रह्महत्यादीनां परित्यागे कश्चिद्धर्मो जायते। ब्रह्महत्याद्यनुष्ठानादधर्मो भवति अननुष्ठानादधर्मपरिहारमात्रं न पुनर्धर्मसम्भव, प्रायश्चित-

षेधो स्त्रीनो धर्मो भवेदपि न पुनः स्वतन्त्रो निषेधस्तथा भवति, तस्माद्धर्मशब्दसामानाधिकरण्यादवगम्यते भावरूपं किञ्चिद्विधेयमस्तीति, प्रजापतिव्रतेष्विव तदर्थस्य व्रतशब्दसामानाधिकरण्यादतः सर्वेष्वेकादशीभोजननिषेधवाक्येषु सर्वशाखान्यायेन "वनस्थ-यतिधर्मोऽयमित्यस्योपसंहाराद्धर्मशब्दसामानाधिकरण्यं पर्युदासाश्रयणकारणं भविष्यतीत्युच्यते । सत्यं । यद्येतद्वाक्यविहितं नित्यमेकादश्युपवासव्रतं स्वप्रधाने मुख्यया वृत्त्या मुख्यासम्भवाद्वा लक्षणया विधीयते । यथा कात्यायन-देवलयोः ।

एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ।

विष्णुरहस्य-स्कन्दपुराणयोः ।

उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ।

इत्यादिषु ।

यथा च भविष्यपुराणे ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृही ॥

अग्निपुराणे ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥

इत्यादिवचनं । तथैतत्स्मृतिगतस्य च "वनस्थ-यतिधर्मोऽयमिति विशेषस्य तत्स्मृतिगतस्य च "ब्रह्मचारी च नारी चेति "गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव चेति विशेषस्य न कर्मैक्यादुपसंहारो युज्यते। यत्र तु मुख्यार्थसम्भवेन निषेधमिश्रयादुपवासव्रतविधानं नास्ति

तच कथं व्रतमतस्योपसंहारः, न ह्यग्निहोत्रवतोविशेषः । शाखान्तरे-ऽन्यकर्मण्युपसंह्रियते, उपसंहारादेव व्रतविधानं भविष्यतीति चेत् । न। उपसंहारे सति व्रतविधानं व्रतविधाने च सति कर्मैक्यादुपसंहार इति दुरुत्तरेतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । सर्वत्रोपसंहारे च देवतान्तरे व्रतविधायकवाक्यान्तरसद्भावात् पौनरुक्त्यप्रसङ्गः । न चैकं व्रतविधानं द्वितीयं तदुपसंहारार्थं गुणविधानार्थं चेति वाच्यम् । "न मद्भेन पिबेत्तोयमित्यादिनिषेधप्रधानेनानुद्धिस्याोपसंहारानुपपत्तेर्भिन्ना-र्थत्वे सम्भवत्युपसंहारार्थत्वस्याशुचितत्वात् । नापि गुणविधि, प्रातार्थ-विषयत्वेन विधित्वस्यैवानुपपत्तेः "न मद्भेन पिबेत्तोयमित्यादिभिः सम्प्रतिपन्ननिषेधैः साहचर्येण पठितत्वात् । एतेन क्वचिदुपक्रमे क्वचिदुपसंहारे उपवासप्रतिपादनादित्यपि निरस्तं । एकतिथि-मधिकृत्याम्नोपवासप्रकरणपठनमयुक्तिं, तस्मात् स्वतन्त्रव्रतविधि-परमेवमादिवचनमिति मतं समीचीनं । कथं मद्भचार्यादिवाक्येषु मुख्यार्थासम्भवात् लक्षणयोपवासव्रतविधानमिति चेत्, उच्यते मुख्या-र्थपरिग्रहे द्वेषां वाक्यानामनर्थता भवेत् । गृहस्थ-मद्भचार्यादि-नाग्नि-नारीणां पक्षद्वयेऽप्येकादश्यां भोजननिषेधप्रार्थातिरिक्तानां भोजने प्रत्यवायाभावः । गृहस्थस्य तु दृष्णायामेव भोजननिषेधः कृष्णायां भोजने प्रत्यवायाभावः इत्यापद्येत विशेषनिषेधस्य शेषाभ्य-नुज्ञाविषयत्वात् । तथा च सति "एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानव इत्यादिवचनविरोधः । न च सामान्यस्य निषेधस्य विशेष-निषेधेनोपसंहारः यथा "पुरोडाशं चतुर्द्धा करोतीति सामान्यविधिः "आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति विशेषविधिना भविष्यतीति वाच्यम् ।

निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वादुपसंहारानुपपत्तेः । एवमप्युपसंहारे "न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति सामान्यनिषेधस्य "ब्राह्मणो न हन्तव्य इति विशेषनिषेधेनोपसंहारोपपत्तौ क्षत्रियादिवधे प्रायश्चित्तोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । "ब्राह्मणो न हन्तव्य इति च पापगौरवख्यापनार्थं विशेषनिषेध इति चेत् । न । तदभावात् । न हि वनस्थ-यतीनामेकादश्यां भोजने न्यूनः प्रत्यवायो गृहस्थादीनामधिकः, गृहस्थस्य च कृष्णायां भोजने न्यूनः शुक्लायामधिक इति सम्भवति, प्रायश्चित्ताधिक्यानभिधानात् । प्रत्युत गृहस्थाद्यपेक्षया वनस्थादीनां "गौर्यवस्त्वोधन प्रोक्तमिति प्रायश्चित्ताधिक्यं चाभिहितं । प्रायश्चित्तोपदेशादेव नोपसंहार इति चेत् । न । अनुपदिष्टे प्रायश्चित्ते प्रसङ्गात् । सामान्यतोविहितं प्रायश्चित्तं सर्वत्रास्तीति चेत् । न । भवन्मते प्रत्यवायनिषेधसद्भावेऽपि कल्पनाप्रसङ्गात् । गुणस्यैवोपसंहाराभावमात्रं तस्मात्सिध्यतीति चेत् । न । उपसंहारनिवारणार्थत्वाभावे मानवपदवैयर्थ्यात् शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वेनैव तत्सिद्धेः । यत्तूक्तं पर्युदासपक्षे "गृहस्थोब्रह्मचारी चेत्यत्र वाक्ये पक्षद्वयेऽप्युपवासप्रसक्तेर्गृहस्थपदग्रहणमनुपपन्नं स्यात्, "शुक्लामेव सदा गृहीत्यादिवचनान्तरविरोधादिति, तदयुक्तं अविरोधस्यानुपदमेवोपपादयिष्यमाणत्वात् ।

अपरे त्वाहुः यानि व्रतादिशब्दसामानाधिकरण्यरहितानि वाक्यानि तानि निषेधपराण्येव । ननु पर्युदासपक्षेऽपि लक्षणा नास्त्येव "नञ्भावे च सादृश्ये तद्विरुद्ध-तदन्ययोरपीति स्मरणादतस्य वाक्यान्तरपर्यालोचनया भोजनविरुद्धमभोजनसङ्कल्पमभिदधदुपवासपरं स्यात्, अन्यथा "नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीत्यत्रापि लक्षणाभिया

पर्युदासो न स्यात्। निषेधपक्षे ऽष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गात् भक्षणमपि स्वीक्रियत इति चेत्। न। एवं सति "यवैर्यजेतेत्यत्रापि व्रीहिभक्षणप्रसङ्गात्। न च 'व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र वचनबला, व्रीहिभिरित्यस्य अष्टसु वाक्येषु पठ्यमानत्वात् अष्टदोषदुष्टविकल्पत्वात्, वर यावदर्थ-विहितमभ्युदयकारि भवतीति कल्पना। अनेकसंस्कारसाधनग-यवावघातादौ प्रत्येकमपि यववाक्ये व्रीहिवचनं दृष्टं, तस्माद्विकल्प-भयाद्भक्षणाङ्गीकारे अन्यत्रापि प्रसङ्गात् न पर्युदासपक्षे भक्षो भक्षणं युक्तमेव। तेन पर्युदास एव भवत्विति चेत्, उच्यते, पर्युदासपक्षे भक्षणाभावेऽपि निषेधो दर्शितः, सर्वं हि प्रधानेनैव सति सम्भवे सम्बध्यते तेन प्रधानाख्यातयोगेन निषेधतैव, नाम धात्वर्थयोगे च पर्युदासो भवति, न तु निषेधः। न स्वाख्यातयोगे तदुक्तं "नाम-धात्वर्थयोगात्तु न नञ् प्रतिषेधक इति। तथाविधेऽप्यङ्गीक्रियते प्रतीयमानप्रधानाख्यातसम्बन्धे बाधकाभावात् न तु भक्षणप्रसङ्ग-भिया। यच्च विकल्पभयात् भक्षणाङ्गीकारे यववाक्ये वा प्रसज्यते इत्युक्तं तदयुक्तं व्रीहिवाक्ये यववाक्ये वा ना स्वीकार्यमिति विनिगमक-हेतोरभावात्। न च व्रीहिमन्त्रस्य मन्त्रवाक्यपाठोऽनियामक, संस्कार-वाक्यगतव्रीहिमन्त्रस्य यवमन्त्रत्वाभावात्, प्रदेयद्रव्यतिमात्रसमपो-पपत्ते गृहस्थोऽब्रह्मचारी चेति वचनमपि निषेधपरमेव, न च 'एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानव इति वचनविरोध उप-संहाराभावात्। न च विशेषवचनैश्च।

आहिताग्निरनड्वांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः।
अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम्॥

यो गृहस्थो ॥ भुञ्जीत आहिताग्निस्तथैव च ।
प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ॥

इत्येवमादिवचनपर्य्यालोचनया मानवपदसंकोचपरिहारार्थत्वात्। न च "एकादश्यां न भुञ्जीतेतिवचनान्येकादशीव्यतिरिक्तविषयाणि, गृहस्थादिविषयभोजननिषेधपर्य्यालोचनया "एकादश्यां न भुञ्जीते-त्यस्यापि तद्व्यतिरिक्तविषयताप्रसङ्गात्। तेनैतद्भ्रमापनोदार्थं "गृहस्थो ब्रह्मचारी चेति वचनमिति न दोषः। यानि पुनर्वाक्यानि व्रतशब्दव-न्ति दृश्यन्ते तानि न निषेधपराणि "नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेतिवत्।

मत्स्य-भविष्यपुराणयोः।

एकादश्यां निराहारोयो भुङ्क्ते द्वादशीतिथौ।
शुक्ले वा यदि वा कृष्णे तद्व्रतं वैष्णवं महत्।

आग्नेयपुराणे।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवं।

एवमन्यान्यपि वाक्यानि व्रतविधिपराणि ज्ञेयानि। यान्युपवास-शब्दवन्ति यानि च फलशब्दवन्ति वाक्यानि वक्ष्यमाणानि तान्यपि व्रतविधिपराण्येव निषेधपरत्वे फलसम्बन्धानुपपत्तेः। व्रतविधिपरा-ण्यपि वाक्यानि द्विविधानि नित्यव्रतविधिपराणि काम्यव्रतविधि-पराणि च। नित्यव्रतविधिपराणि तावदुदाह्रियन्ते।

तत्र नारदः।

नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः।
पक्षे पक्षे तु कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणं॥

अत्रोपोषणं नित्यं कर्त्तव्यमित्यन्वय।

गारुडपुराणेऽपि ।

उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ।

सनत्कुमारप्रोक्तेऽपि ।

एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्ल-कृष्णयोः ।

तथा ।

एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

तथा ।

न करोति हि यो मूढ़ एकादश्यामुपोषणं ।

स नरो नरकं याति रौरवं तमसावृतं ॥

एषु वाक्येषु सदा नित्यं नातिक्रमेदिति श्रवणात्पक्षे पक्षे इति वीप्साश्रवणादकरणे दोषसंकीर्त्तनाच्च एकादशीव्रतं नित्यमिति गम्यते ।

तथा च विष्णुरहस्ये ।

द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः प्रवृत्तिभिः ।

आग्नेयपुराणे ।

उपोष्यैकादशी राजन् यावदायुः प्रवृत्तिभिः । इति ॥

यति-विधवयोरेकादश्युपवासातिक्रमे दोषविशेषः प्रदर्शितो नारदीयपुराणे ।

एकादश्यां विना राज्ञा यतिश्च सुमहामुने ।

पच्यते ह्यन्धतामिस्रे यावदाभूतसंप्लवं ॥

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

वनस्थ-यतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही ॥

विचार-निन्दा किमर्थं विचार्यते विचारितप्रायमेवैतत् तस्मादविचारमेकादश्यामुपवसनीयं अन्यथा ब्रह्महत्यादिदोषापत्तिरिति वाक्यार्थः।

अथैकादशीव्रतविधिपराणि वाक्यानि।

तत्र विष्णुरहस्ये।

य इच्छेद्विष्णुना वास शुत सम्पदमात्मन।

कश्चित्तु शुतपदस्थाने पुत्रपद पठति।

कूर्म्मपुराणे।

य इच्छेद्विष्णुसायुज्य श्रिय सम्पत्तिमात्मन।

कात्यायन।

ससारसागरोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायण।

ऐश्वर्य्यं सन्तति स्वर्गं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति॥

एतेषामुत्तराद्ध "एकादश्या न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति।

स्कन्दपुराणे।

यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् मुक्तिं चात्यन्तदुर्लभा।

एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि॥

नारदीयपुराणे।

आराधयति गोविन्दमेकादश्यामुपोषित।

स स याति निर्वाण दाह प्रलयवर्जित॥

विष्णु।

मार्गशीर्षे शुक्लैकादश्यामुपोषितो भगवन्त वासुदेवमभ्यर्चयेत्।
पुष्प-धूपाद्यनुलेपन-दीप नैवेद्यैर्द्विज-ब्राह्मणतर्पणैश्च व्रतमेतत् सम्पूर्ण

हत्वा पापेभ्यः पूतो भवति यावज्जीवं हत्वा श्वेतद्वीपमेवाप्नोति उभयतो द्वादशीत्येव संवत्सरं स्वर्गं लोकं प्राप्नोति यावज्जीवं विष्णु-लोकमित्यादि।

नारदीयपुराणे।

स्वर्ग-मोक्षप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी।
सुकलत्रप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी॥

न च पापक्षयश्रवणादिवत्परार्थत्वादिह फलश्रुतिरर्थवादोऽभ्यु-पेयते, परार्थता नाम पापक्षयार्थता अभिप्रेता, सापि च न स्पष्टं विध्यु-द्देशेऽवगम्यते किन्त्वर्थवादमात्रप्रसरैव, न चार्थवादः स्वर्गादिव्यप-विशिष्ट इति तान्येव फलान्यङ्गीक्रियन्ते यथा आतेष्टेरवश्यकर्मसंख्याया-श्चार्थवादिकफलसम्बन्धोऽङ्गीकृतः। अत्र च "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा ऽनाशकेनेति तपसो विद्याङ्गत्वावगमात् पारम्पर्येण मोक्षार्थत्वमस्तीति मन्यमानेनोक्तं मोक्षप्रदेति। इत्येकादशीविषयनिषेधवाक्यनिर्णयः।

अथास्मिन् व्रतेऽधिकारी निरूप्यते।

तत्र काम्यत्वपक्षे तत्तत्फलकाम एव। नित्यत्वपक्षे त्रिकाण्डम-ण्डन प्राह। नित्यत्वानुकूलत्वाज्जीवनमात्राधिकारी कल्प्यते, तथापि त्रैवर्णिकाधिकारत्वाद्धर्मशास्त्राणां अत्रैवर्णिकव्युदासः। ननु वनस्थ-यतिधर्मोऽयमिति स्मरणाद्गृहस्थादिव्युदासोऽपि कस्मान्न भवति, उच्यते वनस्थयत्योराख्यातपदान्वयासम्भवात्। न हि धर्मशब्दोपस-र्जनीभूतयोरेकादश्यां न भुञ्जीतेत्यनेनान्वयः सम्भवति। एवन्तु सम्भवति वनस्थ यतिधर्मोऽयमेकादश्यां न भुञ्जीतेति, किन्त्वर्थोऽसौ

नोपपद्यते धर्म्मस्यैतनस्योपबाधकत्वेनासम्भवात्। न हि वनस्थ-यति-
धर्म्मोऽयमिति श्रुत्या येन तस्य निवार्य्येत, तस्माद्यादृशोऽन्यस्मादृशो-
ऽर्थो नास्ति यादृशोऽर्थं सम्भवति तादृशवाचकशब्दो नास्ति तस्मात्
स्तुत्यर्थे वनस्थादिपदं यस्मादनयोः यत्योरुत्तमाश्रमिणोरप्ययं धर्म्मः कि-
मुतेतरेषामिति। यथा "देवा वै सत्रमासत किमुत मेतरे" इति। नन्वे-
वमपि वाक्यशेषाद्वनस्थ-यतिनिर्णयः कस्मान्न भवति सन्देहाभावात् यत्र
हि घृत तैलयोरुपादाने सन्देहस्तत्र "तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषान्नि-
र्णय उक्तः, इह तूपवासे जीवन्मात्राधिकारनिश्चयान्न वाक्यशेषापेक्षा,
ननु जीवन्नुपवसेदिति न श्रूयते, सत्यं, तथापि कल्प्यते, सर्व्वाधिकार-
कल्पनातो वाक्यशेषात्तदाश्रयणं लघीयोऽराचितवत्। उच्यते। कल्पना-
गौरवभयाद्वाक्यशेषगतयोर्वनस्थ-यत्योरधिकारिणोराश्रीयमाणयो-
स्ततोऽधिकतरो दोषो वाक्यभेदः प्राप्नोति, तथा हि वनस्थ यत्योरेकत्र
पुरुषे युगपत्समावेशासम्भवात् न सहतयोरधिकारिविशेषणत्वं प्रत्येक-
मधिकारिविशेषणे व्यज्यमाने वनस्थ उपवसेत् यतिरुपवसेदिति-
वाक्यभेदः स्पष्ट एव। ननु प्रत्युद्देशं वाक्यपरिसमाप्तौ कथं वाक्यभेदः
यथा "ग्रहं सम्मार्ष्टीति ऐन्द्र-वायवादिषु प्रत्येकं सम्मार्गविधानेनापि
वाक्यभेदः, सत्यं, तत्रैकस्मिन् शब्दतात्पर्य्ये श्रौते पर्य्यवसिते सत्यार्थि-
को व्यापारः प्रत्येकं ग्रहेषु भिद्यमानोऽपि न वाक्यं भिनत्ति, इह
तु न कस्यचिदेकस्य शब्दस्य श्रौतो व्यापारो वनस्थ यतिसाधारणः
सम्भवति वनस्थशब्देन यतेरनभिधानाद्यतिशब्देन वनस्थस्य सतो-
वाक्यभेदः। ननु राज पुरोहितयोरिव वनस्थ-यत्योर्भिन्नशब्दोपात्त-
योरप्यधिकारसम्बन्धः। नैवं। तत्र हि सायुज्यकामना नामैकमधिकार-

विशेषणं सम्भवति, इह तु वनस्थत्व यतित्वाभ्यामन्यदुभयानुस्यूतमेक-मधिकारिविशेषणं न पश्यामः। किञ्च राज पुरोहितन्यायाश्र-यणात्तत्त्वयोरधिकारः प्राप्नोति, मत्र वनस्थ-यती एकादश्यां न भुञ्जीयातामिति स्थाने पुनरेकादश्यां न भुञ्जीतेति। नन्वनुपङ्गेणो-भयत्र सम्बन्धात् द्विवचने निर्देशाभावो दोषः। उच्यते यत्र भिन्नवाक्यत्व मिष्टितं तत्र सम्पूर्णाद्वाक्यात् किञ्चिदनुषज्यते न्यूनवाक्यं प्रति यथा "वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इति। इह च समासपदगतयोर्वनस्थ-यत्योः प्रत्येकमाख्यातसम्बन्धायोग्यत्वेनानुपङ्गाभावः तस्माद्वनस्थ-यति-शब्दस्य कथञ्चिदप्यधिकारिसमर्पकत्वाभावाद्गृहस्थादेरप्यधिकार इति सिद्धं। नन्वेवं मनोरिदं वाक्यं विरुध्यते "गृहस्थो ब्रह्मचारी वा यो-ऽनश्नंस्तु तपश्चरेत्। प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः"॥ इति। उच्यते। किमनेन वाक्येन तपः प्रतिषिध्यते किं वा प्राणाग्निहोत्र-स्यावश्यकत्वं विधीयत इति। न तावत् प्राणाग्निहोत्रविधानं तस्य हेतुवन्निगदाभिहितस्य विधित्वासम्भवात्तेन तपः क्रियत इतिवत्। यद्यपि हेतुवन्निगदितार्थो विधीयते, तथापि न प्राणाग्निहोत्रवि-धानलाभः किन्तु तदीयो लोप एव हेतुत्वेन निर्दिष्ट इति तद्धाना-पत्त्या अग्निहोत्रलोप एव मन्तव्येतेत्यनिष्टापत्तिः। किञ्चाग्निहोत्रना-मधेयश्रवणान्नैयमिकाग्निहोत्रविध्यन्तप्राप्ता तदीयद्रव्येषु क्षीरादिषु अतिदिष्टेषु तेषां मध्ये जलादिद्रव्येणोपवासाविरोधिनापि प्राणाग्निहो-त्रसिद्धेर्नैवोपवासस्य बाधकत्वं प्राणाग्निहोत्रनियमस्य। अथार्थवादगतस्य नाम्नोऽतिदेशकत्वाभावान्नैयमिकाग्निहोत्रद्रव्येष्वप्राप्तेषु प्राणाग्निहोत्रस्य मुखे हूयमानतया बुद्धिस्थेन भोजनार्थेन द्रव्येण प्राणाग्निहोत्र

कर्त्तव्यमिति विधीयते, ततश्च तत्सिद्ध्यर्थं भोजनाक्षेपादुपवास-विरोध । उच्यते। यदि भोजनार्थेन द्रव्येण प्राणाग्निहोत्रं कर्त्तव्यं तर्हि तत्प्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वात् स्वयमाक्षेपकत्वं "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीतिवत्। निरूपितश्चायमर्थः शारीरके "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् प्राणाय स्वाहेत्युपोदाहरणात् । तस्मान्न प्राणाग्निहोत्रस्यावश्यकत्वविधायकमिदं वाक्यं "गृहस्थो ब्रह्मचारीति। नापि गृहस्थादेरुपवासप्रतिषेधकं "पूर्वास्तुपवसेद्गृही","शुक्लमेव सदा गृहीत्यादिविरोधात्। तथादित्यवारादिकालविशेषोपयुक्तोपवासपर्युदासादुपवासान्तरमभ्यनुज्ञा गम्यते। अतश्च परेऽपि वाक्ये गृहस्थस्य तपानुवादो दृश्यते "प्रजापतिरकामयत प्रजा सृजेयेति, "स तपोऽतप्यतेति प्राजापत्यादिनाधिक्षिप्तत्वाद्गृहस्थस्य तपोऽनुवादाद्गृहस्थान्तरस्यापि तपोयुक्तमिति तु गम्यते। तथाच वशिष्ठादयः ऋषयो गृहस्था एव सन्तोऽप्युपात्तं तपांसि चक्रिर इति पुराणेषु श्रूयते। तथा विष्णुधर्म-भविष्योत्तर-मत्स्यपुराणादिषूपवासप्रचुराणि व्रतानि गृहस्थानां विधीयन्ते। तथा धर्मशास्त्रेषु उपवासबहुलानि प्रायश्चित्तानि गृहस्थानां स्मर्यन्ते। अद्यत्वेऽपि केचन गृहस्था महात्मानश्चोपवासपरायणा दृश्यन्ते सदाचारादपि गृहस्थानां श्रेयोऽर्थिनां तत्राधिकारो गम्यते। एवञ्च सति यानि साधारणानि तपोवचनानि तानि गृहस्थे सङ्कोचलक्षणं बाधं न प्रतिपद्यन्ते इत्यपरोन्ताभ । तथा हि तप इति तपो नानशनात्परं, यद्धि परन्तपस्तद्दुराधर्षं, तस्मात्तपसि रमन्त इति। इह हि प्रकरणे यथाश्रमविशेषविवक्षा नच तदाश्रमग्रहणं कृतं तस्मात्तत्साधारण्यं गम्यते।

तथा "तपसा देवा देवताग्रमायन् तपसर्षयः सुवरन्वविन्दन् तपसा सपत्नान् प्रणुदामरातीस्तपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्तपः परमं वदन्तीति, "तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्गतास्तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवोऽपि गच्छतादिति, "तपसैव च युक्तस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः। पूजान्तु प्रतिगृह्णन्ति कामान् संवर्द्धयन्ति चेति॥ यानि च मोहिनीवचनानि "अहो राजन् रुक्माङ्गद भवतो गृहस्थस्य सतो नोपवासाधिकारोऽस्ति विशेषेण च क्षत्रियस्य किन्तु यतीनां विधवानामेवाय धर्मो यदुपवासादि तदेकादश्यामन्यथा भोक्तव्यं भोक्तव्यमित्यर्थप्रतिपादकानि भूयोभूयः कथितानि तानि विधिरूपाण्यपि परमार्थतो न विधायकानि, किन्तु स्वविपरीतार्थस्य विधेरुपवासानुष्ठानपरस्य रुक्माङ्गदकीर्त्तिख्यापनार्थवादभूतानि, कुतः "मा मैव वद कदापि किन्तु लच्युपपद्यते। इत्यादिना तदुक्तार्थप्रतिषेधपूर्वकमुपवासविधानात्। यथा "जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकयवाग्वा वेति, "पयसाग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्यार्थवादः "अनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्चेति जर्त्तिल-गवीधुकप्रतिषेधपूर्वकं पयोविधानात्। किञ्च यदि मोहिनीपक्ष एव सिद्धान्तः स्यात् किं तर्हि तदुक्तविपरीतकारिणं रुक्माङ्गदं श्लोकेनाकृष्य भगवान् वासुदेव आत्मसायुज्येनैवेप्सितवान्। किञ्च धर्मोपकारार्थं मनुष्याणां नरकं प्रापयितुमेव मोहिन्याः प्रवृत्तिरिति उपवासादपि नरकप्राप्तिफलान्येव मोहिनीवचनानि नानुष्ठेयार्थानि। तस्माद्गृहस्थोऽप्युपवासाद्यधिकृत इति सिद्धं। एतेन ब्रह्मचारी व्याख्यातः "तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः। वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना"॥ इत्यादिवचनैस्तस्यापि तपःसम्बन्धावगमात्। नन्वेवं तर्हि "ब्रह्मचारी

वेतिवचनस्य को विषय, प्राणान्तिकतपोनिषेधपरत्वं ब्रूम । तथाहि
प्राणाग्निहोत्रलोपेनेति द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरुष, इत्थम्भूतलक्षणे च तृतीया,
विहितकर्मोपलक्षणार्थश्चाग्निहोत्रशब्द, तथाचायमर्थो भवति यो गृ-
हस्थो ब्रह्मचारी प्राणबाधया विहितकर्मबाधया वा तपश्चरति सोऽव-
कीर्णिदोषं प्रतिपद्यतेति । एवं च योजना प्राणश्चाग्निहोत्रं च प्राणाग्नि-
होत्रे तयोर्लोपेनेति । एतदुक्तं भवति वानप्रस्थादे प्राणाग्निहोत्राद्यु-
परोधेनापि तप कुर्वाणस्य नातीव दोष, गृहस्थादेस्तु यदि प्राणो
वाग्निहोत्रादिकं वा उपरुध्येत तदा दोष इति "धर्मार्थकाम मोक्षाणां
प्राणा संस्थितिहेतव । तान्निघ्नता किं न हतं रक्षता किं न रक्षितं'॥
इति कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा' इति वचनाभ्यां
प्राणकर्मणामबाधनीयत्वप्रतिपादनात् । यदप्युच्यते "शरीरं पीड्यते
येन शुभेनापि च कर्मणा । अत्यन्तं तन्न कर्तव्यमनायास स उच्यते ॥
इति तदत्यन्तपीडानिवारकं न तु पीडामात्रस्य, तस्माद्गृहस्थस्य ब्रह्म-
चारिणोऽप्युपवासाद्यधिकारोऽस्तीति सिद्धं । ननु सामान्येषा गृह-
स्थानां, आहिताग्नेस्तु नास्ति आहिताग्निरनड्वांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रय ।
अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नता इति स्मरणात् । उच्यते ।
किमनेन वचनेनाहिताग्नेरशनं विधीयते किं वा उपवास प्रतिषिध्यत
इति यद्यशनं विधीयते तदापि किं सर्वदा भोक्तव्यमित्युच्यते,
किं वा भोजनेच्छायां सत्यां प्रतिबन्धे बाधति लभ्यमाने च भोजने
भोक्तव्यं, आहोस्वित्शास्त्रान्तराननुज्ञातेऽपि भोजनप्रतिषेधो विधी-
यत इति तत्र सर्वदाशनविधानमशक्यत्वादेव नेष्टं । नापि भोजनेच्छा-
यां सत्यां प्रतिबन्धे बाधति लभ्यमाने भोजने विधिर्युक्त रागत

प्रमाणत्वात् । तदुक्तं न्यायमञ्जरीकारेण "न हि बुभुक्षितोऽश्नीयात् भक्षितः स्यायादिति विधानमुपयुज्यत इति । न च प्रतिबन्धेऽपि भोक्तव्यमिति वाच्यं । अप्रमाणत्वात् । नापि शास्त्रान्तरानुज्ञातदेश-कालावस्थादावशनं प्रतिप्रसूयते, तथाच सति अपराह्णादावपि काले श्मशानादावपि देशे वा शुचिनाऽप्याहिताग्निना पर्युषितादिकमप्यन्नं भोक्तव्यमित्यापद्यते। भवत्विति चेत्, हा कष्टमिदं श्रुतं अहो महत्य-ध्ययनलोलुपा येन समस्तशिष्टजनप्रसिद्धिविपरीतं चन्द्रग्रहादिष्वपि भोजनमुच्यते, विरुध्यन्ते च बहूनि शास्त्राणि तत्तद्विषयनिषेधकानि "चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादित्यादीनि। ननु तानि सामान्यशास्त्रत्वादना-हिताग्निविषयाणि, उच्यते, इदं वा निषिद्धव्यतिरिक्तविषयं कि-मिति नेष्यते, यथा निषेधशास्त्राण्याहिताग्न्यनाहिताग्निसाधारणत्वात् सामान्यशास्त्राणीत्युच्यन्ते तथाशनशास्त्रमपि निषिद्धानिषिद्धविषय-साधारणत्वात् सामान्यशास्त्रं, एवं तर्हि विकल्पोऽस्त्विति चेत्, तन्न, विषमशिष्टत्वात्। तथा "अश्नन्त एव सिध्यन्तीति वर्त्तमानापदेशत्वात् कल्प्यो विधिः "चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादित्यादिषु प्रत्यक्षः, अतो न वि-कल्पः। नन्वस्थाने क्लिश्यते आयुष्मता यावता चन्द्रग्रहादिष्वाहिताग्नेरशनं नोच्यते किन्त्वेकादश्यादावशितव्यमिति, उच्यते, कात्र पक्षपातः, यथा हि "चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादिति स्पष्टः शास्त्रविरोधः तथैव "राजावर्षे-कादश्यां न भुञ्जीतेति शास्त्रं विद्यत एव। तस्मात् विरोधः, शास्त्रान्त-रावरुद्धे विषये नाशनविधानमेतत्, "अश्नन्त एव सिध्यन्तीति विषया-न्तरे विधायकत्वं पूर्वमेव निराकृतं, तस्मान्न क्वचिदनेनाशनं विधीयते।

ननु च

सायं-प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितं ।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥

इत्येतदशनविधानं, नहि पूर्ववद्विकल्प्य दूषयितुं शक्यते, को ब्रूते तदशनविधानमिति रागतः प्राप्तस्य भोजनस्य सायं-प्रातःकालान्तरे प्रतिषेधमात्रमिह क्रियते सर्वमन्यदनूद्यते, एवमप्यविधिपरत्वे सम्भवति कालविशिष्टभोजनविधानस्यायुक्तत्वात् कालद्वयनियमे वाक्यभेदात् सायं-प्रातरेवाशनं नान्तरा इत्येतावताग्निहोत्रवाक्यस्यानुपपत्तेर्नावश्यकतया समाशनं कल्प्यं, तात्पर्यानुवादेनान्यपरा एवैवं विधयोऽङ्गीक्रियन्ते यथा "प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्येवमादयः । ननु दीक्षितव्रतस्य सायं-प्रातरावश्यकता कथं, उच्यते, तत्रापि शरीरधारणार्थमेव व्रतस्य परिग्रहो न पुनस्तन्निरपेक्षस्यावश्यकतया विधानं ।

अन्ये त्वाहुः आवश्यकमेव व्रतानीति, तथा हि "मध्यन्दिने मध्यरात्रे च व्रतं व्रतयतीति व्रतं विधाय पुनराह "न त्वेवं न व्रतयेदिति पूर्ववचनेनैव व्रतस्य मध्यन्दिन-मध्यरात्रकालसम्बन्धविधेरयं व्रताभावप्रतिषेधोऽनर्थको भवतु, नूनं व्रतितव्यमेवेत्यवगमयति ।

यत्तूच्यते रागप्राप्तत्वाद्विधानमनर्थकमिति, तन्न, क्षुधाद्यभावेऽप्यवश्यं क्रियमाणं प्राशनीयमिति विधानात् शेषभक्षोऽपि प्रतिपाद्यद्रव्यप्रयुक्तत्वाद्रागाद्यभावेऽप्यावश्यक एव, "सायं-प्रातर्द्विजातीनामिति वाक्यस्य मध्यरात्रप्रतिषेधमात्रविधानेनापि गतिरुक्ता आहिताग्निवाक्यस्यापि पक्षे, तस्मात् नेदमशनविधायकं ।

ननु माभूद्विधायकमभ्यनुज्ञान्तु करोत्येव, उच्यते, तत्रापि पूर्ववद्विकल्पनीयं । न तावदुपवासादिशास्त्रावरुद्धे विषयेऽभ्यनुज्ञा

क्रियते तच्छास्त्रविरोधादेव। नापि शास्त्रानवरुद्धे विषये अभ्यनुज्ञान, वैयर्थ्यात्। यदि भोक्तुमिष्यते लभ्यते च विधिविरोधश्च नास्ति तदाभ्यनुज्ञानमन्तरेणापि भुज्यत एव किमभ्यनुज्ञानवचन करिष्यति, उपवासप्रतिषेधपक्षः पुनरपि पापिष्ठ, तथा हि यच शास्त्रीया ह्युपवासप्राप्तिरन्नविधानमास्थितापि न निवारयितु शक्यते इत्युक्त, तत्कथं नाम प्रतिषेधेन वार्यते प्राप्तिपरतन्त्रत्वात् प्रतिषेधस्य तत्र हि षोडशिग्रहणाग्रहणवत् विकल्पो वा स्यात् "आहिताग्निरुपवसेन्नेति,"नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीतिवद्वा पर्युदास, "आहिताग्निवर्जिता उपवसेयुरिति उभयथा न सम्भवति विकल्पस्याष्टदोषत्वात् पर्युदासे लक्षणाप्रसङ्गात् प्रधानाख्याते सम्बन्धाभावप्रसङ्गाच्च। ननु यान्यावश्यकान्युपवासादीनि तानि भवन्त्वाहिताग्नेरपीति यानि तु श्रेयोऽर्थितया क्रियन्ते तानि तस्य निवार्यन्ते इद तु दुर्भाषित, तथा हि नित्योऽप्युपवासो निवारयितु न शक्यते अनेन कथ नाम काम्यो निवार्यते, किमेतच्च श्रुतवानसि "काम्यो हि नित्याद्वलीयानिति, काम्यस्य तर्हि का गतिर्यदा चीर्णव्रतेराहिताग्नेरुपवासाद्यनुष्ठानेनाहिताग्नित्वविरोधो भवति तथाविधस्याहिताग्नेस्ताभिरेव चोदनाभि आर्त्तस्योपवासाद्यनुष्ठान निवार्यते, तत्प्रतिपादनार्थमेतद्वाक्य "आहिताग्निरनड्वांश्चेति। नन्विदमनुवादक वाक्य प्राप्नोति, किमद्यापि न जानासि स्मृतिवाक्यान्यनुवादकानीति, एव धर्मान्तरसामर्थ्यानुरोधेन व्याख्यायमाने प्रस्तुतानुसारो भविष्यति, तथा हि "तथा चात्मनोऽनुपरोध कुर्याद्यथा कर्मसु समर्थ स्यादिति प्रस्तुत्यापस्तम्बेनोक्त "आहिताग्निरनड्वांश्चेति। तस्मादाहिताग्निमात्राग्निहोत्रा-

पापबाधेनोपवसितुं शक्यते चेदेकादश्यामुपवसनीयमेवेति सिद्धं। तथा चाग्निपुराणेऽपि गृहस्थादीनामुपवासो विहितः ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति ॥

कात्यायनः ।

अष्टवर्षाधिको मर्त्यस्त्वपूर्णाशीतिवत्सरः ।
एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपीति ॥

"उपनयनादिनियमः" इति च सर्वनियमानामुपनयनोत्तरकालत्वादष्टवर्षपर्यन्तमुपनीतस्याप्यनधिकारोऽष्टवर्षाधिकशब्देनोक्तः ।

नारदीयपुराणे ।

अष्टवर्षाधिको मर्त्यस्त्वशीतिर्न हि पूर्य्यते ।
यो भुङ्क्ते मामके राष्ट्रे विष्णोरहनि पापभाक् ।
स मे वध्यश्च दण्ड्यश्च निर्वास्यो देशतः स मे ॥
एतस्मात् कारणादिप्र एकादश्यामुपोषणं ।
कुर्यान्नरो वा नारी वा पक्षयोरुभयोरपि ॥

इदमेकादशीव्रतं माहेश्वरैरप्यनुष्ठेयं ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

लिङ्गार्च्चनं रुद्रजपो व्रतं शिवदिनद्वये[१] ।
वाराणस्यां च मरणं मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥

इत्युक्तम् ।

एकादश्यष्टमी चैव पक्षयोश्च चतुर्दशी ।
शिवस्य विषयः प्रोक्ता मुनिभिः शौनकादिभिः ।

(१) शिवदिनचतुष्टयमिति ग० ।

तासामाद्यानुपवसेद्द्विजा नाद्यात्तथान्ययोरिति ॥

तथा ।

वैष्णवो वाथ वा शैवो[१] कुर्यादेकादशीव्रतम् ।

एकादश्यामुपोषणं सौरैरप्यनुष्ठेयं सौरपुराणे तथाभिधानात् ।

वैष्णवो वाथ शैवो वा सौरोऽप्येतत् समाचरेदिति ।

तेन त्रैवर्णिकस्य ब्रह्मचर्यादेरुपवास इति सिद्धमिति ।

अपरे त्वाहुः नात्र त्रैवर्णिकव्युदासः, "वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः" इति वाक्यपर्यालोचनया सर्वेषामधिकारादविशेषतश्चात्र मर्त्यग्रहणात् सर्वेषामधिकारः । यत्तु प्रतिवासरमिति वचनेन द्विजग्रहणं, तत्तेषां दोषविशेषस्य दर्शनार्थं[२] ।

अन्ये तु ब्रह्मचर्यादेरप्यधिकारप्रतिपादकानामनुपवासोपलक्षणार्थमित्याहुः, तन्न, लक्षणाप्रसङ्गात्, अवान्तरवाक्यादवगत एवाधिकारो ज्ञातव्यः।

तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते ।

एकादशीं विना विप्र न संसारविमोक्षणम् ।
तथाप्यत्र विशेषोऽस्ति कार्य्या शक्तिमता च सा ॥
न तु देहं विदुः प्राज्ञाः पीडनीयमिहायवात् ।
शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्म्मणा ॥
अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते ।
धर्म्मसाधनमाद्यं यत् शरीरं यत्नपुष्यतत् ॥
यथाकथञ्चिच्छौर्यांश्च तत् क्षपयेदेकदेशया ।
मूलघातेनात्मनो यत् पीडया कुरुते तपः ।

(१) वाथ शैवो वा इति ख० । (२) दोषविशेषप्रदर्शनार्थमिति ग० ।

न च सुखमवाप्नोति न सिद्धिं न परां गतिं ॥

अधिकारिणोऽसामर्थ्ये प्रतिनिधिरुक्तो वाराहपुराणे।

असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते तु समुपस्थिते।
कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वित।
भगिनीं भ्रातरं वापि व्रतभङ्गो न जायते॥

कात्यायनः।

राजन्य चत्रियार्थे च एकादश्यामुपोषितः।
पुरोधास्तु चत्रियो वा द्वयोः समभितीरित।
उपवासफलं ताभ्यां समय समवाप्यते॥
शृणु यथान्यमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषितः।
यमुद्दिश्य कृतं विप्रास्तस्य पूर्णं फलं भवेत्।
कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः॥
भर्त्राभावे यदा विप्र एकादश्यामुपोषितः।
उपवासफलं तस्य समग्रं समवाप्यते॥
राजरोपायदा विप्र एकादश्यामुपोषितः।
उपवासफलं तस्य सम्यक् भवति निश्चितं॥
एतस्मात् कारणाद्विप्र एकादश्यामुपोषणे।
कुर्यान्नरो वा नारी वा पत्नयोरुभयोरपि॥

वायुपुराणे।

उपवासे त्वशक्तस्तु आहिताग्निरथापि वा।
पुत्रादा कारयेदाशाद्ब्राह्मणादापि कारयेत्॥
अथ वा विप्रमुख्येभ्यो दानं दद्यात्स्वशक्तितः।

उपवासफलं तस्य समग्रं समवाप्यते ।
न च भोजनदोषोऽपि तत्क्षणादेव नश्यति ॥

कात्यायनोऽपि ।

पितृ-भ्रातृ-मातुरर्थे आचार्यार्थे विशेषतः ।
उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥
यमुद्दिश्य कृतः सोऽपि सम्पूर्णं लभते फलं ।
नारी स्वपतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ॥
पुण्यं शतगुणं प्राहुर्मुनयः पारदर्शिनः ।
उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयं ॥

तथा ।

स्वयं कर्तुमशक्तश्चेत्कारयीत पुरोधसा ।
हिरण्यं दक्षिणां दद्यात् स्वशक्त्या चानुरूपतः ॥

कात्यायनः ।

एवं करोति यः कश्चित् एकादश्यामुपोषण ।
पितृ-मातृ-भ्रातुरर्थे गुर्वर्थे च विशेषतः ॥
उपवास प्रकुर्वाण पुण्यं शतगुणं लभेत् ।
दक्षिणा चात्र दातव्या शुश्रूषा विहिता सदा ॥
द्रव्यसम्पत्तियसौ वा एकादश्यामुपोषित. ।
द्रव्यदानोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंशय ।
कर्त्ता शतमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

मनुनोक्तं ।

अथवा चान्यमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषितः ।

यमुद्दिश्य कृतं विप्रास्तस्य पूर्णफलं भवेत् ।
कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ॥

यत्तु मनुनोक्तं ।

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणं ।

विष्णुनापि ।

पत्यौ जीवति या नारी उपवासव्रतञ्चरेत्[1] ।
आयुः सा हरते भर्त्तुर्नरकञ्चैव गच्छति ॥

तद्भर्त्राद्यननुमतोपवासविषयं कर्त्तृस्त्रीविषयञ्च ।
यथा चाहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

कामं भर्त्तुरनुज्ञया व्रतोपवासादीनारभेत ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

नारी त्वननुज्ञाता पित्रा भर्त्रा सुतेन च ।
निष्फलन्तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकं ॥ इति ।

नित्यैकादश्युपवासासमर्थेन एकभक्तादिकं कर्त्तव्यं ।
तथाच मार्कण्डेयः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन दानेन न निर्द्दादशिको भवेत् ॥
एकभक्तेन नक्तेन बाल-वृद्धातुरः क्षिपेत् ।
पयोमूल-फलैर्वापि न निर्द्दादशिको भवेत् ॥

बौधायनोऽपि ।

उपवासे त्वशक्तानामशीतेरूर्द्ध्वजीविनां ।
एकभक्तादिकं कार्य्यमाह बौधायनो मुनिः ॥

---

(१) उपोष्य व्रतमाचरेदिति ग० ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

एकादश्यां प्रभुं विष्णुं समभ्यर्च्य कदाचन ।
उपोषितेन भक्तेन तथैवायाचितेन वा ॥
एकभक्तेन वा तात न निरेकादशिको भवेत् ।
तदेकनियमो नित्यं न सीदति भवार्णवे ॥
कायशक्तिबलाद्येव न यथाकर्ममाचरेत् ।
उपोषितो वा नक्ती वायाचित्येकाशनोऽपि वा ॥
दिने दिने पूजयेत्तात हरिं संसारपारदम् ।
एकाहारप्रदानेन एकाशनफलं स्मृतम् ॥
अयाचितफलं विद्धि दक्षिणाद्विगुणेन च ॥
नक्तस्य च चतुर्गुण्यं चतुर्गुणमुपोषणात् ।
षड्विधं फलं दानाद्व्रतभङ्गेऽपि कथ्यते ॥
एकादश्युपवासी च पक्षयोरुभयोरपि ।
दुराचारोऽपि च ज्ञेय स्थान स च स्वयमच्युत ॥
नक्तं हविष्यमयुक्तं मतं द्वापररूपिणम् ।
मत्स्यदर्शने पुण्यं मायामाभ्यन्तरात्मनम् ॥

व्यास ।

हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अग्निकार्यमधःशय्या नक्तभोजी षडाचरेत् ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

मिताम्बुलमिताम्बूलमभोजनमभोजनम् ।
साहारञ्च निराहारं चतुर्विधमुपोषणम् ॥

यावत् कृताह्निको न स्यात्तावन्नार्चयते हरिं ।
रहौ ताम्बूलहीनः स्यात् तत् सताम्बूलमुच्यते ॥
पूजयित्वाच्युतं पूर्वं पूर्णाभुक्तां भुनक्ति यः ।
भद्राभुक्तां पुनर्भुङ्क्ते तत्सभोजनमुच्यते ॥
व्रणधान्यान्नं मूलं पयसाज्येन वा फलैः ।
हरेरप्युपवासस्य तन्नाहारमुदाहृतम् ॥
यद्येतैरर्चितं शक्तस्त्वपायैः समुपोषणम् ।
सताम्बूलमनाहारमभोजनमतो हितम् ॥

बौधायनोऽपि ।

व्याधिभिः परिभूतानां पित्ताधिकशरीरिणां ।
त्रिंशद्वर्षाधिकानाञ्च नक्तादिपरिकल्पना ॥

त्रिचत्वारिंशद्वर्षाणामित्यपि क्वचित्पाठः तत्र नवतिवर्षाणामित्यर्थः ।

कूर्मपुराणे ।

एकभक्तेन नक्तेन बाल-वृद्धातुरः क्षिपेत् ।
नातिक्रमेत् द्वादशीञ्च उपवासव्रतेन च ॥

एतच्च व्रत पक्षयोरुभयोरप्यनुष्ठेयं ।
तथा विष्णुरहस्ये स्कन्द-कूर्म-नारदीयपुराणेषु च ।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा विशेषो नास्ति कश्चनेति ॥

सनत्कुमारप्रोक्तेऽपि ।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरेति ।

भविष्यत्पुराणे ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा विशेषो नास्ति कश्चनेति ।

सौरधर्मेषु ।

एकादशी सदोपोष्या शुक्ला कृष्णा तथैव चेति ।

विष्णुरहस्य-सौरपुराणयोः ।

यथा सुपूजितो गौरः कृष्णो वा वेदविद्द्विजः ।
सन्तारयति दातारं द्वादश्यौ च तथा स्मृते ॥

विष्णुरहस्ये स्कन्दपुराणे च ।

तैलं श्वेतेतराणां वै तिलानां सदृशं यथा ।
कृष्णायाश्च सितायाश्च गोः क्षीरं सदृशं यथा ।
द्वादश्योः सदृशं तद्वत् पुण्यं शुक्लासितोभयोः ॥
दर्शश्च पूर्णमासी च पुण्यतश्च यथा समे ।
तथा सितासिते पुण्ये द्वादश्यौ मुनिभिः स्मृते ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे ।

यथोत्तरे दक्षिणे च अयने वै प्रकीर्तिते ।
तुल्यं पुण्यमवाप्नोति द्वादश्योस्तु तयोर्भवो ॥

तथा ।

सोम-सूर्य्यग्रहौ पुण्यौ यथैव मुनिभिः स्मृतौ ।
तथा सितासिते पुण्ये द्वादश्यौ विष्णुतुष्टिदे ॥
साध्व मातर्यथा वन्द्याः साध्व मातर्यथाऽर्च्चौ ।
तथा सितासिते पुण्ये द्वादश्यौ धर्मतः समे ॥

तथा ।

यथा विष्णुः शिवश्चैव सम्पूज्यौ मुनिभिः स्मृतौ ।
तथा पूज्यतमे प्रोक्ते द्वादश्यौ शुक्ल-कृष्णके ॥

वाराहपुराणे ।

एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि ।
द्वादश्यां योऽर्च्चयेद्विष्णुं स मुक्तिफलभाग्भवेत् ॥

विष्णुरहस्येऽपि ।

दुस्तराणि तथोक्तानि नरकाणि सहस्रशः ।
यमस्य सदने घोरे यातना यमकिङ्करैः ।
यत्किञ्चित्तद्विघातार्थं यममार्गेऽस्य तद्वद् ॥

ब्रह्मोवाच ।

मनसापि चिकीर्षन्ति द्वादशीं ये नरोत्तमाः ।
तेऽपि घोरं न पश्यन्ति संसारं दुःखसागरम् ॥
शुक्ले वा यदि वा कृष्णे विष्णुपूजनतत्परः ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥
यथा सम्पूजितो गौरः कृष्णो वा वेदविद्द्विजः ।
सन्तारयति दातारं द्वादशी फलतस्तथा ॥
सर्वपापप्रणाशाय विष्णोः सन्तोषणाय च ।
उपोष्या द्वादशी पुण्या सेवेतोभयपक्षयोः ॥

शुक्ल-कृष्णविवेके पाप-दोषश्रवणाच्च(१) ।
तथा च कूर्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरे च ।

स ब्रह्महा सुरापः स्यात् स्तेयी गुरुतल्पगः ।

स्कन्दपुराणे ।

स ब्रह्महा स गोघ्नश्च सुरापो गुरुतल्पगः ।

---

(१) पापश्रवणाद्दोषाच्चेति ख० ।

कालिकापुराणे ।

सर्वेषामिह पापानामाश्रयः स तु कीर्त्तितः ।

इत्येतेषां उत्तरार्द्धं ।

विशेषयति यो मोहादेकादश्यौ सितासिते ॥

भविष्यपुराणे ।

एवं ज्ञात्वा सदोपोष्या द्वादशी शुक्ल-कृष्णजा ।
तयोर्भेदं न कुर्वीत भेदनाशकरं भवेत् ॥

गरुड़पुराणे ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा विशेषो नास्ति कश्चन ।
विशेषं कुरुते यस्तु पितृहा स तु कीर्त्तितः ॥

तत्त्वसागरात् ।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।
तुल्ये ते मनुते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते ॥
शुक्ल-कृष्णेन्दुरश्मीनां शुक्लता कृष्णता तथा ।
एकादश्याः स्वरूपन्तु सद्धायाः सैव केवलम् ॥
अतः कृष्ण-सितत्वादि शब्दितो गुण उच्यते ।
एकादश्यां न तेनास्ति दूषणं येन दूष्यते ॥
यदि वाच्या गुणोऽपि स्यात्तत्रापि न दूषणम् ।
तथापि तिल-विभादौ कृष्णत्वं नैव दूषणम् ॥

सनत्कुमारप्रोक्ते ।

एकादश्योर्द्वयोर्यस्तु विशेषं कुरुते नृपः ।
तस्योद्धारं [illegible] पश्यामि यावदाभूतसंप्लवम् ॥

तेन शुक्ल-कृष्णपक्षयोरुपवास कार्य्य इति सिद्धं ।
यथादित्यवारादौ कृष्णैकादश्यामुपवासनिषेधः ।
तत्र कूर्म्मपुराणे ।

कृष्णपक्षे च सङ्क्रान्त्यां ग्रहणे चापि पुत्रवान् ।
उपवासं न कुर्वीत सुत-बन्धु-धनक्षयात् ॥

मात्स्यपुराणे ।

दिनक्षये तु सङ्क्रान्त्यां ग्रहणे चापि पुत्रवान् ।
उपवासं न कुर्वीत सुत-बन्धु धनक्षयात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

दिनक्षये तु सङ्क्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः ।
उपवासो न कर्त्तव्य पुत्र पौत्रसमन्विते ॥
सङ्क्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रवि शुक्रदिने तथा ।
एकादश्यां न कुर्वीत उपवासञ्च पारणम् ॥

कूर्म्मपुराणे ।

द्वे तिथ्यन्तामेकवारे यस्मिन् स स्याद्दिनक्षयः ।
तस्मिन् दानं जपो होमो नोपवासो महाफले ॥

स्मृतिमीमांसायां जैमिनिः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्र सूर्य्ययो ।
उपवासो [illegible] कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ॥

कात्यायन ।

एकादशीषु कृष्णासु रविसङ्क्रमणे तथा ।
चन्द्र-सूर्य्योपरागे च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही ॥

उपवासमिति शेषः ।

गौतमः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्त्यामसितैकादशीषु च ।
व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृही ॥
आदित्यवारे सङ्क्रान्तौ व्यतीपाते दिनक्षये ।
पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही ॥

नारदोऽपि ।

सङ्क्रान्त्यामुपवासञ्च कृष्णैकादशिवासरे ।
चन्द्र-सूर्य्यग्रहे चैव न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही ॥
एकादश्याञ्च कृष्णायां सङ्क्रान्त्याञ्च रवौ तथा ।
पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही ॥

वृद्धवशिष्ठोऽपि ।

आदित्यवारे सङ्क्रान्तावसितैकादशीदिने ।
व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृही ॥

स्कन्दपुराणे ।

सङ्क्रान्त्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर ।
एकादश्याञ्च कृष्णायां ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥

तदेतेषु वाक्येष्वादित्यवारादावुपवासनिषेधाभावादादित्यवारादिप्रयुक्तोपवासनिषेधपरा । न त्वेकादशीव्रतप्रयुक्तोपवासनिषेधपरा ।

तथाच जैमिनिः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः ।
पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही ॥

तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।
नानुषङ्गकृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणं ॥

'तन्निमित्तस्य' आदित्यवारादिनिमित्तस्य, अयं प्रतिषेधः, न पुनरेकादश्यामादित्यवाराद्यन्यनिमित्तोपवासप्रतिषेधः, यत एकादश्यां नित्यमुपोषणमित्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि ।

तत्प्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।
प्रयुक्तान्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनम् ॥

केचिदेकादशीप्रकरणपाठात्तद्वचनस्य प्रकरणसन्निहितैकादशीपरत्वादनुपपन्नं, प्राप्तोपवासपरत्वाभावात् पुत्रवतः सङ्क्रान्त्यादियुक्तायामेकादश्यां उपवासनिषेधपरमेतदिति वर्णयन्ति । तन्मन्दं, वाक्यभेदे गौरवभावित्वात् । पुनश्चैतत्, एकादश्यां राजदर्शनाभावेन कथं तद्वचनोपपत्तिः, तत्र राजदर्शनपरत्वं तर्हि महदुपरितनार्थद्वयपरत्वमिति वैरूप्यं स्यात् । अतः पूर्वोक्तैव व्याख्या ज्यायसी । न च सङ्क्रान्त्यादीनां एकादशीविशेषणत्वं चन्द्र-सूर्यग्रहणाद्यपर्यायुक्त, समानविभक्तिनिर्देशात् सङ्क्रान्त्यादौ तस्यामेकादश्यामुपवासविधानाच्च ।

तथा सनत्कुमारोक्ते ।

भानुवारेण संयुक्ता तथा सङ्क्रान्तिसंयुता ॥
एकादशी सदोपोष्या सर्वसम्पत्करा तिथिः ॥

कात्यायनस्मृतौ ।

संक्रान्तौ रविवारे वा एकादश्यां यदा भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या सर्वपापहरा तिथि ॥

तथा ।

व्यतीपाते वैधृतिर्वा एकादश्या यदा भवेत् ।
उपोष्या सा महापुण्या पुत्रसम्पद्विवर्द्धनी ॥

नारदः ।

भानुवारेण संयुक्ता[१] तथा सङ्क्रान्तिसंयुता ।
एकादशी सदोपोष्या पुत्रसम्पद्विवर्द्धनी ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

एकादशी यदा वत्स आदित्यस्य दिने भवेत् ।
तदोपोष्या प्रयत्नेन पुत्र-पौत्रप्रवर्द्धनी ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादशी यदा राम वारस्तु सवितुर्भवेत् ।
उपोष्या सा महापुण्या पुत्र-पौत्रविवर्द्धनी ॥

न चैतानि पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तविषयाणि, "पुत्र-पौत्र-प्रवर्द्धनीत्यादिवाक्यशेषात् ।

यत्तु काम्यादिनिमित्तोपवासः समर्त्तीनोक्तः ।

अमावास्या द्वादशी च सङ्क्रान्तिश्च विशेषतः ।
एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥
अत्र स्नानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् ।
उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम् ॥

कृष्णैकादश्युपवासनिषेधस्तु पुत्रवद्गृहस्थविषयः । तथाच कूर्म-

(१) भानुवारसमोपेतेति ख० ।

कादश्युपवासनिषेधपरेषु वाक्येषु "पुत्रवान् गृही" "ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यतीत्यादिविशेषण, निन्दा च श्रूयते "सुत-बन्धु-धनक्षयादिति वा। गोभिलः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।
वनस्थ-यतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही ॥ इति ।

एवं ब्रह्मचार्यादेरपि द्रष्टव्य। अत एव स्मृत्यन्तरं ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।
ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृही ॥ इति ॥

भविष्योत्तरे उभयद्वादशीप्रारम्भे युधिष्ठिरवचनं।

कृष्णा कृष्णा न मे ख्याता द्वादशी केन हेतुना ।
किं वा न ते प्रिया देव किं वा ख्यातं न युज्यते ॥

कृष्ण उवाच।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा द्वादशी मे सदा प्रिया ।
शुक्ला गृहस्थैः कर्त्तव्या भोग-सन्तानवर्द्धनी ।
मुमुक्षुभिस्तथा कृष्णा तेन तेनोपदिशिता ॥

तस्मात् पुत्रवतो गृहस्थस्य शुक्लायामेवोपवासो न कृष्णायां, कश्चित्पुनर्नैमित्तिकः कृष्णायामेकादश्यामुपवासोऽस्ति ।

तदुक्तं भविष्योत्तरे ।

नित्या शुक्ला सदा ख्याता कृष्णा नैमित्तिकी भवेत् ।
शुक्ला पार्थ सदा कार्य्या न त्याज्या सङ्कटेष्वपि ।
शुक्लायां यस्तु वै भुङ्क्ते स भुङ्क्ते किल्विषं नरः ॥

'कृष्णा', 'नैमित्तिकी' निमित्ते भवा नैमित्तिकी, निमित्त शयनी-बोधनीमध्यवर्त्तित्वं ।

शयनी बोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।
सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥

केचित्पुत्राभावो निमित्तमिति व्याचक्षते, तदेव शास्त्रार्थं सम्पद्यते,
सर्वेषां सर्वदा पक्षद्वयेऽपि भोजनमात्रवर्जनं निषेधप्रतिपालनार्थं,
पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तानां पक्षद्वयेऽप्युपवासव्रतमनुष्ठेयं, गृहस्थस्य
शुक्लायामेव तत्र शयनी-बोधनीमध्ये कृष्णायामपि, तदपि पुत्र-
रहितस्य । ननु पुत्रवत किमिति न भवति पुत्रवद्गृहस्थस्य कृष्णै-
कादश्युपवासनिषेधात् शयनी-बोधनीवाक्यविहितोपवासव्यतिरिक्त-
विषयतोपपत्तेः । उच्यते । "शुक्लामेव सदा गृहीतिवचनपर्यालोच-
नया सकलकृष्णैकादशीषूपवासाभावप्राप्तौ शयनी-बोधनीमध्यवर्त्तिन्य
कृष्णैकादशीषूपवासनियमादन्यत्र तत्प्राप्त्यभावाद्यस्यां कृष्णैकादश्यां
गृहस्थोपवासप्राप्तावेव विशेषनिषेधस्योपपद्यमानत्वात् । एतद्देशाक्षेपपू-
र्वकमन्यैरुक्तं । इमानि वचनानि पुत्रवतो गृहस्थस्य उपवास प्रतिषेध-
न्ति तत्कथमेतदुपपद्यते, न हि कृष्णैकादश्यां उपवासो वचनतो वा
रागतो वा प्राप्तः प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधः, अन्यविधिशेषत्वाभावे प्राप्त्य-
भावेन नित्यानुवादात् प्रतिषेधवचनानामानर्थक्यं प्रसज्यते । उच्यते ।
"शयनी-बोधनीमध्ये" इत्यादिना गृहस्थमात्रसम्बन्धेन कृष्णैकादश्युप-
वासप्राप्तिरस्ति, तामपेक्ष्य पुत्रवतो गृहस्थस्य कृष्णैकादश्युपवासप्रति-
षेधः प्रवृत्तः, हन्त तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशिग्रहणाग्रहणवद्-
विकल्पः प्राप्नोति । नैव । भिन्नविषयत्वाद्विधि-प्रतिषेधयोः सामान्य
विशेषविधिर्विशेषविषयो वा निषेधो बाध्यते । यौ पुनरेकविषयौ
विधि-प्रतिषेधौ तावेव षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्प्येते इति । तदयुक्त-

प्रतिषेधप्रदेशेनारभ्य विधानेन प्राप्तप्रतिषेधमादिकल्पः स्यादित्यधिकरणविरोधात्। वयन्तु पर्युदासाश्रयणेन परिहारमुपरिष्टात् वक्ष्यामः पुत्रवद्गृहस्थविषयत्वकृष्णैकादश्युपवासनिषेधानां भूयसामनुमते शयनीवाक्यविहितोपवासस्य कृष्णैकादशीषु सङ्कोचः प्रसज्येत। अस्मन्मते तु शयनीवाक्यस्यैव पुत्रविषयतया सङ्कोचः।

पितामहः।

तेषामपीह पितरः पितॄणां पितरस्तथा।
तेषां मातामहाश्च येषां ये जनकास्तथा॥
तेषामपि जनेतारो अभिमीषाश्च पूर्वजाः।
प्रयान्ति वैष्णवं लोकमुपोष्य हरिवासरं॥
एवं दृष्टपदोऽप्येव तव यज्ञं नियोजितः।
लोकपालत्वमतुलमर्जितं येन भूभुजा॥
तमेकं वदतां श्रेष्ठ सम्प्राप्ते हरिवासरे।
यदि घातयसे धैर्यात्ततोऽहं तव किङ्कर इति॥

तथापि हरिवासरपदं कृष्णशुक्लविहितैकादशीपरमित्यवगन्तव्यं। अतो गृहिणः पुत्रवतः शुक्लैकादश्यामुपवास इतरेषामुभयोरिति सिद्धं।

अन्ये त्वाहुः।

कृष्णैकादश्युपवासनिषेधाः काम्यव्रतोपवासविषया न तु नित्यव्रतविषयाः। न हि तद्विषया निषेधाः कल्प्यन्ते, विकल्पापत्तेः। न च सामान्यशास्त्रविहितोपवासबाध इति वाच्यं। प्रतिषेधविधेः प्राप्तिसापेक्षत्वादत्यन्तबाधकत्वानुपपत्तेः। तेषा-

युक्तमेतत्पुत्त्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तस्योभयैकादश्युपवास इति ।

अन्ये तु वैष्णवानामेव उपवासमित्याहुः । तत्रापि गृहिणः पुत्त्रवतः शुक्लैकादश्यामुपवासो न कृष्णैकादश्यामित्याहुः ।

तथाच गौतमः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।
वनस्थ यतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही ॥

तन्मन्दं वैष्णवानामेवोपवास इत्यत्र प्रमाणाभावात् । न च तद्व्रतं वैष्णवमिति प्रमाणं, तस्य विष्णुसम्बन्धकीर्त्तनमुखेनैकाद-श्युपवासप्रशंसार्थत्वात् "वैष्णवो वाथ वा शैवो कुर्यादेकादशीव्रत-मिति मत्स्यपुराणवचनविरोधात् वैष्णवस्य गृहिणः पुत्रिणोऽस्याञ्च-द्रादेः कृष्णैकादश्यामुपवासश्रवणाच्च । "शुक्लामेव सदा गृहीति न काम्यमित्यर्थः, अन्यथा विहितप्रतिषेधे विकल्पप्रसङ्गात्तेन सर्वेषामु-भयैकादश्यां नित्यव्रतोपवासाधिकार इति युक्तमिति ।

तदुक्तं ।

पुत्त्रवांश्च सभार्य्यश्च बन्धुयुक्तस्तथैव च ।
उभयोः पक्षयोः काम्यं व्रतं कुर्यात्तु वैष्णवमिति ॥

पुत्रवतो गृहस्थस्य निषिद्धकृष्णैकादश्युपवासस्य काम्यव्रतमति-प्रसवस्मरणात् । अविरोधार्थे कृष्णेन पुत्रवतो गृहस्थस्य युधिष्ठिरस्य काम्योभयद्वादशीव्रतोपदेशाच्च काम्यत्वेऽपि विहितत्वेन विकल्पप्रस-क्तस्य तदवस्थत्वाच्च । तस्मादिकल्पभयात्पर्युदास एवाय "नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीतिवत् । न च पर्युदासे लक्षणेति निरूपितं, न च निषेधोऽप्युदाहृत इति वचनस्य पर्युदासत्वनिराकरणार्थत्वं, तस्मि-

नित्योपवासस्येत्यत्र तात्पर्यात्। तेनायमनुवादः सचत्वर्थत्वसाम्यात् पर्युदासविषयः, तद्विषः पुत्रवतो गृहस्थस्योभयैकादश्युपवासस्मरणमुक्तवाक्यपर्यालोचनया काम्यविषयमिति ज्ञेयं। तस्मात् पुत्रवतो गृहस्थस्य न काम्यकृष्णैकादश्युपवासविषयो निषेधः किन्तु नित्यैकादश्युपवासविषय इति सिद्धं।

अथैकादश्यां श्राद्धप्राप्तावुपवासकर्त्तव्यतोच्यते।

तत्र।

व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेत् ब्रवीति।

तथा।

श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पितृसेवितं।
हविर्देवा न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा॥

इत्यादिना। यस्तु श्राद्धदिने उपवासनिषेधः स एकादश्युपवासव्यतिरिक्तविषयः।

तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः।

उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत्।
उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितं॥
मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदि।
अभ्यर्च्य पितृन्देवांश्च आजिघ्रेत् पितृसेवितं॥

ब्रह्मवैवर्त्ते।

उपवासदिनं प्राप्य यदा भवति नारद।
पितृश्राद्धमथान्यदा तदा कार्यंच तच्छृणु॥
प्रतमन्ने अथापायं भुक्तशेषन्तु भोजयेत्।

शेषमन्नं कुलेष्टेभ्यो भोक्ष्यन्तु सदैव [illegible] ॥
तत्र यत्तु प्रकर्त्तव्यं तच्छृणुष्व मयेरितं ।
सर्वमन्नं समुद्धृत्य दक्षिणेन करेण तु ।
प्राणाघ्राणन्तु कर्त्तव्यं व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥
सकलेन मुनिश्रेष्ठ प्राणाघ्राणेन नारद ।
श्राद्धलोपः कृतस्तेन मातृहा पितृहा भवेत् ।
एवं ज्ञात्वा तु विद्वद्भिरुपायश्चिन्तितो द्विजैः ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्मिन् दिने पितुः श्राद्धं मातुर्वाथ भवेद्गुह ।
तस्मिन्नेव दिने तात भवेदेकादशीव्रतं ॥
अन्यथापि व्रतं स्कन्द तदा कार्यञ्च तत्कुरु ।
न लुप्यते तथा श्राद्धमुपवासोऽथ वा गुह ॥
इति विप्रतिपत्तेऽर्थे उपायः परमो मतः ।
दृष्टो हितार्थं सर्वेषां नराणां शिखिवाहन ॥
श्राद्धदिने समायाते उपवासो यदा भवेत् ।
तदा कृत्वा तु वै श्राद्धं भुक्तशेषन्तु सञ्जिघ्रेत् ॥
तत्सर्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वान्नं शिखिध्वज ।
अवजिघ्रत्यनेनार्थः तेन श्राद्धं शिखिध्वज ।
पितॄणां हविराघ्राणात् व्रतभङ्गो न विद्यते ॥
श्राद्धे जन्मदिने चैव संक्रान्त्यां राहुसूतके ।
उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥

तत्र श्राद्धपदं पूर्ववाक्यपर्यालोचनया एकादशीव्यतिरिक्तवि-

एव द्रष्टव्यं। 'संक्रान्त्यामिति सामान्योक्तोपवासनिषेध, 'जन्मदिने इत्य-
पि साहचर्य्यात् एकादशीव्यतिरिक्तविषय।

अपरे तु रागप्राप्तोपवासविषयतामाहुः।

"वृद्धिं कृत्वा तु पक्षाभ्यासोपवासो विधीयते" इत्येतदगृहीत-
व्रतविषयमिति प्राञ्च'।

अगृहीतव्रतस्यावश्यकं कार्य्यमित्यपरे।

अन्ये तु रागप्राप्तोपवासविषयमिति वदन्ति। तत्र "कोपवासो-
विधीयते" इति वाक्यानत्तुगुणत्वात्।

अथास्य व्रतस्य सूतकादावपि कर्त्तव्यतोच्यते।

तत्र विष्णुरहस्ये।

परमापदमापन्ने हर्षे वा समुपस्थिते।
सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतमिति॥

अथ वाराहपुराणोक्तविशेष।

सूतके तु नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिं।
एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते॥
एकादश्यां ततो भुक्त्वा सूतकान्ते जनार्द्दनं।
पूजयित्वा विधानेन पूजयेच्च द्विजोत्तमान्॥
मृतके तु न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः।
द्वादश्यान्तु समश्नीयात् स्नात्वा विष्णु प्रणम्य चेति॥
पूर्व्वसङ्कल्पित यत्तु व्रत सुनियतव्रतै।
तत्कर्त्तव्य नरैः श्राद्ध-दानार्च्चनविवर्जित॥

अथ दशमीनियमा स्कन्दपुराणे।

कांस्यं मांसं मसूरञ्च चौद्रं वानृतभाषणम् ।
पुनर्भोजनमभ्यासं दशम्यां परिवर्जयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

कांस्यं मांसं मसूरञ्च चणकान् कोरदूषकान् ।
शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥

'उपवसन्' उपवासं करिष्यन्नित्यर्थः । ततश्च दशम्यामेव नियमः कार्य्यः । तथा ।

कांस्यं मांसं मसूरञ्च पुनर्भोजन-मैथुने ।
द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां सप्तमन्यजेत् ॥
क्वचिद्द्यूतमदन्याने एतपदञ्च पठ्यते ॥

देवलः ।

दशम्यामेकभक्तश्च मांस-मैथुनवर्जितम् ।
एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥

मत्स्यपुराणे ।

कांस्यं मांसं सुरां चौद्रं तैलं वितथभाषणम् ।
व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वापं तथाञ्जनम् ।
तिलपिष्टं मसूरञ्च द्वादशैतानि वर्जयेत् ॥

एतावपि ।

दशम्यामेकभक्तं तु कुर्वीत नियतेन्द्रियः ।
आचम्य दन्तकाष्ठन्तु खादयेत्तदनन्तरम् ॥
ततश्चानन्तरं विप्र ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
रात्रिं नयेत्ततः पश्चात्प्रातःस्नायी समाहितः ।

उपवासन्तु सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥

अथोपवासदिननियमाः ।

तत्रोपवासस्वरूपं बृहद्वशिष्ठ-कात्यायन विष्णुधर्मोत्तरेषु ।

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः इति ॥

'पापेभ्यः' परिवर्जनीयेभ्यः । 'उपावृत्तस्य' निवृत्तस्येत्यर्थः ।

तत्र वर्जनीयान्याह सुमन्तुः ।

विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रहः ।

निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥

हारीतः । पतित पाषण्ड-नास्तिकादिसम्भाषणानृतादिकमुपवासदिने वर्जनीयमिति। आदिग्रहणेन हिंसेन्द्रियचापलादि गृह्यते।

गुणाः विष्णुधर्मोत्तरे उक्ताः ।

तन्मय तज्जप-ध्यान-तत्कथाश्रवणादिकम् ।

तदर्चनञ्च तन्नामकीर्त्तनश्रवणादयः ।

उपवासकृता ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥

विष्णुधर्मेषु ।

उपवासी हरिं यस्तु भक्त्या ध्यायति मानवः ।

तन्नामजापी तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः ।

निष्कामोऽद्वैतवद्ब्रह्मपदमाप्नोत्यमव्ययम् ॥

तत्रैकादश्यां प्रातर्दन्तधावनं कार्य्यम् ।

प्रातः सन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकमिति स्मृतेः।
ननु उपवासदिने दन्तधावनं निषिद्धं वृद्धवसिष्ठेन।

उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम्।
दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्तकुलानि वै॥ इति।

नैवम्। काष्ठसंयोगे दोषश्रवणात् काष्ठेन दन्तधावनं न कार्यमित्येतदर्थपरत्वाद्वचनस्य एवञ्च पर्णादिना दन्तधावनमुपवासदिने कार्यम्।

अथ केचिदाहुः दन्तधावनमेवात्र प्रतिषिध्यते येन केनचित् काष्ठपदञ्च निन्दार्थवादगतमविवक्षितं निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन विशेषस्यानाकाङ्क्षितत्वात्, न हि विशेषमनुपादाय सामान्यमात्र-निवर्त्तयितुं न शक्यते कलञ्जादिभक्षनिषेधवत्, "अक्ताः शर्करा उपदधातीति विध्युद्देशस्य पुनर्विशेषमनुपादाय सामान्यानुष्ठानानुपपत्तेराकाङ्क्षितो विशेषः "तेजो वै घृतमिति वाक्ये शेषगतोऽवगम्यते।

तदयुक्तम्।

अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनम्।
पर्णादिना विशुद्धेन जिह्वोल्लेखः सदैव च॥

इत्यादिपैठीनसिवचनात्।

यत्तु व्यासवचनं।

प्रतिपद्दर्श-षष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम्।
पर्णैरन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोल्लेखः सदैव चेति॥

तत्र प्रतिपद्ग्रहणं निषिद्धदन्तकाष्ठदिनोपलक्षणार्थं। पक्षान्तरमाह स एव।

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ।

अथ द्वादशगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनम्॥

तदनन्तरं प्रातःस्नानादिकर्म कृत्वोपवाससङ्कल्पं कार्य्यं।

तत्र मन्त्रमाह देवलः।

एकादश्यां निराहारो भुक्त्वाहमपरेऽहनि।

भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष गतिर्भव ममाच्युतेति॥

कश्चित्तु स्थित्वाहमपरेऽहनीति पाठः। कात्यायनेन स्थित्वाहनि ततः परं इति पठितं। मन्त्रोच्चारणानन्तरं स एवाह।

इत्युच्चार्य्य ततो विद्वान् पुष्पाञ्जलिमथार्पयेदिति।

एतत्पर्य्यालोचनया च पुष्पपूर्णमञ्जलिं कृत्वाऽनेन मन्त्रेणोपवासं सङ्कल्प्य पुष्पाञ्जलिं विष्णवेऽर्पयेदिति गम्यते।

स्कन्दपुराणे।

रात्रिं गमयेत्तत्र पश्चात् प्रातःस्नायी समाहितः।

उपवासन्तु सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत्॥

'रात्रिं' दशमीरात्रिं, मन्त्रेणाष्टाक्षरेणाभिमन्त्रितं जलं पिबेदित्यर्थः।

तथा च मार्कण्डेयः।

अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिर्जप्तेनाभिमन्त्रितम्।

उपवासफलप्रेप्सुः पिबेत्तोयं समाहितः॥

देवार्चनं तथा कृत्वा पुष्पाञ्जलिमथापि वा।

सङ्कल्प्य मन्त्रमुच्चार्य्य देवाय विनिवेदयेत्॥

स्कन्दपुराणे।

"पुष्पाञ्जलिमथापि वेत्यस्यानन्तरं अयं श्लोकः पठितः।

सम्पूज्य देवदेवेशं भक्त्या परमया युतः ।
अहोरात्रं क्षिपेद्धीमानुपवासफलाप्तये ॥

पाचस्पत्यन्नजलपानार्थं "पुनः पिबेदित्युक्तं। अथवा देवतार्च्चनं यज्ञान्ते पुष्पाणां पूर्णमञ्जलिं कृत्वा ततः सङ्कल्पानन्तरं तेन पुष्पाञ्जलिना सम्पूज्य देवदेवेशमिति। शैवानां [redacted] सङ्कल्पमन्त्रः शिवधर्मेषु दर्शितः "तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्"। सौराणां तु सावित्र्या गाथ्या वा सङ्कल्पः ।

सावित्र्या अथवा गाथ्या सङ्कल्पं तु समाचरेत् ।

इति सौरपुराणेऽभिधानात् । यदा तु प्राचीनमध्यरात्रोपरि किञ्चिद्दशम्या वर्त्तते तदैकादश्याः प्रथमं यामचतुष्टयं त्यक्त्वा पूजासङ्कल्पावनुष्ठेयौ ।

दशम्याः शल्यदोषेण अर्द्धरात्रात्परेण तु ।
वर्जयेच्चतुरो यामान् सङ्कल्पार्चनयोस्तदा ॥

इति वचनात् । यदा तु दिनोदयेऽपि दशम्यनुवर्त्तते तदा रात्रौ।

विद्धोपवासोऽन्यस्तु दिनं त्यक्त्वा समाहितः ।
रात्रौ सम्पूजयेद्विष्णुं सङ्कल्पञ्च तदा चरेत् ॥

इति वचनात् ।

नारदीयपुराणे।

पूर्वाया शल्यदोषेण नोपोष्या स्नान-पूजने ।
वर्जयन्ति नरास्तज्ज्ञा यामांश्च चतुरो द्विज ॥
तदूर्ध्वं स्नानं पूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषिते ।
[redacted] दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ।

दिनकार्यमशेषञ्च कर्त्तव्यं शर्व्वरीमुखे ॥

अथ देवलः ।

गृह्णीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

उपवासन्तु गृह्णीयाद्यद्वा सङ्कल्पयेद्बुधः इति ॥

'औदुम्बरं' ताम्रमयं। तज्जलपूर्णमुदङ्मुख आदाय उपवासं गृह्णीयात्, 'सङ्कल्पयेत्' यद्वा सङ्कल्पमात्रं कुर्य्यादित्यर्थः ।

स्कन्दपुराणे ।

उपवासन्तु गृह्णीयाद्यद्वा बार्य्येव धारयन्।

इति पठितं, तत्र जल-पुष्पाञ्जल्योर्विकल्पः, तेन यथोक्तविधिना समन्त्रक उपवाससङ्कल्प इति सिद्धं। अथ यत्र नक्तविधिस्तत्र किं समन्त्रक एव सङ्कल्प अथवोपवास एवाधिकृतमन्त्रोऽयं, तस्मान्नेमन्त्रकोऽसमन्त्रक इति केचित्। तदसत्।

एकभक्तेन नक्तेन यो मासं उपवासव्रतं चरेत्।

तथा।

उपोष्य नक्तेन विभो चत्वारः कुजसंयुताः।

इत्यादिना स्कन्दपुराणादिषु नक्तादिषूपवासप्रयोगोमासाग्निहोत्रन्यायेन उपवासधर्मातिदेशार्थं इति स्थितं। तत्र धर्मातिदेशे सति उपवासशब्दाभिमन्त्रस्य यथाश्रुतस्यार्थाभावे सति प्रकृतार्थप्रकाशनापेक्षायां नक्तादयो नकाराद्याः इत्यादिसूचितपदपठितेन मन्त्रेण तात्पर्य्यमिति गम्यते, तेन नक्तादावपि समन्त्रक एव सङ्कल्प इति सिद्धम्।

अथोपवासपरैरन्ये नियमा अनुष्ठेया कथ्यन्ते तत्र सङ्कल्पप्रभृति पारणपर्य्यन्तं तावद्धस्वावनादि न कार्य्यं ।

तदुक्तं विष्णुधर्मेषु ।

पाषण्डिभिरसंस्पर्शं सम्भाषणमेव च ।
विष्णोराराधनपरैर्नैव कार्य्यमुपोषितैः ॥

विष्णुपुराणे च ।

तस्मात्पाषण्डिभिः पापैरालापं स्पर्शनं त्यजेत् ।
विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः इति ॥

वेदबाह्यागमविहितकारिणः पाषण्डाः तेषां दर्शने प्राय-
श्चित्तमुक्तं ।

विष्णुपुराणे ।

तस्यावलोकनात्सूर्य्यं पश्येत मतिमान्नरः ।

संस्पर्शे प्रायश्चित्तमुक्तं विष्णुधर्मेषु ।

संस्पर्शे तु बुधः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ।

सम्भाषणे च प्रायश्चित्तमुक्तं तत्रैव ।

सम्भाष्य तान् शुचिपदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ।
इदञ्चोदाहरेत्सम्यक् कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥

शरीरमन्तःकरणोपघातं
वाचञ्च विष्णुर्भगवानशेषं ।
प्रसादयत्वाशु भवेत सर्वं
यायादनन्तो हृदि सन्निविष्टे ॥

अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धौ धर्म्ममयोऽच्युतः ।
स करोतु मलं यस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्व्वदा ॥

बाह्योपघातानन्घो बोद्धा च भगवानजः ।

भ्रमं नयतनन्तात्मा विष्णुस्तेजसि संस्थितः ॥

एतत्सम्भाष्य जप्तव्य पाषण्डिभिरुपोषितैः ।

नम शुचिपदेत्युक्त्वा सूर्यं पश्येत दीक्षित इति ॥

कैश्चित्कायिक-वाचिक—मानसिकनियमलोपे प्रायश्चित्तमिदं विदुः । तन्मन्द प्रमाणाभावात् । न च मन्त्रलिङ्गं प्रमाणं, तस्य वाक्याद्दुर्बलत्वेन वाक्यविरोधे सत्यप्रमाणत्वात् विरुद्धञ्च वाक्य "एतत्सम्भाष्य जप्तव्यमित्यादि । वाचिकलोपे प्रायश्चित्तमिदमाह याज्ञवल्क्यः ।

यदि वाक्यस्य लोपः स्यात् स्नान-दान-जपादिषु ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययमिति ॥

मानसनियमलोपे तु स्नानादि प्रायश्चित्तं प्रसिद्धमेव ।

उपवासी च ब्रह्मचर्यं कुर्यात् ।

तथा च कात्यायनः ।

ब्रह्मचर्यसमायुक्तमुपवासञ्चरेन्नरः ।

'उपवासश्च व्रतं । व्रते ब्रह्मचर्यादिचतुष्टयं कार्यं ।

तथा च देवलः ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यमामिषवर्जनं ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि चरितव्यानि नित्यश' ॥

ब्रह्मचर्यविपत्तिहेतूनाह स एव ।

स्त्रीणान्तु प्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः सकथनादपि ।

भिद्यते ब्रह्मचर्यन्तु न दारेष्वृतुसङ्गमात् ॥

उपवासदूषकानि स एवाह ।

तदा सर्वापकर्षः स्यादन्यथा क्रमबाधनात्॥

जैमिनिः।

तदा दिवाभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षं स्यादिति।

अथान्येऽप्येकादशीनियमाः।

ब्रह्माण्डपुराणे।

कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम्।
व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वापमथाञ्जनम्॥
तिलपिष्टं मसूरञ्च द्वादश्येतानि वैष्णवः।
द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते॥
पुनर्भोजनमध्वायो भारमायास-मैथुने।
उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पञ्चमी॥

वृहस्पतिरपि।

दिवानिद्रा परान्नञ्च पुनर्भोजन-मैथुने।
क्षौद्रं कांस्यामिषन्तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत्॥
कांस्यं मांसं सुरां द्यूतं व्यायामं क्रोध-मैथुने।
दिवास्वापं पुनर्भक्षचणकान् कोरदूषकान्।
कांस्यं मधु परान्नञ्च द्वादश्यामष्ट वर्जयेत्॥

तथा।

कांस्यं मांसं मसूरांश्च द्यूतं व्यायाम-मैथुने।
हिंसाऽसत्यञ्च तैलञ्च लोभं निर्माल्यलङ्घनं॥

वर्जयेदिति शेषः।

स्कन्दपुराणे।

स्नानार्चनक्रिया कार्य्या दान-होमादिसंयुता ॥
जयोद्यान्तु द्वादश्यां पारणे पृथिवीफलम् ।
वाजपेयादिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
एतस्मात् कारणादिमः प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ।
पितृतर्पणसंयुक्तमस्यां द्वैव द्वादशीं ॥

तथाच नारदपुराणे ।

दिनकर्म दिने सर्वं कर्त्तव्यं यदि तद्दिने ।
नैव सिद्धिमवाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥

नारदीयपुराणे ।

एतस्मात् कारणादिमः प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ।
पितृतर्पणसंयुक्तं द्वादश्यां द्वादशीतिथिम् ॥

भविष्यपुराणे ।

अल्पायामथ भूपाल द्वादश्यामरुणोदये ।
स्नानार्चनक्रिया कार्य्या दान-होमादिसंयुता ॥

कालिका-नारदपुराणयोः ।

स्वल्पैव द्वादशी यत्र स्नान-दानादिका क्रिया ।
रजन्यामेव कर्त्तव्या दान-होमादिसंयुता ॥

स्कन्दपुराणे ।

कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशी यत्र दृश्यते ।
धानार्चनादिकं कर्म तदा रात्रौ विधीयते ॥

कात्यायनः ।

श्रमतश्च च दृश्येषु यदत्यमपद्भयते ।

तदा सर्वोपकर्षः स्यादन्यथा क्रमबाधनात् ॥

जैमिनिः ।

तदा दिवाभिमन्न्यान्तदन्तमपकर्षं स्यादिति ।

अथान्येऽपि द्वादशीनियमाः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वापमथाञ्जनम् ॥
तिलपिष्टं मसूरञ्च द्वादश्यैतानि वैष्णवः ।
द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
पुनर्भोजनमध्वानौ भारमायास-मैथुने ।
उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पञ्चमी ॥

छन्दोगपरिशिष्टेऽपि ।

दिवानिद्रां पराम्नञ्च पुनर्भोजन-मैथुने ।
क्षौद्रं कांस्यामिषन्तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥
कांस्यं मांसं सुरां द्यूतं व्यायामं क्रोध-मैथुने ।
दिवास्वापं पुनर्भक्तमपक्वान् कोरदूषकान् ।
कांस्यं मधु पराम्नञ्च द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

तथा ।

कांस्यं मांसं मसूरांश्च दूया व्यायाम-मैथुने ।
हिंसाऽसत्यञ्च तैलञ्च लोभं निर्माल्यलङ्घनं ॥
वर्जयेदितिशेषः ।

स्कन्दपुराणे ।

क्षौद्रं मांसं सुरां तैलं व्यायामं क्रोध-मैथुने ।
परान्नं कांस्य-ताम्बूले लोभं निर्माल्यलङ्घनम् ।
द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत् ॥

एषु वाक्येषु क्वचित् "कामान् सिध्यतीति, क्वचित् "उपवास-फलप्रेप्सुरिति, क्वचित् "उपवासफलं लभेदिति फलसम्बन्धः श्रूयते तेनेति गम्यते काम्याधिकारविषयाणीमानि वचनानीति, यत्र पुन-र्द्वादशीनियमवाक्येषु न श्रूयते फलसम्बन्धः तेष्वप्यवगम्यते काम्यवि-षयता सहचर्येण पाठात्, तस्मात् सर्वं काम्यविषयमवसीयते ।

सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं प्रातस्तु मध्यमे ।
उपवासफलप्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयमिति ॥

तत्र केचिदाहुः ।

अनेन वचनेन काम्योपवासाङ्गभक्तचतुष्टयहानिर्विधीयते नि-त्याङ्गे प्रेप्सुग्रहणानुपपत्तेः, न हि नित्येषु फलसम्बन्धमनुष्ठानमिति, तदनुपपन्नं अङ्गत्वे प्रमाणाभावात् । इह हि वाक्य-प्रकरणे सम्भा-व्येते, प्रमाणान्तरन्तु शङ्कास्पदमपि न भवति, न तावत् प्रकरणे-नाङ्गत्वं, तथाहि फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गं भवति । न च भक्तचतु-ष्टयहानस्य फलोपबन्धेन फलकामशब्दपर्यायेण सम्बध्यमानस्याफलत्वं प्रतीतं यत्, तथास्य प्रकरणेनाङ्गत्वं । नापि वाक्येन, वाक्यं ह्युपवासफलेन सम्बन्धमाह न पुनरुपवासेन काम्यमानार्थतयैव क्रियमाणं, स्वरसतया सम्बन्धावगमात् । अतस्तस्योपवासफलेनैव सम्बन्धः । तदपि न, पुरु-षार्थाविशेषितस्य फलसामान्यस्यानपेक्षितत्वेन तत्सम्बन्धायोगात् । अथो-पवासफलप्रेप्सुरित्युपवासविशेषणसामर्थ्यादेवोपवासस्य य फलविशे-

यस्तेन समंवसत इत्युच्यते। तत्र। उपवासविशेषितेन चेत् फलविशेषेण सम्बन्धस्तर्हि तस्योपवासफलसम्बन्धविधायकवाक्यप्रमितिपूर्वकत्वात् तद्विरोधितयोपवाससाधनके फले साधनान्तरं विधातुं न शक्यते, स्वयं तदधीनत्वेन तेन सह विकल्प-समुच्चययोरसम्भवात्। अस्तु तर्हि गुणफलसंबन्धकल्पनमुपवासस्य, यादृशः फलविशेषस्तादृशफलप्रेप्सुं प्रत्यङ्गचतुष्टयमिति, तदपि न फलशब्दस्य तादृशफललक्षणाप्रसङ्गात्, तस्माद्गुणफलसंबन्ध एवेत्थं वक्तव्यः। उपवाससाध्यमेव फलं यदा प्रकृष्टतरमिष्यते तदाङ्गचतुष्टयमिति। यथा ज्योतिष्टोमसाध्यफलातिशयार्थिनाप्युद्गीथाद्युपासनं विधीयते तद्वच्चापि। एवं सति फलप्रेप्सुरिति प्रशब्दोऽपि प्रकर्षवाचकतयार्थवान् भवति। ननु भक्तदानस्य स्वयं क्रियात्मकत्वात् क्रियान्तरमसाधयतः कथं फलाय विधानं। यथा वारवन्तीयसाम्नो गीतिक्रियात्मकस्य प्रकृतं यागमसाधयतः फलसंबन्धायोगात् विशिष्टविधानमाश्रितं, उच्यते, सिद्धरूपस्य कारकस्य क्रियामसाधयतः फलप्रयोजकत्वायोगात् प्रकृतक्रियानिष्पत्तिद्वारकत्वापेक्षेत यथा गोदोहनस्य, क्रियायां तु स्वयमेव क्रियात्मकत्वात् न क्रियान्तरनिष्पादनापेक्षा, किन्तु तदुपजीवनेन विना फलसाधकत्वायोगात् तदाश्रयव्यपदेशं लभते। ननु कामसंयोगमन्तरेणापि दशम्यामेकभक्तं प्रैषरूपेण वचनेन विधीयते, तद्यथा।

प्रातर्हरिदिने लोकास्तिष्ठध्वं चैकभोजना इति।

उच्यते कार्त्तिकशुक्लैकादशीविषय तत् नैकादशीमात्रविषयं तत्प्रकरणपाठात्, येन तत्रैवमाह।

एषा या कार्त्तिके शुक्ला हरेर्निद्रां व्यपोहति ।
मासरेकादशी प्राप्ता सा कुर्य्यात् युग्मभोजनमिति ॥

अथैकादशीनिर्णयः ।

सा च द्विधा संपूर्णा विद्धा च, केचिदुदयादुदयपर्य्यन्तमवस्थितैकादशीं सम्पूर्णामाहुः ।

तथाच ज्योतिःसिद्धान्ते ।

सर्वा एताश्च संपूर्णा उदयादोदयस्थिताः ।

नारदीयपुराणे ।

आदित्योदयवेलायामारभ्य षष्टिनाडिका ।
या तिथिः सा तु सम्पूर्णा कथिता पूर्व्वसूरिभिरिति ॥

नैतत्साधीयः ।

प्रतिपत्प्रभृतयः सर्व्वा उदयादोदयाद्रवेः ।
सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः ॥

इति स्कन्दपुराणवचनविरोधात् ।

कीदृशस्तर्हि सम्पूर्णो हरिवासर इत्यपेक्षिते गारुडपुराणे शिवरहस्ये चोक्तम् ।

उदयात्प्राग्यदा विप्रा मुहूर्त्तद्वयसंयुता ।
सम्पूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥

भविष्यत्पुराणे ।

आदित्योदयवेलायाः प्राक् मुहूर्त्तद्वयान्विता ।
एकादशी तु सम्पूर्णा विद्धान्या परिकीर्त्तिता ॥

प्रकारान्तरेण सम्पूर्णत्वमुपरिष्टादक्ष्यामः । सम्पूर्णैकादशी च द्विधा द्वादश्यामसती सती च, तत्राद्या सर्वैरुपोष्या त्रयोदश्यां द्वादश्यभावे सतीति निर्विवादं । त्रयोदश्यां द्वादशीसद्भावे केचिदाहुः एकादश्यामुपवासो न द्वादश्यां एकादशीलक्षणस्य मुख्यकालस्य द्वादश्यामभावात्, एकादशीकार्य्यकरतया हि न द्वादशी ग्राह्या मुख्यकालसम्भवे हि तत्कार्य्यकरत्वं कालान्तरस्य नोपपद्यते ।

यत्तु वचनम् ।

एकादशी त्वहोरात्रं द्वादशी च कलाधिका ।
त्रयोदश्यां यदा प्रातरुपोष्या द्वादशी तदेति ॥

तद्दशमीविद्धैकादशीविषयं, द्वादश्यां विद्यमानकियन्मात्रैकादशीविषयञ्चेति । अपरे त्वाहुः परतो द्वादशीसद्भावे शुद्धद्वादश्यामुपवासो नैकादश्यां ।

विद्धाप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् ।
अविद्धापि तथा विद्धा परतो द्वादशी यदि ॥

इति पद्मपुराणवचनात् ।

तथाच विष्णुपुराणे ।

एका तिथिः [illegible] संयुक्ता यदि वृद्धा यदा भवेत् ।
अथ चैकादशी नास्ति दशम्या नाथ संयुता ॥
कलाथ काष्ठा द्वादश्या यदि स्यादपरेऽहनि ।
द्वादश द्वादशी हन्ति पूर्वस्मिन् पारणे कृते ॥

अत्र पूर्वपारणनिन्दयोत्तरपारणं विधीयते पारणञ्चोपवासमन्तरेणानुपपन्नं पारणान्तत्वादुपवासस्य ।

तदुक्तं विष्णुरहस्ये "पारणान्तं व्रतं ज्ञेयम्" इति, तेन शुद्धद्वादश्यामुपवासोऽवसीयते, न चोत्पत्तिशिष्टैकादश्युपरोधदोषः, श्रुत्यन्तरेण तत्र द्वादशीव्रतस्याभिधानात्। ये तूपरितनैकादशीविषयमेतद् वचनमूचिरे ते प्रकरणानभिज्ञाः। "अथ चैकादशी नाम्नी" त्यपि श्लोकः प्रकृतः। ये च दशमीविद्धैकादशीविषयमेवेति तेऽपि तथा, "दशम्या चाथ संयुतेति तत्र प्रकृतत्वात् द्वितीयैकादश्युपवासे विद्धैकादश्युपवासेन शुद्धद्वादश्युपवासे च परतो द्वादशीसद्भावस्याप्रयोजकताया वक्ष्यमाणत्वाच्च। यथोक्तविषयमिदं वचनं।

स्कन्दपुराणे।

एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदा।
तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्॥

विष्णुरहस्ये।

एकादशी तु सम्पूर्णा सद्वृद्धौ चोत्तरा भवेत्।
पूर्वां तु पूर्ववज्ज्ञेया तिथिवृद्धिं प्रशस्यते॥

'उत्तरा' द्वादशी, 'सद्वृद्धौ' सन्ध्या, त्रयोदश्यामपि स्यादित्यर्थः, 'पूर्वा' एकादशी, 'पूर्ववत्' दशमीवदनुपोष्येत्यर्थः।

कालिकापुराणे।

एकादशी तु सम्पूर्णा परतो द्वादशी भवेत्।
उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिवृद्धिः प्रशस्यते॥

गारुडपुराणेऽपि।

पूर्णा भवेद्यदा नन्दा भद्रा चैव विवर्द्धते।
तदोपोष्या तु भद्रा स्यात् तिथिवृद्धिः प्रशस्यते॥

भविष्यत्पुराणे ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।
निर्गतायां त्रयोदश्यां कला वा द्विकलापि वा ॥
द्विकलायां तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि ।
तामुपोष्य महीपाल न गर्भे विशते नरः ॥

स्मृत्यन्तरे ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र द्वादशी च परेऽहनि ।
तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात् द्वादश्यामेव पारणम् ॥

भागवतादितन्त्रे ।

सम्पूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।
उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।
न गर्भे विशते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ॥

तस्मादेवंविधे विषये द्वादश्यामेवोपवास इति सिद्धमिति केचित् । अपरे त्वेवं व्यवस्थामाहुः । एकादश्याः सम्पूर्णत्वे द्वादश्याश्चासद्भावे द्वादश्याश्च त्रयोदश्यां सद्भावे ।

उदयात् प्राग्यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता ।
सम्पूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥

इति स्मृतेः गृहिणामेकादश्यामुपवासः ।

अथ चेकादशी नास्ति दशम्या वाथ संयुतेति ।
एकादशी भवेत् पूर्णा परतो द्वादशी यदि ।

इत्यादिवचनानि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।

निर्गता चेत् त्रयोदश्या कला वा द्विकलापि वा॥
द्विकलायान्तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि।
तामुपोष्य महीपाल न गर्भे म्रियते नरः॥
सम्पूर्णैकादशी यत्र द्वादशी चापरेऽहनि।
त्रयोदश्यां द्वादशी स्याद्द्वादश्यामेव पारणम्।
न गर्भे म्रियते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः॥

इत्यादिवचनपर्यालोचनया मुमुक्षुविषयाणि। यदि-मुमुक्षु-व्यतिरिक्तानां कुत्रोपवास इति सन्देहे।

बहुवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा।
द्वादशी तु तदा ग्राह्या त्रयोदश्यान्तु पारणम्॥

इति स्मृतेर्द्वादश्यामुपवासः। एकादश्यान्तु वेधाभावे सति द्वादश्यां वा अभावे द्वादश्यास्त्रयोदश्यामभावे द्वादश्युपवासनिमित्ताभावे न सन्देहाभावात्।

द्विकलायान्तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि।

इति च कलाद्वयपर्याप्तद्वादशीसद्भावे द्वादशीमध्यपारणविधा-नाद्सम्पूर्णकलाद्वयद्वादशीसद्भावे त्रयोदश्यान्तु पारणमित्युपपन्नोऽर्-विद्धैकादश्या द्वादश्यामभावे द्वादश्यान्तु त्रयोदश्यां सद्भावे यदि मुमुक्षुव्यतिरिक्तानां तत्रैवोपवासे यदि-यतिवदेकादश्यामुपवासे नि-श्चयहेत्वभावात् "न गर्भे म्रियते जन्तुरि"तिवत्त्र द्वादश्युपवासनिश्चयहे-त्वभावात्सन्देहे सति एकादश्यामुपवासे "अथ चैकादशी नास्तीति बहुवाक्यविरोधापत्तेः(१) द्वादशी ग्राह्येत्यर्थः। बहुवाक्यविरोधस्यापि

(१) विरोधोपपत्तरिति ख०।

विषयव्यवस्थया परिहारसम्भवे व्यवस्थानिश्चयेन सन्देहाभावादसम्भवे ऽतुल्यबलत्वे बलवदनुसारेण निश्चयोपपत्तेः सन्देहाभावात् तुल्यबलत्वे विकल्पनिश्चयेन सन्देहाभावाद्विषयव्यवस्थासाधनासाधनात्कथञ्चित्सन्देहोत्पत्त्यवस्थाप्यदृष्टार्थस्मृतित्वाविशेषेणैकतरपक्षनिश्चयायोगाद्बहुवाक्यकृतसन्देहापनयनार्थत्वेनैतद्वाक्यव्याख्या न युक्ता ।

बहुवाक्यविरोधेन ब्राह्मणेषु विवादिषु ।
एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इत्येषा स्मृतिर्गृहि-मुमुक्षुव्यतिरिक्तविधवादीनां व्यवस्था, एकवाक्यत्वाभावेन विवादिषु विपरीतवादिष्वेकादश्यामुपवासवादिषु ब्राह्मणेषु बहुवाक्यविरोधापत्तेर्विधवादिरेकादशीं परित्यज्य द्वादशीमुपवसेदित्यर्थः । बहुवाक्यविरोधो येषां ते बहुवाक्यविरोधा इति बहुव्रीहिः "सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत्" । इत्यपि वचनं यस्मिन् विधवादिविषये 'अथवैकादशी नास्तीत्यादिवाक्यानि सन्दिग्धानि स विधवादिर्द्वादशीं समुपोषयेदिति व्याख्येयं तदयुक्तं, "उदयात्प्राग्यदा विप्रेतिवचनपर्यालोचनया मुमुक्षुव्यतिरिक्तानामुत्तरत्रोपवासप्रतीतेः । यदपि 'बहुवाक्यविरोधेनेत्यादिवचनव्याख्यानं तदपि वचनानामार्षत्वादयुक्तं तिथिप्रमाणे क्वापि शास्त्रविप्रतिपत्ते-दशमीवेधसन्देहविषयत्वेनाप्येवोपपत्तेश्च । यदपि मार्कण्डेय-प्रद्युम्न-संवादवचनम् ।

विवादेषु तु सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् ।
पारणं हि त्रयोदश्यामाज्ञेयं मामकौ मुने ।
हेतुवादो न कर्त्तव्यो हेतुना पतते नरः ॥

इति, तदप्युक्तबोधविषयत्वेन व्याख्येयं। यदा यो विषयव्यवस्थां निवेत्तुं न शक्नोति तद्विषयाणि, तथा "सन्दिग्धेषु च वाक्येषु" इत्युक्तं, अविशेषेणैकादश्युपवासमात्रेण मोक्षसिद्धेः "न गर्भे विशते जन्तुरित्यर्थवादत्वात्। सत्त्वशुद्धिद्वारेणोपयोगिता त्वदशादिष्वविशिष्टेति न मतपरत्वेऽपि बाध:, तस्मादाद्योक्तैव साधीयः। द्वितीयापि चयोदशमविद्यमानद्वादशिका विद्यमानद्वादशिका च, तत्राद्यायां व्यवस्था।

तथाच कूर्मपुराणे।

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा।
उत्तरान्तु यतिः कुर्य्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही॥

गारुडपुराणेऽपि।

उदयात् प्राग्यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसंयुता।
सम्पूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही॥
पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत्।
तत्रोपवासो विहितश्चतुर्थाश्रमवासिनाम्।
विधवापि च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत्॥

अथ प्रसङ्गेन वनस्थादिप्रकरणम्।

प्रचेताः।

एकादशी विशुद्धा चेच्छुक्लपक्षे विशेषतः।
उत्तरां तु यतिः कुर्य्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा।

लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ।
उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ॥

तस्मिन्नुपयोदये तस्मिन् यदा द्वादशी नास्ति तदा पूर्व्वोक्तगृहस्थाश्रमि-चतुर्थाश्रम्यधिकारभेदेन द्वे तिथी उपोष्ये न त्वेकैवेत्यर्थः ।

अपरे [redacted] तिथिद्वयोपवासपरत्वेनैव व्याचक्षते। अन्यथाप्यधिकारिभेदकल्पनाप्रसङ्गात् इतरेतरयोगविहितद्वन्द्वापवादैकशेषदर्शनादितरेतरयुक्ततिथिद्वयस्योपोष्यत्वमतीतेश्च विष्णुप्रीतिकामस्याधिकारिणोऽपि श्रुतेश्च। न च तिथिद्वययुक्तं दिनमेकमुपोष्यमिति व्याख्या युक्ता, तिथिशब्दस्य तदेकदेशे लक्षणाप्रसङ्गात्।

स्कान्दपुराणेऽपि ।

प्रथमेऽह्नि तु सम्पूर्णा व्याप्याहोरात्रमास्थिता ।
द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥
घटिका च मुहूर्त्तेन द्वादश्यां शिखिवाहन ।
पूर्व्वा कार्य्या गृहस्थैस्तु यतिभिश्च तथा विभो ।
द्वादशीसंयुता कार्य्या सदा वै मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

एतद्वचनपर्य्यालोचनया "पुनः प्रभातसमये" इति वचने अहोरात्रव्यापिन्या सम्पूर्णाया द्वितीयदिनविद्यमानैकघटिकायां इत्यादिव्यवस्थोक्तेति प्रतीयते, [redacted] तरुणोदयादारभ्यारुणोदयं यावदवस्थितोदयात् प्रागिति वाक्ये सम्पूर्णा विवक्षिता। "पुनः प्रभातसमये इति चारुणोदये विद्यमानैकघटिकायामित्यादिव्यवस्थोक्ता। यदि सूर्य्योदय एवत्तरावधि तदा अरुणोदयवाची प्रभातशब्दो नोपपद्यते, तथा हि "प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषः प्रत्यूषसी अपि प्रभातं चेत्यादिना अमरसिं-

त्यादिभिः प्रभातशब्दोऽभिहितः, स चारुणोदयवाची प्रत्यूषपर्य्यायः, "अल्पायामयेति द्वादशीनियमदर्शनावसरपठितनारदीयवाक्ये च अरुणोदयकालमित्यभिधाय प्रत्यूषे "स्नानमाचरेदित्युपसंहारात्। तथा यदा भवतीति तत्रैव पठिते पाद्मवचने उषःकाले स्नानादि कार्य्यमित्यभिहितं। "अल्पायामयेति भविष्यत्पुराणवाक्ये अरुणोदये, तेनारुणोदयवाच्युषःशब्दपर्य्यायः प्रभातशब्दस्तद्वचनस्तथा। "परतो द्वादशी न चेदिति नोपपद्यते परमहर्द्धेरनन्तरदिने षड्घटिकान्तव्यय व्यतीतिःशास्त्रप्रसिद्धमादित्युच्यते यथा "पुनः प्रभातसमय इति वाक्यं "प्रथमेऽह्नि तु संपूर्णेत्येतद्वचनसमाप्तार्थं सम्भवेत् तदैतन्मूलभूतयैव श्रुत्योपपत्तेर्न मूलान्तरकल्पना। अन्यथा सा व्याहृवत्यर्थे च समयशब्दवैयर्थ्यं, अस्मत्पक्षे च प्रभातसमय इति षष्ठीसमासाश्रयणान्न कश्चिद्दोषः। अतएव "प्रभाते पुनरेव चेति वचनानि तत्समानानि, प्रभात इति च सप्तमी, प्रभातसमय इति कर्मधारयपक्षे "सर्वा ज्ञेता च संपूर्णा इत्यादिवाक्ये उक्तोत्तरावधित्यागे कारणाभावाच्च। न च परिमाणवर्जिता इति कारणं वाच्यं, गौरवप्रसङ्गात् अन्यथाप्युपपत्तेश्च संपूर्णतिथिषु षष्टिघटिकात्मकत्ववत् सूर्य्योदयरूपोत्तरावधेरपि दर्शनाच्च। न च "आदित्योदयवेलायामिति वचन प्रतिपादितं षष्टिघटिकात्मकत्वमेव बाधितमवशिष्टत वाच्यम्। उभयावधित्वे संपूर्णशब्दस्यानेकार्थत्वापातात् षष्टिघटिकात्मकत्वावबोधे च पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात् आकाङ्क्षितवाच्यविशेषनिर्णयार्थत्वेन "उदयात् प्रागिति "आदित्योदयवेलायामिति वचनद्वयस्य दिनद्वयेऽप्युदयात् प्राचीनमुहूर्त्तद्वये विद्यमाना सम्पूर्णेत्येतदर्थपरत्वेन व्याख्यानोपपत्तेः। तेन द्विविधैकादशी

संपूर्णा अहोरात्रव्यापिनी अरुणोदयादारभ्य द्वितीयसूर्योदयपर्यन्तमवस्थिता च । तथापि सर्वतिथिसाधारणः पूर्वस्यां संपूर्णशब्दो मुख्यः न द्वितीयायां अनेकार्थत्वापातात् । उदयात् प्राग्घटिकाचतुष्टयेऽपि विद्यमानायाः संपूर्णत्वाभिधानञ्च अरुणोदयवेधनिराकरणार्थं, हरिवासरवर्जिता इति च ।

अपरे त्वाहुः पूर्वाविधियुतैव संपूर्णत्वमभिधीयते न द्वितीयानभिनियमाग्रहः । अस्मिन्नपि पक्षे व्याख्या पूर्वैव पूर्वमतात् ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते उदयात् प्राग्यदि मुहूर्त्तद्वय सा चाहोरात्रव्यापिनी च भवति तत्र "प्रतिपत्प्रभृतयः पूर्वा" इत्यनेन सर्वतिथिसाधारणसपूर्वत्वनिषेधे प्रकारान्तरेण सपूर्वत्वमुख्यायां चाकाङ्क्षितप्रतिपादनेनैव वाक्यस्योपपत्तेः ।

तथाच मार्कण्डेयः ।

संपूर्णैकादशी यत्र परत्र पुनरेव सा ।
पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तूत्तरां वसेत् ॥

एतस्माद्वचनात्ते च गृहिणो निष्कामस्य द्वितीयैकादश्यामुपवासो न स्यात् ।

तथाच ।

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।
प्रातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च द्विजोत्तम ॥

इति स्कन्दपुराणवचनविरोधः स्यात् ।

अन्ये यति-गृहिपदयोरन्यथाश्रुतत्वे इदं कारणमाहुः ।

यदि गृह्येव पूर्वामुपवसेद्यतिरेवोत्तरां तदा वानप्रस्थादेः कोप-

नाथः स्यात्, न हि पूर्वस्यामुपवासः, "पूर्वामुपवसेदृष्टहीति विधानात्। नाप्युत्तरस्यां, "उत्तरान्तु यतिः कुर्य्यादिति विधानात्। ननु यतिपदं नियमिपदयोगेन वर्त्तमानं वनस्थादिकमपि वदत्येव, तथाचोत्तरस्यां अस्योपवास इति चेत्। न। गृहिणामपि नियतानां उत्तरस्योपवासप्रसङ्गात्। तथाच "पूर्वामुपवसेदृष्टहीति वचनानाञ्जस्यं स्यात्। ननु गृहिव्यतिरिक्तोपलक्षकं यतिपदमिति वनस्थादेरुत्तरस्योपवास इति चेत्, मैवम्, अनुपलब्धविरोधितया यतिपदस्योपलक्षकत्वानुपपत्तेः, प्रत्युतोपसंहारगतत्वेन गृहिपदस्य यतिव्यतिरिक्तोपलक्षकत्वं स्यात्, तथाच "पुनः प्रभातसमयइत्यादिवचनविरोधः स्यात्। अथ गृही पूर्वामेवोपवसेदितरस्तूत्तरामेवेति विधानं तथाच वनस्थादेरन्यस्योपवास इति चेत्, मैवं, "पूर्वामुपवसेदृष्टहीतिवचनस्य विफलतापत्तेः, परतो द्वादशीसद्भावनिमित्तो हि परदिनोपवासः "परतोद्वादशी यदीति वचनात्, परतोद्वादश्यभावात् पूर्वस्यामेकादश्यामुपवासः सर्व्वेषां प्राप्त इति "पूर्वामुपवसेदृष्टहीतिवचनं विफलमेव स्यात्। ननु वनस्थादेः तिथिद्वयोपवासः किमिति न भवेत् सोऽप्यस्मिन्नेव विषये विहितः।

> संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा।
> लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत्॥

इत्युपक्रम्य।

> उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः।

इति वचनात्। तत्र सकामस्य वनस्थादेरुपवासोऽस्तु नाम

इत्युपक्रम्य ।

उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ।

इति वचनात् तत्र सकामस्य वनस्थादेरुपवासोऽस्तु नाम निष्काम-
स्य पुनः कोपवास इति वाच्यमेव । किञ्च तिथिद्वयोपवासेऽपि
द्वादशीदिनक्षये सत्येव ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र परतः पुनरेव सा ।

त्रयोदश्यां तत्र काले उपोष्या तत्र का भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य 'उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति—
स्कान्दपुराणवचनात् । किञ्च निष्कामस्य त्रयोदश्यां पारणं
स्मर्यते ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

बौधायनः ।

कलाप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।

गारुडपुराणे ।

एकादशी कलाप्येका परतो द्वादशी न चेत् ।

एतेषामुत्तरार्द्धं ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति ।

नारदीयपुराणे ।

त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणे पृथिवीफलं ।

शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयं ।

विष्णुरहस्ये ।

एकादशीकलाभावो येन द्वादश्युपोषिता ।

तस्या क्रतुशतेन स्यात् त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

बौधायन ।

एकादशीकलायुक्तामुपोष्य द्वादशी भर ।

त्रयोदश्यान्तु भुञ्जानो विष्णुसायुज्यमृच्छति ॥

स्मृत्यन्तरे ।

एकादशी तु सम्पूर्णा परत पुनरेव सा ।

पुण्य क्रतुशतस्योक्त त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

ननु त्रयोदशीपारणप्रतिषेधोऽपि श्रूयते ।

कूर्मपुराणे ।

एकादशीमुपोष्यैव द्वादश्या पारण स्मृत ।

त्रयोदश्या न तत्कुर्यात् द्वादशद्वादशीक्षयात् ॥

स्कन्दपुराणे ।

उपोष्यैकादशी यस्तु त्रयोदश्यान्तु पारण ।

करोति तस्य नश्यन्ति द्वादश्यो द्वादशैव तु ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पारणन्तु त्रयोदश्या य करोति नृपोत्तम ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति नात्र कार्या विचारणेति ॥

नैव सकामविषयत्वात् त्रयोदशीपारणनिषेधवचनानां तथा-च यस्मिन्नेकादश्यामुपवासे त्रयोदशीपारण प्रयुज्यते ता सकामो-नोपवसेदिति । उक्तनिषेधवचनाना निष्कामविषयत्वे त्रयोदशीपा-रणविधायकाना निर्विषयत्वापत्ते तेन निष्कामविषयास्त्रयोदशी-पारणविधय ।

तथा गारुडपुराणे ।

पारणन्तु त्रयोदश्यां कर्त्तव्यमफलार्थिभिः ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

पारणन्तु त्रयोदश्यां निष्कामाणां विशुद्धिदमिति ।

तत्राद्धि-यतिपदं न यथाश्रुते ।

ब्रह्मपुराणे ।

शुद्धा चैकादशी यत्र तथा विद्धा तु द्वादशी ।

स्वर्गद्वारोपोषिता पूर्वा उत्तरा स्वर्ग-मोक्षदा ॥

त्रयोदश्यां विद्यमाना द्वादशी काचिदुत्तरैव सर्वैरुपोष्या ।

तथाच भृगुः ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्य्यात् उत्तरा स्वर्ग-मोक्षदा ॥

त्रयोदश्यां विद्यमाना द्वादशी काचिदुत्तरैव सर्वैरुपोष्या।

तथाच भृगुः ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्य्यात् पूर्वामुपवसेत्[1] गृही ॥

इत्येकं वाक्यं ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि ॥

इत्यपरं। तच केचिदेवं व्याचक्षते पूर्वोक्ते विधिद्वयं तत्रैवैकेन विधिना गृहस्थस्य विशेषेण पूर्वैकादशी नियम्यते, अपरेणोत्तरैका-

(१) पूर्वामेव सदेति ख० ।

द्शी यतेर्नियम्यते। एवं गृहस्थस्य विशेषविहितां प्रथमैकादशीं उपोष्य तृतीयदिनद्वादशीसद्भावविषयैकादशी विधीयत इति तदनुपपन्नं। तथाहि द्वादशद्वादशीवाक्ये गृहस्थपदं तावन्न श्रूयते। तत्र केन विशेषेण तद्गृहस्थविषयं स्यात् विषयान्तराभावादिति चेत्। यतिविषयं कस्मान्न भवति। अथ यतिविषयैकादश्या वचनान्तरविहितत्वेन पुनर्द्वादशीवाक्यमप्युत्तरैकादशीविधानार्थमेव सदनर्थकं प्राप्नोति तद्रूपपरिच्छिन्नत्वेन प्रमितिमजनयदिति। उच्यते गृहस्थेऽपि तर्हि पूर्वैकादशीविरोधादुत्तरैकादशी विधातुं न शक्यते तद्विपर्ययपरिच्छिन्नत्वेन विरोधात्। प्रमितिजननानुपपत्तेरानर्थक्यस्य तदवस्थत्वात्। अथ विरोधेऽपि द्वादशीवचनस्य विशेषविधित्वेन बाधकत्वात् सार्थक्यमुच्यते, तत्र विशेषविधित्वमेव तावन्नास्तीति वक्ष्यामि, अस्तु वा विशेषविधित्वं, तथापि न तावत्पुनरुक्ततया गमयितुं शक्यत एव विशेषविधित्वेनैव सामान्यप्राप्तोत्तरैकादश्युपसंहारतया सार्थकत्वसम्भवात्। तथाहि यत् यतेरुत्तरैकादशीविधानं तदुपरिद्वादशीसद्भावविषय एव नान्यथेति। अनुपसंहारे उपसंह्रियमाणसङ्कोचापत्तेरप्रामाण्यं कृत्स्नापवादेऽप्यपवादमानस्याप्रामाण्यमेव। ननु "द्वादशी [illegible] चेदिति तस्य निर्विषयत्वापत्तेर्द्वे दिवाकरसामानस्येऽप्यपवादोऽङ्गीक्रियते। अत तत एव हेतोर्विशेषतोपसंहारः। अन्यपवादपक्षे वृत्त्यर्थापवादाभ्यां महान् विषयोऽपहृतो उपसंहारे त्वल्पविषयता प्राप्नोति। अल्पमत्यविषयता नाम कोऽयं दोषः प्रत्युतापेक्षलाघवाद्गुण एव। यत्तु सङ्कोचापत्त्या बाध इत्युच्यते स अपवादपक्षेऽपि विशिष्ट इत्युक्तमेव। अनुपसंहारो नाम सामान्यशास्त्रस्य प्राप्तस्य

तदन्तर्वर्त्तिना विशेषशास्त्रेण क्रियते, यथानारभ्याधीतं साप्तदश्यं सर्वप्रकृतीष्टिसाधारणमध्वरकल्पादिविशेषविषयेण साप्तदश्यशास्त्रेणोपसंह्रियते । द्वादशीवाक्यन्तु न यतिशास्त्रावान्तरो विशेषः, यत्ययतिसाधारणत्वेन प्रतीतेः, तत्र कथमुपसंहारः, एवं तत्रापवादोऽपि सामान्यविशेषेण भवति । यथा यदाहवनीये जुहोतीत्यस्य पदे जुहोति इत्यनेन, द्वादशीवाक्यन्तु न गृहस्थशास्त्रावान्तरो विशेषः गृहस्थागृहस्थसाधारणत्वात्, विशेषो नाम स भवति यः सामान्यविषयादपि निवर्त्तते, तस्मात्तस्यापवादकत्वं । अथ तदभावाद्द्वादशीवाक्यस्य गृहस्थशास्त्रावान्तरविषयत्वं कल्पयित्वापवादः क्रियते, हन्त यतिशास्त्रावान्तरविषयता कल्पयित्वोपसंहारः कथं नाम नेष्यते । नन्वपवादपक्षे उत्सर्गापवादयोर्विषयद्वयसद्भावाद्वाक्यद्वयं सार्थकं, उपसंहारपक्षे उपसंहृतैकविषयत्वाद्वाक्यद्वयमनर्थकं प्राप्नोति, सत्यं विषयद्वयाभावेऽपि विधिद्वयसद्भावात् सार्थकतैव । तथापि उपसंह्रियमाणं स्वरूपमेकेन विधीयते तदुपसंहारस्त्वपरेण । ननु "ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्" इत्यस्य शास्त्रस्य "गर्गेभ्यो दीयताम्" इत्युपसंहारक, तत्र गर्गशास्त्रमात्रे सति यावदनुष्ठानं तावदेव ब्राह्मणशास्त्रेऽपि सति तथापि गर्गविषय एवोपसंहननात् गर्गदधिदानानुष्ठानानतिरेकात् तस्माद्ब्राह्मणशास्त्रं मन्दप्रयोजनं । अपवादपक्षे तु विशेषशास्त्रेण ब्राह्मणेभ्यो दधि सिध्यति । नापि सामान्यशास्त्रमात्रेण कौण्डिन्याय तक्रं प्राप्यते तस्माच्छास्त्रद्वयं सप्रयोजनमिति । उच्यते उपसंहारपक्षे शास्त्रद्वयमर्थवत् एकेन दधि विधीयते गर्गसम्बन्धोऽपरेण, साप्तदश्यादावनारभ्याधीतेन वाक्येन साप्तदश्यस्य द्वारभूतसामिधेनीसंबन्धः कथ्यते,

अतः शास्त्रद्वयमर्थवत्। यत्तु विशेषशास्त्रे सति यावदनुष्ठानं तावदेवोभयस्मिन्नपि सतीत्यानर्थक्यमुच्यते, न दध्ना जुहोतीत्यादावपि शक्यं वक्तुं। तथाहि अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविधिमङ्गीकृत्य दध्ना जुहोतीत्यस्मिन् विशिष्टविधावाश्रीयमाणे यावदनुष्ठानं तावदेवोत्पत्ति विनियोगभेदेनोभयविधावाश्रीयमाणेऽपीत्युत्पत्तिविधिरनर्थकः प्राप्नोति, तस्मादेकैकविधानेनानेकशास्त्रोपपत्तौ नैकस्मिन्नेव सर्वभारः आरोपणीय इति, प्रयुतानुष्ठानभेदसाधितोः शास्त्रयोर्वा सप्रयोजनत्वं लभ्यते, तदेव तर्हि साम्यं तस्मादपवादोपसंहारयोरन्यतरानवधारणादुभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् न द्वादशीवाक्यमेतद्विषयत्वमिति सर्वदैव श्रवणस्य पूर्वैकादशी यतेरुत्तरैवेति सिद्धं। द्वादशीवाक्यस्य तर्हि कोविषयः अत्र ब्रूमः तथाहि श्रवणस्यादयः किं पूर्वामुपवसेयुः उतोत्तरां अथोभयामिति सन्देहे श्रवस्थायते परतो द्वादशीसद्भावे उत्तरामुपवसेयुरन्यथा पूर्वामिति। एवमपेक्षितार्थविधानाद्वाक्यस्य कृतार्थता भवति इतरस्यापि वाक्यस्य सङ्कोचः परिहृतो भवति। तदेतत् विकल्पखण्डनमत।

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा।
सर्वैरेवोत्तरा कार्य्या परतो द्वादशी यदि॥

इति शारदवचनादर्शननिबन्धनमित्युपेक्षणीयं।

एकादशी विष्णुना चेद्द्वादशी परतः स्थिता।
उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदम्॥

'विष्णु,' द्वादशी, सप्तम्यर्थे तृतीया द्वादशीयुक्तेत्यर्थः।
ब्रह्मपुराणेऽपि।

स्याद्यदैकादशी पूर्णा द्वादश्यापि तथा यदि ।
परेऽहनि तदा कुर्य्याद्द्वादश्यामर्चनादिकम् ॥

असम्पूर्णा दशमीविद्धैकादशी त्रिविधा रात्रिशेषे द्वादशीयुक्ता परेद्युर्द्वादश्यां वर्त्तमाना च तथाद्या सर्व्वैरुपोष्या ।

तथाच नारदः ।

दशमीशेषसंयुक्ता नोपोष्या द्वादशी तिथिः।
एकादश्या रात्रिशेषे द्वादशी चेन्न दृश्यते ॥
यदि दैवात्तु सम्बध्येदेकादश्यां तिथित्रयं ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणे भवेत् ॥

कूर्म्मपुराणेऽपि ।

त्रिस्पृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
तामेवोपवसेत्कामममकामो विष्णुतत्परः ॥

दशमीं द्वादशीञ्च या स्पृशति सैकादशी 'त्रिस्पृक्' ।

पद्मपुराणेऽपि ।

एकादशी दशाविद्धा परतो न च वर्द्धते ।
यतिभिर्गृहिभिश्चैव सैवोपोष्या क्षये तिथिः ॥

दिनक्षयेऽपि शुद्धद्वादश्युपवासविधानं मुमुक्षुविषयं ।

तथाच सुमन्तु-सत्यव्रतौ ।

दिनक्षयेऽपि शुद्धैव द्वादशी मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
उपोष्या दशमीविद्धा नोपोष्यैकादशी सदा ॥

नारदपुराणे ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा एकादश्यां दिनक्षये ।

मुमुक्षुभिर्द्वादशीविद्धा नोपोष्यैकादशी तिथिः ॥

यत्तु वचनं भविष्यत्पुराणे ।

दिनत्रयवती जाता तिथिरेकादशी यदि ।
प्रथमा तत्र नोपोष्या उपोष्या चोत्तरा भवेत् ॥

तत्पूर्व्ववाक्यपर्य्यालोचनया मुमुक्षुविषयम् ।

दिनक्षये तु सम्प्राप्ते सम्पूर्णा वासरद्वये
विशुद्धा द्वादशी राजन् समुपोष्या भवेत्तदा ॥

इति विष्णुपुराणे वचनमपि तद्विषयं ।

स्कान्दपुराणे ।

एकादश्या मदृक्षेन दशमी घटिका अपि ।
द्वितीयेऽह्नि न चाप्नोति यदा चैकादशी तिथिः ॥
उदयेन सहस्रांशोस्तदा कार्य्या च सा तिथिः ।
तदा कार्य्या च विद्वद्भिर्दशमीसंयुता तिथिः ॥
तिथिक्षये तु वेलापि न दृष्टौ तु कपञ्जल ।
दृष्टौ परा तु कर्त्तव्या क्षये पूर्वान्तु कारयेत् ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

दिनक्षये कृते देवि नोपोष्या दशमीयुता ।
सैवोपोष्या तदा पुण्या परतश्चेत् त्रयोदशीति ॥

द्वादश्यां यदि त्रयोदशीत्यर्थ ।

निगमेऽपि ।

पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या यद्येकादश्यथाष्टमी ।
एकादशीन्तु कुर्व्वीत(१) क्षीयते द्वादशी यदि ॥

---

(१) कुर्व्वन्तीति ख० ।

अपरे तु परेऽहनि चेच्छुद्धा त्रयोदशी न द्वादशी किञ्चिदस्ति तदा दिनत्रयाभावाद्दिनत्रयेऽपि दशमीयुतोपोष्येति यदाशब्दवतो वचनस्यार्थं इत्याहुः। यदा त्वस्मिन्नेव विषये द्वादश्यां त्रयोदशी नास्ति किन्तु द्वादश्युदयपर्यन्ता तदापि दशमीविद्धैकादश्युपोष्या।

तथाच स्कन्दपुराणे।

एकादशी यदा विद्धा सकला द्वादशी भवेत्।

अप्यर्द्धः।

एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत्।

अनयोरुत्तरार्द्धम्।

उपोष्या दशमीविद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीत्।
अविद्धानि निषिद्धैर्येन लभ्यन्ते दिनानि तु।
मुहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्या चैकादशी तिथिः।
तदर्द्धविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः॥

केचिदेवं व्याचक्षते। निषिद्धैरेभिरविद्धानि दिनानि यदि न लभ्यन्ते तदैकादशी त्रिभिर्द्वाभ्यां वा मुहूर्त्ताभ्यां विद्धा ग्राह्यैव अस्तयो-रपि संख्ययोर्लोपनार्थे पञ्चशब्देनाभिधानं, न चैतदुपपद्यते एवंविधे विषये द्वादश्यामेकादशीलाभात्। न च तस्यां लभ्यमानायामपि दशमीविद्धा ग्राह्येति कश्चित् प्रार्थ्यते इति। तदयुक्तं द्वादश्यामरुणोदय-वेधान्तर्भावेन मुहूर्त्तपञ्चवेधषड्घटिकात्मके च पक्षे द्वादश्यामेका-दश्यभावेन त्रयोदश्यां च द्वादश्यभावेनोक्तवक्ष्यमाणवाक्यपर्यालोच-नया दशमीयुताया अपि ग्राह्यत्वोपपत्तेः। तस्मात् शिष्टव्याख्यानमादर-णीयेति।

तथा ।

पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत् ।
तदानीं दशमीविद्धाप्युपोष्यैकादशी तिथिः ॥

हारीतोऽपि ।

त्रयोदश्यां यदा न स्याद्द्वादशी घटिकाद्वयम् ।
दशम्येकादशीविद्धा सैवोपोष्या सदा तिथिः ॥

विष्णुरहस्ये ।

दशमीशेषसंयुक्ता उपोष्यैकादशी तदा ।
यदा न स्यात् त्रयोदश्यां मुहूर्त्तं द्वादशी तिथिः ॥

स्मृत्यन्तरे ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठी चैकादशी तथा ।
विद्धाप्येकादशी कार्य्या परतो द्वादशी न चेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दशम्या सह संयुक्ता उपोष्यैकादशी तदा ।
यदा न स्यात् त्रयोदश्यां द्वादशी घटिकाद्वयम् ॥

पुराणान्तरे ।

त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।
उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रितापि वा ॥

स्मृत्यन्तरे ।

उपोष्या दशमी तत्र द्वादशीं न लभेद्यदि ।
दशम्यापि हि मिश्रैव एकादश्येव धर्म्मतत् ॥
द्वादशी स्वल्पमन्यापि यदि न स्यात्परेऽहनि ।

दशम्या मिश्रिता कार्य्या न दोषोऽस्तीति वैधसः ॥

वचनमिति शेषः ।

विष्णुरहस्ये ।

मुहूर्त्तं द्वादशी न स्यात्त्रयोदश्यां यदा मुने ।
उपोष्या दशमीमिश्रा सदैवैकादशी तिथिः ॥

तथा ।

यदि न स्यात्त्रयोदश्यां मुहूर्त्तं द्वादशी तिथिः ।
दशम्येकादशीयुक्ता समुपोष्या भवेत्तदा ॥

वृद्धवशिष्ठोऽपि ।

द्वादशी स्वल्पमात्रापि यदि न स्यात्परेऽहनि ।
दशमीमिश्रिता कार्य्या महापातकनाशिनी ॥
यदार्कोदयमात्रापि द्वादशी स्यात्परेऽहनि ।
त्रयोदश्यां तदा कार्य्या दशमीशेषसंयुता ॥
एकादशी द्वादशी च क्षये यदि दिनत्रयम् ।
न द्वादशी परे चैव कर्त्तव्या दशमीयुता ॥

पुराणम् ।

मिश्रितापि न कर्त्तव्या दशम्येकादशी यदा ।
मिश्रितापि हि कर्त्तव्या न विन्देद्द्वादशी यदि ॥
उपोष्या पारणे प्राप्ते न विन्देद्द्वादशीं यदि ।
दशम्यापि हि विद्धा स्यादेकादश्येव पुण्यभाक् ॥
विद्धाप्येकादशी यत्र द्वादशी चैव लभ्यते ।
द्वादशद्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणे ॥

अत्र च मुहूर्त्तद्वयघटिकाद्यल्पत्वमविवक्षितं "कलयापि चेत्" "स्वल्पमप्यपि चेदिति वचनान्तरेऽभिधानादिति केचित्। अपरे त्वाहुः "कलयापि चेदिति वाक्यं मुमुक्षुविषयं।

द्विकलायां तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि।
नासुपोष्य महीपाल न गर्भे विशते नरः॥

इति लिङ्गात्। सर्वविषयत्वे च।

त्रयोदश्यां यदा राजन् द्वादश्यास्तु कला भवेत्।
सा तिथिः सकला चेति वशिष्ठः प्राह धर्मवित्॥

इति वाक्यद्वयस्यानर्थक्यापत्तिः, मुहूर्त्तादिपक्षे च विवक्षितं स्यात्।

अन्ये तु।

दिवाभागद्वयादूर्द्ध्वमा निशीथात्तु चेत्तिथिः।
दिवाभोजनकालोऽयं शास्त्र-दृढाहरं विना॥

इति च मुहूर्त्तद्वयात् प्राग्दिवाभोजननिषेधस्य नित्यस्य द्वादशीमध्यपारणनियमेन काम्यत्वं विना मोक्षकामैकादश्युपवासविषये सावकाशेन बाधायोगान्मुमुक्षुमात्रविषयमेतत्, न सर्वत्रयोदशीविषयमिति वर्णयन्ति। एतच्च पुत्रवद्गृहिव्यतिरिक्तविषये पुत्रवद्गृहिणस्त्वेकादशीदिनद्वये प्रतिषिद्ध उपवासः। तथाच

एकादशीदिनद्वये उपवासं करोति यः।
तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथा॥

न च दिनद्वयनिमित्तोपवासस्यायं निषेध इति वाच्यम्। एकादशीशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। न चायं दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थमिति वाच्यम्। दोषाधिक्यानभिधानात् दिनद्वयस्य जैमिनिवचनेन का-

त्यायनवचनेन वा प्राकृतत्वेन सर्वनाधा परामर्शानुपपत्तेः ।

तथा हि जैमिनिनोक्तम् ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः ।
पारणं चोपवासञ्च न कुर्य्यात्पुत्रवान् गृहीति ॥
तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।
भानुवङ्गतो यागो यतोनित्यमुपोषणम् ॥

कात्यायनेनापि ।

एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा ।
चन्द्र-सूर्य्योपरागे च न कुर्य्यात्पुत्रवान् गृहीति ॥
तत्कालोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।
प्रयुक्तेतरयुक्त(१) न विधिर्न निषेधनम् ॥

पितामहोऽपि ।

एकादशीदिनत्रये उपवासं करोति यः ।
तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथा ॥
दिनत्रये तु सम्प्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता ।
यदीच्छेत्पुत्र-पौत्राणां वृद्धिमभ्युदमात्मन ॥

एवं पुत्रवद्‌गृहिणः पूर्वेद्युः प्रतिषिद्धे सति उपवासे व्रताङ्गोपार्थं द्वादश्यामेवोपवासः ।

व्यासोऽपि ।

एकादशीदिनत्रये उपवासी तु चेद्‌गृही ।
अभ्यावेऽन्तङ्के वा सङ्कल्पाद्वा विशेषतः ॥

(१) प्रयुक्तान्तरयुक्तस्येति ख० ।

धर्महानिश्च भवति सन्ततिर्नश्यति ध्रुवम् ।
तस्मात् चीयते नित्य संवत्सरमिति श्रुते ॥

तथा ।

एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा ।
पारणश्चोपवासश्च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥

तथाच गोभिलः ।

एकादश्यां यदा ब्रह्मन् दिनक्षये तिथिर्भवेत् ।
तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

पितामहोऽपि ।

एकादश्यां यदा वत्स दिनक्षये तिथिर्भवेत् ।
तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात् त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारदीयपुराणे ।

क्षये वाथच वा वृद्धौ सम्प्राप्ते च दिनक्षये ।
उपोष्या द्वादशी पुण्या त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

दिनक्षये तु सम्प्राप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।
दशमीमिश्रयुक्तां न कुर्वीत कदाचन ॥

तथा ।

तिथिवृद्धौ तथा ह्रासे सम्प्राप्ते वा दिनक्षये ।
सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

दिनक्षये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता ।
उपोष्या द्वादशी शुद्धा[१] त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तिथिच्छेदे तु संप्राप्ते द्वादश्यां समुपोषणम् ।
पारणन्तु त्रयोदश्यां यदीच्छेत् श्रेयमात्मनः ॥
एकादशी विनष्टा चेद्द्वादश्यामप्युपोषणम् ।
उपोष्य चार्च्चयेद्विष्णुमुभयोरपि पक्षयोः ॥
जपे होमे तथा दाने ब्राह्मणानाञ्च तर्पणे ।
पारणे चापि राजेन्द्र प्रशस्ता च त्रयोदशी ॥

कूर्म-नारदीय-मार्कण्डेयपुराणेषु च ।

कलार्द्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्येकादशी यदा ।
तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।
द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

स्कान्दपुराणेऽपि ।

ऊर्द्धं हरिदिनं न स्यात् द्वादशीं वासयेत्ततः ।
द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥
एवं कुर्व्वन्नरोभक्त्या विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
अन्यथा कुरुते यस्तु स याति नरकं ध्रुवम् ॥
एकादशी यदा विद्धा परतोऽपि न वर्त्तते ।
उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

तथा ।

---

(१) प्रथमेति ग० ।

एकादशी चवीणां तु द्वादशी चक्रपाणिनः ।
एकादशी यदा न स्यादुपोष्या द्वादशी तदा ॥

तथा ।

द्वादश्यामुपवासोऽथ त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

पूर्वविद्धामुपासीत योनन्दां वेदवादपि ।
कोवेदवचनात्तात गोवधे गां भिवहन्ति वै ॥
दशमीशेषसंयुक्तमाश्रयेत्को व्रतं व्रती ।
समादेकादशी त्याज्या दशमीशेषसंयुता(१) ।
उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

यदा त्वस्मिन्नेव विषये द्वादश्यां त्रयोदशस्ति तदा द्वादश्यामेवोपवासः ।

तथाच व्यासः ।

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।
उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

'लुप्ता' क्षय गता। 'परतः' त्रयोदश्यामित्यर्थः । यदा दशमीविद्धैकादशी उदयमात्र प्राप्ता द्वादश्या नास्ति द्वादशी तु त्रयोदश्यां विद्यते तदा शुद्धद्वादश्यामेवोपवासः ।

तथाच नारदीयपुराणे ।

शुद्धा तु द्वादशी राजन् समुपोष्या यदा तिथिः ।

---

(१) दशमीपक्षमाश्रयेतेति ख० ।

दशम्येकादशीमिश्रा न कर्त्तव्या कदाचन ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

दशमीगर्भिता पूर्वा लुप्तैकादशी परा ।
उपोष्या द्वादशी तत्र न दशम्या कथञ्चन ॥
पलार्द्धेनापि विद्धा च दशम्यैकादशी यदा ।
तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥ इति ।

नारदीयपुराणेऽपि ।

यदा न प्राप्यते विद्धा द्वादश्यां पूर्व्वसम्भवा ।
तदोपवासो हि कथं कर्त्तव्यो मानवैर्वद ॥
उपवासदिने विद्ध यदा भवति पूर्व्वगा ।
द्वितीयेऽह्नि यदा न स्यात् सन्याय्येकादशी तिथिः ।
तत्रोपवासो विहितः कथ तद्वद सूतज ॥

सूत उवाच ।

यदा न प्राप्यते विप्रा द्वादश्यां पूर्व्ववासरः ।
दशिघकार्द्धमात्रोऽपि तदोपोष्यं परं दिनम् ॥
उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारयेत् ।
निर्गता चेच्चयोदश्यां कला वा द्विकलापि वा ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

एकादशी द्वादशी च तत्र सन्निहितो हरिः ।
तेन शुद्धापि कर्त्तव्या द्वादशीफलकाङ्क्षिभिः ॥
एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।
उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमम्पदम् ॥

अत्र यद्यपीत्यर्थवादमात्रमुदाहृतवचननिचयपर्य्यालोचनया सर्व्वेषां द्वादश्युपवासावगमात् । यदा तु दशमीविद्धैकादशी उदयमात्र-पर्य्यन्ता द्वादशी च समा न्यूना वा तदा गृहिणाम् पूर्व्वोपवासः ।

स्कन्दपुराणे ।

पारणाहे न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।

ऋष्यशृङ्गः ।

पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत् ।

अनयोरुत्तरार्द्धं ।

तदानीं दशमीविद्धा उपोष्यैकादशी तिथिः ।

पद्मपुराणे ।

विद्धाप्येकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी न चेत् ।
द्वादश्यां द्वादशीहन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥
विद्धाप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् ।
अविद्धापि तथा विद्धा परतो द्वादशी यदि ॥

हारीतोऽपि ।

त्रयोदश्यां यदा न स्यात् द्वादशी घटिकाद्वयम् ।
दशम्येकादशीमिश्रा सैवोपोष्या तदा तिथिः ॥

तत्त्वसागरसंहितायामपि ।

दशम्येकादशी यत्र नोपोष्या सा कुलापहा ।
सैवोपोष्या कलामात्रा द्वादश्यां चेन्न विद्यते ॥

भविष्ये ।

एकादशी कलाप्येका परतो न च वर्द्धते ।

यतिभिः पुत्रवद्भिश्च सैवोपोष्या तदा तिथिः ॥

अस्मिन्नेव विषये वत्स्यादेर्मुमुक्षोरुत्तरैवोपवासः ।

तथाच विष्णुरहस्ये ।

दशमीमिश्रिता पूर्वा शुद्धैवैकादशी परा ।
एकादश्यां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भवेत् ॥
शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
पारणञ्च त्रयोदश्यां तत्र क्रतुशतं भवेत् ॥
यदैव दशमीविद्धं भवत्येकादशीदिनम् ।
उपोष्या तु तदा शुद्धा द्वादशी मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
पारणन्तु त्रयोदश्यां तथाचक्रफलं भवेत् ॥

यान्येतानि वचनानि कूर्म-पद्मपुराणयोः ।

एकादशी दशाविद्धा परतो द्वादशी न चि ।
उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

एकादशी दशाविद्धा द्वादशी न च वर्द्धते ।
तदोपोष्या द्वादशी स्यात्त्रयोदश्यान्तु पारणमिति ॥

तान्युदाहृतवाक्यपर्य्यालोचनया मुमुक्षुविषयाणि । यदा तु दशमीविद्धैकादशी द्वादश्यां विधते द्वादशी चोदयपर्य्यन्तं विधते च तदा द्वितीयैवोपोष्या नित्या काम्या च ।

तथाच नारदः ।

द्वादश्येकादशी यत्र सद्गता त्रिदशाधिप ।
तामुपोष्य ततः कुर्य्यात्त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

एकादशीकला यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणे च ।

एका तिथ्या समायुक्ता याति वृद्धिं परा तिथिः ।
द्वादशी पारणार्थं च मोषोष्य पूर्ववासरम् ॥

बौधायनेऽपि ।

कलाप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

द्वादशीमिश्रिता कार्य्या सर्वत्रैकादशी तिथिः ।
द्वादशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वा न वा ॥

तथा ।

सर्वत्रैकादशी कार्य्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।
प्रातर्भवतु वा मा वा यतोनित्यमुपोषणम् ॥

तत्त्वसागरसंहितायामपि ।

द्वादश्येकादशी यत्र सङ्गता विद्धयाधिप ।
तामुपोष्य ततः कुर्य्यात्त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारद ।

द्वादश्येकादशी यत्र द्वादशी परतोऽपि च ।
द्वादश्यां पारणं कुर्य्यात् क्रतुकोटिफलं लभेत् ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि ।

द्वादश्येकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम्॥

पद्मपुराणेऽपि।

एकादशीकलायुक्ता येन द्वादश्युपोषिता।
किं तस्य बहुभिर्यज्ञैरश्वमेधादिभिर्नृप॥
एकादशी द्वादशी च तत्र सन्निहितो हरिः।
उपोष्य रजनीमेकां ब्रह्महत्यां व्यपोहति।

तत्त्वसागरसंहितायाम्।

द्वादश्येकादशी यत्र सकृत्तः चिदशाधिप।
तामुपोष्य ततः कुर्यात् त्रयोदश्यान्तु पारणम्॥
द्वादश्येकादशी यत्र परतो न त्रयोदशी।
उपोष्या द्वादशी भक्त्या द्वादश्यामेव पारणम्॥

किञ्चैवं विविधविषये द्वितीयैव ग्राह्या दशमीविद्धाया नि-
षेधात्।

तथाह स्कन्दपुराणे।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पूर्वविद्धां विवर्जयेत्।

नारदीयपुराणे।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या तृतीया षष्ठ्यपि द्विज।
अष्टम्येकादशीयुता धर्म-कामार्थमोचिभिः॥

अत्रैकादश्यादय परविद्धा उपोष्याः प्रतीयन्ते विशेषनिषेधस्य
शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात्, अन्यथा नोपोष्या इति वाच्यं, न तु पूर्व-
विद्धा नोपोष्येति परविद्धैकादश्युपोष्येति वचनाच्च।

तथाच सुमन्तु-सनत्कुमारौ ।

तृतीयैकादशी षष्ठी चतुर्थी च चतुर्द्दशी ।
अमावास्याष्टमी चैव ता उपोष्याः परान्विता ॥

नारदपुराणे ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पूर्णमासी चतुर्द्दशी ।
तृतीया च चतुर्थी च अमावास्याष्टमी तथा ।
उपोष्याः परसंयुक्ता नोपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

पैठीनसिः ।

एकादशी तथा षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्द्दशी ।
तृतीया च चतुर्थी च ता उपोष्याः परान्विता ॥

यदा च दशमीविद्धैकादशी द्वादश्यां च क्षियमाणा विद्यते रात्रिशेषे च त्रयोदशी तदा गृहस्थव्यतिरिक्तानां तत्रोपवासः ।

तथाच पद्मपुराणे ।

द्वादशीसंयुता तत्र भवत्येकादशी अल्पा ।
दिनक्षयेऽपि सा पुण्या दशम्या न कथञ्चन ॥
त्रिस्पृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारदीयपुराणादौ ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे(१) त्रयोदशी ।
उपवास प्रशस्तोऽसौ यद्येव पूज्यते तिथि ॥
एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ।

---

(१) रात्रिशेषेति ग० ।

त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ।
य उपास्ते सदा भक्त्या स नरो दिवि मोदते ॥
एकादशीकलायुक्तामुपोष्य द्वादशीं नरः ।
त्रयोदश्यान्तु यो भुङ्क्ते तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥
एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

कूर्मपुराणे ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
त्रिभिर्मिश्रा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा स्मृता ॥
उपवासः क्रतशतसमः सर्वपातकनाशनः ।
एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ॥

इति पुराणात् ।

एकादशी द्वादशी च तच्छेषे च त्रयोदशी ।
दिनक्षयेऽपि सा पूज्या दिवसस्यापरेऽहनि ॥

स्कान्देऽपि ।

द्वादशीसंयुता यत्र भवत्येकादशी तिथिः ।
दिनक्षयेऽपि सा पूज्या न दशम्या कथञ्चन ॥
एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
सोपोष्या च प्रयत्नेन महापुण्यविवर्द्धनी ॥

भविष्यत्पुराणे ।

एकादशी कलाप्येका द्वादशी सकलं दिनम् ।

त्रयोदशी उषःकाले वैष्णवन्तद्दिनत्रयम् ।
सर्वपापहरं प्रोक्तं तदुपोष्यमिति स्मृतिः ॥

स्कन्दपुराणे ।

एकादशी कलायुक्ता द्वादशी क्षीयते यदा ।
उपोष्या च महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः ॥

सुमन्तुः ।

एकादशी कलायुक्ता द्वादशी लुप्यते यदा ।
एकादशी तदोपोष्या द्वितीया मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

अस्मिन् विषये पुत्रवतो गृहस्थस्य उपवासो निषिद्धः ।

तथा पद्मपुराणे ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
तत्र्यहस्पृगहोरात्रं नोपोष्यं सुतार्थिभिः ॥

कूर्मपुराणे ।

एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ।
उपवासं न कुर्वीत पुत्र-पौत्रसमन्वितः ॥
एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

इत्यपि तद्विषयं । तत्रैवोपवासनिषेधे सति तस्मिन्नेव दिने उपवासप्रत्याम्नायत्वेन नक्तं विहितं वृद्धशातातपेन ।

दशम्येकादशीविद्धा द्वादशी च क्षयं गता ।
क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते इति ॥

प्रचेताः ।

एकादशी द्वादशी च तच्छेषे च त्रयोदशी ।
तत्र स्नानं जपं होमं कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
निर्वर्त्त्य द्वादशीकर्म ततो नक्तेन वर्त्तयेदिति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादशी यदा विद्धा द्वादशी च क्षयं गता ।
क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

स्कन्दपुराणे ।

एकादशीकला यत्र द्वादशी च क्षयं गता ।
तत्र नक्तं प्रकुर्वीत नोपवासो गृहाश्रमे ॥

पद्मपुराणे ।

एकादशीकलायुक्ता द्वादशी क्षीयते यदा ।
क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

ननु "नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिरिति" सुतार्थिनां पुत्रकामानां उपवासप्रतिषेधोऽयं न निष्कामाणां गृहस्थानां कामान्तरयुक्तानां वा । तद्वत् अयं पुत्रकामप्रतिषेधः किन्तु,—

त्रिस्पृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

इत्यादिवचनैरविशेषेण सर्वेषां तत्रोपवासे प्राप्ते "नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिरित्यनेन निवार्य्यते पुरुषविशेषमात्रस्य, तथापि सुतार्थिशब्देन गृहस्थमात्रमभिधीयते, तस्य सुतार्थित्वं सम्भवतीति न स्वरूपेण सुतार्थिता यत्र विद्यते ।

दिनक्षयेऽपि सा पुण्या यतीनामुत्तमा तिथिः ।

इति यतेरेव तादृश्या उत्तमत्वाभिधानात् । तत्र यतिशब्दः

किं सुतार्थित्वरहितपरः सुतार्थिशब्दो वा सुतार्थित्वसम्भावनापर-इति सन्देहे सुतार्थिशब्द एव सम्भावनापरो ग्राह्यः ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्य्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही ।

इति गृह्यसमाचस्य ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्त्र-पौत्त्रसमन्वितः ।

इत्यनयोर्वाक्ययोरेकार्थत्वाय पुत्त्रसंबन्धिमात्रपरतैव युक्ता, पुत्त्र-सम्बन्धित्वञ्च गृहस्थादिना न सम्भवतीति तदापेक्ष, एतावतैवास्य चरितार्थत्वे किमिति न विध्यनयोरिमो वाक्यभेदापादकोविशेषोऽङ्गीकर्त्तव्य ।

द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् न स्याद्दिनत्रय ।

तस्मिन् स्नान जपो होमो नोपवासो गृहाश्रमे ॥

इति गृह्यसमाचस्य द्विनत्रये निषेधदर्शनात् ।

अन्ये त्वाहुः ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

उपवास न कुर्वीत पुत्त्र-पौत्त्रसमन्वितः ॥

इति वचनात् सुतार्थिभिरिति सामान्यसुतार्थित्वं पुत्त्र-पौत्त्र-समन्वित इति विशेष उपसङ्ख्रियते, पुत्त्रवतापि विष्णुमायां नक्तं वा कार्य्यं भक्त वा किञ्चिद्भक्षयित्वोपवास कर्त्तव्य ।

उपवासनिषेधे तु भक्ष किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासे च उपवासफल भवेत् ॥

इत्यादिवचनानुरोधात् ।

अपरे त्वाहु । अथोपसंहारमनुमन्यामहे न तु भक्षप्रकल्पनं

"उपवासनिषेधे तु भक्तमित्यस्य सामान्यशास्त्रस्यैकादश्यादिमध्यनक्त-विधायकविशेषशास्त्रेण बाधात् । तेन भक्तप्रकल्पनमन्यत्र वेदितव्यं तच्चानेकप्रकारं ।

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा
फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यं ।
यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः
प्रशस्तमथोत्तरमुत्तरञ्चेति ॥

अन्ये त्वाहुः यदेतन्नक्तविधानं तत्सकामविषयं "नोपवासो गृहाश्रमे इति काम्योपवासः प्रतिषिध्यते ।

एकादशीकला यत्र द्वादश्यनुगता भवेत् ।
लुप्यते द्वादशी तत्र नोपवासः फलार्थिनाम् ॥

इति वचनात् नित्योपवासनिषेधादिकल्पप्रसङ्गाच्च । तथा पुत्र-वद्गृहिविषये निषेधमपेक्ष्य पाक्षिकविधानन्तदितरविषये नित्य-वद्विधानमिति वैरूप्यं । काम्ये तु फले रागादेव प्रवृत्तेर्निषेधो घटत इति विकल्पो नास्ति विधिव्यापारवैरूप्यं, पर्युदासे च सम्भवे मुख्ये सति उपवासे च *निषिद्धे सकामः किं कुर्यादित्यपेक्षितेन* नक्त-विधानं उचितं भवति ।

एवञ्च ।

एकादशीकलाप्येका द्वादशी यत्र लुप्यते ।
तत्रोपवासं कुर्वीत निष्कामो विष्णुतत्परः ॥

इति वचनमुपपन्नं भवतीति तदयुक्तं । पापपरिहारकाम-विष्णुसायुज्यकाम-मुमुक्षूणामप्युपवासविधानात् ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
त्रिभिर्मिश्रा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा स्मृता ।
उपवासः कृतस्तस्यां महापातकनाशनः ॥
द्वादश्यान्तु यदा भूप दिनत्रयतिथिर्भवेत् ।
तदोपवासः कर्त्तव्यो विष्णुसायुज्यमाप्नुयादिति ॥

सायुज्यमिच्छतेति क्वचित्पाठः ।

एकादशी द्वादशी च राज्यन्ते च त्रयोदशी ।
उपवासः कृतश्च मोक्षमेव प्रयच्छतीति ॥

तथा ।

दिनक्षये तु कर्त्तव्य उपवासो मुमुक्षुभिः ।

इति काम्यस्यापि विहितत्वेन विकल्पस्य तदवस्थत्वात् तथा हि विधेः प्रवृत्तिलक्षणा परिसृतेति, तस्मात्पूर्वोक्तमेव न्याय्यः ।

अन्ये त्वाहुः। यदत्र नक्तविधानं तदसामर्थ्यविषयं । न च विद्धाविद्धयोरप्यनेकत्वप्रसङ्गादेतद्विद्धाया नैमित्तिकविशेषविधानं तदसमर्थविषये असमञ्जसं स्यादिति वक्तव्यं। विद्धायां ह्येकभक्तादिरूपोपवासप्रत्याम्नायोदुर्घट एव प्रतीयते रात्रावुपवाससङ्कल्पविधानात् ।

विद्धोपवासेऽशक्तश्च दिनव्यक्ता समाहितः ।
रात्रौ संपूजयेद्देवं सङ्कल्पञ्च तदाचरेत् ॥

नक्तस्याप्यायनस्यापि स एव कालोयुक्तः एकभक्तकालस्त्वसौ न भवति ।

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्माद्दिवैव हि ॥

इति तस्य दिवैव विहितत्वान्नक्तमेव तदानीं भवतीति सम्यगुक्तमसमर्थविषयमिदमिति युक्तं सामान्यतो दिनत्रयेऽस्मिन् दिनत्रयविशेषे च पुत्त्रवतो गृहस्थस्योपवासनिषेधादनियमेन भक्तकल्पनायां प्राप्तायां नियमविधानार्थत्वेनाकाङ्क्षितसमर्पणेनार्थवत्त्वेनैव वाक्यस्योपपत्तेः तेन यथोक्तमेव साधु। एतेनैतन्निरस्तं।

एकादश्यां तथा नक्तं द्विजः कुर्याद्यथाविधि।
मार्गशीर्षशुक्लपक्षादारभ्याब्दं विधीयते॥

इति वाराहपुराणोक्तविषयं द्वादशीत्रये नक्तविधानं एकादशीचेत्युदाहृतवचने पूर्वोपवासविधायकविरोधादिति सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधात् उपवासनिषेधे चाकाङ्क्षितसमर्पणेन वाक्यस्योपपत्तेः उत्पत्तिशिष्टैकादशीबाधप्रसङ्गाच्च।

कलाप्येकादशी यत्र द्वादश्यनुगता भवेत्।
दिनत्रयेऽपि सा पुण्या यतीनामुत्तमा तिथिः॥

अत्र च यतिग्रहणं नैरर्थ्यार्थं। तथा सति पुत्त्रवतो गृहस्थस्य प्राप्त्यभावेन निषेधानुपपत्तेः। तेन यतीनां वैशिष्ट्यमात्रप्रतिपादनपरमेतत् तदयुक्तं 'उत्तमेति' दिनत्रयेऽपीत्यपिशब्देन दिनत्रयमन्तरेणापि यतीनां द्वितीया चोत्तमेति दर्शितं।

यत्तु पाद्मस्कन्दवचनं।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठ्येकादश्यथाष्टमी।
एकादशीन्तु कुर्वीत क्षीयते द्वादशी यदीति॥

तच्छुद्धिकाम-विष्णुसायुज्यकाम-मुमुक्षुव्यतिरिक्तविषयं उदाहृतवाक्यानुरोधात्।

अविद्धानि निषिद्धैश्चेत् लभ्यन्ते दिनानि तु।
मुहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः।
तदर्द्धविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः॥

'निषिद्धैः' दशम्यादिभिः, अविद्धान्येकादश्यादिदिनानि।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी।
उपवासं न कुर्वीत पुत्र-पौत्रसमन्वितः॥
एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी।
त्र्यहस्पृगहोरात्रं(१) नोपोष्यं सत्सुतार्थिभिः॥

इत्यादिवचनादुपोष्यत्वेन न लभ्यन्ते न स्वरूपेण चेत्यर्थः। यत्तु केचित् द्वादशीदिनक्षये दशमीविद्धां नित्यामेकादशीं गृहस्थः कुर्वीतेति वचनव्याख्यानं कृतं तदेवंविधसङ्कोचे कारणाभावादयुक्तं। विद्धैकादश्युपवासप्रतिषेधवचनान्युदाहरिष्यन्ते।

तत्र वाशिष्ठसंहितायां।

दशम्येकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः।
अपत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न गच्छति॥

ब्रह्मपुराणे व्रतखण्डे।

उपोष्यैकादशीं मोहाद्दशमीशेषसंयुता।
न नरः सुखमाप्नोति इह लोके परत्र च॥
धृतराष्ट्रेण मैत्रेयः पृष्टः प्राह नराधिपं।

---

(१) 'त्र्यहस्पृगहोरात्रं' इति द्वितीयचरणं छन्दोभङ्गदोषदुष्टं, परन्त्वत्र त्रिदिनस्पृगहोरात्रं इत्येव पाठः समीचीनं भाति।

यदर्थन्ते वियोगोऽभूत् पुत्राणां भार्य्यया सह ॥
पूर्वन्त्वया सभार्य्येण दशमीशेषसंयुता ।
कृता चैकादशी राजंस्तस्येदं कारणं मतं ॥
तस्मादेकादशी युक्ता दशम्या नरसत्तम ।
न कर्त्तव्या प्रयत्नेन निष्फला द्वादशी यदि ॥
यथा चैकादशी राजन् द्वादशी च तथा नृणां ।
समाप्ता तत्फला प्रोक्ता व्रतेऽस्मिंश्चक्रपाणिनः ॥
न चाहं स्वैरिणी भार्य्या न चाहमपतिव्रता ।
न चेह कलुषं येन किं पापं त्वन्यजन्मनि ॥
रामपत्न्या वचः श्रुत्वा वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ।
चिरन्ध्यात्वा महाराज तामुवाचेदृशं वचः ॥
दशम्येकादशीं पूर्व्वां समुपोष्य जनार्द्दनः ।
त्वयार्चितस्त्वया देवि तस्येदं कर्मणः फलं ॥
उपोष्यैकादशी शुद्धा नोपोष्या दशमीयुता ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं यथोद्दिष्टन्तु पारणं ॥
वशिष्ठः समुवाचेदं दृष्टोमान्धातृभार्य्यया ।
दशम्येकादशी देवि पुरा चोपोषिता त्वया ॥
तेन ते कर्म्मणा चेह सभर्त्तृसुत-बान्धवैः ।
वियोगं समनुप्राप्ता सत्यं विद्धि पतिव्रते ॥
यानि कानीह पापानि त्रैलोक्ये सम्भवन्ति वै ।
तेषां स्थानं दशम्या वै सहैवैकादशी मता ॥
सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं नश्यते नात्र संशयः ।

दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।
तत्रापत्यविनाशश्च परे तु नरकं व्रजेत् ॥
नोपोष्या दशमीविद्धा यदा चैकादशी तिथिः ।
तामुपोष्य नरो मोहात् पुण्यं वर्षशतोद्भवं ॥

तथा ।

दशम्याश्चैव विद्धायामेकादश्यामुपोषितः ।
तस्यायुः क्षीयते नित्यं नारदोऽहं ब्रवीम्यदः ॥
सायं कृतं विनश्येत सन्ततिश्च नचान्यथा ।
दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।
तत्रापत्यविनाशः स्यात् परे तु नरकं व्रजेत् ॥

तथा ।

मुहूर्त्तेनापि संयुक्ता दशम्येकादशी तथा ।
तामुपोष्य नरो मोहात् सुकृताद्धर्मात हीयते ॥

कूर्म-नारदीयपुराणयोः विष्णुरहस्ये च ।

दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किल ।
संवत्सरकृतेनेह नरोधर्मेण मुच्यते ॥
दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।
तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ।

दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः ।
एकादशीफलं तस्य नश्येद्द्वादशवार्षिकमिति ॥
यैः कृता दशमीविद्धा विधामोहेन मानवैः ।

ते गता नरकं घोरं युगान्येकोनविंशति(१) ॥

सौरधर्मोत्तरे ।

एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीमथवा पुनः ।
विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित् ॥

भविष्यपुराणे ।

पूर्वविद्धां पलार्द्धेन नन्दां पूर्णामपि त्यजेत् ।
यदीच्छेदात्मनस्त्राणं चतुर्षु नियमेष्वपि ॥
नोपोषितव्यं नक्तं च नैकभक्तमयाचितम् ।
नन्दायां पूर्वविद्धायां कुर्यादैश्वर्यमीहते ॥

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ।

दशम्या यत्र शेषस्तु एकादश्यां भवेद्यदि ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया दशमीकालमिश्रिता ॥
गङ्गोदकस्य सम्पूर्णं यथा भाण्डघटं भवेत् ।
सुराबिन्दुसमायुक्तं तत्सर्वं मद्यतां भवेत् ॥
रसाढ्यं विषं रौद्रं च पिबेत्सुखधीर्नरः ।
दशमीशेषसंयुक्तां च उपोष्यति सुव्रती ॥
एवं ज्ञात्वा मुनिश्रेष्ठ दशमीशेषसंयुता ।
वर्जिता मुनिभिः सर्वैर्वासुदेवसमीप्सुभिः ॥

नारदीयपुराणे ।

लववेधेऽपि विप्रेन्द्र दशम्येकादशी यदा ।
सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव सन्त्यजेत् ॥

---

(१) युगान्येकोनसप्ततीति ख०॥

श्रुतौ पञ्चगव्यञ्च दशम्या दूषितान्त्यजेत् ।
तथा ।
एकादशीमुपोष्य स्यादसजो दशमीयुता ।
दशमीमिश्रिता हन्ति फलमेकादशीकृत ॥
कौशिक ।
दशम्येकादशीविद्धा सुरैश्वर्य्यविनाशिका ।
पैठीनसि ।
नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी ।
दशम्येकादशीविद्धा तच नोपवसेद्बुध ॥
वार्यायणि ।
भूतविद्धा त्वमावास्या दशम्येकादशीयुता ।
दशाविद्धा तु यामघ हन्ति पुण्य पुराकृत ॥
गारुडपुराणेऽपि ।
विद्धामेकादशी विप्रास्त्यजन्येता मनीषिण ।
तस्यामुपोषितोयाति दारिद्र्य दु खमेव च ॥
स्कन्दपुराणे ।
द्वापरान्ते तु गान्धारी कुरुवशविवर्द्धिनी ।
करिष्यति च सेनामीर्मूढभावाच्छिखिध्वज ।
तेन पुत्रशत तस्या नाशमेष्यत्यसशयम् ॥
एव नन्दा न कर्त्तव्या दशमीसयुता विभो ।
कला काष्ठापि या चैव दृश्यते दशमी विभो ।
एकादश्यां तु सेनामी कर्त्तव्या न कथञ्चन ॥

एतानि वाक्यानि विद्धैकादश्यनुज्ञात्यतिरिक्तविषयाणि ।
कौर्म्मेऽपि ।

अरुणोदयवेलायां विद्धा काचिदुपोषिता ।
तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥

भविष्यपुराणेऽपि ।

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ।
न तत्रैकादशी कार्य्या धर्म-कामार्थनाशिनी ॥

तथा ।

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ।
पापमूलं तदाज्ञेयमेकादश्यामुपोषणम् ॥

तथा ।

अरुणोदये दशमी मन्थमात्र भवेद्यदि ।
दूष्यं तत्प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप ॥

नारदीयपुराणे मोहिनीवाक्यं ।
मोहिन्युवाच ।

दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।
तेन स्पृष्टं हरिदिनं तद्धन्मसुराय वै ॥
सूर्य्योदयविहीनं हि दृश्यं दृश्यञ्च लाघव ।
दशम्यन्तं प्रयच्छन्ति स्पृष्टं हरिदिनेन हि ॥
अग्निविहारकाले तु वन्ध्योपस्थानके तथा ।
प्रातः सन्ध्योपकरणे पचिसवेष्टने तथा ॥
विरामे सर्व्वदेवानां मार्ज्जनीयदने तथा ।

द्वारोद्घाटनवेलायां स्नानकाल उपस्थिते ॥
यतीनां दीक्षितानाञ्च वादित्रनिनदे कृते ।
पञ्चाकाला दशम्या च एकादशीसमन्विता ।
मदीयतां निवासार्थं यद्यस्ति मयि चेद्दया ॥
न याचे भोदयं देवा न याचे तद्दिनं हरेः ।
वैनतेयोदयं मह्यं दीयतां सुरसत्तमाः ॥
दशमी या सुविद्धा देवाः क्षीणा या सर्पशत्रवे ।
विश्रमार्थञ्च तुभ्यं(१) एतत्पुण्यं मदीयतां ॥

वसिष्ठ उवाच ।

तन्मोहिन्या वचः श्रुत्वा सुराः सर्वे महीपते ।
सुमन्त्र्य सुचिरं कालं दिगम्बरपुरोगमाः ॥
धर्मसंस्थापनायैव वैकुण्ठध्वंसनाय च ।
पाषण्डिनां हि वृद्ध्यर्थं पापसंजननाय वै ॥
उदयात्प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदा ।
पुरस्कृत्य च तमेन्द्रं तथान्यांश्च सुरान्नृप ।
ऊचुस्ते मोहिनीं देवा लोकसंक्षयणाय वै ॥
दत्ता मोहिनि ते स्थानं प्रत्यूषसमयान्वितम् ।
दुष्टं हरिदिनोपेतं दशम्यां प्राक्तनेव हि ॥
तेन लाभेन भुञ्जन्तु नैतद्दैवेन मानवे ॥

अरुणोदयवेलायां परित्यजेदिति भावः । अरुणोदयोऽपि पुराणे दर्शितः ।

---

(१) एष्यर्थमिति ग० ।

चतस्रोघटिका प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां स्नानकालस्तु गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥ इति ॥

यतीनां स्नानकाले सूर्य्यनेत्रोदयादर्वागपि घटिकाचतुष्टय-मरुणोदय इत्युक्तं भवति । एतान्यरुणोदयनिषेधवाक्यान्यपि यदा द्वादश्यां किञ्चन्मात्रापैकादशी दृश्यते त्रयोदश्यां किञ्चन्मात्रा द्वादशी तदा परित्याज्येत्येवपराणि द्रष्टव्यानि, काम्यैकादशीव्रत-विषयाणि वा ।

गारुड़पुराणे ।

सन्दिग्धैकादशी नाम वर्ज्जयेद्धर्मकाङ्क्षितः ।
पुत्र-राज्यसमृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥
अरुणाभ्युदिते काले यामिन्यैकादशी यदा ।
मधुभैकादशी नाम वर्जयेद्धर्मतत्परः ॥
पुत्र-पौत्रसमृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥
आदित्योदयवेलायामारभ्य षष्टिनाडिका ।
सम्पूर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेप्सुभिः ॥
पुत्र-पौत्रसमृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

काण्वोऽपि ।

अरुणोदयवेलायां दशमी यदि सङ्गता ।
उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

पुराणेऽपि ।

अरुणोदयवेलायां दशमी यदि सङ्गता ।
रविवार्द्धमाचापि द्वादशीमुपवासयेत् ।
तत्र मासुगत पुण्य चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

गोभिल ।

अरुणोदयवेलायां दशमी यदि सङ्गता ।
सपुत्रैकादशी तां तु मोहिन्या दत्तवान् विभु ॥

विष्णु ।

उदयादुपरिविद्धा दशम्येकादशी यदा ।
दानवेभ्य प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकशासन ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पूर्णैकादशीं त्यजेत् ।
द्वादश्यामुपवासोऽत्र चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

शङ्कायाविरोधेन सन्देहो जायते यदा ।
द्वादशी तु तदा ग्राह्या चयोदश्यान्तु पारणम् ॥
दिनक्षये च सम्प्राप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।
दशमीशेषसंयुक्तां न कुर्वन्ति कदाचन ॥

एतानि काम्यैकादशीविषयाण्येव । तथाच तेषु तेषु वाक्येषु धर्मकाह्नित-पुत्र पौत्रसमृद्ध्यर्थमित्येवमादीनि फलानि श्रूयन्ते । यदा अरुणोदयविद्धोपवासनिषेधवाक्यानि वैष्णवविषयाणि, शैवादीनान्नैकादश्युपवासाधिकारे तत्रोपवासे नास्ति दोष ।

तथाच भविष्यत्पुराणे ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।
वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतम् ॥

काम्यैकादशीनिर्णयः ब्रह्मवैवर्त्ते एकादशीप्रकरणे अरुणोदयवेधनिन्दायां शौनक उवाच ।

व्रतमेकादशीं सूत विशेषेण प्रकीर्त्तय ।
सर्वपापप्रशमनं कृते यस्मिन् भवेन्नृणाम् ॥
कीदृश्येकादशी कार्य्या कथं कार्य्या कथं हरिः ।
पूजनीय फलं किञ्च भवेत्तत्सूत कीर्त्तय ॥
उद्यापनविधानञ्च कार्य्यं व्रतफलाप्तये ।
तत्तथा सूत सर्वं हि वद सम्प्रति तत्त्वतः ॥

सूत उवाच ।

इदमर्थं पुरा शूरो वसुदेवपिता मुनिम् ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासं पप्रच्छ तव यन्मतम् ॥

शूर उवाच ।

कथिता वैष्णवा धर्म्मा व्यास मुक्तिकरा नृणाम् ।
प्रधानं तत्र सर्वेषां त्वयोक्तं द्वादशीव्रतं ॥
कीदृशी सा कथं कार्य्या किंफला कस्य पूजनं ।
विधेयमेतत्तो ब्रूहि सर्वशास्त्र हि मे मति(१) ॥

सूत उवाच ।

शृणुष्व प्रश्नवाचामुत्तरं यदुकुलोद्भवम् ।
व्यासो यथावत्तदिह वच्मि तच्छृणु शौनक ॥

---

(१) मत इति क० ।

व्यास उवाच ।

सुपुण्यैकादशी शूर यदि शल्यविवर्जिता ।
कर्त्तुं निरयपाताय शल्यया साधुपोषिता ॥
अरुणोदयवेलायां या स्तोकापि तिथिर्भवेत् ।
पूर्णा इत्येव समाख्या सम्भूता सोदयं विना ॥
तत्र चेद्दशमीवेधोऽतिवेधो वापि जायते ।
तदाविधाय वा योगो रक्षणं सफलं भवेत् ॥
यद्वैतद्दशमीशल्यं सम्यगाख्यं द्वादशीदिने ।
यद्दत्तं शोधयित्वा तु सम्यक् पञ्चार्ककोविदैः ॥

ततः शल्या परिवर्जनीया
धर्मार्थ-कामेषु बुधैर्मनुष्यैः ।
विहीनशल्यापि विवर्जनीया
यदापनोदह्निमुपैति यद्वः ॥

शल्यं वेध इति प्रोक्तं पुराणार्थविचक्षणैः ।
तत्त्याज्यं दूरतो गाङ्गं सुराबिन्दुयुतं यथा ॥
चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥
त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥
तदादिवेधरहितामुपोष्यामाहुरापरीम् ।
विपरीतं परित्याज्यमाधवस्य दिनत्रयम् ॥
नन्दा प्रातर्भवेद्भद्रा मध्ये प्रान्ते भवेज्जया ।

द्वैवं दिने चयं पूर्णा नन्दा भद्रेति चासुरं ।
त्रयोदशीदिने प्राप्ते द्वादशी लभ्यते यदा ।
द्वादशद्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥
त्रयोदश्यां दिने प्राप्ते द्वादशी कलया भवेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥
विशेषवाक्यनियमैर्द्वादशी लङ्घिता नृणां ।
करोति धर्महरणमस्नाते च सरस्वती ॥
नन्दापूर्णां तथाप्राप्तां तस्माद्भद्रामुपावसेत् ।
पूर्णादिने च भद्राणां नन्दां सूर कथञ्चन ॥
ये तु मिथ्याभिधानेन मोहयन्ति नरा भुवि ।
विमूढा पापिनस्तेषां रौरव शरणं चिरं ॥
अध्यापयन्त्यविज्ञाय पण्डितम्मन्यबुद्धयः ।
कारयन्त्यबुधा लोके द्वादशीं दशमीयुतां ॥
ये कारयन्ति कुर्वन्ति द्वादशीं दशमीयुतां ।
शुद्धये तन्मुखं वीक्ष्य सूर्यदर्शनमाचरेत् ।
नमो नारायणायेति जपेद्वा द्वादशाक्षरं ॥
कृते पापे तु तापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥
वराका किन्नु जानन्ति प्राणिनां कार्य्यचिन्तनम् ।
धिग्विमूढधियः पापान् धर्मविघ्नकारिणः ॥
द्विषितो भगवान् तेन द्वादशी दशमीयुता ।
कृता येन द्विजश्रेष्ठ सम्यगुक्तं मया तव ॥

संस्थितो भगवान् कृष्णो द्वादशीस्पर्शमुपागतः ।
तस्मादसंशयं त्याज्या द्वादशी दशमीयुता ॥
भस्मा शरीरं देवस्य भद्रा ख्याता यशोऽव्ययः ।
तस्मात्सर्वं त्यक्त्वाऽस्मात्मानमनूपवासयेत् ॥
द्वयोर्विवदतोः श्रुत्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।
पारणन्तु त्रयोदश्यां एष शास्त्रविनिर्णयः ॥
द्वादशी दशमीयुक्ता यच शास्त्रे प्रतिष्ठिता ।
न तच्छास्त्रमहं मन्ये यदि ब्रह्मा स्वयं वदेत् ॥
कुर्वतामिव पापानि घोरं पश्यत यादृशं ।
कारयन्तीं नरान्मूढान् नरकान् प्रापिनः कथं ॥
द्वादशी दशमीविद्धा गान्धार्या समुपोषिता ।
तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
अर्द्धरात्रेऽपि वेधाद्विद्दशम्या वेध दृश्यते ।
अरुणोदयवेलायां नावकाशो विचारणे ॥
कपालवेध इत्याऽऽचार्या ये हरिप्रिया ।
न तन्मम मतं यस्मात् त्रियामा रात्रिरिष्यते ॥
तस्मात्तदेव वदन दैविकं धर्मसाधनं ।
सुखप्रसङ्गरतस्यागतस्य वेधस्य निश्चितः ॥
सूत उवाच ।
कीदृशश्च भवेद्वेधो योगो विप्रेन्द्र कीदृशः ।
वेध-योगौ समाचक्ष्व तयोर्दृष्टमुपोषण ॥
भीष्म उवाच ।

चतस्रो घटिकाः सूर अरुणोदयनिश्चयः ।
चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः ॥
अरुणोदयवेधः स्यात् सार्द्धन्तु घटिकात्रयम् ।
अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासन्दर्शनाद्रवेः ॥
महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः ॥
यातुधानप्रस्त योगे महावेधन्तु वाध्कले ।
अभाशुरस्यातिवेधे मोहिनी वेधलेखिनी ॥
दशम्या मान्तविद्धं हि यथद्दुष्टं हरेर्दिनम् ।
मत्पुरा निपुधेर्दत्त मोहिन्यै तद्विपर्ययात् ॥
परसैकादशीत्यागो न कार्य्यो दशमीयुता ।
सूर मे निश्चयः सोऽयं न हता द्वादशी शुभा ।
दशमीशेषसंयुक्ता किं पुनर्वेऽभाषिते ॥

इत्थं विचार्य्य निपुणै मह विद्धैकादश्यां द्वादश्यामभावे द्वादश्याश्च त्रयोदश्यामभावेऽपि "एकादशी दशाविद्धा पक्षद्वयौ विवर्ज्जयेत् । पक्षहानौ स्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुताम्" ॥ इति श्रुतेरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा प्रतिपदि वृद्धावेऽपि शुद्धा द्वादश्येव "तिथिहानौ प्रयोक्तव्या समस्तैकादशी यदि । उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यान्तु पारणम्" ॥ इत्यनुसारादुपोष्या, विद्धोपवासश्चापि विवर्ज्जनीया, "यद्यद्यतो वृद्धिमुपैति पक्ष" इति । यद्यपि स्मार्त्त *तथापि एकादशीं दशाविद्धामित्यस्य "समस्तैकादशी यदीत्यस्य* च विशेषणस्यान्यथानुपपत्त्या विद्धेतरशब्दस्य चात्यान्तात्सवापित्वेमा-

युपपत्तेः "अविद्धानि निषिद्धेषु लभ्यन्ते दिनानि तु। मुहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्येवैकादशीतिथिः" ॥ इत्यविद्धाप्राप्तिनिमित्तविद्धानुग्रासत्युक्तघटिकादशकापेक्षयाभ्यधिकविद्धापि तिथिर्वर्जनीयेत्येव व्याख्येय।

एवैव च।

दशमी पूर्णमासस्य सम्पूर्णा मुहूर्त्ते यदि।
द्वितीयेऽह्नि नृपश्रेष्ठ सा भवेत्पक्षवर्द्धिनी ॥

इत्याख्यायते।

अधोक्षीकिन्याद्यष्टभेदनिरूपणं।

ब्रह्मवैवर्त्ते।

एकादशीव्रतं सर्वव्रतानां प्रवरं स्मृतं।
तदहं सम्प्रवक्ष्यामि समाकर्णय साम्प्रतं ॥
विशोधनमिदं पुंसां शुद्धकार्य्येष्वेव परं।
तत्स्वरूपं श्रुतं तीर्थस्नानादप्यधिकं विदुः ॥
एतत्सारमिदं तत्वमिदं सत्यमिदं व्रतं।
मापयितव्यमिदं सम्यगदेकादश्युपोषणं ॥
विशेषश्च विशेषो द्वादशीषु द्विजोत्तम।
भवन्त्यष्टौ परिख्यातास्ता शृणुष्व यथोदिताः ॥
उन्मीलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी।
द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा द्विज ॥
तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापराश्वथा।

सप्तजन्मार्जितं पापं प्रशमयन्ति ताः ॥
एकादशी तु सम्पूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ।
उन्मीलनी समाख्येह कथिता पापनाशिनी ॥
द्वादश्यामुपवासस्तु द्वादश्यामेव पारणम् ।
वञ्जुली नाम सा प्रोक्ता हत्यायुतविनाशिनी ॥
अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ।
अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्पृशा सा हरेः प्रिया ॥
कुहूराके यदा वृद्धिं प्रयाते पक्षवर्द्धिनी ।
विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ॥
पुष्य-श्रवण पुष्याद्य-रोहिणीसंयुता क्रमात् ।
उपोषिता समफला द्वादश्योऽष्टौ पृथक् पृथक् ॥
सहस्रमपि सा पूर्वा विशोधयति भार्गव ।
वञ्जुलीति द्वितीया सा हत्यायुतविनाशिनी ॥
महापापानि चत्वारि शोधयेत् त्रिस्पृशा तथा ।
कुरुतेऽशेषकलुषविच्छेदं पक्षवर्द्धिनी ॥
जया जयन्तु विजया प्रेतमोक्ष तथापरा ।
जयन्ती नरकच्छेदमपि दुष्कृतकारिणाम् ।
अष्टमी तु समाख्येह महापातकनाशिनी ॥
तावत्पापानि देहेषु दुःसहा यमयातना ।
कुर्वन्ति प्राणिनां यावन्नैतदुन्मीलनीव्रतम् ॥
यच्च दीयते दानं हूयते यच्च वह्निषु ।
सर्वं तदक्षयं प्राहुरुन्मीलिन्यां महर्षयः ॥

वञ्जुली वासरे यत्र संप्राप्ते गरुडध्वजः ।
स्वस्थानादस्य धामैत्य कुरुते वाञ्छितं श्रियं ॥
वञ्जुलीविमुखं मर्त्यमालोक्य रविनन्दनः ।
कुरुते संविदं साकं चित्रगुप्तेन हर्षितः ॥
नयमेष्यति मन्दात्मा विष्णुमतबहिष्कृतः ।
अयं ममेति तत् पुण्यं मार्जयाद्य पुराकृतं ॥
शिरोभिर्भिन्नराशीनां मार्येऽद्यैव प्रधावते ।
यान्ति विष्णुपराः स्वर्गमपि दुष्कृतकारिणः ॥
द्वादश्योऽष्टौ समाख्याता याः पुराणविचक्षणैः ।
तासामेकापि विद्धा चेत् हन्ति पापं पुराकृतं ।
तदेव विपरीतेन हन्ति पुण्यं पुराकृतं ॥
आयाति सहसा पुण्यप्रसारेण हरेर्दिनं ।
प्रत्यक्षे कुरुश्रेष्ठ विशेषणसंयुतं ॥
महाव्यानमपि त्यक्तं यदि पुण्यबहिष्कृतैः ।
तदेतदमृतं प्राप्तं कराद्विगलितं क्षणात् ॥
एकादशीस्वरूपेण धर्मः साक्षाज्जनार्दनः ।
तच्छरीरघ्नमाकुर्वन्वञ्जुलीलिखितं गतं ॥
विहाय वञ्जुलीं पापाः करिष्यन्ति परान्तिथिं ।
न च राजन् विजानन्ति प्राणिनः मौरचक्षुषः ॥
स्वार्थविनिर्णयान् धिक्तान् नीचान् पण्डितमानिन ।
ये गर्त्तायतनं सर्वप्राणिनां कारयन्त्युत ॥
ये कारयन्त्यविबुधाः शास्त्रमुक्ता हैतुकाः ।

प्राणिनस्तत्कृतं पापं तेषां गच्छत्यसंशयं ॥
तेषां निरभिमानैस्तु भूत्वा शास्त्रानुसारिभिः ।
यथावदुपदेष्टव्यं न भाव्यं कलुषाशये ॥
सर्वव्रताद्याचरणं सर्वतीर्थाभिषेचनं ।
सर्वदानप्रदानञ्च समं स्यादन्मुलीव्रतं ॥
तथाश्वदानं विप्राय विधाय श्रद्धयान्वितं ।
प्राप्नोति मनुजो विप्रोऽकल्मषं लब्धसिद्धिं ॥
लक्ष्मी-नारायणं देवं सौवर्णं तत्र पूजयेत् ।
यथाशक्त्यश्वदानञ्च दत्वा वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥
हन्ति त्रिपौरुषं पापं वञ्जुली भक्तितः कृता ।
स एव सर्वशास्त्रार्थं सर्वबुद्धिमतां मता ॥
हितं सर्वं समीचीनं यद्वञ्जुल्यामुपोषणं ।
उपवासं यथा श्रद्धा दानं ब्राह्मणपूजनं ।
विधाय वञ्जुलीस्त्रैव पुरुषो याति सद्गतिं ।
एवमुन्मीलिन्याद्यष्टैकादशीमाहात्म्यं विस्तरेण निरूप्योपसंहृतं ।

एवं समस्तवरधर्मगुणाश्रितं वै
चैकादशीव्रतमिदं निखिलं हेतुयुक्तं ।
शास्त्रान्वितो हरिरतस्तु हरिप्रियं यः
शुद्धं पुनः प्रकुरुते लभते स मुक्तिम् ॥

इत्युन्मीलिन्याद्यष्टनिरूपणं ।

अपरे त्वाहुः । परतोद्वादशीसद्भावे सति सर्वथा शुद्धद्वादश्या-
मुपवासस्तदभावे तु विद्धैकादश्यामिति ।

तथाच श्रुतिः।

एकादशीं दशाविद्धां पक्षद्वौ विवर्जयेत्।
पञ्चदशौ स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुतां।

'लङ्घयेत्' उपवसेदित्यर्थः।

वायुपुराणे।

एकादशी दशाविद्धा द्वादशी च परेऽहनि।
द्वादशी तु तदोपोष्या धर्म्म-कामार्थसाधनीति॥

तदयुक्तं परतो द्वादश्यभावेऽपि शुद्धद्वादश्यामुपवासविधानात्।

तथाच कूर्म्म-पद्मपुराणयोः।

एकादशी दशाविद्धा परतो द्वादशी न चेत्।
तदोपोष्या द्वादशी तु त्रयोदश्यान्तु पारणम्॥

अन्यान्यप्येवंविषयाणि वचनानि प्रागदर्शितानि। न च परशुद्धैकादशीविषयमिदं वचनजातं, "तदोपोष्या द्वादशीति वचनात्। तथा हि द्वितीयैकादशी ग्राह्येति वक्तुमुचितं न तु द्वादशीति। केचित्तु सन्यासिविषयमिदं वचनजातमित्याहुः, तन्मन्दं प्रमाणाभावात्। न च "शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः। पारणन्तु त्रयोदश्यामिति वचनं प्रमाणं। न ह्येतेन वचनेन शुद्ध-द्वादश्युपवासः सन्यासिनां विधीयते, किन्तु मुमुक्षूणां। न च सन्यासिनामेव मुमुक्षुतेति नियमः। किञ्च क्षत्रियादेरपि शुद्ध-द्वादश्युपवासो विधीयते "क्षत्रियैर्वैश्यैस्तथा शूद्रैः किमन्यच्छ्रोतुमर्हसीति वचनेन, तच न शूद्रादेः सन्यास सम्भवति। किञ्च यतीनामपि विद्धैकादश्युपवासो विधीयते।

एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते ।
ग्रहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः ॥

इति मत्स्यपुराणवचनेन ।

अन्ये त्वरुणोदयविद्धैकादश्युपवासविषयः, तदूर्ध्वविद्धविषयास्तन्निषेधाः, शुद्धद्वादश्युपवासविषयस्त्वेत्याहुः । तदसत् । अरुणोदयविद्धैकादश्युपवासनिषेधानां प्रागुदाहृतत्वात् ।

अन्ये तु यदा विद्धैकादशीद्वादश्याश्च श्रवणश्च भवति तदा विद्धैकादश्युपवासनिषेधाः शुद्धद्वादश्युपवासविधयश्च । विद्धैकादश्युपवासविधयस्तु एकादश्यन्तरविषया इत्याहुः । एकादश्यामविद्धायां श्रवणे प्राप्ते शुद्धद्वादश्युपवासविधानात् । तथाच नारदीयपुराणे ।

एकादश्यामविद्धायां सम्प्राप्ते श्रवणे तथा ।
उपोष्या द्वादशी पुण्या उभयोर्दैवतं हरिः ॥

स्कान्दपुराणे ।

मासत्रयादेऽप्युपस्थिते इति चतुर्थपादः पठ्यते ।

कूर्मपुराणे ।

एकादशी दशाविद्धा श्रवणश्च भवेत्तथा ।
उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

किञ्चैवविधैकादश्युपवासप्रकरणपाठोऽनर्थकः स्यात् ।

अपरे विद्धैकादश्युपवासोद्दिनत्रयविषयः अन्यत्र शुद्धद्वादश्युपवासोद्दिनद्वयविषयः । अन्यत्र शुद्धद्वादश्या दिनत्रयस्पृशे देवैनोपोष्या "दशमीयुतेति वचनादित्याहुः । तदप्ययुक्तं एकादशीदिनत्रयेऽपि शुद्धद्वादश्युपवासविधानस्य दर्शितत्वात् ।

अन्ये तु "विद्धाप्येकादशीत्यादिवचनजातं परतो द्वादश्यभावे सति शुद्धैकादशीप्रशंसार्थं । परतोद्वादशी न चेद्विद्धापि ग्राह्या किमुताविद्धापि । तथाच मूलान्तरकल्पनाभावेऽपि विद्धैकादश्युपवासनिषेधवचनानामसङ्कोचश्च भवेत् विष्णुरहस्याद्युपक्रमोपसंहारपर्य्यालोचनया चायमेवार्थः प्रतीयत इत्याहुः । तत्र "दिनक्षयस्तेन द्वैधीतिवचनं कथमिति चिन्त्यम् ।

केचित्तु परतोद्वादशीसद्भावे सति द्वितीयैकादश्युपवासं सर्वेषां मान्यमित्याहुः ।

तथाच भविष्यत्पुराणे ।

तृतीयेऽहनि सम्प्राप्ते द्वादशी यदि दृश्यते ।
द्वितीयैकादशीं कुर्य्यात् प्रथमान्तु विवर्जयेत् ॥
द्वादश्येकादशी युक्ता द्वादशी परतो यदि ।
द्वादशीमिश्रितोपोष्या तिथिरेकादशी तदा ॥
द्वादश्येकादशी यत्र द्वादशी परतो भवेत् ।
तत्रोपोष्या द्वितीया तु द्वादश्यामेव पारणमिति ॥

तदयुक्तं ।

परतो द्वादश्यभावे द्वितीयैकादश्युपवासविधानात् ।

तथाच ब्रह्म-वाराह-स्कन्दपुराणेषु ।

दशमीशेषसंयुक्ता यदि वृद्धिमती भवेत् ।
तदोपोष्या द्वितीया स्यात् त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

स्कान्दपुराणे ।

द्वादश्येकादशी यत्र संयुता[1] मुनिसत्तम ।

(१) सङ्गतेति क० ।

तामुपोष्य नरः कुर्य्यात्त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

कूर्म्मपुराणे ।

एकादशी कलाप्येका परतो द्वादशी न चेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति ॥

न च परतोद्वादशीसद्भावविषयाण्येतानि वचनानि "त्रयोदश्यान्तु पारणमिति वचनात्, तदा द्वादश्यां पारणमिति वाच्यं न तु त्रयोदश्यामिति ।

केचित् सन्न्यासिविषयमिदं वचनजातं ।

यदा तु दशमीविद्धा द्वादशीमपि संस्पृशेत् ।
एकादशी तदोपोष्या द्वितीया मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥
एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि भवेद्यदि ।
तदोपोष्या द्वितीया तु विष्णुसायुज्यमिच्छता ॥

इति वचनादित्याहुः । तदसद्, न हीदं वचनद्वयं सन्न्यासिनां द्वितीयैकादश्युपवासमाह, किन्तु मुमुक्षूणां । न च सन्न्यासिनामेव मुमुक्षा, गृहस्थादेरपि तत्सम्भवात् । ननु च यानि त्रयोदशीपारणपराणि तेष्वेव "तत्र क्रतुशतं पुण्यं इत्यादिफलश्रवणं, तानि काम्योपवासाभिप्रायाणि, विद्धोपवासविधिपराणि वा नित्योपवासविषयाणीति व्यवस्था किं न स्यादेवं ।

यदि दैवात्तु संभिद्येदेकादश्यां तिथिक्षयं ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणं भवेत् ॥
द्वादश्येकादशी यत्र द्वादशी परतोऽपि वा ।
द्वादशीपारणं कुर्य्यात् क्रतुकोटिफलं लभेत् ॥

इति द्वादशीपारणेऽपि फलश्रवणाविशेषात्।

किञ्च।

सर्वैवैकादशी कार्य्या द्वादशीमिश्रिता नरैः।
प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्य हि पारणम्।
पारणन्तु त्रयोदश्यां निष्कामाणां विमुक्तिदम्॥

इत्यादिषु त्रयोदशीपारणस्यापि नित्यतावगमाच्च। अतोऽत्र फलश्रुतिः अपि अर्थवाद इति मन्तव्य।

अपरे त्वाहुः।

विद्धैकादश्या निर्णये वस्तु कीदृग्वेध इति तावत्कथ्यम्।

अर्द्धरात्रात्परा यत्र एकादश्यास्तु लभ्यते।
तत्रोपवासनं कर्त्तुं न चेच्छेद्दशमीकला॥

इति स्कान्दालोचनयार्द्धरात्रादूर्द्ध्वं दशमीसम्बन्धस्य वेधत्वावगमात्।

आदित्योदयवेलायां प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता।
एकादशी तु सम्पूर्णा विद्धान्या परिकीर्त्तिता॥

इति स्मृते सूर्य्योदयात् प्राग्घटिकाचतुष्टये दशमीसम्बन्धस्य वेधत्वावगमात् "सूर्य्योदयस्पृशा त्याज्या दशम्या गर्हिता सदेति स्कान्दालोचनया च सूर्य्योदये दशमीसम्बन्धस्य वेधत्वावगमात्, सूर्य्योदयात् प्राग्दशमीसम्बन्धस्य वेधत्वे तदूर्द्ध्वकालीनस्य सुतरां वेधत्वसिद्धेः "सूर्य्योदयस्पृशा त्याज्येति वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्वेधकत्वे वा तद्वेधकत्वाभिधायकवाक्यविरोधप्रसङ्गात्।

अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धन्तु घटिकात्रयम्।
अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासन्दर्शनाद्रवेः।

महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्केण दृश्यते ॥
या तिथिः सूयते राजन् प्रातर्वेधावलोकिनी ।
स वेध इति विज्ञेयो योगः सूर्योदये स्मृतः ॥

इति चातुर्विध्यस्याप्यालोचनाय विषयतारतम्याद्दोषतारतम्य-माभाति । तदुक्तं कर्माङ्गकालदोषस्य पुरुषे दोषानापादकत्वात् कर्मणश्च स्वसाध्यफलसाधकत्वातिरिक्तदोषाभावादल्पवेधेऽपि च कर्म-वैगुण्यात् फलासिद्धेः कर्मदोषतारतम्यायोगात् ।

दशमीशेषसंयुक्तां न तु कुर्यात् कथञ्चन ।
गान्धार्या पुरा दत्ता दशम्याः शेषसंयुता ॥
उपोषिता प्रमादेन प्रायश्चित्तञ्चरेत् द्विजः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वाणस्तत्फलेन विनाशितः ।
स गच्छत्यन्धतामिस्रं नरकं भयदारुणम् ॥
अज्ञानात् यदि वा मोहात् कुर्वन्नेकादशीं नरः ।
दशमीशेषसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं भवेत् ॥
तच्च कृच्छ्रं नरश्चीर्त्वा गाञ्च दद्यात् सवत्सिकाम् ।
सुवर्णस्याक्षिकं देयं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥

इति विहितेन प्रायश्चित्तेन परिहृते वैगुण्ये बहुविधेऽपि सम-ग्रफलसिद्धेः ।

यातुधानमतं योगे महावेधस्तु वाष्कले ।
जम्भासुरस्यातिवेधे मोहिनी त्रिलवेधनी ॥

इति जम्भासुरभाषितया निन्दितातिवेधमात्रविषयत्वेनास्य प्रायश्चित्तस्य वेध-महावेधादौ तदनुसारेण प्रायश्चित्ताल्पत्व-महत्त्वस्य-

कल्पनात् प्रायश्चित्तवैषम्येण वैगुण्याख्यकर्मदोषवैषम्यावगतेस्तारतम्यं युक्तमिति चेत् । न ।

दशमीशेषसंयुक्ता न तु कार्य्या कथञ्चन ।

इति सामान्यविषयनिषेधानुसारात् "जम्भस्येयं पुरा दत्तेति निन्दार्थवादस्य जम्भहरणस्योपलक्षणत्वावगमे प्रायश्चित्तविषयव्यवस्थापनाशक्तेः ।

प्रायश्चित्तन्तु, कर्त्तव्यं प्राप्यर्थन्तु व्रतस्य वै ।
निश्छिद्रं जायते येनद्धर्मसन्तानमेव च ॥
ब्राह्मणान् भोजयेत् त्रिंशच्चास्य दद्यात्सवत्सिकां ।
सुवर्णमाषकं देयं तिलद्रोणमथापि वा ॥

इति स्मृत्यन्तरे च विषयविशेषाप्रतीतेः स्मृतस्य च प्रायश्चित्तस्य विशिष्टविषयकल्पनेऽपि विषयान्तरेऽपि तदेव प्रायश्चित्तमस्त्वेवेति निर्णेतुमशक्यत्वात् वैगुण्यवैषम्यकल्पनया प्रायश्चित्तवैषम्यकल्पना प्रायश्चित्तवैषम्यकल्पनया च वैगुण्यवैषम्यकल्पनेत्यन्योन्याश्रयतापत्तेर्न प्रायश्चित्ततारतम्याद्दोषतारतम्यकल्पनं युक्तं । वेधातिवेधसद्भावे-धयोर्माख्यत्वात्तुर्विध्यस्तेव । "एतानि वै दश यज्ञायुधानीति यज्ञायुधव्यपदेशस्य "स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गलोकं यातीत्यर्थवादौपयिकत्ववत् "यातुधानप्रत योग इत्यादिनिन्दार्थवादौपयिकत्वसम्भवात् तद्बलादपि दोषतारतम्यकल्पना युक्ता, तस्मात्सर्ववाक्योपपत्त्यर्थमेव वक्तव्य, "सूर्योदयस्पृशा ह्येषेत्याच सदेति श्रवणात् सूर्योदये दशमीस्पर्शस्य नित्ये काम्ये चैकादशीव्रते गर्हितत्वप्रतीतेः "दशमीशेषसंयुक्तेत्यत्रापि संयुक्तशब्दश्रवणात् "योगः सूर्योदये सत-

इति योगयपदेशस्य सूर्योदये दशमीसम्बन्धस्य निषेधप्रतीतेः।

दशम्याः शल्यमादाय यदोदेति दिवाकरः।

तेन स्पृष्टं हरिदिनन्तत् जम्भासुरस्य तु॥

इतिवाक्यान्तरे च सूर्योदये दशमीसम्बन्धस्य जम्भासुरभागित्वेन निन्दनात् "जम्भेयं पुरा दत्तेति निन्दाया अपि तद्विषयत्वापत्तेः सूर्योदये दशमीसम्बन्धस्यैव निषिद्धत्वादेषोऽवसीयते। ततः प्राचीनानान्तु सम्बन्धानां मध्ये।

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते।

पापमूलं सदा ज्ञेयं एकादश्युपवासिनाम्॥

इति निन्दाश्रवणेऽप्यरुणोदये तु दशमीसम्बन्धस्य।

अरुणोदये तु दशमीगन्धमात्रं भवेद्यदि।

त्याज्यं तत् प्रयत्नेन वर्जमीय नराधिप॥

इति निषेधश्रवणेऽपि च।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदय।

वैष्णवेन तु कर्त्तव्य तद्दिनैकादशीव्रतं॥

इतिस्मृतेर्निषेधस्य विष्णुसायुज्यकामाख्यवैष्णवविषयत्वावगमात्।

उदयात् प्राक्त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदा।

सन्दिग्धैकादशी नाम वर्ज्जयेद्धर्मकाङ्क्षिभि॥

इति च।

वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्माधर्मविदुत्तम।

इति धर्मशब्दस्य "विष्णुनामसुणाठायनेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्निति सम्बलित्वाद्धर्मशब्दवाच्यतयावगतेन यज्ञेन

आदित्योदयवेलायामारभ्य षष्टिनाडिका ।
सम्पूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपोष्य हरिप्रिये ॥

इत्येतत् "महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यत इति स्मृत्य-न्तरालोचनया,

रविचकाद्वैस्यापि दशमी श्रूयते यदि ।
तदापि द्वादशी ग्राह्या चयोदश्यान्तु पारणं ॥

इति स्मृत्यन्तरालोचनयाप्यङ्गीदित्योदये दशमीसम्बन्धवर्जनोऽर्थः "यथादीनि च धर्मस्य फलानीति व्यवस्थितमिति मीमांसावार्त्तिका-भिधानात् धर्मफलशब्दस्य "यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् इत्येकादश्युप-वासाख्यधर्मफलतया स्मृतिभोगवाचित्वावगते तत्तत्कामविषय,धर्म-काङ्क्षि-धर्मवृद्धि-धर्मफलशब्दानां सम्प्रचलोकमविद्धार्थताभ्युपगमे महदोदयवेधप्राप्त्यधर्मसमाप्तिघटिकाद्वयवेधे समाप्तस्यापि धर्मस्या-निरूपविद्धिरुद्धसूर्योदयवेधेऽतिशयितस्यापि धर्मस्य प्रतिबन्धादिव-शात् फलावाप्तिरित्यापत्तेर्विपरीतवेधतारतम्यप्रसङ्गात् प्रथमोवेधो द्वितीयोऽतिवेध तृतीयोमहावेध इति व्यपदेशा निरालम्बना स्युः, समाप्तस्यापि कर्मणः श्रेयस्करत्वाख्यधर्मत्वासिद्धावपि धर्मकाङ्क्षिशब्देन विवक्षिताया धर्मफलावाप्तिशब्देनापि तस्या एव विवक्षाप्रतीतेर्मंक्षवे-धव्यवस्था निरालम्बना स्यादतोऽस्मदुक्तैव धर्मकाङ्क्षि-धर्मवृद्धि-धर्म-फलाप्तिशब्दव्याख्या युक्ता सूर्योदयोत्तरकालदशमीस्पर्शनिषेधवचनम्-कालदशमीस्पर्शनिषेधानामपि सर्वविषयत्वाभ्युपगमे तु धर्मकाङ्क्षा-दिशब्दानर्थक्यापत्ति । "यस्मिन्नेकादशी नाम वर्ज्या स्याद्धर्मकाङ्क्षि-भिरित्येतदुत्तरस्य "पुत्तराक्षसहत्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेद्वियस "सम्प्र-

दशम्येकादशी नाम वर्जयेद्धर्मवृद्धय इत्येतदुत्तरस्य च "पुत्र-पौत्रसमृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेदित्यस्य "सङ्कीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेप्सुभिरित्येतदुत्तरस्य च "पुत्रपौत्रसमृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेदित्यस्यारुणोदयादिविद्धैकादशीविषये फलान्तरकामस्य द्वादश्युपवासविधायकत्वात् न तद्ग्रन्थेनारुणोदयादिविद्धैकादशीनिषेधानां फलान्तरकामविषयत्वं शङ्कनीयं। "पापमूलं सदा ज्ञेयमित्यादौ निन्दामात्रत्वात्स्कन्दवाक्यस्य विष्णोरियमाज्ञेत्यपि च व्याख्यातं प्रकरणात्तदाश्रवणमात्रेणारुणोदयकाले दशमीस्पर्शनिषेधस्य सर्वविषयत्वापत्तिः। "अरुणोदयवेलायां विद्धा काचिदुपोषिता। तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेदित्यपि निन्दामात्र।"सूर्योदयस्पृशा ह्येषा दशमी गर्हिता सदेत्यस्य तु निषेधार्थत्वात् 'अविद्धानि निषिद्धैर्येत् न लभ्यन्ते दिनानि तु।मुहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः ॥इत्यादिविरोधापत्तेरेकादश्या द्वादश्या परतो वा सत्त्वे चेत्येव सदाचारव्याख्यानयोगात्सर्वनित्य-काम्यैकादश्युपवासविषयत्वव्याख्यानयोगात्सर्वं नित्य-काम्यैकादश्युपवासविषयत्वमस्यैव युक्तं, "उदयादूर्ध्वविद्धा तु दशम्यैकादशी यदा। दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकशासन इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् सूर्योदयोत्तरकालस्पर्शिनी सूर्योदयस्पृगाशब्देनोक्तेति गम्यते।तस्मात् सूर्योदयोत्तरकालदशमीस्पर्श एव सर्वविषयो वेध, अरुणोदयघटिकाद्वयाद्यसूर्योदयकालान्तु दशमीस्पर्शा यथाक्रमं विष्णुसायुज्यमुक्तिकामैकादश्युपवासविषया एवेति सिद्धं। अर्द्धरात्रात्परा दशमी कस्या भण्यते तत्रोपवासं नारभेतेत्येव प्रथमारम्भविषयतया व्याख्येय तदेतदयुक्तं। तत्र यत्तावदुक्तं कर्माङ्गकालदोषस्य पुरुषदोषापादकत्वादिति तद-

युक्तं कर्माङ्गकालनिषिद्धकाले कर्मानुष्ठाने सर्ववाक्येष्वपि पुरुषदोषस्यैवाभिधानात् बाधकाभावाच्च तत्त्यागानुपपत्तेः। यदपि वैष्णवशब्देन विष्णुसायुज्यकामोऽभिधीयत इत्युक्तं तदपि न विष्णुप्रीतिकामविष्णुभक्तानामेकादश्युपवासविनाशस्याभिधानात्। धर्मकाङ्क्षि-धर्मवृद्धि-धर्मफलशब्दानां लोकप्रसिद्धार्थत्यागमयुक्तं, वेधतारतम्यं च पुरुषदोषतारतम्यादुपपद्यते, अरुणोदयविद्धैकादशीनिषेधानां फलाफलकामविषयत्वमप्येकवाक्यतावशादवगम्यते, "पापमूलं सदा ज्ञेयमित्यत्र सदाशब्दस्य "सूर्योदयस्पृशा सैषा दशमी गर्हिता सदेति च विद्धानुपपद्यतिरिक्तविषयत्वोपपत्तेः न चशब्दस्य विष्णुपरत्वेन क्लिष्टकल्पनया व्याख्यानं युक्तं तस्मादाचार्योक्तमेव साधीयः।

अथैकादशीद्वादश्युपवासकालनिर्णयः।

यदैकादशीमिश्रायां द्वादश्यामेकादशीव्रतं प्राप्नोति द्वादशीव्रतञ्च तदैकेनोपवासेनैकादश्युपवासो द्वादश्युपवासश्च सिध्यति। यदा त्वेकादश्यां पृथगुपवासः सम्पूर्णत्वेन प्राप्नोति द्वादश्यां च पृथक् तदोपवासद्वयं कर्त्तव्यं "एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीमप्युपोषयेत्। न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्दैवतं हरिः"॥ इतिविधानात्। "उभमासे व्रती पूर्वं नैव कुर्याद्व्रतान्तरमिति समाप्तिश्च पारणेन। तदभावे उपवासद्वयेऽपि क्रियमाणे पूर्वव्रतस्यासमाप्तेर्विधिलोपः प्राप्नोति। सोऽप्येकदेवतात्वेन परिहृतोभवत्येव। "एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्। पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशय"॥ एतदुपवासद्वयासमर्थं प्रत्युच्यते। यदैकस्मिन्नुपवासे असमर्थस्यैकभक्तादि विहितं तद्दोपवासद्वयासमर्थं प्रति किन्तु वक्तव्य। एकादश्युपवासेन नित्यं सर्वेषां सर्वदा हितं तथा

द्वादश्युपवासमप्यत्र काम्यमन्यदेव सर्व्वेषां सर्व्वदा विहितं, मार्कण्डेय-प्रद्युम्नसंवादे मार्कण्डेयेन पूर्व्वमेकादश्यामुपवासो द्वादश्यां पारणमित्युक्तानन्तरं द्वादश्यामुपवासं त्रयोदश्यां पारणमित्युक्तं। तद्विषयं वचनद्वयं श्रुत्वा प्रद्युम्न उवाच।

नोपोष्या द्वादशी राजन् पुराणे परिकीर्त्तिता।
तथापि मुनिशार्दूल प्रागुक्तं तत्पृच्छ्य मे॥
पारणे या कृता ब्रह्मन् द्वादशी केशवप्रिया।
उपोष्या या कृता ब्रह्मन् तथा ह्येकादशी शुभा॥
द्वादश्यां पारणं कार्य्यमेकादश्यां हि सत्तम।
पुराणविहिते मार्गे निषिद्धाचरणे कथम्॥

इति पृष्टो मार्कण्डेय उवाच।

शृणु भूपाल सकलं यत् पृष्टं साधुना त्वया।
जगद्धितमिमं दुष्टैर्हेतुवादकथान्विते॥
द्वादश्यां निर्णये[1] भूप मूढमत्र जगत्त्रयम्।
अत्र मूढा महीपाल मायया ये नरा पुरा॥
ते नष्टास्तेषु न स्थैर्य्यं रहस्यं याति भूमिप।
यमलेखेन देहेषु पीतसेवौषधं यथा॥
ये शुद्धात्मेषु तथापि स्थिरत्वं धर्म्मसम्पदाम्।
त्रिपथा त्रिदशेशानां कोषध स्थिरता व्रजेत्॥
चतुर्द्दशीमुपोषन्ति शिवभक्ता नराधिप।
न तेषां गमनं भूप नरके दृश्यते क्वचित्॥

---

(१) द्वादश्या निर्णय इति ख०।

अपरे गोपतौ केचिद्भक्तिं कुर्व्वन्ति ये नराः ।
सप्तमीं समुपोषन्ति भक्तियुक्तास्तथैव च ।
न चापि कुत्सितं तेषां मया दृष्टं नराधिप ॥
पौर्णमास्युपवासेन ब्रह्मलोकं गता नृप ।
अपरे त्वष्टमीं सम्यक् शिवभक्तिसमाश्रयाः ॥
कलिपङ्कं परित्यज्य नराश्चैव नरोत्तम ।
एकादशी च सर्वेषां द्वादशी चक्रपाणिनः ।
तस्माच्च द्वादशी भूप नोपोष्या क्रियते जनैः ॥
एषा निःश्रेयसी भूप फलभोगविवर्ज्जिता ।
मोक्षात्मिका पुरा प्रोक्ता द्वादशी प्रवरा तिथिः ॥
एकादशी शरीरन्तु पुरुषो द्वादशी स्मृता ।
द्वादश्यामुपवासेन सिद्धा भूप सहस्रशः ॥
चक्रवर्त्तित्वमतुलं सम्प्राप्ता अवनीश्वराः ।
चतुर्दशैते सञ्जाता अखिलाश्चक्रवर्त्तिनः ॥
विष्वक्सेनास्ते महावीर्या दुष्टदैत्यनिवर्हणाः ।
द्वादश्यामुपवासेन सिद्धा भूप सहस्रशः ।
चक्रवर्त्तित्वमतुलं सम्प्राप्ता अचला श्रियः ॥
उपोष्य द्वादशीं शुद्धां यावज्जीवमतान्विताः ।
चक्रवर्त्तित्वमापन्ना भुक्त्वा भोगान् सुखानि वै ॥
कुवलाश्वो भवान् गाधिर्वैरिसञ्जीनलः पृथुः ।
मरुतो भरतश्चैव कार्त्तवीर्यश्च हैहयः ॥
मान्धाता सगरो रामः ककुत्स्थो नहुषस्तथा ।

उपोष्य द्वादशीं पुण्यां अपराश्च विवर्ज्य च ।
भुक्त्वा स्वर्गसुखान्येते चक्रवर्त्तिसमामनाः ॥
अभकानां महीपाल द्वादश्यां समुपोषणे ।
सप्तभिः सप्तभिर्युक्ताः संसिद्धिं परमां गताः ॥
पुरुकुत्सो महीपालो द्वादश्यां समुपोषणे ।
सिद्धिज्ञतः परित्यज्य कर्मबन्धं दुरासदम् ॥
मान्धाता यौवनाश्वश्च द्वादश्यां समुपोषणे ।
संग्रामे निधनं प्राप्य संप्राप्तः परमं पदम् ॥
शाकुन्तलो महीपालो दौष्यन्तिरपराजितः ।
द्वादश्यामुपवासेन गतस्त्वैष्णवं पदम् ॥
वैन्यः पुरूरवा भूप पालयित्वा धरातलम् ।
धरणीधरमभ्यर्च्य द्वादशीषु सदा पुनः ।
गतस्तु वैष्णवं लोकं दाहप्रलयवर्जितम् ॥
एते राजर्षयो भूप द्वादश्यां समुपोषणे ।
सिद्धिं परमिकां प्राप्ता ये द्विजास्तान् शृणुष्व मे ॥
याज्ञवल्क्यस्तु रैभ्यस्तु माण्डव्यः कौशिको मुनिः ।
भरद्वाजस्तथा कण्वः कुम्भयोनिस्तपोनिधिः ॥
अष्टाशीतिसहस्राणां ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
प्रयान्ति स्यन्दनाये तु निमिरारेर्जनाधिप ॥
ते सर्वे परमां सिद्धिं द्वादश्यां समुपोषणे ।
मया सह गता भूप कथन्ते संशयो भवेत् ॥
द्वादशीपारणं राजन् हरिमुद्दं प्रकीर्त्तितम् ।

निरापराधं लोकेऽस्मिन् शृणु वैष्णववल्लभम् ॥
तस्मात् भूप न सन्देहः कर्त्तव्यो द्वादशीं प्रति ।
विशेषफलदा प्रोक्ता द्वादशी पापनाशिनी ॥

इत्युपसंहारेऽभिहितम्, अतोऽत्रैवैकादश्युपवासव्रतात् द्वादश्युपवासव्रतमस्तीति सर्वमनवद्यम् ।

अन्ये त्वाहुः ।

शुक्ले कृष्णे द्विजश्रेष्ठ द्वादशी-श्रवणान्विते ।
द्वादश्यामुपवासस्तु त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिः श्रवणान्वितद्वादश्युपवासविधानेऽपि तत्रैकादश्युपवासकार्य्यापत्तिप्रमाणाभावात् ।

पूर्व्वमेव हि व्याख्याता द्वादशी श्रवणान्विता ।
उपोष्यैकादशीं पश्चात् द्वादश्यामुपवासयेत् ॥

इति स्मृतेरेकादश्यामप्युपवासः कार्य्यः । तेन श्रवणद्वादश्यामेवोभयत्रोपवास इति । तदसत् । श्रवणद्वादशीव्यतिरेकेणापि द्वादश्यां यावज्जीविकाम्योपवासविधानात् तस्माद्यथोक्तमेवाश्रयणीय ।

इत्येकादशी-द्वादश्युपवासनिर्णयः ।

अथैकादशीव्रते नक्तादिकालनिर्णयः ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

पूर्णाविद्धा पलार्द्धेन नन्दा पूर्णामपि त्यजेत् ।
षष्ठीञ्चैवात्मसन्तानं चतुर्थं नियमेष्वपि ॥

नोपोषितव्यं नक्तञ्च नैकभक्तमयाचितं ।
नन्दायां पूर्णविद्धायां क्रियेतैश्वर्य्यमीप्सता ॥
एकादशीयुता यस्मात् द्वादश्याः समुपोषणे ।
नक्ते चायाचिते नित्यमेकभक्ते तथार्च्चने ॥
नक्तं वायाचितं वापि नैकभक्तमुपाहरेत् ।
द्वादशीसहितं दानमनर्थं हरिवासरे ॥
इत्येकादशीव्रते नक्तादिकालनिर्णयः ।

अथैकादशीव्रताङ्गपारणकालनिर्णयः ।

तत्र कूर्म्मपुराणे ।

एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं स्मृतम् ।
त्रयोदश्यां न तत्कुर्य्यात् द्वादशद्वादशीक्षयात् ॥

विष्णुरहस्ये ।

पारणन्तु कर्त्तव्यमुपोष्यैकादशीमिह ।
त्रयोदश्यां नरैर्नित्यं धर्म्मवृद्धिमभीप्सुभिः ॥
द्वादश्यनुगता हन्ति द्वादशद्वादशीफलम् ।
धर्म्मापत्य-धनायूंषि त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

एकादशी यदा दृश्या द्वादशीलवमात्रिका ।
द्वादशद्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥
यदा भवति चाल्पात्तु द्वादशी पारणे दिने ।
उषःकाले द्वयं कुर्य्यात् प्रातर्मध्याह्निकं तदा ॥

नारदीयपुराणे ।

अल्पायामथ राजेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये ।
स्नानार्चनक्रिया कार्य्या दान-होमादिसंयुता ॥
त्रयोदश्यान्तु शुद्धायां पारणे पृथिवीपते ।
सर्वयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
एतस्मात् कारणाद्विप्र प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ।
पितृतर्पणसंयुक्तामप्या दृष्ट्वैव द्वादशी ॥
महाहानिकरा ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नृपा ।
करोति धर्महरणं भ्रष्टेव सरस्वती ॥

कूर्मपुराणे ।

कलार्द्धमथ वापि द्वादशी न व्यतिक्रमेत् ।
व्यतिक्रान्ता द्वादशी तु हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

भविष्यपुराणे ।

यो द्वादशीमतिक्रम्य पारणं कुरुते नरः ।
द्वादशाब्दकृतं तस्य तत्क्षणादेव नश्यति ॥

स्कन्दपुराणे ।

द्वादशीं यस्त्वतिक्रम्य त्रयोदश्यान्तु पारणम् ।
करोति तस्य भक्षन्ति द्वादश्यो द्वादशैव तु ॥

देवीरहस्ये ।

द्वादशीं समतिक्रम्य पारणं यः करोति हि ।
स्नान दानादिकं सर्व्वं निष्फलं तस्य जायते ॥

अथ ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नान-दान-जपादिषु ॥

इति देवलवचनात् द्वादश्यतिक्रमे न दोष इति शङ्कनीयम् । यत आह नारदपुराणे वशिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृतेति ।

यस्मिन् काले पारणं मरणं वा तत्र तात्कालिक्येव तिथिः न पुनः सा तिथिः सकला ज्ञेयेत्येतद्वचनोक्तेत्यर्थः । यत्र पुनस्त्रयोदश्यां पारणकालपर्य्याप्ता किञ्चन्मात्रैव द्वादशी तत्र पद्मपुराणोक्तम् ।

त्रयोदश्यां यदा राजन् द्वादश्यास्तु कला भवेत् ।
सा तिथिः सकला चेति वशिष्ठः प्राह धर्म्मवित् ॥

स्कन्दपुराणे ।

कलार्द्धं चैव नापि द्वादश्याः समतिक्रमेत् ।
एकादशीमुपोषित्वा तत्र धर्म्मफलं भजेत् ॥

तथा ।

द्वादशीतिथिशेषे स्यात् परतश्च त्रयोदशी ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

एतदपि पारणपर्य्याप्तद्वादशीविषयं । एवं च यानि त्रयोदशी-पारणे निषेधपराणि द्वादशीपारणनियमविधिपराणि वा तानि सर्व्वाणि त्रयोदश्यां द्वादशीसम्भवविषयाणि ।

तथाच पद्मपुराणे ।

यदि किञ्चित् त्रयोदश्यां द्वादशी चोपलभ्यते ।
द्वादश्यां पारणे यत्र वर्ज्जयित्वा त्रयोदशीम् ॥

महाहानिकरा ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नरैः ।
करोति धर्म्महरणमस्नातेव सरस्वती ॥
अथवा द्वादशी न स्यात् स्वल्पापि रविसंयुता ।
पारितव्यं त्रयोदश्यां महापुण्यविवृद्धये ॥

अन्यासु गङ्गाद्यासु सरित्सु तीर्थे परस्मिन् तीरे स्नातव्यं सरस्वत्यां तु प्रथमं स्नात्वा परं पारं गन्तव्यं, 'अस्नाता' इति स्नानं यस्याः सा स्नाता कोऽधिकरणे, न स्नाता 'अस्नाता' सरस्वती लङ्घ्यमाना यथा धर्म्महरणं करोति एवं पारणलङ्घिता अतिक्रामिता द्वादशी धर्म्महरणं करोति ।

पुराणात् ।

एकादशी द्वादशी च तत्रोपोष्या इति पक्षम् ।
मुहूर्त्तं द्वादशी प्राप्य त्रयोदश्यां न पारणम् ॥

यानि पुनः ।

कलाकाष्ठामुहूर्त्तं तु यदि चेन्न परेऽहनि ।
द्वादश्यां द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति त्रयोदश्यां द्वादश्यसम्भवमनूद्य पारणनिषेधपराणि तानि ।

विद्धाप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।
द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

इत्यादिभिः समानार्थानीत्यनवद्यं ।

अन्ये त्वेवं त्रयोदशीपारणनिन्दा-मासयोर्व्यवस्थामाहुः, गृह-स्थानां त्रयोदशीपारणनिषेधं तथैव च द्वादशीफलहानिलक्षणो-निन्दार्थवादः, त्रयोदशीपारणन्तु यतीनां तथाहि द्वादशीदर्शे-

गृहिणां फलार्थिनां युज्यते, यतयस्तु फलनिरपेक्षाः कर्त्तव्यमिति कर्माचरन्ति। क्रतुशतप्राप्तिपुण्यलक्षणप्रशंसा यतीनामेव, न हि नानाविधानि क्रतुशतफलानि त्रयोदशीपारणाद्भवन्तीत्यत्र प्रमाणं, तस्मात्प्रशंसामात्रमेतदिति। तदसत् तथाहि द्वादश्यां द्वादशीघ्नन्ति गृहिणामित्यस्य कोऽर्थः, न खलु तत विना कर्मभोगेन क्षीयते, तेन द्वादशः स्वरूपेण फलतोवा भवतीति न सम्भवः किन्तु प्रत्यवायफलविभीषिकेयं। यथाहि न गिरा गिरेति ब्रूया-दात्मानमेव तदुद्गातोद्गिरेदिति, न खल्वुद्गातात्मगिरणं प्रत्यक्षा-दिभिरुपलभ्यते, किन्तु गिरापदप्रयोगनिन्देयमिति स्थितं। तथा द्वादशीघ्नत्वनिन्दा यति गृहिणोर्यतेरपि हि नित्य-नैमित्तिक-काम्यानुष्ठानोपात्तदुरितक्षयाकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारप्रयोजन तस्मात् द्वादशीवधे स्वल्पोपात्तदुरितक्षयाभावादकरणनिमित्तप्रत्यवा-यापत्ते त्रयोदशीपारणमनुचितमेव यतीनां।

तथाचाह।

नित्य-नैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम्।
ज्ञानञ्च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन च पाचयेत्।
वैराग्यपक्वविज्ञानात् कैवल्यं लभते नर इति॥

यदप्युक्तं "विष्णुसायुज्यमाप्नोति यतीनामेवोचितं न गृहि-णामिति। तदप्यसत्। गृहस्थस्यापि यथोचितकर्मानुष्ठानात् मोक्ष-श्रुतेस्तत्र गृहस्थ-मुमुक्षोः कर्माण्युपदिश्यन्ते, श्रूयते च "स एवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्त्तते इति।

याज्ञवल्क्यश्च।

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रिय ।
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते इति ॥

अतुग्रतपुण्यप्राप्तिलक्षणा च प्रशस्ता यतिगृहिणो साधारण्येन, तस्मात्तयोर्द्वयोरपारणविधिनिषेधयोस्तथैव व्यवस्थाश्रयणीया । अथै-कादश्यादिधर्मसन्देहे सति येषां वचनमुपादेयं येषाञ्चानुपादेयं ते प्रदर्श्यन्ते विष्णुरहस्ये ।

ब्रह्मोवाच ।

अर्चयन्ति सदा विष्णुं मनोवाक्कायकर्मभिः ।
तेषां हि वचनं ग्राह्यं ते हि विष्णुसमा मताः ॥

कूर्मपुराणे भगवानुवाच ।

सम्पृच्छ्य वैष्णवान् विप्रान् विष्णुशास्त्रविशारदान् ।
चीर्णव्रतान् सदाचारान् तदुक्तं यत्नतश्चरेत् ॥

स्कन्दपुराणे महेश्वर उवाच ।

ये पुराणानि जानन्ति वेतिहासानि तत्त्वतः ।
सदाचारपरा शान्तास्तेषां वचनमौषधम् ॥

पुलस्त्य-सत्यमतौ ।

धर्मेषु निरता ये च धर्मशास्त्रार्थचिन्तकाः ।
वेदशास्त्रविदो ये वै तेषां वचनमौषधम् ॥

भगवान् वेदव्यास ।

वेदवेदार्थतत्त्वज्ञा धर्मशास्त्रार्थचिन्तकाः ।
सदाचारपरा ये वै तेषां वचनमौषधम् ॥

देवीपुराणे ।

ये च न्यायविदः शान्ता धर्मशास्त्रार्थवेदिनः।
स्वकर्मनिरता दान्तास्तेषां वचनमौषधम् ॥

औषधमिवोपादेयमित्यर्थः।

आपस्तम्बः।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मोभाक्तुतः स्मृतः।
आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेत्ति नान्यतः ॥

तेन तद्वचनमुपादेयमित्यर्थः।

नारदापुराणे।

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्रार्थचिन्तकाः।
सदाचारपरा ये वै तदुक्तं वक्तत्यरेत् ॥

पद्मपुराणे।

येतिहासपुराणज्ञाः श्रुतिसिद्धान्तवेदिनः।
वासुदेवप्रिया ये च तदुक्तं वैदिकं भवेत् ॥

उक्तेभ्यश्च येऽन्ये तेषां वचनं वर्जनीयमित्यर्थः। सिद्धमुक्तञ्च विष्णुरहस्ये कूर्मपुराणे।

येषां न कारणं वेदा न विप्रा न जनार्दनः।
तन्त्राणि धर्मशास्त्राणि प्रमाणं कारणं शुभे ॥

स्कन्दपुराणे।

वेदाधिगमहीना ये शौचाचारविवर्जिताः।
नास्तिकाः पण्डितम्मन्यास्तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥
वैश्वदेवविहीना ये जप-यज्ञविवर्जिताः।

देवताविमुखा ये च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

देवताविमुखा ये च जप-होमविवर्जिताः ।
विष्णुभक्तिविहीनाश्च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥
येषामरण्यकं नास्ति रतिः स्वाध्याय एव च ।
परमे धाम्नि सूर्य्ये च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

वैष्णवतन्त्रे ।

येषां गुरौ च जप्ये च विष्णौ च परमात्मनि ।
नास्ति भक्तिः सदा तेषां वचनं परिवर्जयेत् ॥

वायुपुराणे ।

नग्नाननाः स्मृता ये वै वैतुका वकवृत्तयः ।
देवतानिन्दका ये वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

कालिकापुराणे ।

वेदे च देवतायाञ्च कर्मण्यपि च वैदिके ।
श्रद्धा नास्ति च येषां वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

पद्मपुराणे ।

वाचं व्याकुरुते नैव मीमांसां न तथाध्वरम् ।
शुष्कतर्करता ये वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

येषां विश्वेश्वरे विष्णौ शिवे भक्तिर्न विद्यते ।
न तेषां वचनं ग्राह्यं धर्मनिर्णयसिद्धये ॥

तथा ।

पश्चाद्यत्तु पुराणानि वेतिहासानि मानवाः ।
ये विनिघ्नन्ति तेषां वै वचनं परिवर्जयेत् ॥

तथाच योगयाज्ञवल्क्यः ।

पुराणं पञ्चरात्रञ्च वेदाः पाशुपतं तथा ।
श्रुतिप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये एकादशीनिर्णयः षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

द्वादशीनिर्णयप्रकरणम् ।

अथ श्रवणद्वादशीनिर्णयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रीराम उवाच ।

उपवासासमर्थानां किं स्यादेकमुपोषितम् ।
महाफलं महादेव तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।

शङ्कर उवाच ।

या राम श्रवणोपेता द्वादशी महती तु सा ।
तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्दनम् ॥
प्राप्नोत्ययत्नाद्धर्मज्ञ द्वादशद्वादशीफलम् ।

भविष्योत्तरे युधिष्ठिर उवाच ।

उपवासासमर्थानां सदैव पुरुषोत्तम ।
एका या द्वादशी पुण्या तां वदस्व ममानघ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता ।
सर्वकामफला पुण्या उपवासे महाफला ॥
सङ्गमे सरितां स्नात्वा द्वादश्यां समुपोषितः ।
समग्रं समवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥

तथा ।

द्वादशी श्रवणोपेता यदा भवति भारत ।
सङ्गमे सरितां स्नात्वा गङ्गादिस्नानजं फलम् ।
सोपवासः समाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥

यम ।

यदा च शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् ।
स्नात्वा तु सा महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥

विष्णुरहस्ये ।

श्रवणेन समायुक्ता मासि भाद्रपदे हि या ।
द्वादशी सा महापुण्या स्नात्वा तु विजया हि सा ॥
तस्यां स्नातो विधानेन सर्वतीर्थफलं लभेत् ।
अर्चयित्वाऽच्युतं भक्त्या लभेत्पुण्यं द्वयाब्दिकम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता ।
महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥
सङ्गमे सरितां पुण्ये द्वादशीं तामुपोषित ।
अयत्नादेव चाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
बुध-श्रवणसंयुक्ता सैव चेद्द्वादशी भवेत् ।
अत्यन्तमहती तस्यां दत्तं भवति चाक्षयमिति ॥
अर्चयित्वाऽच्युतं भक्त्या लभेत्पुण्यं द्वयाब्दिकम् ।
फलं दत्तस्नानाच्च तस्यां शतगुणं भवेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रवणद्वादशीयोगे बुधवारो भवेद्यदि ।
अत्यन्तमहती नाम द्वादशी सा प्रकीर्त्तिता ॥
स्नानं जपं तथा दानं होमश्राद्धं सुरार्चनम् ।
सर्वमक्षयमाप्नोति तस्यां भृगुकुलोद्वह ॥
तस्मिन्दिने तथा स्नातो यत्र क्वचन सङ्गमे ।
स गङ्गास्नानजं राम फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
श्रवणे सङ्गमाः सर्वे परिपुष्टिप्रदाः सदाः ।
विशेषाद्द्वादशीयुक्ते तद्युक्ते विशेषतः ॥
बुध-श्रवणसंयुक्ता सैव चेद्द्वादशी भवेत् ।
अतीव महती तस्यां सर्वं दत्तमिहाक्षयम् ॥
श्रवणद्वादशीयोगे पूजयित्वा जनार्दनम् ।
दानं दत्त्वा च विप्रेभ्यः सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
महानदीसङ्गमेषु प्रतिवर्षं युधिष्ठिरः ।
चकार विधिवत्स्नानं ततो दिष्टान्तमागतः ॥
अक्षयं परमं स्थानं दुर्लभं सर्वमानवैः ।
यत्र कामफला वृक्षाः नद्यः पायसकर्दमाः ।
सदैवामलपानीयाः पुष्करिण्यो मनोरमाः ॥
तं देशमासाद्य वणिक्प्रधाना
सुस्पष्टजाम्बूनदरश्मिपिताङ्गः ।
कल्पं समग्रं सुरसुन्दरीभिः
साकं स रेमे मुदितः सदैव ॥
बुध-श्रवणसंयुक्ता द्वादशी सङ्गमोदकम् ।

दानं दध्योदनं शस्तं उपवासपरो विधिः ॥
सगरेण ककुत्स्थेन धुन्धुमारेण गाधिना ।
एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र कामदा द्वादशी कृता ॥
या द्वादशी बुधयुतश्रवणेन सार्द्धं
सा वै जयेति कथिता मुनिभिर्नभस्ये ।
तामादरेण समुपोष्य नरोऽपि सम्यक्
प्राप्नोति सिद्धिमणिमादिगुणोपपन्नाम् ॥

पौष्करे पद्मपुराणे च ।

सर्वकामप्रदे विष्णुर्बुध-श्रवणसंयुते ।
द्वादश्यां प्रीणनीयः स्यात्सितमासद्वये क्वचित् ॥

तथाच श्रवणद्वादशी प्रकृत्योक्तं नारदीयपुराणे विष्णुरहस्ये च।

द्वादश्यामुपवासोऽथ त्रयोदश्यां तु पारणम् ।
निषिद्धमपि कर्त्तव्यमित्याज्ञा पारमेश्वरी ॥

तथाच मार्कण्डेयः ।

श्रवणर्क्षसमायुक्ता द्वादशी यदि लभ्यते ।
उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥ इति ॥

इयञ्च द्वादशीश्रवणयोगमात्रेण कृत्स्नापि पुण्या भवति यथा रोहिणीयोगेनाष्टमी ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

द्वादशी श्रवणयुक्ता कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः ।
न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते ॥

केचिदेवं व्याचक्षते यदा कृत्स्ना श्रवणयुक्ता तदा पुण्या न तु तेन

যুক্তা তাবত্যেব পঞ্চিমাদ্যবচ্ছিন্নৈব পুণ্যা ভবতীতি। তদ্যুক্তং শ্রবণযুক্তা সতী কৃৎস্না পুণ্যা ন তু যাবতী শ্রবণযুক্তা তাবত্যেবেত্যর্থপ্রতীতেঃ।

এবং শঙ্খগীতায়াম্।

কৃত্তিকাদিভরণ্যন্তা তারাবারবিষঙ্গকম্।

ন তৎ সংযোগমাত্রেণ পুনন্তি সকলাং তিথিম্॥ ইতি॥

তেন যাবৎকাল তিথিনক্ষত্রেণ যুজ্যতে তাবত্যেব পুণ্যেত্যবধার্য্যতে, তেন শ্রবণদ্বাদশ্যামপি তথৈব প্রাপ্নোতি, তদর্থমিদমুক্তং "যুক্তমাত্রা নক্ষত্রেণ সকলা পুণ্যতমেতি ন তু যাবতী যুক্তা তাবত্যেব প্রশস্যতে" ইতি। শ্রবণস্পৃষ্টেতি পাঠে তু স্পৃষ্টশব্দপর্য্যালোচনয়ৈব চ সা তথৈব শ্রবণযোগাপেক্ষঃ স ইতি প্রতীয়তে। তথাচ শ্রবণদ্বাদশীং প্রকৃত্যোক্তং নারদীয়পুরাণে।

তিথি-নক্ষত্রয়োর্যোগো যোগশ্চৈব নরাধিপ।

দ্বিকলো যদি লভ্যেত স জ্ঞেয়োহ্যষ্টযামিকঃ॥

তস্মাদস্মদুক্তৈব ব্যাখ্যা যুক্তা।

বিষ্ণুপুরাণে।

যাঃ কাশ্চিৎ তিথয়ঃ প্রোক্তাঃ পুণ্যা নক্ষত্রযোগতঃ।

তাস্বেব তদ্ব্রতং কুর্য্যাৎ শ্রবণদ্বাদশীং বিনা॥

অস্যার্থঃ। যাঃ কাশ্চিত্তিথয়ো যেন যেন বিশেষনক্ষত্রবিশেষযোগেন পুণ্যাঃ প্রোক্তাস্তাসু যদ্বিহিতং তত্তাস্বেব কুর্য্যাৎ ন তিথ্যন্তরে তন্নক্ষত্রযুক্তে যথা ফাল্গুনশুক্লপক্ষদ্বাদশী পুষ্যর্ক্ষেণ যুক্তা গোবিন্দদ্বাদশী নাম তস্যামুপবাসব্রতং বিহিতং তৎ তস্যামেব কুর্য্যাৎ ন পুষ্যান্বিতায়াং একাদশ্যাং, সোঽয়ং শ্রবণদ্বাদশীং বিনা নিয়মঃ। শ্রবণদ্বাদশীব্রতন্তু শ্রবণৈকাদশ্যামপি ভবতীত্যর্থঃ।

एवञ्च भविष्यत्पुराणे ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

द्वादश्यास्ते विधिः प्रोक्तः श्रवणेन युधिष्ठिर ।
सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः ॥
एकादशी यदा च स्याच्छ्रवणेन समन्विता ।
विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ।
एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्विता ॥
उभयोर्देवता विष्णुः पुराणपुरुषोत्तमः ।
विभेदोऽपि न कर्त्तव्यो विभेदात्पतते नरः ॥

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते पाक्षिकयो नक्षत्रयोगात्पुण्या कथितामाद्य तद्व्रतं कुर्य्यादिव, श्रवणद्वादश्यान्तु न क्रियते व्रतमिति, नित्य-काम्यैकादशीव्रता हि वैष्णवा भवन्ति, तत्रैकादश्युपवासानन्तरं द्वादश्युपवास कर्त्तुमशक्य पारणान्तत्वाद्व्रतस्य, असमाप्ते व्रते चैककाले अन्यव्रतनिषेधात् ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते विप्रभोजनम् ।
असमाप्ते व्रते पूर्वं कुर्य्यान्नैव व्रतान्तरमिति ॥

तेन वैष्णवा केनापि कारणेन गृहीतैकादशीव्रतास्तेषां श्रवणद्वादश्यां उपवासो न युज्यते "श्रवणद्वादशी विजेति चोपलक्षणार्थं, तथा च मारभ्यषष्ठी-सप्तमी-चतुर्द्दशीव्रतानां नक्षत्रयुक्तमा-पौर्णमास्यादि-

तिथिलाभे तद्गतोपवासानुष्ठानं नाम्नैव पारणान्तं व्रतं ज्ञेयमित्या-द्युपपत्तिकलापस्यातुल्यत्वात्। यथा गृहीतोभयपक्षव्रतानां रोहिण्यष्टमीप्राप्तौ कथमुपवाससिद्धिरिति। तदयुक्तं। एवकारानाञ्जस्यात् उपलक्षणलक्ष्यार्थस्यैवोपपत्तौ अन्याय्यत्वाच्च। तस्मात् पूर्वैव व्याख्या युक्ता। एकादशीयुक्ता श्रवणद्वादशी महापुण्या मत्स्यपुराणे।

द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशी यदा।
स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः॥
तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः सङ्क्षीणकल्मषः।
प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभां॥

'श्रवणस्पृष्टा' श्रवणेन युक्ता। श्रवणग्रहस्तिथिनक्षत्रयोरपि। "श्रवणस्पृष्टेति वदन् स्वल्पश्रवणयोगेनापि द्वादश्युपवासादियोग्यता भवतीति गमयति। विष्णुधर्मोत्तरे।

एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत्।
तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवेत्॥
तस्मिन्नुपोष्य विधिवद्गच्छेच्छ्वेतपुरं ध्रुवं।
द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यान्तु पारणं।
निषिद्धमपि कर्त्तव्यमाज्ञेयं पारमेश्वरी॥

नारदीयपुराणे।

सम्पूर्णैकादशीं राजन् द्वादशी यदि संस्पृशेत्।
श्रवणं ज्योतिषा ज्ञेया ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥

यश्चोपवासासमर्थः स्त्रीशूद्रैकादशीव्रतस्य तस्यैकादश्यामेवोपवासो द्वादश्यान्तु पूजामात्रविधिः "असमर्थे पूर्वमित्युदाहृतवचनात्।

तथाच मत्स्यपुराणे।

दादशी शुक्लपचे तु नचत्र श्रवणं यदि।
उपोष्यैकादशीं तत्र दादश्यां पूजयेद्धरिं॥

यम।

श्रवणेन विना यत्र दादशी लभ्यते क्वचित्।
उपोष्यैकादशीं तत्र दादश्यामर्चयेद्धरिं॥

यद्युपवासदयासमर्थं स्तदैकादशीमतय न दादश्यामेवो-पवसेत्।

तथाच नारदीयपुराणे।

उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुतां।
एकादश्युद्भवं पुण्य नरः प्राप्नोत्यसंशयं॥
वाजपेये तथा यज्ञे कर्महीनोऽपि दीक्षितः।
सर्वं फलमवाप्नोति अस्नातोऽप्यकृतोऽपि सन्॥

भक्षत इति वक्ष्यति।

एवमेकादशीं भुक्त्वा दादश्यां समुपोषणात्।
पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयं॥

यद्युपवासदयसमर्थस्तदा प्रति भविष्योत्तरे दिनद्वयेऽप्युपोषणं विहितं।

एकादश्यामुपोष्यैव दादश्यामप्युपोषयेत्।
न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्दैवतं हरिरिति॥
असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्याद्व्रतान्तरमिति।

निषेधात्समाप्तिश्च पारणेन विना नास्ति, तदभावे उपवासदये

इतो वचनेनैव विष्णुश्रृङ्खलयोगे तेनैकस्मादेवोपवासाच्छ्रवणद्वादशीव्रतकार्य्यमेकादशीव्रतकार्य्यं च प्रसङ्गात् सिध्यति । अत्र केचिदाहुः यदा तु आविद्धिन्नेऽपि रात्रौ वा श्रवणयोगस्तदा "प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमिति सङ्कल्पयोगाभावादनुपोष्यैव सा तिथिरिति तदयुक्तं श्रवणयोगेन तद्धनतिथिपुण्यत्वाभिधानात् तेन यथातीतेनापि श्रवणयोगेन पुण्यता तथा भाविनापि श्रवणेन पुण्यता विद्यत एव, तथाच विष्णुश्रृङ्खलयोगेनास्यामेकादश्यान्तत्पुण्येनैव दिवसपुण्यत्वात् नानाद्वादशीव्रतग्रहणसङ्कल्प क्रियते। तथाच नक्षत्रोपवासे ब्रतमपक्षसन्निधौ नक्षत्रस्योपोष्यत्वात् तस्य च प्रातरप्राप्तावपि व्रतग्रहणसङ्कल्पस्य पूर्णत्वात् प्रातरेव युक्तः। न च तथापि विप्रतिपत्तिः, सकलाहोरात्रपुण्यत्वाभिधानात् तस्मात् "मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते। अष्टम्यां रोहिणीऋक्षं तां सुपुण्यामुपावसेदित्यनेन न्यायेन श्रवणयोगमात्रेण द्वादश्यपि सकला सम्यविजयाभिधाना पुण्यवतामनुष्ठेयकर्माहेति ।

अथ पारणकालनियमः ।

स्कन्दपुराणे ।

> तिथि-नक्षत्रनियमे तिथि-भान्ते च पारणम् ।
> अतोऽन्यथा पारणायां व्रतभङ्गमवाप्नुयात् ॥

तथा ।

> याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः ।
> ऋक्षान्ते पारणं कुर्य्यात् विना श्रवणरोहिणीम् ॥

वह्निपुराणे।

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यद्येकोऽपि वियुज्यते।
तत्रैव पारणं कुर्य्यादेवं वेदविदो विदुः॥

नारदीयपुराणे।

तिथि-नक्षत्रसंयोगे उपवासो भवेद्यदा।
पारणन्तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य सङ्क्षयः॥

इति श्रवणद्वादशीनिर्णयः।

अथ शिवरात्रिनिर्णयः।

स्कन्दपुराणे।

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी।
एताः पूर्वयुताः कार्य्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्॥
जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च।
पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथि-भान्ते च पारणम्॥
श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या।
पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्।
जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्रा-जयान्विते॥

तत्र रहस्यस्मृतिटीकाकृतः केचिदाहुः।

यदि तावत्त्रिविद्धायास्त्रयोदशीयुक्तायाश्चतुर्दश्याः प्रतिषेधोऽयं तत शुक्लपक्षचतुर्दशीविषयता व्याख्याता एव पूर्वविद्धाया निषिद्धत्वादितरत्र तु "कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशीत्यादिना पूर्वविद्धाया एव ग्रहणात्। अथोपवासविषये अमावास्यायुक्तायाश्चतु-

दंश्या अपवादोऽयं तदसत् उपवासाश्रवणात् । शिवरात्रिशब्देनोच्यते इति चेत् । एवं तर्हि यत्र त्रयोदश्यामुपवासो विहितस्तत्तुर्दश्यां जागरणन्तदिषयं स्यात् । अथ शिवरात्रिशब्देन जागरणमभिधीयते चेत्तर्हि नेदमपवादकमुपवासाविधानात् ।

भुक्ता जागरणे भक्ते चन्द्रार्घार्पणे तथा ।
ततो व्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति जागरणस्य पूर्वविद्धायामेव विधानादनर्थकमिदं वचनं मन्तुल्यार्थमिदमिति चेन्न, वचने शिवरात्रिपदस्याविवक्षितत्वप्रसङ्गात् । तस्मादेव द्वितीयेऽहनि चतुर्दशी न विद्यते आदित्योदयसमये वा विद्यते तत्र पूर्वविद्धाया निषिद्धत्वादमावास्याग्रहणे प्राप्ते ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रा-जयान्विते ।

इत्युच्यते, यद्वा

मुहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धा याश्चैवैकादशी तिथिः ।
तदर्द्धविद्धान्यासि दिनान्युपवसेद्बुधः ॥

अथ तदर्द्धविद्धाया एव निषेधेऽहणे यत्र अधिकविद्धा भवति तत्र "उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेदिति भक्ष्यकल्पनायां प्राप्तायामिदमुच्यते "जयन्ती शिवरात्रिश्चेति । यदा तु दिनद्वयेऽपि चतुर्दशी विद्यते द्वितीयेऽहनि रात्रौ न विद्यते रात्रौ च जागरणं विहितं तदा

एकादशीमुपोषित्वा द्वादशीमप्युपोषयेत् ।
नैवात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥

इति न्यायेन समानदेवताकत्वेनामावास्यायामेव जागरणं कार्य्यं

सद्भावात्तथैव हि ।

अष्टम्यां वा चतुर्द्दश्यां च शिव प्रचितव्रत ।
कुसुमैः पूजयेन्नित्यं स लभेदीप्सितं फलम् ॥

इति शिवव्रतं चतुर्द्दश्यां श्रूयते ।

तथा ।

पर्व्वसु पूज्य देवेशं गुरुमग्निञ्च भक्तितः ।
प्रदत्त्वा च बलिं सम्यक् शिवस्याष्टशतं जपेत् ॥

इत्यमावास्यायां श्रूयत एव । अपि च शिवरात्रिशब्देन उपवास-शिवपूजा-जागरणान्यभिधीयन्ते, द्वे वा एकं वा आद्ये पक्षे उपवासस्य या विहिता सैवेतरयोरपि, द्वितीयपक्षे चतुपवासव्यतिरिक्ते द्वे अभिधीयेते तर्ह्येकमवास्याया भविष्यतीति द्वितीयैव स्यात्, तृतीये पक्षस्तावदनुपपन्नः । यदि जागरणोत्पत्तौ शिवरात्रिशब्दवाच्यस्य कालविशिष्टस्य विधानं स्यात् ततोऽधिकारवाक्ये शिवरात्रिव्रतस्य फलसम्बन्धे उच्यमाने जागरणफलसम्बन्धः उक्तो भवति यथोत्पत्तिवाक्ये यथासम्भवि यागानां कालसम्बन्धेऽवगते दर्श-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति दर्शपूर्णमासवाक्यात् यद्वेव फले विधीयमाने इत्यवधारितं, एवमिहापि स्यात् । न च तथास्ति । यत्र तावत् प्रथमं दुर्वाससा व्याधं प्रति ।

कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्यां न किञ्चिन्मृगमव्यपि ।
प्राप्तवान् प्राणयात्रार्थं क्षुधासम्पीडितोऽव्रत ॥

इत्युपक्रम्य ।

धनुः कोट्याहतान्येव विल्वपत्राणि मानद ।

पतितानि महाराज शम्भोः शिरसि भूमिप ॥
तस्थौ स एव तत्रैव सर्वरात्रमतन्द्रितः ।
स्वोदरार्थं महाराज मृगलिप्सुरुदङ्मुखः ।
रात्रिशेषं स्थितो व्याधः साक्षदृष्टिरशासिकः ॥

इत्युपवास-शिवपूजा-जागरणानि प्रासङ्गिकानि तत्र जातानी-त्यभिधाय ।

प्रभाते विमले जाते दृष्ट्वा तत्रैव शङ्करम् ।
स्नात्वा सरसि राजेन्द्र पूजयित्वा महेश्वरम् ।
बिल्वपत्रैर्महेष्ठ कन्दमूलैश्च पारितम् ॥

इत्येतावति कथिते तेन विशेषेण भगवान् जागरणैकफल-समस्तं प्रमीति । यद्गौरीश्वरवचनं पार्वतीं प्रति व्रतनिरूपणे ।

माघे कृष्णचतुर्दश्यां कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ।

इत्युपक्रम्य ।

चयोदश्यां विशालाक्षि एकभक्तं समाचरेत् ।
उपोषितो वरारोहे चतुर्दश्यां वरानने ॥

इत्यादिग्रन्थसन्दर्भेण स्नापन-गन्ध पुष्पादिभिरर्च्चनं पादादा-रभ्य सर्वाङ्गपूजामभिधाय गोमयमण्डल दीपमालाभिर्वेष्टयित्वार्घ्य-प्रदानान्तम् ।

स वै शुध्यति पापेन त्रिविधेन वरानने ।

इति माहात्म्यसहितमभिधाय "जागरं तत्र कर्त्तव्यं गीतवादित्र-मङ्गलैरिति जागरणमभिधाय "कर्त्तव्या यामपूजा च स्नानं पञ्चा-मृतेन नित्येवमन्तेन कृत, यत्र प्राधान्येन कश्चिद्विशेषः, तस्मात्

प्राधान्यं सर्वेषां त्रयाणां द्वयोर्वा आद्यपक्षद्वये "मुख्यं वा पूर्वचोदना-ल्लोकवदिति" न्यायेनोपवासदिन एव सर्वेषामनुष्ठानम् ।

तृतीयपक्षे तु "चतुर्दश्यां तु कौनाम्नावधर्मा येन मे कृता । तथा जागरणं रात्राविति"च जागरणस्यैव रात्रौ श्रवणात् । इतरस्य चतुर्दश्यामेव श्रवणात् । यदि परखण्डतिथौ चतुर्दश्यनुरोधेन दिवैव पूजा आरभ्यते तथापि दोषो नास्ति, अस्ति च पुराणान्तरे "यामपूजातो भिन्ना दिवापूजेति दिवैव सर्वस्याः पूजायाः प्रारम्भः । वस्तुतस्तु त्रयाणामेव प्राधान्यं इत्ययमेव पक्षः ।

मम भक्तोऽजन्तो देवि शिवरात्रिमुपोषकः ।
गणत्वं मोक्षदं दिव्यमक्षयं दिव्यशासनम् ।
सर्वान्कृत्वा तु भुञ्जे भोगानतुलसम्भवानिति ॥

तथा ।

तुष्टोऽहं भवभक्तस्य शिवरात्रिमुपोषकः ।
वरं ददामि ते तुभ्यं देव-दानवदुर्लभम् ॥

इत्येवमादिवचनानुसारादुपवासस्यापि प्राधान्यमेव तथा-न्ययोरपि फलसम्बन्धित्वात् ।

माघे कृष्णचतुर्दश्यां कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ।

इतीह माघमासो व्रतमहत्त्वाख्यत्वात् व्रतस्य च चतुर्दश्यां विहित-त्वात् खण्डचतुर्दश्यास्तु पञ्चदशीयुक्ताया उपवासे ग्रहणादन्यत्र जया-न्वितायाः एव कृष्णचतुर्दश्याः ग्रहणादिह च तदभावादेकस्मिन्नेव दिने उपवास-पूजा-जागरणानाञ्च कर्त्तव्यत्वादवश्यमन्यतरकाल-बाधाबाधापतितायां पूजा-जागरणकालस्य पाश्चात्यस्य बाधा युक्ता ।

उपवासस्य च तयोः पूर्व्वमननुष्ठेयत्वादनुपपन्नातविरोधित्वात् स्व-काल एवानुष्ठानं युक्तं । अपि चोपवासस्याहोरात्रव्यापकस्य तन्मध्य-गतकालैकदेशेऽनुष्ठीयमानयोः पूजा-जागरणयोस्तिथिविषये अप्रयो-जकयोः प्राधान्याविशेषेऽपि बाधकत्वमेव युक्तं नोपवासकालस्याव्या-नत्वभंजनत्वादुपवासं विना जागरणं दृश्यते । यथा,

कश्चित् पुण्यविशेषेण विहीनोऽपि च यः पुमान् ।
जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥ इति ।

तत्र भवतु पूर्व्वविद्धाया ग्रहणं । उक्तञ्च "भुक्त्वा जागरणे गते" इत्यादौ ।

अन्ये तु न्यायसिद्धेऽप्यर्थे पुराणमेवं पठन्ति ।

माघासिते भूतदिनं हि राजन्
उपैति योगं यदि पञ्चदश्याः ।
जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्या-
च्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥ इति ।

तदेतदपेक्षितं ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः पराण्विताः ॥

इत्यादिभिर्व्वद्धवसिष्ठादिवचनैरुपवासतिथिनिर्णयस्तावद्दर्शित-रमावास्याविद्धायां चतुर्दश्यामुपवासो यथा विहितः तथा त्रयो-दशीविद्धायामपि तस्यां ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्व्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ।

उपवासेषु कालेषु एष धर्मः सनातनः ॥

इति निगमवचनेऽभिहितः, एवमविशेषे सति ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्रा-जयान्विते ।

इत्येवमादिमाधवाद्युदाहृतवचनवशात्फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी शिवरात्रिचतुर्दशी पूर्व्वविद्धा गृह्यते । अतएव शिवरात्रिव्रतस्य रात्रिप्राधान्यमुक्तं स्कन्दपुराणे ।

निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः ।

अतस्तस्यां चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेत् ॥

'निशि भ्रमन्ति' 'विचरन्ति' । 'शक्तयः' देव्यः । 'शूलभृत्' महेशः, यतोऽतस्तस्यां चतुर्दश्यां सत्यां तेषां भूत-शक्ति-शिवानां पूजनम् । नागरखण्डे ।

माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वर ।

अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ नैव दिवा कलौ ॥

लिङ्गेषु च समस्तेषु चलेषु स्थावरेषु च ।

संक्रमिष्याम्यसन्दिग्धं वर्षपापविशुद्धये ॥

तस्माद्रात्रौ हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः ।

मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ विपाप्मा स भविष्यति ॥

तथा ।

माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये या स्यात्कृष्णचतुर्दशी ।

अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः ॥

'अनङ्गः' त्रयोदशी । यत्तु वचनम् ।

माघासिते भूतदिनस्य राजन्-

नुपैति योगं यदि पञ्चदश्याः ।

अथाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्या-

च्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥

'अथा' त्रयोदशी, न तु यस्यां रात्रौ त्रयोदशीयुक्ता चतुर्दशी । तथा चास्मिन्नेव वचने अथायुक्तां रात्रिमिति पठ्यते ।

तथाच पद्मपुराणे ।

त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणत' ।

जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

अनेन त्रयोदशीसम्बन्धा यदा चतुर्दशीरात्रिर्न भवति किन्तु दिनभुक्तिप्रमाणतः दिनपर्य्याप्ता तदा जागरोपवासादि कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति । एवञ्च माघस्य कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ अथायोगस्य निषिद्धत्वात् ।

अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥

इति वचनं माघव्यतिरिक्तविषयमिति केचित् । शिवरात्रिव्रते माघमासव्यतिरिक्ते कृष्णचतुर्दश्यामप्युपवासविधानात् ।

"आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनेऽपि च ।

प्रकुर्य्यात् माघमासे वा द्वादशैवमुपोषयेदित्यादिना ।

दीपोत्सवेऽथवा माघकृष्णायान्तु चतुर्दशी ।

द्वादशस्वपि मासेषु प्रकुर्य्यादिह जागरम् ॥

इति स्कन्दसह्याद्रिखण्डवचनेन जागरणस्यापि विधानादिति । तदयुक्तं माघमासव्यतिरिक्तचतुर्दश्यामुपवासविधानेऽपि न सा शिवरात्रिशब्देनोच्यते शिवरात्रिशब्दस्य माघमासकृष्णचतुर्दश्यां रूढत्वात् ।

तथाच स्कन्दपुराणे।

माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी।
शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वयज्ञोत्तमोत्तमा॥

तत्रैव ब्रह्मादिखण्डेऽपि।

माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णा या च चतुर्दशी।
दत्ते शिवफलं यस्मात् तेन सर्वसुरासुरैः।
शिवरात्रिरिति ख्याता मत्कृतैव पृथक्स्थिता॥

तथा।

माघमासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च।
कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता॥

नागरखण्डेऽपि।

माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी।
तस्या रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिसमुद्भवा।
तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु सदा संक्रमते हरः॥

तथाच तत्रैव माघमासे कृष्णचतुर्दशीं महत्योक्तं।

यानि कानिच लिङ्गानि चराणि स्थावराणि च।
तेषु संक्रमते देवस्तस्यां रात्रौ यतो हरः।
शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन सा हरवल्लभा॥

शिवरहस्ये।

ततश्चाथ देवर्षे माघकृष्णचतुर्दशी।
शिवरात्रिरिति ख्याता प्रियेयं त्रिपुरद्विषः॥

तस्मादेवं विषयव्यवस्था। यदा दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्यापिनी

प्रथमदिन एव वा त्रयोदशी च दिनपर्याप्ता तदा पूर्वैव चतुर्दशी त्रयोदशी यदा देवीति वचनात् । यदा प्रथमदिन एव प्रदोषव्यापिनी त्रयोदशी च दिनपर्याप्ता तदा पूर्वैव ।

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी ।
रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

इति वचनात् ।

ननु यदा द्वितीयदिन एव प्रदोषव्यापिनी तदा किं 'अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेदिति वचनात् पूर्वा ग्राह्या, उत 'प्रदोषव्यापिनीति वचनादुत्तरेति कथं निर्णयः । उच्यते यद्यपि 'अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेदितिवाक्यं द्वितीयदिने प्रदोषव्यापित्वाभावेऽप्युपपद्यते 'प्रदोषव्यापिनीति वाक्यञ्चार्द्धरात्रादुपरि व्याप्त्ययोगेऽपि तथाप्येवंविधे विषये द्वितीयचतुर्दशीग्रहणे प्रागुदाहृतपूर्वविद्धशिवरात्रि-प्रतिपादक-सकलवाक्यसङ्कोचप्रसङ्गः, पूर्वशिवरात्रिग्रहणे तु तदभाव इति सैव ग्राह्या । किञ्च पूर्वा सकलकर्मकालव्यापिनी उत्तरा तु न तथेति सैव ग्राह्या । यदा तु दिनद्वये प्रदोषकाले चतुर्दश्यभावस्तदापि "अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेदिति वचनात् पूर्वैव । ननु माघासितवचनं तदेतद्वाक्यपर्यालोचनयार्द्धरात्रादुपरिव्याप्त्ययोगनिषेधकं । शिवरात्रिव्रतान्तर्भूतमाघमासव्यतिरिक्तमासचतुर्दशीनिर्णयस्तथैव । 'एकादश्यष्टमी षष्ठीतिवचनादमावास्याविद्धा या ग्राह्या 'कृष्णपक्षेऽष्टमीति वचनात् त्रयोदशीविद्धा । एवं विरोधे सति रात्रौ यामचतुष्टये पूजाविधानाज्जागरणविधानाच्च तदनुसारेण सकलकर्मकालव्यापिनी ग्राह्या । यदा तु सकलकर्मकालव्याप्तिकृतो विशेषस्तदा ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ।
अन्येषु व्रतकल्पेषु पूर्वोद्दिष्टमुपावसेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनान्निर्णयः ।

अत्र केचिदाहुः ।

यदा पारणपर्य्याप्ताभावात्तदा पूर्वा नोचेत् परा ।
भूताष्टम्योर्दिवा भुक्ता रात्रौ भुक्ता तु पर्वणि ।
एकादश्यां दिवारात्रौ भुक्ता चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

इति भोजननिषेधात् ।

जयोदश्यौ यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।
जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

'दिनभुक्तिप्रमाणतः' दिवसभोजनानुरोधेन, यस्यां त्रयोदश्यां उपोषितायां तिथ्यन्ते विहितं पारणं रात्रौ नोपपद्यते सा त्रयोदशी दिनभुक्तिप्रमाणत इत्युच्यत इति । तदयुक्तं भुक्तिशब्दस्य भोजनवत्कालमात्रावपि तिथि-नक्षत्र-वारभुक्तिरित्यादिषु ज्योतिःशास्त्रे निरूढत्वात् । एवञ्च भुक्तिशब्देन भोजनग्रहणे "अहोरात्रात् पुरस्तादिति" अहोरात्रभङ्गः, कालव्याप्तिग्रहणे तु न अहोरात्र इति नैतच्च भुक्तिशब्देनोच्यते । किञ्च "त्रयोदशी यदा देवीतिवाक्यात् तिथ्यन्ते विहितं पारणं यदा दिन एव सम्भवति तदा पूर्वा ग्राह्येत्ययमर्थोन लक्षणादिकं विना लभ्यते । दिनशब्देन च सन्निहितत्रयोदशीसम्बद्धदिनपरिग्रहेण भवत्वे दिनान्तरं ग्राह्यं द्वितीयदिनभोजनप्रमाणत्रयोदशी यदा पूर्वदिने तदा निशि सम्पूर्णा चतुर्दशी पाक्षेत्युक्ते च यदा त्रयोदशी घटिकादिपरिमितभो-

जनप्रमाणा तदैव चतुर्दशी पूर्वविद्धा कार्येति प्रसज्येत । ततश्च प्रागुदाहृतवाक्यविरोधः । अथैवमुच्यते यस्यां त्रयोदश्यां उपोषितायां दिवा भोजनं सम्भवति सा ग्राह्येति तदपि न सर्वस्यामपि त्रयोदश्यामुपोषितायान्दिवाभोजनसम्भवात् । अथ तिथ्यन्तविहित भोजनं यदा दिवा सम्भवति तदा पूर्वा ग्राह्येति, तन्न लक्षणाप्रसङ्गात् रात्रिभोजनेऽपि बाधकाभावाच्च । निषेधस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् रागप्राप्तलाभे विधिस्पृष्टे निषेधाप्रवृत्तेर्विधिवैयर्थ्यविकल्पादिप्रसङ्गात् अग्नीषोमीयहिंसादिवत् । उपपादितश्चैतत्तैलाभ्यङ्गादिकालनिर्णयप्रस्तावे । तस्मात् सकलदोषपरिहारार्थं भुक्तिशब्देन कालव्याप्तिरेवोच्यते न भोजनमिति सिद्धम् । एवञ्च शिवरात्रौ सकलवचनपर्यालोचनया व्यवस्थाया आवश्यकत्वे उक्तलिखितटीकाततोक्ता व्यवस्था ज्ञेया । शिवपूजाजागरणकालबाधश्च विना कारणं प्रसज्येत । उपवासस्यापि पूर्वविद्धायामुपपादितत्वात् बहुतरवाक्यसङ्कोचप्रसङ्गाच्च । शिवरात्रिशब्देन सोपवास-पूजा-जागरणान्यभिधीयन्ते । त्रयाणामपि प्राधान्यप्रतीतेः ।

तथा च स्कन्दपुराणे ।

एवं द्वादश वर्षाणि शिवरात्रिमुपोषकः ।
यो मां जागरते रात्रिं मनुजः स्वर्गमारुहेत् ॥
शिवञ्च पूजयित्वा यो जागर्त्ति च चतुर्दशीम् ।
मातुः पयोधररसं न पिबेत् स कदाचन ॥

नागरखण्डे ।

उपवासप्रभावेन बलादपि च जागरात् ।

शिवरात्रि तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजयेत् ।
ततो राज्यं समासाद्य पितृ-पैतामहं महत् ॥

नागरखण्डे ।

स्वयम्भूलिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासः सजागरः ।
अजानन्नपि निष्पापो निषादो गणतां गतः ॥

अन्यान्यपि व्रतस्य प्राधान्यप्रतिपादकानि वचनानि प्रागुदाहृतानि ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्व्वर्ग-
चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये
शिवरात्रिनिर्णयः समाप्तः ॥

अथ पर्वसन्धिकालनिर्णयः ।

तत्र पर्व द्विधा पौर्णमासी अमावास्या चेति । तयोश्च स्वरूपं गोभिलेन दर्शितं ।

यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः परमः सन्निकर्षः सामावास्येति ।

स्मृत्यन्तरञ्च ।

यदा अस्तं गते सूर्ये चन्द्रमा अभ्युदियात् सा पौर्णमासीति ।

तत्र पूर्णिमानामनिर्वचनं ब्रह्माण्ड-मत्स्यपुराणयो ।

यदीक्षेते व्यतीपाते दिवापूर्णे परस्परम् ।

चन्द्रादित्यौ पराह्णे तु पूर्णत्वात् पूर्णिमा स्मृता ॥

अमावास्यानिर्वचनं शतपथश्रुतौ ।

ते देवा अब्रुवन्ननु वै नोऽत्र वसु वसति यो नः प्रावादीदित्यु-पक्रम्य ते देवा अब्रुवन् वा इममन्वन्सोमादिति यात् सोममेवास्मै सम-रामेति । तस्मै सोमं समभरन्नेष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्च-न्द्रमाः स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदिमं लोक-मागच्छति स इहापश्चौषधीश्च प्रविशति स वै देवानां च वस्वन्नं ह्येषां तद्यदेष एतां रात्रिमिहामा वसति तस्मादमावास्या नामेति ।

अथ प्रथमवाक्ये वृत्रवधानन्तरमोषितेन्द्रममामाद्देवानामुक्तौ वसुनेन्द्रेण अमावसनिवासादमावास्येति, द्वितीयवाक्ये तु चन्द्र-

अथोऽस्यां रात्रावस्मिंल्लोके निवासादमावास्येति द्विधा निर्वचनं।

पद्मपुराणे।

अग्निष्वात्ता इति ख्याता यज्वानो यज्ञसंस्थिताः।
अच्छोदा नाम तेषान्तु मानसी कन्यका नदी॥
तमयामावसुन्नाम पितरं वीक्ष्य सङ्गता।
वव्रे वरार्थिनी सङ्गं कुसुमायुधपीड़नात्॥
योगाद्भ्रष्टा तु तेनासौ व्यभिचारेण भामिनी।
धरां न स्पृशते पूर्वं पपाताथ भुवस्तले॥
तिथावमावसुर्यस्यामिच्छां चक्रे न तां प्रति।
धैर्येण तस्य सा लोकैरमावास्येति विश्रुता।
पितॄणां वल्लभा यस्मात्तस्मात्तामक्षयकारिणी॥

परमसंयमिपितृगणाभिमतमच्छोदायाःप्रच्युतिहेतुभूतामावसुधैर्य-निवर्हणप्रतीतमहिमत्वादमावास्येत्युच्यते इत्येतदितिहासतात्पर्य्यं।

स्कान्दे नागरखण्डे।

अमानाम रवेरश्मिः सहस्रप्रमुखः स्थितः।
यस्यास्तु तेजसा सूर्यः प्रोक्तस्त्रैलोक्यदीपकः।
तस्मिन् विशति येनेन्दुरमावास्या ततः स्मृता॥

मत्स्य-वायु-ब्रह्माण्डपुराणेषु।

अमा वसेतां ऋक्षेषु यदा चन्द्र-दिवाकरौ।
एषा पञ्चदशीरात्रिरमावास्या ततस्तु सा॥

अमाशब्द एकत्रेत्यर्थः।

स्कन्द-ब्रह्माण्डपुराणयोः।

अमा नाम रवेरश्मिश्चन्द्रलोके प्रतिष्ठितः ।
तस्मात्सोमो वसत्यस्याममावास्या ततः स्मृता ॥

मत्स्य-वायुपुराणयोः ।

आश्रित्य ताममावास्यां पश्यतस्तु समागमौ ।
अन्योन्यं चन्द्र-सूर्यौ तौ तदा तौ दर्श उच्यते ॥

भगवतीपुराणे ।

कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्द्धयते रविः ।
अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते विबुधैः क्रमात् ॥
कलामाद्यां पिबेदग्निर्द्वितीयां तपनः कलां ।
विश्वे देवास्तृतीयाञ्च चतुर्थीञ्च प्रजापतिः ॥
पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबति वासवः ।
सप्तमीमृषयो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीं ॥
नवमीं कृष्णपक्षस्य पिबतीन्दुः कलामपि ।
दशमी मरुतश्चापि रुद्र एकादशीं कलां ॥
द्वादशीं पिबते काल धनाध्यक्षः त्रयोदशीं ।
चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिबति नित्यशः ॥
ततः पञ्चदशीं चैव पिबन्ति पितरः कलां ।
कलावशिष्टोनिष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलं ॥
अमायां विशते यस्मादमावास्या ततः स्मृता ।
पूर्वाह्णे प्रविशत्यर्कं मध्याह्ने च वनस्पतिं ॥
अपराह्णे विशत्यप्सु स्वां योनिं वारिसम्भवः ।
अमां प्रविष्टः सोमस्तु शेषया कलयैकया ॥

तृण-गुल्म-लता-वृक्षान् निष्पादयति चौषधीः ।
तमोषधिस्थितं गावश्चरन्त्यापः पिबन्ति च ॥
तदन्नानुगतं गोभ्यः क्षीरत्वमुपगच्छति ।
तत्क्षीरमश्नतीश्चैव मन्त्रपूतं द्विजातयः ।
स्वाहाकार-वषट्कारैर्हुत्वाऽऽहुतयः क्रमात् ॥
हुतमग्निषु सोमाय पुनः सोमं विवर्द्धयेत् ।
एवं संक्षीयते सोमः क्षीणश्चाप्यायते पुनः ॥

ते च पूर्णमास्यमावास्ये द्विविधे पुराणात् ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्मृता ।
सिनीवाली कुहूश्चैव अमावास्या द्विधा स्थितिः ॥

अथानुमतिः सिनीवाली च चतुर्दशीमिश्रे, राका कुहूश्च प्रतिपन्मिश्रे ।

तथाच काठकश्रुतिः ।

या पौर्णमासी सानुमतिः, योत्तरा सा राका, या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली, योत्तरा सा कुहूरिति ॥

वृद्धवसिष्ठः ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमास्यौ द्वय विदुः ।
राका सम्पूर्णचन्द्रा स्यात्कलोनानुमतिः स्मृता ।
रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कीर्त्तिता ॥

भगवतीपुराणे ।

यदा त्वस्तमियात्सूर्य्यं पूर्णश्चेन्दुरुपागमत् ।
युगपत्क्षोत्तरा राका तदा भवति पूर्णिमा ॥

मत्स्य-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह ।
तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
अत्यर्थं राजते यस्मात्पौर्णमास्यां निशाकरः ।
रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥

बृहद्वशिष्ठः ।

दृष्टचन्द्राममावास्यां सिनीवालीं प्रचक्षते ।
तामेव च कुहूमाहुर्नष्टचन्द्रां महर्षयः ॥

मत्स्य-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

सिनीवालीप्रमाणस्तु क्षीणशेषो निशाकरः ।
अमावास्यां विशत्यर्कं सिनीवाली ततः स्मृता ॥

'सिनी' सिता अवसितेति यावत्, अस्या वालः 'वाली', सिनी चासौ वाली चेति सिनीवाली। 'सिनीवालीप्रमाणः' बालाग्रमात्र इत्यर्थः ।

कुहिति कोकिलेनोक्ते यावान्कालः समाप्यते ।
तत्कालसंज्ञिता ज्ञेया अमावास्या कुहूः स्मृता ॥
तथान्यौ चानुमत्या द्वौ लवौ काल उच्यते ।
लवौ द्वावेव राकाया ज्ञेयः कालोऽपराह्णिकः ॥

तथा ।

द्वौ लवौ अमावास्यायाः स कालः पर्वसन्धिषु ।
द्व्यक्षरस्तु कुहूमात्रः पर्वकालश्च स स्मृतः ॥

तथा ।

अनुमती च राका च सिनीवाली कुहूस्तथा ।
एतासां द्विलव' कालः कुहूमात्रा कुहूः स्मृता ।
इत्येष पर्वसन्धीनां कालो वै द्विलवः स्मृतः ॥

भगवतीपुराणे ।

अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवाल्याः कुहूं विना ।
एतासां द्विलव कालः कुहूमात्रा कुहूः स्मृता ॥

तत्र सन्धौ यजेतेति सन्धौ याग' कर्त्तव्य इति ।

तच्च चातिसूक्ष्मत्वेन कर्मानुष्ठानायोग्यत्वात् सन्धिशब्दः स्वार्थसन्निहितकर्मानुष्ठानयोग्य पूर्वापरं कालं लक्षयति ।

ननु सन्धिमभियजेतेत्यभिशब्दस्योपरीत्यर्थः प्रतिपदि कर्त्तव्यत्वात् सन्धेरुपरि यागकर्त्तव्यताप्रतीतेः सन्धिपूर्वकाले यागो न प्राप्नोति । नैष दोषः निपातानामनेकार्थत्वात् प्रत्यासन्नं सन्धिमभिलक्ष्य यजेतेति वाक्यार्थ, अन्यथा प्रतिपदमभियजेतेत्यप्युपर्य्यर्थपक्षापत्ते', प्रतिपदि व्यतीतायां तत उपरि द्वितीयायां यष्टव्यमिति प्रसज्येत । तस्मात् पूर्वापरभाविनि काले सन्धौ यजेतेति श्रुतिर्याग विधत्ते, अतएव सूत्रान्तरं "सन्धिमभितो यजेतेति ।

तथाह बौधायन ।

सूक्ष्मत्वात् सन्धिकालस्य सन्धेर्विषय उच्यते ।
सामीप्य विषय प्राहुः पूर्वेणाथ परेण वा ॥

ततश्च सन्धिसन्निहित एव काले साङ्गस्य कर्मणोऽनुष्ठाने प्राप्ते व्यवस्थार्थमिदं नियमार्थ श्रुति ।"पूर्वेद्युरग्निवार्हिर्' करोति ऋषिसे वारभ्य गृहीत्वोपवसति । तथा "पूर्वेद्युरग्नि गृह्णाति उत्तरमहर्यजतीति ।

तद्यागद्वयं प्रतिपत्पर्वसन्धावित्याह गोभिलः ।

पर्वान्ता उपवस्तव्याः पर्वाद्योऽभियष्टव्या इति ॥

'पर्वान्ताः' पर्वद्वयः, गार्हपत्याधानादि कर्त्तव्यं, 'पर्वाद्यः' प्रतिपदः ।

निगमः ।

उपेत्प्राणं पर्वेदादिं पर्वयोः पर्वविभाग इति ।

प्राहुः लौगाक्षीयाः ।

आदित्यान्तश्च पर्वाणां यज्ञिया इति ।

कात्यायनः ।

पर्वादौ यागश्च इति[1] ।

भरद्वाजः ।

पर्वाद्या यष्टव्या भवन्तीति ।

आपस्तम्बेनापि ।

अमावास्यायां दीक्षा यजनीये वा पौर्णमास्यां यजनीये वा ज्योतिष्टोमः ।

इति पौर्णमास्यमावास्योपरितनदिनस्य प्रतिपद्रूपस्य यजनीयत्वमुक्तं ।

लौगाक्षिणात्र विशेषो दर्शितः ।

पौर्णमासीपर्वसन्धौ यागस्य चतुरो विदुः ।
सार्धयामावुभे दण्डौ यागे च मृतकर्मणीति ॥

---

(१) पर्वादौ इदिष्यतीति ग० ।

'औपवस्थ्य' उपवासदिवसमन्वाधानादिस्त्रीनंशान् विदुः । यागस्य चतुरोऽंशान् विदुः । 'अन्त्यावंशौ' पञ्चदशी-प्रतिपत्सन्धौ, तौ 'सम्पृजेत्' परित्यजेत् । अन्त्यमंशं पञ्चदश्या व्रतकर्मणि, यागे च प्रतिपदश्चतुर्थमंशं । अपरे तु "द्वावंशावुत्सृजेदन्त्याविति पाठमुदाहृत्य व्याचक्षते । आद्यः पादः पञ्चदश्या उपवसे अन्वाधानादौ परिवर्त्तव्यः, पश्चादेस्त्वन्त्यः पादो यागे परिहरणीय इति । एतच्च सम्पूर्णपञ्चदशीव्यतिरिक्तविषयं, तस्याः प्रथमपाद एवान्वाधानानुष्ठानात् । अन्ये त्वस्मिन्नेव पाठे प्रथमातिक्रमे कारणाभावादन्त्यः पादः पञ्चदश्याः व्रतकर्मणि परिहरणीय इति व्याचक्षते । एतच्च सद्यस्काल-पौर्णमासीव्यतिरिक्तविषयं, तस्याः पर्वचतुर्थांश एव तदनुष्ठानात् । कथं तर्हि यागे चतुर इत्यपेक्षिते यज्ञपार्श्वः ।

पञ्चदश्याः परः पादः पर्वादेः प्रथमास्त्रयः ।
कालः पर्वणि यागे स्यादन्यथा तु न विद्यते ॥

कात्यायनः ।

न पश्चिमं चतुर्थेंऽशे यागैः प्रतिपदः क्वचित् ।
रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति श्रुतिरेषा सनातनी ॥

तथा ।

प्रतिपद्याद्ययोर्भूतः पादश्चैकश्च तिष्ठति ।
यातयामः स विज्ञेयो न हि भवति हूयते ॥

न च पर्वचतुर्थांशादिके आद्ये यागकाले व्यवधाने सन्धौ यजेतेति श्रुतिविरोधः, सन्धेरतिसूक्ष्मत्वेन तत्र साङ्गप्रयोगानुपपत्तेः सन्निकृष्टापेक्षितसन्धिसमीपावधिविषयत्वात् श्रुतेः । न च यावति

काले यष्टुं शक्यते तावान्कालः सन्धिविधिसामर्थ्यादेव सिद्ध इति किमवधिविधानान्तरेणेति वाच्यं। सामर्थ्यानुसारेण व्यवस्थायां कस्य- चिद्द्रव्याद्यभावात् पञ्चमीपर्य्यन्तप्रयोगं समापयितुं अशक्नुवतः पञ्चमी- पर्यन्तं कालावधिरस्ति इति कालातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तवैश्वानरादी- नामप्रसक्तिः स्यात् । नच यः शीघ्रं समापयितुं शक्तस्तदीयसामर्थ्यं सामीप्यावधिपरिच्छेदकं अतोऽन्यैरपि तत्र यष्टव्यमिति यत ऊर्ध्व- मुत्कर्षे प्रागुक्तं कर्मेति वाच्यं। कश्चिन्मुहूर्त्तत्रयेण समापयितुं शक्त इति मुहूर्त्तचतुष्टयेन समापयतः कालातिक्रमो जात इति प्रायश्चित्तादिप्रसक्तिप्रसङ्गात्तत्सामर्थ्यस्याव्यवस्थितपरिमाणत्वाच्च सा- मीप्यावधिपरिच्छेदकत्वमिति शास्त्रमेव वचनमवधिपरिच्छेदकं । अतएव बौधायनेनोक्तं "न खलु सन्धिः सूपपाद्यतीति। किञ्च स्वयं विशेषाक्षेपसमर्थोऽपि विधिर्दुर्बलप्रमाणप्रापितं विशेषं स्वीक- रोति यथा "अक्ताः शर्करा उपदधातीति वाक्यशेषोपस्थापितं घृतं यथा च "पशुना यजेतेति मन्त्रवर्णप्रापितं छागं तथा "सन्धौ यजे- तेति श्रुति-स्मृतिवाक्यप्रापितं पर्वचतुर्थांशत्वादिकं सन्धिपरिच्छेदकं स्वीकरोति । तस्मात्पर्वचतुर्थांशादिकाले यष्टव्यं तेन "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" "अमावास्यायाममावास्यया यजेतेति श्रुतिद्वय- युक्तसन्धिपरमिति केचित् । अपरे तु पर्वचतुर्थांशत्वेन व्याचक्षते । तत्राप्यहनि यागः कर्त्तव्यः "पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजेतेत्यहर्विधानात् । तथाच सङ्कर्षणसूत्रं "अहनि वा तद्व्याख्यात- मिति । तत्रापि पूर्वाह्ण एव "पूर्वाह्णो वै देवानामिति श्रुतेः । तत्रापि प्रातरेव "पर्वणोयश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः । याग-

कालः स विज्ञेयः प्रातर्होमनीषिभिः" ॥ इति वृद्धशातातपवचनात् "प्रातर्यजध्वमश्विनाविति मन्त्रलिङ्गाच्च। तथा "अग्निरश्नोमाश्च यजत प्रातरनुवाकैरवन्निति च। "न तथ्य सायमश्नीयादेन प्रातर्यद्या-माणः स्यादिति प्रातःकालस्य यागसम्बन्धावगमाच्च। तथा कात्या-यनेनापि "यजेत वा प्रातरिति वचनात्ः कथितः। तथाच शुनकेनापि "तत्र यजेत यदेनं पद्यादस्तमितं पुरस्तादादित्यो-ऽभ्युदेतीत्यादित्योदयकाले यजेतेत्यवगम्यते। "उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमतीत्युदयानन्तरमेव यागानुष्ठानमापस्तम्बेनोक्तं। यत्तु प्रागुदयादमावस्यायास्तन्त्रकरणमुक्तं "प्रागुदयादमावास्याया-मिति, तदुदयात्प्रागुपक्रममात्रमेव न निष्ठिरेव, "प्रागुदयादनुष्ठा-नेऽप्यित्यहर्विधानविरोधात्।

अथ गोभिलः।

चयः पौर्णमासीकाला भवन्ति सन्ध्या वास्तमितोदिता वोभयो सन्ध्योदिते चन्द्रे सन्ध्यास्तमिते रवौ चन्द्रोदये उत्तरा प्रायशस्तमया-दुभेरदेति तामुपवसेत्।

तथा।

सन्ध्यापौर्णमासीमुपवसेदा उत्तरामित्येके।

स्मृत्यन्तर च।

पूर्वोदिते कलाहीने चन्द्रे पूर्वां विचक्षणः।

उपावसेदिति शेषः।

कात्यायनः।

पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां चोपवसेत्।

नच दिवा पर्वसन्धौ पूर्वेद्युरुपवासस्तदहर्याग: । रात्रिपर्वसन्धौ तदहरुपवासः परेद्युर्याग: ।

तथाच बौधायन: ।

अथोदाहरन्त्यूर्द्धमर्द्धरात्रात्पौर्णमास्यां चन्द्रमाः पूर्यते स एतं चापरराचं पूर्णो भवति सर्वं चाहरुत्तरस्या रात्रेरा मध्यरात्रादमावास्याया औपवसथ्येऽह्न्यूर्द्धं मध्यन्दिनाचन्द्रमसादित्यौ रमेते स एतं चापराह्णमथो भवति सर्वां चैतामुत्तरस्याह्न आ मध्यन्दिनादेतं सन्धिमभियजेतेति ।

अस्यार्थः । 'अथोदाहरन्ति' श्रुतिमिति शेष: । 'पौर्णमास्यामिति विषयनिर्देशः, 'ऊर्द्धमर्द्धरात्राच्चन्द्रमाः पूर्यते' पौर्णमासी प्रवर्त्तत इत्युक्तं भवति । 'स एतमपररात्रं', अनन्तरञ्च 'सर्वमहः', 'उत्तरस्या रात्रेरा मध्यरात्रात्', अनुवर्त्तते, ततो विच्छिद्यते, सोऽयं रात्रिसन्धिरुक्तः', अथामावास्याविषये 'औपवसथ्येऽहनि प्रागदिनात्पूर्वेद्युः, 'ऊर्द्धं मध्यन्दिनाचन्द्रमसादित्यौ रमेते' अमावास्या प्रवर्त्तते, 'स एतमपराह्णं', अनन्तरं सर्वां रात्रिं, 'उत्तरस्याह्नः', 'आ मध्यन्दिनात्', अनुवर्त्तते, ततः प्रतिपद्भवति, स एष दिवासन्धिरुक्तः । एतं सन्धिमभिप्राय सन्धौ पूर्वेद्युरग्नीनन्वाधायोत्तरेद्युर्यजेत । तथा एवं दिवासन्धिमभिलक्ष्य तदहः प्रातर्यजेतेति ।

एवं श्रुतिमुदाहृत्य तद्गतौ मध्यरात्र-मध्यन्दिनशब्दौ व्याख्यातुमाह,

रात्रिरिह पौर्णमास्यां सन्धौ या अतश्चरमावास्यायामिति ।

तेन श्रुतिगतौ मध्यरात्र-मध्यन्दिनशब्दौ रात्रिसन्धि-दिवासन्ध्योरुपलक्षकौ विवक्षिताविति प्रतिपादितं भवति ।

अनयोश्च पौर्णमास्यमावास्याविषययुगयोः प्रदर्शनार्थं वक्ष्यमाणमुत्तरसूत्रं ।

द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये पूर्वां पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरामुत्तरामेमावास्यामिति ।

अयमर्थः रात्रिसन्धि-दिवासन्धिमत्यौ द्वे पौर्णमास्यौ, दिवासन्धि-रात्रिसन्धिमत्यौ च द्वे अमावास्ये, तत्र दिवासन्धिः पूर्वामावास्या पौर्णमासी वा, रात्रिसन्धिरुत्तरा। अथ पूर्वामावास्योक्ता न तु पौर्णमासी तामुपमाध्याजेनाह, 'पूर्वां पूर्वां पौर्णमासीमिति'। अयमर्थः, पूर्वाममावास्यामिव पूर्वां पौर्णमासीं जानीयादिति। ततश्च दिवासन्धिमत्यां पौर्णमास्यां याग पूर्वेद्युरुपवास इति सिद्धं। तथा उत्तरा पौर्णमास्युक्ता न त्वमावास्या। तां पौर्णमासीं निरूपयन्नाह, 'उत्तरामुत्तराममावास्यामिति' उत्तरां पौर्णमासीमुक्तामिवोत्तराममावास्यां जानीयादिति। ततश्च रात्रिगतममावास्यां प्रतिपत्सन्धिमुपवास-यागयोर्मध्ये कुर्यादित्यर्थः।

आपस्तम्बस्त्वाह,

यदह पुरस्ताच्चन्द्रमाः पूर्ण उत्सर्पेत्तां पौर्णमासीमुपवसेत् य पूरितेति वा, खर्विका द्वतीया वाजसनेयिनः समामनन्ति। यदहर्न दृश्येत तदहरमावास्या श्वो न द्रष्टार इति वेति।

तत्र खर्विकासूत्रार्थं उपरिष्टादुच्यते। 'यदहः पुरस्ताच्चन्द्रमाः पूर्ण उत्सर्पेत्', 'यदहर्न दृश्येत' इति सूत्रद्वयस्यायमर्थः। यदा तावत् राका-कुह्वोरेव चन्द्रमस पूर्णत्वमदर्शनं चेति ज्योतिःशास्त्रसिद्धं। यस्मिन् पुरस्ताच्चन्द्रमाः पूर्ण 'उत्सर्पेत्' उदियात्, 'न दृश्येत वा',

तत्र यद्यपराह्णे रात्रौ वा पर्वसन्धिस्तदा तां पौर्णमासीं अमावास्यां चोपवसेदिति, यदा तु पूर्वाह्णे मध्यन्दिने वा पर्वसन्धिस्तदा यस्मिन्नहनि चन्द्रमाः 'पूरिता' पूर्णोभवति, यस्य वा नद्दृष्टारोनेचितारो-भवेयुः, तामनुमतीं सिनीवाली चोपवसेदिति। "स पूरिता" "यो न द्रष्टार इति चेति सूचयत्ययमर्थः। उक्तञ्च भाष्यार्थसंग्रहकारेण।

अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते।
उपोष्या तत्र राका स्यात्सा पूर्णोत्सर्पिलक्षणा॥
पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते।
उपोष्यानुमतिस्तत्र सा स पूरितलक्षणा॥
अपराह्णे क्षपायां वा पर्वसन्धिर्भवेत् यदि।
उपोष्या तु कुहूस्तत्र यदृश्येति लक्षणा॥
पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने पर्वसन्धिर्भवेद्यदा।
तत्रोपोष्या सिनीवाली यो न द्रष्टारमाचक्षेति॥

तदुक्तं निगन्धिभिः।

अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते।
तदहस्तत्र चोपोष्या पूर्ण उत्सर्पिलक्षणा॥
पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते।
पूर्वेद्युस्तत्र चोपोष्या सा स पूरितलक्षणा॥
अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते।
तदहस्तत्र चोपोष्या यदृश्येतिलक्षणा॥
पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते।
तत्रोपोष्या सिनीवाली यो न द्रष्टारलक्षणा॥

ग्रह्यकारिकापि ।

पञ्चदशी प्रतिपच्च भवेते एकदिने महती यदि तस्मिन्पञ्चदशी प्रकृतेरुपवास पञ्चदशीष्टं तनुयादिति याग इति ।

तथा सङ्कर्षणकाण्डे गोविन्दोपाध्यायेनोक्तं ।

यस्मिन्नहनि मध्यन्दिने पूर्व एव विक्रम-सन्निपातौ तत्र पूर्वेद्युरुपवास "य परिलेतितवा, "यो न इत्यार इत्यस्य विषय । यत्राप-राह्णे रात्रौ वा विक्रम सन्निपातौ तत्र तदहरुपवास "यदह पुरस्ता-चन्द्रमा पूर्ण उत्सर्पेत्", "यदहर्न दृश्येतेत्यस्य विषय इति ।

देवस्वामिनाप्युक्तं ।

यदि पूर्वाह्णे पर्वसन्धि समाप्येत ततो नितरामेव च शोभन, यदि पुनरपराह्णे रात्रौ वा तदहरुपोष्य श्वोभूते याग इति ।

तथाच लौगाक्षि ।

पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते ॥
अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते ॥

अत्र केचित् सन्ध्याया पर्वसन्धौ व्यवस्थापकवचनान्तराभावात् प्रायेण तथापि रात्रिशब्दप्रयोगाच्च तापि रात्रिशब्देन स्पष्टत इत्याहु'। तदयुक्तं । सन्ध्या-रात्र्योर्भेदाक्षणायाच कारणाभावात्, सन्ध्यायां पर्वसन्धौ च पूर्वेद्युर्यागस्य "आवर्त्तते यदा सन्धिरित्यनेनैव सिद्धे' । एतेन "स वै सत्यमेवोपवसेत" 'स वा उत्तरामेवोपवसेत्" इति श्रुतिद्वयस्य व्याख्यात ।

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदियाद्रविः ।
कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमियाद्रविः ॥

इत्यादीनि पक्षव्यवस्थया यानि वचनानि तानि तिथ्यन्तरविषयाणि । यत्तु "पूर्वः पूर्वो यजमानोऽवतीयानिति वाक्यं शब्दास्तचोदिते काले प्राप्ते यावद्यावत् पूर्वं यजते तावत्प्रशस्तमिति प्रतिपादयत्तत्रैव काले विलम्बं निवारयति न पुनश्चोदितकालानादरेण पूर्वदिनं प्रशस्तमिति। तथाच सति चतुर्दश्यादिष्वपि तिथिषु यावद्यावदधस्तनतिथौ यागः क्रियते तावत्तावत्सुतरां प्रशस्तमित्यापद्यते। तस्मात्पूर्वोक्तादिपर्वसन्धिभेदेन व्यवस्था युक्ता ।

अथ केचिदाहुः पूर्वापराह्न-मध्याह्नास्त्रेधाविभागाश्रयणेन पञ्च पञ्च मुहूर्त्तात्मिका अत्र वेदितव्या इति । ननु त्रेधा विभागपक्षे मध्यन्दिनाख्यघटिकायां पर्वसन्धौ प्रातःकाले पर्वचतुर्थांशाभावात्तृतीये भागे यागः प्राप्नोति। तच "पर्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः। यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तोमनीषिभि." इत्येन विरुध्यते । तदयम् । कथं प्रात.काले पर्वचतुर्थांशाभावः, प्रातःकालस्य त्रिमुहूर्त्तमात्रत्वादिति चेत् श्रुतः "रेखाप्रभृत्यथादित्यामुहूर्त्तास्त्रय एव तु । प्रातस्तु स स्मृतः कालोभागश्चाह्नः स पञ्चमः" ॥ इति वचनादिति चेत् । न । तस्य पञ्चधा विभागपक्षाश्रयत्वात् । अत न पूर्वाह्नपरिमित एव प्रातःकालः यतो मीमांसाभाष्यकारोदाहृतायां श्रुतौ "ऋग्भिः प्रातर्दिवि देव ईयते यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य." इति मध्याह्नप्राक्तन भागोऽपि प्रात.काल प्रतीयते। यदि मध्या-

स्मात् प्राक् प्रातःकालादूर्ध्वं कालान्तरं स्यात् ततः प्रातर्मध्याह्ना-स्तमयकालेषु ऋग्यजुःसामवेदैरागमने सूर्य्यस्य कालान्तरे वेदशून्य-स्यागमनं स्यात्। तच्च "वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य्य इति विरुध्यते। शाखान्तरे "ऋग्भिः पूर्व्वाह्ण इति पाठान्तरात् प्रातःपूर्व्वाह्णयोरैक्याव-गमः, अतएव प्रथमं प्रहरमभिधायाहुः स्मार्त्ताः। "स एवाध्यर्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते" इत्येवमपि पूर्व्वाह्णाद्विभक्तेप्रातःकालः तर्हि तत्रोपक्रमस्य पूर्व्वाह्णे यागः। यदप्याहुः। "प्रातर्द्दैवमिति प्रोक्तं तत्रो-पपद्यत इति च।

तदप्युपक्रमाभिप्रायेणैव। पूर्व्वाह्णैकदेशत्वेप्रातःकालः तर्हि पूर्व्वाह्णविव-क्षया वचनद्वयेऽपि प्रातर्ग्रहणं, अन्यथा "पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणां अपराह्णः पितॄणामिति श्रुतिविरोधः।

पश्चादेव कुर्व्वन्ति सदा पश्चादिकं चरुं।
पूर्व्वाह्ण एव कुर्व्वन्ति विद्वेऽस्यन्ये मनीषिणः॥

इति कात्यायनादिवचनात्। अथ यत् प्रातरनुदिते जुहोती-त्यत्रापि दर्शनात्।

षष्ठेऽध्याये जैमिनिना "उदगयनपूर्व्वपक्षपुण्याहेषु देवानि स्मतिरूपा-ण्यन्यार्थदर्शनादित्युक्ते भाष्यकारेणान्यार्थसन्दर्शने "पूर्व्वाह्णो वै देवा-नामिति दर्शितं।

अत्र च कर्कोपाध्याय, "पूर्व्वाह्णे दर्शयाग इति। अनेन "प्रातर्ह-होमनीयैर्भिरित्यादि व्याख्यातं। तेनैहिविषये वेधा विभाग इति सिद्धमिति। तदयुक्तं। अत्र हि पूर्व्वाह्णापराह्णौ द्विधा विभक्तस्याह्नः पूर्व्वापरभागौ विवक्षितौ। "आवर्त्तनात्तु पूर्व्वाह्णोऽप्यपराह्णस्ततः परः।

मध्याह्नस्तु तयोः सन्धिर्यदावर्त्तनमुच्यते"। इति वचनात् । न च पूर्वा-ह्णादिशब्दानां त्रेधा विभक्तस्याह्नः क्रमेण भागत्रयपरत्वं। "आवर्त्तने यदा सन्धिस्तत् पूर्वमथापि वा। तदह्वर्याग इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि" इत्यादिवचनात् वक्ष्यमाणवक्रवचनविरोधप्रसङ्गाच्च। किञ्चान्यस्मिन् पक्षे मध्याह्नस्यावर्त्तनादुपरि घटिकापञ्चकपर्यन्तत्वात् तत्र सन्धौ तदहरेव याग' प्रसज्येत। न च प्रसज्यतामिति वाच्यं। तत्र प्रातः पर्वचतुर्थांशादिविहितकालासम्भवेन "पर्वणोयश्चतुर्थांश इत्यादिवच-नविरोधात् प्रातःकालस्य त्रिमुहूर्त्तत्वात्।

तथाच व्यास'।

सुहूर्त्तत्रितय प्रातस्तावानेव तु सङ्गव इति।

पराशरोऽपि।

लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्त्ते गते रवौ।

प्रात स्तनस्ततो कालोभागश्चाह्नः स पञ्चमः इति॥

पद्मपुराणेऽपि।

रेखाप्रभृत्यथादित्यान्मुहूर्त्तास्त्रय एव तु।

प्रातस्तु स स्मृतः कालोभागश्चाह्नः स पञ्चम.॥

स्कन्दपुराणे प्रभासखण्डे।

लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्त्तस्थिते रवौ।

प्रात काल इति प्रोक्तो भागश्चाह्न' स पञ्चम'॥

एवमन्येष्वपि प्रात शब्दार्थप्रतिपादकेषु वाक्येषु त्रिमुहूर्त्तात्मकः प्रात काल' कथित, न तु त्रिधा विभक्तस्याह्न' पूर्वो भागः प्रात काल-इति क्वचिदपि श्रूयते। यस्तु श्रुतौ प्रयोग. स न मुख्य' अनेकार्थत्वस्यान्या-

यत्वात्। सनाडिकाः प्रातःकाल इति प्रोक्तं स्थापनारोपणादिष्विति सोऽप्येवमेव। ननु सार्द्धप्रहरः प्रातःकाल "स एवाभ्यर्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते" इति वचनात्। 'सः' प्रहरः, अधिक उपरि अर्द्धसंयुक्तः सार्द्धप्रहरः। ततश्च मध्यन्दिनान्त्यघटिकायां पर्वसन्धौ पञ्चसु घटिकास्वतीतासु प्रातःकालः पर्वचतुर्थांशश्च समाप्यतीति तदानी यागो यागः करिष्यते। तदुक्तं। "उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयति प्रागुदयादमावास्यायाः" इति आपस्तम्बवचनात्। त्रिमुहूर्त्तात्मकः प्रात काले यदा पर्वचतुर्थांशसम्भवस्तदेतद्वचन भविष्यतीति चेत्। न। सङ्कोचे कारणाभावात्। न चादित्ये उदिते पौर्णमास्यास्तन्त्रप्रक्रम आदित्योदयात् प्रागमावास्यायास्तन्त्रप्रक्रम इत्यस्तु पञ्चघटिकास्वतीतासु करिष्यत इति वाच्यं। अङ्गप्रधानवत्यां भावनायां युगपत्पुरुषं प्रवर्त्तयता प्रयोगवचनेन मध्ये विलम्बनिषेधात्। तस्मादचनद्वयपर्य्यालोचनया त्रिमुहूर्त्तात्मके सार्द्धप्रहरात्मके च प्रात कालेऽवगम्यमाने आपस्तम्बवचनानुरोधात् त्रिमुहूर्त्तात्मक एव ग्राह्यः, तस्मादस्मिन् काले यागसिद्ध्यर्थं अस्मदुक्त एव विभाग आश्रयणीयः। ननु द्वेधा-विभागे यथावर्त्तनादुपरि घटिकामात्र एव सन्धिसम्भोत्तरेद्युरेव यागइति तथापि कात्यायनवादवचनविरोधस्तुल्य एव। नैवं। पर्वणो-यश्चतुर्थांश इत्यादिकात्यायनवाक्यादन्यथावगतेर्भवितव्यं, तदेतद्यागस्य कालान्वयेनेत्यभ्युपगन्तव्य, पर्वमात्रोत्तरेद्युर्यागे क्रियमाणे न यागस्य कालान्वय इति पूर्वेद्युरेव याग इत्यविरोध। नन्वेवं तर्ह्यपराह्ण-सन्ध्यायुत्तरेद्युर्यागविधान विरुध्येत। नैव। यत्रापराह्णे पर्वसन्ध्यायुत्तरेद्युः प्रतिपच्चतुर्थांशो यागो [illegible] भवति तत्राभ्युदयेष्टापराह्णश्चात्र प्रदय-

मित्यविरोध, युक्तञ्चैतत्, अन्यथा येनक्कालो ऽतिखर्वे तदहस्तन क्रियिदूने चतुर्दशघटिकामात्रे आवर्त्तन भवति तदा तत्रैव तिथि-वृद्धौ कदाचिच्छोडशनाडिकोऽपि चतुर्थांशो भवति तत्रावर्त्तनादु-परि घटिकामात्रसम्भावुत्तरेद्युरेव याग प्रसज्येत। न च तद्युक्त तत्र विहितकालसम्भवात् "न दृष्टमिति निषेधात् पूर्व्वेद्यु सम्भवाच्च । अतोऽपराह्णशब्दसङ्कोच एव न्याय्य, "आ मध्यमान्मुहूर्त्तादि दैव कार्यं प्रशस्यत इति वचन प्रात कालविधानात्तद्व्यतिरिक्तविषय भवतीत्येतदह्नोकार्य्ये अन्यथा त्रिधा विभक्तस्याह्नस्तृतीये भागे प्रातरा-त्मके भवता यागाङ्गलेन बौद्धेनोक्तेऽपि यागप्रसङ्गात्। तस्मात् द्वेधा विभक्तस्याह्न पूर्व्वापरभागावेव पूर्व्वाह्णापराह्णावत्र ग्रहीतव्यौ, तत्रापराह्णादिगते पर्व्वसन्धौ परेद्युर्याग पूर्व्वाह्णगते पर्व्वसन्धौ तदह-र्याग । यदा तु पूर्व्वापराह्णयो सन्धौ पर्व्वसन्धिस्तदा तदहरेव याग-इति प्रतिपादनार्थं मध्याह्नग्रहण। मध्याह्नशब्दो हि पारिभाषिक मध्याह्नमुहूर्त्त्याह्नो मध्यम क्षणमेवात्र प्रतिपादयति। अत एव शाता-तपोऽपि मध्यमशब्दमेव पठति ।

पूर्व्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व्व समाप्यते ।
तदोपवास पूर्व्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते ॥

यत्तु "पूर्व्वाह्ण प्रहर सार्द्धं मध्याह्न प्रहरन्तथा। आ तृतीयादप-राह्ण सायाह्नस्ततः पर"॥ इति गोभिलवचनाच्चतुर्धा विभाग, यच्च "मुहूर्त्तत्रितय प्रातस्तावानेव तु सङ्गव । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्त स्यादप राह्णोऽपि तादृश । सायाह्न त्रिमुहूर्त्तस्तु सर्व्वधर्म्मबहिष्कृत "॥ इति व्यासवचनात्पञ्चधाविभाग सोयुक्तरीत्या त्रिधाविभागवत् कर्म्मान्तर-

विषयः, आश्रितश्चायं द्विधा विभागः सकलसूत्रभाष्यकृद्भिर्वृद्धैरपि निबन्धकृद्भिः, युक्तश्चेति स एव स्वीकार्यः। तत्र रात्रिसन्धौ परेद्युरेव यागः "अपराह्णेऽथवा रात्राविति लौगाक्षिवचनात्" "पश्चान्ना उपवसथ्याः पश्चाद्योऽभियष्टव्या इति गोभिलवचनाच्च। मध्यन्दिनसमयादूर्द्ध्वं पर्वसन्धौ चतुर्दश्यामस्तमयात् प्रागूर्द्ध्वं वा अमावास्यायां अमावास्यायाः हस्तराविद्योतित्वे तत्रैव दोषादि युक्तं "यद्युपदेष एतां रात्रिमिहामावसति तस्मादमावास्या नाम तं गोभिरनुष्ठाय समभरन्निति श्रुत्या रात्रियुक्तायाममावास्यायां दध्यादिरूपस्य सोमस्य सम्भृतिर्देवैः कृतत्वकत्वात्। न च "पश्चाद्योऽभियष्टव्या इति वचनविरोधः, अहोरात्रव्यापिन्यामपि तस्य सम्भवात्। न च "अपराह्णेऽथवा रात्रावित्येतद्विरोधः, तस्य पौर्णमास्यामपि सम्भवात् स्मृतित्वेन दुर्बलत्वाच्च। उच्यते। रात्रिशब्दस्य तिथ्येकदेशलक्षकत्वात् "तदहरेवैष पुरस्तान्न दृश्येत तदहरुपवसेदिति क्वचिदहःशब्दस्यापि दर्शनात्, "स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्येत तदहरुपवसेदिति क्वचिदहःशब्दस्यापि दर्शनात्, "स यत्रैष एतां रात्रिं पुरस्तान्न पश्चाद्दृशे" इत्यत्र पूर्वस्मिन् रात्रिशेषे पुरस्तादर्शनं उत्तररात्र्यादौ पश्चादेकस्यामेव वा पुरस्तात्पश्चाच्चादर्शनं वक्तव्यं। आद्ये पक्षे वा दिवामावास्या सैव स्यात्। द्वितीये पक्षे उत्तररात्रावपि तद्रूपं विद्यते इति सैव भवेत्। अथोच्येत उत्तररात्रौ प्रतिपदो विद्यमानत्वाच्छास्ततो दर्शनं प्रतिपद्यपि भवतीति।

आह कर्कोपाध्यायः।

दर्शनं शास्त्रतः प्रतिपद्येव भवतीति।

कात्यायनस्त्वमावास्याशेषे आह।

अष्टमेंऽशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्याष्टमेंऽशे च ततः किल भवेदणुः ॥ इति ।

तदयत् यदि रात्रिसम्बन्धादपि प्राक्तनी निषिद्ध सिद्धं तत उद्-यात्प्राक् प्रतिपत्प्रवेशः तत्रोपवासो न कर्त्तव्यः पूर्वदिने चतुर्दशी रात्रावपि विद्यत इति तथापि चन्द्रक्षयाच्च कर्त्तव्य एव ।

उक्तञ्च स्मृतौ ।

भूतदिने चतुर्दश्यां अमां कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
विहारं पितृयज्ञश्च तत्सर्वं निष्फलं भवेदिति ॥

'विहारः' विहरणमित्यर्थं आहवनीयादेः इत्यर्थः ।

तत्र तल्लोपः प्रसज्येत तस्मात् "पञ्चाम्ना उपवस्तव्याः पञ्चाद्योऽभि-यष्टव्या इत्येतदेव युक्तं तस्माद्रात्रिसन्धौ परेद्युर्यागः । ननु रात्रि-योगिन्यामपि पञ्चदश्यां प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तायां द्वितीयायां "त्रिमु-हूर्त्ता द्वितीया चेदिति वचनात् पञ्चदश्यां यागः कस्मान्न क्रियते विशेषावगमादिति ब्रूमः । यद्यपि रात्रिसन्धिशास्त्रं तदुत्तरस्यामपि प्रतिपदि सावकाशं, त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाशास्त्रं दिवासन्धौ सावकाशं, यद्यपि च "पञ्चाद्यो यष्टव्या इत्येतदुपमर्द्दैनैव इतरेतद्बाधकाशित-दोषाभावस्तथापि रात्रिसन्धिशास्त्रस्यानन्यथासिद्धत्वात् "पञ्चाद्यो यष्टव्या इत्यत एवोत्तरदिने यागे प्राप्ते पर्वचतुर्थांशस्य प्रातः पूर्वदिने प्राप्त्यभावाद्यागप्राप्त्यभावे त्रिमुहूर्त्तशास्त्रे यावत् पूर्वस्मिन्नहनि प्राप-यितुमवकाशमपेक्षते तावद्रात्रिसन्धिशास्त्रं दृष्ट्वा विषयान्तरमेव चिन्त-यति, तत्रोपरिष्टाद्वक्ष्यामः। तस्मात् रात्रिसन्धौ परेद्युर्याग इति सिद्धं, अपराह्णसन्धावपि परेद्युर्यागः ।

ननु।

चतुर्दश्यां चतुर्यामे अमा यत्र न दृश्यते।

श्वोभूते प्रतिपद्यत्र भूते कथादिकी क्रिया॥

इति वचनात् पूर्वेद्युः कथाश्च गृह्यते। तथाच वचनान्तरं।

चतुर्दशी चतुर्याममभावास्या न लभ्यते।

श्वोभूते प्रतिपत्तेन् स्यात् पूर्वाह्णेनैव कारयेत्॥ इति॥

यद्यपि चतुर्दश्यां यामचतुष्टयव्यापिन्यमावास्या न लभ्यते किन्तु तदेकदेशव्यापिन्येव तथापि श्वोभूते प्रतिपदस्ति चेत् पूर्वेद्युरेवोपवास-इत्यर्थः। कात्यायनवचनेन पश्चादभ्युदय अमावास्येनेष्टेति, यथोप-वासदिने प्रतिपत्सम्भवः तत्र पितृविस्कोष्टिः प्रायश्चित्तत्वेनोक्ता। उच्यते। तस्याः प्रतिपदि सद्भावे द्वितीयायद्भावेऽप्युपपत्तिरन्यथा सिद्धा-पराह्णप्रत्यस्यात्र बौधायन उक्ता, तस्माद्द्वितीयेऽहनि यागः। ननु यदा पूर्वेद्युः प्रात. पर्वचतुर्थांशाभावः परेद्युश्च प्रातः पर्वचतुर्थांशः तदा कस्मिन्नहनि यागः क्रियते। न तावत् पूर्वेद्युः तत्र प्रातःकाले पर्व-चतुर्थांशादिसमावेशाभावेन यागकालाभावादपराह्णपर्वसन्धित्वाच्च। नापि परेद्युर्यागः तत्रापि विहितकालाभावात्।

अत्र केचिदाहुः अपरेद्युर्यागः कर्त्तव्यः पूर्वेद्युः पर्वचतुर्थांशादि-विहितकालासम्भवात् प्रतिपच्चतुर्थांशे यागनिवर्त्तकाभावाच्च। यस्त्व-यमस्ति निषेधो निवर्त्तकः।

न यष्टव्य चतुर्थांशे यागैः प्रतिपदः क्वचित्।

रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति श्रुतिरेषा सनातनीति॥

उच्यते मध्याह्नसन्धिविषयोऽयं प्रतिषेधो नापराह्णसन्धिविषयः, तत्र

परेद्युर्यागविधानात् । ननु अपराह्णसन्धावेव परेद्युर्यागप्राप्तेस्तत्र च प्रतिपच्चतुर्थांशासम्भवात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च निषेधस्य तत्रैव सामञ्जस्यं मध्याह्नसन्धौ तु पूर्वेद्युर्यागविधानात् प्रतिपच्चतुर्थांशगन्धोऽपि नास्तीति निषेधानुपपत्तिः । अत्रोच्यते । "पक्षादयोऽभियष्टव्या इत्यस्य सम्पूर्णायां तिथौ खण्डतिथौ वा साधारणत्वं, तत्र द्वितीयेऽहनि प्रतिपच्चतुर्थांशस्य प्रातःकाले सम्भवात् प्राप्तिपूर्वकत्वं प्रतिषेधस्य घटत एव । न चैतावता प्रतिपच्चतुर्थांशे यागानुष्ठाने प्रत्यवायभाक्त्वं । "पक्षादयोऽभियष्टव्या इति तत्र यागस्य विहितत्वाद्विहितप्रतिषेधे च विकल्प एव स्यात् ।

उक्तञ्च भट्टवार्त्तिके ।

यद्यपि प्राप्य यत्किञ्चिद्विधिना तुल्यगोचरः ।
प्रत्यवायमतिं कुर्य्याद्विकल्पाश्रयणाय तत् ॥
दृष्टौ विधि-निषेधौ च तुल्यवीर्य्यैकगोचरौ ।
विकल्पेन तयोरेकः प्रामाण्यमनुतिष्ठतां ॥
अङ्गीकृतनिषेधानां नैव दोषोऽस्त्यकुर्वतां ।
चोदनालक्षणत्वन्तु न प्रामाण्यं विधेस्तदा ॥
विधेः प्रामाण्यपक्षे तु प्रतिषेधगिरां ततः ।
चोदनालक्षणे धर्मे न दोषोऽस्त्यनुतिष्ठतामिति ॥

न च "पक्षादयोऽभियष्टव्या इत्यस्याः प्रतिपद्यागचतुष्टयेऽपि साधारणत्वेन सावकाशत्वात् "नयष्टव्यं चतुर्थांशे इत्यस्य प्रतिपच्चतुर्थांशविषयत्वेन निरवकाशत्वात् विकल्पो न युक्त इति वक्तव्य । यतः सामान्यविषयस्यापि विधेर्विशेषनिषेधेन नात्यन्तबाधः क्रियते तदधीनलाभत्वात् ।

तदुक्तं वार्त्तिककारैस्तत्र टीकायां ।

अल्पदुर्बलोऽपि विधिस्तदधीनात्मलाभेन प्रतिषेधेन तुल्यबलो भवति प्रतिषेधः प्रद्वेषेणारब्धविधाने चेत्यत्र वक्ष्यत इति ।

तस्मात्स्वात्मलाभार्थं स्वात्मप्रतिषेधासम्भवात् "नानुयाजेषु ये यजामहे करोती"तिवद्विकल्पः, न तु तद्वदेव, नहि पर्युदासाश्रयणाद्विकल्पः परिहर्त्तुं शक्यते। तथाहि साक्षाच्चोदितकालस्य पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यभागत्रयात्मकस्य प्रातःकाले दिनद्वयेऽप्यविद्यमानत्वेन यागानुपपत्तेर्नित्यचोदितकर्मणः परित्यक्तुमशक्यत्वात् प्रयोगवचनसामर्थ्येन किञ्चिद्विगुणेऽपि काले यष्टव्यमित्यापतिते पूर्वेद्युः प्रातःकाले पर्वचतुर्थांशमात्रेऽपि पर्वमात्रस्याबाधाद्यष्टव्यं, अथ वा परेद्युः प्रतिपदाद्यभागत्रयाभावेऽपि प्रतिपन्मात्रस्याबाधाद्यष्टव्यमिति प्रतिपच्चतुर्थांशेऽपि पाक्षिकी प्राप्तिर्न देवैरपि वारयितुं शक्यते। तस्मात्सर्वथा पर्युदासप्रतिपादने विकल्पस्यापरिहार्यत्वादरं मुख्यार्थत्वाय विकल्पप्रसक्तावपि प्रतिषेधवाचक एव नञस्तु। किञ्च पर्युदासासम्भवादपि प्रतिषेधः। तथाहि यदि तावत् प्रतिपच्चतुर्थांशस्य वर्जितत्वाविशेषात्। अथ चतुर्थांशवर्जितायां प्रतिपदि यजेतेति तर्हि पर्वचतुर्थांशे यागो न प्राप्नोति। अथ प्रतिपच्चतुर्थांशवर्जिते चोदिते काले यजेतेत्युच्यते तर्ह्यपराह्णपर्वसन्धावुपक्रमस्य चोदितकालत्वात्तत्रापि प्रतिपच्चतुर्थांशमात्रमेवावशिष्टमिति तत्पर्युदासत्वेन कुत्रान्यत्र विधीयते। अथ नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेति धात्वर्थेन नञः सम्बन्धादनीक्षणमङ्गत्ववद्यागसंकल्पो विधीयते। उच्यते। युक्तं तत्र रागप्राप्तमीक्षणं पर्युदस्यत इति। इह त्वपराह्णपर्वसन्धौ परेद्युर्यागः शास्त्रप्राप्त इति न

पर्युदसितुं शक्यते । न चात्र यथा चोदकप्राप्तस्यार्षेयवरणस्य "नार्षेयं वृणीते" इति प्रत्यक्षोपदेशेन बलीयसा पर्युदासः तथा न शक्यते वक्तुं । उभयोरपि प्रतिपच्चतुर्थीश्राद्धप्रापकपर्युदासयोरुपदेशशास्त्रत्वात् । न च यथा यागमात्रे प्राप्तस्य ये यजामहे इत्यस्य यागविशेषेष्वनुयाजेषु पर्युदासन्यायात् सम्भवति । न हि पर्युदासशास्त्रस्य पूर्वाह्णापराह्णादिपर्वसन्धिसाधारण्यस्यापराह्णादिपर्वसन्धिशास्त्रं प्रति विशेषशास्त्रता सम्भवति । न च पर्युदासशास्त्रस्य श्रुतित्वेन बलीयस्त्वं, श्रुतित्वासिद्धेः । तथाहि भाष्यकारेण चतुर्थीश्राद्धनिषेधः कात्यायनवचनादित्युक्ता "न यष्टव्यं चतुर्थ्याम्' इति श्लोकः पठितः । तस्माच्छ्रुतिमूलत्वाभिप्रायेण "श्रुतिरेषा सनातनी"त्युच्यते । ननु पर्युदासवचने तव्यप्रत्ययश्रवणेन विधेः स्पष्टत्वादपराह्णादिपर्वसन्धिवचने वर्त्तमानापदेशत्वेन कल्प्यविधित्वादित्यस्वप्राप्तौ वैषम्यं, नैतद्वं, प्रतिपदा पर्युदस्यते चतुर्थीश्राद्धो वा यागो वेति सन्देहो यावता विलम्बेनापनीयते तावतैवात्रापि वर्त्तमानापदेशो वा पञ्चमलकारो वेति सन्देहोऽप्यपनीयत एव । पर्युदासे नञोपलक्षणार्थत्वमित्यधिको दोषः । तस्मात् पर्युदासासम्भवात् प्रतिषेधोऽवश्यम्भावी । एवं विकल्पे स्थिते मध्याह्नसन्धिविषयत्वं निषेधस्यापराह्णसन्धिविषयत्वं विधेरिति । यतो लौगाक्षिणा पूर्वाह्णापराह्णसन्धिविषयभेदेन पूर्वान्तरदिनयोर्यागव्यवस्था कृता "पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने इत्यादिना । यत्तु "पर्वणोयश्चतुर्थांश इति वाक्यन्तदपि न प्रतिपच्चतुर्थांशे यागं निवारयति । तथाहि न तावच्चतुर्थांशं निषेधति, अविहितत्वान्निषेधत्वेनाप्रतीतेः । नापि पूर्वेषामन्येषामंशानां विधायकत्वेनार्थादितरमंशं निवारयति, विधिविभक्त्यश्रवणत्वेन विधित्वस्याप्रतीतेः ।

मप्युपरि हि देवेभ्यो धारयतीतिवद्विधिः कल्प्यते, सिद्धवदनुवादात् प्रमाणान्तराविरोधाच्च विधयः कल्प्यन्ते। इह तु "पर्वण्येयश्चतुर्थ्यां च इत्यत्र प्रतिपद्यागस्यविधाने चतुर्थ्यानिवृत्तिप्रयोजने कल्प्यमाने "न पठेच्च चतुर्थ्यां" इति चतुर्थ्यामध्य पाक्षिकाध्यनुज्ञाशास्त्रं विरुध्येत। न च वाच्य विशेष इति विधिप्रत्ययः, "अर्हे कृत्यतृचश्चे-त्यर्हार्थेनापि घटमानत्वात्, भवतु वा विधिप्रत्ययः, तथाप्यनपेक्षिते ज्ञाने न तु यजतौ। अथ निर्वपत्यादिभतिवदनपेक्षितधात्वर्थतोऽपि विधिरिष्टमर्थं विधत्त इति। उच्यते। यद्यपि क्लिष्टकल्पने वेति न विलिष्टचतुर्थ्याध्ययनानुज्ञाशास्त्रबाधने सामर्थ्यं। तथापि धात्वर्थः श्रुत्या विधीयते तद्रूपत्वे धात्वर्थोऽन्यत्र विधीयते धात्वर्थे वान्यत् विधीयते। यच्च लक्षणैवान्यत्र विधीयते तदतिक्लिष्टं। अथ तद्दोषपरिहारार्थं धात्वर्थो ज्ञानमेव विधीयते कथं तर्हि कालस्य प्राप्तिः। अथ ज्ञाने विधीयमाने ज्ञेयसंस्काररूपमिति ज्ञानसंस्कार्यस्य कालस्य यागे विनियोगमन्तरेणानुपपद्यमानं विनियोगविधिं कल्पयतीत्युच्यते। तन्न संस्कारानुपपत्त्या संस्कार्यविनियोगकल्पनायाः सक्त्वधिकरणे निराकृतत्वात्। ननु "सोमाभावे पूतीकानभिषुणुयादिति तमसौ भक्ष प्रयच्छेदिति च भक्षाभिषवसंस्कारान्यथानुपपत्त्या फलचमसस्य पूतीकानां च यागविनियोगो यथा कल्पितस्तथेहापि ज्ञानसंस्कार्यस्य कालस्य विनियोगविधिः कस्मान्न कल्प्यते। उच्यते। युक्तं तत्र सोमेन यजेतेति क्रतुविनियोगस्य सोमस्य सोममभिषुणोतीति सोमचमस इति च समाख्यया भक्षाभिषवसंस्कारविधिर्न विरुध्यते इति, सिद्धे भक्षाभिषवयोः सोमसंस्कारत्वे

निरूढसंस्कारस्य द्रव्यान्तरसंस्कारविधानेन सुतरां द्रव्यस्य पूर्वद्रव्यसमानकार्यत्वकल्पनं, इह त्वनिरूढोऽज्ञातसंस्कारः संस्कार्यस्य कालस्य क्लृप्तमानान्तरलभ्यविनियोगादृते न निर्वहति सक्ताधिकरणन्यायादिति युक्तमेव ।

किञ्च सोमद्रव्यस्यैव विनियुक्तस्य कदाचिदलभ्यमानस्य प्रतिनिध्युपादाने प्राप्ते नियममात्रं क्रियते "पूतीकानभिषुणुयादिति, न त्वपूर्वो विनियोगः क्रियते । न हि विनियोजकान्तरेण विना सिद्ध्यति, तस्मात् "समुद्रं मनसा ध्यायति पृथिवीं मनसा ध्यायति देवस्य मनसा ध्यायतीत्यादावारादुपकारकत्वमेव कालज्ञानविधानस्येति न काले प्रापकत्वं । भवतु वा ज्ञानसामर्थ्यात्सिद्धे ज्ञानस्यार्थसिद्धत्वेनाविधेयत्वात् कालविधित्वमेव कालज्ञानविधानस्येति । तथापि यागकाल इत्येकस्मिन् पदे किञ्चिदुद्दिश्य किञ्चिदुपादीयत इत्येतदनुपपन्नमेव, यथैतत् षड्भिः सिद्धतरं यजतीत्यत्रापक्तुं प्रयम्भ इतिवत्, यथा हि वषट्कर्तुर्विशेषिणभक्षे प्राथम्यसम्बन्धो विधातुं न शक्यते तथा पदान्तरोपात्तपर्वचतुर्थ्यादिविशेषितस्य कालशब्दार्थस्य यागकाल इति समासपदैकदेशप्रतिपादितस्यैकदेशान्तरार्थेन सह सम्बन्धो विधीयत इति नोपपद्यते समस्यमानपदयोः परस्परसम्बन्धात् प्राक्पदान्तरसम्बन्धानुपपत्तेः "परिपूर्णं पदं पदान्तरमाकाङ्क्षतीति न्यायात् । अथ "पर्वणोऽयश्चतुर्थ्या आद्या" प्रतिपदस्तय इति पदान्तरोपात्तस्य कालस्य यागेन सम्बन्धो विधीयत इति उच्यते । तथापि यागकाल इति समासपदगतेनोपसर्जनीभूतेन यागेन सह सम्बन्धः प्राप्नोति ।

किञ्च फलेन वा कारकेण वा क्रियायाः सम्बन्धो भवति । न च कालो यागस्य फलं असाध्यत्वात् । नापि कारकः, कारकविभक्तिनिर्देशाभावात् । न हि "प्रतिपदि यजेतेतिवत् पर्वचतुर्दश्यादेरधिकरणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते । तस्माल्लक्षणयाधिकरणार्थः कल्पनीय इत्यपरः क्लेशः ।

अस्तु वा कालविधित्वं, तथापि प्रतिपदाद्यभागत्रयविधानं नोपपद्यते । तथाहि इह कालद्वयमुपात्तं पर्वचतुर्दश्यौ प्रतिपदाद्यभागत्रयञ्च । न चोभयमेकेन वाक्येन विधातुं शक्यते, यागानुवादेन कालद्वये विधीयमाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अथ कालस्य निमित्तस्वरूपकत्वात् कालयोर्योगो विधीयते न तु यागे कालावित्युच्यते तर्हि सुतरामेव वाक्यभेदः । तत्र कालभेदेन यागस्य भेदप्रतीते । अथ प्रतिपत्सु समार्गेषु विधीयमानेष्वपि यथा न वाक्यभेदस्तद्वदिहापि प्रतिकालं यागे विधीयमानेऽपि न वाक्यभेद इत्युच्यते । तन्न युक्तं । तत्र यस्मात् समार्गयोरेकेन यत्नेन सम्बन्धं विधाय श्रौते विधितात्पर्ये पर्यवसिते मत्वार्थिका व्यापारभेदा प्रतिपत्समुपजायमाना अपि न वाक्यं भिन्दन्तीति । इह [illegible] पर्वचतुर्दश्योः प्रतिपदाद्यभागत्रयस्य येनैव श्रौतविधितात्पर्येण यागसम्बन्धो येन शब्देन विधीयते तथाविधशब्दोपात्तयोरुभयोः पृथगुपात्तत्वात्तस्मात्तस्य यागस्यानेकस्मिन् सम्बन्धे विधीयमाने रेवतीवारवन्तीयाधिकरणपौर्णमास्यधिकरणादिपूर्वपक्षवद्वाक्यभेदः । ननु तद्वदेव तर्हि विशिष्टविधानेन वाक्यभेदपरिहारः कस्मान्नेष्यते । उच्यते । विशिष्टविधानेऽभ्युपगम्यमाने यागान्तरापत्तेरिदं पूर्णमा-

पयोरत्र कालविधि सिध्यति । दर्श-पूर्णमासयो शास्त्रान्तरप्राप्त-
योरेकेन वाक्येन कालद्वयसम्बन्धे वाक्यभेद उक्त एव । अथ "अर्द्ध-
मन्तर्वेदि मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदीत्यत्र लक्षणया सन्धौ मिनोतीति
विधाय यथा वाक्यभेद परिहृत तद्वत् पर्व प्रतिपद्भ्यामाभ्या सन्धि-
लक्षणया वाक्यभेदपरिहार इत्युच्यते । तच युक्तं । तत्र सन्धिदेशे
लक्षितेऽर्थप्राप्तत्वेनान्तर्वेदि-बहिर्वेदिशब्दार्थयोरनुवादसम्भवात् । इह
तु सन्धिकाले लक्षितेऽपि न पर्वचतुर्थांश प्रतिपद्भागत्रयस्यानुवाद
सिध्यति । पूर्वापरयोरुभयोर्नियतयोर्विषमयोरप्राप्तभावात् ।

किञ्च सम्बन्धविधानस्य किं लक्षणाक्रमेण "सन्धौ यजेतेति श्रुत्या
सन्धिकाले विहितोऽपि प्रयोगायोग्य इति तत्सामीपलक्षणाया प्राप्ताया
किं पर्यन्त काल इत्यवध्यपेक्षाया पूर्वापरसामीप्यावधिविधानार्थं
वाक्यमागतमिति वक्तव्यम् । यदि पर्वचतुर्थांशादिविधायकमेतद्वाक्य
भवेत् "पर्वणोयश्चतुर्थांश आद्या प्रतिपदस्त्रय इति, तदपीदानीम-
नुपपद्यमान । यदि पुनरपि तमेव सन्धि लक्षयितु गच्छति तदा
किं तेन फल भवति, तथाद्यागस्य कालद्वयसम्बन्धविधाने वाक्यभे
दोऽपरिहार्य्य । अथ यो यागकाल इति यागकालमनूद्य स पर्वण
चतुर्थोऽश आद्या प्रतिपदस्त्रयोऽशा इति विधीयते । तर्हि याग-
काल इति विशिष्टानुवादे एकस्तावद्वाक्यभेद, पर्वचतुर्थांशस्य प्रति-
पद्भागत्रयस्य चोभयोर्विधानादपरोवाक्यभेद । यत्तदोर्व्यत्ययेनान्वय-
इत्यपरोदोष । अथ पर्वचतुर्थांश प्रतिपद्भागत्रय चानूद्य तयोरुभ-
योर्यागकालत्व विधीयते । एव तर्हि पर्वणोयश्चतुर्थाश इति विशि-
ष्टानुवादादेकोवाक्यभेद, आद्या प्रतिपदस्त्रयोऽशा इत्यपि विशि

किन्तु फलेन वा कारणेन वा क्रियाणां सम्बन्धो भवति। न च कालो यागस्य फलं, असाध्यत्वात्। नापि कारकं, कारकविभ-क्तिनिर्देशाभावात्। न हि "प्रतिपदि पञ्चदशीतिवत् पर्वचतुर्थ्यादे-रधिकरणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते। तस्माल्लक्षणयाधिकरणार्थः कल्प-नीय इत्यपरः क्लेशः।

ययोरेव कालविधिं सिद्ध्यति। दर्श-पूर्णमासयोः शाखान्तरप्राप्त-
योरेकेन वाक्येन कालद्वयसम्बन्धे वाक्यभेद उक्त एव। अथ "यदर्द्ध-
मन्तर्वेदि मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदी"त्यत्र लक्षणया सन्धौ मिनोतीति
विधाय यथा वाक्यभेदः परिहृतः तद्वत् पर्व-प्रतिपद्भागाभ्यां सन्धि-
लक्षणया वाक्यभेदपरिहार इत्युच्यते। तन्न युक्तं। तत्र सन्धिदेशे
अवस्थितेऽर्धमात्रत्वेनान्तर्वेदि-बहिर्वेदिशब्दार्थयोरनुवादसम्भवात्। इह
तु सन्धिकाले अवस्थितेऽपि न पर्वचतुर्थांश-प्रतिपद्भागद्वयस्यानुवादः
सिद्ध्यति। पूर्वापरयोरप्ययोर्नियतयोर्विषमयोरर्धत्वाभावात्।

द्यनुवादाद्द्वितीयोवाक्यभेद, तयोरुभयोर्यागकालविधानात्तृतीयोवाक्यभेद, पर्वचतुर्थ्यास्य प्रतिपद्यागत्रयस्य च विधायकान्तराभावादनुवादोऽपि न शक्यते कर्त्तुमित्यपरोदोष ।

किञ्च कालस्यानुपादेयत्वात् कालविधिपरेषु वाक्येषु कालमुद्दिश्य कर्म्मैवोपादीयते, तदिह यदि पर्वचतुर्थ्यादिमुद्दिश्य स यागकाल इति विधीयते तर्हि विधेयस्य यागकालस्यापि कालरूपत्वेनानुपादेयत्वादुद्देश्यत्वमेव प्राप्नोति। न चोद्देश्यद्वयस्य मिथ सम्बन्ध सम्भवति। न चानयो समुदायीकरणार्थं एक शब्दोऽस्ति, येन समुदायस्य यागसम्बन्धविधानाद्वाक्यभेद परिह्रियेत। ननु यागकाल इति कालशब्देनोभयमेकरूपतया परामृश्य यागसम्बन्धोविधीयते। तन्न। याग-कालशब्देन याग-कालयो सम्बन्धविधानमशक्यमित्युक्तत्वात्।

किञ्च याग-कालशब्देन पर्वचतुर्थ्यादिकालोऽनूद्यते पुनस्तेनैव शब्देन यागस्य कालसम्बन्धो विधीयते, तदा वाजपेयोक्त वैरूप्यमापद्येत। न ह्येकस्मिन्नेव वाक्ये एकमेव वस्तु तद्वाक्यगतमेव किञ्चिदपेक्ष्यानूद्यते किञ्चिदपेक्ष्य विधीयते इति सम्भवति। यदि तु वैरूप्यपरिहारार्थं पर्वचतुर्थ्यादिपरामर्शमन्तरेण शब्दस्यैव कालस्य यागसम्बन्धो विधीयते। तदयुक्त। कालसम्बन्धविधानमन्तरेणापि सिद्धे। अथ "यागकाल स विज्ञेय इति तच्छब्देन पर्वप्रतिपद्यागान् परामृश्य यागसम्बन्धोविधीयते, तथापि पूर्व्वोक्त वैरूप्य दुर्वारमेव।

किञ्च स इत्ययन्तच्छब्द एकवचनान्तश्चतुर कालभागान् परा-

मर्ष्टुं न शक्नोति । अथानुषङ्गन्यायेन पृथगेकैकं परामृशतीत्युच्यते । नैवम् । एकस्मिन्वाक्ये प्रतिपदमनुषङ्गेणैकस्यानेकेषु सम्बन्धेषु गृह्यमाणेषु वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

किञ्च एकवचनान्तस्य च इत्यस्य तच्छब्दस्य "आद्या' प्रतिपद्स्तय इत्यत्र बहुवचनप्रतिनिर्देशात् अनुषङ्गोऽपि नोपपद्यते । यथा गच्छतामितस्य संयजचेरङ्गानीत्यत्र नानुषङ्गः ।

किञ्च यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात्पर्वणोयस्तुर्थांश इति पर्वचतुर्थांशे यच्छब्दश्रवणात् स एव तच्छब्देन परामृष्टुं युज्यते न प्रतिपद्भागाः । अथ तत्रापि यच्छब्दोऽध्याह्रियते अन्यथा तयोः श्रुते गौणं स्यात् पुनरपि न तस्य परामर्शः । भवतु वाध्याहारः तथापि प्रतिपद्भाग- इति बहुवचनान्तत्वेन यच्छब्दस्याध्याहारादेकवचनान्तेन तच्छब्देन पुनरपि कथं सम्बन्धः । अथ पर्वप्रतिपद्भागसमुदाय एकवचनान्तेन तच्छब्देन परामृष्टुं शक्यते इत्युच्यते । तन्न । एकावच्छेदमन्तरेण समुदायानुपपत्तेः । यद्येकेन तच्छब्देनोपादानात् समुदायत्वमित्युच्यते । यथा विदद्वाक्ये पौर्णमास्यादिशब्दोपादानादाग्नेयादीनां समुदायत्वसिद्धिः, यथा वा राजसूयशब्देनोपादानादनुमत्यादीनां मखादीनां[1] पवित्रादीनाञ्च यागादीनां समुदायत्वसिद्धिः । तन्न । तच्छब्दोपादानात् समुदायत्वं समुदायत्वादेकवचनान्ततच्छब्दोपादानमितीतरेतराश्रयापत्तेः । आग्नेयादीनामेकशब्दोपादानव्यतिरेकेणाप्येकोपाधिसम्बन्धोऽविद्यत एव । यदुत्पत्तौ कालविशेषयोगित्वं नाम तदुक्तम् । "एककालाभिसंयोगाद्विधानामपि कर्मणाम् । समुदायार्पण

(१) अनुमत्यादीनामसादीनामिति क० ।

प्रक्रमैकदेशस्यानुष्ठानवत् ॥ इति। राजसूयेऽपि प्रकृतत्वविशिष्टयागत्वोपाधिसद्भावात् समुदायत्वं भविष्यत्येकफलसाधनत्वाद्वा। अन्यत्रापि प्रकृतत्वविशिष्टकालत्वोपाधिसद्भावात् पर्वचतुर्थ्यांश्च प्रतिपद्भागत्रयस्य च समुदायत्वं भविष्यति। मैवं। किं पदार्थरूपेण कालयोः प्रकृतत्वं, किं वा वाक्यार्थरूपेण, न तावद्वाक्यार्थरूपेण, महावाक्येऽवान्तरवाक्यार्थविवक्षाभावाद्विवक्ष्यमाणेऽवान्तरवाक्यभेदप्रसङ्गात्। नापि पदार्थरूपेण, न हि पर्वणोऽस्य चतुर्थ्याश्च इत्यत्र कस्यचिदेकस्य पदस्यार्थः पर्वचतुर्थ्याः प्रतिपद्भागत्रयं वा, तस्मात् प्रकृतत्वावच्छेदात् समुदायत्वं पर्वप्रतिपद्भागानाम्।

ननु यागसाधनत्वैकोपाधिसद्भावात् समुदायत्वं भविष्यति। नैतदेवम्। यागसाधनत्वात् समुदायत्वं, समुदायत्वादेकवचनान्तेन तच्छब्देन परामर्शः, तच्छब्दपरामर्शाद्यागविधानं, यागविधानाद्यागसाधनत्वं, यागसाधनत्वात् समुदायत्वमिति चक्रकापत्तिः। अत एवैकावच्छेदमन्तरेण समुदायत्वानुपपत्तेः कालद्वयप्रतिपादकावेव शब्दौ कालद्वयसमुदाय सचयत इत्येतदपास्तम्। अथ 'पर्वणोऽग्रे तुरीये तु कर्तव्येष्टिर्द्विजातिभिः' इति पर्वचतुर्थ्याश्च यागसाधनत्वावगमात् पश्चाद्योऽभिमष्टव्या," 'न षष्ठ्या चतुर्थ्या'" इति वाक्याभ्यां चतुर्थ्यावर्जितप्रतिपद्भागत्रयस्य यागसाधनत्वावगमात् 'पर्वणोयश्चतुर्थ्यांश्च' इति वाक्यमितरे प्रागेव कालावयवानां यागसाधनत्वलक्षणोपाधेः सिद्धत्वात् 'पर्वणोयश्चतुर्थ्यांश्च' इति वाक्ये नैषां समुदायापादकत्वानुपपत्तिरिति न चक्रकापत्तिरित्युच्यते। तदयुक्तं। एते कालाः यागसाधनतयाभिधीयमानेषु

वाक्यभेदापत्तेस्तत्परिहारार्थं समुदायरूपतयाप्येकत्वापत्तेर्विधेयानां कालभागानामपेक्ष्यते यागसाधनत्वमेव विधातुं। नच यदि पर-मिदानीं समुदायत्वापत्तेः प्रागेव वाक्यान्तरैः कालभागानां याग-साधनत्वं सिद्धं किमिदानीं समुदायत्वापत्त्या क्रियते।

किञ्च कालद्वयमिदं विधीयमानं किं समुच्चयेन विधीयते, किं वा विकल्पेन। न तावत् समुच्चयेन कालद्वयसम्बन्धः, तथा सत्युभयोरपि का-लयोर्यागानुष्ठानप्रसङ्गात्। नापि विकल्पेन, विकल्पो हि विरुद्धार्थयोः शास्त्रयोः परस्परतो विधानसामर्थ्याविर्भाव-तिरोभावादिना विरुद्ध-व्यापारचतुष्टयरूपेण क्रमेण कल्प्यमानोऽपि गत्यन्तराभावात् खेदे-नैवाभ्युपेयते। तथैकेनैव विधानात् तावत्प्रयोगोऽनुष्ठेयत इति किमे-तदाजपेयीक्लेशापत्तेः, एवं कालद्वयाभ्युपगमेन सर्वमेतदुक्तं।

किञ्च प्रातरादिकस्तृतीयोऽपि कालोऽस्त्येवोपास्य इति तस्मिन्नपि विवक्ष्यमाणे पूर्व्वोक्तेषु पक्षभेदेषु सुतरां वाक्यभेदादयः प्रसज्यन्ति, तस्मादभिमन्त्रणक्रियारम्भवचनस्य न प्रतिपद्यागसमयविधानमुखेन चतुर्थ्यांयुदासकत्वं, किं तर्हनेन वचनेन क्रियते, न किञ्चित् क्रियते। किन्तु "पर्व्वणोऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिरिति पर्व्वचतुर्थांशे प्राप्ते "यथा-दयोऽभिपष्टव्या इति प्रतिपदि प्राप्तायां "प्रातर्यजध्वमिति प्रातःकाले प्राप्ते "न यष्टव्यं चतुर्थेंऽश इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण प्रतिपच्चतुर्थांशे विकल्पेन निषिद्धे वैकल्पिकनिषेधेन सञ्चितो यावत्कालराशिरवशिष्यते, सामा-न्यतमासः [redacted] सर्वः पिण्डीकृत्यैकेन याज्ञिककारिकावाक्येन कथ्यते, स्मरणसौकर्य्यार्थं "पर्व्वणोयच्चतुर्थांश इति। यथा श्लोकेन वेदिसुद्धन्नी-त्यादिनानाशास्त्रसमारोऽर्थः पिण्डीकृत्यानूद्यते "एतानि वै दशयज्ञायु-

धानीति। यथाह वार्त्तिककारः, "एकादेशत्पत्तिसम्बन्धं कार्यैरहन-मादिभिः। यच्च यज्ञायुधानीति प्राप्तमेवानुकीर्त्यते"॥ तथा "पर्वणो-यच्चतुर्थ्यां च" इत्यपि नानाशास्त्रपिण्डीकृतानुवादः न पुनः कस्यचि-त्कालस्य विधायकमेतत् येनार्थात् प्रतिपच्चतुर्थ्यौ व्युदस्येत्।

किञ्च "उक्तोमनीषिभिरित्युक्तशब्देन वाक्यान्तरैरुक्त एवार्थः स्मरणे सौकर्यार्थमेकत्र पिण्डीकृत्यानूद्यते न त्वपूर्वोऽर्थोऽनेन वचनेन विधी-यत इति दर्शयति। तस्मात्प्रतिपदादिभागचयस्यैव यागकालत्वमिति विधानाभावात् "न वाच्य चतुर्थ्यां च" इत्यनेन निषेधेनापि चतुर्थ्यास्य याज्ञिकप्रसिद्ध्यभ्यनुज्ञानपायाज्ञात्यन्तमयागकालत्वं प्रतिपच्चतुर्थ्योरस्य। यद्यप्यनेन वचनेन विधायकेन भवितव्यं तर्हि प्रातर्विधान-मस्तु सर्वमन्यद्वाक्यान्तरप्राप्तमनूद्यते। ननु प्रातःकालोऽपि "प्रात-र्यजध्वमिति शास्त्रप्राप्त एव। नैष दोषः। न हि पौरुषेयवाक्यानां वेदमूलत्वापराधेन विधात्वं विहन्यते, सर्वस्मृतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गात्। येषामपि वक्तृज्ञानानुमापकानि पौरुषेयवचनानि तेऽपि कथञ्चित पौरुषेयेषु वचनेषु विध्यनुवादविरोध्यनुवादविवेकं कुर्वन्त्येव न पुनः सर्वानुवादकत्वं मन्यते। येनैवमाहुः यश्चोदनालक्षण इत्यनूद्य स धर्म इति विधीयत इति। ननु यदि वाक्यान्तरप्राप्तोऽप्यर्थो विधातुं शक्यते तर्हि पर्वचतुर्थ्यादिरपि कस्मान्न विधीयते। उच्यते। न पर्वचतुर्थ्यादिर्वाक्यान्तरप्राप्त इति न विधीयते किन्त्व-नेकविधाने वाक्यभेदभयाद्वाक्यान्तरप्राप्तत्वेन कथञ्चिदनुवदितुमपि शक्यत्वाच्च विधीयते। ननु यदि एक एव विधातव्य इति पर्व-चतुर्थ्यादिकालस्य वाक्यान्तरविहितत्वात् प्रातःकालो विधी-

यते तर्हि विपरीतं कस्मान्न भवति । उच्यते । "पर्वण्येव चतुर्थांश इति चतुर्थांशस्य यच्छब्दोपपन्नत्वादविधेयत्वं, प्रातःकालस्तु तदभावाद्विधीयते ।

किञ्च पर्वचतुर्थांशस्य "याः प्रतिपदस्तस्य इत्येतद्विहितश्च यागकालः स इति तच्छब्देन परामर्श इत्यपरः क्लेश' ।

किञ्च येनैव हेतुना वाक्यभेदभयाद्दिना कालनियमोऽनेन न विधीयते तेनैव पर्वचतुर्थांशादिरेकोऽपि कालो न विधीयते, तथाहि पर्वण्यश्चतुर्थांश इति, अत्र एते अर्था, किं तेषां अरुणैकहायनीन्यायेन प्रथमं क्रियया सह संबन्धमनुभूय पश्चात्पार्ष्णिकः परस्परसम्बन्ध', आहोस्वित्प्रथमं परस्परसम्बन्धः पश्चात्क्रियया सह सम्बन्ध' इति यद्यपि प्रथमं क्रियया सम्बन्धः तदापि किं विशिष्टविधानन्यायेन क्रियया सम्बन्धः, आहोस्वित्क्रियानुवादेन तेषां सम्बन्ध' इति । यदि तावद्विशिष्टविधानं तथा सति कर्मान्तरापत्तेर्न दर्श-पूर्णमासयोरयं कालविधिः सिध्यति । अथ क्रियानुवादेन पर्वचतुर्थांशस्य च सम्बन्धो विधीयते, तदा प्राप्तक्रियानुवादेनानेकगुणविधानादेकस्मात् वाक्यभेदः पुनस्तेषां परस्परसम्बन्धविधानेऽपि स एव दोष । अथ वाक्यभेदपरिहारार्थं चतुर्थांशादिविशेषणमनादृत्य पर्वमात्रस्य यागसम्बन्धो विधीयते, तर्हि पर्वणि यदा कदाचिद्यागः प्राप्नोति । चतुर्थांशश्रवणञ्च विधिविनानुवादत्वेन नानुपपद्यमानं व्याहन्यते ।

ननु पर्वणि यदा कदाचिद्दीजान कदाचिच्चतुर्थांशेऽपि यजत इत्यनुवाद' सम्भवति । नैतदेव । पाक्षिकानुवादस्य न्यायविदामसम्मतत्वात् ।

अथ चतुर्थाग्नयागयोः सम्बन्धो विधीयते, तदपि यस्य कस्यचिद्द्रव्यस्य चतुर्थांशो यागार्थ इत्युक्तं स्यात् न त्वभिमतविशेषोऽर्थः सिद्ध्यति। न चैकविधानसामर्थ्यान् विनानुपपत्तेरग्निमिति कस्मिंश्चिदाधेयत्वे बुद्धिस्थः पर्वरूपोऽग्निविशेषः किमिति त्यज्यते। उच्यते। बुद्धिस्थोऽपि विध्यसंस्पृष्टो न सिद्ध्यति। अथ यदि विधिना स्पृश्यते तर्हि तदेवानेकविधानमापद्यते। ननु विधिना स्पृश्यमानोऽप्यर्थात् स्पृश्यते न श्रुत्या न तत्रानेकविधानं दोषः। नैवं। न ह्यनेनाग्निविशेषेण विनाग्निविधेरनुपपत्तिर्येनार्थादिममेवाग्निविशेषं स्पृशेत्। न हि साधारणस्यानुपपत्तिरभिधानमात्रेण बुद्धिस्थे विशेषे पर्यवस्यति, तथा सति सर्वत्र गुणविधित्वाद् "सोमेन यजेतेति यागमात्रं विधाय विधौ पर्यवसिते या साधारणी द्रव्याकाङ्क्षा सा विधानमन्तरेणैव बुद्धिस्थे द्रव्यविशेषे सोमे पर्यवस्यतीति कथं विशेषविधानं स्यात्। यद्यपि प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानाद्वाक्यभेदः प्रसज्यते तथाप्येकगुणविधानमेवास्तु, इतरस्तु गुणविशेषः सामान्यानुपपत्त्याक्षिप्यत इति वक्तुं शक्यत्वात्।

नन्वेवं तर्हि "पर्वणोऽग्नौ तुरीये [illegible] कर्तव्येष्टिर्द्विजातिभिः"। इति वाक्येन कथं पर्वचतुर्थांशो यागाय विधीयते तत्रापि पूर्वोक्तानां दोषाणां अविशिष्टत्वात्। उच्यते। "पर्वणोऽग्ने तुरीये इति पर्वाग्निरूपं पदार्थद्वयं परस्परसम्बन्धविशिष्टमेकीभूतं यागाय विधीयत इति विधेयभेदाभावान्न वाक्यभेदः। ननु "पर्वणोऽग्ने तुरीये इति पर्वाग्नयोः परस्परसम्बन्धो विधिव्यापारमन्तरेण न सिद्ध्यति। सत्यं न सिद्ध्यति। किन्तु विध्यन्तरमेवानयोः परस्परसम्बन्धविधायकमस्ति तद्यथा।

पञ्चदश्याः परः पादः प्रतादेः प्रथमास्त्रयः ।
कालः पार्वणयागस्य अन्यथा तु न विद्यते ॥

इति पञ्चदश्याः पादः इत्यनयोः सम्बन्धो विधीयते । ननेवं पञ्चदश्या आद्येऽपि पादे यागः प्राप्नोति अथ परः पादः इति विशिष्यते तर्हि वाक्यभेदः । नैष दोषः । "सन्धौ यजेतेति सन्धि-कालस्य यागार्थस्य विहितस्यायोग्यत्वात् सन्निसमीपवर्त्तिनि काले साधयितव्ये क्रियासमीपकालो लक्षित' किं नाडिका किं वा प्रहर-स्तिथ्यर्द्धं तिथिर्वेत्यपेक्षायां पञ्चदशीपादः सामीप्यविशेषाकाङ्क्षापरि-पूरणाय विधीयमानः सामीप्यावष्टम्भेन सन्निकृष्टतर एव सिध्यति न दूरवर्त्ती । नन्वत्र वाक्ये न केवल पञ्चदशीपादयोः सम्बन्धः प्रतीयते किन्तु यागसम्बन्धोऽपरः प्रतीयते । सत्यमेवं । किन्तु "पर्वणोऽंशे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिरिति विधीयमानोऽनूद्यते आगामिन्या अपि प्राप्तेरनुवा-दसम्भवात् । तस्मात् पञ्चदशीवाक्ये पञ्चदशीपादमात्र विधीयते । तस्य सम्बन्धस्य यागसम्बन्धमात्र "पर्वणोऽंशे तुरीये त्वित्यनेन विधीय-ते । तत्र पर्वांशस्य तुरीयत्वमविहितमपि सन्धिप्रत्यासत्तिमनूद्यत इति पूर्वमेवोक्तं । "पर्वणोंऽशतुर्यांश इत्यनेन प्रातःकालसम्बन्धमात्रं विधी-यते सर्वमन्यदनूद्यते । तस्मात् कश्चिदप्यनेकार्थविधानाभावान्न वाक्य-भेदः । ननु पञ्चदश्याः पादस्य सम्बन्धो वाक्यान्तरविहितो यागसम्ब-न्धविधानपरे वाक्ये वाक्यभेदं न करोतीति यदुच्यते तर्हि "पर्वणो-ऽंशतुर्यांश इति वाक्येनापि पञ्चदशीपादस्य यागसम्बन्धो विधातुं शक्यत एव । सत्यं शक्यत एव । किन्त्वसौ विशिष्टकालो यागाय "विधातव्यः" इत्यादिष्टस्य प्रातरात्मकस्य कालस्य विधानेऽपि

वाक्योपपत्तौ न युक्तं विशिष्टस्य वाक्यान्तरसम्पादितत्वेन विशिष्ट-विधाने वाक्यभेदे परिहृतेऽपि स्वरूपमात्रविधानापेक्षया किञ्चिद्वि-धिगौरवस्यापरिहार्यत्वाद्विशिष्टापादकवाक्यान्तरसापेक्षत्वाच्च । यत्र तु स्वरूपमात्रविधानयोग्यं किञ्चिदुपात्तं नास्ति तत्र गत्यभावा-द्विशिष्टमपि यागाय विधीयत एव यथा "पर्वणाऽग्रे तुरीये लिप्ति ।

ननु यदि कालभागयो विशिष्टत्वमेकेन वाक्येन क्रियते तस्य विशिष्टस्य यागसम्बन्धोऽपरेण वाक्येन तादृशेनैव प्रकारेण प्रतिपदाद्य-भागत्रयस्य यागसम्बन्धं कस्मान्नेष्यते । तथा हि "पञ्चदश्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः"। इति पक्षादेः पादा अपि सन्निधानो-पादेयपदात् सन्निध्यासन्नाः पादाः प्रथमा एव सिद्ध्यन्तीति । नैतदेव । इह कालावयवद्वयसम्बन्धः प्रतीयमान आस्ते । न चैक-स्मिन्नेव सम्बन्धे विधेये इतरस्मिन् ज्ञातव्ये प्रथमप्रतीतं पञ्चदश्याः पादस्य च सम्बन्धं हित्वा पश्चादवगतः पक्षादेः पादानाञ्च सम्बन्धो विधीयत इति कोऽत्र नयः । किञ्च पञ्चदश्याः पादस्य च सम्बन्धः पाठसिद्धः पक्षादेः पादानाञ्च सम्बन्धोऽध्याहार्य इत्यपि तस्य दौर्बल्यम् । किञ्च विधीयतां नाम कामं पक्षादेः पादानाञ्च सम्बन्ध-स्तथापि केन वाक्येन प्रयोगो विधीयते न तावत्तेनैव, वाक्यभेद-प्रसङ्गात् । नापि 'पर्वणो यश्चतुर्थोऽंश आद्याः प्रतिपदस्त्रय इत्यनेन, तस्य प्राक् कालसम्बन्धविधानेनैव चरितार्थत्वमित्युक्तत्वात् । न चान्यद्वा-क्यमस्ति येन प्रतिपद्भागत्रयस्य यागेन सम्बन्धो विधीयेत । तस्माद्भा-गत्रयविधानासम्भवात् "न यष्टव्यं चतुर्थेंऽशे" इत्येतदेव चतुर्थांशनि-षेधकमवशिष्यते । तत्र प्रतिपच्चतुर्थांशस्यापि विकल्पेन प्राप्तिमनु-

आनातीत्युक्तं। तस्मात् पूर्व्वाह्णव्यत्रव्ययापराह्णादिपर्व्वसन्धौ प्रतिपच्-तुर्थांशो न निषिद्धाते पूर्व्वाह्णपर्व्वसन्धौ तु निषिद्धात इति सिद्धं। तथाच त्रिकाण्डमण्डनेनोक्तं ।

सन्धिर्यद्यपराह्णे स्यादागं प्रातः परेऽहनि ।
कुर्व्वाण प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥

तदेतत्त्रिकाण्डमण्डनादिमतमन्ये नानुमन्यन्ते। कस्मात् पूर्व्वाह्णाप-राह्णसन्धयोरुभयोरप्युपवासे द्वितीयेऽहनि च यागेऽनुष्ठीयमाने पशा-दौ प्रतिपच्चतुर्थांशस्य च समत्वात् "पशादयोऽभियष्टव्याः"। "न यष्टव्यं चतुर्थांशे" इति शास्त्रद्वयस्याप्युपाह्णलाभयाह्णसन्ध्यावेकमपराह्ण-सन्धावपरमिति व्यवस्थाया प्रमाणाभावात्। न च लौकाचिका इव प्रमाणं, तस्य पूर्व्वोत्तरदिनद्वययागव्यवस्थापरत्वेन विधि निषेधव्यव-स्थाया तात्पर्य्याभावादसम्भवाच । तथाहि आदित्योदयसमनन्तर पर्व्वसन्धौ तद्दिवयागे क्रियमाणे पशादिशास्त्रस्य निषेधानुग्रहदर्शनात्। अपराह्णसन्ध्यावप्यपागतत्समयापर्व्वसन्धौ द्वितीयेऽहनि यागानुष्ठानेऽप्यु-भयोरनुग्रहदर्शनात्। एवं रात्रिसन्धावप्युभयोरनुग्रहः ।

अथ प्रतिपच्चतुर्थांशे यागाभावात् पूर्व्वाह्णसन्धौ पशादिशास्त्र-स्यानुग्रहो नास्तीत्युच्यते, तर्ह्यपराह्णसन्धावपि प्रतिपदाद्यभागे यागो नास्तीति पशादिशास्त्रमनुग्रहानमुच्यते। तथा शास्त्रान्तरवशादाद्ये भागत्रये यागेऽनुष्ठिते 'पशादयोऽभियष्टव्याः' इत्यस्यार्थोऽपि क्रियत-एव। तथा लब्धपशादिदर्शपूर्णमासयागो न शास्त्रीयलौकिकदेशे एव-मनुष्ठानं। यद्यपि "न यष्टव्यं चतुर्थांशे" इति निषेधान्यथानुपपत्त्या प्रतिपच्चतुर्थांशे यागकल्पनं तदप्यनार्षेयस्य नाम स्यादित्येतदधि-

करणविरुद्धम्। अत्र ह्यार्थेयं वृणीते इत्यस्य त्रीन् वृणीते इत्यस्मिन् विद्यमाने न चतुरो वृणीत इति निषेधकल्पविधिपरत्वं न सम्भवतीत्युक्तं। तद्विहापि "पञ्चाद्योऽभियष्टव्या इत्यस्य "पञ्चादेः प्रथमांशस्तथ इत्यस्मिन् विद्यमाने "न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति निषेधादिद्धान्तरकल्पना न सम्भवतीति। तस्मात् "न यष्टव्यं चतुर्थे श इति नित्यानुवादोऽयं न चतुरो वृणीते इतिवत्। अथ वा पर्युदासोऽयं, "पञ्चाद्योऽभियष्टव्या इति प्रतिपदि यागकाले उच्यमाने "न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इत्यनेन चतुर्थांशवर्जिते प्रतिपदि यष्टव्यमित्युच्यते, एतदेव स्पष्टीकृतं स्मृत्यन्तरे "पञ्चादे. प्रथमांशस्तथ इति, "आद्या. प्रतिपदस्तथ- इति च। एवञ्च सति "पञ्चाद्योऽभियष्टव्या इत्यस्य "न यष्टव्य चतुर्थेऽंश इत्यस्य च प्रतिपद्भागत्रयपरतया सहैकश्रुतिमूलत्वं भविष्यति। यत्तु पर्युदासपक्षे दूषणमभिहितं अपराह्णपर्वसन्धौ षड्घटिकात्मके च तिथिद्वये पूर्वेद्युः पर्वचतुर्थांशाभावेऽपि पर्वतृतीयांशे यष्टव्यम्, परेद्युः प्रतिपदाद्यभागत्रयाभावेऽपि चतुर्थभागे यष्टव्यमिति प्रयोगवचनसामर्थ्यादापतितो विकल्पो न दैवैरपि वारयितुं शक्यते, पर्युदासस्य न मतो मुख्योऽर्थः किन्तु लक्षणेति। तदसत्। यदि हि पर्वतृतीयभागवत् प्रतिपच्चतुर्थांशो न पर्युदस्तः स्यात् तदैवमपि भवेत्, इह "न यष्टव्य चतुर्थेऽंश इति पर्युदाससद्भावात् पर्वतृतीयभाग एव याग प्राप्नोति। न च पर्युदासे लक्षणेत्येकादशी निर्णये दर्शितं, अनेनैव न्यायेन निषेधपक्षेऽपि पूर्वेद्युरेव याग प्राप्नोति। अनुपपत्या हि पर्वतृतीयप्रतिपच्चतुर्थभागयोर्विकल्पेन यागे प्राप्ते "न यष्टव्य चतुर्थेऽंश इति प्रतिपच्चतुर्थांशे यागस्य निवारितत्वात्।

अन्यथा सुद्रमतिनिषिद्धेन मासानां ग्रहणे मासि षष्ठेऽध्याये जैमिनिनाभिहितं "प्रतिषिद्धं वा विशेषेण विहितं तु श्रुतिरिति, कात्यायनेन च "प्रतिषिद्धं प्रत्ययादिति, तथापि वक्तुं शक्यते प्रतिषिद्धानामपि मासानामस्तु ग्रहणमिति। अत्रापि परिहारोऽर्थमात्रे निषेधो बाधक एवेति स इह समान इति। यत्तु किञ्चिदेतत्पर्वचतुर्थ्यामस्य श्रुतत्वमसिद्धमित्युक्तं। तन्न। कात्यायनेन "श्रुतिरेषा सनातनीत्यभिधानात्। यत्तु भाष्यकारेण कात्यायनवचनादित्युक्तं तच्छ्रुतित्वेऽप्यविरुद्धं "श्रुतिरेषा सनातनीत्यस्य कात्यायनवचनत्वात्। दिङ्मात्रमत्र दर्शितं ग्रन्थविस्तरभयादिति। तस्मात् यथोक्त एव काले याग इति सिद्धं।

अन्ये त्वेवमाहुः "न चाहस्य चतुर्थंऽशस्तत्र यदत्र तत्पूर्वाह्णसन्धिविषयमिति व्याख्येयं। न च पूर्वाह्ण-मध्याह्नसन्धिमात्रेऽपि पर्वचतुर्थांशे यागविधायकं न तत्र प्रतिपच्चतुर्थांशे यागस्य प्राप्तिरस्ति यत्र प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधानर्थक्यं प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्येति वाच्यं। तत्र प्राप्त्यभावेऽपि "पञ्चदश्योऽभियद्यादित्यनेन प्राप्तिसम्भवात्। न च "प्राचां प्रतिपदन्तम् इत्यनेनाप्युपसंहार इति वाच्यम्। अस्य कालान्तरोपलक्षकत्वेनाविरोधादुपसंहारपरत्वानुपपत्तेरिदंतयेऽप्युक्तयागकालचतुर्थांशाभावे मध्याह्ने यागकालान्तरमभ्युपगन्तव्यम्। न च तत्रान्यज्ञापकं शास्त्रमस्ति। अपराह्णाह्णयोः यज्ञापरत्वेनापूर्वकालविधायकत्वानुपपत्तेः उभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् केवलकालविधिपरत्वे च अपराह्णे निष्प्रमाणिको स्यात् तस्मात्कालान्तरोपलक्षकमेवैतदिति सिद्धं। तदयुक्तं। किमा

कारण लक्षणाप्रसङ्गात् यागकालसम्बन्धस्य त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेत्यादिवाक्येणार्थसिद्धेः, अतो न वाक्यभेदोऽपीति यत्किञ्चिदेतत्। तस्मात् प्रतिपच्चतुर्थांशे याग इति सिद्धम्।

ननु हेमन्तकालेऽह्नामतिह्रस्वत्वात् किञ्चिन्न्यूने चतुर्दशघटिका-मात्र आवर्त्तन भवति, तत्र तिथिवृद्धौ सत्यां षोडशनाडिकोऽपि पर्वचतुर्थांशो भवति, तत्र तन्मोपक्रमकालादारभ्य प्रातः पर्वचतुर्थांशोऽस्ति द्वितीयदिने च प्रातः प्रतिपत्तृतीयांशस्तत्र कुत्र याग। अत्र केचिदाहुः अपराह्णपर्वसन्धिमत्परेद्युर्याग इति। तदयुक्तं। "पर्वणोऽंशे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिर्द्विजातिभिः। द्वितीयासहिते यत्राह्वयनपाश्वायना" ॥ इति हारीतवचनात् "त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेत्यादिवाक्याविरोधाच्च। अपराह्णसन्धिशास्त्रं तु त्रिमुहूर्त्तशास्त्राविरुद्धे विषये व्यवतिष्ठते। नन्वपराह्णसन्धिशास्त्राविरुद्धे विषये पूर्वाह्णपर्वसन्धौ त्रिमुहूर्त्तशास्त्रं किमिति न व्यवतिष्ठते। उच्यते। पूर्वाह्णसन्धौ त्रिमुहूर्त्तानद्वितीयाप्रसक्त्यभावात् त्रिमुहूर्त्तग्रहणमविवक्षितं स्यात्। त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाशब्देन व्यवहिततरनिष्प्रयोजनपूर्वाह्णपर्व्वसन्धिलक्षणाप्रसङ्गाच्च चतुर्दशीमदिने यागनिषेधकपञ्चवाक्यविरोधाच्च। अपराह्णपर्वसन्धिविषयत्वे तूक्तदोषाभावात् तद्विषयतैव युक्ता।

किञ्च मध्यपक्षे सन्धिसामीप्यं स्वपक्षे तथाभीष्टेनात्र विशेष। तस्मात्प्रातर्विहितकालसम्भवात् तत्रैव याग इति। यदा तु सार्द्ध-प्रहरद्वयं किञ्चिदधिकं चतुर्दशी पञ्चदशी मुहूर्त्तत्रयं प्रतिपत्तिथिर्दि मुहूर्त्तत्रयं द्वितीया तदा पूर्वस्यां याग "यस्यां तिथावस्तमियात् सूर्यस्त्रिमुहूर्त्तकं। याग दान-जपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत् तिथि" ॥

इति वचनात् । ननु,—

पञ्चदश्याः परः पादः पञ्चाद्यः प्रथमास्तथा ।
कालः पार्व्वणयागस्य अन्यथा तु न विद्यते ॥

इत्येतत्प्रतिपादितयागकालव्यतिरिक्ते काले यागो न युक्तः, सत्य, यथा पक्षादयोऽभिपद्यस्या इत्येतत्प्रतिपादितयागकालव्यतिरिक्ते काले पर्व्वचतुर्थांशे वचनान्तराद्याग इष्यते एवमिहापि भविष्यति । यदा तु सम्पूर्णा चतुर्द्दशी पञ्चदशी प्रतिपच्चादित्याष्टमयामाद्र्वागेव समाप्यते, द्वितीयाप्रभृतेर्व्वात्यन्तिकः क्षयः तदा पूर्व्वेद्युरेव यागः ।

चतुर्द्दशी च सम्पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।
अपरेद्युरमायां स्यान् भवेत् कन्वादिकी क्रिया ॥

इति वचनात् । यदा चतुर्द्दशी सम्पूर्णा पञ्चदश्यां न्यूनत्रिमुहूर्त्ता प्रतिपत् प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया तदा पूर्व्वेद्युरेव यागः ।

त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेत्प्रतिपच्चापराह्णिकी ।
अन्वाधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥ इति वचनात् ।

तथा ।

आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रक्षीण उदयाद्यदा ।
प्रतिपत्प्रतिपत्तिः स्यात् पञ्चदश्यां यजेत च ॥ इति ।

यदा पञ्चदश्यां मुहूर्त्तत्रयाधिका प्रतिपत् प्रतिपदि च तावती द्वितीया ततोऽधिका वा तदा पूर्व्वानुष्ठानमिति सम्मुहूर्त्तत्रयाधिकेषु मुहूर्त्तेषु विद्यमानत्वात् पूर्व्वस्यामेव यागः ।

उक्तञ्च ।

प्रतिपदि समुदिता चेद्दर्शमन्वादधीत भूतदिने ।

विरमति पर्वद्विता चेत् तद्यागं तु पौर्णमास्यां ॥

अन्यापि ।

अपूर्णेऽनलगे चैव औपवस्तामम मत ।

प्रतिपत्तु यदा पर्वेह्णीनो वाभ्युदितः शशी ॥ इति ।

ननु यदेतत् "चतुरिष्टिरमावास्या भूते कार्यादिकी क्रिया" इति, तथा "प्रतिपद्यतिपत्ति॰ स्यात् पञ्चदश्यां यजेत च" इति, तथा "अन्वाधान चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्" इत्येवमादिभिः पञ्चदश्यां यागविधानं कृतं तत्पर्वचतुर्थांशे प्रातर्विद्यमाने तु भवतु। "पर्वणोयश्चतुर्थांश इति पर्वचतुर्थांशस्यैव यागकालत्वेन विधानात्पर्वद्वितीयचतुर्थांशे यागो न युक्त इत्युच्यते ।

पर्वाणस्तृतीयाद्यश्च द्वितीया तु प्रदृश्यते ।

तत्र यागं न कुर्वीत विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

इत्येतावत्मात्र ।

यदि तु ब्रूयते तर्हि पर्वचतुर्थांश एव पूर्वस्मिन्नहनि याग इत्युक्तं स्यादिह तु "विशुद्धमा द्वितीया चेदित्यादिभिर्निमित्तविशेषे पञ्चदश्यां यागविधानात् न पर्वचतुर्थांशानुरोधेन बाधो युक्तः । तस्माद्यथोक्त एव काले याग इति सिद्धं। यदा तु पौर्णमादिवसाद्यघटिकायां पर्वसन्धिर्मुहूर्त्तचतुष्टयावधि भात पर्वद्वितीयांश, परेद्युस्त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया तदा पर्वद्वितीयांशे याग ।

तथा चाश्वलायन ।

पर्वणोंऽशे तृतीये तु कर्त्तव्येष्टिर्द्विजातिभि ।

द्वितीयावर्जित यस्माद्दृष्टमन्याश्वलायनः ॥

यदा तु मुहूर्त्तत्रयादूर्ध्वं पूर्व्वेद्युः पर्व्वचतुर्थांशस्य प्रवेशः परेद्युश्च मुहूर्त्तषट्कादूर्ध्वं प्रतिपच्चतुर्थांशः स्यात् तदा परेद्युर्यागः, मुहूर्त्तषट्कात्प्राक् प्रवेशे तु पूर्व्वेद्युः ।

यदाह गार्ग्यः ।

यज्ञकालस्तिथिर्द्वैधे षड्भो यदि लभ्यते ।

पर्व तत्रोत्तरं कार्यं हीने पूर्व्वमुपक्रमेत् ॥

कलाश्च मुहूर्त्ता न तु घटिका "त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेदिति शास्त्रविरोधात् । स्मृतिप्रदीपकृताप्येव कलाशब्दस्य मुहूर्त्तार्थतोक्ता । पराशरवाक्ये तु षण्मुहूर्त्तास्तु विद्यत इति पाठः ॥

अत्र वाक्ये केचिद्विवदन्ते । तथाहि चन्द्रदर्शने यागः सर्व्वथैव न कर्त्तव्यः, किन्तु तत्पूर्व्वदिने यागः पूर्व्वतरदिने तन्वाधानमिति तस्य वाक्यस्यार्थः प्रतिभाति, स चायुक्तः आपस्तम्बोऽन्वाधान-यागदिनयोरन्यतरत्र विकल्पेन चन्द्रदर्शनं परिहरणीयमित्याह न पुनर्नियमेन यागदिने चन्द्रदर्शनं परिहरणीयमिति । यथाह—

यदहर्न दृश्यते तदहरमावास्यां यो न दृश्यत इति वेति ।

वाजसनेयिनोऽप्युभयोरन्यतरत्रैव चन्द्रदर्शनं नियच्छन्ति न पुनरुभयत्रापि ।

यथाहुः ।

यदेके दृष्टोपवसन्ति तस्माद्यदैवैनं न पुरस्तान्न च पश्चात् पश्येत तर्ह्येवोपवसेदिति च ।

कात्यायनोऽप्याह ।

चन्द्रादर्शनेऽमावास्यामुपवसेत् सम्पूर्णां पौर्णमासीमिति केचित् ।

लौगाक्षिरप्याह ।

यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येतताममावास्यां कुर्वीत दृश्यमानेऽप्यमागताद्धि भवन्तीति ।

तथा सोमदर्शनदिने यागविधायिका निषेधाधिकारश्रुतिर्दृश्यते।

यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्यजमान इमान् लोकानभ्युदेष्यतीति एषा वै सुमना नामेष्टिर्यमद्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेतास्मिन् काले यजमानो लोकेऽर्द्धुकं भवतीति यस्मिन्नहनि पुरस्तात्परस्तात्सोमो न दृश्यते तदहर्यजेत इति ।

तदेतेषां विरुद्धाम्नायानां व्यवस्था पर्वविचारे प्रतिपादिता बह्वृचाचार्यमतानुसारादपराह्णादिपर्वसन्धौ सोमदर्शनदिने यष्टव्यमन्यथा नेति ।

किञ्चैवं श्रूयते उत्तरामुपवसेदनिर्याचेति ।

तस्यार्थः किं पूर्वामुपवसेदुत्तरां वेत्यनिर्णीय यत्र एतादृशं निश्चितं ज्ञानं नास्ति तत्रोत्तरामेवोपवसेदिति । एवं सन्देहेऽपि चेदुत्तरमेव पर्वोपवसनीयं किं पुनर्यदा पर्वविचारोक्तया व्यवस्थयोत्तरमेव पर्व निश्चितं प्रतीयत इति, तदनुसारेणैव "त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेदिति वाक्यं व्याख्यातव्यं न स्वातन्त्र्येण । यदि तु स्वतन्त्रमर्थं कथ्यते तावदध्याहारक्लेशेन प्रथमतो विधिसम्बन्धितमाख्यातार्थपदलभ्यं तस्मिंल्लब्धेऽपि पुनरन्तरायाधीन किञ्चिदपि न प्रसज्यते । तथाहि यदि चतुर्दश्यामन्वाधानाय कर्षो विधीयते तदेवं योजना, चतुर्दश्यामन्वाधानं कर्त्तव्यं परतः सोमदर्शनादिति । तन्नेदमुच्यते । अन्वाधानोत्कर्षः कस्मान्न विधीयत इति । तथाहि प्रतिपद्यपराह्णिकी

यद्यपि द्वितीया तथापि चतुर्दश्यां सोमदर्शनात्परतोऽन्वाधानं परत्र दिनेऽन्वाधानं कर्त्तव्यमिति चन्द्रदर्शने यागनिषेधवदन्वाधानस्यापि निषिद्धत्वात् । तद्यथा "यदेवैनं न पुरस्तान्न पश्चात्पश्येत्तदेवोपवसेदिति चन्द्रदर्शनेऽमावास्यामुपवसेदिति, "यदहर्न दृश्येत तदहरमावास्यामिति च, तस्माच्चतुर्दश्यां सोमदर्शनात्परित्यागेनान्वाधानोत्कर्षविधानमेव युक्तं । नन्वेवं चतुर्दश्यां सोमदर्शनाच्चतुर्दशीतः परत्र दिनेऽन्वाधानं कर्त्तव्यमिति चतुर्दशीपदस्योभयत्र सम्बन्धाद्वाक्यभेदश्चतुर्दशीत इति विपरिणामकल्पना च स्यात् । उच्यते, न तावद्विपरिणामकल्पना चतुर्दश्यां सोमदर्शनादिति व्यवहितान्वयस्यादुष्टत्वाद्वाक्यभेदोऽपि नास्ति श्रुत्यर्थाभ्यां सम्बन्धस्याभ्युपगमात् ।

यथाह ।

श्रुत्यर्थाभ्यामनेकार्थविधानं न विरुध्यत इति ।

श्रौतान्वयनानात्वे हि वाक्यभेदो भवति।

यथाह ।

कुमारिलः श्रौतव्यापारनानात्वे शब्दानामतिगौरवमिति ।

अत एवार्थिकत्वाद्द्वितीयसम्बन्धस्य शब्दविपरिणामकल्पनादोषोऽपि न प्राप्नोति । यथा रात्रिसत्रार्थवादस्थेनोपपदेनापि प्रतिष्ठार्थेन प्रतिष्ठाकाम इत्यधिकारेण विशेषणं भवन्ती न वाक्यं भिनत्ति, न च विपरिणामदोषं जनयति । ननु व्यवहितकल्पनादयो दोषा गत्यन्तराभावेऽभ्युपगम्यन्ते । अस्ति त्विह गत्यन्तरं चतुर्दश्यामन्वाधानापकर्षविधानं नाम । उच्यते । यदि व्यवहितकल्पनादिभयादन्वाधानापकर्षविधानमङ्गीक्रियते तर्हि तत्रापि कियन्तो दोषाः प्रसज्यन्ते तदाकर्णय ।

तत्र। अनन्तरैकदोषवर्जं पूर्वोक्तसर्वदोषाणां तदवस्थत्वात् प्रतिपदि कदाचिदपि द्वितीयाऽप्रवेशादनुभाव्यमानार्थत्वमप्युक्तं स्यात्। अथ प्रतिपद्युक्तायां द्वितीयायां सोमदर्शनादिरुच्यते। तत्र। सर्वथा अपि द्वितीयायाः प्रतिपद्युक्तत्वाविशेषेणाविशेषणत्वप्रसङ्गात् पूर्वोक्तानामपि दोषाणां तदवस्थत्वात्। अथ द्व्येव प्रतिपद्युक्तायां प्राक्-द्वितीयायां सोमदर्शनादिरुच्यते। तत्र। अनन्तरैकदोषवर्जं पूर्वोक्तदोषाणामन्यथाप्यपरिहारात्।

किञ्च आदित्यवारे षष्टिनाडिकायाममावास्यायां सत्यां प्रतिपदि घटिकाद्वयविच्छेदाय सोमवारं व्याप्य मङ्गलवारे घटिकाद्वयमात्रायां प्रतिपदि सत्यां द्व्येव प्रतिपद्युक्ता द्वितीया जातेति तत्र सोमदर्शनाच्चतुर्दश्याममावास्याममपकृष्येत। अथ त्रिमुहूर्त्तायां द्वितीयायां सोमदर्शनादिरुच्यते। तत्र। नहि कदाचिदपि त्रिमुहूर्त्तैव द्वितीया भवति। यद्यप्यत्यन्तह्रासो भवति तथापि त्रिमुहूर्त्ताधिकह्रासाभावात् सार्धत्रिमुहूर्त्तन्यूनद्वितीया न कदाचित् सम्भवति। अथ यस्मिन्नहनि त्रिमुहूर्त्तैव द्वितीया तत्र सोमदर्शनादिरुच्यते। तत्र। तृतीयायुक्ता द्वितीया यस्मिन्दिने तत्र सोमदर्शनादपि हि चतुर्दश्याममावास्यापकर्षः प्रसज्यते। अथ प्रतिपद्दिनवर्त्तिन्यां त्रिमुहूर्त्तायां सोमदर्शनादिरुच्यते, तर्हि षण्मुहूर्त्तायां वा प्रतिपदि द्वितीयायामपि चतुर्दश्याममावास्यापकर्षो न विधीयेत। अथ न्यूनत्वव्युदासार्थं त्रिमुहूर्त्तग्रहणं नाधिकव्युदासार्थमित्युच्यते, तत्रापि तावदेको दोषः कलाशब्दानां न्यूनाधिकनिवर्त्तकत्वाभावात् न्यूनमात्रनिवर्त्तकत्वमिति। अयमपरो न्यूनत्रिमुहूर्त्तायां

सोमदर्शनाविशेषेऽपि अन्वाधानानपकर्षः प्रसज्येत । अथापराह्णिक्यां द्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते। नैतदेवं। न हि कदाचिदपि तिथिः सैवस्वपूर्वाह्णसमन्विनी विद्यत इति, सर्वस्याः अपराह्णसम्बन्धिताविशेषेण व्यावृत्त्यभावेन व्यर्थविशेषणत्वप्रसङ्गात् । अथापराह्णमात्रेण या द्वितीया सैवापराह्णिकी तस्यां सोमदर्शनादित्युच्यते। नैव। अपराह्णमात्रवर्त्तिन्यां द्वितीयायां कदाचिदपि सोमदर्शनाभावेनार्थसम्भवादयुक्तमुक्तं स्यात्। आपराह्णिक्यां द्वितीयायां सन्ध्यादिवर्त्तिन्यामेव सोमस्य दृश्यमानत्वात्। अथापराह्णिकी द्वितीया यस्मिन्दिने विद्यते तदीयसन्ध्यादिकाले सोमदर्शनादित्युच्यते, तर्हि तदीयसन्ध्यादिवहूनां पदानां अध्याहारः प्रसज्येत । पूर्वोक्तवाक्यान्तरव्यवहितकल्पनादयो दोषा अपि तदवस्था एव। तस्मात् सोमदर्शनदिने यागनिषेधश्रुतीनान्तद्दिने यागविधायकश्रुतीनाञ्च वक्ष्यमाणमतानुसारेण व्यवस्थितविकल्पः, एवंविचारे प्रतिपादितत्वयैवैतदपि यत्न नेतव्यं न स्यात्तन्नेष्ट । तस्मान्नियमेन चतुर्दश्यामन्वाधानापकर्षविधायकमेतदिति युक्तं। तदयुक्तं। "यस्मिन्नपरम् पुरस्तात्परत" सोमं ॥ दृश्यते तदहर्यजत इति श्रुत्या यागस्य चन्द्रादर्शनदिने विधानात् ।

तथाच स्मृति ।

> यदहश्च न दृश्येत सम्पूर्णश्च यदा भवेत् ।
> स एव कालो यागस्य एतेन हविषा यजेत् ॥ इति ॥

उपवासोऽपि तस्मात् "यदहैवैतस्य पुरस्तात्र पश्चात्पश्येत्तदहर्वोपवसेदिति वचनेन चन्द्रादर्शनदिने विहितस्तयोरैकतावश्यकत्वाद्विनि चन्द्रदर्शनेऽङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति न्यायेनाङ्गकाल एव

परित्याज्यः, प्रधानविरोधेनाङ्गमपि परित्याज्यं किमङ्गगुणमपि ।

अतएवोपवसेदित्यनुवदत्यापस्तम्बः ।

यदहर्न दृश्यते तदहरमावास्यायां श्वो न ददर्श इति येति ।

सम्पूर्णायाममावास्यायां तत्रोपवासः, अन्यस्यां तु पूर्वदिने उपवासः, चन्द्रादर्शनदिने याग इत्यर्थः, अन्यथाङ्गकालानुरोधेन प्रधानकालबाधप्रसङ्गात् ।

ननु "यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्यजन्त इति चन्द्रदर्शनेऽपि यागं दर्शयति । उच्यते । इयं श्रुतिः चन्द्रोदयदिने यागमाह, न चन्द्रदर्शनदिने । तथापि चन्द्रोदयात् प्रागेव याग इत्याह श्रुतिः, "तदेनमह्नः औषधीभ्यः सम्भृत्याऽऽहुतिभ्योऽधिजनां जनयतीति । उदितञ्च जना न तस्मिन्नहनि पश्यन्ति किन्तु द्वितीय एवेति । अतः खण्डतिथावपि तथैव यष्टव्यं अन्यथा श्रुतिविरोधः । यदपि "स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्ददृशे" इत्यादिभाष्याभिप्रायेणैव । अथ वा प्रतिपद्याहुतिभ्योजातः पश्चाद्द्वितीयदिने ददृश इत्यर्थः, अत एव स्मृतिकाराश्च अचन्द्रदर्शनदिने यागकरणादित्यत आहुः ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ।

तथा ।

यजनीयेऽह्नि सोमश्चेद्वारुण्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्द्विजातय इति ॥

तस्माच्चन्द्रदर्शनदिने सर्वथा यागो न कर्त्तव्यः, चन्द्रदर्शने यागनिषेधेनैव प्रतिपच्चतुर्दश्योर्निवृत्ते तन्निषेधो गुरुत्वख्यापनार्थः । एतेन "त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेति वाक्यमन्वाधानोत्कर्षविधायकमिति निरस्तं।

किञ्च अन्वाधानोत्कर्षविधाने चतुर्दश्यां सोमदर्शनाच्चतुर्दशीतः परञ्च दिने अन्वाधानमिति व्यवहितसम्बन्धद्वयं प्रसज्यते भवदुक्तदोषप्रसङ्गाच्च । यदि प्रतिपच्चापराह्णिकी त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया तदा चतुर्दश्यामन्वाधानं कर्त्तव्यं परतः प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तद्वितीयायां सोमदर्शनादित्यर्थे स्वीक्रियमाणे अन्वाधानापकर्षविधानेऽपि दोषाभावात् । न ह्यत्र प्रतिपच्छब्दस्य वा द्वितीयाशब्दस्य वा सोमदर्शनादित्यनेन सम्बन्धः येन वाक्यभेद-विपरिणाम-व्यवहितकल्पनाः भवेयुः परत इत्यनेनैव प्रमाणाभावात् चतुर्दश्यामन्वाधानं परतः सोमदर्शनादित्युक्ते चतुर्दशीपरतः तिथिग्रहणे प्राप्ते अमावास्यायाः प्रतिपदि चन्द्रदर्शनासम्भवात्तु द्वितीया गृह्यते तथा अपि चतुर्दशीपरत्वात् तदतिक्रमेण तिथ्यन्तरग्रहणे प्रमाणाभावाच्च । न द्वितीयामात्रे सोमदर्शनं चतुर्दश्यामन्वाधाने हेतुस्त्रिमुहूर्त्तग्रहणविरोधात् तस्माच्चतुर्दश्यामन्वाधानं, परतस्त्रिमुहूर्त्तद्वितीयायां सोमदर्शनादित्यर्थे स्वीक्रियमाणे दोषाभावात् प्रतीयमानान्वयनिर्वाहादङ्गकालानुरोधेन प्रधानकालबाधाभावाच्चान्वाधानापकर्षविधानमेव युक्तं ।

किञ्च चन्द्रदर्शनदिने यागे स्वीक्रियमाणे बहुवाक्यविरोधोऽपि प्रसज्येत नारायणीयगृह्यपरिशिष्टात् ।

यावत्पूर्णस्य हीनत्वं यावच्चास्तमितोदयः ।
औपवस्थ्यं यागश्च तावदिदुरिति श्रुतेः ॥

यावत्पूर्णस्य पौर्णमासीचन्द्रमसो हीनत्वं न भवति तावदौपवस्थ्यं कार्यमित्यर्थः । यावच्चामावास्यायां चन्द्रमसोऽस्तगतस्य प्रतिपद्युदयो न भवति तावद्यागकाल इत्यर्थः ।

पूर्णे शशिन्यौपवस्तं यागश्च समसङ्गमे ।

पर्वण्यस्तङ्गते कुर्यात् यागश्चन्द्रार्कसङ्गते ॥

इति पूर्वोक्तएवार्थोऽनेन वाक्येन स्पष्टीक्रियते, पौर्णमास्यां पूर्णे चन्द्रमसि औपवस्ताख्यं व्रतं कार्य्यं तदनन्तरं चन्द्रार्कयोः समसङ्गमे प्रतिपदि यागः कार्य्यः इत्यर्थः ।

उदितो यदि वा क्षीणो दृश्यते यदि चन्द्रमाः ।

प्रतिपत्सु न कार्य्यः स्यात् विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

उदितोदर्शप्रतिपदि क्षीणः पौर्णमासीप्रतिपदि चन्द्रमा दृश्यते तदा यागो न कर्त्तव्यः यतःसर्व्वे देवास्तत्र पराङ्मुखा भवन्ति ।

तथा ।

पुरा तु सूर्य्यास्तमया द्वितीया यदि दृश्यते ।

यागस्तत्र न दृश्येत विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

ऋष्यापवादः ।

त्रिधायां प्रथमे भागे दृश्यते पूर्णता तथा ।

तद्यात्ययो दिवा नास्ति तत्र यागः परेऽहनि ॥

रात्रेस्तु प्रथमे भागे न दृश्येत्पूर्णता तथा ।

क्षीणोदितौ दिवा यत्र तत्रेष्या यागमादिशेत् ॥

अत्र केचिदाहुः प्रतिपदि सोमदर्शने प्रतीष्टिकरणं वैकल्पिकं द्रष्टव्यं, यदि हि प्रातः प्रतिपत्तृतीयांशे लभ्यमानेऽपि सोमदर्शनेनैव दर्शयाग' प्रतिषिध्यते तदा ।

पञ्चमीयेऽह्नि सोमश्चेदाकाश्यां यदि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्ड दद्याद्द्विजातये ॥

इति कात्यायनवचनमसङ्गतार्थमेव स्यात् । "त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेदित्यनेन चतुर्दश्यामन्वाधानं विधाय पञ्चदश्यामर्धादिच्छिते यागे कृते द्वितीयेऽहनि प्रतिपदि यजनीयेऽहनि सोमयेदित्युच्यमानमसङ्गतं स्यात् । तस्मादग्रे यजनीयत्वाभावात्पूर्वाह्णस्य तदा यजनीयत्वात् "तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्द्विजातये" इति यागाभावे व्याहृतिहोमो दण्डदक्षिणादानं विधीयमानमपि आकस्मिकत्वादसङ्गतं, सोमदर्शनेन तु याज्ञिके यागप्रतिषेधेऽभ्युपगम्यमाने चन्द्रदर्शनेऽपि सति यद्यनेनैव वचनेन व्याहृतिहोम-दण्डदक्षिणादानसहितो यागो विधीयते तदेवमर्थवत्त्वमन्यथा । तदयुक्तं । तथाहि किमयं प्रायश्चित्तविधिर्निमित्तविधिर्वा, आद्येऽपि किं यजनीयदिने चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तं, उत चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तं, उत चन्द्रदर्शनदिने यागे । न तावत् प्रथमः कल्पः, यो ह्यज्ञानाच्चन्द्रदर्शनदिने यागं अनुतिष्ठति तस्य पश्चाच्चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तविधायकत्वेनास्योपपत्तेः श्रौत-स्मार्त्तनिषेधप्राप्तिकत्वापादनसामर्थ्याभावात् । किञ्च प्रायश्चित्तं विहितनिषिद्धातिक्रमे भवति, तच्च यदि यजनीयदिने चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तमिदं भवेत् तर्हि तन्निषेधकल्पना प्रसज्येत यदि चन्द्रदर्शनदिने यागे इदं विधीयेत । उत चन्द्रदर्शनदिने यागे निमित्ते प्रायश्चित्तं भवेत्तदा तन्निषेधस्य श्रुतत्वान्न काचित्कल्पनेति तथैवेदं प्रायश्चित्तं । नापि द्वितीयः निषेधप्राप्तिकत्वाभावप्रसङ्गात् । निमित्तविधित्वेन किं यजनीयदिने चन्द्रदर्शननिमित्तमिदं विधीयते उत चन्द्रदर्शनदिने यागे निमित्ते इति । नोभौ पूर्वोक्तदोषात् । द्वितीयपक्षे यजनीयदिने चन्द्रदर्शननिमित्तत्वप्रतीतिरपि बाध्यते । तस्माच्चन्द्रदर्शनदिनयागनिषेधो न प्राप्तिक-

इति। अत्र केचिदाहुः सर्वदा प्रतिपद्येव यागो न द्वितीयाविद्ध-प्रतिपदि यागः, नापि पर्वचतुर्थांशे याग इति।

यदाह कात्यायनः।

पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकर्म यत्।
पूर्वाह्न एव कुर्वन्ति विद्धेऽप्यन्ये मनीषिणः। इति॥

अन्ये तु तस्य विकल्पसूचनार्थं अन्ये न कुर्वन्तीत्यर्थं, यथा षोडशि-ह्येके समामनन्ति षोडशिन्येके इति। तदप्ययुक्तं। पूर्वोक्तसन्धि-निमित्तपूर्वदिनयागविधायकपर्वचतुर्थांशयागविधायकद्वितीयाविद्ध-प्रतिपन्निषेधकवचनसन्दर्भगतदिनयागनिन्दावचनबहुतरश्रौतस्मार्त-वचनसङ्कोचप्रसङ्गात् अनेकदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गाच्च। न चात्र विधि-विभक्तिरस्ति, आचारमात्रोपदेशात्। न चेदृशस्य स्पष्टविधिविभक्ते-र्युक्तबहुतरवाक्यार्थविकल्पापादने सामर्थ्यं, तस्मादेतद्वाक्यममनीषिण-इत्यकारप्रश्लेषेण व्याख्येयं। तस्मादुक्तैव व्यवस्था युक्ता। अत्र बौधा-यनसूत्रनिबन्धकाराः केचिदपराह्णगतेऽपि पर्वसन्धौ पूर्वेद्युरुपोष्य तद-हर्यागानुष्ठानं वदन्ति तथाप्यपराह्ण एव सन्धिसमीपे यागमिच्छन्ति। तदनुपपन्नं। प्रातर्यजध्वमितिमन्त्रलिङ्गविरोधात्।

ननु प्रातर्यजमानेऽपि सन्धौ यजेतेति विरुध्यते। नैष दोषः। सन्धि-शब्दस्य सामीप्यपरत्वात् सामीप्यस्य चापेक्षिकत्वात् यत्र कालोऽन्यापे-क्षया समीप इति वक्तुं शक्यत इति न सन्धिशास्त्रविरोधः, अपराह्णस्तु न कथञ्चित् प्रातरिति वक्तुं शक्यत इति अपराह्णयागानुष्ठाने भवति प्रातःकालविरोध इति न तत्र यागो युज्यते। ननु यावत्स-न्धिरतिसामीप्यं भवति तावत्सन्धिशास्त्रमनुसृत्यातीत्यपराह्णगतसन्धौ

तत्समीप एव यागापेक्षा। हन्त रात्रिगतेऽपि पर्व्वसन्धौ तत्रैवानुष्ठानं प्राप्यते । अथ पूर्व्वेद्युरग्निं गृह्णात्युत्तरमहर्द्देवता यजत इत्यहर्विधानाद्रात्रेस्तु साक्षाद्विधानाभावात् सन्धिसमीपस्य कथञ्चिदहन्यनुपपत्तेर्न रात्रौ यागानुष्ठानमिति। हन्तापराह्णगतेऽपि सन्धौ तत्र यागेऽनुष्ठीयमाने प्रातर्विधिविरोधादपराह्णस्य साक्षाद्विधानाभावात् सन्धिसामीप्यस्य प्रातरनुपपत्तेर्नापराह्णे यागानुष्ठानं। अथ सन्धौ यजेतेति प्रत्यक्षविधित्वात् प्रातर्यजनार्थमिति प्राग्भवर्णितोऽस्पष्टविधिर्दुर्बलः। अथोत्तरमहर्द्देवता यजत इत्यपि वर्त्तमानापदेशत्वेनास्पष्टविधित्वात् दुर्बलत्वमविशिष्टं। अथोच्यते। विरोधे सति बलाबलं चिन्त्यते रात्रिगतस्य सन्धेरहरपि समीपं भवति इति सन्धिशास्त्रस्य सामीप्यपरत्वादहःशास्त्रेणाविरोधः, इत्थं तत एव हेतोः प्रातःशास्त्रेणाप्यविरोधः।

किञ्च सन्धिशास्त्रस्य सामीप्यं न मुख्योऽर्थः, किन्तु लाक्षणिक इति, तथाप्यविशिष्टमस्पष्टत्वं। न च प्रातर्विधेरप्रकरणाधीनत्वं दोषः, अप्रकरणाधीनमपि स्मार्त्तदक्षिणाचारादिकं प्रकरणाधीनाच्छ्रौतात् प्रत्यासत्त्यपेक्षकाङ्क्षायोगशास्त्राद्बलीय इत्युक्तं शिष्टाकोपाधिकरणे। तस्माच्चोदितदेश-कालाद्यबाधेन यावत्सामीप्यं सम्भवति तावदेव गृह्णाति। अन्यथा सामीप्यलोभेन प्रातःकालबाधे क्रियमाणे सर्व्वाङ्गकालबाधोऽपि प्रसज्यते। तस्मात् सन्धिसमीपवर्त्तिनि पर्व्वचतुर्द्दश्यादिचोदितकालानुरोधिनि प्रातःकाले यष्टव्यं। ननु "न सायमस्ति देवयागाय जुष्टमिति सायंकाले यागनिषेधाद्विशिष्टोऽपराह्णादिरभ्यनुज्ञातो गम्यते विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापरत्वात् यथा वामेन

चक्षुषा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीति गम्यते। अयेदं यद्ययं निषेधः स्यात् तदा तयं निषेधः एकस्मिन्नेव वाक्ये प्रातःकालविधिः सायंकालनिषेध इत्युभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गादवश्यमेको विधिरितरो नित्यानुवाद इत्यभ्युपगन्तव्यं। तत्र यदि सायंकालनिषेधोऽभ्युपगम्यते तदा पारिशेष्यात् प्रातरपराह्णादिकालः सर्वोऽपि यागार्थः पाक्षिकः प्राप्नोति इति न प्रातःकालस्य नित्यवद्यागसम्बन्धानुवाद उपपद्यते। अथवा यदि प्रातःकालविधिरभ्युपगम्यते तदा तद्व्यतिरिक्तानां सर्वकालानां नियमेन निवृत्तत्वात् सायंकालनिवृत्तिरपि नित्यानुवादः।

किञ्च प्रातर्यजध्वमिति प्रैषरूपत्वात् प्रैषस्य च प्रवर्त्तनात्मकत्वाद्विधिकल्पनमेव युक्तं, न सायमस्तीति तु वर्त्तमानापदेशत्वेन प्रवर्त्तनाक्षेपः प्रतीतिरपि नास्तीति नेदन्निषेधविधानं निषेधस्य स्पष्टमनवगतेः प्रागुदाहृतप्रातःपूर्वाह्णे यागप्रतिपादकबहुवचनविरोधप्रसङ्गात्। ननु यदा प्रातः पर्वचतुर्थ्योरोऽस्ति तदेवं भवतु, यदा तु तस्याभावः तदा किं प्रातःकालो बाध्येत उत पर्वचतुर्थांश इति कथं निर्णय। उच्यते। अपराह्णे यागे क्रियमाणे पूर्वाह्णप्रातःकालतन्त्रप्रक्रमकालाः बाध्येरन्, प्रातस्तु क्रियमाणे पर्वचतुर्थांशमात्रबाधः इति बाधलाघवाय स एव युक्तः। तस्मादपराह्णगतेऽपि पर्वसन्धौ परेद्युरेव याग इति सिद्धं। मध्याह्नसन्धौ तु तद्दहरेव यागः प्रागुदाहृतकौगाक्ष्यादिवचनात्।

पुनः प्रणीय तत्रेष्टिं ततः कुर्याच्च नान्यथा ।

इति गर्गवचनेन पञ्चदश्यामिष्टिसमाप्तौ पुनर्यागविधानात् द्वितीयेऽह्न्येव यागो युक्तः । मध्याह्नसन्धिशास्त्रं क्षयगामिन्या तिथौ उत्तरदिने यागकालाभावे "प्रतिपत्प्रविष्टायामित्यनेन सह विकल्पनादुपपद्यते, वृद्धिगामिन्यां तु परतो यागकालस्य सद्भावे मध्याह्नशास्त्रं न प्रवर्त्तत एव "पश्चाद्योऽभियष्टव्या इति नियमस्य बाध्यते(१) । तदयुक्तं । "त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेदित्यादिपञ्चवाक्यविरोधात् । विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वाच्च । तस्मादेतद्वाक्यपर्य्यालोचनया प्रातःकाले समाप्तियोग्यं सर्वं कृत्वा विरम्य प्रतिपदि प्रविष्टायां ब्राह्मणभोजनमन्त्यपदार्थसमाप्तिश्च कर्त्तव्या । अत्र केचिदिदमूचे । साङ्गस्य प्रधानस्य पूर्वाह्ण एव कर्त्तव्यत्वाद्ब्राह्मणतर्पणस्य चाङ्गत्वादिरम्य व्यापारे साङ्गप्रधानवत्यां भावनायां विधिना प्रवर्त्तितत्वात्तद्विरोधः । वार्त्तिककारैश्च पार्वण्यधिकरणे पौर्णमास्यतिरिक्तात्पर्वव्यवच्छेदपरा श्रुतिः । "अमायामपि तद्वत् स्यान्न त्विहैव प्रतीयते इत्येतच्छ्लोकव्याख्याने उक्तं, यदि तथात्वमत्कर्मणः पूर्वापरचोदनावशेन पौर्णमासी न व्याप्यते न किञ्चिद्दुष्यतीति यदुक्तिरिष्टिसमाप्तिरपि पूर्वाह्णे दर्शिता । तस्मात्पौर्णमास्यां सद्यस्कालत्वपक्षाङ्गीकारे "पूर्वां पौर्णमासीं उत्तरां वोपवसेदिति पूर्वोपवासपक्षे सद्यस्कालता नास्तीत्येतदर्थमिदं वचनं, यावता द्वितीयदिने प्रतिपदः पूर्वाह्णस्य च विद्यमानत्वात्पुनःकरणं युक्तमिति । तदयुक्तं । "प्रतिपत्प्रविष्टायामितिवाक्यस्यौचित्यभङ्गात् प्रयोगवचनाच्छिन्नाङ्गप्रधानैककालस्य वचनवशेन हेयत्वात् न तद्योगेन

(१) भाव्यत इति ख० ।

मद्रोचो युक्तः "सन्धिमभितो यजेतेति श्रुतिविरोधात्। सा हि सन्धेरुभयतो यागप्रयोगो यथा भवति तथा यजेतेति प्रतिपादयति। तथापराह्णादिपर्वसन्धौ तदहःप्रातरन्वाधाय परेद्युर्यागेऽनुष्ठीयमाने सन्धिगर्भता भवत्येवेत्यविरोधः। पूर्वाह्णपर्वसन्धौ [illegible] पूर्वेद्युरन्वाधाय तदहःसन्धेः प्रत्यक् समाप्तौ सन्धिगर्भत्वं हीयते तेनोत्तमः पदार्थः समाप्तिशब्दवाच्यो माध्यन्तर्पणात्मकः केवलं सन्धेरूर्द्ध्वं उत्कृष्टव्यः, तावता प्रयोगे सन्धिगर्भता चेत्स्यति न तु मध्ये विरामः कस्मात्सन्धिगर्भप्राप्त्यभावादिति ब्रूमः। ननु सन्धिगर्भत्वमुत्कृष्यमाणमपि सर्वमुत्कृष्यते प्रयोगभेदनुत्वर्यार्थं, तत्र प्रातःकालबाधप्रसङ्गादैरन्तर्यं हि प्रयोगवचनेनार्थोद्राक्षिप्यमाण साक्षादुदितकालादिपदार्थविरोधे दुर्बलं तदेवंविधोदाहरणे प्रातःकाले समाप्तिवर्जं निर्वर्त्य विरम्य सन्धिपर्यन्तं प्रतीक्ष्य सन्धेरुपरि प्रतिपत्काले समाप्तिपदार्थ एव केवलः कार्य्यः तस्मान्मध्याह्नसन्धौ परेद्युर्याग इति। पूर्वाह्णपर्वसन्धावपि तदहरेव यागः चारायणीयवचनपरिशिष्टात्।

विप्रकर्षे परे यागः सन्निकर्षे परे तथा।
श्लोकद्वन्द्वः समाख्यातो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥
चतुर्दशेऽपि च यागः स्यात् तथा द्विदर्शेऽपि च।
सूर्य्याचन्द्रमसोः पूर्वे पूर्वाह्णे सन्निकर्षतः॥

चतुर्दशे पौर्णमास्यां, द्विदर्शे त्वमावास्यायां, सूर्य्याचन्द्रमसोः परस्परं पूर्वाह्णे यदा सन्निकर्षः तदा यागः कर्त्तव्य इति वाक्यार्थः।

तथा।

वृथा यज्ञमुपासीत न हि भस्मनि हूयते ॥

"प्रतिपद्यप्रविष्टायामित्युक्तपरिहारं ।

अथ केचिदाहुः ।

ग्रीष्मकालेऽह्नामतिदीर्घत्वात् किञ्चिदधिके षोडशघटिके आवर्त्तनं भवति तत्र तिथिह्रासे सति कदाचिच्चतुर्दशघटिकः पर्वचतुर्थांशः तदावर्त्तनसमीपे पूर्वाह्णे पर्वसन्धिर्यदि भवति तदा सूर्य्योदयसमीपे तस्योपक्रमकाले पर्वचतुर्थांशाभावेऽपि प्रधानयागावसरे प्रातःकाले विद्यमानत्वात्तत्रैव यागः न परेद्युः प्रातः प्रतिपच्चतुर्थांशे "न यष्टव्यं चतुर्थांशे इति निषेधात् । यत्र हि प्रधानयागाङ्गभूतविहितकालविरोधो भवति तत्राङ्गगुणविरोधन्यायेनाङ्गकालपरित्यागस्यैव युक्तत्वादत्रोऽपि न परेद्युर्यागः । यदा त्वस्मिन्नेव विषये परेद्युः प्रातः प्रतिपत्तृतीयांशः तदापि न तत्र यागः "त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेदित्यादिगाथायां चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेधकवचनविरोधात्, तस्मादुक्तविषये पूर्वदिन एव याग इति । यदपि वचनान्तरं ।

षोडशेऽहन्यमीष्टेष्टिर्मध्या पञ्चदशेऽहनि ।
चतुर्दशी जघन्येष्टिः पापा सप्तदशेऽहनि ॥ इति ।

तेन सप्तदशेऽहनि इष्टिं न कुर्य्यात् नादधीतेति । अन्वाधानमेव निषिध्यते न यागः, तथात्वे तिथिवृद्धाविष्टेरननुष्ठानमेव स्यात् । अतो यजनीयादारभ्य सप्तदशेऽहनि औपवसथ्य कर्म्म न कार्य्यमित्यवगन्तव्यं ।

अतएव बौधायनः ।

अतएव स्वस्थानानि चतुर्दशी षोडशी न तु त्रयोदशी सप्तदशीति ।

तदैव यागः परतो यदि स्यात्
तस्मिन् विकल्प्याः प्रकृतेः परेद्युरिति ॥

अत्र केचिदाहुः ।

प्रयाह्यः षण्मुहूर्त्ता चेद्यस्यां वृद्धिः परेऽहनि ।
त्रिमुहूर्त्तमपि ग्राह्या यस्यां ह्रासः परेऽहनि ।
त्रिमुहूर्त्ते ॥ कर्त्तव्यं हीनं तत्रापि निर्दिशेत् ॥ इति ।
अभिषेचेत् सङ्गवादूर्द्धं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्रवेः ।
सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः ॥

इत्यनेनैव स्मृतिवचनेनाग्रयणादिविकृतितिथिषु सद्यस्कालत्वेन विहितात्तु द्वितीयदिने प्रतिपद्वृद्धौ पूर्वदिने सद्यस्कालत्वं नास्तीति। तथा ।

त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेत् प्रतिपच्चापराह्णिकी ।
अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥

इत्यस्मिन् वचने प्रदर्शितो यागनिषेधः प्रतिपदि तिथिवृद्धौ नास्तीत्यत्र "अपराह्णे त्रिमुहूर्त्ते याह्यमेवेति वचनद्वयस्याभिप्राय इति । अत्रोच्यते यत्तावदुक्तं "अभिषेचेत् सङ्गवादूर्द्धमिति वचनं विकृतिविषयमिति। तदयुक्तं। इदं हि वचनं दर्श-पूर्णमासप्रकरणपठितं वा अनारभ्याधीतं वा उभयथापि विकृतिनिवेशो न सम्भवति । न च विकृतिविशेषप्रकरणपाठः सर्वविकृतिविषयत्वमङ्गीकुर्वता स्वीक्रियते विद्यते वा। न च सर्वविकृतिपाठः सम्भवति, तेन प्रकृतिविषयमेतत् । न च तत्रापि सद्यस्कालत्वापवादः सम्भवति, तदभावे किं प्रतिपदि यागस्तस्मिन् पर्वणि वा, न प्रथमः एवंविध-

विषये द्वितीयदिने प्रतिपद्भावपि त्रिमुहूर्त्ताधिकद्वितीयासद्भावेन "त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेदित्यादिवचनविरोधात्, न वाजसनेयि-मताभिप्रायमिदं "त्रिमुहूर्त्तं न कर्त्तव्यमिति वचनस्य मध्याक्रात् प्राक्पर्वसन्धौ प्रतिपद्वृद्धौ तत्र यागो न कर्त्तव्यः किन्त्वन्वाधानमे-वेत्येतदर्थप्रतिपादकत्वाभावात् । अथ प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेत्यस्यैतदर्थेन ह्रासविषयत्वेन संकोच इति चिरस्तं । "अमावास्याः षण्मुहूर्त्ताः स्युरित्यपि वचनं नैतदर्थप्रतिपादकं, तस्मादेवमिदं वचनद्वयं व्याख्येयं षण्मुहूर्त्तामपि यदा चतुर्दशीदिनसम्बन्धि अन्वाधानेन ग्राह्यं यदि द्वितीयदिने वर्द्धते ह्रासे तदपि ग्राह्यं । अन्यथा "त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेति वाक्ये चन्द्रदर्शनयागनिषेध-वाक्यविरोधः । एवं "त्रिमुहूर्त्तं न कर्त्तव्यमिति वचनान्तराविरो-धेनान्वाधानविषयमेव व्याख्येयं ।

अपरे त्वाद्यं वचनं पर्वप्रतिरिक्तविषयमित्याहुः । किं बहुना बहुवाक्यविरोधान्न तदीया व्याख्या युज्यत इति ।

एवं पञ्चम्यामपि द्रष्टव्यं, अतएव तत्राप्युक्तं "यद्यहर्दृष्टो भवति नियतं पर्वसन्धि परस्तात् कृत्वा तस्मिन्नहनि च पशुं तत एव ब्रूत वा प्रारभ्याथ प्रकृतिरथ चेत् पर्वसन्धिः पुरस्तात् कृत्वा तस्मिन् प्रकृति-र्य तु क्षात्रपशुं तत एव" इति, पूर्वोक्तसन्ध्यानुसारेणुर्विहितकालत्व-त्वात् अत एवेत्युक्तं । अयं च अविहितविशेषकालास्तु विकृतिषु इष्टिषु च निर्णयः, यत्र कालविशेषो ब्रह्मकालत्वं वा श्रूयते तत्र तेनासुष्ठानमित्यवगन्तव्यं ।

आश्वयपेक्ष्यास्तु श्रुतौ विशेषो दर्शितः ।

'आवर्त्तनात् प्राक्' सङ्गवादूर्द्ध्वमिति शेष ।

सन्धिर्येत् सङ्गवादूर्द्ध्वं प्राक् पर्य्यावर्त्तनाद्रवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः ॥

इति कात्यायनस्मरणात् ।

एतच्च सद्यस्कालत्वं वैकल्पिकं "सद्यस्त्वा वा क्रियते समस्तमिति वचनात् ।

तथापस्तम्बः ।

खर्विकां तृतीयां वाजसनेयिनः समामनन्ति ।

'खर्विकां' अल्पिकामिति यावत् । अल्पत्वञ्च दिनादूर्द्ध्वव्याप्त्यभावात् ।

उक्तञ्च गृह्यार्थसंग्रहकारेण ।

मध्यन्दिनात् स्यादवनीच यस्मिन्

प्राक् पर्वणः सन्धिरियं तृतीया ।

सा खर्विका वाजसनेयिमन्या

तथासुमोध्याथ परेद्युरिष्टिः" ॥ इति ।

केचित् "पौर्णमास्यामित्यादि "सद्योवेत्येतदन्तं एकं सूत्रं । अपरन्तु "सद्यस्कालायां सर्वं क्रियत इति वदन्ति, तत्र सर्वस्यां पौर्णमास्यां अन्वाधानादीनि सद्यः पूर्वेद्युर्वा क्रियन्त इति पूर्वसूत्रस्यार्थः, द्वितीयस्य तु सद्यस्काला विकृतिस्तस्यां सर्वं ब्राह्मणतर्पणान्तं क्रियते नेष्टान्तादिकमिति । नैतद्युक्तं । अपराह्णसन्धौ सद्यस्कालपक्षे "सन्धिमभितो यजेतेतिश्रुतिविरोधात् ।

विधिरप्यत्रतायुक्त ।

प्रकृतेश्च न कदाचिदप्यस्वकालत्वमिति ।

यथाह ।

प्रकृतेरन्यथाभावं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
यथोक्तं सर्वमित्येतद्धित्ययर्थसुदाहृतम् ॥ इति ।

तदयुक्तं प्रकरणबाधप्रसङ्गात् ।

एवं प्रकृतावुक्तं, विकृतौ तु यद्यपि 'दर्श-पूर्णमासाविष्टीनां प्रकृतिरित्यनेन दर्शपौर्णमासिकविध्यन्तातिदेशात्तत्रापि स एव चतुर्थ्यादिलक्षणः काल इति प्रतिभाति, तथापि "यदोष्वा यदि पशुना यदि सोमेन यजेत, अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेत्यापस्तम्बेन विकृतौ पुनः कालविधानात्पञ्चदश्यामेव यागसमाप्तिरतो यत्र संपूर्णैव पञ्चदशी प्रतिपच्च तत्र पञ्चदश्यामेव विकृतिं समाप्यानन्तरं प्रकृतिरन्यथाबाधादि । खण्डतिथौ तु यदा पूर्वाह्णे पर्वसन्धिस्तदा विद्युत्पदिष्टकालालाभसम्भवेऽपि कर्मापवर्गसद्भावासम्भवेन सा-प्रधानव्यापित्वासम्भवात् "सर्वाङ्गैः प्रधानं देशे काले कर्तरि निर्दिश्यत इत्यापस्तम्बेन वाक्येन विहितकालसम्बन्धविधानादुत्त-रमुखरपि प्रकृतेः पूर्वाङ्गत्वात् "अपूर्वमन्ते स्यादित्यापस्तम्बेनैव विकृते, वै प्रकृतिविधानात् तदनन्तरमेवातिदेशिके प्रतिपदाद्यभागवर्ये-प्रधानपर्याप्ते विकृत्यनुष्ठानमित्यवगन्तव्यम् । यदा त्वपराह्णे रात्रौ पर्वसन्धिस्तदा तदहरेव यागः तत्रैवोपदिष्टकालसम्भवात् । एतत् मभिसन्धायोक्तं ।

आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धिः
कृत्वा [illegible] तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्या ।

तथाच वचनान्तरे ।

यत्नौपवसथं कर्म यजनीयात् त्रयोदशे ।
भवेत्पञ्चदशे वापि तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ इति ।

ननु च दिनद्वयस्य क्षय-वृद्ध्योरसम्भवात् त्रयोदशेऽहनि पञ्चदशे वा कदाचिदौपवसथं कर्म न कार्यमिति कथं निषेधः, उच्यते यद्यप्राप्तिस्तर्हि शास्त्रान्तरे न दिवौनित्यवचित्यानुवाद इति।

ननु षोडश्यामुपवसथे क्रियमाणे "पञ्चान्ते उपवस्तव्या" इति वचनं विरुध्यते पञ्चदशदिनात्मको हि पक्षः तत्र प्राक्तनयजनीयदिनादारभ्य पञ्चदशभिः पक्षे गते षोडशीयमतिरिच्यते। अथ वा प्राक्तनयजनीयोपरितनदिनादारभ्य पक्षः क्रियते तर्हि प्राक्तनयजनीयात्पञ्चादित्वं हीयते। उच्यते। पञ्चदशभिस्तिथिभिः पक्षो भवति, न तु पञ्चदशभिर्दिनैर्ज्योतिर्विदां स्मरणात्तथाच तिथयः कदाचिच्चतुर्दशसु दिनेषु समाप्यन्ते पञ्चदशसु षोडशसु वा तावत्स्वयं पञ्चदश्यैव तत्र पञ्चादिशब्देन प्रतिपदुच्यते पञ्चान्तशब्देन पञ्चदशी तिथिः तस्मात्षोडशादिदिनगतायामपि तस्यामेवोपवसथः क्रियत इति। यद्वास्य वचनस्य पूर्वार्द्धममावास्यायामुत्तरार्द्धं पौर्णमास्यां वेदितव्यं पौर्णमास्यादिपक्षस्यामावास्यापक्षस्यापि विद्यमानत्वात्। प्रतिपद्यौपवसथं कर्म मागस्य तथायं पञ्चदशीति निषेध उच्यते।

उक्तं।

समे पञ्चदशी याज्या मासे याज्या तु षोडशी।
ऊने वाप्यधिके वापि नेज्या पञ्चदशी क्वचित् ॥

अथ कालमाधवस्य विशेषवचनैरेव बाध्यत्वात् क्षय-वृद्धिवचनमन्यविषयं।

क्षय-वृद्धी न जानीते तिथीनां चन्द्रमण्डले ।
यातुधानः स विज्ञेयो यथा भस्मनि हूयते ॥

इत्यस्य क्षय-वृद्धिज्ञानविधेरयमुपयोग उत्तरदिनक्षय-वृद्ध्यो-र्दर्शयोः पूर्वदिनप्रवेशगमिति ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

तिथेः परस्या घटिकास्तु याः स्यु-
र्न्यूनास्तथैवाभ्यधिकास्तु तासां ।
अर्द्धं वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं
ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तत् ॥ इति ।

'परस्यास्तिथेः' प्रतिपदः, या घटिकाः पूर्वस्यास्तिथेर्न्यूना अधिका वा तस्यासामर्द्धं पूर्वस्मिन्दिने ह्रासेऽस्य वियोज्यं वृद्धौ च संयोज्यमित्यर्थः । तदनेन पर्वसन्धिज्ञानं कार्यमित्युक्तं भवति । पौर्णमास्यां स्वापस्तम्बेनोक्तो विशेषः ।

च पौर्णमास्या मन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्यो वा सद्यस्कालायां सर्वं क्रियत इति ।

अस्यार्थः सद्यस्कालायां पौर्णमास्यां अन्वाधानादीनि यद्यपि तत्र समानेऽहनि क्रियन्ते पूर्वेद्युर्वा तत्र सर्वं आज्ञ्यस्तर्पणान्तं क्रियते तेन तदेकमिति । उक्तञ्च भाष्यार्थसंग्रहकारेण ।

अन्वाहितिश्चास्तरणोपवासौ
पूर्वेद्युरेतत् खलु पौर्णमास्यां ।
आवर्त्तनात्प्राक् यदि पर्वसन्धि-
स्तदास्तदा वा क्रियते समस्तं ॥

'आवर्त्तनात् प्राक्' मध्याह्नादूर्द्धमिति शेषः ।

सन्धिर्येन मध्याह्नादूर्द्धं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्रवेः ।
सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः ॥

इति कात्यायनस्मरणात् ।

एतच्च सद्यस्कालत्वं वैकल्पिकं "सद्यस्का वा क्रियते समाप्तमिति वचनात् ।

तथाचापस्तम्बः ।

खर्विकां तृतीयां वाजसनेयिनः समामनन्ति ।

'खर्विकां' अल्पिकामिति यावत् । अस्याश्च दिनार्द्धव्यापित्वाभावात् ।

उक्तञ्च स्मृत्यर्थसारकारेण ।

मध्यन्दिनात् स्यादथवापि यस्मिन्
प्राक् पर्वणः सन्धिरियं तृतीया ।
सा खर्विका वाजसनेयिमध्या
तथाप्युपोष्याथ परेद्युरिष्टिः ॥ इति ।

केचित् "पौर्णमास्यामित्यादि "सद्योऽथेत्येतदन्तं एकं सूत्रं । अपरन्तु "सद्यस्कालायां सर्वं क्रियत इति वदन्ति, तत्र सर्वस्यां पौर्णमास्यां अन्वाधानादीनि सद्यः पूर्वेद्युर्वा क्रियन्त इति पूर्वसूत्रस्यार्थः, द्वितीयस्य तु सद्यस्काला विष्टिमात्र्यां सर्वं प्राक्षणतर्पणान्तं क्रियते नेडान्तादिकमिति । नैतद्युक्तं । अपराह्णसन्धौ सद्यस्कालपक्षे "सन्धिमभितो यजेतेतिश्रुतिविरोधात् ।

विधिरत्नमालायामप्युक्तं ।

प्रकृतेस्तु न कदाचिदप्यकालत्वमिति ।

यथाह ।

> प्रकृतेरन्यथाभावं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
> यद्योक्ता सर्वमित्येतद्विकृत्यर्थं तदाहृतम् ॥ इति ।

तदप्युक्तं प्रकरणबाधप्रसङ्गात् ।

एवं प्रकृतावुक्तं, विकृतौ तु यद्यपि 'दर्शं पूर्णमासाविष्टौ वा प्रकृतिरित्यनेन दर्शपौर्णमासिकविध्यन्तातिदेशात्तथापि स एव चतुर्थ्याद्यादिलक्षणः कालः इति प्रतिभाति, तथापि "यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेत अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेत्यापस्तम्बेन विकृतौ पुनः कालविधानात्पञ्चदश्यामेव यागसमाप्तिरतो यत्र सपूर्णैव पञ्चदशी प्रतिपच्च तत्र पञ्चदश्यामेव विकृतिः समाप्यानन्तरं प्रकृतेरन्वारम्भणादि । खण्डतिथौ तु यदा पूर्वाह्णे पर्वसन्धिस्तदा पूर्वेद्युरुपदिष्टकालासम्भवासम्भवेऽपि कर्मोपक्रमदशायामसम्भवेन साङ्गप्रधानव्यापित्वासम्भवात् 'पराह्णे प्रधानं देशे काले कर्तरि निर्दिश्यत' इत्यापस्तम्बेन साङ्गस्यैव विहितकालसम्बन्धविधानादुत्तरेद्युरपि प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वात् अपूर्वमन्ते आदित्यापस्तम्बेनैव विकृतेः पूर्वं प्रकृतिविधानात् तदनन्तरमेवातिदेशिके प्रतिपदाद्यभागत्रये ऽङ्गप्रधानपर्याप्ते विकृत्यनुष्ठानमित्यवगन्तव्यम् । यदा त्वपराह्णे रात्रौ वा पर्वसन्धिस्तदा तदहरेव यागः तत्रैवोपदिष्टकालसम्भवात् । एतत् सर्वमभिसन्धायोक्तं ।

> आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धिः
> कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्या ।

तदैव यागः परतो यदि स्यात्
तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परेद्युरिति ॥

अत्र केचिदाहुः ।

अमावास्या षण्मुहूर्त्ता चतुर्दश्यां वृद्धिः परेऽहनि ।
त्रिमुहूर्त्तामपि यात्रां यस्यां ह्रासः परेऽहनि ।
त्रिमुहूर्त्तं न कर्त्तव्यं हीनं तत्रापि निर्दिशेत् ॥ इति ।
सन्निधेत् सङ्गवादूर्द्ध्वं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्रवेः ।
सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः ॥

इत्यनेनैव स्मृतिवचनेनाग्रयणादिविकृतितिथिषु सद्यस्कालत्वेन विहितासु द्वितीयदिने प्रतिपद्वृद्धौ पूर्वदिने सद्यस्कालत्वं नास्तीति। तथा ।

त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेत् प्रतिपच्चापराह्णिकी ।
अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥

इत्यस्मिन् वचने प्रदर्शितो यागनिषेधः प्रतिपदि तिथिवृद्धौ नास्तीत्यन्यत्र "अपराह्णे त्रिमुहूर्त्तं ग्राह्यमेवेति वचनद्वयस्याभिप्राय इति । अत्रोच्यते यत्तावदुक्तं "सन्निधेत् सङ्गवादूर्द्ध्वमिति वचनं विकृतिविषयमिति। तदयुक्तं। इदं हि वचनं दर्श-पूर्णमासप्रकरणपठितं वा अनारभ्याधीतं वा उभयथापि विकृतिनिवेशो न सम्भवति । न च विकृतिविशेषप्रकरणपाठः सर्वविकृतिविषयत्वमङ्गीकुर्वता स्वीक्रियते विद्यते वा । न च सर्वविकृतिपाठः सम्भवति, तेन प्रकृतिविषयमेतत् । न च तत्रापि सद्यस्कालत्वापवादः सम्भवति, तदभावे किं प्रतिपदि यागस्तस्मिन् पर्वणि वा, न प्रथमः एवंविध-

विषये द्वितीयदिने प्रतिपद्व्याप्तावपि त्रिमुहूर्त्ताधिकद्वितीयासद्भावेन "त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेदित्यादिवचनविरोधात्, ॥ वाजसनेयिमताभिप्रायमिदं "त्रिमुहूर्त्तं न कर्त्तव्यमिति वचनस्य मध्याह्नात् प्राक्पर्वसन्धौ प्रतिपद्वृद्धौ तत्र यागो न कार्य्यः किन्त्वन्वाधानमेवेत्येतदर्थप्रतिपादकताभावात् । अथ प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेत्यत्रैतदर्थेन ह्रासविषयेत्यनेन संकोच इति निरस्तं । "अपराह्णः षण्मुहूर्त्ताः स्मृरित्यपि वचनं नैतदर्थप्रतिपादकं, तस्मादेवमिदं वचनद्वयं व्याख्येयं षण्मुहूर्त्तमपि यद्दा चतुर्दशीदिनसम्बन्धि अन्वाधानेन यागं यदि द्वितीयदिने वर्द्धते ह्रासे तदपि याह्यं । अन्यथा "त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेति वाक्ये चन्द्रदर्शनयागनिषेधवाक्यविरोधः । एवं "त्रिमुहूर्त्तं न कर्त्तव्यमिति वचनान्तराविरोधेनान्वाधानविषयमेव व्याख्येयं ।

अपरे त्वाद्यं वचनं पर्वव्यतिरिक्तविषयमित्याहुः । किं बहुना बहुवाक्यविरोधाच्च तदीया व्याख्या युज्यत इति ।

एवं पक्षावपि द्रष्टव्यं, अतएव तत्राप्युक्तं "यद्धौदिक्षो भवति नियतः पर्वसन्धिः परस्तात् कृत्वा तस्मिन्नहनि च यागं सद्य एव द्व्यहं वा आरभ्याथ प्रकृतिरथ चेत् पर्वसन्धिः पुरस्तात् कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ ॥ स्यात्यागः सद्य एव" इति, पूर्वाह्णमध्याह्नत्तरेष्वविहितकालासम्भवात् सद्य एवेत्युक्तं । अयं च अविहितविशेषकालासु विकृतिषु पशुषु च निर्णयः, यत्र कालविशेषो द्व्यहकालत्वं वा श्रूयते तत्र तथैवानुष्ठानमित्यवगन्तव्यं ।

शाखाविशेषेणान्तु श्रुतौ विशेषो दर्शितः ।

यस्मिन् काले अमावास्या सम्पद्येत तयेष्ट्वाथैतया यजेत यदि पौर्णमासी स्यात्तयेष्ट्वाथ पूर्णमासेन यजेतेति ।

यस्मिन् काल दृष्ट्यावर्त्तनात् पूर्वं, 'तयेत्यमावास्यया, 'एतये-त्याग्रयणेष्ट्या, यदि पौर्णमास्यावर्त्तनात्पूर्वं सद्यस्काला च स्यात्तदा तयाग्रयणेष्ट्वाथ पूर्णमासेन यजेतेत्यर्थः ।

तदुक्तं वार्त्तिककृता ।

पौर्णमास्या तु पूर्वं स्यात् द्वितीयेऽह्नि प्रभिषवे ।
यजेत् पूर्वं पूर्णमासादूर्द्धं दर्शेन चेद्यजेत् ॥ इति ।

अत्रेष्ट्याग्रयणेष्टिः ।

उपवसदिनवर्ज्यानि परिशिष्टे दर्शितानि ।

शाकं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान् ।
माषान्मधुपराक्वानि वर्जयेदौपवस्तके ॥

पर्वज्ञानोपायो गोभिलः ।

अधीयीत तद्विद्भ्यो वा पर्वागमयेत् ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तश्रीकरणाधीश्वर-सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्व्वर्ग-चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये पर्वसन्धिनिर्णयः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ ग्रहणकालनिर्णयः ।

तत्र मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र सूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा तु मुक्तयो ।
अविमुक्तास्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि ॥

अत्र केचिदाहुः ।

चन्द्र-सूर्यग्रहशब्देन तदुपलक्षितमहोरात्रं लक्ष्यते आतातपादिवचनैश्चन्द्र-सूर्यग्रहे अहोरात्रभोजननिषेधादिति । तदयुक्तं चन्द्र-सूर्यग्रहशब्देन स्वसम्बन्धकाललक्षणाया एवोचितत्वात् । वाक्यान्तरस्याप्यर्थोऽनेनैव प्रतिपाद्यत इति च निष्प्रामाणिकं मार्कण्डेयादिवाक्यैश्च ग्रहणकाले यामचतुष्टयादिषु भोजननिषेधात् तदुपलक्षणताया अपि प्रसङ्गात् ।

विष्णुरपि ।

चन्द्रार्कोपरागे नाश्नीयादविमुक्तयोरस्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि ।

ब्रह्मपुराणे ।

नाश्नीयाच्च तत्काले ग्रस्तयोश्चन्द्र-सूर्ययो ।
मुक्तयोस्तु ततः स्नात्वा पश्चाद्भुञ्ज्यात् स्ववेश्मनि ॥

अत्र तु “पश्चात्कुर्यादिति पाठ तच्छ्राद्धमिति विपरिणतमनुषज्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ।

ग्रहणन्तु भवेत्तत्र न पूर्वं भोजनक्रिया ॥ इति ।

नाचरेत्सग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते ।

यावत्स्यादोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु ।

मुक्तं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नात्वा चैव यथाविधि ॥

'तत्र' तद्दिनाहोरात्रे ।

शङ्ख-लिखितौ ।

तद्दिवसनिशि नाश्नीयात् पश्चात्सा यावदेव तु ।

मुक्तं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नात्वा चैव यथाविधि ॥

विष्णु-शातातपौ ।

अहोरात्रन्तु नाश्नीयात् चन्द्र-सूर्य्यग्रहे सदा ।

मुक्तं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा विधानतः ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्लोकानक्षयान् याति मानवः ।

धौतपापो विशुद्धात्मा मोदते तत्र देववत् ॥

नाद्यात्सूर्य्यग्रहात्पूर्वं अह्नि सायं शशिग्रहात् ।

ग्रहकाले च नाश्नीयात्स्नात्वाश्नीयात्तु मुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।

स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽह्न्याद्यग्रस्तास्तमितयोस्तयोः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

अर्द्धरात्रादधश्चन्द्र राहुर्ग्रसति नारद ।

तदा मुक्तौ प्रकर्त्तव्य वह्निरेव च भोजनम् ॥

पद्मपुराणे ।

अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं यदा चन्द्रग्रहो भवेत् ।

पूर्वं पूर्वंच भोक्तव्यमुत्तरे चोत्तरेऽपि च ॥

'पूर्वंच' पूर्वाह्णे, 'उत्तरे' उत्तराह्णेऽपि।

स्कन्दपुराणे।

यदा चन्द्रग्रहस्तात निशीथात्परतो भवेत्।
भोक्तव्यं तात पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन ॥
पूर्वं निशीथाद्ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत्।
तदा दिवा न कर्त्तव्यं भोजनं ग्रिपिवाहन ॥

मार्कण्डेयः।

ग्रहणन्तु भवेदिन्दोः प्रथमादधियामतः।
भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥

'आवर्त्तनं' दिनमध्यं। अयमर्थः यस्मिन् यामे ग्रहणं ततः पूर्वं यामचयं त्यक्त्वा भुञ्जीतेत्युक्तं भवति।

स्मृत्यन्तरे।

सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशि-भास्करौ।
तदा दिवा न भोक्तव्यं बालक-स्त्री-मिश्रून् विना ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते।

चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादर्वाक् यामचतुष्टयं।
केचित्तियमित्याऽऽहुर्मनयो भृगुनन्दन ॥

वृद्धगौतमः।

सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयं।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बाल-वृद्धातुरैर्विना ॥

मार्कण्डेयः।

सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यादपराह्णे न भोजनम् ।
अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु सङ्गवे ।
भुञ्जीत सङ्गवे चेत् स्यान्न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

एतद्बालादिविषयम् असमर्थविषयं वा समर्थस्य तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनस्मृतौ षट्त्रिंशन्मते च ।

चन्द्र-सूर्य्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।
तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

स्मृत्यन्तरे ।

सायाह्ने सङ्गवेऽश्नीयाच्छारदे सङ्गवादध ।
मध्याह्ने प्रातरोऽश्नीयान्नोपवासो रविग्रहे ॥

'शारदे' अपराह्ण इत्यर्थः, यदपराह्णः शरदिति श्रुतेः, 'रविग्रह' इति अग्निग्रहणस्याप्युपलक्षणम्, एतच्च पुत्रवद्गृहस्थविषयम् ।

तथा च जैमिनिः ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः ।
पारणं चोपवासञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः ।
उपवासो न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ॥

ननु यदा सन्ध्याकाले सूर्य्यग्रहस्तदा दिवा तावदुक्तवाक्याच्च भोजनं नापि रात्रौ, 'अमुक्तयोरस्तङ्गतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि' इति वचनात्। नाप्युपवासः पुत्रवतो गृहस्थस्य तन्निषेधात् अतः सन्ध्याकाले ग्रहणे सन्ताससमये पुत्रवता गृहिणा किं कार्य्यं

उच्यते। तदा मार्कण्डेयाद्युक्त "मायाह्ने ग्रहणं चेत् स्यादिति पक्ष-श्वाश्रयणीय ।

वृद्ध ।

उपरागदिने यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।
चन्द्र-सूर्योपरागे च प्राजापत्येन तत्समम् ॥

विष्णुः ।

अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र केचिदहोरात्रोपोषितः पूर्वस्मिन्दिने कृतोपवास इति व्याचक्षते, तदयुक्तं चन्द्र-सूर्यग्रहणसम्बद्धाहोरात्रपरित्यागेनाहोरात्रा-न्तरग्रहणे प्रमाणाभावात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

नित्यन्दयोरयनयोस्तथा विषुवतोर्द्वयोः ।
चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु ॥
अहोरात्रोषितः स्नात्वा श्राद्धं दानं तथा जपं ।
यः करोति प्रयतात्मा तस्य तत्साक्षयं च तत् ॥

यम ।

अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।
कृतोपवासो यः स्नायात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

लिङ्गपुराणे ।

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दद्यात्र शक्तितः ।
कसुकादिव कोशस्य निरस्ति पापकोशतः ॥

त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः ।
स्नात्वा दद्याच्च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

चन्द्रे वा यदि वा सूर्य्ये दृष्टे राहौ महापदे ।
स्नानं कथितं पुण्यं तथार्के तु विशेषतः ॥

'दृष्टे' दर्शनयोग्य इत्यर्थः ।

व्यासः ।

सूर्य्यवारे रविग्राहः सोमे सोमग्रहस्तथा ।
चूड़ामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तफलं लभेत् ॥
वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्र सूर्य्ययोः ।
तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्राहे चूड़ामणौ स्मृतम् ॥

कात्यायनः ।

स्वर्धुन्यम्भःसमानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले ।
कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः ॥

'स्वर्धुनी' गङ्गा ।

व्यासः ।

सर्वं भूमिसमं दानं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः ।
सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥
इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ।
गङ्गातोये तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥
गङ्गाकोटिसहस्रस्य यत्फलं लभते नरः ।
तत्फलं जाह्नवीस्नाने राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

दिवाकरेण शुद्धस्य दशपद्ममुदाहृतम् ॥
चन्द्र-सूर्य्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् ।
स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥

देवीपुराणे ।

कार्त्तिके ग्रहणं श्रेष्ठ गङ्गा-यमुनसङ्गमे ।

गङ्गा-यमुनमित्यत्र "सर्व्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीत्येकवद्भावः ।

मार्गे तु ग्रहणं शोभं देविकायां महामुने ।
पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा ॥
फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे चैव सरस्वती ।
वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्वरा ॥
ज्यैष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी ।
श्रावणे सिन्धुनामा तु तथा भाद्रे तु गण्डकी ॥
आश्विने सरयूः श्रेष्ठा भूय पुण्या तु नर्मदा ।
गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते ॥
सूर्य्ये च राहुणा ग्रस्ते समोभूते महामुने ।
नर्मदातोयसंस्पर्शात्तृप्तास्तस्या भवन्ति ते ॥
ये सूर्य्ये सैंहिकेयेन ग्रस्ते रेवाजलं जनाः ।
स्पृशन्ति चावगाहन्ति न ता प्रकृतिमानवी ॥
स्नात्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वा गोदानजं फलम् ।
स्पृष्ट्वा गोमेधतुल्यन्तु पीत्वा सौत्रामणिं लभेत् ॥
स्नात्वा वाजिमखं पुण्य प्राप्नुयादविचारतः ।
रवि-चन्द्रोपरागे तु अयने चोत्तरे तथा ।

एवं गङ्गापि द्रष्टव्या तद्वदेव सरस्वती ॥
शिवादित्यफलं यस्य मण्डले समुदाहृतं ।
सपदे मण्डले याते तदपि प्राप्नुयान्नरः ॥
ऊषरारण्यक्षेत्रेषु पुण्यं यत्समुदाहृतं ।
तद्व कालमाहात्म्यादुपरागेऽधिकं भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

गङ्गा कनखले पुण्या प्रयागं पुष्करं गया ।
कुरुक्षेत्रं तथा पुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

मकरे वर्त्तमाने तु ग्रहणं चन्द्र-सूर्य्ययोः ।
दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनम् ॥

शातातपः ।

सैंहिकेयो यदा सूर्य्यं ग्रसते पर्वसन्धिषु ।
गजच्छाया तु सा ज्ञेया पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

आह व्याघ्रपादः ।

राहुग्रस्ते यदा सूर्य्ये यस्तु श्राद्धं प्रकल्पयेत् ।
तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

विष्णुः ।

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्र-तारकम् ।
पुण्यं च सर्वकामीय पितॄणामुपतिष्ठते ॥
सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति ॥

शातातपः ।

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।
आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

देवलः ।

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्य्यस्य ग्रहणे दिवा ।
सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

श्राद्धं प्रकृत्य कूर्म्मपुराणे ।

नैमित्तिकन्तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः ।
बान्धवानाञ्च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ।
काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्य्येन्दुग्रहणेऽयने ।
जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छया ॥

अत्र सूर्य्यग्रहणादिकालेषु तथा इच्छया श्राद्धं प्रति सर्वश्राद्धं कुर्य्यादथवा पूर्वोक्तेष्वेव कालेषु इच्छया स्वर्गादिफलकामनया श्राद्धं कुर्य्यादितीच्छयेत्यर्थः, न पुनर्यदीच्छति कर्त्तुं तर्हि कुर्य्यात् न चेन्न कुर्य्यादिति ।

शातातपः ।

आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्र-सूर्य्यग्रहे तथा ।
आमश्राद्धं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात् सदैव हि ॥ इति ।

क्वचित्पूर्वार्द्धमेवं पठ्यते ।

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वा । इति ।

भविष्योत्तरे ।

अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
हेमश्राद्धं संग्रहे च तथा स्त्री-शूद्रयोरपि ॥

जाबालिः ।

सङ्क्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।
चन्द्र-सूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः ॥

तत्र केचिदाहुः ।

चन्द्र-सूर्योपरागे तु निमित्तत्वप्रतिपादनात् स्नानस्यैव च निमित्तत्वात् स्नानमात्रे प्राप्ते "यावद्दर्शनगोचरः" इति "राहुदर्शने" इत्यादिवचनाच्चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तत्वाच्चाक्षुष एव ज्ञाने दर्शनपदस्य मुख्यत्वात्तेन न मेघादिच्छन्ने स्नानादि कर्त्तव्यमिति, तदयुक्तं चक्षुर्जनितज्ञानविषयविवक्षाया ।

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तयन्तु[1] कदाचन ।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥

इति मनुना गृहस्थस्य ग्रस्तादित्यदर्शननिषेधात् स्नानाद्यभावप्रसङ्गात् तद्बाधे तु स एव दोषः । न च शास्त्रीयज्ञानविवक्षायां देशान्तरग्रहणेऽपि स्नानादिप्रसङ्ग इति वाच्यं ।

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।
तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित् ॥

इति षट्त्रिंशन्मतनिगमवचनेन तत्र स्नानादिनिषेधात् ग्रस्ते चन्द्र सूर्ये वानवेक्षमाणैरेव शिष्टैः स्नानाद्याचरणाच्च ।

---

(१) नास्तं यान्तमिति ख० ।

किञ्च यदा चक्षुर्जनितज्ञानविषयता न तदा स्नानादि सम्भवति, यदा च स्नानादि न तदा चेत्यनुपपत्त्यर्थं वाच्यं स्यात्, योग्यता-विवक्षाया अभ्रादिच्छन्नेऽपि स्नानादिकं कर्त्तव्यं स्वरूपयोग्यतायास्तत्रापि भावात्। व्यवहितस्य तु अयोग्यतया न स्नानादिनियमो यदि तर्हि च जह्वे न निरीक्षते तत्रापि स्नानादि न स्यात्। अभ्रादिच्छन्नेऽपि शिष्टैः स्नानाद्याचरणाच्च। तस्माद्यावति काले चन्द्र-सूर्योपरागः शास्त्रप्रतीतः तावान् पुण्यकाल इत्यर्थः। यदारभ्य चाक्षुषज्ञानविषयतयोग्यता विवक्षितेति केचित्।

अपरे तु ग्रस्तास्तमयाभिप्रायेण व्याचक्षते यावद्दर्शनगोचरः तावत्पुण्यकालः यदा लक्षणतो न दृश्यते तच्च तदा पुण्यकाल इति। तथाच ग्रस्तास्तमये च शिष्टाः पूर्वमेव स्नानाद्यनुतिष्ठन्ति नोर्द्धं।

शिवरहस्ये।

सूर्येन्दोर्ग्रहणं यावत्तावत्कुर्याज्जपादिकम्।

न स्वप्यान्न च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः॥

शङ्ख-लिखितसूत्रौ तु चन्द्र सूर्यग्रहे यावद्विति प्रथम पादः।

वृद्धवशिष्ठ।

त्रिदशाः सर्वसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः॥

अत्र केचिदाहुः।

स्पर्शसमये देवपितृत्रमभिधानात्तत्साधनमविशेषात् सर्वं देव-पितृदैवत्यं कर्म कार्यमिति तद्युक्तं।

स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनम्।

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनेन होम देवार्च्चनयोर्मध्ये विधानात् ।

ग्रस्यमाने भवेत् स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते ।
मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते ॥

इति वचनाच्च ।

तस्माद्धोम-देवपूजाव्यतिरिक्तविषयमेतत् ।

पद्मपुराणे ।

उपमर्द्दे लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः ।
पुण्यं कोटिगुणं मध्ये मुक्तिकाले त्वनन्तकम् ॥

शातातपः ।

अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।
षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्र-सूर्य्ययोः ॥

विमोक्षे वर्त्तमाने न तु विमुक्तयोरित्यर्थः, "उपरागे तु तत्कालमिति वशिष्ठवचनात् ।

यद्विज्ञायते ।

सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुसूतके ।
सचेलं तु भवेत् स्नानं सूतकान्नञ्च वर्ज्जयेत् ॥

'सूतकान्न' राहुसूतकान्नं, न मतिना भते न मणिषा सभे न राज्ञा राजकर्म्मणि कुर्व्वति सूतमन्नं विवर्ज्जयेत् ।

लिङ्गपुराणे ।

चन्द्र-सूर्य्यग्रहे स्नायात्सूतके मृतकेऽपि च ।
अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विन्दति ॥

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

दान-श्राद्धादिविषयमेतत् न तु स्नानमात्रविषयम् ।

ग्रहणे शावमाशौचं विमुक्ते सूतकं स्मृतम् ।
तयोः सम्पातमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनविरोधात् स्नान-होम-देवपूजा-दानक्रियानुष्ठाने हि क्रम उपपद्यते। स्नानमात्रानुष्ठाने स्नानस्य पूर्ववाक्येनैव सिद्धेर्द्वितीयवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। भवत्पक्षे द्वितीयवाक्येनैव स्नानसिद्धेः पूर्ववाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति चेत्। न। अस्नातस्यानिष्टविशेषसम्बन्धप्रतिपादनार्थत्वात् यावच्छावकत्वादनुपपत्तिप्रसङ्गाच्च स्नानस्योदाहृतवाक्येरपरागादावेव विधानाच्च राहुसूतके मृत-सूतकयोरभावाच्च ।

तथाच सत्यव्रते ।

सूतके मृतके चैव यदि स्याद्राहुदर्शनम् ।
तावत्तत्सूतकं नास्ति यावद्राहुर्न मुञ्चति ॥

स्कन्दपुराणे ।

सूतके मृतके चैव सूतकं राहुदर्शने ।
तावदेव भवेत्तच्च यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

षट्त्रिंशन्मते ।

स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

राहुसूतकं विना अन्यस्मिन् सूतक इत्यर्थः। अपरे त्वेवं व्याचक्षते सूतके यः स्मार्त्तकर्मपरित्यागः स राहुसूतकं विनेति। कश्चित्तु "राहोरन्यत्र दर्शनादिति पाठ", बहुवाक्यसंकोचप्रसङ्गात्, तस्माच्च स्नानमात्रविषयमेतत्।

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।
मलमासेऽपि देयं स्यात् दत्तमक्षयकारकम् ।

क्वचित्तु दत्तमित्यत्र श्राद्धमिति पठ्यते । अत्र गर्गः ।

पुष्यमाजपदञ्चैव याम्यं भाग्यञ्च पैतृकं ।
ऐन्द्राग्नमग्निदैवत्यं सर्वेतान्यनला गणाः ॥

'आजपदं' पूर्वा भाद्रपदा । 'याम्यं' भरणी । 'भाग्यं' पूर्वफल्गुनी । पैतृकं मघा । 'ऐन्द्राग्नं' विशाखा । 'अग्निदैवत्यं' कृत्तिका ।

आनले मण्डले दृष्टं ग्रहणं रवि-सोमयोः ।
राज्ञां भयङ्करं विद्यात्प्रजानां वह्निदोषकृत् ॥
अहिर्बुध्न्यं मघा पौष्णं मूलमाप्यञ्च शाङ्करं ।
वारुणं सर्पदैवत्यं वारुणं मण्डलं स्मृतं ॥

'अहिर्बुध्न्यं' उत्तरा भाद्रपदा । 'पौष्णं' रेवती । 'आप्यं' पूर्वाषाढ़ा । 'शाङ्करम्' आर्द्रा । 'वारुणं' शततारकाः । 'सर्पदैवत्यमश्लेषा ।

एतस्मिन्नुपरागे स्याद्वारुणे सोम-सूर्ययोः ।
दुर्भिक्षामयनाशस्तु प्रजानामिति निश्चयः ॥
उत्तराणमार्यमादीनां चतुर्णाञ्च पुनर्वसुः ।
सौम्यञ्चैवाश्विदैवत्यं वायव्यं मण्डलं भवेत् ॥

'आर्यमादीनि' उत्तराफाल्गुन्यादीनि । 'सौम्यं' मृगशीर्षः । 'अश्विदैवत्यं' अश्विनी ।

समरं सभयञ्चैव दुर्भिक्षं कुरुते चिरात् ।
व्याधिजन्ताधिकोपश्च मण्डलेऽस्मिन्नुपप्लुते ॥

ज्येष्ठा ब्राह्मं तथा मैत्रं माहेन्द्रं वासवं तथा ।
वैष्णवं वैश्वदेवञ्च पुरुहूतस्य मण्डलम् ॥

'ब्राह्मं' रोहिणी । 'मैत्रम्' अनुराधा । 'माहेन्द्रम्' अभिजित् । 'वासवम्' धनिष्ठा । 'वैष्णवम्' श्रवणं । 'वैश्वदेवम्' उत्तराषाढ़ा ।

मण्डलेऽस्मिन् समुत्पन्ने ग्रहणे जगतां शुभम् ।
आनन्दं सर्वभूतानां विदधाति विशेषतः ॥

काश्यपस्तेतान्येव मण्डलान्युक्त्वा ।

आग्नेयी कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वारुणीं ।
वायव्या शान्तिरित्येव माहेन्द्री तत्र कारयेत् ॥

इति तत्तद्देवतायाग-होम-जपादिकमुक्तवान्, तच्चात्राभिषेकादि-साधं तथा कार्यं । एवं जगतोग्रहणदोषस्य प्रशमनञ्च । प्रतिपुरुषन्तु यथा ।

एवं तु भास्करस्थाने राहुश्चन्द्रमुपक्रमेत् ।
कर्मक्षयपरिक्लेशान् प्राप्नुवन्ति च ते जनाः ॥
पितृपक्षविनाशाय सूर्यस्थाने भवेद्ग्रहः ।
मातृपक्षविनाशाय चन्द्रस्थाने भवेद्ग्रहः ॥
होरायां दृश्यते यत्र नक्षत्रे वा निशाकरः ।
प्राणसन्देहमाप्नोति स वा मरणमृच्छति ॥
अभिभवति हि सैंहिकेयश्चन्द्रार्कौ यस्य यस्य जन्मनक्षत्रे ।
तस्यान्नकादिभयं विषादुच मनस्तापं ॥
ग्रस्येते जन्मनक्षत्रे यस्येते शशि भास्करौ ।
तस्यातीना भवेत्पीड़ा नराः शान्तिविवर्जिताः ॥

षड्भमनगो येषां जन्मत्रितये च वाहिसंस्थः ।
बहुरोग-मृत्युजननो दानाहुतयो जपश्च कर्त्तव्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तश्रीकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-
चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये
ग्रहणकालनिर्णयः ।

अथ दशमोऽध्यायः।

अथोपाकर्मकालनिर्णयः।

तत्र याज्ञवल्क्यः।

> अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन तु।
> हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु॥

'अध्यायानां' वेदानां, 'श्रावण्यां श्रावणस्य पौर्णमास्यां श्रवणेन युक्तेऽहनि वा। पञ्चम्यां हस्तेन युक्तायां उपाकर्म कार्यं। अपरे तु हस्तेन युक्तेऽहनि वा पञ्चम्यां वेति व्याचक्षते, 'ओषधिभावे प्रादुर्भावे, 'श्रावणस्येति च सर्वं सम्बध्यते।

आश्वलायनः।

अथातोऽध्यायोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन वा श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वेति।

निगमः।

> श्रावण्यां श्रावणीकर्म यथाविधि समाचरेत्।
> उपाकर्म तु कर्त्तव्यं कर्कटस्थे दिवाकरे।
> हस्तेन शुक्लपञ्चम्यां श्रावण्यां श्रवणेन वा॥

कात्यायनः।

अथातोपाकर्म[१] श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्यां।

बौधायनः।

---

(१) अथातोपाकर्म इत्येव पाठो भवितुं युक्तः।

श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां चोपाकृत्य छन्दांस्यधीयीत एतेषां पक्षाणां स्वस्वशाखानुसारेण व्यवस्था। यदा त्वत्र श्रावणे मासि ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति ग्रहसङ्क्रान्तिदोषो वा कथञ्चिद्वा श्रावणमासातिक्रमः तदा प्रौष्ठपद्यां कार्य्यम्।

अत एव शौनकः तद्वार्षिकमित्येतदाचक्षत इति।

वर्षाकाले भवं 'वार्षिकं'।

वशिष्ठोऽपि।

अथातः स्वाध्यायोपाकर्म श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वेति।

'प्रौष्ठपदी' भाद्रपदस्य पौर्णमासी।

गोभिलः।

प्रौष्ठपदी हस्तेनोपाकरणमिति।

प्रौष्ठपदी मास्येत्यर्थः।

मनुरपि।

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान्॥

'अपि'शब्देन भाद्रपदश्रवण-हस्त-पञ्चमीनामुपादानम्। तथाच गृह्यपरिशिष्टकारिका।

अत्रौषधयश्चाविर्भावे तु न भवन्ति चेत्।
तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते॥ इति।

उपाकर्मप्रभृति सार्द्धांश्चतुरो मासान् शुक्लपक्षेषु निरन्तरं स्वाध्यायमधीयीतेत्यर्थः।

वशिष्ठः।

अर्द्धपञ्चमान्मासानधीत्योत्सृजन्ति, पञ्चार्द्धमासान् षष्ठार्द्धमासान् वा।

गौतमः ।

श्रावणादिवार्षिकं प्रौष्ठपदीं वोपाकृत्याधीयीत छन्दांस्यर्द्धपञ्चमान्मासान् पञ्च दक्षिणायनान् वा ।

हारीतः ।

अर्द्धपञ्चमान्मासानधीत्योत्सृजन्ति पञ्चार्द्धपक्षान् वा।

कात्यायनः ।

उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

एतच्च चरणाध्ययनं गृहस्थस्यापि । यदाह शौनकः ।

समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे जातीया येऽधीत्यैके।

'इतरे' ब्रह्मचारिणः । अतएव गृहस्थस्यापि चरणाध्ययनेऽधिकारं ज्ञापयितुं तत्प्रकरणेऽध्ययनविधिः ।

कालवृद्धावुपाकर्मोत्कर्षः कात्यायनेन दर्शितः ।

उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ।

अभिषेकादिवृद्धौ न तूत्कर्षो युगादिषु ॥

यत्तूत्कर्षप्रतिपादकं च्यवनवचनं ।

इष्टयस्तु नोत्कर्षमर्हन्ति युगादिषु ।

उपाकर्म महापर्व्व ह्येतदिष्टं दृष्टादितः॥ इति।

तच्छन्दोगविषयं। तेषां हि कालवृद्धावपि सिंहेऽर्क एवोपाकर्म।

यदाह गार्ग्यः ।

सिंहे रवौ [illegible] पुष्यर्क्षे मध्याह्ने विचरेद्वहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्य्युरुत्सर्गं सर्वच्छन्दसां ।

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥

एतच्च ग्रहणादुष्टश्रावणादौ कार्य्यम्।

तथाच स्मृतिः।

उपाकर्म्म प्रकुर्व्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः।
ग्रहसंक्रान्त्ययुक्तेषु हस्त-श्रवण-पर्व्वसु ॥

तथा।

संक्रान्तौ ग्रहणे चैव सूतके मृतके तथा।
गणकानां न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥
अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्व्वणि स्यादुपक्रिया।
दुःख-शोकामयप्राप्ता राष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥

तथा।

यदि स्याच्छ्रावणं पर्व्व ग्रहसंक्रान्तिदूषितम्।
स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥

स्मृतिमहार्णवे।

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्व्वणि जायते।
तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ॥

अत्र केचिदाहुः। हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां केवलायां वेति विकल्पः, न तत्र संक्रान्तियुक्तपर्व्वणो विकल्पः तत्र दोषश्रवणात्। न च हस्तयुक्तायामन्यस्यां तिथौ पञ्चम्यां वेति विकल्पः। हस्तयुक्तायामित्यस्य विशेष्याकाङ्क्षायां उपात्तपञ्चम्यैवान्वयात्। "यदि स्याच्छ्रावणं पर्व्वेत्यादिवाक्यस्य पर्व्वणो ग्रहसंक्रान्तिदोषे पञ्चमीमात्रे उपाकर्म-विधायकत्वात्" इति पक्षे सद्दोषपर्व्वग्रहणम्। नन्वेवं पञ्चमीपदस्यावृत्तिः

प्रसज्यते सा च सद्दोषादुष्टा। नैवं। हस्तयुक्तायामित्यस्य विशिष्याका-ङ्क्षायामवश्यम्भाविनि पदद्वयेऽप्यध्याहारे बुद्धिस्थस्यैवाध्याहार इत्य-भिधानात् तथापि हस्तयुक्तत्वाभावे नैवस्वेति। तदयुक्तं। पञ्चम्यां वेति पञ्चम्याश्रिष्यन्तरविकल्पप्रतीतेस्तद्विशेषापेक्षायां हस्तयुक्ताया-मित्यस्य तद्विषयतायाः एव युक्तत्वात्। एवं च पदद्वयेऽपि बुद्धि-स्थस्यैवाध्याहारे तस्मिन् पक्षे पञ्चमीपर्वं यथाश्रुतन्तु भवत्पक्षे तु हस्तयुक्तत्वाभावविशिष्टपञ्चमीपरं इति विशेषः। ननु हस्तयुक्त-पञ्चम्यां षोडशधा विकल्पः कस्मात् भवति। उच्यते। स्ववाक्योपात्त-लाभे वाक्यान्तरीयानाश्रयणात्, एवञ्च विकल्पे स्थिते षड्दोषोऽपि बलादापतितः स्वीक्रियते। तस्मात्पञ्चम्या हस्तयुक्तेत्यन्तरेण विकल्पः। तथापि हस्तयुक्ताया अभावे नैवस्वेति, एतच वाजस-नेयिविषयं। तथाच स्मृतिमहार्णवे वचनान्तरं।

> संक्रान्तिग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत्।
> उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः॥

अत्र केचित् पूर्ववाक्यसाधारण्यादाजसनेयिपदस्योपलक्षणतां मन्यमानाः तैत्तिरीयाणामपि पञ्चम्यामुपाकर्मेच्छन्ति। तदयुक्तं। लक्षणा-प्रसङ्गात् लक्षणतस्योपहारस्य युक्तत्वात्। यदि च पूर्ववाक्यस्य साधार-ण्याद्य लक्षणा तर्हि "पुरोडाशश्चतुर्धा करोतीत्यस्य साधारण्यादाग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यत्र लक्षणाप्रसङ्ग। अत्र च पञ्चमी तन्मासमतैव स्मृत्युते मान्यमासभता अप्रकृतत्वात्, तस्मादाजसनेयिविषयमेतत्। तिष्ठतु वाज-सनेयिवाक्यं तथापि न पूर्वस्मादावाक्यात् षष्ठस्मान्तिदोषे तैत्तिरीया-णामुपाकर्म प्राप्नोति। तथाहि ऋचोपाकर्मणि स्मृतिषु नानाकाला-

विहिताः तेषां च तत्तद्गृह्यानुसारेण व्यवस्थितविकल्पाश्रयणं युज्यते। न च तैत्तिरीयगृह्ये पञ्चम्यामुपाकर्म श्रूयते। येषां तु गृह्ये पञ्चम्यामपि श्रूयते तेषामव्यवस्थितविकल्पप्राप्तौ यदा श्रावण्यामप-ञ्चमीसम्भवे न कालान्तरमिति व्यवस्थाप्राप्तावितं वचनमुपतिष्ठते, एवं चापेक्षितं समर्थयिष्यते न तु तैत्तिरीयाणां उपाकर्मणि प्रमाणका-लविधौ, तस्माद्रविसंक्रान्तिदुष्टायां श्रावणस्य पौर्णमास्यां तैत्तिरीयकैः प्रौष्ठपद्यां उपाकर्म कार्यमिति सिद्धं।

अथ केचिदाहुः।

पर्वणि ग्रहणेऽपि चतुर्द्दशीस्थेऽपि श्रवणेनोपाकर्म कार्यं।

त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवं।
मासकेषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः॥

इति वचनात्। प्रकारान्तरेणापि वेधः स्मृत्यन्तरे दर्शितः।

द्वादश्यादितृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः।
एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्त्तितः।
खण्डग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयम्॥

दिनद्वयमत्र पूर्वोत्तर "त्र्यह खण्डग्रहे तयोरिति वचनात् तदयुक्तं।

नित्य-नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते॥

इति वचनात्। हस्त-श्रवण-पर्वाण्योदयिकानि ग्राह्याणि। तथाच परिशिष्टे।

धनिष्ठा-प्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रऋक्षसमन्वित।

बुधे मन्दाकिनी नाम मन्दा सुरगुरोर्हिते ॥
मिश्रिता शुक्रवारे स्याद्राक्षसी च शनैश्चरे ।
एताः संक्रान्तयः सप्त फलमासां तथोच्यते ॥
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रेध्वाङ्क्षी विज्ञानीयादुग्रेघोरा प्रकीर्तिता ॥
चरेमहोदरी ज्ञेया क्रूरेष्वेषु राक्षसी ।
मिश्रिता चैव निर्दिष्टा मिश्रितर्क्षेषु संक्रमे ॥

'ध्रुवाणि' स्थिराणि चोत्तरात्रयाणि रोहिणी च। 'मृदूनि' अनुराधा-चित्रा-रेवती-मृगशीर्षाणि । 'लघूनि' अभिजित्हस्ताश्विनी-पुष्याणि । 'उग्राणि' पूर्वात्रयं भरणी मघा च। 'चराणि' पुनर्वसु-श्रवण-धनिष्ठा-स्वाती-शतभिषाः।'क्रूराणि' तीक्ष्णाणि तानि च मूल-ज्येष्ठार्द्राश्लेषा ॥ 'मिश्रं' कृत्तिका विशाखा च

त्रिषट्त्रिपञ्चकाष्टमनवदाश्च एव च ।
क्रमेण घटिका ज्ञेयाःपुण्यं पारमार्थिकम् ॥

यथासंख्येन सर्वासु संक्रान्तिषु सप्त काला: द्रष्टव्याः, पारमार्थिकं च वसोर्धारादिकर्म सूक्ष्मतमसंक्रान्तिकाले धर्मानुष्ठाने यत्फलं लभ्यते तदेव फलमेतास्वपि घटिकासु लभ्यत इत्यर्थः । तस्मिन् सुख्यं तत्पुण्यं । तथा ।

मन्दा विप्रजनैः शस्ता मन्दाकिन्यस्तु राजनि ।
ध्वाङ्क्षी वैश्येषु विज्ञेया घोरा शूद्रे शुभप्रदा ॥
महोदरी तु चोराणां शौण्डिकानां तथावधा।
चण्डाल-पुक्कसानाञ्च ये चान्ये क्रूरकर्मिणः ।

सर्वेषां कारुकाणाञ्च मिश्रिता वृत्तिवर्द्धिनी ॥

'मन्दाकिन्यन्तु राजनीति क्षत्रियस्य प्रशस्ता भवन्तीत्यर्थः । 'घोराष्टिकायां जयावहेत्यत्र राक्षसीति द्रष्टव्यं । एवञ्च या यस्य जयावहा स तस्यां भूतायां अभ्युदयसाधनानि कर्म्माणि कुर्य्यात् । यस्य या जयावहा तस्यां दोषनिवृत्त्यर्थं शान्तिकानि कुर्य्यात् । अन्यमपि शान्तिकानुष्ठानार्थं विशेषमाह ।

नृपाः पीड्यन्ति पूर्वाह्णे मध्याह्ने तु विप्रोत्तमाः ।
अपराह्णे तथा वैश्याः शूद्राश्चास्तमये रवेः ॥
पिशाचास्तमये चापि अर्द्धरात्रे तु राक्षसाः ।
अर्द्धरात्रे व्यतीपाते पौगण्डे नट नर्त्तकाः ॥
उषःकाले तु संक्रान्तौ घ्नन्ति गोस्वामिनो जनान् ।
घ्नन्ति प्रव्रजितान् सर्व्वान् सन्ध्याकाले विशेषतः ॥
संक्रान्तिर्जायते यत्र भास्करे भूसुते शनौ ।
विद्यात्तत्र भयं तत्र दुर्भिक्षादृष्टि चोरजम् ॥
आदुत्यितस्य किन्तुघ्ने शकुनौ कौलवे रवेः ।
सङ्क्रान्तिस्तैतिले नागे प्रसूतस्य चतुष्पदे ॥
विनष्टस्य वरे विद्या बवे वणिजि वालवे ।
विष्ट्यादौ क्रमादिष्टं निर्दिष्टं मध्यमं फलम् ॥
प्रद्योतनस्य सङ्क्रान्तिर्यादृशेनेन्दुना भवेत् ।
तत्रापि तादृशं प्राहुः शुभाशुभफलं नृणाम् ॥

नागरखण्डे ।

रवेः सङ्क्रमणं राशौ सङ्क्रान्तिरिति कथ्यते ।

स्नान-दान-तपः-श्राद्ध-होमादिषु महाफला ॥

रवेः राशौ संक्रमणं या सङ्क्रान्तिः सा यद्यन्तरसंक्रान्तिभ्यो महाफलेति कथ्यत इत्यर्थः ।

शातातपः ।

रविसंक्रमणे प्राप्ते न स्नायाद्यस्तु मानवः ।
सप्तजन्मनि रोगी स्यान्निर्धनश्चैव जायते ॥

क्वचित्तूत्तरार्द्धमन्यथा पठ्यते ।

सप्तजन्मान्तरे रोगी दुःखभागी सदा भवेत् ॥
संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।
तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥
अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहेषु यत् ।
षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

स्कान्दे नागरखण्डे ।

य एते तत्र प्रोक्ताः कालाः संक्रान्तिपूर्वकाः ।
नैतेषु विद्यते विप्रि यतस्तावचयवर्जिताः ॥
अश्रद्धयापि यद्दत्तं कुपात्रेभ्योऽपि मानवैः ।
अकालेऽपि च तत्सर्वं सम्यगक्षयतां व्रजेत् ॥

देवीपुराणे ।

विषुवेषु च यज्जातं दत्तं भवति चाक्षयम् ।
एवं विष्णुपदे चैव षडशीतिमुखेषु च ॥

भारद्वाजः ।

षडशीत्यान्तु यद्दत्तं यद्दानं विषुवद्द्वये ।

दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते ॥

वशिष्ठः ।

अयनेषु च यद्दत्तं षडशीतिमुखेषु च ।
चन्द्र-सूर्योपरागे च दत्तं भवति चाक्षयम् ॥
अयने कोटिगुणञ्च लक्षं विष्णुपदीफलम् ।
षडशीतिसहस्रन्तु षडशीत्यां स्मृतं बुधैः ॥
शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रन्तु दिनक्षये ।
विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकं ॥

वृद्धवशिष्ठः ।

अयने विषुवे चैव त्रिरात्रोपोषितः पुमान् ।
स्नात्वा योऽर्च्चयते भानुं सर्वकामफलं लभेत् ॥

आपस्तम्ब ।

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
अहोरात्रोषितः स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एतच्च पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तविषयं ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
उपवासो न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ॥

इति पुत्रिणो गृहस्थस्य तत्रोपवासनिषेधात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

तुला प्रत्यासमस्तूर्द्ध्व विषुवे दिवसे सति ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि वस्त्राण्यभिनवानि वा ॥

तथा ।

मेषसंक्रमिणे सूर्य्ये शैशिरं घृत-कम्बलम् ।
अपाद्य देयाद्देवेभ्यः पूजा कार्या प्रयत्नतः ॥

कालिकापुराणे ।

कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् ।
एतानि पञ्चरत्नानि न्यसेद्देवस्य मूर्द्धनि ॥
रत्नानां चाप्यभावे तु कर्षं कर्षार्द्धमेव च ।
सुवर्णं योजयित्वा तु तस्मिन्नेवोत्तरायणे ॥
विधिवच्च तथाभ्यर्च्य गव्येनाज्येन भूरिणा ।
प्रणाल्य मर्द्दयित्वा तु प्रदद्यात् घृतकम्बलम् ॥
दत्त्वा चोपस्करं भूयो ब्राह्मणान् यतिभिः सह ।
सम्भोज्य दक्षयित्वा तु कल्पयेदनिवारितम् ॥

'कुलिशं' हीरकं। 'दक्षयित्वा' दक्षिणया सम्पूज्य। 'कल्पयेदन्नो-
दनमिति शेषः ।

उपोष्य सर्व्वमेवैतत् कुर्य्याद्भक्तिपुरःसरम् ।
पञ्चगव्यं तिलैर्युक्तं पीत्वा वै पारयेत्ततम् ॥
तिलैः स्नानं प्रकुर्व्वीत तैरेवोद्वर्त्तनं बुधः ।
देवतानां पितृणाञ्च उभाभ्यां तर्पणं तथा ॥

'पारयेत्' पारणं कुर्य्यात्। तिलस्नान-पारणयोर्नायं क्रमो
विवक्षितः । उभाभ्यामिति तादर्थ्ये चतुर्थी ।

होमं तैश्च प्रकुर्व्वीत सर्व्वदैवोत्तरायणे।
तान् वै देवाय विप्रेभ्यो घाटकेन सम ददेत् ॥
यस्मादेव करोत्येव चित्त ग्रामौ निवेश्य च ।

उत्तरायणमासाद्य नरः कस्मात् स मोघते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।
महाजया तदा सा वै सप्तमी भास्करप्रिया ॥
स्नानं दानं जपो होमः पितृ-देवादिपूजनम् ।
सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महाजया ॥
यस्तस्यां मानवो भक्त्या घृतेन स्नापयेद्रविम् ।
सोऽश्वमेधफलं प्राप्य ततः सूर्य्यपुरं व्रजेत् ॥
पयसा स्नापयेद्यस्तु भास्करं भक्तितत्परः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो याति सूर्य्यसलोकताम् ॥
अर्कवर्णेन विमानेन किङ्किणीजालमालिना ।
तेजसा रविसङ्काशः कान्त्याचेन्दुसमो भवेत् ।
स्थित्वा तत्र चिरं कालं राजा भवति निश्चयः ॥
मयैषा कथिता पुण्या सप्तमी त्रिपुरान्तक ।
यामुपोष्य नरो भक्त्या अचलाम् मङ्गलाम् लभेत् ।
ततो याति परं ब्रह्म यत्र गत्वा न शोचति ॥

संक्रान्तिविशेषेण देयविशेषमाह विश्वामित्रः ।

मेषसंक्रमणे भानौ मेषदानं महाफलम् ।
वृषसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥
वस्त्रान्न-पान-दानानि मिथुने विहितानि तु ।
घृतधेनुप्रदानन्तु कर्कटे परिशस्यते ॥
ससुवर्णं छत्रदानं सिंहे च विहितं सदा ।

कन्याप्रवेशे वस्त्राणां सुरभीणां तथैव च ॥
तुलाप्रवेशे धान्यानां बीजानामेव चोत्तमम् ।
कीटप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च ॥

अत्र 'कीट' वृश्चिकः ।

धनुःप्रवेशे वस्त्राणां यानानाञ्च महाफलम् ।
झषप्रवेशे दारूणां दानमग्नेस्तथैव च ॥
कुम्भप्रवेशे दानं तु गवाम्बु तृणस्य च ।
मीनप्रवेशे स्नानमाल्यानामपि चोत्तमम् ॥

दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्र
प्रोक्तानि काले तु नरः प्रदत्वा ।
प्राप्नोति कामं मनसस्त्वभीष्टम्
तस्मात्प्रयच्छेत् हि कालदानम् ॥

स्कान्दे ।

धेनुं तिलमयीं राजन्दद्याद् यश्चोत्तरायणे ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरे त्वयने विप्रा वस्त्रदानं महाफलम् ।
तिलपूर्णमनड्वाहं दत्वा रोगैः प्रमुच्यते ॥

शिवरहस्ये ।

पुरा मकरसङ्क्रान्तौ शङ्करो गोसवे कृते ।
तिलानुत्पादयामास तृप्तये सर्वदेहिनाम् ॥
तस्मात्तस्यां तिलैः स्नानं कार्यं चोद्वर्त्तनं बुधैः ।

देवतानां पितॄणाञ्च मोदकैस्तर्पणं तिलैः ॥
तिला देयाश्च विप्रेभ्यः मन्त्रैर्चोत्तरायणे ।
तिलांश्च भक्षयेत्पुण्यान् होतव्याश्च तथा तिलाः ॥
तस्यां तिथौ तिलैर्हुत्वा येऽर्चयन्ति त्रिलोचनम् ।
त्रिदिवे ते विराजन्ते गोमयस्थमदायिनः ॥
तिलतैलेन दीपाश्च देयाः शिवगृहे शुभाः ।
सतिलैस्तण्डुलैर्देवं पूजयेद्विधिवद्द्विजः ॥
घृताभिषेकं वा कुर्य्यान्महापुण्यफलेप्सया ।
घृतपूर्णेन भाण्डेन सावित्रेण लहर्निशम् ॥
गव्येनाज्येन वा शम्भोः प्रदद्यात् घृतकम्बलम् ।
सर्पिषा स्नपनं रात्रं कृत्वा श्रेयोऽभिवृद्धये ॥
इयं च संक्रान्तिरतिसूक्ष्मकाला ।
तथाच देवीपुराणे ।

एतत्सूक्ष्मविभागस्तु मुनिकालस्य कीर्त्तितम् ।
परमार्थेन या संख्या कथयामि नृपोत्तम ॥
स्वस्थे नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम् ।
तस्यां त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः ॥
तत्पराच्छतभागस्तु त्रुटिरित्यभिधीयते ।
त्रुटेः सहस्रभागाद्धं तत्काले रविसङ्क्रमे ॥
तत्काले तु द्रवीभूतं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
अत ब्रह्मापि सन्दिग्ध उवाच सुरसत्तमः ॥
दानाध्ययन-जप्यादि विरुद्ध वह्निहोमतः ।

श्रावणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥

व्यासः ।

श्रवणेन तु यत्कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।
संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥
धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।
तत्कर्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञितम् ॥

निगमः ।

ग्रहयोगो गुरुं हन्ति संक्रान्तिः शिष्यघातिनी ।
तथा हन्त्युत्तराषाढा उपाकर्मणि वैष्णवे ।
धनिष्ठामिश्रिते कार्य्यमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

कालिकापुराणे ।

चतुर्दश्यां समुत्पन्नावसुरौ मधुकैटभौ ।
वेदान्स्वीकुर्व्वतः पद्मयोनेस्तौ जहृतुः श्रुतीः ॥
हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।
आहृत्य ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥
श्रवणश्रुतिर्भद्रा पर्वण्यौदयिके पुनः ।
अतो भद्रयुते तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ।
आसुरं वर्जयेत्कालं वेदाहरणशङ्कया ॥

वृद्धप्रचेताः ।

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव तु ।
ब्राह्मणान् भोजयेत् तत्र पितॄनुद्दिश्य देवताः ॥

भविष्योत्तरे ।

संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनक्षये ।
स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुति-स्मृतिविधानतः ॥
ततो देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेत्परमाम्भसा ।
उपाकर्म द्विवेदोक्तऋषीणां चैव तर्पणम् ।
कुर्वीत ब्राह्मणः श्राद्धं वेदानुद्दिश्य यत्नतः ॥

अत्र चौदयिके पर्वण्युपाकर्म तैत्तिरीयकैः कार्यं। एतदुक्तं बह्वृचपरिशिष्टकारिकासु ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।
बह्वृचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

अन्येस्तु पूर्वविद्धा एव ।

श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।
पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ॥

इति वचनात् ।

अत्र केचिदाहुः। नैतत् युज्यते तथाहि अत्र तैत्तिरीयका एव पर्वणीति न नियन्तुं शक्यन्ते अन्येषामपि चरणानां पर्वण्युपाकर्मविधानात्। न च पर्वण्यौदयिके यदुपाकर्म तैत्तिरीयका एव कुर्युरिति वाक्यार्थो युज्यते, विधिद्वयानुवादे वाक्यभेदप्रसङ्गात् विशेषणानामप्राप्तेरनुवदितुमशक्यत्वात् एतावति च विशिष्टे कर्मणि तैत्तिरीयकाणां विधानानुपपत्तेः कर्त्तुर्हि कर्म विधीयते न कर्मणि कर्त्ता ।

किञ्च उपाकर्म तत्कालस्य पौर्णमासी तयोर्द्वयमन्यैरेव विहितत्वात् नात्र कारिकाया तद्विधानं। अत्र तु पौर्णमासीकालस्याङ्ग-

औदयिककालेन सम्बन्ध उद्दिश्यते। तत्र यदि तैत्तिरीयकैरौदयिकत्वस्यापरः सम्बन्ध उद्दिश्यते तदा सम्बन्धद्वयाभिधानात् भिद्यते वाक्यं ।

किञ्च तैत्तिरीयका कर्त्तारोऽप्यङ्गमेव, न चाङ्गाना मिथः सम्बन्धोऽस्ति। न चारुणैकहायनीन्यायेन पर्य्यान्ततोगुणानां सम्बन्ध इति वाच्यं। तत्र हि अरुणगुणैकहायनीद्रव्यविशिष्टः क्रयो विधीयते अनन्तरं द्रव्य-गुणयोः परस्पराकाङ्क्षात्सामानाधिकरण्यात् अन्वयो भवति। अत्र पुन कारिकाया नोपाकर्मविधानं। न च पर्वौदयिक-तैत्तिरीयकयोः द्रव्य-गुणत्वेनापि सामानाधिकरण्यं अन्योन्यद्रव्याकाङ्क्षा च अतोऽहविरुभयत्ववदविवक्षितार्थं तैत्तिरीयपदमुपलक्षणार्थं भूतानुवादः, शाखान्तराधिकरणन्यायेन च सर्वशाखेषु उपाकर्मव्यवस्था, तैत्तिरीयशाखामुक्त पर्वौदयिकत्वमविरोधादन्यैरपि ग्राह्यं ।

तथाच परिशिष्टे विहित ।

यन्नाम्नात स्वशाखाया पारक्यमविरोधि यत् ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

"श्रावणी दुर्गनवमीत्यादिवचनस्य कर्मविशेषानुपादानात् हिरण्यगर्भस्य पवित्रारोपणं विषय, उपाकर्माङ्गभूतमाभ्युदयिकञ्च श्रावणीकर्म चेति। तस्मात्तैत्तिरीयाणामेवौदयिके पर्वण्युपाकर्मेत्युक्तमिति । तदयुक्त। यत्र त्वनन्यगतिपद तत्र पदवैयर्थ्यभिया विशिष्टस्योद्देश्यत्वं यथा "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिषु, उभयपदस्य तु प्रायश्चेनाग्नेयहविरार्त्तिनिमित्तत्वमिति अमावस्योदनार्थत्वाद्यानन्यगतिकता। न च वाक्यभेदः, उद्देश्यविशेषणविवक्षायां हि स

न तु विशिष्टोद्देशे। प्रपञ्चितं चैतद्भवदेवेन। "योऽत्र विप्रतिपद्यते तं प्रति विशिष्टविध्याश्रयणेन परिहारो वक्तव्यः न्याय्यत्वात्"। अपि च पूर्व्वोदाहृतवचनैरौदयिके पर्व्वण्युपाकर्म्मप्राप्तेरनुवादोपपत्तेः, कर्म्मण्यपि च कालविधिरुपपन्नः अप्राप्तविषयत्वात् विधेः। न च सम्बन्धद्वयविधानाद्वाक्यभेदः, विशिष्टविध्याश्रयणात्, अन्यकर्त्तृभेदेन पौनरुक्त्यपरिहारात् अन्यथा सर्व्वशास्त्रोच्छेदापत्तेः। एवमनभ्युपगमे च लक्षणा-निष्प्रयोजनानुवादौ स्याताम्। ननु यथा वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र विशिष्टविधौ गौरवप्रसङ्गात् वैश्वदेवशब्दो लक्षणया तच्चिन्न्यायेन प्रकृतयागेषु प्रवर्त्तत इति स्वीकृतं, तथा विशिष्टविधिगौरवाल्लक्षणापि स्वीक्रियत इति चेत्। न। तत्रापि लक्षणाया अभावात्। न हि विश्वेदेवदेवतायोगाद्वैश्वदेवशब्दप्रवृत्तिः, किन्तु विश्वदेवकर्त्तृयोगात्। तथा च तैत्तिरीयके श्रूयते "यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति, अर्थवादगतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं सर्व्वत्र स्वीकृतं "यदाश्विनीषु तदाश्वानामाश्वत्वमित्येवमादिषु, यत्तु लक्षणाभिधानं तदभ्युपगमवादपरत्वेन विशिष्टविधेयतया लक्षणास्वीकारे अव्यवस्थाप्रसङ्गात्। किञ्च तत्र विशिष्टविधौ गौरवं कर्म्मान्तरातिदेशकल्पना च अनुवादस्य सप्रयोजनः। अत्र विशिष्टविधौ गौरवमात्रं तदभावे तु लक्षणा निष्प्रयोजनश्चानुवाद इति वैषम्यं। विशिष्टविधौ च गुणानां पार्ष्णिकसम्बन्ध उपपद्यते। कर्त्तुश्च कर्म्मानुष्ठानार्थं कालविशेषाकाङ्क्षा विद्यत एव। न चात्र शाखान्तराधिकरणन्यायः, "पर्व्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यामित्यनेनैवान्येषामपि प्राप्तौ तैत्तिरीयकपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। न च तैत्तिरीयशब्दो पर्व्वौदयिकत्वं विहितं। यदि च कालिकापुराणे मताख्यानसाधारण्यात् तैत्तिरीयव्यतिरिक्तानामप्यौ-

दयिके पर्वण्युपाकर्म तदा सकृद्दानामपि तत्रैवोपाकर्म स्यात् वाक्यान्तरपर्यालोचनया तु तेषां कालान्तराश्रयणमित्यत्र समानम् । किञ्च बह्वृचपदमप्यविवक्षितं स्यात् तैत्तिरीयपदविवक्षायामप्युपपन्न तथापि समानत्वात् । तस्मादेव व्यवस्था यद्येकस्मिन्नेव दिने कर्मकालव्याप्ति पर्व तदा सर्वेषां तत्रोपाकर्म यदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्ति न सा तदा तैत्तिरीयाणां औदयिके पर्वण्युपाकर्म अन्येषां तत्रैवेति ।

अथोत्सर्जनकालः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।
जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः ॥

पौषमासस्य रोहिण्यां कृष्णाष्टम्यां वा अथवा तिथौ ग्रामाद्बहिर्वेदानामुत्सर्जनं कुर्यात् येन प्रकारेणोपाकर्मप्रभृत्यध्ययन कृतं तं प्रकारमिदानीं परित्यजेत् न तु सर्वात्मनेत्यर्थः, अतएवोत्सर्जनानन्तरमाह मनुः ।

पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥

श्रावण्यां यद्युपाकर्मकरणं तदोत्सर्जनं, पुष्यस्य शुक्लप्रतिपदि पूर्वाह्णे यदा प्रौष्ठपद्यां तदा माघस्येत्यर्थः, "अर्द्धपञ्चमान् मासानधीयीतेति तेनैवोक्तत्वात् ।

बौधायन ।

श्रावण्यां पौर्णमास्यां आषाढ्यां वोपाकृत्य तैष्यां माघ्यां वोत्सृजेत् ।

आपस्तम्बः ।

तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत ।

अत्र रोहिणी याज्ञवल्क्यवचनानुसारेण पौषमासस्य ग्राह्या ।

कात्यायनः ।

उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।
उत्सर्गश्चैक एवैषा तैष्यां प्रौष्ठपदेऽपि वा ॥

छन्दोगानामुत्सर्जनकालमाह गार्ग्यः ।

सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे विचरेद्बहिः ।
छन्दोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं सर्वच्छन्दसाम् ॥

परिशिष्टे ।

मासे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुष्यपूर्वा भवेद्यदि ।
तदा च श्रवणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः ॥

खादिरगृह्ये ।

पुष्येऽप्युत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथ वा ।

एतच्च कर्मद्वयं प्रत्यब्दं कार्य्यं ।

यथाह कात्यायनः ।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः ।
क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥
अयातयामैः छन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः ।
क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये दशमोऽध्यायः ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

अथ संक्रान्तिनिर्णयः ।

तत्र संक्रान्तिभेदाः देवीपुराणे ।

द्वादशैव समाख्याताः समाः संक्रान्तिकल्पनाः ।

'संक्रान्तिकल्पनाः' संक्रान्तिभेदाः, द्वादशैव मेषादयो मीनान्ताः समाख्याताः, ते च संक्रान्तिसामान्यसम्बन्धेन विहितानां प्रतिषिद्धानां कर्मणां समाः साधारणा इत्यर्थः ।

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

द्वादशैव भवन्त्येषां द्विज नामानि मे शृणु ।
एकं विष्णुपदं नाम षडशीतिमुखं तथा ।
विषुवञ्च तृतीयञ्च अन्ये द्वे दक्षिणोत्तरे ॥
कुम्भालि-गो-हरिषु विष्णुपदं वदन्ति
स्त्री-चाप-मीन-मिथुने षडशीतिवक्त्रम् ।
अर्कस्य सौम्यमयनं ग्रसिधाम्नि याम्यं
स्वे झषे विषुवति अज-तौलिनोः स्यात् ॥

'अलि' वृश्चिक । 'गौ' वृषभ । 'हरि' सिंह । 'स्त्री' कन्या । 'चाप' धनु । 'ग्रसिधाम्नि' कर्कटके । 'याम्य' दक्षिणायन । 'सौम्य' उत्तरायण । 'झष' मकर । 'अज' मेष । 'तौली' तुला ॥

वसिष्ठोऽपि ।

अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षडशीतयः ।
चतस्रो विष्णुपाद्याश्च संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः ॥
मृग-कर्कटसङ्क्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।
विषुवती तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः ॥
वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ।
एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥
कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।
षडशीतिमुखी प्रोक्ता षडशीतिफला गुणैः ॥

'तयोर्मध्ये' मकर-कर्कटयोर्मध्ये, 'विषुवती', क्वचित् "गोलमध्ये ततोऽपरा इति पाठः", 'गोल' राशिचक्रं ।

धनुर्मिथुन-कन्यासु मीने तु षडशीतयः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

वृष-वृश्चिक-सिंहेषु कुम्भे विष्णुपदी स्मृता ।

तथा ।

विषुवे तुला-मेषौ मत्स्य-स्त्री-मिथुन-धनूंषि षडशीतिः ।
मृग-कर्कटयोरयनं राशिषु शेषेषु विष्णुपदी ॥

नक्षत्रविशेषयोगेनैकैकस्याः सप्त सञ्ज्ञाः कथिताः देवीपुराणे ।

सप्तधा सा तु बोद्धव्या एकैकैव यथा शृणु ।

येन प्रकारेणैकैकैव मेषादिसंक्रान्तिः सप्तधा सप्तप्रकारा शृणु ।

मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्क्षी घोरा चैव महोदरी ।
राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ॥
सूर्ये घोरा विधौ ध्वाङ्क्षी भौमवारे महोदरी ।

वर्षोद्वारास्तु लभ्येत अन्यथा तत्क्षयम्भवेत् ॥

अतस्तस्यामतिसूक्ष्मायां कर्मानुष्ठानं न शक्यत इति यत्किञ्चित्-कालो ग्राह्यः, स च कियान् ग्राह्य इत्यपेक्षायामाह वसिष्ठः ।

संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः ।
तद्योगाच्चाप्यधश्चोर्द्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिताः ॥

अधश्च त्रिंशन्नाड्यः ऊर्द्ध्वञ्च त्रिंशन्नाड्यः पुण्यकालः। यद्रा त्रिंश-न्नाड्यः पूर्वं यावद्रा पश्चात् यावदेवेति ज्ञेयं। एवं हि सति वक्ष्य-माणदेवीपुराणवचनेन सह संवादो भवति ।

जाबालः ।

संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोड़शोभयतः कलाः ।

अत्र 'कलाः' नाड्यः मनुवाक्यानुरोधात् ।

मरीचिः ।

नाड्यः षोड़श पूर्वेण संक्रान्तेरपरेण याः ।
रात्रेर्द्देर्नमनाचैव पुण्यकालः प्रकीर्त्तितः ॥

शातातपः ।

अर्वाक्षोड़श विज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च षोड़श ।
कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तेर्विद्वद्भिः परिकीर्त्तितः ॥

अत्र केचिदाहुः उभयतः षोड़शघटिकापुण्यत्ववचनं विष्णुपदी-विषयम् "पुण्यकालो विष्णुपद्याः प्राक् पश्चादपि षोड़श" । इति स्कन्दपुराणवचनात्, तदयुक्तं ।

अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहेषु यत् ।
षड़शीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

इतिवचनादौ षडशीत्याञ्च दान विधाय परमसूक्ष्मत्वात् दानाधिकरणत्वानुपपत्तेः कालविशेषाकाङ्क्षायां शातातपेनोक्तम् । अर्वाक् षोड़श विज्ञेया इति ।

तस्मादस्य वचनस्य तदनुगुणं सर्व्वसंक्रान्तिविषयत्वमेव युज्यते न पुनरनुपात्तविष्णुपदीमात्रविषयत्वमिति । "पुण्यकालो विष्णुपद्या इति वाक्यस्य प्रतिवच्यते ।

अन्ये त्वाहुः "अर्वाक् षोड़श विज्ञेया इति वचनं विष्णुपदी-षड़शीति-विषयं । तदुक्तं वशिष्ठेन ।

षड़शीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाड़िकाः ।

पुण्याख्या विष्णुपद्याञ्च प्राक्पश्चादपि षोड़श ॥

अत्र पश्चात् षड़शीत्यामपि प्राक् पश्चादपि षोड़शेति गम्यते इति । एतदपि पूर्व्वमेव निराकृतं देवीपुराणे ।

अतीतानागतो भोगो नाद्य' पञ्चदश स्मृताः ॥

संक्रान्तौ निमित्ते विहितस्य स्नान-दानादेर्निषिद्धस्य वाध्ययनादेः पालनं भोगः "भुज् पालनाभ्यवहारयोरिति स्मरणात् ।

सान्निध्यन्तु भवेत्तत्र ग्रहाणां सङ्क्रमे रवेः ।

व्यवहारो भवेल्लोके चन्द्र-सूर्य्योपलक्षितः ।

कालो विकसते यत्र ब्रह्माद्य सचराचरम् ॥

कालशब्द-सत्त्वानयोः काले सक्रान्तिप्राप्ते 'विकसते' विगत-शब्दं भवतीत्यर्थः ।

पुण्य-पापविभागेन यत्र देवी प्रयच्छति ।

'देवी' सक्रान्तिकालस्वरूपा दुर्गा, एतदेव संक्रमणपदेनोऽभिहितं ।

समायन-ऋतु-मास-पक्षाहादिक्रमेण तु ।
स्थूल-सूक्ष्मविभागेन देवी सर्वगता विभो ॥

संक्रान्त्यधायसमाप्ताविप्युक्तं ।

देवी कालगता यत्र यथा सूक्ष्मा प्रकीर्त्तिता ।
साधकी सर्वकामानां महाभयविनाशिनी ॥ इति ।

एकधापि कृतं तस्मिन् कोटि-कोटिगुणं भवेत् ।
धर्मादिवर्द्धने ह्यायूराज्यं पुत्र-सुखादयः ।
अधर्माद्याधिशोकादि विषुवायनसन्निधौ ॥

सन्निधावपि वचनेनायने विषुवे च सन्निधौ फलविशेषो दर्शितः ।
तथा ।

अयनेषु विकल्पोयस्तन्मे निगदतः शृणु ।
यावदिष्टमलका क्षमाः तत्पुण्यं ह्युत्तरायणे ।
निर्यमे भास्करे दृष्टे दिनान्ते दक्षिणायने ॥

'अयनेषु विकल्प इत्यस्यायमर्थः या अयने दिवा संक्रान्ती पूर्वापरविभागेन सामान्यतः प्राप्ताः षोडश नाड्यः यत्तु रात्रिसंक्रान्तौ प्रकरणं तत्र विंशतिनाड्योऽधिकाः समभनीयाः, तेनार्द्धरात्रात् प्राक्पश्चाद्वा संक्रमे दिनद्वयं पुण्यमिति। यद्वा या अयने पूर्वापरविभागेन षोडश नाडिका विंशत्याद्यो विभज्य योज्याः, तथाचोभयतः पञ्चविंशतिनाड्यः पुण्या इत्युक्त भवति। अथवा पूर्वोक्तैव पञ्चदशस्तु उभयतो दशदशाधिका पुण्या इत्यर्थः ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते विंशतितमा कला संक्रान्तिक्षणादूर्द्ध्वं यावद्भवति तावत्पुण्यं । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते यावदिष्टमयं सावयव-

विधि-परिशेषेषु वर्त्तते, यावत्यो विगतिघटिकाः पुण्यकालस्याप्ययने भुक्ता घटिकास्तावदधिकं तत्पुण्यमुत्तरायण इति विकल्पो विशेष, निरुक्ते अंशकाद्यन्ते संक्रान्तिकाले भास्करोऽमकरस्थितो भवति, दिनान्ते दक्षिणायने उदगयन देवानां दिवस', ततश्च दक्षिणायनमिति स्वरूपानुवादः ।

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

विषुवे षण्मुहूर्त्तं स्यात्षडशीतिमुखे तथ ।
तथा विष्णुपदे त्रीणि पुण्यानि कवयो विदुः ॥

इति मरीच्यादिवाक्येषु यदल्पकालप्रतिपादनं तत्पुण्यातिशय-प्रतिपादनार्थं न तु नियमार्थमिति द्रष्टव्यं ।

अतएव शातातपः ।

या याः सन्निहिता नाड्यस्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ ।
षडशीतिमुखेऽतीते तथोदगयने च भूरिफलं ॥

अत मध्यशब्देन संक्रान्तिप्रत्यासन्नपूर्वापरकालग्रहणं संक्रान्ति-मध्यमकालस्यातिसूक्ष्मत्वात् ।

बौधायन ।

भविष्यत्ययने विष्णौ वर्त्तमाने तथा विषौ ।
षडशीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ॥

वशिष्ठ ।

मध्यन्तु विषुवे पुण्य प्राक् विष्णोर्दक्षिणायने ।

षडशीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ॥

लौगाक्षिः ।

याम्यायने विष्णुपदे तथाद्यौ
दानादिमन्त्र विषुवे तु मध्य ।
वदन्त्यतीते षडशीतिवक्त्रे
मप्यंय स्वस्ययने च सौम्ये॥

"षडशीतिमुखेऽतीते हन्ते च विषुवद्वये । क्वचित्पाठः "अतीते विषुवद्वय इति ।

"भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे" । अत्र याम्याद्भविष्य-त्यपि पुण्य विशेषम् ।

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

मिथुनकर्कटके नाड्यो मकरे तु दशाधिका ।
भविष्यत्ययने पुण्या अतीते चोत्तरायणे॥

अत्र याम्यादुत्तरायणे पश्चादपि चत्वारिंशद्घटिका पुण्या-इति दर्शितं ।

अयने दश विषुवति दक्षिणे वैष्णवे पुरा ।
षडशीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ।
इत्येव निर्णयो दाने सङ्क्रान्तौ ग्रहणेषु च ॥

वशिष्ठः ।

अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने ।
उपरागे तु तत्कालमतीते चोत्तरायणे ॥

अनागतेऽपि पुण्यलाभार्थं "अतीते चोत्तरायणे" इत्युक्त-

उदग्दक्षिणायनयोरतीतानागतयोः पुण्यमित्युक्तं तत्कियति काल-
इत्यपेक्षायामाह।

त्रिंशत्कर्कटके नाद्यो मकरे विंशतिः स्मृताः।
वर्त्तमाने तुला-मेषे नाद्यस्तूभयतो दश॥

स्कन्दपुराणे।

युगाद्येषु तु षड्विंश षड्शीतिमुखे तथा।
कुलीरे त्रिंशदेवाद्या मकरे विंशदुत्तराः॥

वशिष्ठः।

षड्शीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाड़िकाः।
पुण्याख्या विष्णुपद्यांच पश्चादपि च षोड़श॥

कश्चित्तु "षष्टिमुक्तास्तु नाड़िका इति पाठः। तत्र षड्शीति-
मुखीनां सक्रान्तीनां चतसृणामेकैकस्याः पञ्चदश पञ्चदशेति।
तेन पुण्याख्याः षष्टिनाद्यो भवन्ति। एतदाक्यपर्यालोचनया
केचिद्दन्ति "अतीतानागतो भोगो नाद्य' पञ्चदश स्मृता इति
देवीपुराणवचनं षड्शीतिविषयमिति। तदयुक्तं, देवीपुराणवचनं
अतीतानागतभोगप्रतिपादकं इदन्त्वतीतपुण्यप्रेषप्रतिपादनार्थमित्यु-
पसंहारानुपपत्तेः। तथाच ज्योतिःशास्त्र उक्तं "षड्शीतिमुखेऽतीते
तथोदगयने च भूरिफलमिति। अपि च देवीपुराणे सक्रान्तिसा-
मान्यधर्मप्रकरणमेकं अपरञ्च विशेषसंक्रान्तिधर्मप्रकरणं। तत्र सामान्य-
धर्मप्रकरणे इदं वाक्यं पठ्यते "अतीतानागतो भोगो नाद्य पञ्चदश
स्मृता इति। तदीयसंहारपक्षे प्रकरणबाधोऽपि प्रसज्यते। तस्माच्छड्-
शीतिमुखीषु प्रत्येकमतीतपञ्चदशघटिकासु पुण्यविशेषप्रतिपाद-

नार्थमेतदिति नोपसंहारः। यदि त्वेकस्याः षष्टिनाड्यः पुण्या इत्यर्थः स्यात् तदेतन्मूलश्रुत्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गः। यदा प्रत्येकं पञ्चदशघटिकासु पुण्यविशेषप्रतिपादनार्थमेतद्वाक्यं तदा न मूलश्रुत्यन्तरकल्पनं। "अतीतानागतौ भोगौ नाड्यः पञ्चदश स्मृताः"। इति वचनेनातीताऽपि पञ्चदशघटिकासु पुण्यप्रतिपादनार्थं "षडशीतिमुखेऽतीते तथोदगयने च भूरिफलमिति वचनेनातीते फलविशेषप्रतिपादनात् तन्मूलश्रुतीयोपपत्तौ "षडशीतिमुखेऽतीते नाड्यः पञ्चदश स्मृताः"। इति स्कन्दपुराणवचनात्। तस्मात्पूर्वैव व्याख्या ज्यायसी।

बौधायनः।

> पुण्यं विषुवति प्रोक्तं दशपूर्वा दशापराः।
> पुण्यकालोऽर्कसंक्रान्तौ स्नान-दान-जपादिषु ॥

बृहस्पतिः।

> भविष्यत्ययने पुण्यास्तिस्रदेव तु दक्षिणे।
> अतीत उत्तरे नाड्य इति प्राहुः पुराविदः ॥

गौतमः।

> अर्वाक् षोडश नाड्यस्तु पराः षोडश एव तु।
> तावेव दक्षिणे पूर्वमतीते चोत्तरायणे ॥

सर्वसंक्रान्तिषु पूर्वं षोडश नाड्यः परतश्च षोडश नाड्यः पुण्याः तावेव सम्भूतौ षोडशद्वयलक्षणौ दक्षिणायने पुण्यतमौ। "अतीते चोत्तरायणे" चकारात् पूर्वमपीत्यर्थः। क्वचित्तु "ता एव दक्षिणे पूर्वमिति पाठः सुगम एव। यदेषु वाक्येषु पूर्वापरविभागेन संक्रान्तिविशेषे पुण्यकालप्रतिपादनं तदपि पुण्यातिशयप्रतिपादनार्थं न नियमार्थ-

मित्यवगन्तव्यम्। "मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादा-
वित्यादेर्नियमपरत्वे "पुण्याख्या विष्णुपद्याश्च प्राक् पश्चादपि षोडशेति
"तयोरयनयोरूर्ध्वं विंशत्यश्च परिकीर्तिता इत्याद्यसङ्गतं स्यात्।

गोभिलः।

रात्रौ सङ्क्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रियाम्।
पूर्वस्मात्परतो वापि प्रत्यासत्त्येव तत्फलम्॥

केचिदेतद्वाक्यम् अर्द्धरात्रजातविषुवद्विष्णुपदीविषयतया व्याचक्षते
तयोरेवार्द्धरात्रजातयोः व्यवस्थया दिनद्वयस्य पुण्यत्वादिति। तदयुक्तम्।
अर्द्धरात्रसङ्क्रान्तौ पूर्वापरदिनद्वययोः प्रत्यासत्तौ विशेषाभावाद्विषु-
वद्विष्णुपदीव्यतिरिक्तार्द्धरात्रसङ्क्रान्तौ दिनद्वयपुण्यत्वस्य अप्रमाणत्व
प्रसङ्गाच्च। तस्मात् पूर्वापरकालभाविविषयसङ्क्रान्तिविषयमेतत्
"प्रत्यासत्त्येव तत्फलमिति वचनात्।

गार्ग्यः।

काले न्यूनेऽर्द्धरात्रौ तु यदा सङ्क्रमणं भवेत्।
तदह पुण्यमिच्छन्ति गार्ग्य-गालव-गौतमाः॥

देवीपुराणे।

अर्द्धरात्रे असम्पूर्णे दिवा पुण्यमनागतम्।
सम्पूर्णे अर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च॥
मानार्द्धे भास्करे पुण्यं अपूर्णे सर्वरोदले।
सम्पूर्णे उभयोर्दयमतिरेके परेऽहनि॥

न आगतम् 'अनागत', सङ्क्रान्तिकालेन नपुंसके भावे क्त, अप्राप्ते सङ्क्रान्तिकाल इतियावत्। 'उदय' प्रातःसन्ध्या। 'अस्तमय' सायसन्ध्या।

'भानार्द्धं' प्रहरद्वयं, 'भास्करः' दिवसः, भास्करोपलक्षितत्वात् भां करोतीति व्युत्पत्तेश्च, स चापूर्णे शर्वरीदले इत्यमर्द्धं असंपूर्णे अर्द्धरात्र इत्यर्थः। सन्ध्याकाले रात्रौ च संक्रमणे दिवसगतं प्रहरद्वयं पुण्यमित्यर्थः। असंपूर्णे अर्द्धरात्रे उभयोः पूर्वापरदिवसयोः प्रहरद्वये देयमित्यर्थः। अतिरेके अर्द्धरात्रात्परतः संक्रमणे परेऽहनि प्रहरद्वये देयमित्यर्थः। अस्तमये पूर्वदिनप्रहरद्वयं ग्राह्यं, उदये उत्तरदिनप्रहरद्वयं प्रत्यापत्तेः, क्वचित्तु "अतीते शर्वरीदले इति पठ्यते।

अन्ये त्वेवं पठन्ति।

असंपूर्णेऽर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च।
भानार्द्धं भास्करे पुण्यं संपूर्णे शर्वरीदले॥ इति।

अत्रासंपूर्णेऽर्द्धरात्र इत्यनेनैव असंपूर्णे शर्वरीदले इत्युक्तं। अथापि यत्पुनरुच्यते तत्पुण्यसमन्वयार्थं यथा दिवापुण्यं तथा असंपूर्णेऽपि शर्वरीदले पुण्यमित्यर्थः।

अत्र केचिदाहुः। अर्द्धरात्रिसंक्रमणे उभयोरह्नोरेव संक्रान्तिनिमित्तस्य स्नानादेर्नैमित्तिकस्य सकृदनुष्ठानात्प्रसमुच्चयः, न तूभयदिनयो दिनद्वये तत्कारदोषदुष्टत्वात् तस्मादवस्थया पूर्वाह्णे परेऽह्नि वा स्नानादिपुण्यविकल्पो वेदितव्यः। अत्र व्यवस्थाकारणमेतद्वाक्यं।

षडशीतिमुखेऽतीते तुले च विषुवद्वये।
भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे॥

न तावदेतद्वाक्यं उदयास्तमयन्यूनार्द्धरात्रसंक्रान्तिविशेषविषयं तत्र प्रहरद्वयपुण्यत्वश्रोक्तत्वात्। नापि दिवससंक्रान्तिविषयं "संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कला इति वचनविरोधात्। यदि च

दिवसे संक्रान्तौ "षडशीतिमुखेऽतीते इत्यन्वयः तदा "षडशीतिमुखेऽतीते इत्येतावदेव वक्तव्यं किं "षोडशोभयतः कला इत्यनेन, अस्मिन् सति षोडशकलातिरिक्तस्यापि कालस्य पुण्यताप्रसक्तिरिति चेत्, न, राशिसंक्रान्तेषु प्रहरद्वयस्य पुण्यत्वादर्वागन्यथापि विशेषापेक्षायां तस्यैवोचितत्वात् तथाः षोडशनाडीत्वप्रसक्तादिति, तस्मादर्द्धरात्रे षडशीतिमुख्यां अतीतायां परदिने पुण्यं विषुवद्वये च इत्थं तत्र-परदिने पुण्यमित्येवं दक्षिणायने अर्द्धरात्रे भविष्यति पूर्वदिनं पुण्यं, उत्तरायणे अर्द्धरात्रे अतीते सति परदिनं पुण्यमिति व्यवस्था। एवं पूर्वं अर्द्धरात्रे यान्यवमादीनि तानि "षडशीतिमुखेऽतीते इति वाक्येन पूर्वदिनार्द्धं उत्तरदिनार्द्धं च व्यवस्थापितानि, विष्णुपदी तु व्यवस्थावचनाभावाद्व्यवस्थां प्रति साकाङ्क्षा सती अनन्तरवाक्येन व्यवस्थाप्यते।

आदौ पुण्यं विजानीयाद्यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत्।
अर्द्धरात्रे व्यतीपाते विज्ञेयमपरेऽहनि॥

आदावहनि पुण्यं विजानीयाद्यद्यर्द्धरात्रेऽभिन्ना पूर्वदिनतिथ्या एकैव तिथिर्भवति यदि संक्रान्तिकाले तिथिरन्या स्यात्तदा आदावहनि न पुण्यमित्यर्थसिद्धं किन्तु परदिन एवेति। अर्द्धरात्रे व्यतीते पुनर्भिन्नायामभिन्नायां वा तिथौ संक्रमणे परेऽहन्येव पुण्यं ज्ञेयमिति तदयुक्त, षडशीतिमुखे विष्णौ विषुवे चोत्तरायणे पूर्वमपि पुण्यकालस्य प्रतिपादितत्वात्। न च विष्णुपद्यपि व्यवस्थां प्रति साकाङ्क्षा, तस्या अपि प्राक् पुण्यत्वप्रतिपादकवचनस्योदाहृतत्वात्। न च देवीपुराणीयेनैव साकाङ्क्षत्वपरिहार इति नियमे प्रमाणमस्ति। न च तानि वचनानि

दिवासंक्रान्तिविषयाणि "षडशीतिमुखेऽतीत" इति देवीपुराणवचनं चार्द्धरात्रिसंक्रान्तिविषयमिति व्यवस्थायां प्रमाणमस्ति। तस्मात् "आदौ पुण्यं विजानीयात्" इति सर्वसंक्रान्तिसाधारणम्। अतश्च परिशेषात् दिवासंक्रान्तिविषयमेतत्। न च तद्विषयत्वे "संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः" इति वचनविरोधः। पुण्यविशेषप्रतिपादनपरत्वात्, न च दिवासंक्रान्तिविषयत्वे "षोडशोभयतः कलाः" इत्यस्य वैयर्थ्यं, घटिकाविशेषलाभार्थत्वात्। न च रात्रिसंक्रान्तिषु प्रहरद्वयस्य पुण्यत्वाद्यदन्यत्रापि विशेषापेक्षायां तस्यैव ग्रहणं, पर्य्यायाभेऽपि ग्रन्थत प्रतिपादनस्य युक्तत्वात्। न च तस्मादपि लाभः, षोडशद्वय-प्रहरद्वययोर्भेदात्। एतेन यत् केचिदुक्तं "आदौ पुण्यं विजानीयात्" इति वाक्यमर्द्धरात्रजातविषुवद्वयविषयं तद्धि अर्थे सम्पादनीयत्वाद्व्यवस्थामपेक्षते, विष्णुपदी तु प्राक्पुण्याभिधानानिराकाङ्क्षेति न तद्विषयमिति तदपि निरस्तम्।

अन्ये त्वाहुः "आदौ पुण्यं विजानीयादित्यर्द्धरात्रभवत्सर्व्वसंक्रान्तिविषयं भवतु "षडशीतिमुखेऽतीते" इत्यपि भवतु बाधकाभावादिति तदयुक्तं। यद्युत्तरभागा संक्रान्तिः अर्द्धरात्रे भवति पूर्वदिवसतिथौ किञ्चित्तदा तद्वचनद्वयविरोधप्रसङ्गात्। एकेनैव वचनेन व्यवस्थासिद्धेर्न वचनद्वयाद्व्यवस्थेति तस्मात् "आदौ पुण्यं विजानीयात्" इति वचनमर्द्धरात्रभवत्सर्व्वसंक्रान्तिविषयं "षडशीतिमुखेऽतीत" इति तु दिवासंक्रान्तिविषयमित्यन्ये, तदप्ययुक्तं, अर्द्धरात्रजातयोर्मकर-कर्कटयोर्दिनद्वयपुण्यत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदभावे व्यवस्थानपेक्षणात् न तद्विषयमेतद्वाक्यं किन्तु मकर-कर्कटसंक्रान्तिव्यतिरिक्तार्द्धरात्रभवसंक्रान्तिविषयमिति सिद्धं।

वसिष्ठः ।

अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं मनीषिभिः ।
रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनार्द्धं स्नान-दानयोः ॥
अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।
ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वं उदयात्प्रहरद्वयं ॥
पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।
प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकर-कर्कटौ ॥

अर्द्धरात्रात्पूर्वं परतश्च संक्रमणे पूर्वोत्तरदिनप्रहरद्वयपुण्यत्ववचनं विषुवदयनविषयं न तु विष्णुपदी-षडशीतिविषयं ।

विष्णुपद्यां धनुर्मीन-मृथुकन्यासु वै यदा ।
पूर्वोत्तरगते रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत् ॥
पूर्वाह्ने पञ्चमाद्यास्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।
अपराह्ने तु पश्चैव श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ॥

इति निगमवचनविरोधात् । अयनमविषयं तत्र समपदिनस्य पुण्यत्वात् ।

तथाच यज्ञपार्श्वः ।

मासस्संक्रमे पुण्यं दिनार्द्धं स्नान-दानयोः ।
रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिनम् ॥

यत्र तु "विषुवत्ययने दिन इति पाठः तत्रायमर्थः दिने रात्रौ वा संक्रमणे विषुवदयनयोर्दिनार्द्धं पुण्यमिति, अस्मिन् पाठे त्वयनविषय-तापि स्वीक्रियते । यत्तु केषाञ्चिद्व्याख्यानं दक्षिणोत्तरायणयोर्दिन एव संक्रमे सति दिन एव पुण्यकाल इति तत् कुतूहलादुपेक्षणीयं ।

अपरे तु निगमवाक्यं पुण्यातिशयप्रतिपादनार्थमिति मन्यमानाः सर्वसंक्रान्तिष्वर्द्धरात्रादर्वागूर्द्ध्वं वा जातासु दिनार्द्धं पुण्यमिच्छन्ति ।

स्कन्दपुराणे ।

धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यायां मिथुनं तथा ।
पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते यदा ॥
दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।
उदये च तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

"उदये पुण्यतमा इति वचनात् परदिनं पुण्यतममिति गम्यते । "पूर्णे चेदर्द्धरात्रे स्यादिति वचनं केचिदेवं व्याचक्षते, अर्द्धरात्रे पूर्णे यदि संक्रान्तिर्भवति तदा दिनद्वयं पुण्यं प्राहुः, पूर्वदिनं प्रावर्त्तनादुपरितनं, अपरमावर्त्तनात् पूर्वं, "संपूर्णे त्वर्द्धरात्रे स्यादिति देवीपुराणवचनानुरोधात् । पूर्णे अर्द्धरात्रे जातौ मकर-कर्कटौ मुक्त्वा विहाय तयोर्दिनद्वयं पुण्यं न भवति किन्तु रात्रिः पुण्या, ततश्चैव तयोर्भोग इत्यर्थः । यत्तूक्तं किञ्चित् "मुक्त्वा मकर-कर्कटाविति वचनेन मकर-कर्कटयोर्दिनद्वयस्य पुण्यत्वं पर्युदस्यते न तु रात्रौ पुण्यत्वमुच्यते एकपदस्यार्थद्वयासम्भवात्, न हि भवति देवदत्तं मुक्त्वा भोजनार्थं विप्रा आकारयितव्या इत्युक्ते देवदत्तस्य तत्रैव भोजयितव्य इत्यपरोऽर्थ इति, तदयुक्तं, "मुक्त्वा मकर-कर्कटावित्यस्य तयोर्दिनद्वयमपुण्यमित्यत्र न तात्पर्यं किन्तु रात्रिः पुण्या इत्यत्रान्यथा तयोः पुण्यकालप्रतिपादनं न कृतं स्यात् सर्वसंक्रान्तीनां पुण्यकालप्रतिपादनस्य च प्रक्रान्तत्वात् । एवं दृष्टान्तेऽपि देवदत्तं मुक्त्वेत्यस्य देवदत्तेना-

कारयितव्य इत्यत्र न तात्पर्यं किन्तु अमी तत्रैव भोजयितव्य इत्यत्र अन्यथा तस्य निमन्त्रितस्यापि भोजनदानप्रतिपादनं न कृतं स्यात् निमन्त्रितानां सर्वेषां भोजनदानप्रतिपादनस्य च प्रकृतत्वात्। तस्मादेकस्य पदार्थद्वये तात्पर्याभावाच कश्चिद्दोषः। यत्तूक्तं प्राप्तमेव पर्युदस्यते न च दिनद्वयस्य पुण्यत्वं प्राप्तं दिनार्द्धस्यैव पुण्यत्वोक्तेः, तेन दिनशब्देन दिनार्द्धं लक्षयितव्यमित्यन्योऽपि दोष इति, तदप्ययुक्तं, मुख्यासम्भवे लाक्षणिकार्थपरिग्रहस्यादोषत्वात्। न हि प्रत्यासन्ने सङ्क्रमणे प्रत्येकस्यैव दिनस्यार्द्धमेव पुण्यं तस्मिन्नेव व्यवस्थिते तु दिनद्वय समर्थं इति सम्भवति। तेनायनद्वये रात्रौ पुण्यमिति तदयुक्तं, "मुक्त्वा मकर-कर्कटावित्यत्र मकर-कर्कटयोः रात्रौ पुण्यमित्येवंपरत्वे प्रमाणाभावान्मकर-कर्कटव्यतिरेकेण हि दिनद्वयं पुण्यमित्युक्ते, तयोर्दिनद्वयपुण्यत्वाभावमात्रं सिद्ध्यति न तु रात्रौ पुण्यत्वम्। तस्य वचनान्तरपर्यालोचनया मकरे उत्तरं दिनं पुण्यं दिनान्तरमिति कर्कटे च पूर्वदिनमिति एकैकदिनपुण्यत्वप्रतिपादकवचनस्येवमकर-कर्कटसंक्रान्तिपुण्यत्वप्रतिपादकवचनान्तराभावाच। तेनायनद्वये अर्द्धरात्रसंक्रान्तावेकस्मिन्नेव दिने पुण्यं न त्वयनद्वय एव रात्रौ पुण्यमिति।

तथाच बौधायनः।

अस्तं गते यदा सूर्ये चरं याति दिवाकरः।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनान्तरम्॥ इति।

अत्र केचिदाहुः।

अस्मिन् वचने "प्रदोषे वेत्यनेन वचनेन यदि प्रदोषजाताया-मकरसंक्रान्तेः परदिने भोगः प्रतिपाद्येत तदा आश्वयुजसंक्रमपुण्यं

"दिनार्द्धमित्यादिना यज्ञपार्श्व-वसिष्ठवचनेन "धनुर्मीनावतिक्रम्येत्या-दिना स्कान्दपुराणवचनेन "असम्पूर्णे अर्द्धरात्रे उदयेऽस्तमयेऽपि चेत्या-दिना देवीपुराणवाक्येन च विरोध प्रसज्येत । "अस्तं गते यदा सूर्ये इत्यादिवचने च अस्तं गते इत्यनेनैव प्रदोषार्द्धरात्रयोर्लाभात् पृथक्ग्रहणमनर्थकमित्यपरो दोष । तस्मादेतद्वचनमेव व्याख्येय प्रदोषे चेत्यत्र चशब्दो यथार्थे "वोपमाने विकल्पयोरिति मेदिन्यु-स्मरणात् । तदयं दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोरर्थः यथा प्रदोषे पूर्वदि-नार्द्धं पुण्यं तथार्द्धरात्रे परदिनं पुण्यं । द्वितीयोऽयं वा शब्दस्तथार्थे अव्ययानामनेकार्थत्वात् ।

अन्ये त्वस्तं गत इत्यत्र वैयर्थ्यभियान्यथा व्याचक्षते, अस्तं गते प्रदोषे च यथा पूर्वदिनं पुण्यं एवमर्द्धरात्रे परतश्च मकरसङ्क्रमे परं दिनं पुण्यमिति ।

अपरे तु वचनानामानर्थक्यपरिहारार्थं प्रदोषे मकरसङ्क्रान्तौ दिन-द्वयेऽपि विकल्पेन पुण्यमिच्छन्ति ।

अन्ये त्वाहुः प्रदोषे मकरसङ्क्रान्तौ परदिनपुण्यत्वाभिधानात् "धनुर्मीनावतिक्रम्येतिवचनं प्रदोषव्यतिरिक्तार्द्धरात्रपूर्वकालविषय-मिति, तदयुक्तं, "धनुर्मीनावतिक्रम्येतिवाक्यगतस्य पूर्वशब्दस्य मक-रसङ्क्रान्तौ प्रदोषव्यतिरिक्तार्द्धरात्रपूर्वकालपरत्वे सङ्क्रान्त्यन्तरे अर्द्ध-रात्रपूर्वसमस्तकालपरत्वे वैरूप्यापत्तेः ।

अन्ये त्वाहुः अर्द्धरात्र इत्यत्र अतीत इति पूरणीयं "असम्पूर्णे उभयोर्दिनमतिरेके परेऽह्नीतिवचनात् तदयुक्तं, अस्य सङ्क्रान्त्यन्तर-विषयत्वात् 'प्राग्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकर-कर्कटाविति वचनात् ।

स्मृत्यन्तरे ।

कार्मुकन्तु परित्यज्य झषं संक्रमते रविः ।
प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा तदा भोगः परेऽहनि ॥
मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।
प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्व्वतः ॥

तेनार्द्धरात्रजातयोर्मकर-कर्कटयोर्दिनद्वये न पुण्यं किन्तु मकर-संक्रान्तौ परदिने कर्कटे च पूर्व्वदिने पुण्यमिति ।

केचित्संपूर्णे चार्द्धरात्र इति वाक्यमर्द्धरात्रजातविष्णुपदीविषयत्वेन व्याचक्षते। तन्मते हि विष्णुपद्यामेव व्यवस्थया दिनद्वये पुण्यमिति।

अन्ये त्वर्द्धरात्रजातविषुवद्विषयत्वेन व्याचक्षते। तन्मते हि विषुव एव व्यवस्थया दिनद्वये पुण्यं। अतएव मकर-कर्कटयोः पर-पूर्व्व-भोगसंक्रान्त्युपलक्षणत्वमिति तदुभयमप्ययुक्तं विषुवद्विष्णुपदीव्यतिरि-क्तसंक्रान्तावपि व्यवस्थया दिनद्वयपुण्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात्कारणं विना संकोचप्रसंगाच्च मकरकर्कटपदयोर्व्विना कारणमुपलक्षणत्वप्रसं-गाच्च दर्शितमार्गेण वचनस्यार्थवत्त्वेनैवोपपत्तेः ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते अर्द्धरात्रे पूर्णे यदि संक्रान्तिर्भवति तदा दिनद्वयं पुण्यं अध्यापनाध्ययनयोग्यं पाठः, 'मुक्त्वा' वर्जयित्वा, पूर्णेऽर्द्ध-रात्रे जातौ मकर-कर्कटौ तयोर्द्दिनद्वयं पुण्यं न भवति किन्त्वपुण्यं अध्यापनाध्ययनायोग्यमित्यर्थः, मकर-कर्कटयोर्द्दिनद्वयेऽनध्याय इति यावदिति ।

तथाच स्मृतिः ।

अर्क्के चेद्राशियुक्त स्याद्रात्रौ चेदापरद्वयं ।

संक्रान्तिः पक्षिणी ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

अनेन वाक्येन मकर-कर्कटयोर्दिनद्वयस्यापुण्यत्वमुक्तं, तत् दानाध्ययनकर्मविषयं द्रष्टव्यं, 'दानं' अध्यापनं वेदस्य, अध्ययनमपि तस्यैव, यानि कर्माणि तेषु च दानाध्ययनकर्मसु दिनद्वयं पुण्यं वेदितव्यं। तथाचाध्यापकानामध्येतॄणां च समाचारः। ते हि रात्रौ मकर-कर्कटयोर्दिनद्वयं नाध्यापयन्ति नाधीयते च। तदयुक्तं, प्रकरणसमावेशाभावे तदुत्कर्षस्यानुचितत्वात्। निशाद्वयं दिवा रात्रौ वा संक्रान्तौ दिवापुण्यप्रतिपादकानि वाक्यानि दर्शितानि, अधुना रात्रिपुण्यप्रतिपादकानि वाक्यानि प्रदर्श्यन्ते।

भविष्यपुराणे सुमन्तुवाक्यं।

> रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः।
> नैमित्तिकन्तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु ॥
> ग्रहणोद्वाह-संक्रान्ति-यात्रार्त्तिप्रसवेषु च।
> श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते ॥

विष्णुः।

> विवाह-व्रत-संक्रान्ति-प्रतिष्ठा-ऋतु-जन्मसु।
> तथोपराग-पातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ॥

'ऋतुः' गर्भाधानं। 'पात' व्यतीपातः।

गोभिलः।

> राहुदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यय-वृद्धिषु।
> स्नान-दानादिकं कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

अत्र केचिदाहुः।

एतानि वाक्यान्यर्द्धरात्रसंक्रान्तिविषयाणीति । अतएव गोभिलेनोक्तं ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्द्दिवा कुर्य्यात्तु तत्क्रियाम् ॥ इति ।
श्रावणसंक्रमं पुण्यं दिनार्द्धं स्नान-दानयोः ।
रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिनं ॥ इति च ।

रात्रिवाक्येषु तु पक्षविशेषनामरहित संक्रान्तिमात्रं श्रूयते तेनार्द्धरात्रसंक्रान्तिविषयमेतदिति । तदयुक्तं ।

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।
राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥

इति वशिष्ठवचनविरोधात् । अत्रात जितामित्रादिमते रात्रेः सर्व्वकर्म्मानङ्गत्वात्तत्परित्यज्य स्नानाद्यसम्भवे रात्रावपि प्रत्यवायपरिहारार्थं संक्रान्तिनिमित्तकमवश्यं स्नानाद्यनुष्ठेयमित्येवपराणि रात्रिवाक्यानि ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्द्दिवा कुर्य्यात्तु तत्क्रियाम् ।

इति दिवाग्रहणेन रात्रिव्युदासात् रात्रिसंक्रमणे दिनार्द्धपुण्यत्वाभिधानाच्चेति ।

यद्यप्येषां मते परमसूक्ष्मसंक्रान्तिकालान्तर्भावेन स्नान-दानादिकं येन रात्रावपि कर्त्तुं शक्यते तथापि तत्फलं, अनन्तर्भूतसंक्रान्तिरात्रिस्तु काल कर्म्मानङ्गमेवान्यथा हि रात्रौ संक्रमणे अधिष्ठितनाडीपरित्यागेन व्यवस्था दिनद्वयस्नानादिविधानमनुपपन्नं प्रहरद्वयपुण्यत्ववचनाच्च । एतच्च कुतोऽवगतमिति चेत्, पौराणिकाद्दाचाराद्देव । तथाह्युक्तं ।

धर्माद्धि वर्द्धते ह्यायूराज्य पुत्र-सुखादय ।
अधर्माद्व्याधि शोकादि विपुवायनसन्निधौ ॥ इति ॥

न च परमसूक्ष्मेण सङ्क्रान्तिकालेन सह कस्यचित्पदार्थस्य सन्निधान सम्पादयितु समर्थं, तदन्तर्भावेन तु क्रियमाणे कर्मणि सिद्धस्तस्य सन्निधि । अत स्नान दानादौ प्रयोगस्यान्तर्भूतसङ्क्रान्तिकालस्यैकस्य रात्रावनुष्ठानमिति। तदप्ययुक्त। सक्रान्तिनिषेधश्लोभयत षोड़शनाड़िकापुण्यस्य रात्रिसक्रान्तावपवादात् ।

रात्रौ सक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रिया ।
पूर्वमापरतो वापि यत्रासत्तेस्तु तत्फलम् ॥

इति वचनस्य रात्रिसक्रान्तौ प्रत्यासन्नदिनपुण्यप्रतिपादकस्य रात्रिपुण्याकलाभावात् दिनार्द्धवचनस्यासन्नदिनार्द्धपुण्यप्रतिपादकस्य रात्रिनिवर्त्तकलाभावाच ।

सक्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोड़शोभयत कला ।
अतीतोऽनागतो भोगो नाड्य पञ्चदश स्मृता ।
या या सन्निहिता नाड्यस्ता पुण्यतमा स्मृता ॥

इत्येवमादीना वाक्याना सकोचप्रसङ्गात्। रात्रौ स्नानादिप्रतिपादकाना भविष्यत्पुराणादिवाक्याना विना कारणेन सकोचप्रसङ्गात् । तस्माद्रात्रिसक्रान्तौ रात्रौ दिवा च पुण्य प्रत्यासत्तिविशेषात्तु फलविशेष इति सिद्ध।

अपरे त्वाहु अयने विपुवे च दिनदये पुण्यताद ।
धनुर्मीनावतिकम्य कन्या च मिथुन तथा ।
पूर्वापरविभागेन रात्रौ सक्रमते यदा ॥

दिनान्ते पञ्चनाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।
उदये च तथा पञ्च दैवे पित्रे च कर्मणि ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

विष्णुपद्यां षड़शीतिमुखे सर्वस्मिन्नपि श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि रात्रौ प्रत्यासन्नत्वात्पूर्वविशेषदिनदयपश्चघटिकासु पुण्यत्वमिति ।

विष्णुपद्यां धनुर्मीन-मिथुनकन्यासु वै यदा ।
पूर्वोत्तरगते रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत् ॥
पूर्वाह्णे पञ्च नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।
अपराह्णे तु पञ्चैव श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ॥

इति निगमवचनात् । यथानिषेधेऽपि पूर्वापरनाडीग्रहणम-विशिष्टं संक्रान्तिकालाख्यानिसृष्टत्वात् ।

विषुवादिसमुत्यानमं पुण्यमाह गालवः ।

स्थिरभे विष्णुपदं षड़शीतिमुखं द्वितनुभे तुला-मेषे विषुवे तुर्ये दक्षिणायनं सौम्यकं सूर्ये ।

पूर्वश्लोकैर्व्याख्यातमेतत् ।

अथ ।

अयनांशकस्मृतेन कालेनैव स्फुटं भवेत् ।
मकरकर्कादिगे सूर्ये याम्योदगयने स्तः ।
तदा संक्रान्तिकालाः स्युरमी विषुवदादयः ॥

अयमर्थः । राशिं प्रति त्रिंशद्भागा भवन्ति सूर्यश्च प्रतिदिन-मेकैकमंशं भुङ्क्ते । तत्र यावद्भिरंशैरयनच्युतिर्भवति तावता सूर्यस्य भोग्यकालेन भाविना विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवति ततश्च द्वाद-

अभिरंशैरयनचुतिर्भवति तत्र भाविन्याः संक्रान्तेर्दशभिर्दिनैः, पुण्यकालो भवति तस्मिन् संक्रान्तिनिमित्तं दानादि कर्त्तव्यम्। एवं न्यूनातिरिक्तेऽपि बोद्धव्यम् ।

तथाच लौगाचिः ।

याचान्निबोधा अपि सूक्ष्मकाले
यदं स्थिरीकर्त्तुमशक्नुवन्तः ।
आलोच्य तत्तस्य तथोपदिष्टं
भवन्ति नित्यं परिपूर्णकामाः ॥

राश्यन्तरसंक्रमसमयस्यापि पुण्यत्वमाह जैमिनिः ।

नक्षत्रराशौ रविसंक्रमे सु-
र्वाक्परश्चापि रवीन्दुनाद्यः ।
पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधरापलैर्यु-
गेकैव नाड़ी मुनिभिः प्रभोक्ता ॥
नाद्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य
बुधस्य तिस्रोमनवः पलानि ।
शाङ्गारस्तस्रः पलसप्तयुक्ता-
गुरोश्च शुक्रे सपलाश्चतस्रः ॥
दिनागनाद्य पलसप्तयुक्ताः
शनैश्चरस्याभिहिताः सपुण्याः ।
आद्यन्त-मध्ये जप-दान-होमं
कुर्वन्नवाप्नोति नरेन्द्रधाम ॥

मत्चे राशौ वा सूर्यस्य सङ्क्रमणे सति पूर्वतः परतोऽपि 'रवीन्दु-

नाड्यः' षोडशघटिकास्तु, पुण्यकालः। इन्दोस्तु 'त्रिधरापलैर्युक्' त्रयोदशभिः पलैर्युक्ता, एकैव घटिका। 'कुजस्य' मङ्गलस्य, तु एक-पलयुक्तास्तिस्रो घटिकाः। बुधस्य चतुर्दशपलयुक्ताः तिस्रः। 'गुरोः' बृहस्पतेः, सप्तत्रिंशत्पलयुक्ताश्चतस्रः। शनैश्चरस्य पलसप्तकयुक्ताः 'द्विनागनाड्यः' नागा अष्टौ द्विराहता नागाः 'द्विनागाः'।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तश्रीकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-
चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये
संक्रान्तिनिर्णयः।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अथ श्राद्धकालनिर्णयः प्रारभ्यते ।

आदौ नित्यश्राद्धकालनिर्णयः ।

तत्र अमावास्यानिर्णयस्तावत्क्रियते । तथा अमावास्यायास्त्रयो-भेदा आदिपर्वनिर्णये दर्शिताः । तत्र सम्पूर्णायाममावास्यायां अप-राह्णे श्राद्धं कर्त्तव्यम् "अपराह्णः पितॄणामिति श्रुतेः ।

तथाच शातातपः ।

दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्त्तितं ।

अपराह्णे पितॄणां तु तत्प्रदानं प्रशस्यते ॥

यमः ।

पूर्वाह्णे निर्वपेत्तेभ्यो ह्यपराह्णे तु पैतृकम् ।

यदा तु दिनद्वयसम्बन्धिनी तदापि यस्मिन्दिने अपराह्णव्या-पिनी तत्रैव श्राद्धमनुष्ठेयम् ।

तथाच छान्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयेंऽशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

'पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं' पिण्डपितृयज्ञानन्तरं क्रियमाणं, 'क्षीणे राजनि' क्षीणे चन्द्रे अमावास्यायामित्यर्थः । 'वासरस्य तृतीयेंऽशे' त्रिधाविभक्तस्य दिवसस्य तृतीयभागे अपराह्ण इत्यर्थः । यदा च

दिनद्वयेऽप्यपराह्णव्यापिनी न भवति तदापि पूर्वदिनसंबन्धिनी सिनीवाल्येव ग्राह्या। तथाच स एवाह।

यदा चतुर्दशीयामन्तुरीयमनुपूरयेत्।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ॥

'क्षीयमाणा' अपरस्मिन्दिवसे सर्वापराह्णव्यापिनी न भवतीत्यर्थः। तथाच यज्ञपार्श्वोऽपि।

अर्द्धं चतुर्दशी यत्र अर्द्धं पञ्चदशी भवेत्।
चतुर्दश्यवसाने तु पितृयज्ञन्तु कारयेत् ॥

'अर्द्धं' दिवसस्योत्तरार्द्धं।

वृद्धबौधायनः।

चतुर्दश्याः चतुर्यामे अमावास्या च दृश्यते।
शोभते प्रतिपच्चैव भूते कव्यादिका क्रिया ॥

तथाच गोभिलः।

यः परमोविप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः परः सन्निकर्षः सामावास्या यदहः स्ते चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वीत दृश्यमानेऽप्येके अमावास्यायां भवतीति।

व्यासोऽपि।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूः स्मृताः।
सिनीवाली यदा पित्र्ये कुहूर्दैवे तु कर्मणि ॥

अतश्चतुर्दश्यन्तेऽपि पिण्डान्वाहार्यकार्यो निर्वापः कर्त्तव्य इति स्थिते केचिदाहुः। नैतदस्ति चतुर्दश्यां तन्निर्वाप इति पिण्ड-पितृयज्ञानन्तरं हि तद्विहितं पिण्डपितृयज्ञश्चामावास्यायामपराह्णे

विहितः, "अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनात्।

यत्तु मतं चौपवसथ्यदिवसोपलक्षणार्थोऽमावास्याशब्द इति, तन्न, लक्षणायां प्रमाणाभावात् विधावन्याय्यत्वाच्च। या च श्रुतिः। "तस्मात्पूर्वेद्युः पितृभ्यः क्रियते उत्तरमहर्देवान् यजन्ते पितृभ्य एवं तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः प्रतनुत इति। तथा अग्न्याधाने प्रकृत्य "अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनं, तदेतदस्मिन्नौपवसथ्येऽहनि अपराह्णे अमावास्यास्ति तद्विषयमिति कृत्वा न पूर्वदिनमात्रपरं, न तु लक्षणायां प्रमाणं भवितुमर्हति।

अन्ये त्वाहुः चन्द्रक्षयोपलक्षितदिवाकर्मतायाममावास्यायामपि पिण्डान्वाहार्यकं न कर्त्तव्यं तस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तरं विहितत्वात्। पिण्डपितृयज्ञश्च चन्द्रादर्शनवत्याममावास्यायां विहितः। तथाच श्रुतिः "यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशेऽथ तेभ्यो ददातीति। सूत्रकारवचनं "यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्ति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते इति। न चाचादर्शनं क्षयोपलक्षणपरं, "क्षीणे राजनीत्यत्रादर्शनेऽप्यनतिक्रमात्। न च क्रमोऽविवक्षितः प्रमाणाभावात्। अथ मतं यदैकस्मिन् दिने द्वयं तदायं क्रमो माभूदिति, यदा चौपवसथ्य एव चन्द्रादर्शनं तदैकस्मिन् दिने द्वयमन्यदा पिण्डपितृयज्ञो यजनीयदिनं प्रत्युत्कृष्यत इति। तन्न। तदाप्युत्कर्षन्यायेनान्वाहार्यकस्याप्युत्कर्षात्। यत्तु लौगाक्षिवचनं।

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि।
स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्य्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः॥ इति।

तत् पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहार्यकान्यपितृकार्यविषयमस्तु। तदे-तदयुक्तं पूर्वोदाहृतवचनविरोधात्। यथोक्तं चतुर्दश्यन्ते न निर्वाप इति, तदयुक्तं यतः छन्दोगपरिशिष्टे पिण्डपितृयज्ञं प्रकृत्याह कात्यायनः।

यथोक्तं दृश्यमानेऽपि न चतुर्दश्यपेक्षया।

अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ॥ इति।

यत्तु दृश्यमानेऽपि चन्द्रे पिण्डपितृयज्ञः, तदयुक्तं दृश्यमाने-ऽप्येके इत्यादिभिर्वाक्यैर्वा न चतुर्दशीविवक्षया, 'तदन्ते' चतुर्दश्यन्ते। यदा अपरदिने अपराह्णव्यापिनी तदा अमावास्यां प्रतीक्षेतेति दृश्यमानेऽपि चन्द्रे निर्वापः, तथा "यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्ति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् इत्यादिश्रुतिविरोधः आदित्यागमनादर्शन-श्रुतिः, चयोपलक्षणं मतान्तर एव, यदुक्तं "यदह खेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः तत्क्रियोपलक्षणं ज्ञेयं चौपे राजमौत्यपीति, यच्चान्य-त्पूर्वपक्षितं चन्द्रोदयोपलक्षितदिनान्तर्गतायां अमावास्यायामपि न पिण्डपितृयज्ञान्वाहार्यक इति तदपि यथोक्तदृश्यमानेऽपीत्यादि-कात्यायनवचनेन निराकृतमेव, दृश्यमानेऽप्येकदेत्येनेन गोभिलीय-वचनेन च हारीतेनापि निराकृतं। -

यस्यां सन्ध्यागतः सोमो दृश्यते इव दृश्यते।

अपराह्णे चयस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥

इत्यत्र पिण्डानामिति निर्देशः पिण्डपितृयज्ञो नातिवर्त्तित-मीक्षते।

पुनः कात्यायनः।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्।

अमावास्या चीयमाणा तदेव श्राद्धमिष्यते ॥ इति ।

किञ्च यजमौचदिनात् पूर्वदिने हि पिण्डपितृयज्ञ-श्राद्धे विहिते "तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियते" इति । यदा च प्रतिपद्दिने पूर्वाह्णेऽप्यथ मध्याह्नेऽमावास्या समाप्यते तदा तदहरेव याग इति पूर्वस्यां चन्द्रोदयवत्यां पिण्डपितृयज्ञादि, "सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणीत्यस्य पिण्डान्वाहार्यकव्यतिरिक्तविषयत्वे प्रमाणाभावाच्चेति । इन्दुक्षयस्तु यदा भवतीत्यपेक्षाया स एवाह ।

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्यां क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेऽंशे तु पुनः किल भवेदणुः ॥ इति ॥

इह खलु ग्रहचारविदो राशिचक्रांशैः द्वादशभिर्द्वादशभिश्चन्द्रमसः क्षयः तदा चन्द्रापचये चैकैका तिथिर्भवतीति वर्णयन्ति, अतश्चतुर्दश्यां वा अमावास्या वा द्वादशांशो भवति। तत्र चतुर्दश्यामष्टमांशे चन्द्र क्षीयते अमावास्याष्टमेऽंशे पुनरणुर्भूत्वा जायते। किलशब्दोऽत्र ज्यौतिषिकैः किल तदाख्यायतइत्येतदर्थमाह।

अत्र शतपथश्रुतिः ।

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोड़शकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकला ध्रुवैवास्य षोड़शी कला स रात्रिभिरेवापूर्य्यते च क्षीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्या इति ।

अत्रायमर्थः षोडशकलस्य चन्द्ररूपस्य प्रजापतेः शुक्लपक्षप्रतिपदमारभ्य चतुर्दश्यन्तासु तिथिषु क्रमादेकैककलापचयेऽपि चतुर्दश-

कलाः क्षीणा भवन्ति चतुर्दशीतृतीयांशे तु पञ्चदश्यपि कला क्षीयते ततोऽमावास्यायां ध्रुवया अविनश्वरया षोडश्या कलया भूलोकमागत्य सर्वं प्राणिजातं प्रविशति अमावास्यातृतीयांशे तु तयैव षोडश्या कलया द्विवसमपेक्ष्य पुनः प्रादुर्भवतीति ।

अमावास्याविशेषे चन्द्रदर्शनस्य कालमाह कात्यायनः।

आषाढ्यवक्षमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् ।
विशेषमस्या ब्रुवते चन्द्रचारविदो द्विजाः ॥
अन्त्याद्य एव प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागो न कलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमेति चन्द्रः
एवं ज्योतिषशास्त्रविदो वदन्ति ॥

अस्यार्थः श्रवणे चन्द्रे ज्यैष्ठामावास्या वृश्चिकस्थे चापाढ्यवक्षमावास्या इति, ते च चन्द्रस्य परमोच्च-नीचस्थाने, तदयाचन्द्रस्य गतिवैलक्षण्यं, यदन्यास्वमावास्यास्वष्टमे प्रहरे स्वरूपं तदनयोरमावास्ययोः प्रथम एव भवतीति । ये तु चन्द्रादर्शन एव पितृपितृयज्ञादिकं मन्यन्ते न तस्य वर्षेऽपि तान्निराकर्तुं कदाचिद्द्वितीयायामपि चन्द्रादर्शनं दर्शयति ।

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च मासो
तस्मिन् तृतीयापरतो न दृश्यते ।
एवम्प्रकारं चन्द्रमसो विदित्वा
क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥

अस्यार्थः । मासे मासो यस्मिन्नब्दे द्वादशाधिको भवति तस्मि-

मन्वे मलमासानन्तरं तृतीयाया अपरस्यां द्वितीयायां तिथौ चन्द्रो न दृश्यते न चैतावता चन्द्रदर्शनविहितः पिण्डपितृयज्ञश्च क्रियते। अतश्चन्द्रचारं विदित्वा तस्मिन् क्षीणेऽपि चतुर्दशीमिश्रामावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञादिकं कुर्यादिति।

एतच्च यापि शतपथी श्रुतिः।

तद्वा एकतस्यापि मासस्य पितृभ्यो ददाति यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशेऽथ तेभ्यो ददाति एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स एतां रात्रिं क्षीयते तस्मिन् क्षीणे ददाति तथैतेभ्योऽसमदं करोति अथ यदा क्षीणे ददातीति।

यानि [illegible] सिनीवालीनिषेधकानि तानि निरग्निकश्राद्धविषयाणि। अन्ये त्वाहुः तानि वचनान्यपराह्णाप्रविष्टचतुर्दशीविद्धसिनीवाली-विषयाणीति।

अनेनाभिप्रायेणाह वृद्धमनुः।

> यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते।
>
> तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा॥ इति॥

अपराह्णव्यापिनी चेत् सिनीवाली तदैव सा ग्राह्या अन्यदा कुहूरेव ग्राह्येत्युक्तं भवति।

तदाह हारीतः।

> अपराह्णे पितॄणान्तु यापराह्णानुयायिनी।
>
> सा ग्राह्या पितृकार्येषु न पूर्वाह्णानुयायिनी॥

यदात्युभयदिनेऽप्यपराह्णव्याप्तिस्तदापि भ्रमयरूपं निर्णयमाह स एव।

यथाशा या चतुर्दशा अमावास्या भवेत् क्वचित्।
खर्विकान्तां विदुः केचिदृगेन्दुमिति चापरे॥

यस्मिन्दिने चतुर्दश्यां सत्यामल्पीयस्यमावास्या भवति सा खर्विकेत्युच्यते खर्वशब्दस्याल्पवाचित्वात्। अनेनैव चशब्देन अनुपयुक्तता दर्शिता। अतः केचिदाचार्य्या एवं विदुः, अपरे तु उपेन्दुमनुष्ठानाय प्रयुक्तां कुहूमित्येवं विदुरित्यर्थः। एवं सन्देहे निर्णयमाह।

वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि।
यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्तदा भवेत्॥

अमावास्यावृद्धौ खर्विका मान्यपेक्षार्थः। अथ दिवसे तु वर्द्धिताऽपि सिनीवाल्युपेयेति। पैठीनसिरपि।

आदित्यस्योदये या वा अमावास्या विवर्द्धते।
अपरेति च विज्ञेया पितृणां दत्तमक्षयं॥

या चतुर्दशी भवत्यपराह्णव्यापिनी अमावास्या वर्द्धते तस्यां पितृणान्दत्तमक्षयमित्यर्थः।

तथा हारीतः।

त्रिमुहूर्त्ता तु कर्त्तव्या पूर्वा खर्वा च बह्वृचैः।
कुहूरध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगीतिभिः॥
पर्वणोऽथ द्वितीये तु कार्या दृष्टिर्द्विजातिभिः।
द्वितीयासहितं यस्मादूचयन्त्याश्वलायनाः॥

बौधायनः।

सिनीवालीमुपोष्याथ कलेष्टिस्त्र परेऽहनि।
पितृयज्ञं तदा कुर्युः स्वकाले तैत्तिरीयकाः॥

पूर्वाह्णे चेदमावास्या अपराह्णे न चेद्यदि ।

अत्र च हारीतवचनं ।

प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं श्राद्धं श्राद्धविदो विदुः ॥ इति ॥

अत्र च हरिहरेणोक्तं, अनिर्ज्ञातमूलमिदं वचनं परस्परव्याहतपदोपेतञ्च चेति। तथा हि "पूर्वाह्णे चेदित्येतावत् प्रतिपद्दिनविषयं, पूर्वाह्णशब्देन च दिवसस्य तृतीयभागो वा पूर्वार्द्धं वा, एवञ्च सति सर्व्वथा कश्चिचिदपराह्णे न भवेदित्येतन्न युज्यते यस्मात् प्रतिपद्दिने पूर्वाह्णमात्रावस्थितायाममुद्दंशोऽदिने अपराह्णसम्बन्धस्यावश्यकत्वात् षड्घटिकाधिकतिथिह्रासस्याभावात्। अथ यदि प्रतिपद्दिनापराह्णेन भवेदित्युच्यते तर्हि "पूर्वाह्णे चेदित्यनर्थकं स्यादिति। तेनैव व्याख्येयं तिथिवृद्धौ प्रतिपद्युक्तायां अमावास्यायामेव श्राद्धविधानं, तथा पितृयज्ञानन्तरं मनुना विहितं, पिण्डपितृयज्ञस्यानन्तरत्वे श्रुत्यापराह्णे विहितो नान्यथा कर्त्तुं शक्यः तस्य चिरकालत्वात् तेनैव चन्द्रापराह्णव्यापिन्यमावास्याश्राद्धस्य का गतिरित्यत उक्तं पूर्वाह्ण इति नापराह्णे श्राद्धे इत्यर्थः। एवं चापराह्णव्यापिन्या सिनीवाल्याममावास्यायां श्राद्धविधानमग्निमद्विषयं, अनग्निकानान्तु कुतपकालव्यापिन्या कुह्वाममावास्यायां श्राद्धविधानं।

तथाच लौगाक्षिस्मृतौ सौरपुराणे च।

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्म्मणि।
स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

व्यासोऽपि।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली कार्या विप्रैस्तु साग्निकैः ।

नष्टचन्द्रा कुहूः कार्य्या शूद्रैर्विप्रैरनग्निकैः ॥

बौधायनोऽपि।

सिनीवाली कुहूश्चैव युज्यते श्राद्धकर्मणि।

साग्निकैस्तु सिनीवाली कुहूः कार्य्याऽनग्निकैः ॥ इति ॥

कुहूरिति कुतपकालव्यापिनी।

तथाच हारीतः।

भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा।

पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिः कार्य्या कुतपकालिकी ॥

कुतपलक्षणन्तु मत्स्यपुराणे।

अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा।

तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

एवं सति दिनद्वयसम्बन्धिन्यां अमावास्यायां यस्यां या कुतपकालव्यापिनी सैवानग्निकैर्ग्राह्येत्युक्तं भवति।

अत एव बौधायनः।

मध्याह्नात् परतो यत्र चतुर्द्दश्यनुवर्त्तते।

सिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृकार्य्ये न निष्फला ॥

बृहस्पतिरपि।

मध्याह्नाद् या त्वमावास्या परस्तात्संप्रवर्त्तते।

भूतविद्धा तु सा ज्ञेया न च पञ्चदशी भवेत् ॥

कार्ष्णाजिनिरपि।

भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा।

श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयते ॥

यदा तु दिनद्वयेऽपि कुतपकालव्यापिनी न भवति तदा भूतविद्धैव ग्राह्या।

तथाच बौधायनः।

घटिकैकाप्यमावास्या प्रतिपत्सु न चेत्तदा।
भूतविद्धापि कर्तव्या दैवे पित्र्ये च कर्मणि॥

प्रतिपत्सु घटिकैकापि कर्मकालसम्बन्धिनी यदि न स्यादित्यर्थः।

जाबालिरपि।

प्रतिपत्स्वप्यमावास्या पूर्वाह्णव्यापिनी यदि।
भूतविद्धैव सा कार्य्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदा॥

यदा तु दिनद्वयेऽपि कुतपकालव्यापिनी अमावास्या पूर्वाह्णे तदा वृद्धौ साम्ये वा परा ग्राह्या, क्षये पूर्वा।

तथाच प्रचेताः।

सिनीवाली कुहूश्चैव ग्रुप्युक्ते श्राद्धकर्मणि।
स्नातान्ते चेत्तु मध्याह्ने श्राद्धादि स्यात् कथं तदा॥
तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता।
साम्येऽपि च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः॥ इति।

कात्यायनोऽपि।

क्षीयमाणाममावास्यां प्रथमेऽहनि लक्षयेत्।
वर्द्धमानाममावास्यां द्वितीयेऽहनि लक्षयेत्॥

यत्तु वृद्धवसिष्ठवचनम्।

अरुणोदयवेलायाममावास्या यदा भवेत्।
स कालः परमो ज्ञेयः पितृणान्दत्तमक्षयम्॥ इति।

तत्पिण्डतर्पणादिविषयम् ।

यदपि निगमवचनम् ।

मुहूर्त्तमप्यमावास्या प्रतिपद्यपि चेद्भवेत् ।

तदानीमुत्तमं ज्ञेयं पर्व्वज्ञेयञ्च पर्व्ववत् ॥ इति ।

तत्तुलापुरुषादिविषयम् ।

अतएव च पद्मपुराणे ।

अमा वा प्रतिपद्युक्ता सर्व्वपापहरा तिथिः ।

चन्द्र-सूर्य्यपरेष्टव्या स्नान-दान-जपादिषु ॥

अन्यत्र तु "तदानमुत्तममिति निगमवचनपाठः ।

यदपि प्रचेतसोक्तम् ।

घटिकैकाप्यमावास्या भवेद्यदि चतुर्द्दशी ।

तदा ग्राह्यं सतां दैवे पित्र्ये कर्म्मणि चोदितम् ॥ इति ।

तदपि देव-पितृप्रधानोपवासादिविषयं । ननु पितृकार्य्यविषयमेव किमिति न भवति । उच्यते । यदा पूर्व्वदिन एवापराह्णव्यापिनी तदा तावत्पूर्व्वैवेति निरूपितम् ।

सिनीवाली तदा पित्र्ये दैवे च सततङ्कुहूः ॥

इति आवाश्लितेऽध, भूतविद्धा पितृकार्य्ये ग्राह्यते तत्र तुलादिषु भूतविद्धापि पूज्येति परिसङ्ख्यानमुपपन्नं । नापि दिनद्वयेऽपराह्णव्यापित्वाभावविषयमिदं, उक्तादेव हेतोः । न च पूर्व्वोत्तरदिनयोरपराह्णव्यापित्वे अमावास्या भूतविद्धापि पूज्येति व्यवस्था घटते तत्र हि तिथिसाम्यवृद्धौ परा ग्राह्या, तिथिक्षये च पूर्व्वैवेति तुलादिपरिसङ्ख्यानमनर्थकम् । तस्मादैवकार्य्यपरमेतत्,

तथा स्कन्दपुराणे दर्शितम् ।

षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।
सप्तमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥ इति ।

तदाह प्रचेताः ।

नागविद्धा च या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।
दशम्येकादशी विद्धा त्रयोदश्यां चतुर्दशी ।
भूतविद्धा अमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैः ॥ इति ।

तेनोपवासादिदेवकार्य्ये भूतविद्धाया अमावास्याया अपूज्यत्वोपदेशात् तुलादियोगे भूतविद्धा पूज्येति ।

हारीतः स्मरति,

"प्रतिपन्मिश्रा भवेद्दैवकार्य्ये पूज्यैव, तुलामकरयोगे भूतविद्धापि पूज्येति"।

ननु दैवकार्य्यविषयत्वेऽपि बाधेनैव निषेध इति पितृकार्यविषयताकिन्नाश्रीयते। उच्यते। बाधगौरवभिया तावद्देवविषयेव कार्य्ये निषेध.। न च विनिगमने कारणाभाव,

यतः कात्यायनेन ।

नागविद्धा तु या षष्ठी दशम्येकादशी तथा ।
भूतविद्धाप्यमावास्या वर्जनीया विचक्षणै. ॥

इत्युक्तम् ।

तुला-मकर मीनेषु कन्यायां मिथुने तथा ।
भूतविद्धाप्यमावास्या पूज्या भवति यत्नत ॥

नैतत्श्राद्धपर्य्यादेतदपि दैवकार्यविषयमिति तस्य च तन्नोपवासादिदेवकार्यविषयत्वं सामान्यतिथिप्रस्तावे दर्शितम् ।

इति अमावास्यानिर्णयः ।

अथाष्टकाः।

अष्टकाशब्देन मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयापरपक्षाष्टम्यः "हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टम्योऽष्टका" इति शौनकस्मरणात्। केचित्त्वस्मिन्ने तिस्र एवाष्टकाः तिस्रश्चान्वष्टकाः।

तथाच विष्णुः।

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका इति।

अष्टकानामनु पश्चाद्भवन्तीत्यन्वष्टका अष्टकानामुपरितना नवम्य।

कूर्मपुराणे।

अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु।
तिस्रश्चान्वष्टकाः पुण्याः माघी पञ्चदशी तथा॥ इति।

विष्णुधर्मोत्तरे।

भाद्रपदापरपक्षातिक्रान्तौ तथाप्यस्तिस्रोऽष्टकास्त्वेवेति।

अथ पूर्वोक्ताष्टकाचतुष्टयव्यतिरिक्तापि भाद्रपदापरपक्षेऽष्टका तस्याश्चेतिहासपूर्वकमुत्पत्तिः प्रशंसा चोच्यते पद्मपुराणे।

अग्निष्वात्ता इति ख्याता यज्विनो यत्रसंस्थिताः।
अच्छोदा नाम तेषान्तु मानसी कन्यका नदी॥
तमथामावसुनाम पितरं वीक्ष्य सङ्गता।
वने वरार्थिनी मङ्क्षु कुसुमायुधपीडनात्॥
योगं दृष्ट्वा तु तेनाथ व्यभिचारेण भामिनी।
धरान्न स्पृशते पूर्वं पपाताथ भुवस्तले॥
अथो अधोमुखी दीना लज्जिता तपसः क्षयात्।
सापि तं प्रार्थयामास पुनरात्मसमुद्धृतौ॥

विलप्यमाना पितृभिरिदमुक्ता तपस्विनी ।
इदमूचुर्महाभागा प्रसादशुभया गिरा ॥
अष्टाविंशे भाविनी त्वं(१) द्वापरे मत्स्ययोनिजा ।
माता सत्यवती ख्याता व्यासस्य जननी शुभा ॥
व्यतिक्रमात् पितृणान्त्व कष्टकृत्समवाप्स्यसि ।
तस्माद्राज्ञो वसोः कन्या त्वमवश्यं भविष्यसि ॥
अष्टपदाष्टका भूत्वा पितृलोके भविष्यसि ।
आयुरारोग्यदा नित्यं सर्वकामफलप्रदा ॥

मत्स्यवैवर्त-वायुपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि पूजितम् ।
काम्यं नैमित्तिकाजस्रं श्राद्धधर्मविधायिभिः ॥
पुत्रदा धनमूला सुरष्टकास्तिस्र एव च ।
कृष्णपक्षे धनिष्ठादिपूर्वा चैन्द्री उदाहृता ।
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ॥
आद्या पूपैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत् सदा ।
शाकैरन्या तृतीया स्यादेव द्रव्यगतो विधिः ॥
अन्वष्टका पितृणां वै नित्यमेव विधीयते ।
या चान्या तु चतुर्थी स्यात्तास्तु कुर्याद्विशेषतः ॥
तासु श्राद्धं बुधः कुर्य्यं सर्वस्वेनापि नित्यशः ।
परत्रेह च सर्वेषु नित्यमेव सुखी भवेत् ॥

भविता त्वमिति ख० ।

पूत्रकाणां मदोत्कर्षो नास्तिकानामधोगतिः।
पितरः पर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः॥
सर्वे पुरुषमायान्ति निपानमिव धेनवः।
यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाभिरपूजिताः॥
मोघस्तस्य भवेल्लोको लब्धञ्चास्य विनश्यति।
देवांस्तु दायिनो यान्ति तिर्य्यग्गच्छत्यदायिनः॥

अत्र चतुर्थी फाल्गुनकृष्णपक्षाष्टमी "हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णा-मपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति गौतमस्मरणात्। पौषमासकृष्णाष्ट-मीमारभ्येति तिस्रोऽष्टका इत्येतन्मतपरिपक्षे चतुर्थी भाद्रपदमासाप-रपक्षाष्टमी वक्ष्यमाणनिर्दर्शितपद्मपुराणेतिहासानुसारात्। ब्रह्मपुराणे च चतसृष्वष्टकासु क्रमेण देवतानिरूपणे पितृतर्पकद्रव्यनिरूपणे च भाद्रपदापरपक्षाष्टम्या ग्रहणात्।

ऐन्द्राग्नी प्रथमायाश्च शाकैः सन्तर्पयेत् पितॄन्।
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् मांसैः श्राद्धेश तर्पयेत्॥
वैश्वदेव्या तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमम्।
चतसृषु मध्ये शाकैश्च चतुर्थ्यामेव सर्वदा॥ इति।

अत्र शाक-मांसापूपशब्दाः श्राद्धाङ्गस्य सर्वस्यापि भोज्यस्य तत्तद्द्रव्यप्रधानकत्वप्रतिपादनपरा, न तु द्रव्यान्तरनिवृत्तिपराः, यतो विधेरेकविध्यन्तराभावेनैव तावद्वृत्तिन्याय मन्यन्ते किमुत वक्ष्य-न्तरविध्यन्तरगमेनेति। दृष्टं हि शाकप्रधानस्य भोज्यस्य तर्पकत्व न तु केवलशाकस्येति।

आह वशिष्ठः।

आवश्यापराह्णयोश्चान्वष्टकासु पितृभ्यो दद्यात् । अष्टकान्वष्टकास्वपि चावश्यकमेव श्राद्धम् ।

यदाह पितामहः ।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

वायुपुराणे ।

"तिर्यग्गच्छन्त्यदायिन इत्यष्टकाश्राद्धमकुर्वाणस्य तिर्यग्योनिप्राप्तिरूपानिष्टाभिधानाच्च ।

विष्णुना च "अमावास्या तिस्रोऽष्टका तिस्रोऽन्वष्टका माघीप्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्णत्रयोदशी व्रीहि यवपाकौ वा इत्यनुक्रम्योक्तम् ।

एतास्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽप्युक्तं ।

श्राद्धकालममावास्या नित्यः पार्थिवसत्तम ।

पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नृपोत्तम ॥

प्रौष्ठपद्यामतीताया तथा कृष्णत्रयोदशी ।

आग्रहायण्यतिक्रान्तौ कृष्णास्तिस्रोऽष्टकास्तथा ॥

शाकेन प्रथमा कार्य्या मांसेन तदनन्तरम् ।

तृतीया च तथापूपैर्नित्यमेव विजानता ॥

एतानि श्राद्धकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

देवलस्मृतौ ।

मानवः श्राद्धकल्पोऽयं मनुना समुदाहृतः ।

बहुपिण्डाष्टका च स्यादेकपिण्डा तु नाष्टका ॥ इति ।

अत्र बहुपिण्डैकपिण्डशब्दौ पार्व्वणैकोद्दिष्टविधिनिषेधपरौ ।

ब्रह्मपुराणे ।

अष्टकासु च कर्त्तव्यं श्राद्धं नैमित्तिकासु वै ।

अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्व्वन्तदिष्यते ॥ इति ।

अत्र स्मृतिः ।

अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरं तथा ।

अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥ इति ।

शङ्खस्मृतिः ।

अन्वष्टक्यं तथा मातुः श्राद्धं चैव स्मृतेऽहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता स्त्रीषु नान्यत् पृथक् भवेत् ॥ इति ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे चास्मिन् मातृश्राद्धे पृथग्विधिरुक्तः ।

अन्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्य्यं तथैव च ।

अष्टकाविधिना कृत्वा क्रमेणैतासु पञ्चकम् ॥

मातुः राजन् पितामह्या श्राद्धं कार्य्यं यथाविधि ।

तथैव प्रपितामह्या वैश्वदेवपुरःसरम् ॥

पिण्डनिर्व्वपणं कार्य्यं तथैव पितृवन्नृप ।

सुमहत्सु च विशेषु तत्र कर्म्म निबोध मे ॥

प्रादेशमात्रा राजेन्द्र चतुरङ्गुलमायताः ।

तावदेव समुत्सेधाः षट्कर्षूस्तत्र कारयेत् ॥

प्रत्येकं कर्षूमूले तु परिस्तीर्णकुतासनः ।

अग्नीषोमयमानाञ्च यागकृत्वा यथा पुरा ॥

कर्षूद्वितीयमूलेषु पुरुषाणान्तु कारयेत् ।
पिण्डनिर्वपणं प्राज्ञदेकैकस्मिन् यथाविधि ॥
कर्षूणां त्रितयं तत्र चीरान्नाभ्यां प्रपूरयेत् ।
कर्षूत्रितयमूले च स्त्रीणां निर्वपणं भवेत् ॥
दध्ना मांसेन पयसा कर्षूञ्चैव पूरयेत् ।
स्नानोदकविमिश्रेण कार्य्यं मनुजपुङ्गव ।
भवतीभ्यो भवत्वेतदक्षय्यमिति तत् त्यजेत् ॥

इत्यष्टकानिरूपणम् ।

अथ वृद्धिश्राद्धकालनिर्णयः ।

वृद्धिर्नाम पुत्रजन्मादिनिमित्तोपलक्षितः कालः ।

तथाच वृद्धवशिष्ठः ।

पुत्रजन्म-विवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् ।

जाबालिः ।

यज्ञोद्वाह-प्रतिष्ठासु मेखलाबन्ध-मोक्षयोः ।
पुत्रजन्म-वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः ।
पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्धञ्चाभ्युदयात्मकम् ॥

कात्यायनोऽप्याह ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।
पिण्डानोद्वहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् ॥ इति ।

अथ संस्काराः ।

गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म्म नामकरण-निष्क्रमण-अन्नप्राशन-चूडोपनयन-ब्रह्मचर्य्याध्ययन-समावर्त्तन-विवाह गोदानानि, तत्रैतेषु विवाहान्तेषु सुतसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यो दद्यात्। शेषे संस्कार्य्य एवेत्येतद्विस्तरेणोक्तमेवाधिकारिनिरूपणे श्राद्धकल्पे।

विष्णुपुराणे।

कन्या-पुत्त्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मन।
नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके तथा॥
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने।
नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही॥

पुत्रस्याद्ये मुखदर्शने पुत्रजन्मनीत्यर्थः।

ब्रह्मपुराणे।

कर्म्मण्यथाभ्युदयिके माङ्गल्ये चातिशोभने।
जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च।
पितृन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्व्वकम्॥

वशिष्ठः।

पूर्व्वेद्युर्मातृकं श्राद्धं कर्म्माहे पैतृकं तथा।
उत्तरेद्युः प्रकुर्व्वीत मातामहगणस्य तु॥

अस्यानुकल्पमाह।

शङ्खशातातप।

पृथग्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन् पूर्व्ववासरे।
श्राद्धत्रयन्तु कुर्व्वीत वैश्वदेवञ्च तान्त्रिकम्॥

एकस्मिन्नपि दिने क्रियमाणानां कालभेदेनानुष्ठानमाह।

पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।
ततो मातामहानान्तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

एवंविधस्यापि कालभेदस्यासम्भवे त्वाह ।

स एवान्यत्र ।

असामे भिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रये बुधः ।
पूर्वेद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥

बौधायनसूत्रे ।

वैदिकर्माणि प्रयोगात् पूर्वेद्युरेव युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति । "नान्दीमुखा एवमुक्ता भवन्ति, नैकाहेन पित्र्यं दैवं कुर्वन्ति यत्सैकाहा पित्र्यं दैवञ्च कुर्वन्ति प्रजा अस्य प्रमायुका भवन्ति, तस्मात् पूर्वेद्यु पितृभ्य क्रियते यत्पितृभ्य पूर्वेद्यु करोति पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानं प्रतनुते" इति ब्राह्मणं ।

अत्र वक्ष्यमाणषकलश्राद्धकालोद्देशस्थानीये याज्ञवल्क्यवाक्ये वृद्धिग्रहणस्याग्रिमनान्दीमुखश्राद्धकालोपलक्षणपरत्वात् कर्माङ्गश्राद्धकाला अपि गृहीता ।

तानाह पारस्कर ।

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥

निषेककाल षोडशरात्रात्मको भार्य्याया ऋतुकाल । तत्र पुण्यनक्षत्रान्वितदिने गर्भाधानस्य कर्माङ्गं श्राद्धं कार्यम् । सोमग्रहणमाधानाग्निहोत्रादिकर्मणामुपलक्षणार्थम् ।

इति वृद्धिश्राद्धकालनिरूपणम् ।

अथ कृष्णपक्षश्राद्धनिर्णयः।

तत्र वाजसनेयकल्पे कात्यायनः।

अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतोर्द्धं वा चतुर्थ्या यदहः सम्पद्येतेति। अपरपक्षे प्रतिपत्प्रभृत्यमावास्यान्ते कृष्णपक्षे ऊर्द्धं वा चतुर्थ्याः यस्मिन्नहनि श्राद्धसाधनसम्पत्तिः तस्मिन्नहनि श्राद्धं कुर्वीतेति।

गौतमोऽपि।

अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य यथाश्राद्धं सर्वस्मिन् वा द्रव्य-देश-ब्राह्मणसन्निधाने कालनियमः शक्तितः इति। अपरपक्षे एकस्मिन्नहनि श्राद्धमित्येकः पक्षः प्रत्यहमित्यपरः।

'कालनियमः शक्तितः' यथासामर्थ्यं कालव्यवस्थेत्यर्थः। अत्र च नित्यं श्राद्धम्।

तथाच कात्यायनः।

श्राद्धेनापि चापरपक्षमतिक्रामेदिति।

यत्तु मार्कण्डेयपुराणादिषु।

"प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदेत्यादिभिर्वचनैरपरपक्षान्तर्गतासु सर्वास्वपि तिथिषु प्रत्येकं फलसम्बन्धः उक्तो न तेनापरपक्षश्राद्धस्य नित्यता बाध्यते दर्श-पौर्णमासादिवन्नित्यत्व-काम्यत्वयोरुपपत्तेः। यद्यपि चैतदेकस्मिन्नेवाहनि क्रियते तदामावास्याश्राद्धात् पृथगेव कार्य्यम्।

अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्।

इत्यत्र याज्ञवल्क्यवचने अमावास्याया, कृष्णपक्षस्य पृथगुपन्यासात्।

अतो यत्किञ्चिदुक्तम्। "अमावास्याश्राद्धेन सह आपरपक्षिक श्राद्धं विकल्प्यत इति, तदपास्तं। यत्तिथमसारए "अपरपक्षे यद्दह सम्पद्येतामावास्याया विशेषेणेति, तत्रापक्षोऽयुभयपक्षाविरोधीति न विकल्पे प्रमाणमिति स्मृतिचन्द्रिकाकार। केचित्तु विकल्पमेव मन्यन्ते।

आहापस्तम्ब।

मासि मासि कार्यमपरपक्षापराह्न श्रेयास्तथापरपक्षस्य जघन्यान्यहानि इति।

'जघन्यानि' दशम्यादीनि, नैतत्पूर्वेषां नवम्यादीनामन्यतमाश्रेयस्त्वाभिधानार्थं, किन्तु पूर्वेभ्य परेषां श्रेष्ठतमत्वप्रतिपादनार्थं। तदेतच्चतुर्दशीं वर्जयित्वाह मनु।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतरा इति॥

अथ चतुर्दशी नित्य न वर्जनीया किन्तु शस्त्रादिहतव्यतिरिक्तचिदैवत्यश्राद्धे एवेति।

आह याज्ञवल्क्य।

प्रतिपत्प्रभृति ह्येका वर्जयित्वा चतुर्दशीम्।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते॥ इति।

शस्त्रग्रहणमन्येषामपि केषाञ्चिन्मरणकारणानामुपलक्षणार्थमिति वक्ष्यते।

अथ भाद्रपदापरपक्षः ।

अथ यद्यपि "अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेदित्यादिभिर्द्वादशापरपक्षग्राहकैः सामान्यवचनैर्भाद्रपदापरपक्षोऽपि गृहीत एव तथापि तस्य मुख्यतमत्वप्रतिपादनार्थं तदतिक्रमे प्रत्यवायातिशयप्रतिपादनार्थं च स्मृति-पुराणादौ विशेषतस्तस्याभिधानं कृतम् ।

तद्यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरादयनाद्राजन् श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम् ।
चातुर्मास्यं तत्र सुप्ते तु केशवे ॥
प्रौष्ठपदापरपक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।
पञ्चम्यूर्द्धन्तु तत्रापि दशम्यूर्द्धं ततोऽप्यति ।
मघायुक्ता तु तत्रापि श्रेष्ठा राजन् त्रयोदशी ॥ इति ।

उत्तरायणाद्दक्षिणायनं श्राद्धकरणे श्रेष्ठम् । तस्माद्दक्षिणायनादपि तन्मध्यवर्त्युपेन्द्रनिद्रादिनादाषाढ्याः पौर्णमास्याः प्रभृति-मासचतुष्टयं श्रेष्ठम् । तस्मादपि सर्व्वस्मात् प्रौष्ठपदमासापरपक्षः । तत्रापि पञ्चम्या ऊर्द्धं दशदिवसाः । तत्रापि दशम्या ऊर्द्धं पञ्च । तत्रापि मघायुक्ता त्रयोदशीति ।

ब्रह्मपुराणे ।

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।
त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा ।
श्यामाकैस्तु विशेषेण प्रसिद्धैस्तु पितृप्रियैः ॥

अत्र विष्णुधर्मोत्तरपुराणे ।

भाद्रपदसम्बन्धिनि कृष्णपक्षे श्राद्धमित्युक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे तु "अश्वयुक्सम्बन्धिनीति, सोऽयमनयोर्विसंवादः परिह्रियते। तथा हि इह खलु शुक्लपक्षप्रतिपदुपक्रम्य मासनामसवर्त्तिकां पौर्णमासीं मध्यावधीकृत्यामावास्यान्तं चान्द्रमासं दाक्षिणात्याः परिकल्पयन्ति। औत्तरास्तु कृष्णपक्षप्रतिपदुपक्रम्य मासनामप्रवर्त्तकपौर्णमास्यन्तम्। एवञ्च सति दाक्षिणात्यव्यवहारेण भाद्रपदयुक्तायां पौर्णमास्यां भाद्रपदमासस्यार्धपक्षसमाप्तौ तदुत्तरः पक्षः अश्वयुङ्मासमध्ये भवति। एक एवायं पक्षो व्यवहारद्वयेन व्यपदेशद्वयं लभते।

आदित्यपुराणे।

आश्वयुजी यमः प्रेतान् पितॄंश्चाथ यमालयात् ।
विसर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥
क्षुधार्त्ताः कीर्त्तयन्तश्च दुष्कृतञ्च स्वयं कृतम् ।
काङ्क्षन्ति पुत्र-पौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥
तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ।
मध्वाज्य-तिलमिश्रेण तथा शीतेन वारिणा ॥
ग्रासमात्रं परं पात्रं दत्तं यः प्राप्नुयात्ततः ।
भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥
यावत् सन्धारयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ।
श्राद्धन्तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ॥ इति ।

अथ नागरखण्डे पितॄन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

यो वै श्राद्धं नरः कुर्य्यादेकस्मिन्नपि वासरे ।
तस्य संवत्सरं यावत् तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ॥

शाट्यायनिराह ।

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोड़शकस्तु यः ।
कन्यागतान्वितश्चेत् स्यात् स कालः श्राद्धकर्मणि ॥

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

दिव्य-भौमान्तरीक्षाणि स्थावराणि चराणि च ।
पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्याराशिगते रवौ ॥
कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोड़श ।
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥
राजसूयाश्वमेधाभ्यां य इच्छेत् दुर्लभं फलम् ।
अपन्तु शाकमूलाद्यैः पितॄन् कन्यागतेऽर्चयेत् ॥

यद्यपि कन्यागमनं मासमात्रे भवति तथाप्यपरपक्षस्यैव पैतृत्वाद्वचनान्तरसंवादाच्च तत्रैव श्राद्धमित्यनुसन्धेयम् ।

आदित्यपुराणेऽपि ।

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोड़श ।
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

अत्र यद्यपि वचनेषु पक्षस्यैव श्राद्धकालत्वमुक्तं, पक्षश्चायं पञ्चदशतिथ्यात्मकोऽपि कदाचित्तिथिवृद्धौ षोड़शदिनात्मको भवति । तच्चैकदिनहानिमाश्रित् इत्यनेनाभिप्रायेणाच तिथिषोड़शकमित्युक्तं आमावास्योत्तरप्रतिपदमपि वा संग्रहीतुं पूर्वां पौर्णमासीं वा, तस्यां हि नान्दीमुखानां श्राद्धं वक्ष्यते । अत्र पक्षमध्ये यस्मिन् कस्मिंश्चि-

दृश्यहनि कन्यासंक्रमणे सति प्रतिपदादिषोडशाहान्युपादेयानि इत्येवं वेदितव्यं। न तु संक्रमणात् पूर्वाणि हेयानीत्येवम्।

अतएवाह बृहन्मनुः।

मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्व्रजेत्।
स पक्षः सकलः पूर्णः श्राद्धे तत्र विधीयते॥ इति।

अत्र कन्यागतत्वोक्तिः प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनार्था न तु कन्यागतरहितस्यैतत्परित्यागार्था।

आदित्यपुराणे।

यत्नान्तरेऽपि कन्यास्थे रवौ श्राद्धं विधीयते।
कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत्॥

इत्यादित्यपुराणेऽप्येतदेवोक्तम्।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः।
तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा॥ इति।

कार्ष्णाजिनिः।

पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा।
प्राप्नोति पञ्चमे दत्वा श्राद्धं कामांश्च पुष्कलान्॥

एवं भाद्रपदापरपक्षे श्राद्धे कृते विशिष्टफलाप्तिरुक्ता। तदकरणे त्वनिष्टप्राप्तिमाह कार्ष्णाजिनिः।

पितरस्तत्रैव तिष्ठन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत्।
तस्मान्नातिक्रमेद्विद्वान् पञ्चमे पैतृकं विधिम्॥

नागरखण्डे।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे यः श्राद्धं न करिष्यति।

शाकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽक्षय्यफलमुपैष्यति ॥
आसन शयन भोज्यं स्पर्शं सम्भाषणं तथा।
तेन सार्द्धं करिष्यन्ति ये ते पापतमा नराः ॥
भविष्यन्ति न सन्देहः सन्तत्या च विवर्जिताः।
न सुखं धन-धान्यञ्च तेषाम्भावि कदाचन ॥ इति।

ब्रह्मपुराणे।

सूर्य्ये कन्यागते कुर्य्यात् श्राद्धं यो न गृहाश्रमी।
धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिश्वासपीड़या ॥
न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः।
श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥

अथ केनचित्प्रकारेण श्राद्धमन्तरेणोक्तस्य पक्षस्यातिक्रमे तन्निमित्तस्य श्राद्धस्य तदुत्तरदिनेष्ववधिविशेषावच्छिन्नेषु कर्त्तव्यतोच्यते।

यमस्मृतौ।

हंसे वर्षासु कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन्।
पक्षयोरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥

'हंस' सूर्य्यः। 'उभयपक्षयोरन्तर' इति भाद्रपदकृष्णपक्षस्याः परस्तादाश्विनशुक्लपक्षस्याः पूर्व्वमन्तरालकाल इत्यर्थः। अनेनाश्विन-शुक्लपक्षपञ्चमीपर्य्यन्तं श्राद्धमभ्यनुज्ञातं भवति।

ब्रह्मपुराणे।

यावच्च कन्या-तुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः।
तावत् श्राद्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

तथा।

कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।
शून्या प्रेतपुरी सर्वा यावत् वृश्चिकदर्शनम् ॥
ततो वृश्चिकसंप्राप्तौ निराशाः पितरो गताः ।
पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्वा सुदारुणम् ॥

नागरखण्डे ।

न ददाति नरः श्राद्धं पितॄणां चन्द्रसंक्षये ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पितरस्तस्य दूषिता ॥
प्रेतपक्षं प्रतीक्षन्ते गृहवाञ्छासमन्विताः ।
कर्षका जलदं यद्वद्दिवा-मक्रममन्विताः ॥
प्रेतपक्षेऽप्यतिक्रान्ते यावत्कन्यागतो रविः ।
तावत् श्राद्धं प्रवाञ्छन्ति दत्तं स्वैः पितरः सुतैः ॥
ततस्तुलागतेऽप्येके सूर्ये वाञ्छन्ति पार्थिव ।
श्राद्धं स्ववंशजैर्दत्तं क्षुत्पिपासासमाकुलाः ॥
तस्मिन्नपि व्यतिक्रान्ते काले वृश्चिकगे रवौ ।
निराशाः पितरो दीनास्ततो यान्ति निजालयम् ॥
मासद्वयं प्रतीक्षन्ते गृहद्वारसमाश्रिताः ।
वायुभूताः पिपासार्त्ताः क्षुत्क्षामाः पितरो नृणाम् ।
यावत्कन्यागतः सूर्यस्तुलास्थश्च महीपते ॥

सुमन्तुराह ।

कन्याराशौ महाराज यावत्तिष्ठेत् विभावसुः ।
तत्कालकासात् भवेद्देयं वृश्चिकं यावदागतः ॥
येव दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्याच्च यद्दत्तं पितॄणां वै मघासु च ॥

अत्र मघालयो भाद्रपदापरपक्षः।

यत्तु शातकर्णिनोक्तम्।

आकाङ्क्षन्ति स्म पितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः।

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥ इति।

तत्फलातिशयप्रशंसापरं न सर्वथा फलहानिप्रतिपादकम्। एत-च्चापरपक्षश्राद्धं मलमासे न कर्त्तव्यम् इति मलमासनिर्णये निरू-पितम्। अत्र चेदं विचार्यते। किमयमपरपक्षिकस्य एकस्यैव श्राद्धस्यावृत्तस्य प्रयोगः, किं वा भिन्नानां श्राद्धानां एते प्रयोगा-इति, उक्तं पक्षद्वयमपीति। अत्र केचित्तावदाहुः। एकस्यैव श्राद्धस्यायं प्रयोगः यदाह व्याघ्रः।

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः।

कन्यागतान्वितश्चेत् स्यात् कालः स श्राद्धकर्मणि ॥

अत्र षष्ठ्याद्युक्तेषु समुच्चय इति न्यायात् तिथीनां श्राद्धे समुच्च-योऽवगम्यते। न चानावृत्ते श्राद्धे तदुपपद्यत इति, तदेव श्राद्धमा-वर्त्तते। तेन सोमयागे विहिताङ्गसमष्टिर्यमाहुत्तिरभ्युपगता यथा एवमिहापीति। "अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतोर्द्धं वा चतुर्थ्या यदहः सम्पद्येतेति याज्ञवल्क्यसूत्रकात्यायनवचनात्पक्षस्याङ्गत्वमवगम्यते, पक्षश्च पञ्चदशतिथ्यात्मकः, एवं समुच्चय एव।

तथा गौतमोऽपि।

अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य यथा श्राद्धं सर्वस्मिन् वा द्रव्य-देश-ब्राह्मणसम्भवे कालनियमः शक्तित इति।

अत्र चापरपक्षपञ्चमीप्रभृतिपञ्चामावास्यानां विकल्पः प्रतीयते । तेनामावास्यावदेकस्मिन्नेव श्राद्धे समग्रः कृष्णपक्षोऽप्यङ्गमेव । ततश्च तन्निष्ठाङ्गसमावृत्तिरेव युक्ता ।

> अयपयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।
>
> त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचने द्वितीयाश्रवणादत्यन्तसंयोगावगमादेकमेव श्राद्धमावर्त्तनीयमिति प्रतीयते । नन्वेवं सति "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यायाञ्च्युतो भवति" इत्यत्रापेकस्मिन्नेव यागे कालसमुच्चयः स्यात् ततश्च षड्भागप्रविष्टिस्तत्त्वविदां व्याहन्येत । उच्यते । तथापि समुच्चय एव पक्षाब्दश्रवणात्, न त्वाग्नेयद्वयं, षड्भागप्रविष्टिस्त्वाद्यभिप्रायेणेति । न तु इत्ति वार्त्तिक-निबन्धकृद्भिरेवं केश्चिदुक्तं, तेनैक एवायं प्रयोग इति ।

अन्ये त्वाहुः । भिन्नानां श्राद्धानामेते प्रयोगाः श्राद्धभेदात् ।

> अन्ते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्व्रजेत् ।
>
> स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रति ॥ इति ।

अत्र च सङ्ख्या कर्मभेदः प्रतीयते । न चैवं "एकादश प्रयाजान् यजतीतिवदभ्यासाश्रया, तत्र प्रकृतौ सङ्ख्यान्तरश्रवणदेवमाश्रितम्, न त्वत्राप्युदाहृतवाक्यैरेकत्वावगमादभ्यासाश्रया भविष्यति । भवेदेवं यदि तान्युत्पत्तिवाक्यानि इह चोत्पन्ने कर्मणि गुणविधायकं भवेत्, न त्वेतदस्ति, अनेकगुणश्रवणेनोत्पत्तिवाक्यत्वावगमात् । अतएव "प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदेत्यादिभिर्वचनैरपरपक्षान्तर्गतासु सर्वास्वपि तिथिषु प्रत्येकं फलसम्बन्ध उक्त । तेन भिन्नानां श्राद्धा-

नामैते प्रयोगा इति। वयं तु ब्रूमः। उदाहृतानन्यथासिद्धद्विविध-वाक्यदर्शनात् पक्षद्वयमपि युक्तमिति। तेन प्रयोगैक्यपक्षे समाप्ति-दिन एव दक्षिणा देया प्रयोगाङ्गत्वाद्दक्षिणायाः, प्रयोगभेदे तु प्रतिदिनमेवेति।

अथ त्रयोदशीश्राद्धनिर्णयः।

मनुस्मृतौ।

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् तु त्रयोदशीम्।
तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च॥

यमस्मृतौ।

गाथाश्च पितृभिर्गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः।
अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम्॥
पायसं मधु-सर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च।
आजेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च॥

अत्र पितृगाथा भवतीत्युक्त्वाह विष्णुः।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः।
प्रावृट्काले सिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः॥
मधूत्तरेण यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत्।
कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च॥

तत्र पैठीनसिराह।

छागेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च।
पुत्रो वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात्त्रयोदशीम्॥

जायते किमसौ कश्चिद्धार्मिको वंशवर्द्धनः ॥

महाभारते ।

अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणामुखः ॥

शङ्ख-लिखित-यमास्त्वाहुः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
जातं पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पलं शकुना इव ॥
मधु-मांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा ।
एष दास्यति नः श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ।
तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ॥
प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।
प्राप्य श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं मधुना पायसेन वा ॥

प्रशस्ततरा चैषा तिथिर्भाद्रपदकृष्णपक्षस्थेभ्यः तिथ्यन्तरेभ्यः ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

यो वा संवर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ।
श्राद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।
त्रयोदश्यां विशेषेण वर्षासु च मघासु च ॥
नातःपरतरः कालः श्राद्धेष्वन्यत्र विद्यते ।
यद्दत्त्वात्र पितरो गच्छन्त्यमृतमक्षयम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

उत्तरादयनाद्राजन् श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम् ।
चातुर्मास्य तु तत्रापि प्रसुप्ते केशवेऽधिकम् ॥
प्रोष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।
पञ्चपूर्वञ्च तत्रापि दशपूर्वं ततोऽप्यति ।
मघायुक्ता च तत्रापि प्रशस्ता राजन् त्रयोदशी ॥ इति ।

अत्र 'पञ्चपूर्वं' पञ्चमीमारभ्य, 'दशपूर्वं' दशमीमारभ्येत्यर्थः ।
आवश्यकश्राद्धकाः ।

उक्तं हि विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्राद्धकालममावास्या नित्यं पार्थिवसत्तम ।
पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नृपोत्तम ॥
प्रोष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ।
अष्टकान्वष्टकाश्चिस्तथैव च नृपोत्तम ॥
एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

विष्णुः ।

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका माघी-प्रोष्ठपद्यूर्द्ध कृष्णा त्रयोदशीत्युपन्यस्य एतांस्तु श्राद्धकालान्नित्यमुमेव प्रोक्तमुक्तवान् ।

अथाच निषेधवचनानि ।

ज्योतिर्बृहस्पतिः ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां श्राद्धं यः कुरुते नरः ।
पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

षट्त्रिंशन्मते ।

अष्टमी चतुर्दशीश्राद्धं न कुर्य्यात्पुत्रवानपि ।
उपवासश्च संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः ।

वामनपुराणे ।

त्रयोदश्यान्तु वै श्राद्धं न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही ।
नेच्छन्तेऽप्युपवासन्च केचिदिच्छन्ति नैव च ॥

आपस्तम्बः ।

त्रयोदश्यां बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्तीति ।

कात्यायनस्तु ।

युवामस्तु वियन्ते इति ।

स्कान्दे नागरखण्डे ।

यो वाञ्छति नरो मुक्तिं पितृभिः सह भारत ।
स्वस्थानस्य स्वस्य श्राद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ।
सन्तानयुक्तो यः कुर्यात् तस्य वंशक्षयो भवेत् ॥

आनर्त्त उवाच ।

त्रयोदश्यां कृते श्राद्धे कस्माद्वंशक्षयो भवेत् ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ।

भर्तृयज्ञ उवाच ।

आसीद्द्वापरान्ते कल्पे पूर्वं पार्थिवसत्तम ।
सितार्थो नाम माद्धान्ते दशांशीय पितृभक्तिमान् ॥
मधुना कालशाकेन खड्गमांसेन केवलम् ।
स हि श्राद्धं त्रयोदश्यां कुरुते पायसेन च ॥

कदाचिद्ब्राह्मणैर्भूयः संपृष्टः कौतुकान्वितैः ।
अन्येषु विद्यमानेषु विविधेषु कुतो नृप ॥
अस्वादु खड्गमांसं नः कालशाकं प्रयच्छति ।
अक्षय्याख्येयमित्याहुः श्राद्धे दत्तं हविर्द्विजैः ॥
इति नह्युच्यतेऽस्माभिस्तद्दाने कारणं वद ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्राह्मणानां नृपोऽब्रवीत् ॥
अवाच्यमपि वक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः ।
अहमासं पुरा विप्रो लुब्धकः पितृभक्तिमान् ॥
भ्रमन् कदाचिदायातोऽहमग्निवेश्याश्रमं गिरि ।
स शिष्यानादिशन् विप्रो दूरस्थेन मया श्रुतः ॥

अग्निवेश्य उवाच ।

उच्चे पैत्र्ये यदा चन्द्रो हंसश्चैव करे स्थितः ।
याम्योदग्यान्तु सा छाया विज्ञेया कुञ्जराह्वया ॥
श्राद्धेष्वतिप्रशस्ता सा पितॄणां तृप्तिकारिणी ।
तस्मात् श्राद्धसम्भाराः संस्क्रियन्तामतः शुभाः ॥

'पैत्र्यर्क्षं' मघा । 'हंसः' सूर्यः । 'करः' हस्तः ।

मिताश्व उवाच ।

इति तस्य मुनेर्वाक्यमाकर्ण्याहमचिन्तयम् ।
अहञ्चापि करिष्यामि प्रातः श्राद्धक्रियामिति ॥
ततः प्रभाते श्राद्धीयद्रव्यार्थं पर्यटन् वने ।
खड्गमांसं कालशाकं मधु च आप्तवानहम् ॥
यथोपपन्नैर्द्रव्यैस्तैस्तयोदग्यां समाश्रितः ।

निजान् पितॄन् समुद्दिश्य स्वजातीयानभोजयम् ॥
श्राद्धेन तादृशेनापि पितरो द्वादशाब्दिकीम् ।
तृप्तिमापुरहञ्चापि नृपो जातिस्मरोऽभवम् ॥
अतो मघात्रयोदश्यामेतेरेव हि साधनैः ।
करोमि श्रद्धया श्राद्धं तत्प्रभावमनुस्मरन् ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ये चान्ये च जना भुवि ।
अन्वपश्यन् त्रयोदश्यां श्राद्धकर्त्तॄन् सुधान्विताः ॥
ईर्ष्यांशवशतस्तेषु वसु-रुद्रादयः सुराः ।
समस्यस्य त्रयोदश्यां श्राद्धं कर्त्तुमुदान्विताः ।
प्रापुर्य परमां सिद्धिं सङ्घं तस्याः सुरोत्तमैः ॥
अद्यप्रभृति यः श्राद्धं त्रयोदश्यां करिष्यति ।
कन्यागते सहस्रांशौ तस्य श्राद्धस्य सङ्क्षयः ॥
इति शापेन देवानां निर्द्दिष्टेयं महातिथिः ।
ततः प्रभृति नैतस्यां क्रियते श्राद्धमुत्तमम् ॥
यः प्रमादाच्च कुरुते तस्य श्राद्धस्य सङ्क्षयः ।
एतत्त्रयोदशीश्राद्धं वंशोच्छेदस्य कारणम् ॥
अतः श्राद्धं विना देयं तद्दिने मधुपायसम् ।
खड्गमांसं कालशाकं मांसं वार्ध्रीणसस्य च ॥
'वार्ध्रीणसः' हृद्गच्छागः ।
तस्याभावेऽपि दातव्यं चीरोदनमनुत्तमम् ।
तस्मिन्नहनि विप्रेभ्यः पितॄणां तुष्टये नृप ।
तस्याभावेऽपि दातव्यं जलं तिलविमिश्रितम् ॥ इति ।

अत्र केचिदाहुः। त्रयोदशीश्राद्धनिषेधवाक्यानामप्रामाण्यमेव "यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रम्" इत्यादिमनुवचनविरोधात्। मनुस्मृतिर्हि स्वाध्यायवत्प्रसिद्धतरत्वात् बहुभिः सम्प्रदायेन पठ्यमानत्वाच्चापभ्रष्ट-पाठाशङ्काभावान्मूलान्तराच्च क्षुद्रतरेभ्यो नाममात्रेणाप्यप्रसिद्धेभ्यः केन-चिद्व्यवसानेभ्योऽनवस्थितपाठेभ्यः अनारचितभाष्यादिमूलेभ्यः स्व-विरोधे प्रत्यक्षश्रुतिवद्बलीयसीति।

अतएव बृहस्पतिः।

> वेदार्थप्रतिबद्धत्वात् प्रामाण्यं तु मनोः स्मृतं।
> मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते॥ इति।

मनुरप्याह।

> यः कश्चित् कस्यचित् धर्मो मनुना परिकीर्त्तितः।
> स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः॥ इति।

उच्यते। यत्तावदुक्तं मनुस्मृतेः श्रुतितुल्यत्वेन विरुद्धस्मृत्यन्तरेभ्यो बलीयस्त्वमिति तत्कल्पनामात्रं। बृहस्पतिवचनन्तु मन्वर्थविपरीतानां बुद्धादिस्मृतीनामप्रामाण्यमाह, न तु शिष्टत्रैवर्णिकपरिगृहीतकात्या-यनादिस्मृतीनां वेदार्थप्रतिबद्धत्वादित्यस्य प्रामाण्यहेतोस्तास्वपि विद्यमानत्वात्। अतो मनुशब्देनात्र वेदार्थस्मर्त्तारः कात्यायनादयो-प्युपलक्ष्यन्ते। अथवा मनुज्ञाने इति धातुपाठात् वेदार्थज्ञानवान्मु-निर्मनुरुच्यते। तस्मान्मनुस्मृतिविरोधेऽपि कात्यायनादिस्मृतीनां नाप्रामाण्यं भवितुमर्हति।

अन्ये त्वाहुः। कस्यचिदपि श्राद्धस्य निषेधानुपपत्तेर्निषेधवाक्या-नामप्रामाण्यमिति। तथाहि न तावन्नित्यस्य श्राद्धस्य निषेधोऽयं।

अत आह मनुः ।

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥

दक्षोऽप्याह ।

अजाता चाप्यजाता च अदत्त्वा च समश्नुते ।
देवादीनामृणीभूत्वा नरकं च व्रजत्यधः ॥ इति ।

पण्डितपरितोषे तु "नरकं च व्रजत्यधः" इति चतुर्थः पादः पठितः ।
मार्कण्डेयपुराणे ।

तस्मात्पुत्रेण तुष्टेन देवर्षि-पितृ देवताः ।
भूतानि चातुर्दिवसं पोष्याणि स्वतनुर्यथा ॥

तथा "अहरहः स्वधाकुर्यादोदपात्रात्तथैव च पितृयज्ञं समाप्नोतीत्येवमेतैर्वचनैर्नित्यस्य श्राद्धस्याहरहर्विधानादकरणे चाधोगमनाभिधानात् त्रयोदश्यां तदनुष्ठानं न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति । नापि नैमित्तिकस्य निषेधः । न तावन्मृताहनिमित्तकस्य ।

यत आह याज्ञवल्क्यः ।

मृताहनि [illegible] दातव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।
प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ इति ।

कात्यायनोऽप्याह ।

ततः संवत्सरे प्रेतायाद्य दद्याद्यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति ।

श्राद्धानां चैव सर्वेषां श्रेष्ठं सांवत्सरं स्मृतम् ।
तत्प्रयत्नेन वै कुर्यादकुर्वन्नरकं भवेत् ॥

एवमन्यास्वपि स्मृतिषु च पुराणेषु च मृताहादिविहितस्य

मृताहादिष्वपेक्षितत्वात्तदनुष्ठानं न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति। नापि वृद्ध्यादिनैमित्तिकस्य।

अकृत्वा मातृयागन्तु वैदिकं यः समाचरेत्।
तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः॥
वृद्धिश्राद्धन्तु कर्त्तव्यं जातकर्मादिकेषु वै।
तत्र युग्मान् द्विजानाशु मातृपूर्वांश्च मातृवत्॥ इति।
पुत्रजन्मनि कर्त्तव्यं जातकर्मंचमं नरैः॥

इत्यादिभिर्वाक्यैः पुत्रजन्मादिकालेषु जातकर्मवदावश्यकत्वेन विहितत्वात्तदनुष्ठानमिति न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति। नापि चयोदशीनिमित्तकस्य पार्वणस्यैव। यतः।

नेच्छेत्त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवान् यः सुतायुषे।
एकैकस्य न कुर्य्याच्च पार्वणन्तु समाचरेत्॥

इति तस्याप्यावश्यकत्वेन विधानात्। एकस्यैव वर्गस्य कुर्य्यात् पार्वणन्तु समाचरेत् पितृवर्गस्य मातामहवर्गस्य चैवं वर्गद्वयस्य तु कुर्य्यादित्यर्थः। न चैकवर्गाय दीयमानस्य श्राद्धस्य निषेधः, तथाविधस्य तन्निमित्तकस्य श्राद्धस्य प्राप्तेरभावात्।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्।

इति धौमवचनेन वर्गद्वयस्यैव श्राद्धविधिदर्शनात्। नापि काम्यस्य, तस्यापि चयोदशीश्रवणेनैव विहितत्वात्। तदेवं विषयासम्भवात् प्रतिषेधवाक्यानामप्रामाण्यमिति। उच्यते। नित्यनैमित्तिकस्य कदाचित् प्रतिषेधो भवति यथा सूतकादौ। विशेषविहितस्यापि चयोदशीनिमित्तकस्य विशेषवचनेन तस्यावविशेषेण

प्रतिषेधः सम्भवति । यथा "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र ग्रहणप्रतिषेधः । चयोदशीश्राद्धस्य च नित्यत्वात्कथञ्चिदनुष्ठानप्राप्तौ सत्यामपि धौम्यस्मृतौ व्यामोहादेकवर्गीयश्राद्धस्यानुष्ठाने प्रवृत्ते प्रतिषेधसम्भवात् । तस्मादविषयासम्भवात् प्रतिषेधवाक्यानां प्रामाण्यं समम् । तस्मादत्र व्यवस्था वक्तव्या ।

तत्र तावच्छूलधरः ।

मघात्रयोदशीश्राद्धविधिवाक्यानि　वर्गद्वयोद्देशेनानुष्ठीयमानं श्राद्धमाश्रयन्ते निषेधस्त्वेकवर्गोद्देशेनानुष्ठीयमानम् ।

अतएव कार्ष्णाजिनिः ।

श्राद्धं नैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

न प्रमाते पयो यस्य पुत्रा पिबन्ति तस्य ते ॥ इति ।

एकवर्गस्य पितादिमात्रस्य नोपक्रमेत् किन्तु मातामहादिसहितस्य कुर्य्यात् यथा पुरुषाणां श्राद्धकरणे न त्रयोदशीप्रतिषेधदोष इत्यर्थः ।

अन्ये त्वाहुः । सन्ति प्रमीतानां पितृभावङ्गतानां वर्गाः पितृवर्गो मातृवर्गो मातुलवर्गं इत्येवमादयः । अथवा पितृपक्षीयाणां सपिण्डानां वर्गो मातृपक्षीयाणां सपिण्डानाञ्च वर्ग इत्येवं वर्गद्वयम् । एषां वर्गाणां मध्ये कस्यचिदेकस्यैव वर्गस्य सर्वेषां वर्गाणां श्राद्धे लब्धाधिकारेण पुरुषेण दिनान्तरे कस्यचिद्वर्गस्य श्राद्धं कृतं करिष्यते च कस्यचिदित्येवमादि किञ्चित्कारणमनुसन्धाय मघात्रयोदश्यां न कर्त्तव्यं किन्तु सर्वेषां वर्गाणां कर्त्तव्यम् । यतो मघात्रयोदश्यां पितृतृप्तिकारणत्वमुक्तं तत्पितॄणां मध्ये केषुचित्कृतमात्

सर्व्वेषां पितॄणां मधुमिश्रपायसादिद्रव्येण दीयमानस्य श्राद्धस्यापेक्षितत्वात् येभ्य एव न दीयते त एव कुपिताः श्राद्धकर्त्तुः प्रजां नाशयन्तीति वर्गद्वयस्य विषयत्वेन सङ्कोचश्रुतिः प्रामाणिकी। तदेव निषेधवाक्यानामेकस्यैव वर्गस्य क्रियमाणं श्राद्धं विषय इति सिद्धम्। अन्ये त्वाहुः पुत्रवतापि मघादिना क्रियमाणं त्रयोदशीश्राद्धं विषय इति। यथाह ज्योतिर्बृहस्पतिः।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः।
पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम्॥

षट्त्रिंशन्मते।

कृष्णे त्रयोदशीश्राद्धं न कुर्य्यात्पुत्रवानपि।
उपवासं च सङ्क्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः॥

स्मरन्ति च।

त्रयोदश्यान्तु वै श्राद्धं न कुर्य्यात्पुत्रवान् गृही।
नेच्छति चोपवासञ्च कश्चिदप्ययनद्वये॥

आपस्तम्ब

त्रयोदश्यां बहुपुत्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्तीति।

कात्यायनश्चाह।

युवानस्तत्र म्रियन्ते इति।

गोविन्दराजस्तु पुत्रमरणफलमेव दोषेण त्रयोदशीश्राद्धनिरस्ति मन्यते। स चेत्थमाह, नियोगिफलादस्य फलस्य काम्यमानमेवैतद्भवति, न त्वेवमेव। तदुक्तम्।

काम्यमानं फलं प्राप्य नानिष्टोऽपद्भविष्यति। इति।

तस्मात् क्रियमाणेऽपि श्राद्धे न पुत्रमरणरूपमकाम्यमानं कर्मफलं भविष्यति, इति रुद्रेण पुत्रवतापि कार्य्यं त्रयोदशीश्राद्धमिति। तदयुक्तम् ।

त्रयोदश्यान्तु वै श्राद्धं न कुर्य्यात्पुत्रवान् गृही ।

इत्यादि निषेधवाक्येऽपेक्षितानर्थरूपफलविशेषप्रापकं "पन्नगं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितमित्यादिवाक्यैः क्रियते न पुनः कस्यचिन्मरणे अभिचाररूपं त्रयोदशीश्राद्धं विधीयते, निषिध्यमानक्रियाफलत्वानर्थरूपतया कश्चिदिच्छति। न च सकृदुच्चरितं वाक्यं कश्चित्पुरुषं प्रतीष्टार्थत्वेन कश्चिच्च प्रत्यनर्थत्वेन पुत्रमरणं बोधयितुं शक्तं, वाक्यभेदप्रसङ्गात्। पण्डितपरितोषकारस्त्वेवं गोविन्दराजमतं प्रतिषिद्धवेव। न तावदत्र स्वर्गकामो यजेतेतिवत् कामपदं श्रूयते। न चाभिचरन् यजेतेतिवत् फलसम्बन्धबोधकं वचनमस्ति। न च विश्वजिद्वाचिवत्तवदध्याहार-विपरिणामौ सम्भवतः, अन्यथानुपपत्तेः।

प्रथायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

इत्यादिश्रुतीनां वर्त्तमानापदेशन्यायेन पर्वश्राद्धनिषेधभूतानां निन्दार्थवादतयोपपत्तेश्च कुतोऽत्र फलपदप्राप्तिर्दूरे च काम्यमानता। तदाह ।

न ह्येवं काम्यशब्देन विना युक्ता फलश्रुतिः।
वर्त्तमानापदिष्टेन करणत्वं न गम्यते ॥

इति। तस्मात् ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः ।
पन्नगं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

इत्यादिश्रुतीनामर्थवादतयोपपत्तिः, यथा "बर्हिषि रजतं न देय-मिति श्रुतेः "पुरा चास्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवति यो बर्हिषि रजतं ददातीति। किञ्चैवंवादिना 'नेच्छेत्त्रयोदशीश्राद्धं पुत्त्रवान् यः सुतायुषे। एकस्यैव न कुर्य्यात् स पार्वणन्तु समाचरेदिति कथं समर्थनीयम्। तस्मा-दविचारितमनोहरे गोविन्दराजव्याख्याने नातीवादरः करणीयः।

यत्तु कैश्चिदुक्तं मघात्रयोदश्यां श्राद्धाचरणस्य धर्म्मरूपत्वात् तदनुष्ठाने पुत्त्रमरणाद्यनिष्टं फलं भवतीति न युक्तमिति। तथा तृप्ताः सन्तः पितरोऽभिष्टं फलं प्रयच्छन्तीत्यपि न युक्तमिति। तत्र वक्तव्यं। यतः शास्त्रबोधितोऽर्थो न युक्तिमात्रेण निवर्त्तयितुं शक्यते शास्त्रैकगम्यत्वाद्धर्म-युक्त्यविषयत्वात्।

यत्तु महाभारते दानधर्म्मेषु।

ज्ञातीनान्तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्व्वन् श्राद्धं त्रयोदशीम्।
नावश्यन्तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे॥

इति पुत्त्रमरणरूपस्य दोषस्यापस्तावाद्युक्तस्य निराकरणं कृतं, त-दपि नात्यन्तमुक्तं। नावश्यमित्यभिधाने दोषस्य पाक्षिकत्वाभ्यनुज्ञानात्।

यत्त्ववश्यं न म्रियन्त एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारस्य व्याख्यानं तदयुक्तम्। उदाहृतवाक्यविरोधात्। तस्मात् पुत्त्रवता गृहिणा त्रयोदशीश्राद्धं न कर्त्तव्यमिति। तदयुक्तं। पुत्त्रवतोऽपि गृहिणो-ऽनेकवर्गश्राद्धानुष्ठाने दोषाभावस्य पूर्व्ववाक्यावगतत्वात्।

केचित्तु तत्पायसादिद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्येण श्राद्धाचरणं निषिद्ध-मित्येवंविधं विषयमाहुः। तदयुक्तं। पायसादिद्रव्येणापि श्राद्धकरणे नागरखण्डे दोषस्योक्तत्वात्। पुत्त्रवतोऽपि गृहिणोऽनेकवर्गश्राद्धा-

नुष्ठाने दोषाभावस्य पूर्ववाक्यावगतत्वात्। हरिहरस्तत्रैव दूषणमु-क्तवान्। अयुक्तमेतत् अपदार्थवाक्यापत्तेः। पुत्री श्रष्टो श्राद्धं न कुर्य्यादित्येते पदार्थाः पायसव्यतिरिक्तद्रव्येण श्राद्धं न कर्त्तव्यमिति च वाक्यार्थ इति।

त्रयोदशी व्यवस्थामाह। भाद्रपदापरपक्षान्तर्गतमघान्वित-त्रयोदश्यां नित्य महाफलस्य श्राद्धं। तदर्थमेव च पितॄणां पौरा-णिकीगाथास्तु उत्तमार्थेन महता प्रबन्धेन श्रूयते। अत त्रयोदशी-श्राद्धसम्बन्धीनि निषेधवाक्यानि सामान्यशास्त्ररूपत्वाद्भाद्रपदापरपक्ष-त्रयोदशीं परित्यज्य शेषास्वेकादशसु त्रयोदशीषु कृतार्थत्वमवगन्तव्य-मिति। एतत्तु विशेषतो भाद्रपदापरपक्षत्रयोदश्यामेव श्राद्धनिषे-धस्य नागरखण्डेतिहासे स्पष्टमेव दर्शितत्वात् अनतिशयनीयम्। तदेव निषेधवाक्य एकस्यैव वर्गस्य क्रियमाणश्राद्धविषयमिति सिद्धं।

तथाच वचनान्तरम्।

नेच्छेत्त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवान् च सुतायुषे।
एकस्यैव न कुर्य्यात्तु पार्वणन्तु समाचरेत्॥

अत केचिदाहुः किमत्र निषेधं यद्यपि स्वजन न देयमितिवत्, उतोक्तानुवाद गिरा गिरेति ब्रूयादितिवत्। पूर्वस्मिन् कल्पे अभागिप्रतिषेधः, न खलु पार्वणं कुर्य्यादित्युक्ते कथमप्येकवर्गमात्रमि-रस्ति। पर्वणि अमावास्याया क्रियमाणत्वात् पार्वणम्। तच च त्रिपौरुषेयत्वविधिः।

यदाह याज्ञवल्क्यः।

द्वौ दैवे प्राक् त्रय पित्र्ये एकैकमुभयत्र वा।

भिन्नगोचराणां दौहित्रादीनामनपत्यमातामहत्रयाद्याद्दिश्राद्धमेको-द्दिष्टमेवेत्यर्थः । तेन दर्शवदित्यतिदेशप्राप्ते षड्‌दैवत्ये त्रिपौरुष-मिति पुनरभिधानात् पितृत्रयाद्दे पितामहादीनां परिसङ्ख्या भवति। ननु यत्त्रिपुरुषं गदौरसस्येति त्रिपौरुषोद्देशेनौरसस्य नि-यमाभिलस्येवषोद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् न मातामहादि-परिसङ्ख्या ।

नैवम्। घयाहनि चिदेवत्यश्राद्धप्राप्त्यभावात्। "दर्शवत्त्वत्र्योद्देश-" इति वचनात् सपिण्डीकरणोत्तरकालं क्षताहेऽपि सामान्येन निर्देश-त्यप्राप्तिरिति चेत्, एवं तर्ह्यनेनैव मातामहादीनां परिसङ्ख्या भवि-ष्यति । किञ्चौरसस्य त्रिपौरुषमिति अथ त्रिपुरुषत्वाविवक्षितत्वे वाक्यमेवानर्थकं स्यात् । न हि त्रिपौरुषमत्रिपौरुषस्य श्राद्धमस्ति येन त्रिपौरुषमौरसस्य अत्रिपौरुषमन्येषामित्येवं व्यवस्थानात्सार्थकं वाक्यं भवेत् । एकवर्गीयसकलविहितश्राद्धनिषेध एवायं भवत्विति चेत् । न । व्यामोहादेकवर्गीयश्राद्धप्राप्तेरपि प्रागभिहितत्वात् तथापि निषेधप्रतिपत्तेर्दुर्निवारकत्वात् । अस्तु उभयथापि निषेधप्रवृत्ति-रिति चेत् । न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात् विधिप्राप्तप्रतिषेधे शास्त्रा-न्तरबाधसापेक्षत्वात् व्यामोहप्राप्तप्रतिषेधे च तन्निरपेक्षत्वात् । वैष-म्यपरिहारार्थं विधिप्राप्तस्यैव निषेधोऽस्त्विति चेत्, शास्त्रबाधं विना निषेधप्रभवे महाधर्म्यानुपपत्तेः । तेन यथा रागप्राप्तलाभे विधि-स्पृष्टे निषेधो न प्रवर्त्तते एवं व्यामोहप्राप्तलाभेऽपीति न किञ्चिद-नुपपन्नं। "पितरो यत्र पूज्यन्ते" इति धौम्यवचनेनैव चयोदश्यामप्ये-कवर्गश्राद्धनिषेधसिद्धिः, विशेषनिषेधोऽयं दोषविशेषप्रदर्शनार्थः ।

स च दोषविशेषः "श्राद्धं नैवैकवर्गस्येति कार्ष्णाजिनिवचनेन दर्शितः ।

यत्तु पुत्त्रमरणे इत्यकारप्रश्लेषेण व्याख्यानं कृतं तदयुक्तं । उदाहृतनागरखण्डेऽपि इतिहास-कात्यायनादिवचनविरोधात् । यत्तु स्त्रियश्च इत्यशेषकार्यत्वेन व्याख्यानं तदपि लक्षणाप्रसङ्गादयुक्तं । यत्तु त्रयोदश्यां बहुपुत्रादिफलश्रवणं तदनेकवर्गश्राद्धविषयं यथोक्तम् निषेधे सति पार्वणस्याप्राप्तेरनुपपत्तेर्निषेधो विधिश्चेति द्वयमभ्युपगन्तव्यं, नैकसम्भवे तद्युक्तमिति, तदप्ययुक्तं । विधिनिषेधयोरुभयोरपि प्रतीतेर्बाधकाभावात् । एकवर्गश्राद्धनिषेधेन बहुवर्गस्य वृद्धिश्राद्धस्य प्राप्तेस्तद्बाधनार्थं "पार्वणन्तु समाचरेदिति विधिरभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा भवत्पक्षेऽप्यस्यैव वैयर्थ्यं स्यात् । स्यादेतत् एवं सति क्षयाहश्राद्धमपि व्यावर्त्तेत तस्य पाद्‌पौरुषत्वाभावात् । अथोच्यते पाद्‌पौरुषत्वाभावेऽपि पार्वणविधिना क्रियमाणत्वात् पार्वणं । तर्हि वृद्धिश्राद्धमपि न व्यावर्त्तेत तस्यापि पार्वणविधिनानुष्ठीयमानत्वात् । उच्यते । त्रयोदश्यां क्रियमाणस्य मुख्यपार्वणविधिना क्रियमाणस्य मुख्यपार्वणत्वाभावात् पार्वणसदृशं पार्वणमित्यभ्युपगन्तव्यं । क्षयाहश्राद्धस्य सदृशं वृद्धिश्राद्धन्तु न तथेति तदेव व्यावर्त्तेत न क्षयाहश्राद्धमिति केचित् । तदयुक्तं । पाद्‌पौरुषस्य श्राद्धस्यातिसुसदृशस्य लाभे क्षयाहादिश्राद्धस्याप्यावृत्तेरपि युक्तत्वात् । एतेनैव सिद्धं एकवर्गश्राद्धं सर्वमपि न कर्त्तव्यमित्यपरे । तदप्ययुक्तं । निषेधो हि व्यासोक्तप्राप्तश्राद्धविषय इत्युक्तं । तेन तत्पर्यालोचनया तावत्सपिण्डनक्षयाहश्राद्धादि न व्यावर्त्तते । नापि "पार्वणन्तु समाचरेत् इत्यस्मादङ्ग-

भरण्यादिषु । किन्तु याज्ञवल्क्येन ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदशीश्राद्धफलमुक्तं न तु ज्येष्ठपुत्त्रमरणम् ।

वृद्धमनुराह ।

द्वादश्यां मूर्त्तिमन्तः त्रयोदश्यां बहुप्रजः ।
आयुष्मन्तो प्रजाश्चैव धन यश्चस्तु विन्दति ॥

तथाच मघात्रयोदशीश्राद्धं विधायाहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

प्रजां पुष्टिं यशः स्वर्गमारोग्यं धृतिमेव च ।
नृणां श्राद्धे तथा प्रीता प्रयच्छन्ति च पितामहाः ॥
ज्ञातीनाञ्च भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशीम् ।
नावश्यञ्च युवानोऽस्य प्रमियन्ते नरा गृहे ॥ इति ।

तदेतदयुक्तम् । तथाहि मघ यत्तावदुक्त मेकवर्गश्राद्धं सपिण्ड-नमन्तरेण क्वचिद्विहितमस्तीति । तदयुक्तं । त्र्यष्टकाश्राद्धस्यैक-वर्गीयस्य विधानात् ।

यत आह वृद्धहारीतः ।

याज्ञवल्क्येन कालस्तु अमावास्यादिनोदितः ।
अविशेषेण पित्र्यस्य तथा मातामहस्य च ॥
युगपच्च स विज्ञेयो वचनाद्व्यस्तमाणकात् ।
कालभेदेन तत्र स्याद्देशभेदेन चैव हि ।
तस्मात्तत्र विधानात्तु यौगपद्यं प्रतीयते ॥
अमावास्यादिकालेषु कालैकत्वात् सहक्रिया ।
मृताहनि तदाभावात् युज्येत सहक्रिया ॥

अस्यायमर्थः । "अमावास्याष्टकावृद्धिरित्यादिना याज्ञवल्क्य-

वचनेन पितृश्राद्धस्य सामान्येनामावास्यादिकाल उक्तः। स च युगपदनुष्ठीयमानयोः पितृश्राद्ध-मातामहश्राद्धयोरङ्गत्वेनावगन्तव्यः। "मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे वैश्वदेविकतन्त्रत्वाभिधानस्य युगपदनुष्ठान एवोपपद्यमानत्वात्। अतएककाल एवानुष्ठीयमानत्वेनावगतयोः पैतृक-मातामहश्राद्धयोः समानतन्त्रता युज्यते। क्षयाहे तु प्रतिपुरुषमायुःप्रमाणभेदात् पितृमातामहक्षयाहभेदेन मातामहश्राद्धस्य पितृक्षयाहो न काल इति तन्निबन्धनात् समानतन्त्रता न युज्यते। अस्मिन्नेव न्यायेन पितृपितामहादिक्षयाहभेदात् पितृक्षयाहे पितामहादीनां श्राद्धं न कर्त्तव्यं स्यात्।

नैवम्। "कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धमित्यतिदेशवचनात् पितामहप्रपितामहयोरपि पितृक्षयाहे देवतात्वात्। न च वाच्यं दर्शवदित्यतिदेशवचनादेव।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्।

इति वचनात् मातामहादीनामपि देवतात्वमिति।

अत आह व्यासः।

दर्शवत्तावयोद्देशः सपिण्डीकरणे कृते।

आह पारस्करः।

पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम्।

सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव मृतेऽहनि॥

देवत्वं गतस्य सपिण्डीकरणेन पितृत्वं प्राप्तस्य पितुः क्षयाहनि औरसस्य पुत्रस्य त्रिपौरुषं त्रिदैवत्यं श्राद्धं कर्त्तव्यं अनेकगोत्राणां

वर्गवृद्धिश्राद्धस्य चयाशादिश्राद्धान्तात् व्यावृत्तिः चयोदशामावश्यकविहितश्राद्धविशेषविधितयोपपत्तेः। तथाहि "श्राद्धकालममावास्यामिति, "अमावास्यास्त्रिस्रोऽष्टका इति विष्णुधर्मोत्तर-विष्णुस्मृतिवचनाभ्यामुदाहृतचयोदश्यामावश्यकं श्राद्धं विहितं तच पार्वणमेवेत्यनेनोच्यते। एवं चाश्रितमुपपद्यमाने वाक्ये न श्राद्धान्तरनिद्रभिपरत्वे प्रमाणमस्ति। तेनैतस्मिन् व्यामोहप्राप्तैकवर्गश्राद्धनिषेधोऽयमेकस्यैव न कुर्यादिति। पार्वणं समाचरेदिति तु चयोदशीविहितावश्यकश्राद्धविशेषविधिरिति। ननु तथाप्यतिदेशादेव पार्वणसिद्धिरिति किं विधिना। उच्यते। पित्र्यादीनामेकोद्दिष्टं प्राप्तं तद्बाधनार्थमयं पार्वणविधिः।

तच कात्यायनः।

सपिण्डीकरणादूर्द्धं पितृभ्यो दीयते हि पार्वणम्।
पित्र्य-श्राद्ध-माद्व्यणमेकोद्दिष्टं सदैव तु॥ इति।

एतत्पित्र्यादिसमभिव्याहारात् मातृपदीपरं वेदितव्यं।

अपुत्राणां सांवत्सरिकश्राद्धमाहापस्तम्बः।

अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये।
तेषामपि तु देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणं॥
मित्र-बन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्री-कुमारीभ्य एव च।
दद्यादेवं मासिकं श्राद्धं सांवत्सरमतोऽन्यथा॥

प्रचेताः।

सपिण्डीकरणादूर्द्धमेकोद्दिष्टं विधीयते।
अपुत्राणान्तु सर्वेषामपत्नीनां तथैव च॥

'अपत्नीनां' अकृतविवाहानां ।

अत्रिः ।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वभर्त्रे मातुलाय च।
पितृव्यगुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणं॥

एवमेभिर्वाक्यैः पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टं प्राप्तमिति तद्बाधनार्थं पार्वणविधिः। तेन "पितृव्य भ्रातृ-मातृष्वसपुत्राणां तथैव च। मातामहस्यापुत्रस्य श्राद्धं तत्पितृवद्भवेत्" इति शातकर्णिवचनं त्रयोदशीविषयं ज्ञेयं। 'पितृवदिति पार्वणविधिनेत्यर्थः। यत्तु "पितृवद्भवेदित्यवश्यकर्त्तव्यताद्योतनार्थमिति व्याख्यातं तदयुक्तं। पितृवद्भवेदित्यस्यावश्यकत्वमात्रविषयत्वेन संकोचे कारणाभावात् पितृव्यादिश्राद्धैकोद्दिष्टविधीनान्तु त्रयोदशीव्यतिरिक्तविषयत्वेन संकोचः शातकर्णिवचनस्य च त्रयोदशीविषयत्वेन संकोचश्च, पार्वणं समाचरेदित्यमन्यथाभिहुलाधुनमाश्रयितु। तेन निषेधवाक्यान्मुक्तैकवर्गश्राद्धविषयाणीति सिद्धं।

अन्ये तु ।

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा।
युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥

इति पुलस्त्यवचनाद्भाद्रपदापरपक्षत्रयोदश्यां युगादित्वात्पिण्डनिर्वपणं विना श्राद्धं कर्त्तव्यमिति, निषेधवाक्यानां पिण्डदानविहितं श्राद्धं विषय इत्याहुः।

काम्यश्राद्धविषयत्वेन वा प्रतिषेधवचनानि व्यवस्थापनीयानि। यतः कामबन्ध एव श्राद्धे दोषः स्मर्यते। तथाहि त्रयोदशीश्राद्ध-

कर्त्तुः ज्ञातिश्रैष्ठ्य-बहुपुत्त्रत्वादिफलं कीर्त्तयद्भ्यां व्यासापस्तम्बाभ्यां पुत्त्रमरणे दोषोऽपि तत्रैवोद्भावितः।

इति अपरपक्षत्रयोदशीश्राद्धनिर्णयः।

अथापरपक्ष एव चतुर्दशीश्राद्धनिर्णयः॥

तत्र याज्ञवल्क्यः।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते॥ इति॥

मार्कण्डेय-ब्रह्मपुराणयोः।

युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः।
तेन कार्य्यं चतुर्दश्यां तेषां तृप्तिमभीप्सता॥

ब्रह्मवैवर्त्त-वायुपुराणयोः।

युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रदापयेत्।
शस्त्रेण च हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम्॥

वृद्धमनुः।

चतुर्दशीं वर्जयित्वा श्राद्धं श्राद्धविशारदाः।
प्रीयन्ते पितरस्तस्य ये च शस्त्रहता रणे॥

कार्ष्णाजिनिः।

ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु युध्यगाः।
प्रीयन्ते पितरस्तस्य ये च शस्त्रहता रणे॥ इति।

शस्त्रहतग्रहणमुपलक्षणं।

अतएव ब्रह्मपुराणे।

प्रायोऽनशन-शस्त्राग्नि-विषोदन्धनिनान्तथा।
चतुर्दश्यां भवेत् श्राद्धं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः॥ इति।

नागरखण्डेऽपि।

अपमृत्युर्भवेद्येषां शस्त्रमृत्युरथापि वा।
उपसर्गमृतानाञ्च विषमृत्युमुपेयुषाम्॥
वह्निना च मृतानाञ्च जलमृत्युमुपेयुषां।
सर्प-व्याघ्रहतानाञ्च शृङ्गिभिर्दन्तिभिरपि॥
श्राद्धन्तेषां प्रकर्त्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप।
तेषां तस्मिन् कृते तृप्तिस्तत्सत्यवशा भवेत्॥

'अपमृत्युः' अकालमृत्युः अपघातमरणमेव मृत्युरित्यर्थः। अय-भूत-पिशाचाद्युपद्रवो ऽन्तु मरणं तदुपसर्गमरणं। 'तत्यवशा' सर्वस्मिन्परपक्षे श्राद्धकरणादृथावती तृप्तिस्तावतीत्यर्थः।

मरीचिरपि।

विष-सर्प-श्वापदादि-तिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनां।
चतुर्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिताः॥

विषादिभिर्घातो येषां ते तथोक्ताः। अनेन शस्त्रादिहतानामेव चतुर्दशीकालमात्रं नियम्यते, न तु चतुर्दश्यामेव शस्त्रादिहतानां, किन्तु तेषामन्यस्मिन्नपि काले भवत्येव श्राद्धमिति।

प्रचेताअपि।

वृक्षारोहण-लोहाद्यैर्विद्युज्ज्वाला-विषादिभिः।
नख-दंष्ट्रिविपन्नानां तेषां शस्ता चतुर्दशी॥ इति।

आदिशब्देन गिरिशिखरादिविषमस्थानारोहण-लगुडकुठार-

भिघातोद्बन्धनोपलपाताद्यः प्रोक्तसधर्माणो मरणोपायाः संगृह्यन्ते ।
यत्तूक्तविरुद्धार्थे शाकटायनवचनं ।

जलाग्निभ्यां विपन्नानां संन्यासे वा गृहे पथि ।
श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्द्दशीम् ॥ इति ।

तत्प्रायश्चित्तार्थविहितजलाग्न्यादिमरणप्रयुक्तप्राणिविषयम्, ये तु पापकृत्यवस्तेषामेव चतुर्द्दश्यां श्राद्धं कर्त्तव्यं । "वृक्षारोहणेत्यादौ प्रचेतोवचने पापमृत्युमायपाठात् । अतएव प्रमीते पत्यौ विहिताग्निप्रवेशविधिनानुमरणकृतां योषितामपि न चतुर्द्दशीश्राद्धं । तदेवमविधिनैर्जल-ज्वलनादिभिर्म्मृतानां मनु-ब्रह्मपुराणवचनप्रामाण्यात् संग्राम-प्रायोपवेशनमृतानाञ्च कृष्णचतुर्द्दशीश्राद्धमिति सिद्धं । तत्कृतसपिण्डीकरणस्याप्येकोद्दिष्टमेव कर्त्तव्यं ।

यदाह गार्ग्यः ।

चतुर्द्दश्यान्तु यत् श्राद्धं सपिण्डीकरणात्परं ।
एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्य्यं शस्त्रघातिनः ॥ इति ।

मनुः ।

एकपिण्डीकृतानान्तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ।
सपिण्डीकरणादूर्द्धं मृते कृष्णचतुर्द्दशीम् ॥ इति ।

भविष्यपुराणे ।

शस्त्रमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।
एकोद्दिष्टं सुतैः कार्य्यं चतुर्द्दश्यां महालये ॥

प्रेतत्वपरित्यागेन पितृत्वं प्राप्तैः पितामहादिभिः सह सपिण्डीकरणे प्रेतत्वपरित्यागेन पितृत्वप्राप्त्या साहाय्यमागतस्यापीत्यर्थः । शस्त्र-

इत्यस्य पितुर्महालये चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टश्राद्धे कृतेऽपि दिनान्तरे पार्वणश्राद्धं कार्यं एकोद्दिष्टश्राद्धेन पितामहादितृप्तिसिद्धेः । नन्वेवं मृताहेऽप्येकोद्दिष्टे कृते पार्वणश्राद्धमपि पितामहादितृप्तिसिद्ध्यर्थं कर्त्तव्यं स्यात् । नैव । पितुर्मृताहे पितामहादेस्तर्पणीयत्वा-स्मरणात्तत्तृप्त्यर्थं श्राद्धस्याननुष्ठानं स्यात् । महालये तु ।

काङ्क्षन्ति पुत्र-पौत्रेभ्यः पायसं मधुसयुतं ।

तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ॥

मध्याज्ञातिलमिश्रेणेति पितामहादेरपि तर्पणीयत्वस्मरणात् तत्तृप्तये दिनान्तरे पार्वणश्राद्धं कार्यमेव । यत्र तु पितामहोऽपि शस्त्रादिहतस्तत्र महालये पितामहश्राद्धमपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्ट कार्यं । तथाच स्मृत्यन्तरे । "एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति । एकस्मिन् पितरि पितामहे वा शस्त्रादिना हते पित्रादित्रयमध्ये द्वयोर्वा शस्त्रादिना हतयोश्चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना प्रत्येकं श्राद्धं कार्यमित्यर्थः । द्वयोरेकोद्दिष्टविधानेन प्रत्येकं श्राद्धे कृतेऽपि प्रपितामहतृप्तिसिद्ध्यर्थं दिनान्तरेऽपि श्राद्धं कार्यं । पित्रादिषु त्रिष्वपि शस्त्रादिना हतेषु पृथगेकोद्दिष्टान्येव कार्याणि ।

अत्र कश्चिदाह ।

"एकस्मिन् द्वयोर्वेत्यभिधानात्त्रिषु पितृ-पितामह-प्रपितामहेषु नैकोद्दिष्टविधिरिति गम्यते, तेन त्रिषु शस्त्रादिहतेषु चतुर्दश्यां पार्वणविधिरेव । युक्तं चैतत् । सपिण्डीकृतानां त्रयाणामपि चतुर्दशी-विहितरूपकालसम्भवे सत्यपि शस्त्रहतादिमात्रस्यैककालत्वमात्र-निबन्धनस्यैकोद्दिष्टविधेरनवतारात् । अनेनैवाभिप्रायेणापरार्केणाप्युक्तं

"तत्र चैकस्य शस्त्रहतत्वे एकोद्दिष्टविधानं न [illegible] त्रयाणां, तथात्वे तत्र तु पार्वणमेवेति। त्रयाणां 'तथात्वे' शस्त्रहतत्वे, नैकोद्दिष्टविधानं किन्तु तत्र पार्वणमेवेति तस्यार्थः।

अन्ये त्वाहुः। अयुक्तमेतत्। "एकस्मिन् द्वयोर्वैकस्योपलक्षणत्वात् एकोद्दिष्टविधेश्च शस्त्रादिहतत्वनिमित्तत्वाच्च कालासम्भवनिबन्धनत्वं कालासम्भवस्याश्रुतत्वात्। एकोद्दिष्टविधेस्तन्निबन्धनत्वे कल्पनामात्रमूलत्वापत्तेः। अतएव देवस्वामिनाभिहितं, "त्रिष्वपि शस्त्रादिहतेषु पृथगेकोद्दिष्टत्रयमेव कार्यं न तु पार्वणं श्राद्धतद्वचनाभावादिति। तद्युक्तं। उपलक्षणत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्।

अथ शस्त्रादिहतानां चतुर्दश्यामेव एकोद्दिष्टमिति वाक्यार्थावगमात् मृताहादौ पार्वणं कर्त्तव्यं। ये तु चतुर्दश्यामेव शस्त्रादिभिर्हतास्तेषां मृताहे किं पार्वणमेकोद्दिष्टं वेति संशयेऽभिधीयते। चतुर्दशीनिमित्तकस्य मृताहनिमित्तकस्य च श्राद्धकर्मणीयकालसमवायप्रकरणोक्तन्यायेन भेदेऽपि युगपदनेकनिमित्तोपनिपाते एकेनैव नैमित्तिकेन कुलधादिकालविरोधे द्वितीयस्यावकाशे देशकाल-कर्त्तृ-देवतैक्ये विशेषाग्रहणात्तन्त्रेण नैमित्तिकानुष्ठाने सति स्वकुलवृद्धपरम्परानुसारान्मृताहेऽपि यैरेकोद्दिष्टपक्षपरिग्रहः कृतः तेषां मृताहनिमित्तकमपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टमेव। यैस्तु पार्वणपरिग्रहः कृतः स तैरुदितहोमवदावश्यकेनैवपरिशिष्टेनैव एवेति चतुर्दश्यामपि न तैरसौ परित्याज्य। यत्तु चतुर्दश्यां पार्वणनिषेधः श्राद्धस्य [illegible] चतुर्दशीनिमित्तस्य न मृताहनिमित्तकस्यापि। ननु चतुर्दश्यां न पार्वणमित्यत्र चतुर्दशीनिमित्तकं यच्चतुर्दश्यामिति विशेषण-

ध्याहार-वाक्यभेदौ स्याताम्। नैवं। प्रकरणादिना विशेषलाभस्योपन्यस्तदोषानास्पदत्वात्। अन्यथावघातादिनियमोऽपूर्वीयेण न सम्बध्यते। यच्च नागरखण्डे चतुर्दश्यां क्रियमाणस्य पार्वणस्य वैफल्यमुक्तं। तदपि चतुर्दशीनिमित्तकस्यैवेति। अथ स किं चतुर्दशीनिमित्तमेकोद्दिष्टं शस्त्रहतनिमित्तं च पार्वणमिति श्राद्धद्वयं कुर्यात् एकमेव वा अत्र वैधर्म्याद्वक्ष्यमाणविशेषत्वेन तन्त्रानुष्ठानासम्भवात् संशयः। तत्र समानेऽहनि नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यादित्यस्य निषेधस्य भिन्ननिमित्तकश्राद्धगोचरत्वाभावात् श्राद्धद्वयं कुर्यात्। नैव। दैवनैव्यप्रधानद्वयसहानुष्ठाने भूयसां श्राद्धधर्माणामनुग्रहाय पार्वणधर्मैरेकोद्दिष्टधर्मबाधे पार्वणेनैव नैमित्तिकद्वयसिद्धौ न भेदेन श्राद्धद्वयानुष्ठानमिति। ननु काम्यमपि चतुर्दशीश्राद्धमस्ति काममयप्रवृत्तिमत्त्वाच्च नराणां काम्यप्रवृत्तेरुत्कटत्वाच्चतुर्दशीनिमित्तके श्राद्धेऽनुष्ठेये सत्येकोद्दिष्टधर्मा एव प्राप्नुवन्ति, भवेदेव यदि भूयसामनुग्रहोऽत्र विशेषो नावगम्येत। अस्तु वास्मान्तिथौ निमित्तभेदात् नैमित्तिकभेदे श्राद्धद्वयमिति। महालयपक्षे च कथञ्चिच्चतुर्दश्यां श्राद्धासम्भवे तत्पक्षमध्ये कस्मिंश्चिदपि दिने श्राद्धं कर्तव्यं प्रशस्ततरमुख्यकालासम्भवेऽपि तत्पक्षकर्तव्यस्य श्राद्धस्यावश्यकत्वात् दिनान्तरे च शस्त्रहतानामपि पार्वणमेव चतुर्दश्यामेवैकोद्दिष्टविधानात्। चतुर्दश्यां शस्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमित्यत्र कारणमुक्तं नागरखण्डे।

आनर्त्त उवाच।

कस्माच्छस्त्रहतानाञ्च प्रोक्ता श्राद्धे चतुर्दशी।

एकोद्दिष्टं कुतश्चात्र कारणं प्रब्रवीहि मे ॥

भर्तृयज्ञ उवाच।

वृहत्कल्पे पुरा राजन् हिरण्याक्षो महासुरः।
बभूव बलवान् शूरः सर्वदेवभयङ्करः ॥
ब्रह्मा प्रतोषितस्तेन विधाय विविधं तपः।
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां नभस्ये मासि संस्थिते ॥

ब्रह्मोवाच।

परितुष्टोऽस्मि ते वत्स प्रार्थयस्व यथेप्सितं।
अदेयमपि दास्यामि दुर्लभं यत्सुरासुरैः ॥

हिरण्याक्ष उवाच।

भूताः प्रेताः पिशाचाश्च राक्षसा दैत्य-दानवाः।
बुभुक्षिताः प्रधावन्ति मां नित्यं पद्मसम्भव ॥
पितृपक्षे कृते श्राद्धे कन्यासंस्थे दिवाकरे।
एतस्मिन्नहनि प्रायस्तृप्तिः स्यादर्पसम्भवा।
तदेषामत्र दिवसे त्वमुपायं कुरु प्रभो ॥

ब्रह्मोवाच।

यः कश्चिन्मानवः श्राद्धं स्वपितृभ्यः प्रदास्यति।
पितृपक्षे चतुर्दश्यां नभस्ये मासि संस्थिते ॥
प्रेतानां राक्षसानाञ्च भूतानां तद्भविष्यति।
मम वाक्यादसन्दिग्धं ये चान्ये कीर्त्तितास्त्वया ॥
दुर्मृत्युना मृता ये च सङ्ग्रामेषु हताश्च ये।
एकोद्दिष्टे सुतैर्दत्ते तेषां तृप्तिर्भविष्यति ॥

एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा गतस्त्वादर्शनं नृप ।
हिरण्याक्षोऽपि संहृष्टः स्वमेव भवनं ययौ ॥
यस्य शस्त्रहतानाञ्च तस्मिन्नहनि दीयते ।
एकोद्दिष्टं नरैः श्राद्धं तत्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
षष्ठ्यां शस्त्रहता ये च निर्विकल्पेन चेतसा ।
युध्यमाना न ते मर्त्या जायन्ते मनुजाः पुनः ॥
पराङ्मुखा ये हन्यन्ते पलायनपरायणाः ।
ते भवन्ति नराः प्रेता एतदाह पितामहः ॥
संमुखा अपि वै दैन्यं कथ्यमाना वदन्ति च ।
पश्चात्तापं च वा कुर्युः प्रहारैर्जर्जरीकृताः ।
तेऽपि प्रेता भवन्तीह मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
कदाचिन्निम्नचलन शूद्राणामपि जायते ।
तेषामपि दिने तत्र देयं प्रेतत्वशङ्कया ॥
अपमृत्युहतानाञ्च सर्वेषामेव देहिनां ।
प्रेतत्व जायते यस्मात् तस्मात् तेषां हि तद्दिनं ॥
श्राद्धार्हं पार्थिवश्रेष्ठ विशेषेण प्रकीर्त्तितं ।
एकोद्दिष्टं प्रकर्त्तव्यं तस्मात्तत्(१) दिने नरैः ।
सपिण्डीकरणादूर्द्धं तत्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
यदि प्रेतत्वमापन्नः कदाचित्तत्पिता भवेत् ।
तदर्थं तत्र कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्र दिने नृप ॥
पितामहाद्यास्तत्राद्भि श्राद्ध नार्हन्ति कर्हिचित् ।

(१) श्राद्धं तत्रेति ग० ।

अथ चेद्भ्रान्तितो दद्यात्क्रियते राक्षसैस्तु तत् ॥
ब्रह्मणो वचनाद्राजन् भूत-प्रेतैश्च दानवैः ।
तेनैकोद्दिष्टमेवात्र कर्त्तव्यं न तु पार्व्वणं ॥
पितृपक्षे चतुर्दश्यां कन्यासंस्थे दिवाकरे ।
एतस्मात्कारणात् श्राद्धं पार्व्वणं नैव कारयेत् ।
एतस्मिन्नहनि प्राप्ते यस्य श्राद्धं भवेदतः ॥

इत्यपरपक्षचतुर्दशीकालनिर्णयः ।

अथायनादयः श्राद्धकालाः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
विषुवत्काले ह्ययनद्वये च ।
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥
श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं
रहस्यमेतत्पितरो वदन्ति ।

अत्र किल "पानीयमपीति वचनादावश्यकता श्राद्धस्योच्यते इति मन्यन्ते । यत्तु "आदित्यसंक्रमं विषुवद्वयं व्यतीपातो जन्मर्क्षं चन्द्र-सूर्यग्रहस्तथा । एतांस्तु श्राद्धकालान् वै काम्यानाह प्रजा-पतिः" इति विष्णुवचने ग्रहणादेः काम्यश्राद्धकालत्वमुक्तं, तत्र नित्यत्वनिराकरणार्थं वाक्यद्वयबलेनाग्निहोत्रादिवन्नित्यत्व-काम्यत्व-योरविरोधात् ।

आह शङ्खः।

छायायाम् यद्दत्तं यद्दत्तं राहुदर्शने।
विषुवत्ययने चैव सर्वमानन्त्यमुच्यते॥

अयनद्वयं।

"विषुवत्सूर्यसंक्रम इत्यस्मिन् याज्ञवल्क्यवचने अयनयोर्विषुवतोश्च संक्रान्तिपदेनैव संग्रहसिद्धावपि यत्पृथगभिधानं तत्संक्रान्त्यन्तरेभ्यो विषुवत्, विषुवाद्यनमिति यथा पूर्वं प्राशस्त्यातिशयप्रतिपादनार्थमिति मन्तव्यं।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे।

श्राद्धे संक्रमणं भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते।
विषुवद्द्वितयं तत्र अयने द्वे विशेषतः॥

विषुवतोरयनयोश्च लक्षणं नागरखण्डे।

यदा त्वाग्नेयगो भानुस्तुलां वाथ यदा व्रजेत्।
तदा स्याद्विषुवाख्यस्तु कालश्चाक्षयकारकः॥
मकरे कर्कटे चैव यदा भानुर्व्रजेन्नृप।
तदायनाभिधानश्च विषुवाश्च विशिष्यते॥

अस्मिंश्च काले पिण्डनिर्वपणं विनैव श्राद्धं कर्त्तव्यं।

यदाह पुलस्त्यः।

अयनदितये श्राद्धं विषुवद्दितये तथा।
संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं[१] पिण्डनिर्वपणादृते—इति॥

एतेषु कालेषु पिण्डनिर्वपणं विना श्राद्धं कर्त्तव्य। एतस्मात्-

(१) युगादिषु च सर्वासु इति ख॰।

निमित्त एव श्राद्धे पिण्डनिर्वपणप्रतिषेधोऽयं, मृताहादिनिमित्तकमपक्षादयनादिष्वापतिते, यस्मात् "अयनद्वितये श्राद्धमित्यनेनायनादिभिर्नित्यान्वितं श्राद्धमवगम्यते। तन्निमित्तकमेव च तैर्नित्यान्वितं नान्यत् नित्यान्वयस्यानित्यान्वयाद्बलीयान् भवति।

किञ्च।

अत्र हि विधीयमानस्य श्राद्धस्य पिण्डनिर्वपणादृते इति विशेषणं न प्रसङ्गात् तत्कालपतितमृताहादिश्राद्धमाश्रयितुमर्हति यद्येवंविधं श्राद्धमेतेषु कालेषु विधीयते, तथाहि भावार्थविधिरित्येष गुणो भवति।

शातातपस्मृतौ लिङ्गपुराणे च।

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने।
अकुर्वाणस्तु यच्छ्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति॥

इतिवचनं श्राद्धस्यावश्यकतां गमयति।

कूर्मपुराणे चास्य श्राद्धस्य नैमित्तिकत्वेनावश्यकत्वं प्रतिपाद्य काम्यत्वं प्रतिपादितं।

अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु।
तिस्रश्चान्वष्टकाः पुण्या माघी पञ्चदशी तथा॥
त्रयोदशी मघायुक्ता वर्षासु च विशेषतः।
तथा शाकश्राद्धकाला नित्याः प्रोक्ता दिने दिने॥
नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः।
बान्धवानाञ्च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा॥
काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु।
अयने विषुवे चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तकं॥

संक्रान्त्यामक्षयं श्राद्धं यथा जन्मदिनेष्वपि ।
नक्षत्रेषु च सर्वेषु कार्यं काम्यं विशेषतः—इत्यादि ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ।
विषुवे रविसंक्रान्तौ व्यतीपाते च पुत्रक ॥
श्राद्धार्हद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने ।
जन्मर्क्षग्रहपीड़ासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छया ॥ इति ॥

अत्र सूर्यग्रहणादिकालेषु तथा इच्छया श्राद्धं प्रति इच्छा वा श्राद्धं कुर्यात् । अथवा पूर्वोक्तेष्वेव कालेषु इच्छया स्वर्गादिफलकामनया श्राद्धं कुर्यादित्येवकारोऽयमर्थः । न पुनर्यदीच्छति कर्त्तुं तर्हि कुर्यादिति ।

इत्ययनादय. श्राद्धकालाः ।

अथ द्रव्य-ब्राह्मणसम्पत्त्युपलक्षितः कालः ।

तत्र हारीतः ।

तीर्थे द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।
पात्रञ्च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं विधीयते ॥

'तीर्थं' गयादि । 'द्रव्यं' अन्नादि । श्रोत्रियत्वादिविशेषणविशिष्टञ्च ब्राह्मणं प्राप्य न कालान्तरं प्रतीक्षेत । किन्तु तस्मिन्नेव काले श्राद्धं कुर्यात् । अत्र च सद्य इति वचनादावश्यकत्वं प्रतीयते ।

यत्तु मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्य्येन्दुग्रहणेऽयने ।
श्राद्धार्हद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ॥
जन्मर्क्षग्रहपीड़ासु श्राद्धं कुर्व्वीत चेच्छया ॥ इति ।

अत्र चेच्छापदं नित्यत्वेन विरुध्यते, तथा व्याख्यानमेवायना-दिश्राद्धकालनिरूपणे ।

ब्रह्मपुराणे ।

यदा च श्रोत्रियोऽभ्येति गृहं वेदविदग्निवत् ।
तेनैकेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं विधुवत्क्षुभ ॥
श्राद्धीयद्रव्यसम्प्राप्तिर्यदा स्यात्साधुसम्मता ।
पार्व्वणेन विधानेन श्राद्धं कार्य्यं द्विजोत्तमैः ॥

विष्णुपुराणे ।

इत्थं ब्राह्मणसम्पत्युपलक्षिते काले काम्यमपि श्राद्धमुक्तं ।
तथाहि ।
तच्च काम्यान् गृणुष्वेत्यनन्तरं भवति वचनं।

श्रद्धार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजं ।
श्राद्धं कुर्व्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥

इति ब्राह्मणसम्पत्त्युपलक्षितकालनिरूपणं ।

अथ गजच्छाया ।

स्कन्दपुराणादौ ।

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
तिथिर्वैश्रवणी या च गजच्छायेति सा स्मृता ॥ इति ।

'इन्दुः' चन्द्रमाः, 'पित्र्यदैवत्ये नक्षत्रे' मघायां, 'हंसः' सूर्यः, 'करे' हस्तनक्षत्रे। 'तिथिर्वैवस्वतीया' चयोदशी ।

नरसिंहपुराणे ।

हंसे हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा च्छाया कुञ्जरस्य तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञकः ।

भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करस्थिते ॥ इति ।

अयमर्थः सूर्ये हस्तस्थिते चन्द्राधिष्ठिताभिर्मघाभिः त्रयोदश्यां योगो गजच्छायसंज्ञकः स च भाद्रपदापरपक्षे सम्भवति। "विभाषा सेनासुराच्छायेति छायाशब्दस्य नपुंसकत्वं ।

हंसे हंसस्थिते या तु अमावास्या करान्विता।

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनोऽब्रवीत् ॥

'हंस.' सूर्य., हंसदैवत्वात् हस्तनक्षत्रमपि 'हंस.'। 'करान्विता' चन्द्रयुक्तहस्तान्विता ।

सैंहिकेयो यदा सूर्यं ग्रसते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

'सैंहिकेय' राहुः। 'पर्वसन्धिषु' अमावास्या-प्रतिपदोः सन्धिषु।

अथ प्रकीर्णकालः ।

मत्स्यपुराणे ।

अत. परं प्रवक्ष्यामि विष्णुना यदुदीरितं ।

श्राद्धं साधारणं नाम भुक्ति-मुक्तिफलप्रदं ॥
अयने विषुवे युग्मे सामान्ये चार्कसंक्रमे।
अमावास्याष्टकायाश्च कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
आर्द्रा-मघा-रोहिणीषु द्रव्य-ब्राह्मणसङ्गमे।
गजच्छायाव्यतीपाते विष्टि-वैधृतिवासरे ॥

तथा।

वैशाख्यामुपरागेषु तथोत्सवमहालये।

ब्रह्मपुराणे।

श्राद्धं देयमुशन्तीह मासि मास्युडुपक्षये।
पूर्णमासेऽपि च श्राद्धं कर्त्तव्यमृषिगोचरे ॥
नित्यं श्राद्धं विधेयञ्च मनुष्यैरिह गीयते।
वृद्धिश्राद्धञ्च कर्त्तव्यं जातकर्मादिके बुधैः ॥
कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च।
पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥

अत्र जातूकर्ण्यः।

ग्रहोपरागे च सुते च जाते
पित्र्ये मघायामयनद्वये च।
नित्यञ्च श्राद्धे च तथैव मद्ये
दत्तं भवेन्निष्कसहस्रतुल्यं ॥

अत्र च नित्यं दत्तमित्यन्वयावगमात् ग्रहोपरागादिषु श्राद्धादेर्नित्यता भवते। अथवा "नित्यमहरहर्यावज्जीव पित्र्ये मघायामिति भाद्रपदापरपक्षस्थितमघास्थित्यर्थं।

गज-पद्मयोर्लक्षणमपि स एवाह ।

गजमाऽरमावास्यां क्षीणचन्द्रां[१] द्विजोत्तमाः ।
अष्टकासु भवेत्पद्मं तत्र दत्तं तथाक्षयम् ॥ इति ।

शङ्खस्त्वाह ।

यदा विष्टिर्व्यतीपातो भानुवारस्तथैव च ।
पद्मकं नाम तत्प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणम् ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

आश्विनस्यापरं पक्षं प्रथमं कार्त्तिकस्य तु ।
यस्तु श्राद्धं सदा कुर्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
निद्रां त्यजति सर्वात्मा यस्मिन् काले जनार्द्दनः ।
तत्र श्राद्धमथानन्तं नात्र कार्या विचारणा ॥

तथा ।

अयनद्वये ततः श्राद्धं विशेषे राहुदर्शने ।
नैवारपाकेन कर्त्तव्यं यवपाकेन पार्थिव ।
न तौ वर्ज्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥

शातातपः ।

नवोदके नवान्ने च गृहप्रस्थापने तथा ।
पितरः स्पृहयन्त्यन्नं वर्षासु च मघासु च ।
तस्माद्दद्यात्सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

आह पितामहः ।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

---

(१) क्षीणसोमामिति ख० ।

विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति प्रकीर्णकालः।

इति नित्यश्राद्धकालः।

अथ काम्यश्राद्धकालः।

तत्र तावत्तिथयः।

आह कात्यायनः।

अथ काम्यानि भवन्ति, स्त्रियोऽप्रतिरूपाः प्रतिपदि। द्वितीयायाञ्च तृतीयायाञ्च सर्व्वान् कामान्। चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः। सुताः पञ्चम्यां। षष्ठ्यां श्राद्धभागी। कृषिः सप्तम्यां। वाणिज्यमष्टम्यां। एकशफं नवम्यां। दशम्यां गावः। परिचारका एकादश्यां। द्वादश्यां धन-धान्य-कुप्यं। ज्ञातिश्रैष्ठ्यं हिरण्यानि चयोदश्यां युवानस्तत्र म्रियन्ते। शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यां। अमावास्यायां सर्व्वमिति।

आपस्तम्बः।

सर्व्वेष्वेवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणे पितॄन् प्रीणयन्ति। कर्त्तुः कालाभिनियमात् फलविशेषः। प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्यं जायते। द्वितीये स्तेनाः। तृतीये ब्रह्मवर्च्चस्विनः। चतुर्थे क्षुद्रपशुमान्। पञ्चमे मधुमांसो बह्वपत्यो न चानपत्यः प्रमीयते। षष्ठे दुःशीलश्च। सप्तमे कृषिः। अष्टमे पुष्टिः। नवमे एकखुराः। दशमे व्यवहारर्द्धिः। एकादशे कृष्णायसत्रपुसीसं। द्वादशे पशुमान्। चयोदशे च बहुपुत्त्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति। चतुर्द्दशे तु आयुर्व्वृद्धिः। पञ्चदशेषु पुष्टिः सतत श्राद्धं कुर्व्वन्नाप्नोतीति।

अधिकारे विष्णुः ।

श्राद्धे सुरूपाः स्त्रियः प्रतिपदि । कन्यां वरां द्वितीयायां । सर्व्वान् कामान् तृतीयायां । चतुर्थ्यां श्रियं । पञ्चम्यां द्यूतविजयं । षष्ठ्यां कृषिं । सप्तम्यां वाणिज्यं । अष्टम्यां वाजिनः । पशून् नवम्यां । दशम्यां गावः । पुत्राः ब्रह्मवर्चस्विनस्त्वेकादश्यां । कनक-रजते द्वादश्यां । सौभाग्यं त्रयोदश्यां । सर्वान् कामान् पञ्चदश्यां । शस्त्रहतानां श्राद्धकर्मणि चतुर्दशी प्रशस्ता ।

श्राद्धं कुर्यादित्यधिकारे हारीतः ।

पञ्चमीं पुत्रकामः । षष्ठीं धनकामः । सप्तमीं पशुकामः । अष्टमीं शस्त्रहतानामारोग्यकामः । नवमीं सेनाकामः । दशमीमन्नाद्यकामः । एकादशीमृद्धिकामः । द्वादशीं स्त्रीकामः । त्रयोदशीं धर्मकामः । चतुर्दशीं भूतिकामः । स्वस्तिकामोऽमावास्यायां सर्वकामः ।

पैठीनसिः ।

पञ्चम्यां पुत्रकामोयजेत । षष्ठ्यां पशुकामः । सप्तम्यामृद्धिकामः । अष्टम्यामन्नाद्यकामः । नवम्यां ब्रह्मवर्चसकामः । दशम्यां सर्वकामः । एकादश्यां धनकामः । द्वादश्यां मेधकामः । त्रयोदश्यां स्त्रीषमिनं । चतुर्दश्यां शस्त्रेण हतानां । सर्वकामोऽमावास्यायां ।

मनुः ।

कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपान् लभते सुतान् ।
कन्यकान्तु द्वितीयायां तृतीयायान्तु वन्दिनः ॥
पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
षष्ठ्यां द्युतिं कृषिं चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥

अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ।
स्यादवम्यामेकखुरं दशम्यान्तु खुरं बहु ॥
एकादश्यां तथारोग्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
द्वादश्यां जातरूपञ्च रजतं कुप्यमेव च ॥
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।
प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण हता रणे ॥
इत्यादीन् विनिर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।
श्राद्धदः पञ्चदश्यान्तु सर्वान् कामान् समश्नुते ॥

'बन्दिनः' स्तावकान् ।

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥
प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा ।
वरार्थिनी तृतीया तु चतुर्थी शत्रुनाशिनी ॥
श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पुष्टो भवेन्नरः ।
गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिमुत्तमाम् ॥
स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
वेदांस्तथाप्नुयात्सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥
द्वादश्यां च प्रजालाभं प्राप्नोति पितृपूजकः ।
प्रजा मेधां पशून् वृद्धिं स्वातन्त्र्यं पुष्टिमुत्तमां ॥
दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशी ।
अवाप्नोति न सन्देहः श्राद्धं श्राद्धपरो नरः ॥

युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।
तेन कार्य्यं चतुर्दश्यां तेषां तृप्तिमभीप्सता ॥
श्राद्धं कुर्वन्नमावास्यां तु यत्नेन पुरुषः शुचिः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं चानन्त्यमश्नुते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्त्रियः स्वरूपाश्च दृढे कन्याभर्त्ता तथा धनम् ।
सर्वान् कामान् पञ्चम्यैव स्त्रियः सुतश्च कृषिं ॥
वाणिज्यं पशवश्चैव वाजिनश्च तथा सुतान् ।
सुवर्णं रूप-सौभाग्यं प्राप्नोति श्राद्धदः क्रमात् ॥
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतद्यावद्राजन्त्रयोदशी ।
चतुर्दश्यान्तु कार्य्यं ये नराः शस्त्रघातिताः ॥

श्राद्धं सदा पञ्चदशीषु कुर्वन्
कामान् समग्रान् लभते मनुष्यः ।
तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्र कार्य्यं
श्राद्धं सदा पञ्चदशीषु तज्ज्ञैः ॥

विष्णुधर्मे ।

कन्यागते सवितरि कृष्णपक्षेऽष्टमी तु या ।
सा च पापहरा पुण्या पितृणानन्दवर्द्धिनी ॥
स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् ।
सर्वं सौतिकरं स्याद्धि कृतं तस्यां त्रिलोचने ॥
विशेषतः कृतं श्राद्धं होमश्च विधिवन्मुने ।
तस्माच्छ्राद्धं प्रयत्नेन तस्यां कुर्य्याद्विचक्षणः ॥

एकभक्तन्तु पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं विदुर्बुधाः।
उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पूजयेच्छिवम्॥
पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितुः श्राद्धन्तु कल्पयेत्।
कृत्वा तु विधिवच्छ्राद्धं भुञ्जीत पितृशेषितं॥
यस्तस्यां कुरुते श्राद्धं पूजयित्वा त्रिलोचनं।
तस्य वर्षाणि तृप्ताः स्युः पितरो दश पञ्च च॥
इति काम्यास्तिथयः।

अथ नक्षत्राणि।

तत्र मनुः।

युक्षु कुर्व्वन्दिनर्क्षेषु सर्व्वान् कामान् समश्नुते।
अयुक्षु च पितॄनर्च्चन् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम्॥

'युक्षु' समेषु, 'अयुक्षु' विषमेषु।

यमः।

युक्षु कुर्व्वन् दिनर्क्षेषु सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्।
गजच्छायां पितॄनर्च्चन् प्रजाः प्राप्नोति पुष्कलाः॥

याज्ञवल्क्यः।

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्य्यं क्षेत्रं बलं तथा।
सुतान् श्रैष्ठ्यञ्च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभाम्॥
प्रवृत्तचक्रताञ्चैव वाणिज्यप्रभृतींस्तथा।
अरोगित्वं यशोवीतशोकतां परमां गतिम्॥
धर्म्मविद्याभिषक्सिद्धिं कुप्यङ्गामजाविकम्।

यथानायुश्च विधिवद् यः श्राद्धं सम्प्रयच्छति ॥
कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाप्नुयादिमान्।
आस्तिकः श्रद्दधानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥

'प्रहृतपक्षता' अप्रतिहताज्ञावत्त्वमिति।

विष्णुः।

स्वर्गं कृत्तिकासु। अपत्यं रोहिणीषु। ब्रह्मवर्चसं सौम्ये। रौद्राणां सिद्धिं रौद्रे। भुवं पुनर्वसौ। पुष्टिं पुष्ये। श्रियं सार्पे। सर्व्वान् कामान् पित्र्ये। सौभाग्यं भाग्ये। धनमार्य्यमे। ज्ञातिश्रैष्ठ्यं हस्ते। रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे। वाणिज्यसिद्धिं वायौ। कनकं विशाखासु। सुमित्राणि मैत्रे। राज्यं शाक्रे। कृषिं मूले। समुद्रयानसिद्धिमाप्ये। सर्व्वान् कामान् वैश्वदेवे। श्रैष्ठ्यमभिजिति। सर्व्वान् कामान् श्रवणे। बलं वासवे। आरोग्यं वारुणे। कुप्यद्रव्यमाजे। गृहमाहिर्बुध्ने। गाः पौष्णे। तुरगानाश्विने। जीवितं याम्ये।

'सौम्यं' मृगशिरः। 'रौद्रम्' आर्द्रा। 'सार्पम्' अश्लेषा। 'पित्र्यं' मघा। 'भाग्यं' पूर्व्वफल्गुन्यः। 'आर्य्यमं' उत्तरफल्गुन्यः। 'त्वाष्ट्रं' चित्रा। 'वायुः' स्वातिः। 'मैत्रम्' अनुराधा। 'शाक्रं' ज्येष्ठा। 'आप्यं' पूर्व्वाषाढ़ा। 'वैश्वदेवम्' उत्तराषाढ़ा। 'वासवं' धनिष्ठा। 'वारुणं' शतभिषक्। 'आजं' पूर्व्वभाद्रपदा। 'आहिर्बुध्नम्' उत्तरभाद्रपदा। 'पौष्णं' रेवती। 'आश्विनम्' अश्विनी। 'याम्यं' भरणी।

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

स्वर्गं ह्यपत्यानि तथा ब्रह्मवर्चसमेव च।
रौद्राणां कर्म्मणां सिद्धिं भुवं पुष्टिं तथा श्रियं ॥

सर्व्वान् कामांश्च सौभाग्यं धर्म्मं ज्ञातिप्रधानताम्।
रूपयुक्तांश्च तनयान् वाणिज्यं धनसम्पदं॥
कनकं सुहृदो राज्यं सफलांश्च तथा कृषिं।
समुद्रयानलाभञ्च सर्व्वान् कामांस्तथैव च॥
श्रैष्ठ्यं कामांस्तथा सर्व्वान् सप्तमारोग्यमेव च।
कुप्यद्रव्यं स्वर्णं गावस्तुरङ्गांश्चैव जीवितं॥
कृत्तिकादिभरण्यन्तौ क्रमाद्दद्गणे नरः।
एकैकस्मिन् क्रमात्कुर्व्वन् श्राद्धमाप्नोत्यसंशयं॥

मार्कण्डेयपुराणे।

कृत्तिकासु पितृनर्च्य स्वर्गमाप्नोति मानवः।
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां लभेत्॥
शौर्य्यमार्द्रास्वथाप्नोति क्षेत्रादि च पुनर्वसौ।
पुष्टिं पुष्ये सदाभ्यर्च्य अश्लेषासु वरान् सुतान्॥
मघासु स्वजनश्रैष्ठ्यं सौभाग्यं फाल्गुनीषु च।
प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु वै॥
प्रयाति श्रेष्ठतां सत्सु हस्ते श्राद्धप्रदो नरः।
रूपयुक्तांश्च चित्रासु तथापत्यान्यवाप्नुयात्॥
वाणिज्यलाभं स्वातन्त्र्यं विशाखा पुत्रकामदा।
कुर्व्वतां चानुराधासु दद्युश्चक्रप्रवर्त्तितां॥
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमं।
आषाढ़ासु यशःप्राप्तिः उत्तरासु विशोकतां॥
श्रवणे तु शुभान् लोकान् धनिष्ठासु धनं महत्।

वेदवित्त्वं लभिजिति भिषक्सिद्धिं च वारुणे ॥
अजाविकं प्रौष्ठपदे विन्देत् भार्यां तथोत्तरे ।
रेवतीषु तथा कुप्यमश्विनीषु तुरङ्गमान् ॥
श्राद्धं कुर्वंस्तथाप्नोति भरणीष्वायुरुत्तमं ।
तस्मात्काम्यानि कुर्वीत ऋक्षेष्वेतेषु तत्त्ववित् ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाच शशबिन्दवे ।
तानि त्वं शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥
श्राद्धयोगे तु यः श्राद्धं करोति सततं नरः ।
अग्निदाराश्च धीमान् यो जायते स गतज्वरः ॥
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्विता भवेत् ।
क्रूराणां कर्म्मणां सिद्धिमार्द्रायां श्राद्धमाचरेत् ॥
क्षेत्रभागी भवेत्पुत्री श्राद्धं कुर्वन् पुनर्वसौ ।
पुष्टिकामः पुनस्तिष्ये श्राद्धं कुर्वीत मानवः ॥
आश्लेषासु पितॄनर्चन् वीरान् पुत्रानवाप्नुयात् ।
श्रेष्ठो भवति ज्ञातीनां मघाश्राद्धं समाचरेत् ॥
फाल्गुनीषु पितॄनर्चन् सौभाग्यं लभते नरः ।
प्रदानशीलः सापत्य उत्तरासु करोति यः ॥
सत्सु मुख्यो भवति हस्ते यस्तर्पयेत्पितॄन् ।
चित्रायां चैव यः कुर्यात् पश्येद्रूपवतः सुतान् ॥
स्वातौषु चैव यः कुर्यात् वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ।
पुत्रार्थं ॥ विशाखासु श्राद्धमाहितमानवः ॥

अनुराधासु कुर्वाणो भुवश्चक्रं प्रवर्त्तयेत् ।
आधिपत्यं लभेत् श्रैष्ठ्यं ज्येष्ठासु सततं तु यः ॥
मूलेनारोग्यमिच्छन्ति आषाढ़ासु महेश्वरः ।
उत्तरासु आषाढ़ासु गौर्श्रोक्तो भवेन्नरः ॥
श्रवणे मनुलोकेषु प्राप्नुयात्परमां गतिं ।
राज्यभागं धनिष्ठासु प्राप्नुयाद्विपुलं धनं ॥
श्राद्धं त्वभिजिति कुर्वन् वेदान् साङ्गानवाप्नुयात् ।
भचत्रे वारुणे कुर्वन् भैषज्ये सिद्धिमाप्नुयात् ॥
पूर्व्वप्रोष्ठपदे भक्तो विन्देत्साजाविकं बहु ।
उत्तरास्वनतिक्रम्य विन्देत् गावः सहस्रशः ॥
बहुकुप्यकृतं द्रव्यं विन्देत् कुर्वन्तु रेवतीं ।
अश्वानाश्वयुजे भुङ्क्ते भरण्यामायुरुत्तमं ॥
इमं श्राद्धविधिं कुर्वन् शशविन्दुर्महीमिमां ।
कृत्स्नाम् लेभे सोऽप्यादौ लघवयं प्रशास तां ॥

कूर्म्मपुराणे ।

स्वर्गञ्च लभते हत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तमः ।
अपत्यमथ रोहिण्यां सौम्ये तु ब्रह्मवर्च्चसं ॥
रौद्राणां कर्म्मणां सिद्धिमार्द्रायां शौर्य्यमेव च ।
पुनर्वसौ क्षेत्रसिद्धिं पुष्ये पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
सर्व्वान् कामांस्तथा सार्पे पित्र्ये सौभाग्यमेव च ।
आर्यम्णे तु धनं विद्यात् फाल्गुन्यां पापनाशनं ॥
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं तथा हस्ते चित्रायाञ्च बहून् सुतान् ।

वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ तु विशाखासु सुवर्णकं ॥
मैत्रे बहूनि मित्राणि राज्यं शाक्रे तथैव च ।
मूले कृषिं लभेत् ज्ञानं सिद्धिमाप्ये समुद्रतः ॥
सर्वान् कामान् वैश्वदेवे श्रैष्ठ्यन्तु श्रवणे पुनः ।
धनिष्ठायां तथा कामान् वारुणे च परं बलं ॥
अजैकपादे कुप्यं स्यादाहिर्बुध्ने गृहं शुभं ।
रेवत्यां बहवो गावः अश्विन्यान्तुरगांस्तथा ।
याम्ये तु जीवितं तत्तु यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥

अत्रान्यान्यपि ब्रह्मपुराणवचनानि वैलक्षण्येऽपि सर्वथा पूर्वोक्तकामितिरिक्तार्थानीति न लिख्यन्ते ।

ब्रह्मपुराणे ।

मघासु कुर्वन् श्राद्धानि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥

इति काम्यानि नक्षत्राणि ।

अथ वाराः ।

तत्र विष्णुः ।

सततमादित्येऽह्नि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति । सौभाग्यं चान्द्रे । समरविजयं कौजे । सर्वान् कामान् बौधे । विद्यामभीष्टां जैवे । धनं शौक्रे । जीवितं शनैश्चरे ।

'कौजे' मङ्गलदिने । 'जैवे' बृहस्पतिदिने ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अतः काम्यानि वच्यामि श्राद्धानि तव पार्थिव।
आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा॥
सर्व्वान् कामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च।
आदित्यादिदिनेष्वेवं श्राद्धं कुर्व्वन् सदा नरः।
क्रमेणैतदवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा॥

कूर्म्मपुराणे।

आदित्यवारे त्वारोग्यं सोमे सौभाग्यमेव च।
कुजे सर्व्वत्र विजयं सर्व्वान् कामान् बुधस्य [illegible]॥
विद्यामभीष्टान्तु गुरौ धनं वै भार्गवे शुभः।
शनैश्चरे लभेदायुरारोग्यञ्च सदुर्लभं॥

भविष्यत्पुराणे ब्रह्मोवाच।

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते श्राद्धं कुर्व्वन्ति मानवाः।
सप्त जन्मानि ते जाताः सम्भवन्त्यविरोधिनः॥
पञ्चतारं भवेद्यत्र नचत्र गौरवध्वजे।
वारे तु देवदेवस्य वासरः पुत्रदः स्मृतः॥
उपवासो भवेदत्र श्राद्धं कार्य्यं तथा भवेत्।
प्राशनं वापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकीर्त्तितं॥
सोपवासस्तु वै भक्त्या पूजयेदेव गोपतिं।
धूप-माल्योपहारैस्तु दिव्यगन्धसमन्वितैः॥
एवं पूज्य विवस्वन्तं तस्यैव पुरतो निशि।
भूमौ स्वपिति वै वीर जपन् श्वेतं महामते॥
प्रातरुत्थाय च स्नानं कृत्वा दत्वार्घ्यमुत्तमं।

रक्तचन्दनसंमिश्रैः करवीरैर्गणाधिपं ॥
प्रपूज्य यथाभूतेशमौमानं तु त्रिलोचनं ।
वीरञ्च पूजयित्वा तु ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥
पञ्चभिर्ब्राह्मणैर्देवं द्विवैर्भोमैस्य सुव्रत ।
द्वियमङ्गलस्य देवं ब्राह्मणैः परिकल्पयेत् ॥
पित्र्यांस्तु ब्राह्मणान् भौमान् प्रकल्प्यान्धकसूदनं ।
कुर्यादेवं ततः श्राद्धं पार्वणं भास्करप्रियं
श्राद्धे तच समाप्ते तु श्रद्यात्पिण्डं सुमध्यमं ।
पुरतो देवदेवस्य लिसा मन्त्रेण सुव्रत ॥
स एष पिण्डो देवेश योऽभीष्टस्तव सर्वदा ।
कल्पामि पुरतस्तुभ्यं येन मे सन्ततिर्भवेत् ॥
प्रसादात्तस्य देवस्य यन्ते प्रार्थयते मनः ।
इत्थं संपूजितो ह्यत्र भास्करः पुत्रदो भवेत् ॥
अतोऽयं पुत्रदो वारो देवस्य परिकीर्त्तितः ।
एवमत्र सदा यस्तु भास्करं पूजयेन्नरः ।
उपवासपरः श्राद्धे स पुत्रं लभते ध्रुवं ॥
धनं धान्यं हिरण्यञ्च आरोग्यं सुखमुत्तमं ।
स्वर्गलोकं स्वयं प्राप्ततो राजा भवेत्नृप ॥
प्रभया द्विजसंकाशः कान्त्या जम्बूकसन्निभः ।
वीर्येण गोपतेस्तुल्यो गाम्भीर्यैः कलशोद्भवः ॥

'अविरोधिनः' प्रत्युत्पन्नाः । रोहिण्यश्लेषा-मघा-हस्ताख्यानि चत्वारि वै नक्षत्राणि पञ्चताराणि। श्रेष्ठो गौः गोवृषः स ध्वजो यस्य सः

'गोवृष-ध्वजः'। वृष-व्याघ्र-पुङ्गव-कुञ्जराद्यानां श्रेष्ठ्यवाचिनामुत्तरपदे भरतर्षभादिषु दर्शनात्। 'देवदेवः' सूर्यः। उपवासोऽत्र शनैश्चरदिने श्राद्धमादित्यवारे। एतच्च "प्रातस्त्वायेत्यादिना ग्रन्थेन व्यक्तीभविष्यति। मध्यमपिण्डप्राशनमत्र यजमानस्यैव प्रतीयते, श्राद्धान्तरेषु [illegible] पत्न्या विहितत्वात् तत्कर्तृकमेव। अन्ये तु दम्पत्योः पुत्रकामयोः सहाधिकाराविशेषाभिधानात् द्वयोरपि पिण्डप्राशनमिति युक्तं। दृश्यते च पुत्रीयकर्मान्तरे द्वयोरपि हविःशेषप्राशनं। तद्यथा। शतपथे। "क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामित्यादि। तथा तत्रैव होमानन्तरं "कृत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छतीति। 'गोपतिः' सूर्यः, स च सुवर्णादिप्रतिमादिभविष्यपुराणोक्तप्रकारेण व्योम्नि वा पूजनीयः। 'श्वेतः' महाश्वेताख्यः षडक्षरः सूर्यमन्त्रः श्रीं खखोल्काय नमः इत्येवंप्रसिद्धः। अर्घ्यदानमप्यनेनैव सूर्याभिमुखो भूत्वा स्थण्डिले कुर्यात्। 'पूजयित्वेति पुनः पूजनोपादानात् पूज्यान्तरावगतौ पञ्चभूतेशादयः पञ्च देवताः प्रणवादिभिश्चतुर्थ्यन्तैः स्वनामभिः पीठे पूज्याः। दिण्डी मङ्गा भोजकाख्या ब्राह्मणविशेषास्तेषोन्तरापथे प्रसिद्धाः, तदन्ये भौमाः। अत्र वैश्वदेविकस्थाने मङ्गानुपवेश्य पित्र्यस्थाने ब्राह्मणान्तरानुपवेशयेत्। एवमत्र सदेति विशिष्टफललाभार्थं प्रासङ्गिकयत्न, 'प्रभा' श्रीज्योत्स्ना, 'द्विजः' चन्द्रमाः। 'कान्तिः' तेजः 'जम्बूकः' वरुणः, "वरुणो वै जम्बूक इति श्रुतेः। वरुणस्त्वादित्यः, "वरुणो माघमासे तपतीति दर्शनात्। 'गोपतिः' पशुपतिः शम्भुरित्यर्थः। 'कलशोद्भवः' अगस्त्यः, स च गम्भीरतरसमुद्रपानादतिगम्भीरतया विवक्षितः।

मत्स्यपुराणे ।

अङ्गाराङ्गारकयुक्ता या चतुर्थी जायते यदा ।
अद्भुता श्राद्धकदिवि न प्रेतो जायते मृतः ॥

स्कन्दपुराणे ।

अमायां यदि सोमः स्यात् सप्तम्यां वै दिवाकरः ।
चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां वा वारः कामाङ्गकस्य तु ।
तदा श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं पितॄणां तृप्तिमिच्छता ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
नन्दन्ति पितरः स्वर्गे विमानवरमाश्रिताः ।
तावन्तमेव कालं हि श्राद्धकर्त्तुस्तथा फलम् ॥

इति काम्या वाराः ॥

अथ काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

माघे मास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।
तथाष्टकासु कुर्वीत काम्यान् कालान् शृणुष्व मे ॥
श्राद्धार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजम् ।
श्राद्धं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥
विषुवे चापि सम्प्राप्ते ग्रहणे शशि-सूर्ययोः ।
समस्तेष्वेव भूपाल राशिष्वर्के च गच्छति ॥
नक्षत्र-ग्रहपीड़ासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।
इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवसस्यागमे तथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कार्य्यं श्राद्धममावास्यां मासि मास्युडुपक्षये ।
तथाष्टकास्वप्यवश्यमिष्टं कालं निबोध मे ॥
विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्य्येन्दुग्रहणेऽयने ।
विषुवे रविसंक्रान्तौ व्यतीपाते तु पुत्रक ॥
श्राद्धार्हद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने ।
जन्मर्क्ष-ग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छया ॥

विष्णुरप्याह ।

संक्रान्तिविषुवे चैव विशेषेणायनद्वयम् ।
व्यतीपातोऽपि जन्मर्क्षं चन्द्र-सूर्य्यग्रहस्तथा ॥
इत्येतान् श्राद्धकालांस्तु काम्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय कल्पते ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

अमावास्यां प्रयत्नेन श्राद्धं कुर्य्याच्छुचिः सदा ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं चान्ते समश्नुते ॥
इत दद्यादमावास्यां सोमस्याप्यायनं महत् ।
एवमाप्यायितः सोमस्त्रीन् लोकान् धारयिष्यति ॥
सिद्ध-चारण-गन्धर्व्वैः स्तूयते नित्यपूजितः ।
सर्व्वैः पुष्पैर्मनोज्ञैश्च सर्व्वकामपरिच्छदैः ॥
नृत्य-वादित्र-गीतैश्च अप्सरोभिः सहस्रशः ।
उपक्रीडद्विमानस्थः पितृभक्तो दृढव्रतः ॥
स्तुवन्ति देव-गन्धर्व्वाः सिद्धचारास्तु सदा ।

पितृभक्तस्त्वमावास्या सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
पितृन् देवान् यजन् भक्त्या ततोऽस्यामक्षयं फलम् ॥

तथा ।

पुष्टिं प्रजां स्मृतिं मेधां पुत्रानैश्वर्य्यमेव च ।
कुर्वाणः पौर्णमास्यान्तु सर्वं सम्पूर्णमश्नुते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नान्दीमुखानां प्रथमं कन्याराशिगते रवौ ।
पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथा ॥

भाद्रपदमासान्तर्गते यत्र क्वचन दिने कन्याराशौ रविसङ्क्रमणे जाते तत्मासमध्यवर्त्तिन्यां पौर्णमास्यां नान्दीमुखानां पितॄणां श्राद्धं कर्त्तव्यम् । तत्मासस्थ 'प्रथम'मिति वचनात् । नान्दीमुखशब्देन चात्र प्रपितामहात्परे त्रिपितरः वक्ष्यमाणस्मिन्नेव पुराणेऽस्य वचनस्यानन्तरमेवोक्तम् ।

ये तु पितामहादूर्द्ध्वे ते स्मुर्नान्दीमुखास्त्रय ।
प्रसन्नमुखशब्दास्तु मङ्गलीया यतस्तु वै ॥ इति ।

अत्र पितामहवचनेन प्रपितामहः लक्षणीयः यदुक्तं ब्रह्मपुराणवचनात् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः समुदीर्त्तिताः ।
तेभ्यः पूर्वे त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखाः स्मृताः ॥ इति।

अतः नान्दीमुखवचनखेतत्पौर्णमासीनिमित्तकश्राद्धविधिनैकवाक्यतापरत्वाच्छ्राद्धान्तरे नान्दीमुखशब्देन प्रपितामहात्परे त्रयो न

धाह्वाः। अथैतेषु नान्दीमुखसंज्ञाः किमर्थाः। अथ यथा चशब्दः पितरो मताः इत्यादौ च यदिशब्दोवचनस्याप्यभेददृष्टिविधानार्थः, तथाच शाखाहकल्पीयः पितृगणभेदप्रकरणोक्तनान्दीमुखाख्यपितृगणाभेददृष्टिविधानार्थं उच्यते। तेन यतोऽत्र प्रमथमुखसंज्ञा इत्यादिना नन्दनमुखयोगान्नान्दीमुखशब्दनिष्पत्तिरभिप्रेतेति दर्शितम्। यतोनभेददृष्ट्युपदेशार्थः। अथ कौण्डपायिनीये मासमहोमेऽग्निहोत्रमिति परशब्दः परत्र प्रयुज्यमानत्वद्रव्यसामान्यमेयमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः, तथाच नान्दीमुखशब्दोऽपि पुत्रजन्मादिकालविहितप्रसिद्धनान्दीमुखधर्मातिदेशार्थः उक्तोत्तरत्वात्। न ह्ययं परशब्दः परत्वारूप्यविवक्षया प्रयुक्तः, किन्तु नन्दनमुखत्वयोगादिति। अतोऽस्य प्रयत्नेव प्रयोजनं मन्यामहे।

हारीतः।

अष्टकामाघभ्युदयाश्चौर्ध्वयात्रोपपत्तयः।
पितृणामतिरेकोऽयं मासिकार्थो ध्रुवः स्मृतः॥

ब्रह्मवैवर्त्त-वायुपुराणयोः।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि पूजितम्।
काम्य-नैमित्तिकाजस्रं श्राद्धकर्मविधायिभिः।
पुष्पाराधनमूलाः स्युरष्टकास्तिस्र एव च॥

इति काम्याः प्रकीर्णकालाः।

अथ सामान्यतः श्राद्धतिथिनिर्णयः।

तत्र यस्यां तिथौ श्राद्धं विहितं सा चेद्दिनद्वयसम्बन्धिनी तदा

यस्मिन्दिने अपराह्णव्यापिनी तत्रैव श्राद्धमनुष्ठेयम् ।

तथाच निगमः ।

पूर्वाह्णिकास्तु तिथयो देवकार्य्यफलप्रदाः ।

अपराह्णिकास्तथा ज्ञेयाः पित्र्ये तु शुभप्रदाः[1] ॥

इच ।

पूर्वाह्णे दैवकार्य्याणि मनुष्याणां च मध्यमे ।

पितॄणां चापराह्णे तु कार्य्याण्येतानि यत्नत ॥

यदा तु दिनद्वये चापराह्णव्यापिनी तदा पूर्वैव ग्राह्या ।

यथाह वृहन्मनु ।

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

मनुरपि ।

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

यस्या अपराह्णसम्बन्धे सत्यस्तमयानुवृत्तिः सा पितृकार्य्ये प्रशस्ता न तत्तामयमात्रसम्बद्धेत्यर्थः ।

तथाच हारीतोऽपि ।

अपराह्णः पितॄणां तु चापराह्णानुयायिनी ।

सा ग्राह्या पितृकार्य्ये तु न पूर्वाह्णानुयायिनी ॥

यदा तूभयदिनद्वयेऽप्यपराह्णव्यापिनी न लभ्यते तदापि पूर्वैव ।

यथाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः ।

---

(१) शुभावहा इति ख० ।

देवकार्य्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः।
पितृकार्य्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः॥

पितरहस्य-सौरपुराणयोः।

प्रातः प्रातरुपोष्या स्यात् तिथिर्देवफलेप्सुभिः।
मूलं हि पितृकार्य्ये वैधं प्रोक्तं महर्षिभिः॥

नारदीयपुराणेऽपि।

तिथेः प्राग्नं सुराणां हि उपोष्यं मनवो विदुः
पित्र्यं मूलं तिथेः प्रोक्तं माधवैः कालकोविदैः
पित्र्येऽस्तमयवेलायां स्पृष्टापूर्वैर्निगद्यते।
न तत्रौदयिकी ग्राह्या दैवेत्वौदयिकी तिथिः॥ इति।

गोभिलोऽपि।

मायाह्नव्यापिनी या तु पार्वणे सा उदाहृता।

साऽपि मुहूर्त्तत्रयाभिर्तैवास्तमयसमन्विनी ग्राह्या।

तथाच बौधायनः।

उदिते दैवतं भानौ पित्र्यञ्चास्तमिते रवौ।
द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्य-कव्ययोः॥

मनुः।

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते।
सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा॥ इति।

अपराह्णव्यापिन्येवास्तमयसमन्विनी ग्राह्या न तु तद्व्यतिरिक्तवचनात् प्रतीयते। अतो वाचनिककालाभावाच्छ्रान्तमेव ■ यतोऽयं अनधिकारात्, अयं किन्तु वस्तुतः त्रिमुहूर्त्तापि अपि।

तिथ्यादिषु भवेद्यावान् ह्रासोवृद्धिः परेऽहनि।
तावान् ग्राह्यस्तु पूर्वेद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि॥

इति वचनात् अधिककालकल्पनया अपराह्नेऽपि सम्भवात्। एतद्दिनद्वये, साम्ये वृद्धौ तूत्तरैव ग्राह्या।

तथाच व्यासः।

खर्वोदर्पस्तथा हिंस्रा त्रिविधं तिथिलक्षणम्।
खर्व-दर्पौ परौ पूर्व्वौ हिंस्रा स्यात्पूर्वकालिकी॥

एतद्वाक्यविषयविवेकस्तु तिथिविशेषश्राद्धे, शुक्लपक्षे पूर्वाह्णव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या, कृष्णपक्षेऽपराह्णव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या।

द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगाद्दीन् कवयो विदुः।
शुक्ले पूर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके॥

इत्यादिवचनेभ्यः पूर्वाह्णापराह्णौ "आवर्त्तनात् पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्तथापर इति दर्शितौ अह्नः पूर्वापरौ भागौ, इति निर्णयः, शेषं पूर्ववत्। यदा तूभे तत्तत्कालैकदेशव्यापुतस्तदा वृद्धौ क्षये साम्येऽप्युत्तरैव न पुनः वृद्धावेवोत्तरा क्षये साम्ये तु पूर्वेति, "पूर्वा तु कर्त्तव्येत्यादिवचनस्य मृताहतिथिविषयत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च।

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे।
विद्यमानोभवेद्यस्तु नेज्यितोयत्नतोपि तु॥

इत्यादिवचनात्। एकोद्दिष्टादिश्राद्धेषु पुनर्मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या।

तथाच वृद्धगौतमः।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत्।

अपराह्णव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥

बौधायनोऽपि ।

मध्याह्नव्यापिनी या तु तिथिः पूर्वापरापि वा ।

तस्या पितृभ्यो दातव्यं ह्रास-वृद्धी न कारणम् ॥

तथाच हारीतः ।

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।

पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥

दैविकश्राद्धे तु पूर्वाह्णव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

इत्यादिवचनात् तस्य च पूर्वाह्ण एव विधानात् ।

तथाच मनुः ।

पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥

दैविकश्राद्धलक्षणं पारस्करोक्तं ग्राह्यम् ।

देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तद्दैविकमुच्यते ।

तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्याद्द्वादश्यादिषु यत्नतः ॥

इति निर्णयः, शेषं पूर्ववत् । यदापि तिथिवृद्धिवशात् उभे अपि समयं कर्मकालं व्याप्नुतः क्षयवशाद्वा कर्मकालं न स्पृशतस्तदापुत्तरैव ग्राह्या ।

दिमुहूर्त्तं त्रिरह्नो वा सा तिथिर्हव्य-कव्ययोः ।

उदिते दैवत भानौ पित्र्यञ्चास्तमिते रवौ ॥

खर्वादर्पादीनां घटिकैकापि दृश्यते ।

उदये सा तिथिर्ज्ञेया विपरीता तु पैतृकी ॥

इति वचनात्। नन्वस्मादेव वचनात् यदापि पूर्वाह्णं व्याप्नोति उदयेऽपि त्रिमुहूर्त्तोर्द्धव्यापिनी पूर्वाह्णं व्याप्नोति तदाप्युत्तरैव कस्मान्न स्यात् "कर्मणोयस्येत्यादेः सामान्यशास्त्रत्वादिति। उच्यते। सत्यं, यत्रोभयदिनेऽपि कर्मकालव्यापिनी तिथिः कर्मकालं न स्पृशति वा तत्र का तिथिर्ग्राह्येति सन्देहे वचनाकाङ्क्षायां सामान्यशास्त्रादिविशेषशास्त्रस्य शीघ्रप्रवृत्तेस्तदुक्ता तिथिर्गृह्यते। यत्र पुनरेकस्मिन्नेव दिने विहितकर्मकाले विहिततिथिलाभेन का तिथिर्ग्राह्येति सन्देहाभावान्निर्णायकवचनानवकाश" ।

इति सामान्यतः श्राद्धनिर्णयः ।

अथ प्रेतश्राद्धकालः ।

तत्र तावन्नवसंज्ञकानां श्राद्धानां, तत्र चान्तर्दशाहं क्रियमाणानां नवश्राद्धसंज्ञा निवेशयचाघशायनोदशाहपर्यन्तं नवश्राद्धकाल मन्यते "नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षड्ऋतून् इति। एषान्तु षडःषष्ठ्या देश-कालविभागमेकादशाहिकस्य च नवश्राद्धसंज्ञकत्वमाह, नागरखण्डे भर्तृयज्ञः ।

त्रीणि षड्वयनस्यार्थे तानि वै शृणु साम्प्रतम् ।
यत्र स्थाने भवेन्मृत्युस्तत्र श्राद्धं तु कारयेत्[1] ॥
एकोद्दिष्टं ततो मार्गे विश्रामो यत्र कारित ।

---

(१) कल्पयेदिति ग० ।

तत अयनस्थाने तृतीये श्राद्धमिष्यते ॥
पञ्चमे सप्तमे तद्वदष्टमे नवमे तथा ।
दशमैकादशे चैव नवश्राद्धानि तानि वै ।
अन्यासां वैशाख्यां ततस्त्रिमवश्राद्धमुच्यते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तृतीयेऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतश्राद्धावशो द्विजाः ।
सलकाम्ते षष्ठे श्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ॥

आह कात्यायन ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥

व्यास ।

प्रथमे सप्तमे चैव नवमैकादशेऽहनि ।
यत्तु वै दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥

आह मनु ।

आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्य्यादेकादशे तथा ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥

आद्यं नव ।

पैठीनसि ।

सद्य शौचे प्रदातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।
स एव दिवसस्तस्य श्राद्धं शय्यासनादिषु ॥

कूर्म्मपुराणे ।

प्रेताय च गृहद्वारि चतुर्थे भोजयेद्द्विजान् ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म सबान्धवैः ॥
चतुर्थे बान्धवैः सर्वैरस्थ्नां सञ्चयनं भवेत् ।
पूर्वान् द्विजान् प्रभुञ्जीत युग्मांश्च श्रद्धया शुचीन् ॥
पञ्चमे नवमे चैव तथैवैकादशेऽहनि ।
युग्मांस्तु भोजयेद्विप्रान् नवश्राद्धन्तु तद्विदुः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्थे ब्राह्मणान् पञ्च पञ्चमेऽहनि भुञ्जता ।
नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परे ॥

ऋषि ।

प्रेतार्थं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
नवश्राद्धनिमित्तं तु एकमेकादशेऽहनि ॥

एवञ्च मध्ये कादशाहिकनवश्राद्धाशौचान्ते विधीयमानं ब्राह्मणभोजनं कर्मान्तरमिति गम्यते ।

बृहस्पतिः ।

चतुर्थेऽहनि विप्रेभ्यो देयमन्नं हि बान्धवैः ।
भाव सुवर्णं विप्राय प्रेतमुद्दिश्य शक्तितः ॥

'चतुर्थेऽहनि' सञ्चयाहे इत्यर्थः ।

यदिष्टं जीवतश्चासीत्तद्द्यात्तस्य यत्नतः ।

'तस्य' प्रेतस्य, 'जीवत', 'यदिष्टं' किञ्चिद्भोज्य, भासीत्तद्द्यादित्यर्थः ।

इति नवश्राद्धकालः ।

अथ षोडशश्राद्धानीत्येवंप्रसिद्धानां प्रेतश्राद्धानां कालः।

तत्र मत्स्यपुराणे।

मृतानां [illegible] त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश सर्वदा।
चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा॥
ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशसंख्यया।
कर्त्तव्या मुनिभिस्तेषां तत्र विप्रांस्तु भोजयेत्(१)॥

जातूकर्ण्यः।

द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा।
सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशम्॥

षाण्मासिके इत्येतेन विहितयोः श्राद्धयोर्निरूपणमाह।

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः।
न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा॥

एकेनाह्ना त्रिभिर्वा यदा षण्मासा न्यूनाः स्युः संवत्सरश्च तदा षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे कर्त्तव्ये इत्यर्थः।

भविष्यत्पुराणे।

अस्थिसञ्चयने श्राद्धं त्रिपक्षे मासिकानि च।
रिक्तयोश्च तथा तिथ्योः प्रेतश्राद्धानि षोडश॥

रिक्तयोस्तिथ्योरित्येकेनाह्ना न्यूने षष्ठे द्वादशे च मास इत्यर्थः।

तथा पैठीनसिः।

षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वेद्युरेव ते।

---

(१) तर्पयेदिति ख०।

मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च ॥

तथा ।

सपिण्डीकरणादर्वाक्कुर्य्यात् श्राद्धानि षोड़श ।
एकोद्दिष्टविधानेन कुर्य्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपक्षे च ततः परम् ।
मासि मासि तु कर्त्तव्यं यावत्संवत्सरं द्विजैः ॥
ततः परतरं कार्य्यं सपिण्डीकरणं क्रमात् ।
कृते सपिण्डीकरणे पार्वणं प्रोच्यते पुनः ।
ततः प्रभृति निर्मुक्तः प्रेतत्वात् पितृतां गतः ॥

व्याघ्रपादः ।

एकादशे चतुर्थे च मासि मासि च तत्परम् ।
प्रतिसंवत्सरञ्चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

अग्निमत्प्रेतश्राद्धे विशेषमाह कात्यायनः ।

श्राद्धमग्निमतः कार्य्यं दाहादेकादशेऽहनि ।
ध्रुवाणि तु प्रकुर्वन्ति प्रमीताहानि सर्वदा ॥

त्रिपक्षिकादूर्द्धानि 'ध्रुवाणि' । अतएव श्राद्धकाण्डे ।

ऊर्द्धं त्रिपक्षात् यत् श्राद्धं मृताहन्येव तद्भवेत् ।
अधस्तु कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ इति ।

हारीतस्त्वसमर्थविषये मासिकानां कालविकल्पमाह ।

मृतं श्राद्धं मासि मासि अपर्य्याप्तस्तं प्रति ।
द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाथ वा ॥ इति ।

अत्रोपरितने प्रकरणे वृद्धावुपस्थिताया सपिण्डीकरणापकर्षेण वक्ष्यते तत्सिबन्धन च मासिकानामपकर्षं पुनराहत्निश्च तत्रैव वक्ष्याम, अत्र च मासिकानि मासोपक्रम एव कर्त्तव्यानि। तथाहि माससम्बन्धि मासिक, माससम्बन्धश्च मासान्तर्गतदिनसम्बन्धेनाप्युपपद्यते, एवञ्च प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् मासोपक्रम एव कर्त्तव्यता निश्चीयते। एवञ्च "प्रथममासिकोनमासिक-द्वितीयमासिक-त्रैपक्षिक-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमोनषाण्मासिक षाण्मासिक-सप्तमाष्टम-नवम-दशमैकादशमासिकोनाब्दिकानि षोडश श्राद्धानि क्रमेण दद्यादिति कल्पसूत्रविहितक्रमोऽप्युपपद्यते। अन्यथा स न स्यात् षाण्मासिकस्योनषाण्मासिकोत्तरकालत्वात्, एवमन्यत्रापि। यत्तु "ततो द्वादशभिर्मासै श्राद्धानि दशषड्भ्येति वचनान्मासान्ते मासिक कार्य्यमित्युक्त, तद्विचारासहत्वादुपेक्षणीय। तस्मादाचारानुगुण्याच्च मासोपक्रम एव मासिकानीति सिद्धम्।

इति षोडशश्राद्धानीत्येवंप्रसिद्धाना काला ।

कालव्याघ्रिकर्त्तृकालाग्निमद्देवत्यसपिण्डीकरणाङ्गत्वं नैमित्तिकं च कालान्तरमुक्तं भविष्यत्पुराणे।

सपिण्डीकरणं कुर्य्यात् यजमानो ह्यनग्निमान्।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ॥

उक्तञ्च शुनकेन।

निरग्निकं सपिण्डत्वं पित्रोर्मातुश्च धर्मतः।

पूर्णे संवत्सरे कुर्य्यात् वृद्धिर्वा यदि भवेत्॥

'वृद्धि' चौल-मौञ्जी-विवाहादिरूपोऽभ्युदयः। उपलक्षणं चैतत्। नान्दीश्राद्धनिमित्तभूतस्य कर्म्ममात्रस्य, एतत् "स्वशाखाध्ययनाद्युपसन्नात्मविद्युमनोवचने "कर्तुंनान्दीमुखमिति आश्वलायनवचने च स्फुटीभविष्यति। सैषा यस्मिन् दिने वृद्धिरापद्येत तत्र प्रागवाप्तस्य सपिण्डीकरणं कृत्वा तदङ्गभूतं नान्दीमुखमभिजितं श्राद्धं कुर्य्यादित्यर्थः। अनेन अप्रवृत्ताधिकारस्योपरिसमापितप्रेतश्राद्धस्य चौलमौञ्जीविवाहाधानादौ तदङ्गभूतेन नान्दीमुखश्राद्धेनाधिकारोऽपि दर्शितः।

आह लघुहारीतः।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव च।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्य्यादभ्युदयं ततः॥

नागरखण्डे।

आधानाद्युपसम्प्राप्तावेतत्प्रागपि वत्सरात् ॥

तत्र चापकृष्यमाणे सपिण्डीकरणे तदन्तामपकर्षं स्यादिति न्या-
यात् पूर्वाणि मासिकादीन्यपकृष्य कृत्वा सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम्।
वृद्धवशिष्ठोऽप्याह ।

श्राद्धानि षोड़शादत्त्वा नैव कुर्य्यात् सपिण्डनम् ॥

तद्धानौ तु कृते प्रेत पितृत्वं नोपपद्यते ॥

अपकर्षपक्ष एवैतत्, अनपकर्षे तु क्रमविधानादेव तत्सिद्धिः ।
अतएव शाट्यायनिः ।

प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपकृष्य प्रकुर्वीत कुर्व्वन्नान्दीमुखं ततः ॥

यत्तु लौगाक्षिवचनम् ।

यस्य संवत्सरादर्व्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकं चोदकुम्भञ्च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥ इति ।

तत्तु तदन्तापकर्षन्यायेन कृतेष्वपि मासिकेषु "तान्येव [illegible] पुनः
कुर्य्यादिति कल्पसूत्रकारवचनोक्तपुनरनुष्ठानविषयत्वेन व्याख्येयम्।
अपकृष्येत्यनुवृत्तावाह उशना ।

पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येतेति । अत्र केचित् "पूर्णे संवत्सरे यदहर्वा वृद्धिरापद्येतेत्येतयोः पक्षयोरनग्निकैकविषयत्वं "षण्मासे त्रिपक्षे वेत्येतयोस्तु साग्निकैकविषयत्वमिति व्यवस्थां मन्यन्ते उद्भावयन्ति चात्र पैठीनसिवचनम् ।

त्रिपक्षेऽग्निमतः कालो वृद्धौ चापूर्त्तकर्मसु ।
सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्णे सम्वत्सरेऽपि च ॥ इति ।

अनग्निमत्सपिण्डीकरणवचनान्यप्युपन्यस्यन्ति । तचेद् वक्तव्यं यदग्निमत्त्वविशेषणवत्त्रिपक्षादिपक्षाः सन्ति सन्तु ते तस्य संवत्सरान्ते कर्त्तुं समर्थस्यापि मुख्यकल्पाः[१] । अनग्निकस्य त्वशक्यप्रयुक्ताः प्रकृतगोभिलवचनोक्तसंवत्सरपक्षैकवाक्यता गताः सन्तः सन्त्वनुकल्पाः । चतुर्विंशतिमते ।

सपिण्डीकरणं चाब्दे सम्पूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा ।
द्वादशाहे तु केषाञ्चित् मतमेकादशे तथा ॥

इत्यनग्निकसपिण्डीकरणकालः ।

अथ साग्निकसपिण्डीकरणकालः ।

तत्राह लघुहारीतः ।

अनग्निस्तु यदा वीर भवेत्कुर्य्यात्तदा गृही ।
प्रेतयेदग्निमांस्तु स्यात् त्रिपक्षे वै सपिण्डनम् ॥

अत्र गृही श्राद्धकर्त्ता यद्याहवनीयरहितः प्रेतश्चाहवनीयवान्

---

(१) मुख्यकाला इति क० ।

भवेत् तदा स कर्त्ता तस्य प्रेतस्य मृताहदिवसादारभ्य पक्षत्रये पूर्णे सपिण्डीकरणं कुर्य्यात्।

तथा।

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् यदा।
द्वादशाहे भवेत्कार्य्यं सपिण्डीकरणं सुतैः।

अत्र मृताहादारभ्य द्वादशे दिने इति वेदितव्यम्।

आह कात्यायनः।

एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दर्शाद्यथाविधि।
प्रकुर्वीताग्निमान् विप्रो मातापित्रोः सपिण्डनम्॥

अस्याभिप्रायः। अग्निमता ह्यमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः पिण्डान्वाहार्य्यकश्च कर्त्तव्यम्। तत्र प्रमीतमातापितृकस्य सपत्नीकपित्रादिदेवत्यं। न चाकृतसपिण्डीकरणयोस्तयोर्दर्शश्राद्धादौ देवतात्वमुपपद्यते तत्र सपिण्डीकरणकालिकत्वस्मरणात्। अतः पिण्डपितृयज्ञश्राद्धयोः लोपो मा भूदिति मत्वाग्निमान् विप्र एकादशाहे कर्त्तव्यं प्रेतकार्य्यं निर्वर्त्य दर्शात् प्रागेव यस्मिन् कस्मिंश्चिदहनि मातापित्रो. सपिण्डीकरणं कुर्य्यादिति।

अतएवाह प्रजापतिः।

नासपिण्ड्याग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत्।
न पार्वणं नाभ्युदयं कुर्वंश्च लभते फलम्॥ इति।

विप्रग्रहणमुपलक्षणं क्षत्रियादिष्वपि न्यायस्य तुल्यत्वात्।

प्रकारान्तरमाह हारीतः।

या तु पूर्व्वममावास्या मृताहाद्दशमी भवेत्।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्य्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥

मृताहादारभ्य यद्द्वादशमहर्भवति तस्मात् परा यामावास्या तस्यामित्यर्थः ।

अतएवाह जाबालिः ।

सपिण्डीकरणं कुर्य्यात्पूर्वदर्शेऽग्निमान् सुतः ।
परतो दशरात्रस्य पूर्वेऽब्दे च तथापरः ॥

मृताहमारभ्य दशरात्रं तस्मात् परतो यः प्रथमो दर्शो भवेत् तस्मिन्नग्निमान् सुतः पित्रोः सपिण्डीकरणं कुर्य्यादित्यर्थः । दशरात्र-ग्रहणं चाशौचोपलक्षणार्थं । तदेवं साग्निकस्य त्रयः सपिण्डीकरण-काला उक्ता भवन्ति, द्वादशाहः, दशाहात्परकालीनाया अमा-वास्यायाः पूर्वं किमप्येकमहः, दशाहात्परममावास्या चेति ।

इति साग्निकसपिण्डीकरणकालाः ।

इति त्रैवर्णिकानां ।

अथ शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालः ।

तत्र सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

मासवर्षे हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्त्तितम् ॥ इति ।

अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतदिति वृद्धाः, वचनबलादा-शौचमध्य एव श्राद्धाङ्गीकरणम् ।

इति शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालः ।

अथ सांवत्सरिककालनिर्णयः।

तत्र तावत् क्षयाहनिर्णयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रतिसंवत्सरं कार्य्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि ॥

मातादीनां श्राद्धं कार्य्यमित्यनेनार्थात् पुत्रादीनां कर्त्तृत्वमुक्तं । एतच्चाधिकारिमात्रोपलक्षणार्थं । भ्रातुरित्यत्राप्यपुत्रस्येत्यनुषञ्जनीयं । ज्येष्ठस्येत्यनेन तु कनिष्ठस्य भ्रातुर्नावश्यकं सांवत्सरिकमिति दर्शितं । तथाच ।

न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाग्रजः ।

इति नियताधिकारनिराकरणात् । स्नेहादिना त्वनियतेनाधिकारेण पुत्रस्य कनिष्ठस्यापि सांवत्सरिकं कर्त्तव्यमेव ।

तथाचोक्तं ।

अपि स्नेहेन कुर्य्यातां सपिण्डीकरणं विना । इति ।

प्रभासखण्डे ।

मृताहनि पितुर्यस्तु न कुर्य्याच्छ्राद्धमादरात् ।
मातुश्चैव वरारोहे वत्सरान्ते मृतेऽहनि ।
नाहं तस्य महादेवि पूजां गृह्णामि नो हरिः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सर्व्वेषामेव श्राद्धानां श्रेष्ठं सांवत्सरं मतम् ।
क्रियते यत् खगश्रेष्ठ मृतेऽहनि बुधैः सदा ॥

मृतेऽहनि पितुर्यस्तु न कुर्य्याच्छ्राद्धमादरात् ।
मातुश्च खगशार्दूल वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥
नाहं तस्य खगश्रेष्ठ पूजां गृह्णामि नो हरिः ।
न ब्रह्मा न च वै रुद्रो न चान्ये देवतागणाः ॥
तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ।
नरेण खगशार्दूल भोजनेन विशेषतः ॥
भोजको यस्तु वै श्राद्धं न करोति खगाधिप ।
मातापितृभ्यां सततं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ॥
स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः ।
ततो भवति दुष्टात्मा नगरे शूकरः खगः ॥

तत्र मृताहशब्देन मरणाहर्वर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता संवत्सरान्ते मुख्यमृताहस्यासम्भवात् । न हि तान्येवाहानि परिवर्त्तन्ते । न खल्वह्नां प्रातिस्विकं नामास्ति चिह्नं वा, यतो यत्र कस्मिन्नपि सांवत्सरिकं प्राप्नुयात् । संवत्सराणामहर्गणीति चेत् । न । मृताहपदस्यानर्थक्यापत्तेः । अतो मरणाहर्वर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता । अहर्ग्रहणं रात्रेरप्युपलक्षणार्थं, तेन रात्रिमृतस्यापि सा तिथिर्लभ्यते, एवञ्च संवत्सरान्ते मृताहसम्बन्धिन्यां तिथौ सांवत्सरिकं कार्य्यमिति लभ्यते ।

अत्र च ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥
यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ॥

सा तिथि: सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इति देवलादिवचनानुसारात्या कर्मकालेऽविद्यमानाया अपि तिथे: सम्पूर्णत्वकल्पनया ग्रहणं न तथा मृताहवर्त्तिन्यास्तिथेर्मरण-सम्बन्धितया ग्रहणं किन्तु मरणकालिन्या एव। अत: सांवत्सरिके मृताहशब्देनोक्ता मरणकालिक्येव तिथिर्विवक्षिता।

तदाह नारदीयपुराणे वशिष्ठ:।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता।

पित्र्येऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते॥

'तात्कालिकी' यस्मिन् काले उपवासादिव्रतपारणं मरणं वा तात्कालिक्येव तयोस्तिथि:, न पुनस्तत्कालवर्त्तिनी प्रातरादिषु त्रिमुहूर्त्तादिकाला, पित्र्ये सांवत्सरिकादौ अस्तमयवेलायां अप-राह्ण स्पृष्टापि मरणकालिकी तिथि: सम्पूर्णा निगद्यते, एतदुक्तं भवति मरणकालिन्या तिथौ सांवत्सरिके कर्त्तव्ये प्राप्ते यदि सास्तमयवेलायामपि दिनान्तेऽस्ति तदा सा कुतपापराह्णयोरस्तीति मत्वा तदुपलक्षित एव दिवसे कुतपकालिकं श्राद्धं कर्त्तव्यमिति। अथ दाय मृताहशब्देनोपलक्षणयविशिष्टमहोरात्रमभिप्रेत।

तदाह व्यास:।

मास पक्ष-तिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि।

प्रत्यब्दं तत्तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदु: ॥ इति।

'तथाभूतमित्युपलक्षणत्रयोपेत।

अत्र च सांवत्सरिकादिपितृकार्य्ये चान्द्रस्यैव मासस्य ग्रहणमाह व्यास:।

विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।
आब्दिके पितृकार्य्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ॥ इति ।

लघुहारीतः ।

कालात्परिवर्त्तते सूर्य्यः कालवशाद्यतः ।
अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥
मासचिह्नं तु कर्त्तव्यं पौषमाघादमेव हि ।
एतत्तच विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः ॥

पौषादिसंज्ञा चान्द्रस्यैव, तथाहि पुष्येण युक्तश्चन्द्रो यस्यां पौर्णमास्यां सा पौषी सा यस्मिन्मासे स पौषो मासः, एवं माघादयोऽपि ।

तदाह पाणिनिः ।

नक्षत्रेण युक्तः कालः सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति ।

न च सौर-सावनयोरेवंविधास्ति संज्ञा एवंविधपौर्णमासीयोगनियमो वा, अतः सांवत्सरिकादौ चान्द्र एव मासो ग्राह्यः ।

यत्पुनर्वचनम् ।

यस्मिन् राशौ गते सूर्य्ये विपत्तिं याति मानवः ।
तद्राशावेव कर्त्तव्यं पितृकार्य्यं मृतेऽहनि ॥

तदेतदधिमासमृतविषयं ।

अधिमासविपत्तिश्चेत् सौरं मासं समाश्रयेत् ।
स एव दिवसस्तस्य श्राद्ध-पिण्डोदकादिषु ॥

अथ क्षयाहद्वैधे निर्णयः । तत्र क्षयाहश्राद्धे तिथिद्वैधे कर्मकालव्यापिनी ग्राह्या ।

यदाह व्यासः ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।
तया कर्माणि कुर्वीत ह्रास-वृद्धी न कारणम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तच्च सांवत्सरिकं द्विविधं पार्वणमेकोद्दिष्टं च, तत्र पार्वणस्यापराह्णः कालः एकोद्दिष्टस्य मध्याह्नः ।

तथाच वृद्धगौतमः ।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।
अपराह्णव्यापिनी या तु पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥

अत्र केचिदाहुः । यदा तिथिसाम्ये द्वयोरपि तिथ्योरपराह्णसम्बन्धस्तदानीं पार्वणेतिकर्त्तव्यताके सांवत्सरिके पूर्व्वैव तिथिर्ग्राह्या, तत्र यद्यपि परस्मिन्नपि दिने कर्मकालव्याप्तिसम्भवः तथापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् पूर्वस्मिन्नेवाहनि श्राद्धम् ।

आह सुमन्तुः ।

दिनद्वयव्यापिनी चेत्स्यात् मृताहस्य तु या तिथिः ।
पूर्व्वा निर्वपेत्पिण्डमित्याङ्गिरसभाषितम् ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्यः ।

देवकार्य्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।
पितृकार्य्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ॥

मिश्ररहस्य-सौरपुराणयोः ।

प्रातः भान्त उपोष्या व्याप्तिर्दैवफलेप्सुभिः ।

मूल चि पितृकार्यार्थं पैत्र प्रोक्त महर्षिभि ॥

'मूल' आवश्य ।

नारदीयपुराणेऽपि ।

तिथे प्रान्त सराख्य हि सपौख्य कवयो विदु ।

पैत्र मूल तिथे प्रोक्त प्रान्तमे कालकोविदै ॥

निगम ।

पूर्वाह्णिकास्तु तिथयो देवकार्य्ये फलप्रदा ।

अपराह्णिकास्तथा ज्ञेया पितृकार्य्ये तु सुखावहा ॥

अथापराह्ण सूक्ष्मकालप्रकरणे वक्ष्यमाणोऽपराह्णोऽत्यन्तमो वेदितव्य ।

तथाच शिवरहस्य ब्रह्मवैवर्त्त सौर-नारदीयपुराणेषु ।

दर्शञ्च पौर्णमासञ्च पितु सांवत्सर दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरक प्रतिपद्यते ॥ इति ।

तदेव तिथिसाम्ये पूर्वा भवेति सिद्धम् ।

वैषम्ये त्वाह बौधायन ।

या तिथिस्तदहोरात्र यस्यामभ्युदियाद्रवि ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य क्षये लक्षमियाद्रवि ॥

द्व्याहमेव विषमीभाव च एवाह ।

अपराह्णद्वयव्यापी यदा तिथि ।

क्षये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धौ कार्य्या तथोत्तरा ॥

यत्तु व्यासेन तिथिसाम्येऽपि परतिथिग्रहणमुक्त ।

खर्व्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविध तिथिलक्षणम् ।

खर्व्व-दर्पौ परौ पूर्व्वो हिंसा स्यात् पूर्व्वकालिकी ॥

तदेतत्सामान्यशास्त्रं यथाह्व्यतिरिक्ततिथिविषयमासन्नदिनद्वय-समभागपराह्णव्यापिनि तिथिवृद्धौ परैव ग्राह्येति। तदयुक्तं। यदा हि तिथिवृद्धिवशाद्द्वे अपि समं अपराह्णं व्याप्नुतस्तदा साम्यवद्वृद्धावपि "कुहूर्व्यापिनी चेत्स्यादित्याद्यनेकवचनबलात्"प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यादित्यनेनैव न्यायेन पूर्व्वतिथिपक्षस्यैव युक्तत्वात्। तथा-दिनद्वये अपराह्णैकदेशव्यापित्वसाम्ये पूर्व्वेति वक्ष्यते। तथा दिनद्वयसमव्यापराह्णव्यापित्वे वृद्धावपि पूर्व्वेति, तत्र साम्ये तिथिः पूर्व्वैव ग्राह्या। यद्यपि "कुहूर्व्यापिनी चेत्स्यादिति वचनानि यथाह्तिथिसाम्यव्यतिरिक्तविषयत्वेनाप्युपपद्यन्ते खर्व्वशास्त्रञ्च स्तुततिथिसाम्यव्यतिरिक्तसाम्यविषयत्वेन, तथापि बहुशास्त्रानुरोधात् खर्व्वशास्त्रमेव बाध्यत इति चेत्। न। वृद्धावपि तुल्यत्वात्। "अपराह्णद्वयव्यापी प्रमीतस्य यदा तिथिरित्यादिवचनस्य तुल्यापराह्णैकदेशव्यापितिथिद्वयविषयत्वात् अन्यथा तिथिक्षये समस्तापराह्णद्वयव्यापित्वासम्भवात्, "क्षये पूर्व्वा तु कर्त्तव्येत्यभिधानानुपपत्ते वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च न वाक्यद्वयकल्पना युक्ता। यद्यपि पौरुषेयत्वाद्वाक्यभेदो न दोषायेति मन्यसे, तथापि अनेकवचनन्यायविरुद्धकल्पना निष्प्रामाणिकी।

येनाह यदा अमावास्या दिनद्वयेऽप्यपराह्णसम्बन्धिनी तदा क्षये पूर्व्वा वृद्धौ साम्ये चोत्तरा।

सिनीवाली कुहूश्चैव युक्ते श्राद्धकर्म्मणि(१)।

(१) पितृकर्म्मणीति ख०।

स्नातान्ते चेत्तु मध्याह्ने श्राद्धादि स्यात् कथं तदा ॥
तिथिचये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता(१) ।
साम्येऽपि च कुहूर्ज्ञेया वेदे-वेदाङ्गवेदिभिः ॥

इति वचनात् । श्राद्धान्तरेऽप्येवं पार्वणविकारत्वात् तस्य । तथाचोक्तं व्यासेन ।

द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।
एकोद्दिष्टविवृद्ध्यादौ हरि-ब्रह्मादिचोदनात् ॥ इति ।

तदयुक्तम् । उदाहृतबहुवाक्यविरोधात् । तेन यदा तिथिर्वृद्धिवशाद्दिनद्वयेऽपि समग्रापराह्णव्यापिनी तदा पूर्वैव, साम्ये तु दिनद्वये समग्रापराह्णव्यापिनीति न तत्राव प्रसक्तिः । यदोभे अपि समग्रापराह्णं न व्याप्नुतः तदा याधिकापराह्णव्यापिनी सा ग्राह्या ।
तथाच हारीतः ।

अपराह्णं पितॄणान्तु यापराह्णानुयायिनी ।
सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वाह्णानुयायिनी ॥

यदा तु द्वितीयेऽहनि कृत्स्नमपराह्णं व्याप्नोति पूर्वैकदेशव्यापिनी तदा द्वितीयैवारब्धोपयोगित्वादपि ग्राह्या ।

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।
विद्यमानो भवेदङ्गं गौण्यन्नोपक्रमेण तु ॥

इति विष्णुवचनात् । अन्यत्रापारब्धयोगिन्या एव तिथेर्ग्रहणमुक्तं ।
भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा ।
पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकी ॥ इति ।

(१) कुहूर्मतेति ग० ।

मत्स्यपुराणेऽपि कुतप एवारम्भो विहितः ।

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ॥ इति ।

न च "अतविद्धाप्यमावास्येत्यमावास्यायामेवायं विशेषः नान्यत्रेति वक्तव्यं, यतः ।

मध्याह्नव्यापिनी या तु तिथिः पूर्वा परापि वा ।

इति तिथिमात्रवचनैः । यदा तूभे अपि तुल्यमपराह्णैकदेशं व्याप्नुतः तदा तिथिवृद्धौ परैव ग्राह्या क्षये साम्येऽपि पूर्वैव । तदुक्तम् ।

अपराह्णद्वयव्यापी यमीतश्च यदा तिथिः ।

क्षये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धौ कार्या तथोत्तरा ॥

"दर्शश्च पूर्णमासश्च" इत्युदाहृतवचनाच्च । साम्येऽपि पूर्वैव "द्व्यहव्यापिनी"त्यादिवचनात् । सर्वशास्त्रन्तु क्षयाहविषयबहुवाक्यानुरोधात् तद्व्यतिरिक्तविषयं ज्ञेयं अत एवोदाहृतवाक्ये सर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं । यदा पूर्वा सायाह्नव्यापिनी अपराह्णं स्पृशति तदा पूर्वैव ग्राह्या ।

तदुक्तं मनुना ।

द्व्यहव्यापिनी चेत् स्यात्[1] क्षयाहस्य यदा तिथिः ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदि ॥

तथाच बौधायनः ।

उदिते दैवतं भानौ पित्र्यञ्चास्तमिते रवौ ।

द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्य-कव्ययोः ॥ इति ।

अस्यार्थः । भानावुदिते तदुत्तरकालेऽह्नो मुहूर्त्तद्वयं 'दैवतं' देव-

(१) चरणमेतत् सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु मात्राधिक्ययुक्तमेव वर्त्तते ।

दैवत्यं, तस्मिंश्चास्तमिते तत्कालीनमह्नो शुक्लत्वं 'पित्र्यं' पितृदैवत्य, अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमाद्दैव-कव्ययोर्योग्येति तदेवमस्तमयात्पूर्वं त्रिमुहूर्त्तां प्राप्नोति स्थिते भविष्यत्पुराणोक्तम् ।

व्रतोपवास-स्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके ॥ इति ।

'विपरीता' अस्तमयसम्बन्धिनी ।

यत्त व्यासोक्तम् ।

अस्तमयवेलायां कलामात्रापि या भवेत् ।

सैव प्रत्याब्दिके ग्राह्या नेतरा पुत्रहानिदा ॥ इति ।

यच्च वसिष्ठोक्तम् ।

पित्र्येऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते । इति ।

तदेतत्पूर्वदिनापराह्नत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्याः "किं पुनर्वाच्येन अयं-ग्राह्यं, न तु घटिकादिमात्रकालीनायाः परियहार्थं, तथाविधायाः कर्मापर्याप्तत्वात् उत्तरदिने कर्मपर्याप्तापराह्णव्यापिकालालाभाच्च ।

अतएव हारीतः ।

अपराह्णः पितृणान्तु यापराह्णानुयायिनी ।

सा ग्राह्या पितृकार्य्ये तु पूर्वा प्राह्णानुयायिनी ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

व्रतोपवास-नियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्यर्थे चापराह्णिकी ॥

अस्तादिशब्दाश्चापराह्णपरा एव ।

तथाच हृद्धमनुः ।

यस्मामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।
तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

मनुरपि ।

यस्मामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।
सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

न चास्तमययोगिन्या ग्रहणं युक्तं, अस्तमयसमये श्राद्धनिषेधात्। अपराह्णेऽपि श्राद्धनिमित्ततिथ्यभावे यदि श्राद्धं क्रियते तदा तामुपासते इत्यनुपपन्नम् अपराह्णस्य दत्तमेन हेतुवचिगदार्थवादानुपपत्तेश्च तामुपासत इत्यविध्यसङ्गतेः। अस्तमयशब्देनापि केवलेनाग्नौ तिष्ठतीतिवत्समीपलक्षणयापराह्णो लक्ष्यते, "ऋग्भिः प्रातर्दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदे नास्तमेति वेदे- रशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य्य इत्यत्रास्तमेतीत्येतावन्मात्रं विवक्ष्यते तदा अपराह्णे देवसम्बन्धाभावात्तदेव शून्य इत्युपसंहारो नावकल्पेत, तस्मात् 'अस्तमेति' अस्तसमीपे अपराह्णे एतीत्यर्थो ग्रहीतव्यः। एवं सति यत्र यथास्तमयसम्भविन्यां तिथौ श्राद्धं विधीयते तत्र तत्र तस्यां अपराह्णव्यापिन्यां तिथौ श्राद्धं विहितमभिमन्तव्यम्। अन्यथा कुतपरौहिणापराह्णवाक्यैर्विरोधः स्यात्।

अस्तास्तमयवेलायां कलामात्रापि या तिथिः ।
सैव प्रत्याब्दिके श्राद्धे न परा पुत्त्रहानिदा ॥

इति वचनादस्तमयमात्रकाले या तिथिः सैव प्रत्याब्दिके श्राद्धे गृह्यते चेत्तदास्तमयकाल एव श्राद्धं प्राप्नोति वचनबलात्। अथ सन्ध्याकाले तत्समीपे च श्राद्धप्रतिषेधात् तदा न क्रियत इति

यद्युच्येत तर्ह्यपराह्ण कालेऽस्ततिथेरभावेन श्राद्धकरणे सैव प्रत्याब्दिके इति निर्णयो नानुष्ठितः स्यात् । इतरथा पुत्रहानिदायां प्रतिषिद्धाया तिथावनुष्ठान भवेत् ।

या तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नान-दान-जपादिषु ॥
यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इति देवलवचनाभ्यां उदयास्तमययोगिन्योस्तिथ्योः सकलत्वाभिधानात् यदा कदाचित्तत कर्म विहिततिथावेव कृतं भवतीति चेत् । न । यथास्तमयसम्बन्धेन पूर्वेद्युस्तथा सकलत्वं तथैव परेद्युरप्युदयसम्बन्धेन सकलत्वात् । अपराह्णास्तमयवेलाया दिनद्वयेऽपि विद्यमानत्वेन न ज्ञायते सैव प्रत्याब्दिके इति,का विधीयते पूर्वा वा परा वेति, का च प्रतिषिध्यते नेतरा पुत्रहानिदेति । किञ्च एवं परिभाषितं यदास्तव सकलत्वं यदि स्वीक्रियते तदा सर्वा एवोदयास्तमययोगित्वेन सकला न कदाचित् खण्डतिथिरस्ति । तत सर्वासां सकलत्वेन सर्वकर्मकालव्यापित्वात्

यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिरिति ।
मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।
पराह्णव्यापिनी या स्यात् पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥

इत्यादिवचनजातस्य निवर्त्तनीयाभावात् आनर्थक्यमेव स्यात् । किञ्च किमपराह्णबाधेनास्तमयवेलाकलायां प्रत्यब्दश्राद्धविधानं अथवा द्विमुहूर्त्तं चिरकृतेति त्रिमुहूर्त्तबाधेन वा । आद्ये पक्षे अपराह्णे पितॄणामिति श्रुतिविरोधः ।

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे ।

अपराह्णः पितॄणान्तु यापराह्णानुयायिनी ।
सा ग्राह्या पितृकार्य्ये तु न सा यास्तानुयायिनी ॥

इति सम्पूर्णायामपि तिथावस्तमयवेलायां श्राद्धं प्रसज्येत । किञ्च प्रत्याब्दिकशब्देन किं श्राद्धमभिधीयते कर्म्मान्तरं वा, श्राद्धपक्षेऽपि मृताहश्राद्धमथवहतीयाश्राद्धञ्चेति यावत्प्रमाणान्तरवशादवधार्य्यते तावदपराह्णः पितॄणामिति श्रुत्या कथञ्चिन्न बाध्यते। द्वितीये पक्षे चायं विशेषः तिथ्यभावे अपराह्णे श्राद्धे कृते मृताहे श्राद्धं न कृतं स्यात्

मासपक्षे तिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि ।
प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं मृताहं तस्य तं विदुः ॥

इति तल्लक्षणात्। न चैवमपि दिनान्ते विद्यमानया तिथ्या तदहः स्पृष्टमिति तन्मृताहः स्यादिति तथापि श्राद्धं प्राप्नोतीति वक्तव्यम् ।

यतः ।

अनग्निमत उत्क्रान्ते साग्नेः संस्कारकर्मणः ।
शुद्धिः सपिण्डनं श्राद्धमृताहस्तु यथा तिथिः ॥

इति मरणकालीनतिथिविशेषेण मृताह इत्युक्ते न मरणतिथियोगमात्रेण, अन्यथैकस्मिन्नहनि तिथिद्वययोगे मध्ये उभयथापि श्राद्धं प्राप्नोति न कश्चिद्वा अविशेषात्। "पूर्व्वाह्णे निर्व्वपेत्पिण्डमित्यादौ च सप्तम्या तिथेराधारत्वावगमात् तत्तिथिं विना श्राद्धे क्रियमाणे

अकाले यत्कृतं कर्म्म विधिश्रौतविवर्जितम् ।
अकृतं तद्विजानीयात् पुनरिज्या श्रुतेर्बलात् ॥

इत्यापतति, तस्मान्मास पक्ष-तिथिस्पृष्ट इत्यस्यायमर्थः, यस्मिन्

मासे यस्मिन् पक्षे यस्यां तिथौ यो मृतस्तस्य तेषु विद्यमानेषु मृताह इति। अस्तमयवेलाशब्देन किं सायंसन्धिरुच्यते ततोऽर्वाग्वा उपरि वा, आद्ये पक्षे अस्तेति नोपपद्यते, सम्पूर्णादित्यमण्डलोपलम्भावस्त:-गत्वं प्रयुज्यते वृद्धैः। द्वितीये पक्षे मध्याह्नादुपरि सर्वाप्यस्तमयवेला स्यात्।

उदये वर्द्धमानाभिरामध्याह्नं तपेद्रविः।
ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं स गच्छति॥

इत्यस्तमयसम्बन्धिनः कालस्य मध्याह्नादुपरि पुराणे प्रतिपादनात्। तथा सति "अपराह्णः पितृणामिति श्रुत्या सह विरोधो न भवेत्। तृतीयपक्षोऽपि न युक्तः अस्तसमयवेलायामित्यस्तसमयवेलायाः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः। तस्मादयमर्थोऽस्य वचनस्य, अस्तसमयवेलायां अह्नि दिवसमध्ये यास्तमयवेला योऽस्तमयसन्निहितः कालः सायाह्नत्रिमुहूर्त्तं पञ्चमो विभागस्तत्प्रवेशे या कलामात्राप्यस्ति सैव प्रत्याब्दिके ग्राह्या तस्याः श्राद्धादिमुहूर्त्तपञ्चकरूपापराह्णव्यापित्वात्, इतरा पूर्वा या सायाह्नमात्रवर्त्तिनी श्राद्धयोग्य न अपराह्णं व्याप्नोति सा पुत्त्रादिना न ग्राह्येत्यर्थः। एवंविधे वचनार्थे नानुपपन्नं किञ्चित्। नापि वचनान्तरस्यानर्थक्यं विरोधो वा। अथवा पूर्वस्मिन्नहनि लोकप्रसिद्धास्तसमयकालव्यापिनी द्वितीयेऽहनि तदेकदेशव्यापिनी यदा तदा द्वितीयेऽहनि पूर्वतिथ्यपवादेन श्राद्धं नियम्यते इति निरवद्यम्। स्मृतिचन्द्रिकाकारः। अस्तमयस्पृष्टापि तिथिः पूर्वैव ग्राह्येति। न चात्र चतुर्थप्रहरोत्तरार्द्धव्यतिरिक्तापराह्णे काले तिथिसम्बन्धाभावेन तिथियुक्तापराह्ण-

कालाभावादननुष्ठानमेव श्राद्धस्येति वाच्यम्। यदाह नारदीयपुराणे वशिष्ठः।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता।
पित्र्येऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते॥ इति।

अस्तमयवेलायां या स्पृष्टा मृततिथिस्तत्तिथौ कर्त्तव्ये पित्र्ये आब्दिकादिश्राद्धे पूर्णा निगद्यतेत्यर्थः। अस्तमयवेलायां स्पृष्टेत्यनेनास्तमयसमये कलामात्रसद्भावेऽपि मृततिथेः पूर्णत्वमुक्तं इति मन्तव्यम्।

यत्तु स्मृत्यन्तरम्।

दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः।
उदये च तथा पित्र्ये दैवे चैव च कर्मणि॥ इति।

पित्र्ये कर्मणि कालत्वेन चोदिततिथिसम्बन्धिन्यो दिनान्ते वर्त्तमानाः पञ्च नाड्यः पुण्यास्ततः प्राक्तननाडीतिथियोगजन्यपुण्यत्वापादिकाः न तु ततो न्यूनाः, दैवे कर्मणि कालत्वेन चोदिततिथिसम्बन्धिन्य उदये सति वर्त्तमानाः पञ्च नाड्यः पुण्याः तत उपरितननाडीनामपि तिथियोगजन्यपुण्यापादिका न तु ततो न्यूना इति तस्यार्थः। तदेतत्। "प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदेत्यादिना "श्राद्धं कुर्वन्नमावास्यां यत्नेन पुरुषः शुचिः। सर्वान् कामानवाप्नोतीत्यन्तेन श्राद्धकालतया विहितकृष्णपक्षप्रतिपदादितिथिविधिविषयं न तु श्राद्धान्तरकालतया विहिततिथिविधिविषयं। पित्र्यं श्राद्धं कृष्णपक्षदिनेऽस्तमययोगिनीति प्रस्तुत्य तत्रैव विशेषाभिधानपरत्वादस्य वचनस्य, तेन पूर्वोक्तवशिष्ठवचनेन सह न कश्चिद्विरोधः।

भविष्यत्पुराणेऽपि।

व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्यें चापराह्णिकी ॥ इति ।

सन्ध्यासमीपस्थापराह्णिकी घटिकैका यदा भवेत् सा तिथिः पित्र्ये सकला ज्ञेयेत्यर्थः । यदा तु पूर्वदिनेऽस्तमयात् पूर्वक्षणे तिथियोगः उत्तरदिने च अस्तमयादुपरि त्रिमुहूर्त्तयुक्ता तदा उत्तरमहः श्राद्धकालः ।

तथाच सुमन्तुः ।

उदिते दैवतं भानौ पैत्र्यं चास्तमिते रवौ ।
द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नो वा सा तिथिर्हव्य-कव्ययोः ॥ इति ।

अस्यार्थः उदिते भानौ सूर्योदयसम्बन्धिनी देवकर्माङ्गभूता तिथिर्या द्विमुहूर्त्तादन्यूना भवति सा सम्पूर्णतिथिवत् सकलस्याह्नो हव्यदानकालतामापादयति तेन तस्मिन्नहनि दैवं कर्म कुर्यात् । पितृकर्माङ्गभूता तिथिरस्तमिते रवौ सति या त्रिमुहूर्त्तमनुवर्त्तते सा कव्यदानकालतां स्वसम्बन्धस्याह्न आपादयति तेन तत्सम्बद्धेऽह्नि पितृसम्बन्धिसांवत्सरिकादिश्राद्धं कुर्यादिति । अनेनोत्तरदिने अस्तमयादुपरि त्रिमुहूर्त्तानुवृत्त्यभावेऽस्तगामिनी पूर्वतिथिरेव ग्राह्येत्यर्थादुक्तम् ।

एवञ्च यदुक्तं नारदीयपुराणे ।

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।
पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

तदुपरिदिनेऽस्तमयादुपरि मुहूर्त्तत्रयाभावे द्रष्टव्यं । यदा तु पूर्वेद्युरस्तगामिनी तिथि सम्भवति उत्तरेद्युरस्तमिते रवौ त्रिमुहूर्त-

व्यापिनी न भवति किन्त्वस्तगामिनी भवति तदापि सैव ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनीति स्मरणात्। यदा तु दिनद्वयेऽप्यस्तगामिनी तिथिर्न भवति तदोत्तरेद्युरेवास्तगामित्वरूपगुणाभावेऽपि गुणलोपन्यायेन सांवत्सरिकश्राद्धं कर्त्तव्यं, तिथिवृद्धापराह्णकालव्यतिक्रमेण प्रत्यवायापत्तेरेवेति। तदयुक्तं। अस्तमयस्पर्शमात्रेण सांवत्सरिकश्राद्धे पूर्वविद्धतिथिग्रहणे।

द्व्यह्व्यापिनी(१) चेत्स्यान्मृताहस्य यदा तिथिः।
पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदि॥

इति मनुवचनविरोधात्। "व्रतोपवास नियम इति भविष्यत्पुराणवचनमपराह्णव्यापिन्या एव तिथेर्ग्रहणं प्रतिपादयति। वचनान्तरविरोधेन घटिकैकेत्यस्यानुवृत्तौ प्रमाणाभावात् अन्यप्रकारेण गतिसम्भवाच्च परेद्युः श्राद्धासम्भवविषयत्वेनोपपत्तेश्च।

यदपि च सुमन्तुवचनस्यास्तमयोपरितनत्रिमुहूर्त्तविषयत्वेन व्याख्यानं तदप्ययुक्तं। अहःशब्दपर्यालोचनया त्रिमुहूर्त्तस्य च दिनसम्बन्धित्वावगतेः।

अन्ये त्वाहुः द्वितीयेऽह्न्यपराह्णव्यापिनी त्रिमुहूर्त्ता चेत् पूर्वविद्धा कर्त्तव्या "त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदीति मनुवचनात्। "अपराह्णः पितृणामिति हारीतवचनं सांवत्सरिकव्यतिरिक्तविषयं। एवञ्च सति "दिरह्व्यापिनीति सुमन्तुवचनस्य, "देवकार्ये तिथिर्ज्ञेयेति वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनस्य, "प्रातः प्रातस्तथोषा इति शिवरहस्य-सौरपुराणस्य, "तिथे श्राद्धमिति नारदीयपुराणवचनस्य, "उदिते दैवतमिति

(१) दिनद्वयव्यापिनीत्ययमेव पाठः समीचीनः।

बौधायनवचनस्य, "प्रतीपवासस्नानादाविति भविष्यत्पुराणवचनस्य, "अस्तमयवेलायामिति व्यासवचनस्य, "पित्र्ये्स्तमयवेलायामिति वसिष्ठवचनस्य, "दर्शश्च पौर्णमासश्चेति विवरक्षावृतमनुवचनस्येत्येवं वचनद्वयकबाधलाघवं स्यात्, भवत्पक्षे तु बाधगौरवं स्यात् । स्यादेतत् भवत्पक्षेऽपि "कर्मणो यस्य यः कालः इति व्यासवचनस्य, "यस्मिन् काले हि यत्कर्मेति स्कन्दवचनस्य, "आपराह्णिकास्तथेति निगमवचनस्य, "अपराह्णः पितॄणामिति हारीतवचनस्य, "प्रतीपवास-नियम इति भविष्यत्पुराणवचनस्य, "वसामस्तं रवियातीति लघु-वृद्धमनुवचनयो, "अपराह्णव्यापिनीति वृद्धगौतमवचनस्य, "विहितः कालः इति बौधायन-लघुविष्णुवचनयोः, "सध्याह्नव्यापिनीति बौधायनवचनस्येत्येव वचनैकादशकस्य बाधगौरवं भविष्यति । अस्मत्पक्षे तु बाधलाघवमिति चेत् । उच्यते । यद्यपि बहुवाक्यबाधविषयेऽप्याचारानुगुण्यापूर्वविद्धा त्रिमुहूर्ता गृह्यते । तदुक्तं । आचारदेविष्यात् । भवत्पक्षे स्ततिथिनिर्णायकरिकविधायकवाक्यबाधोऽपि भ॰त् । तत्र बहुवाक्यबाधाय यत्नो न्यायात् । किञ्च यथा श्राद्धे त्रिमुहूर्ततिथिग्रहणश्रवणात्कर्मकालव्यापित्यागस्तथाधोऽङ्गीक्रियते तथा ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

याग-दान-जपादिष्वस्तामेवोपकल्पयेत् तिथिम् ॥

इति वचनात् कर्मान्तरेऽपि त्रिमुहूर्ततिथिग्रहणश्रवणात् तद्बाध' प्रसज्येतेति वैषम्याङ्गीकरणमयुक्तं । तथापि चैवमभ्युपगमे दोषः प्रागभिहितः ।

अन्ये त्वाहुः क्षयाहश्राद्धे आचारविप्रतिपत्तेर्वचनविप्रतिपत्तेश्च परम्पराप्राप्ताचाराश्रयणेन निर्णेतव्यमिति। तेषां परम्पराप्राप्ताः पूर्वैरप्यनुष्ठिता, "तदेव तैर्न दुष्येयुराचारैर्नतरैः पुनरिति वचनात्।

तथाच व्यासः।

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नासावृषिर्यस्य मतं न भिन्नम्।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः॥

इति यदत्र युक्तं तत् ग्राह्यं॥

इति क्षयाहदेशनिर्णयः।

अथ क्षयाहापरिज्ञाने सांवत्सरिक-श्राद्धकालनिर्णयः॥

भविष्यत्पुराणे।

अरुण उवाच॥

न जानाति दिनं यस्तु श्राद्धं वाऽप्यमराधिप।
मृतयोस्तु महाभाग पित्रोर्यस्तु कथं नरः।
श्राद्धं करोतु वै ताभ्यां विधिवत् वत्सरात्मकम्॥

अत्र पित्रोरित्युपलक्षणमन्येषामपि श्राद्धस्य मास-दिनाज्ञाने तथैवाचरणात्।

आदित्य उवाच॥

मृताहं यो न जानाति मानवो विनतात्मज।

तेन कार्यममावास्यां श्राद्धं सांवत्सरं नृप ॥

यस्य प्रोषितस्याप्रोषितस्य वा मृतस्य तिथिर्न ज्ञायते मासस्तु ज्ञायते तस्य तन्मासामावास्यायां सांवत्सरिकं कार्यमित्यर्थः।

तदाह बृहस्पतिः।

न ज्ञायेत मृताहश्चेत् प्रमीते प्रोषिते सति।
मासश्चेत् प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यान्मृताहनि ॥

'तद्दर्शे' तन्मासामावास्यायां, 'मृताहनीत्यत्र यत्कार्यं तदिति शेषः', 'प्रोषित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणम्।

तथाच भविष्योत्तरे।

प्रवासमन्तरेणापि ज्ञातामृतौ विस्मृतौ यदा।
तदामीमपि तौ ग्राह्यौ पूर्ववत्तु मृताह्निके ॥

अस्मिन्नेव विषये एकादश्यां श्राद्धमाह मरीचिः।

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि।
एकादश्यान्तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

अत्र 'विशेषत इति' कृष्णपक्षस्य प्रशस्ततरत्वाभिधानेन शुक्लपक्षोऽप्यनुज्ञायत इति गम्यते। तत्र शुक्लकृष्णैकादश्योर्विकल्पे प्राप्ते एवं व्यवस्था मासे पक्षे च विज्ञाते तिथिमात्रापरिज्ञाने तस्य मासस्य तत्पक्षस्थितायामेवैकादश्यां श्राद्धं कार्यं विज्ञायमानपक्षपरित्यागे कारणाभावात्। पक्षस्याप्यपरिज्ञाने कृष्णैकादश्यां तदभावे शुक्लैकादश्यामपीति।

भविष्यत्पुराणे।

दिवसमेव विजानाति मासं नैव तु यो नरः।

मार्गशीर्षेऽथ वा भाद्रे माघे वाथ समाचरेत् ।
भोजकश्च विशेषेण यो मां पूजयते सदा ॥

यस्य तु मृताहः परिज्ञायते न मासः तस्य मार्गशीर्षे भाद्रपदे माघे वा तस्मिन्नहनि श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।

तदाह बृहस्पतिः ।

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।
तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

यदा तु प्रोषितमृतस्य दिन-मासावुभावप्यविज्ञातौ स्यातां तदा तत्प्रस्थानकालिकयोर्दिन-मासयोस्तत्सांवत्सरिकं कार्यं ।

तदाह स एव ।

दिन-मासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।
प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा ॥

दिनशब्देन सर्वत्र तिथिरवगन्तव्या । पूर्वोक्तया दिशेत्यस्यायमर्थः । प्रस्थानतिथ्यज्ञाने तन्मासज्ञाने च तन्मासवर्त्तिन्याममावास्यायां सांवत्सरिकम् । प्रस्थानतिथिज्ञाने मासाज्ञाने च मार्गे माघे वा तस्यामेव तिथौ कुर्यात् । प्रस्थानतिथि मासयोरुभयोरप्यज्ञाने तु मरणश्रवणकालिकयोस्तिथि-मासयोः कुर्यात् ।

तदाह प्रचेताः ।

अपरिज्ञानेऽमावास्यायां श्रवणदिवसे वा ।

'श्रवणदिवसे' मरणवार्त्ताया आकर्णनतिथौ ।

भविष्योत्तरेऽपि ।

मृतवार्त्ताश्रुतेर्ग्राह्यौ तौ पूर्वोक्तक्रमेण तु ।

श्रवणतिथिविस्मरणे मासस्मरणे च तन्मासवर्त्तिन्याममावास्यायां सांवत्सरिकं । श्रवणतिथिविस्मरणे मासविस्मरणे च मार्गशीर्षे माघे वा तस्यामेव तिथौ कार्य्यं। श्रवणतिथि मासयोरुभयोरपि विस्मरणे माघस्य मार्गशीर्षस्य वामावास्यायां कार्य्यं ।

तदुक्तं प्रभासखण्डे ।

मृताहश्रवणं जानाति मासं वापि कथञ्चन ।
तेन कार्य्यममावास्या श्राद्धं माघेऽथ मार्गके ॥

'कथञ्चन' मरणप्रस्तावप्रबन्धरूपेण केनाप्युपलक्षणेनेत्यर्थः, यस्य तु प्रोषितस्य मरणवार्त्ता जीवनवार्त्तापि नाकर्णिता पञ्चदशवर्ष-पर्य्यन्तमागमनञ्च नास्ति तस्य तदूर्ध्वं पालाशीभिः समिद्भिः कुशैर्वा शरीरप्रतिकृतिं कृत्वा यथाविधि दाहसंस्कारं निर्वर्त्य तदानीं तन्मास-पक्ष-तिथिस्पृष्टेऽहनि सांवत्सरिकं कर्त्तव्यम् ।

इत्याह आतुकार्ष्ण्यः ।

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागतिः ।
ऊर्द्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥
कुर्य्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
तदादीन्येव सर्वाणि प्रेतकर्माणि समाचरेत् ॥

इति यथायथपरिज्ञाने सांवत्सरिककालनिर्णयः ।

अथ मघाश्राद्धनिर्णयः ।

वायुपुराणे ।

मघासु कुर्वन् श्राद्धानि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥
मघाश्राद्धञ्च यः कुर्यात् तस्य पुण्यफलं शृणु ।
पितरस्तस्य तुष्यन्ति सन्ततिश्चाक्षया भवेत् ॥
एतेनैव [illegible] योगेन वत्स-यामस्तुपालशौ ।
यो ददाति मघाश्राद्धे भोजनञ्च विशेषतः ।
त्रयोदशसमास्तस्य हृष्यन्ति पितरो नृप ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
जातं पुत्रं निरीक्षन्ते शकुना इव पिप्पलम् ॥
मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन च ।
एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥
मघासु दत्वा विधानेन चतुरो लभते वरान् ।
धनमर्थं सुतानायुर्ददन्ति पितरोऽर्च्चिताः ॥

शातातपः ।

मघासु पित्र्ये च सुते च जाते
चन्द्रोपरागे श्रवनद्वये च ।
गङ्गे च दत्ते च तथैव पञ्चे
दत्तं भवेल्लक्षमहस्रतुल्यम् ॥

विभक्ता वाविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं सदैव हि ।
मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥ इति ।

आह दक्षवसिष्ठः ।

दधि गव्यमसंसृष्टं शाकानानाविधास्तथा ।
दद्यान्मनुजोयत्नो वर्षासु च मघासु च ॥ इति ।

एतानि वाक्यानि पिण्डदानरहितश्राद्धविषयाणीति। तथाच भविष्यत्पुराणे वचनम्।

संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन च भारत।
मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति॥

तथाच षट्त्रिंशन्मते।

मघासु कुर्वतः श्राद्धं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति।
संक्रान्त्यामुपवासश्च चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा॥

यदाचारसारकृता पुराणवचनमुदाहृतं "मघायां पिण्डदानेन चतुरो लभते वरानिति, तत्पुत्रवद्गृहिव्यतिरिक्तविषयम्।

अन्ये त्वाहुः। केवलपिण्डदाननिषेध एवायमस्ति, तत्सम्भवति, तथाच षट्त्रिंशन्मते।

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्य-विप्रयोः।
श्राद्धाहनि तु सम्प्राप्ते भवेन्निरग्निकोऽपि चेत्॥

ननूभयत्रापि निषेधः प्रवर्त्ततां, न, अनेकबाधस्यान्याय्यत्वात्। तस्मात् मघाश्राद्धमपि "सपिण्डमाचरणीयमिति। तदयुक्तम्। विनिगमने कारणाभावात् उभयत्रापि निषेधः प्रवर्त्तते।

अन्ये त्वाहुः। त्रयोदशीश्राद्धतुल्यन्यायतया मघाश्राद्धमपि एकवर्गसम्बन्धि निषिध्यत इति। तदसत्। "श्राद्धात्रैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेदित्यादिवचनबलेन तद्व्यवस्था दर्शिता, इह तु वचनाभावान्न युज्यते। न्यायतुल्यत्वादिति चेत्, तत्तुल्यत्वान्मघाश्राद्धं न कुर्यादिति निषेधस्य सपिण्डश्राद्धगोचरतयोपपत्तेः, तथाच "पिण्डदानेन पुत्रो नश्यतीति श्रूयते न श्राद्धाचरणेन, तत्कर्त्तव्यताया: प्रदर्शितत्वात्।

इति मघाश्राद्धनिर्णयः।

अथाशौचादिनिमित्तेषु श्राद्धकालनिर्णयः ।

तत्राह ऋष्यशृङ्गः ।

दैवे तु पितृणां श्राद्धे अशौचं जायते यदा ।
अशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते ॥

मुख्यकालिकोपक्रमात् प्राग्यदा श्राद्धाधिकारिणामशौचं जायते तदा मुख्यकालप्रत्यासत्त्ये आशौचेन वा दूषिते आशौचोपगमानन्तरकाल एव पैतृकं कर्म कार्यमित्यर्थः ।

मरीचिवचनम् ।

तदहश्चेत्प्रदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।
सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव च ॥ इति ।

तत्र श्राद्धे सूतकेन प्रदुष्टे "सूतकानन्तरं कुर्यादिति पदमात्रं ऋष्यशृङ्गवचनाविरुद्धमेव । "पुनस्तदहरेव चेति पदस्त्वाशौचव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरविघ्ने मुख्यकालविषय इति पूर्ववचनाविरोधाय कल्पनीयम् । एतच्च पक्षान्तरे स्याद्वक्रियमाणप्रतिमासिकश्राद्धविषयम् । तत्र मासस्पृष्टकालाभावेऽपि पक्षे तिथिमात्रस्पृष्टस्यापि ग्राह्यत्वात् ।

अतएवाह देवलः ।

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।
मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥

'अन्यस्मिन्' अनन्तरे मासि, 'तत्तिथौ' मृततिथौ, यस्मिन् शुक्ले कृष्णे वा मृत तस्मिन्पक्षे श्राद्धं विघ्नवशादतिक्रान्तं कुर्यादित्यर्थः । 'यदि विघ्न' इत्यत्रापि ऋष्यशृङ्गवचनाविरोधायाशौचव्यतिरिक्तनिमित्तेनेति

शेषो द्रष्टव्यः। आशौचनिमित्तेन विघ्ने जाते मासिकविषयेऽपि सूतकानन्तरमेव श्राद्धानुष्ठान व्यासऋष्यशृङ्गवचनोक्तमनुसन्धेयम् ।

अतएव देवयाज्ञिकाभिप्रायमप्रम् । एतदृष्यशृङ्गवचनं सूतकाशौच-विषयं निमित्तान्तरमन्तु मदर्विघाते "एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते । इत्यादिसत्यव्रतवचनमिति ।

व्यासः ।

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृत सूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत श्राद्धं पैत्रे मनीषिणः ॥ इति ।

'अन्तरा मृत-सूतके' श्राद्धप्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् सूतके मृतके वा जाते। अमावास्यायां शुद्धौ शुद्ध्यनन्तरमेतत्सांवत्सरिक-श्राद्धविषयमिति केचित् । तदयुक्तं ।

मासिकाब्दे तु सम्प्राप्ते अन्तरा मृत-सूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्य्यं दर्शे वापि विचक्षणाः ॥

इति षट्त्रिंशन्मतवचनेन मासिकस्यापि विधानात्, अमावा-स्याग्रहण शुक्लैकादश्याः कृष्णैकादश्याश्चोपलक्षणम् ।

अतएव मरीचिः ।

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

कृष्णपक्षे या एकादशी तस्या विशेषत इत्यन्वयः, पितृकार्य्ये यत कृष्णपक्षस्यैव ग्राह्यत्वात् कृष्णैकादशीतोऽप्यमावास्यायाः पितृ-कार्य्ये श्रैष्ठ्य दण्डापूपन्यायसिद्ध बोद्धव्यम् । अत्र शुद्ध्यनन्तरकालो मुख्यकालप्रत्यासन्नत्वात् श्रेष्ठ । दर्शकालस्ततो जघन्यः मुख्यदर्शका-

लप्रत्याशत्त्यभावादिति मन्तव्यं ।

तथाच मचाष्टयाशृङ्गः ।

शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचन ॥ इति ।

अयमर्थः । शुचीभूतेन तावद्दातव्य तेन मुख्यकालेषु शुद्ध्यसम्भवे शुद्ध्यनन्तरं या तिथिः सा 'प्रतिपद्यते' लभ्यते, सख कर्त्तव्यकर्माङ्गता ज्ञेया, न त्वन्या मुख्या तिथिः, आशौचदूषिता कदाचिदनुष्ठेयेति । आशौचादूषिता मुख्या तिथिः सदानुष्ठेयेत्याह स एव ।

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाशौचं यदृच्छया ।

पित्र्यं श्राद्धञ्च दातव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥ इति ।

'यदृच्छया' स्वेच्छया । स्नान-सूतकाभ्यां सूतादोपघाते तदतिक्रमाशौचनिवृत्तौ श्राद्धं कर्त्तव्यं इत्युक्तं तत्पाकोपक्रमाभिमन्त्रणादा पूर्वमेवाशौचविज्ञाने सति नोत्तरकालम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ।

निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ॥

देहे पितृषु तिष्ठत्सु आशौच विद्यते क्वचित् ।

अपि दातृन् यहीतृंश्च सूतके मृतके तथा ॥

अविज्ञाते न दोषः स्यात् श्राद्धादिषु कदाचन ।

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिका क्रिया ॥

भोजनार्द्धे तु सम्भुक्ते विप्रैर्ज्ञातविपद्यते ।

यदा कश्चित्तदोच्छिष्टे शेषं त्यक्त्वा समाहिता ।

आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ॥
विवाह-यज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।
शेषमन्नं परैर्देयं इत्येतत् समुदाहृतम् ॥

एतत्तु दातृ-भोक्तृव्यतिरिक्तजन्म-मरणविषयम् । "दातॄन् भोक्तॄंश्च न स्पृशेदित्यपि शेषविशेषः ।

आह क्रतुः ।

पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ।

उक्तमिदमाशौचदूषितेऽधिकारिणि मुख्यं कालमतिक्रम्याशौच-निवृत्तौ श्राद्धं कर्त्तव्यमिति ।

गृहमेधिनस्तु भार्यया सहैवाधिकारात् तस्यां रजोदर्शननिबन्धनाशुचित्वदूषितायां मुख्यकालमतिक्रम्याशुचित्वनिवृत्तावेव श्राद्धे कर्त्तव्ये प्राप्ते रजस्वलापतिनैवैकाकिना मुख्यकाल एवामश्राद्धं कर्त्तव्यमिति ।

आहोशनाः ।

अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।
सिद्धान्नेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयते ॥ इति ।

अस्यामश्राद्धविधेः कश्चिदुपसंहारपूर्वकमपवादमाह हारीतः ।

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्त्तितं ।
अमावास्यादिनियत मासं संवत्सरादृते ॥ इति ।

यद्भार्यारजोदर्शनादिरूपे श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने सद्य आमश्राद्धं कर्त्तव्यमिति प्रकीर्त्तितं तदमावास्यादिकालिकमेव न तु यन्मृताहकालिकं सांवत्सरिकस्य तदपीत्यर्थः, किन्तु तदपक्रान्तेनैव कर्त्तव्यं । तथैकभार्येण सदाधिकारिभार्यादूषणाद्भार्यान्तरस्य चाभावाद्रजो-

दर्शनरूपविघ्नापगमकाल एव कर्त्तव्यं । यथोक्तं प्रभासखण्डे ।

संप्राप्ते ह्यामतुर्ध्दीक्षि स्नाता नारी रजस्वला । ·

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥

स्मृत्यन्तरे ।

मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते यस्य भार्य्या रजस्वला ।

श्राद्धं तदा न कर्त्तव्य पञ्चमेऽहनि कारयेत् ॥

अधिकारिभार्य्यान्तरयुक्तेन त्वधिकारान्तरापगमात्पूर्व्वकाल एव कार्त्तव्यं ।

आमश्राद्धासमर्थं प्रति हेमश्राद्धमाह ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्व्वीत यस्य भार्य्या रजस्वला ॥

द्रव्यसत्त्वे भोज्यं विवक्षितं कर्त्तव्यं, द्विजस्य भोक्ता ।

इत्याशौचादिनिमित्तेषु श्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ श्राद्धविशेषेण प्रातःपूर्व्वाह्न-मध्याह्न-सायाह्ना विहिताः सायकालश्च निषिद्धः एवमन्येष्वपि कर्म्मसु, अतस्तद्विवेकार्थं पूर्व्वाह्णादिकालप्रकरणमारभ्यते । तत्र तावद्योगसामर्थ्याद्द्विधा विभक्तस्याह्नः पूर्व्वो भागः पूर्व्वाह्नः, अपरोऽपराह्न इति स्पष्टमेवावगम्यते ।

तथाच मनुः ।

यथा चैवापरः पक्षः पूर्व्वपक्षाद्विशिष्यते ।

एवं श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते॥ इति ।

नन्वत्र श्राद्धविषये पूर्वाह्णापराह्णस्य त्रैविध्यमात्रमुच्यते न पुनरहर्द्विधाविभक्तपूर्वभागस्य पूर्वाह्णसंज्ञकत्वम् अपराह्णस्यापराह्णसंज्ञकत्वमिति । अथोच्यते । द्विधा विभक्तस्य मासस्य भागौ पूर्वापरौ पक्षौ भवतः तौ चात्र दृष्टान्तीकृतौ, अतस्तस्मादह्नोऽपि द्विधा विभक्तस्य पूर्वापरयोर्भागयोः पूर्वाह्णापराह्णसंज्ञकत्वं गमयति, नच त्रैविध्यमात्रेण असादृश्यात् दृष्टान्तानुपपत्तेः । सत्यं तथापि भागान्तरानुपादानात्सादृश्यानुरोधाच्च विवक्षितविभागप्रतीतिर्जायते तद्बाधो मा भूदित्येवमर्थमेवमभ्युपगन्तव्यम् । ननु एवं दृश्यमाणैस्त्रिधा चतुर्धा दिवसभागवचनैर्यौगिको दृष्टान्तसादृश्यकल्पनामूलकस्य विभागो बाध्यतां । सत्यं । पारिभाषिकस्य प्रत्यक्षवचनोपदिष्टस्य चानवकाशत्वेन प्रबलत्वेन च यौगिकात् सादृश्यकल्पिताद्बलीयस्त्वात् भवेदेव बाधः, किन्तु परिभाषया यौगिकस्य बाधो मा भूदित्येतदर्थमेव योगसिद्धोऽप्ययं परिभाषितः ।

स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः परः । इति ।

आवर्त्तनं दिनमध्य इति द्विधा विभक्तस्याह्नो द्वितीयो भागोऽपराह्ण इत्येकं मतम् । अथ त्रिधा विभक्तस्याह्नस्तृतीयो भागोऽपराह्ण इत्यपरं मतमुच्यते । तत्र श्रुतिः । "पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणां तस्मादपराह्णे ददातीति । अत्र पञ्चदशमुहूर्त्तात्मकस्य दिवसस्य पञ्चमुहूर्त्तपरिमितान् पूर्वाह्णादिनामकान् भागान् परिकल्प्य क्रमाद्दैव-मानुष-पैत्र्यकेषु कर्मसु विनियुङ्क्ते श्रुतिरिति प्रतीतिर्जायते । अपराह्णकाले विहितस्य पार्वणश्राद्धस्य वासर-

तृतीयेंऽशे मानवः कर्त्तव्यतोपदेशः कालनियोगप्रकरणे दर्शयिष्यते सोऽपि त्रिधा विभक्तस्याह्नस्तृतीयो भागोऽपराह्ण इत्यवान्तरार्थदर्शनलेशानुसन्धेयः इति त्रिधा विभक्तस्याह्नः तृतीयो भागोऽपराह्ण इति मतम्। अथ विषमैर्भागैश्चतुर्द्धा विभक्तस्य तृतीयो भागोऽपराह्ण इत्यपरम्। तथाच गोभिलः।

पूर्वाह्णः प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा।
आ तृतीयादपराह्णः सायाह्नश्च ततः परम्॥ इति।

अत्र सूर्य्योदयात् प्रभृति सार्द्धप्रहरपरिमितं दिनभागं पूर्वाह्णं, तदूर्द्ध्वं प्रहरपरिमितं मध्याह्नं, तदूर्द्ध्वं तृतीयप्रहरसमाप्तिपर्य्यन्तमर्द्धप्रहरपरिमितमपराह्णम्, तदूर्द्ध्वं प्रहरमात्रं सायाह्नमाह्नरित्यर्थः, इति चतुर्द्धा विभक्तस्य तृतीयो भागोऽपराह्ण इति मतम्। अत्र समविभागैः पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागोऽपराह्ण इत्यपरमपि मतम्। तत्र शतपथश्रुतिः। "आदित्यस्त्वेव सर्व्वे ऋतवः स यदवोदेत्यथ वसन्तो यदा सङ्गवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा यदापराह्णोऽथ शरद्यदैवास्तमेत्यथ हेमन्त इति।

एवं पञ्चदशमुहूर्त्तसम्मितस्य दिवसस्य पञ्चधा विभागे क्रियमाणे त्रिमुहूर्त्तपरिमिताः प्रातरादयः पञ्च काला भवन्ति। अत्र यद्यपि "तस्मान्मध्यन्दिन एवाधीत्यनन्तरमेवाध्यायसमाम्नानस्याभिधानसम्बन्धे मध्यन्दिनविधेः शेषभूततया पञ्चधा विभागः श्रूयते, तथापि प्रातरादिविहितैः कर्म्मभिराकाङ्क्षितस्वकालपरिमाणज्ञापकतयोपजीव्यमानः सर्व्वकर्म्मसम्बन्धितां लभते। अतएवायं त्रिमुहूर्त्तपरिमाणावयवः पञ्चधा विभागः साधारण्येनैव दृश्यते। तथाच प्रभासखण्डे।

मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावानेव च सङ्गवः।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः।
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तोऽथ सर्वकर्मबहिष्कृतः॥ इति।

अतएव तत्कालविहितकर्मणामुपयोगितामस्य विभागस्याह पराशरः।

लेखाप्रभृत्यथादित्यान्मुहूर्त्तास्त्रय एव तु।
प्रातस्तु स स्मृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः॥
सङ्गवस्त्रिमुहूर्त्तोऽथ मध्याह्नस्तत्समः स्मृतः(१)।
ततस्त्रयो मुहूर्त्ताश्च अपराह्णो विधीयते॥
पञ्चमोऽथ दिनांशो यः स सायाह्न इति स्मृतः।
एतदेतेषु विहितं तत्तत्कुर्य्याद्विचक्षणः॥ इति।

उदीयमानस्य भास्करमण्डलस्य रेखावत्प्रकाशमानप्रथमोपलक्षणयोग्यो भागः 'लेखा', 'आदित्यात्' आदित्योदयात्। तथाच लेखाप्रभृत्यादित्योदयात् आरभ्य ये त्रयो मुहूर्त्तास्ते प्रातःसंज्ञका भवन्तीत्युक्तं भवति।

उक्तं हि स्कन्दपुराणे।

लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्त्तोत्थिते तु वै।
प्रातस्तत्र स्मृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः॥ इति।

एतदेतेषु प्रातरादिकालेषु कर्म विहितं तत्तदेतेषु यथोक्तेषु कुर्य्यादित्यर्थः।

अथ यथोक्तवचनप्रपञ्चप्रमितानां पूर्वाह्ण-मध्याह्नापराह्ण-साया-

(१) तत इति ख०।

ह्नान्ता कल्पा विविच्यन्ते। प्रातःसङ्गवयोरेकैक एव कल्प इति स्वतो-विविक्तमेवातः पूर्वाह्णादिकाह्नकल्पा एवोच्यन्ते। तत्र द्विधाऽहर्विभागे भास्करमण्डलोर्द्धं दृश्यनिरीक्षणपर्व्वादारभ्याष्टममुहूर्त्तपूर्वार्द्धसमाप्तिपर्य्यन्तः पूर्वाह्णः, त्रिधा विभागे लेखाप्रकाशप्रभृति पञ्चममुहूर्त्तावसानावधिः, चतुर्द्धा विभागे तत एवारभ्य पञ्चमुहूर्त्तद्वितीयपादपूर्वार्द्धसमाप्तिपर्य्यन्तः, पञ्चधा विभागे तूदयादारभ्य षण्मुहूर्त्तपरिमितस्य कालस्य पूर्वाह्णत्वं वक्तव्यं। तदा हि यौगिकीं वृत्तिं परिकल्प्य पूर्वाह्णशब्दस्यार्थो वाच्यः, स च तद्विरुद्धमध्याह्नादिसंज्ञाभवरुद्धो वक्तुमुचितः। यद्यपि दिनाद्यस्य षण्मुहूर्त्तस्य प्रातःसङ्गवात्मकसंज्ञाद्वयविरोधोऽस्ति, तथाप्यसौ न योगविरोधीति न पूर्वाह्णसंज्ञानियमपरिपन्थितां प्रतिपद्यते।

इति चतुर्विधपूर्वाह्णविवेकः।

अथ मध्याह्नकल्पः।

द्विधा विभागे दिवसस्य मध्याह्नत्वादुभयतो मध्याह्नविहितकर्मप्रयोगपर्य्याप्तो मध्याह्नः। अगत्या चात्र विरुद्धसंज्ञान्तरनिवेशोऽभ्युपेयः। त्रिधा विभागे षण्मुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तावसानावधिर्मध्याह्नः, चतुर्द्धा विभागे पञ्चमुहूर्त्तद्वितीयपादोत्तरार्द्धादारभ्य दशममुहूर्त्तद्वितीयपादपूर्वार्द्धसमाप्तिपर्य्यन्तः, पञ्चधा विभागे तु अष्टममुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तसमाप्तिपर्य्यन्तः।

इति चतुर्विधमध्याह्नविवेकः।

अथापराह्णकल्पाः ।

द्विधा विभागेऽष्टमुहूर्त्तोत्तरार्द्धादारभ्य पश्चिमसन्ध्यारम्भपर्य्यन्तोऽपराह्णः, त्रिधा विभागे लेकादशमुहूर्त्तादारभ्य पश्चिमसन्ध्यापर्य्यन्तः, चतुर्द्धा विभागे दशममुहूर्त्तद्वितीयपादोत्तरार्द्धादारभ्य द्वादशमुहूर्त्ताद्यपादावसानपर्य्यन्तः, पञ्चधा विभागे दशममुहूर्त्तादारभ्य द्वादशमुहूर्त्तावसानपर्य्यन्तः ।

इति चतुर्विधापराह्णविवेकः ।

अथ सायाह्नकल्पाः ॥

द्विधा त्रिधा वा विभागे तत्कालविहितकर्मप्रयोगपर्य्याप्तोऽस्तमयावधिः, चतुर्द्धा विभागे दशममुहूर्त्तादारभ्य सूर्य्यास्तमयावधिः, पञ्चधा विभागे त्रयोदशमुहूर्त्तादारभ्य सूर्य्यास्तमयः सायाह्नः ।

इति सायाह्नविवेकः ।

एते च पूर्व्वाह्णादयो वक्ष्यमाणविनियोगानतिक्रमेण यथालाभं ग्राह्याः, प्रशस्ततारतम्यक्रमेण वा, यो यं कालमपेक्ष्य सूक्ष्मः स तस्मात् प्रशस्तः । महावधिवचनेन हि महतः कालस्य पूर्व्वाह्णत्वे प्रमिते तदेकदेशस्यापि प्रमितमेव पूर्व्वाह्णत्वं, यथा हिमवत्कुहरादारभ्य पूर्व्वसमुद्रगैवो जलप्रवाहविशेषस्य गङ्गात्वे प्रमिते प्रमितमेव तदन्तर्वर्त्तिनः प्रवाहैकदेशस्यापि गङ्गात्वम्, कथमन्यथा "गङ्गायां स्नानं कुर्य्यादपराह्णेपितृयज्ञमाचरेत्" इति विहितस्य तदेकदेशानुष्ठाने विहितसिद्धिः । दृश्यन्ते च केचित् समुदायैकदेशयोः साधारणाः शब्दाः । यदुक्तमाचार्य्यैः ।

बिन्दौ च समुदाये च तोयशब्दो यथोच्यते ।
संसर्गिद्रव्यरूपत्वात् सूक्ष्मावान्तरपदं तथा ॥ इति ।

अतोऽवान्तरावधिवचनस्य महावधिवचनप्रमितपूर्वोक्तैकदेशनिवर्त्तकत्वेन वा स्वाभिधेयस्यातिप्रशस्तप्रतिपादनपरत्वेन वा अर्थवत्त्वं सम्भाव्यं, तथाप्यपक्षे महावधिवचनानामानर्थक्य-बाधौ स्यातां अतोऽवान्तरावधिवचनं प्रशस्ततरत्वार्थमिति निर्णीयते ।

अथ कुतपकालः ॥

स्कन्द-वायुपुराणयोः ।

कुं यत्र गोपतिर्गोभिः कार्त्स्न्येन तपति क्षणे ।
स कालः कुतपो ज्ञेयः तत्र दत्तं महाफलम् ॥

'कुः' पृथिवी, तां, 'गोपतिः' सूर्य्यः, 'गोभिः' स्वकीयैः करैः, 'कार्त्स्न्येन' समग्रां, यस्मिन् क्षणे 'तपति' उष्णां करोति, 'स कालः' कुतपसंज्ञको ज्ञेयः, तदनेन कुतपशब्दनिर्वचनं कृतं "निरूपितः कुतपोऽयमसाविति । सर्वच्छायासङ्कोचाद्दिवसमध्य एव हि सूर्य्यः कृत्स्नां पृथ्वीं तपति, अतो दिवसमध्यः कुतपः इत्येवमसौ निर्द्धारितो भवति, स च मुहूर्त्तपरिमितोऽपि स्वल्पत्वमनुसन्धायोपचारद्वारा क्षणशब्देनोक्तः । उक्तं हि वायुपुराण एव ।

मुहूर्त्तादष्टमादूर्द्ध्वं मुहूर्त्तान्नवमादधः ।
स काल कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

प्रभासखण्डेऽपि ।

अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

खड्गपात्रादिकं [illegible] कुतपदशकं मध्याह्नवाक्यस्थितत्वात् पृथक्कर्त्तुमशक्यमिति मध्याह्नप्रसङ्गादिहैव लिख्यते ।

कालिकापुराणे ।

ब्राह्मणः कम्बलो गावो सूर्य्याग्न्यतिथयोऽपि च ।
तिला दर्भाश्च मध्याह्नो नवैते कुतपाः स्मृताः ॥

प्रभासखण्डेऽपि ।

मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः ।
रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः ॥

कौषीतकीनां [illegible] "तथान्ध-कालकम्बल इति पठितं, इति कुतपः ।

अथैतेषामपराह्णादिकालानां पार्वणादिश्राद्धेषु विनियोगः कथ्यते ।

तत्र शातातप-हारीतौ ।

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।
पार्वणं चापराह्णे तु मातृवृद्धिनिमित्तकम् ॥

मनुरप्याह ।

पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।
एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने मातृवृद्धिनिमित्तकम् ॥

आह मार्कण्डेयः ।

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्य्याद्विचक्षणः ।
कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥ इति ।

अत्र शुक्लपक्षे पूर्वाह्णान्तर्गतकुतपपूर्वार्द्धे एव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा श्राद्धमारम्भणीय। कृष्णपक्षे अपराह्णान्तर्गते कुतपोत्तरार्द्धे एव पार्वणमेकोद्दिष्टं श्राद्धमारम्भणीय। एतच्च वचनं पार्वणे कुतपस्य पूर्वार्द्धमेकोद्दिष्टे पराह्णे प्रापयितु, वैपरीत्येन हि पूर्वाह्णापराह्णयो मध्याह्नापराह्णे विध्यन्तरादेव प्राप्ते। अथ वा शुक्लपक्षेत्यनेन तत्पक्षे विहितं दैविकं श्राद्धमुपलक्ष्य पूर्वाह्णो विधीयते, कृष्णपक्षेत्यनेन पैत्रकमुपलक्ष्यापराह्ण इति। एवञ्च विध्यन्तराविरोधेन सत्यामृतौ मध्याह्नापराह्णे विधी बाधितौ न भविष्यतः। तत्रापराह्णस्य तावद्विनियोगो विविच्यते।

शातातपः।

दर्शश्राद्धन्तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्त्तितम्।
अपराह्णे पितॄणान्तु तत्र दानं प्रशस्यते॥ इति।

पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानरहितानग्निककर्त्तृकं स्त्रीशूद्रादिकर्त्तृकं दर्शश्राद्धं तावत् द्विधा विभक्तस्यापराह्णस्यापरो भागः कुतपोत्तरार्द्धादारभ्य यथालाभं ग्राह्यः, अनग्निकर्त्तृके दर्शश्राद्धे कुतपस्याभियुक्तकुह-पक्षणस्यापि अमावास्याविधिनिर्णये दर्शितत्वात्, यत्पुनः साग्निककर्त्तृकं पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानयुक्ताग्निककर्त्तृकञ्च दर्शश्राद्धं, तत्र 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारोक्तापराह्णकालानुष्ठेयपिण्डपितृयज्ञानुष्ठानोत्तरकालत्वविधेस्तदनुसारेणैव त्रिधा विभक्तस्याह्नः तृतीयो भागो यथालाभमाश्रित्य ग्राह्यः।

तथा चाह मनुः।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते।
वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः॥ इति।

तथा ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकम् ॥ इति ।

न चैतद्वचनम् ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यन्तु योऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्य्यकं कुर्य्यात् श्राद्धमिन्दुक्षये सदा ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् पञ्चमहायज्ञान्तर्भूततर्पण पितृयज्ञानन्तर्य्यमेवान्वाहार्यकस्य न पिण्डपितृयज्ञानन्तर्य्यमिति । न तदनुरोधेनापराह्णपक्षणमिति । यत आह लौगाक्षि ।

पश्चात्तु कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु साग्निकः ।
पितृयज्ञं ततः कुर्य्यात्ततोऽन्वाहार्य्यकं बुधः ॥ इति ।

अत पिण्डपितृयज्ञादूर्द्ध्वमनुष्ठेयस्य दर्शश्राद्धं पितृयज्ञसमाप्त्यनन्तरेण नातिसन्ध्यासमीपपर्य्यन्तो वापरह्णतीयांशो यास्य ।

इति पराह्णकालविनियोग ।

अथ पूर्वाह्णविनियोग ।

तत्र 'पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमिति दैविकश्राद्धाङ्गभूते पूर्वाह्णे वक्ष्याभावादामश्राद्धाङ्गभूत प्रत्युच्यते । तत्र च 'आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे इति विधिर्द्विजकर्तृकामश्राद्धविषय एव न पुनः शूद्रकर्तृकामश्राद्धविषयोऽपीति कश्चिन्निश्चिनाय । स हि मन्यते उभयकर्तृकामश्राद्धविषयत्वस्य एकत्रापराह्णस्यात्यन्तिक बाध कृत्वान्यत्र तु पाक्षिकविनिविष्टमानस्य एकत्र नित्यत्वमन्यत्र पाक्षिकत्वमिति वैषम्यमापद्यते ।

तथाहि द्विजामश्राद्धे तावदातिदेशिकोऽपराह्णः शूद्रामश्राद्धे त्वौप-
देशिकः, न च द्विजामश्राद्धे पूर्वाह्णोपदेशोऽभवन्नतिदेशाद्बलीयस्त्वेना-
तिदेशिकस्यापराह्णिकस्यात्यन्तबाधं कृत्वा पूर्वाह्णे निवेशयेत्, शूद्राम-
श्राद्धे तूपदेशान्तरेण तुल्यबलत्वादौपदेशिकस्यापराह्णस्य पाक्षिकं बाधं
कृत्वा निवेशयेत् अतो वैषम्यं। कथं पुनर्द्विजामश्राद्धे अपराह्णस्याति-
देशिकत्वं शूद्रामश्राद्धे त्वौपदेशिकत्वमिति। उच्यते। मुख्यन्तु पार्वणं
ब्राह्मणभोजनात्मकं नित्यत्वाद्द्विजकर्तृकपार्वणविषयमेव न शूद्रकर्तृकवि-
षयं, तत्र ब्राह्मणभोजनात्मकश्राद्धनिषेधेन नित्यमेवामश्राद्धविधा-
नान्निषेधं बाधित्वापि यदि तत्र पक्षान्तरविधिरपि निविशेत तदा
शूद्रविषये निषेधबाधापेक्षो द्विजविषये निरपेक्ष इति वैषम्यमापद्यते।
तदेव ब्राह्मणभोजनात्मकं मुख्यं पार्वणं तद्द्विजकर्तृकपार्वणविषयं नित्यं
च। अनित्यन्तु द्विजानां पाकासम्भवादिनिमित्तविहितमामश्राद्धम्।

तथाच सुमन्तुः।

पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप।
अपत्नीकानां महाबाहो विदेशगमनादिभिः।
सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः॥

उशनाः।

आत्मनो देश-कालानां विप्लवे समुपस्थिते।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि॥

प्रचेताः।

आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्र-सूर्य्यग्रहे तथा।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रः कुर्य्यात्सदैव हि॥

शौचं पाकासामर्थ्ये सति निमित्तं चन्द्र-सूर्य्यग्रहे भोक्तुरभावे ।

तथा ।

स्त्री शूद्रः स्वपचश्चैव जातकर्मणि चाप्यथ ।
आमश्राद्धं सदा कुर्य्याद्विधिना पार्वणेन [illegible] ॥

'स्वपच.' स्वयं पचतीत्यपत्नीक इत्यर्थः (१) ।

जमदग्निः ।

यावज्जीवाग्निसंयुक्त उत्सन्नाग्निरथापि वा ।
आमश्राद्धं सदा कुर्य्याद्धस्तेऽग्नौकारणं भवेत् ॥

हारीतः ।

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् ।
अमावास्यादिनियतं मास-संवत्सरादृते ॥

'मास-संवत्सरादृत' इति मासिकं सांवत्सरिकञ्च वर्जयित्वा विधिरित्यर्थः । एवञ्च पाकपराह्णप्रभृतयः प्रकृतावुपदिश्यमाना धर्मा आमभोजनात्मकस्य नित्यस्यैवोपदेशतो भवितुमर्हन्ति नानित्यस्य द्विजकर्तृकामश्राद्धस्यापि नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । यथा प्रकृतावुपदिश्यमाना दीक्षणीयादयो धर्मा नित्यस्यैवाग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य उपदेशतो भवन्ति नानित्यस्यातिरात्रादिसंस्थस्यापि, यथा ग्रहादयः सोमद्रव्यसाध्यस्य नित्यस्यैव ज्योतिष्टोमस्य नानित्यस्य फलचमससाध्यस्यापि किन्त्वतिदेशत एव भवन्ति । अतस्त्वनित्ये द्विजकर्त्तृकामश्राद्धे तस्यातिदेशत एवायमपराह्णः शूद्रामश्राद्धे त्वनैमित्तिकत्वेन नित्यत्वादुपदेशत एवापराह्ण इत्यौपदेशिक

(१) 'स्वपच' स्वयं पचतीति ख० ।

पूर्वाह्णेन सह तत्र विकल्पने, दिवामश्राद्धे त्वातिदेशिककाल-बाधने, अतश्चाय पूर्वाह्णविधिरुभयत्र भवत्येकच नित्योऽन्यत्र चाधिक-इत्येव विधिवैषम्याकुलीकृत सर्वेकमेव विषयमाश्रयितुमीहते । ■ चाध्यायविकल्पदुष्ट शूद्रामश्राद्ध परिहृत्य दिवामश्राद्धमेव वि-ज्ञापयति, एवञ्च सति ।

मध्याह्नात्परतो यत्तु कुतप समुदाहृत ।
आमपाकेन तत्रैव पितृणा दत्तमक्षयम् ॥

इति यच्छातातपवचने पूर्वाह्णविरुद्धापराह्णदर्शने[१] तदपि शूद्रा-मश्राद्ध परिहृत्य दिवामश्राद्ध प्रति नीयमान समाहित भवति, वच-नद्वैरूप्यापराह्णानुवादक साधारणेनैव वचमनाघ्यपराह्णलाभात् । तस्माच्छूद्रामश्राद्ध कुतपोत्तराह्णेण् मध्यति मध्यतेऽपराह्णे, दिवाम-श्राद्धन्तु पूर्वाह्ण इति ।

इति पूर्वाह्णविनियोग ।

अथ मध्याह्नविनियोगः ।

तत्र च 'एकोद्दिष्ट तु मध्याह्न' इत्यत्र यद्यपि मध्याह्नत्वेन षष्ठोपक्रमा' पञ्च मुहूर्त्ता एकोद्दिष्टकालत्वेनोपदिष्टास्तथापि कुतप-स्यातिप्राशस्त्यात्प्रथमत्वेन कुतपे श्राद्धारम्भ सम्पादयेत् ।

तदुक्त मत्स्यपुराणे ।

मध्याह्ने सर्वदा यस्मात् मन्दीभवति भास्कर ।
तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ॥

---

(१) पूर्वाह्णे शुद्धमपराह्णदर्शनमिति क० ।

यथा कुतपे श्राद्धारम्भो विशिष्टस्तथा रौहिणे समाप्तिरपीत्याह गौतमः ।

प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादा रौहिणाद्बुधः ।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

'रौहिणं' नवमो मुहूर्त्तः, 'न लङ्घयेदि'त्येतदपि रौहिणान्तः समाप्तिप्रशंसार्थं न रौहिणातिक्रमनिषेधार्थं तस्यापि मध्याह्नत्वेनापराह्णत्वेन च श्राद्धाङ्गत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणे कुतपात्प्रभृति मुहूर्त्तपञ्चकस्य श्राद्धाङ्गत्वमुक्तम् ।

मुहूर्त्तात्कुतपादूर्द्ध्वं यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।
मुहूर्त्तपञ्चकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते ॥ इति ।

स्वधाभवनमित्यस्याभिप्रायः स्वधाशब्दवतः पार्वणैकोद्दिष्टस्यायं कालो न पुनः स्वाहाशब्दवतो दैविकस्य नान्दीश्राद्धस्य चेति तयोर्हि पूर्वाह्णप्रातःकालयोरेव विधानात् ।

इति मध्याह्नविनियोगः ।

अथ प्रातःकालविनियोगः ।

तत्र 'प्रातर्वृद्धिनिमित्तक'मित्यत्र प्रातःकालविधिर्न पुत्रजन्मनिमित्तकवृद्धिश्राद्धविषयः । तथाहि पुत्रजन्मरूपे निमित्ते सति विधानादनन्तरमेवानुष्ठेयत्वे अत्यन्तमनियतकालत्वात् तथानियतकालत्वमेवावसीयते । ननु निमित्तविहितमपि श्राद्धं वैश्वानरीयावत्तत्कालं प्रति किं नोत्कृष्यते उत्कर्षकारणाभावादिति जानीहि, न त्वस्याशौचमुत्कर्षकारणं न हि वैश्वानरीयेष्टिराशौचदोषनिरासार्थमुत्कृ

पर्वलभिन्ना, किन्तु प्रयोजनविरोधात् ।

यथोच्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होम स्वाध्यायः पितृकर्म च ।
प्रेतपिण्डक्रियावर्ज्जमाशौचेऽपि निवर्त्तयेत् ॥

इत्यादिनिषेधानुरोधादुत्कर्ष इति । न च "पुत्रे जाते श्राद्धं कुर्यादिति नैमित्तिकविधेर्विशेषशास्त्रत्वेन(१) निषेधबाधकत्वात्, अनिष्पन्नकालत्वेनाप्याशौचमित्येवंपरो वचनमप्यस्तु" ।

तत्र तावच्छङ्खलिखितौ ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
भूयमाप प्रजायन्ते तद्दर्वेद्यमग्नि च ।
तस्मात्स दिवसः पुण्यः पितॄणां पुण्यवर्द्धनः ॥

आदित्यपुराणेऽपि ।

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनां ।
आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यञ्च सर्वदा ॥
तत्र दद्यात्सुवर्णन्तु भूमिं गान्तुरगं तथा ।
छत्रं वस्त्रञ्च माल्यञ्च शयनञ्चासनं गृहं ॥

हारीतोऽप्याह ।

जाते च कुमारे पितॄणामामोदात्पुण्यं तदहरिति ।

पितॄणां 'आमोदात्' अतिशयेन हर्षोत्पत्तेः, 'पुण्यं' पावनं, दानादेः पुण्यकाल इत्यर्थः ।

अथ पुत्रजन्मादिदिवसस्याशौचदूषितत्वाभावात्तत्काल एव जन्म-

(१) विशेषशास्त्रत्वेनेति ग० ।

निमित्तं श्राद्धं कर्त्तव्यं नाशौचोत्तरकालं प्रत्युत्कर्षणीयं। अत्र यद्यपि ब्रह्माण्डादिवचने तदहःसमयमपि पुण्यमिति प्रतिभाति, तथापि छिन्ननालच्छेदात् पूर्व्वमेवेति वेदितव्यं।

तथाच हारीतः।

प्राङ्नाडीच्छेदात् संस्कार-पुण्यार्थान् कुर्व्वन्ति नाडाच्छिन्नाया-माशौचमिति।

'संस्कारः' जातकर्म, 'पुण्यार्थाः' गुड-तिल-तैल-गो-भू-हिरण्य-वस्त्र-धान्यादिदानानि।

मनुरप्याह।

प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयत इति।

'वर्द्धनं' छेदः।

जैमिनिरपि।

यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम्।
छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते॥ इति।

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

अच्छिन्ननाड्यां कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि।
आशौचोपरमे कार्य्यमथवा नियतात्मभिः॥

सत्यव्रतः।

पुत्रजन्मन्यानाभिकर्त्तनात्पूर्व्वं तद्दिवसेऽपि जातकर्माङ्गश्राद्धं कुर्यात् पात्राणि सहिरण्यानि दद्यात्तेन तावज्जातःकालशुद्धिकालापेक्षा।

तथाचात्रिः।

पूर्व्वाह्ने वै भवेद्वृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकं।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः ॥

प्रजापतिरपि ।

नाभ्यां छिन्नायामाशौचं अतो नालच्छेदात्पूर्वमेव श्राद्धं ।

एतच्च नैमित्तिकत्वाद्रात्रावपि कर्त्तव्यं।

यथाह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत तथा दानञ्च रात्रिषु ।
ग्रहणोद्वाह-संक्रान्ति-यात्रार्त्ति-प्रसवेषु च ॥
दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यति ।
पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्व्वर्यां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

एतच्च तत्कालसूतकान्तरनिमित्ताशौचसन्निपातेनापि कर्त्तव्यं ।

तदाह प्रजापतिः ।

सूतके तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ॥

'कर्त्तुः' जातकर्मकर्त्तुः, कर्मान्तरे तु पूर्वप्रवृत्ताशौचनिवृत्तौ सत्यां कर्त्ता शुद्धो भवतीत्यर्थः। यदि पुनरेतत्काले द्विज-द्रव्य-कर्त्राद्यसम्पत्तिवशादाशौचान्तरनिपाताद्वा न कृतं स्यात् तदा सूतकनिवृत्तौ कस्मिंश्चिद्दिने प्रातःकाल एव कार्यं। ननु तत्कालात्परिभ्रष्टमिदं किमिति कालान्तरे कर्त्तव्यं, न ह्युपरागादिनिमित्तनिबन्धनानि कर्माणि तत्कालातिक्रमेऽपि क्रियन्ते। सत्यमेवं। इदं तु वचनात्क्रियते ।

तथाच विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

अच्छिन्ननाड्यां कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

आशौचोपरमे कार्य्यमथवा नियतात्मभिः ॥ इति ।

जन्माशौचोपरमोऽप्यस्य कालः, स तु नालच्छेदपूर्वकालेऽसम्भव-न्निषयम इत्येतत् सूतः, वैजवापवचनाद्गम्यः ।

जन्मनोऽनन्तरं कार्य्यं जातकर्म्म यथाविधि ।

दैवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत् ॥ इति ।

इति प्रातःकालविनियोगः ।

अथ निषिद्धकालः ।

तत्र व्याघ्रपादाह ।

स्मार्त्तकर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

श्रौते कर्म्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

राहुसूतकादन्यस्मिन् सूतके स्मार्त्तं श्राद्धादि कर्म्म न कुर्व्वीत, श्रौतं तु दर्श-पूर्णमासाग्निहोत्रादि स्नात्वा सद्य एव कुर्य्यात् इत्यपरार्कः । स हि जन्माशौचे राहुदर्शनसन्दर्शनोत्पूर्वकाले च सूतकशब्दप्रयोगोऽस्ति इत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातवान् ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । 'सूतके' जन्माशौचे, सर्व्वकर्म्मपरित्यागः कर्त्तव्यः, स च "राहोरन्यत्र दर्शनमिति काम्यकर्म्माणि विहाये-त्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने जन्म-मरणाशौचयोर्द्वितीयव्याख्याने जन्माशौचे श्राद्धं न कर्त्तव्यमिति सिद्धं भवति, कर्म्मशब्दश्च प्रेत-पिण्डक्रियाव्यतिरिक्तकर्म्मविषयः ।

तथाच पैठीनसिः ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्ज्जमाशौचं विनिवर्त्तयेत् ॥ इति ।

मनु-आपस्तम्बौ ।

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।

सन्ध्ययोरुभयोर्वापि सूर्य्ये चैव तिरोहिते ॥ इति ।

रक्षांसि यस्याञ्चरन्ति वा अश्नन्ति भवन्तीति राक्षसीत्युच्यते, तस्यान्तु रक्षोभिः श्राद्धमवलुप्यते । पूर्वापरयोः सन्ध्ययोरपि न कर्त्तव्यं श्राद्धं ।

सन्ध्ययोर्मानन्तु याज्ञवल्क्य आह ।

उदयात्प्राक्तनी सन्ध्या मुहूर्त्तद्वयमुच्यते ।

सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ॥ इति ।

"सूर्य्ये चैव तिरोहिते इति यदुक्तं तत्सन्ध्यासमीपकालस्योपलक्षणं, तेनास्तमयसन्ध्यासमीपोऽपि कालो लभ्यते । तद्नेन प्रातःकालविहितं पूर्वसन्ध्या-तत्समीपकालयोः प्रसक्तं वृद्धिश्राद्धं निषिध्यते, अपराह्णविहितञ्च पार्व्वणं पश्चिमसन्ध्या-तत्समीपकालयोः प्रसक्तं निषिध्यते, मध्यमसन्ध्या-तत्समीपकालयोस्तु कुतपलाभेऽपि निषेधः ।

स्कन्दपुराणे ।

उपसन्ध्ये न कुर्वीत पितृपूजां कथञ्चन ।

स कालस्त्वासुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेत् ॥

अनेन सन्ध्यासामीप्यनिषेधेन सायंकालात्पूर्वं श्राद्धारम्भ-समाप्त्योरसमर्थं प्रति सन्ध्यासामीप्यव्यतिरिक्तः सायंकालांशोऽनुज्ञातो भवति ।

यत्तु ।

सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तस्तु सर्वकर्मबहिष्कृतः ।

इति प्रभासखण्डवचनं,

चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते श्राद्धं यः कुरुते नरः ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं दाता च नरकं व्रजेत् ॥

इति बौधायनवचनम्,

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।
आसुरं तद्भवेत् श्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

इति हारीतवचनं तत्कार्यकालात्पूर्वमेव श्राद्धारम्भ-समाप्तिसमयं प्रति ।

एवमाह व्याघ्रपात् ।

विधिज्ञः श्रद्धयोपेतः सम्यक्पात्रनियोजकः(१) ।
रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ इति ।

रात्रि-सन्ध्या-तत्समीपकालनिषेधस्यापवादमाह विष्णुः ।

सन्ध्या-रात्र्योर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।
तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥ इति ।

'राहुदर्शनं' चन्द्र-सूर्योपरागः ।

इति निषिद्धकालः

अथ पिण्डदाने निषिद्धकालः ।

तत्र पुलस्त्यः ।

अयनदितये श्राद्धं विषुवदितये तथा ।
युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥

---

(१) पात्रप्रयोजक इति ख० ।

एतेषु कालेषु श्राद्धं 'पिण्डनिर्वपणादृते' पिण्डदानेन विना, कर्त्तव्यमिति शेषः ।

मत्स्यपुराणे ।

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।
संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्वपणादृते ॥
वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य तु ।
श्राद्धं कार्य्यञ्च शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

अत्र संक्रान्तिमित्यनेनैवायनादीनामपि लाभे पुनस्तदभिधानं तत्कालकृतस्य पिण्डदानस्यातिनिन्दितत्वोक्त्यर्थं । संक्रान्तिविधिनेत्यनेन पिण्डदानरहितमुक्तं । "वैशाखस्य तृतीयायामित्यादिकं यद् युगाद्युपलक्षणं "युगादिषु च सर्वासु" इति पुलस्त्यवचनात् ।

मत्स्यपुराणे "अयनद्वितये श्राद्धमित्यादिमत्स्यपुराणोक्तश्लोकौ(१) पठित्वोक्तं ।

चयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रक्षयेऽहनि ।
श्राद्धं कार्य्यं पायसेन दक्षिणायनवत् सत् ॥
यदा च श्रोत्रियोऽभ्येति गेहं वेदविदग्निवित् ।
तेनैकेन तु कर्त्तव्यं श्राद्धं विषुवदुत्तमं ॥

'विषुवदुत्तममिति विषुवश्राद्धादुत्तमं श्रेष्ठं श्रोत्रियाभ्यागमननिमित्तकमपि श्राद्धं प्रायः पाठादपिण्डमेव भवितुमर्हति ।

वृहत्पराशरः ।

युगादिषु मघाश्राद्ध विषुवत्ययने तथा ।

(१) श्लोकद्वयमिति ग० ।

भरणीषु च कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं न हि ॥

मघायुक्तां भाद्रपदापरपक्षत्रयोदशीमधिकृत्य देवीपुराणे ।

तथापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते ।
पक्षे पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥

'तथापि' भाद्रपदापरपक्षत्रयोदश्यामपि, 'पितृदैवत-पक्षे' मघा नक्षत्रे जाते सति, 'महती' श्राद्धलक्षणा पितृपूजा कर्त्तव्या, स तु कर्त्ता ज्येष्ठपुत्रवान् जीवत्प्रथमपुत्रश्चेत् भवेत् तर्हि तत्र श्राद्धं कुर्वन् पिण्डप्रदानं वर्जयेत् पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । 'ज्येष्ठपुत्री'त्यनेन मघाकालिकस्य त्रयोदशीकालिकस्य तदुभयसमवायकालिकस्य च पिण्डदानस्य ज्येष्ठपुत्रविनाशकत्वलक्षणो दोषः सूचितः ।

तथाच महाभारते ।

सकामाद्युपवासेन पारणेन च भारत ।
मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥ इति ।

ज्योतिःपराशरे ।

विवाहे विहिते मासाब्दमेदूर्द्ध्वं दशैव हि[1] ।
सपिण्डे पिण्डनिर्वापं तीर्थेऽप्यब्दे षडेव हि ॥

अस्यापवादः ।

महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
यस्य कस्यापि मर्त्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥ इति ।

---

(१) त्वनेयुर्द्वादशैव हीति क० ।

बृहच्छातातपः[१]।

पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते।
स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते।
अक्षय्य-दक्षिणा-स्वस्ति-सौमनस्यं यथाविधि॥

इति पिण्डदाने निषिद्धकालः।

अथ प्रेतक्रियासु निषिद्धकालः।

तत्राह गार्ग्यः।

प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत्।
आशौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत्।
शोधनीयं दिनं तत्र यथासम्भवमेव तत्॥
आशौचविनिवृत्तौ चेत्पुनः संस्क्रियते मृतः।
शोध्यमेव दिनं प्राज्ञमूर्ध्वं संवत्सराद्यदि॥
प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणं।
कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयेत्तु दिनक्षयं॥

इह हि द्विविधः प्रेतसंस्कारः, एकः प्रत्यक्षशरीरस्य, शरीरप्रतिकृतेरपरः। तत्र प्रत्यक्षशरीरसंस्कारे शुभाशुभदिनपरीक्षणमकार्यं। प्रतिकृतिसंस्कारस्य तु त्रयः कालाः, आशौचमध्ये, संवत्सरान्तश्च, संवत्सरादूर्ध्वञ्चेति। तत्राशौचमध्ये प्रतिकृतिसंस्कारः सति सम्भवे वक्ष्यमाणतिथि-नक्षत्रादिवर्जिते काले विधेयः। यदा त्वाशौचादि

---

(१) वृद्धशातातप इति ग०।

संवत्सरमध्ये प्रतिकृतिसंस्कारस्तदानीं वक्ष्यमाणप्रकारेणारम्भकाल-शोधनमवश्यं कार्यं । संवत्सरादूर्ध्वमपि क्रियमाणे तस्मिन्नपि संशोधनीय एव कालः । किन्तु नक्षत्रोत्तरायण-शुक्लपक्षौ सम्पाद्यमानौ गुणोत्तरौ भवतः । द्विनक्षत्रदिनं तु सर्वत्र वर्जनीयं ।

मरीचिः ।

मन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।
तत्र श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्र-धनक्षयात् ॥

प्रतिपत् षष्ठी एकादशी च 'नन्दा' । 'भार्गवदिनं' शुक्रवासरः । कृत्तिका-पुनर्वसूत्तराफाल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वभाद्रपदाख्यानि नक्षत्राणि 'त्रिपुष्कराणि' । श्राद्धशब्देनात्र प्रेतक्रिया विवक्षिता । नन्दादिष्वेव मध्ये दुष्टतमान्याह स एव ।

एकादश्यान्तु नन्दायां सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।
नभस्यस्य चतुर्दश्यां कृत्तिकासु त्रिपुष्करे ॥

तत्र श्राद्धं न कुर्वीतेत्यनुषङ्गः । सिनीवाल्यां भृगोर्दिने इति सम्बन्धः ।

महाभारते ।

नक्षत्रेषु [redacted] कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।
[redacted] प्रोष्ठपद्योः कार्यं तथाग्नेये च भारत ।
दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरौ च विवर्जयेत् ॥

जन्मनक्षत्रमत्र श्राद्धकर्त्तुः, 'प्रोष्ठपद्योः' भाद्रपदाद्वयोः, 'आग्नेयं' कृत्तिका, 'दारुणानि' आर्द्रा-ज्येष्ठा-मूलानि, जन्मनक्षत्रात्पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशं 'प्रत्यरिः' ।

ज्योतिःपराशरः।

साधारण-ध्रुवोग्रे मैत्रे च न शस्यते मनुष्याणां।
प्रेतक्रिया कथञ्चित् त्रिपुष्करे यमलधिष्ण्ये च ॥

'साधारणे' कृत्तिका-विशाखे, 'ध्रुवाणि' उत्तरात्रय रोहिण्यश्च, 'उग्राणि' पूर्वात्रय भरणी मघा च, 'मैत्राणि' मृग-चित्रानुराधा-रेवत्यः, 'त्रिपुष्करा'ण्युक्तानि, 'यमलधिष्ण्यं' धनिष्ठा, "मृग-चित्र-योर्मैत्रे चेत्युक्तत्वात्।

वाराहपुराणे।

चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत्।
प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृतौ परिघे तथा ॥
करणे विष्टिसंज्ञे च शनैश्चरदिने तथा।
त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मताराचये तथा ॥

जन्मनिभवनं दशममेकोनविंशञ्चेति 'जन्मताराचयं'।

आह काश्यपः।

भरण्यार्द्रा मघाश्लेषा मूलं त्रिचरणानि च।
प्रेतकृत्येषु दुष्टानि धनिष्ठाद्यञ्च पञ्चकं ॥
फाल्गुनीद्वितयं रोहिण्यनुराधा-पुनर्वसू।
द्वे आषाढे विशाखा च तानि त्रिचरणानि च।
एतानि किञ्चित् दुष्टानि वर्जयेत्तानि यत्नतः ॥

तदेवमेतेषु प्रेतकृत्यमात्रप्रतिषेधे प्राप्ते कश्चिदपवादमाह गोभिलः।

नन्दायां शुक्रवारे च चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु।
एकादशाहप्रभृति नैकोद्दिष्टं निषिध्यते ॥

'चित्रव्यानि' अनुराधात्रयम् ।

वैजवापः ।

प्रेतस्य साधारणस्य प्राप्ते चैकादशेऽहनि ।
नक्षत्र-तिथि वारादि शोधनीयं न किञ्चन ॥
युग-मन्वादि-सङ्क्रान्ति-दर्शे प्रेतक्रिया यदि ।
दैवादापतिता तत्र नक्षत्रादि न शोधयेत् ॥

इति प्रेतक्रियासु निषिद्धकालः ।

अथेदानीमिदं विचार्य्यते ।

किं सपिण्डीकरणोत्तरकालिकानि मृताहापरपक्षामावास्याष्टका व्यतीपात-सङ्क्रान्त्युपराग-मनु-युग-कल्पादि-गजच्छायादिकालयुक्तानि श्राद्धानि प्रतिकालमभिद्यन्ते न वेति । तदर्थमिदं चिन्त्यते । किं कालयुक्तानि वाक्यानि कर्म्मोत्पत्तिविधयः उतोत्पन्ने कर्म्मणि कालाख्यगुणविधय इति ।

तत्र सोमदत्त आह ।

यद्यपि गुणविधौ आमार्थे विधिर्वाक्यार्थविधिश्चापद्यते तथापि विशेषणे विधिश्रुतिसङ्क्रमाश्रयणात् गुणविधय एवेति न कर्म्मभेदमापादयन्ति, तेन कर्म्मैक्यादयुगपद्भाविष्वपि नैमित्तिकेषु कालेषु क्वचिदेकस्मिन् कालेऽनुष्ठानं न सर्वस्मिन्, कुतश्च युगपद्भाविषु पृथगनुष्ठानमिति कालसमवाये सकृदेकमेव श्राद्धं कर्त्तव्यम् । न हि कालरूपगुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्युक्ता, सायम्प्रातरादिकालानुरोधेन

होमादृत्तिस्तु तत्कालावच्छिन्नजीवनरूपनिमित्तावृत्तेरिति । तद-युक्तम् । यत्र हि शुद्धोत्पत्तिवाक्यविधिरस्ति तत्र गुणयुक्तेषु वाक्येषु तत्प्रत्यभिज्ञानात् गुणमात्रविधिर्भवति । अत्र तु शुद्धोत्पत्त्यभावादुद्गमनादिविशिष्टविधौ गौरवाद्दोषः । शुद्धोत्पत्तिकल्पनायां तु सर्वत्र विशिष्टविधिलोपेन कश्चिद्गुणाद्भेदः स्यात् । तेन विशिष्टविधित्वात् प्रतिकालं श्राद्धभेदः, निमित्तत्वाच्चोपरागादीनां तद्भेदे स्पष्टो भेदः । अतस्तत्कालागमने तत्तच्छ्राद्धमनुष्ठेयमिति स्थितम् । अथेदानीं कालस्य समवाये निमित्तसमवाये च सन्दिह्यते, किं तदा तत्तत्कालिकानां तत्तन्निमित्तकानाञ्च श्राद्धानां मध्ये किञ्चिदेकमेवानुष्ठेयम्, उत सर्वाणि पृथक्, यद्वा तन्त्रेणैवेति ।

तत्राह शिवदत्तः ।

नैकं श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् ।

इति हारीतवचनात् किञ्चिदेकमेवेति ।

शङ्खधरादयस्त्वाहुः नैतद्युक्तम् ।

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ॥
पूर्वं कार्यं मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।
तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥

इति भृगुणा समानेऽप्यहनि भिन्ननिमित्तानामनेकेषां श्राद्धानां विधानात् एकादशाहादौ च नानानिमित्तानां प्रेतश्राद्धानां विधानात् । उदाहृतनिषेधस्तु सद्यआरभ्यमाणैकनिमित्तश्राद्धावृत्तिविषयः । ननूदाहृतविशेषवचनविषयव्यतिरिक्तविषयो भवतु । ततश्च

माघिकादिग्रहणीपातादिश्राद्धकालसमवाये न श्राद्धानुष्ठानमिति, न, भिन्ननिमित्तकश्राद्धेऽपि निषेधप्रवृत्तेः। श्राद्धोत्तरकाले पुत्रजन्मनि वृद्धिश्राद्धाभावप्रसङ्गात् । ततश्चाचारबाधकत्वादतिरिक्तविषय इति चेत् । न । कृतश्राद्धस्य सूर्यग्रहे श्राद्धाभावप्रसङ्गात् पूर्वाचारबाध स्यात् । तद्व्यतिरिक्तविषय इति चेत् । न । भिन्ननिमित्तैककालिकश्राद्धविधीनामप्यखिलेन बाधप्रसङ्गात् । तानि सामान्यवचनानि आचारश्च दुर्बल इति बाधो भवतीति चेत् । न । उदाहृतवचनविषयव्यतिरिक्तविषयत्वे बहुवचनाचारबाधौ स्याताम्, मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पना च भवेत् । अस्मदुक्तविषयत्वे तु न बाधौ, नापि श्रुतिकल्पना, न्यायमूलत्वात् । श्राद्धद्वयानुष्ठाने विच्छिन्नकुशपाद्यादिकालबाधप्रसङ्गात् । युगपदनुष्ठाने तु "एकस्मिन् क्रियमाणे तु नान्यत्कर्म समाचरेदित्यादीनां कर्ममध्ये कर्मान्तरानुष्ठाननिषेधकवचनानां बाध स्यात्, प्रयोगविधिना च विलम्बनिषेध । तेन सर्वाण्यप्यनुष्ठेयानि इति स्थिते पृथगिति विष्णुधर्माभिमत पक्षो व्यक्तो ।

यत्तु देश-काल-कर्त्रैक्यादिविशेषग्रहणाभावेनाग्नेयादियागानां प्रयाजादीनां तन्त्रमनुष्ठानमुक्तं, तदेकप्रयोगविधिग्रहीतेष्वङ्गेष्वेवोचितं, न तु स्वतन्त्रेषु प्रधानेष्वेव । यत्तु काम्यापूर्वार्थमनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयोः नित्यापूर्वं प्रसङ्ग उक्त, सोऽपि कर्त्रैक्ये चानुचितं । यावेव ह्याग्नेयादिसमुदायौ काम्यापूर्वार्थौ तावेव नित्यापूर्वार्थौ उत्पत्तिवाक्ये तदैक्यावगमात् । यस्तु तत्र भेदव्यवहार स कामरूपनिमित्तरूपोपाधिसम्बन्धनिबन्धनप्रतीतिकालव्यवस्थाभेदाश्रयो न वस्तुभेदाश्रय, अपूर्वभेदस्तु वास्तवोऽधिकारभेदात् । अतश्चायमौपाधिको-

ऽप्यपूर्वभेदोऽनुनिष्पादनीय इति भेदलक्षणे विचारितः। ननु तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोपाधिभेदावगमाच्च ते न, अत्र कर्मैक्यात्। काम्यापूर्वार्थमनुष्ठिताभ्यामेव दर्श-पूर्णमासाभ्यां नित्यानुष्ठानसिद्धौ न पृथगनुष्ठानं क्रियते, भिन्ने तु कर्मण्यन्यापूर्वस्यान्येनासिद्धेस्तदर्थमन्यस्याप्यनुष्ठानमिति। तदयुक्तं। कर्मभेदेऽपि देश-काल-कर्त्रैकत्वे सहानुष्ठानेन सर्वकर्मसिद्धेर्युगपदेव सर्वापूर्वनिष्पत्तिर्जायते। न दृश्यते हि तदा विशेष, इदं निष्पन्नभेदमिति। यागभेदेऽपि देवतैक्ये तन्त्रानुष्ठानस्य शास्त्रेऽभ्युपगतत्वाच्च। स्वप्नदीतरणाभिवर्षणाद्येष्वप्रतिमन्त्रणेषु चैवमित्यत्र युगपदनेकासेध्यदर्शनरूपनिमित्तसमवाये प्रतिनिमित्तवत् "मनोदस्ति चक्षुरित्येतन्मन्त्रजपरूपनैमित्तिकावृत्तौ प्राप्तायां विशेषग्रहणाभावात् सकृन्नैमित्तिकानुष्ठानमिति चेकादशे स्थितं। अत श्राद्धनिमित्तसमवाये कालसमवाये च देशैक्ये कर्त्रैक्ये देवतैक्ये च विशेषग्रहणाभावात्तन्त्रेण कर्त्तव्यमिति सर्वश्राद्धानुष्ठानं, एवञ्च सङ्क्रान्तिनिमित्तकममावास्यानिमित्तक व्यतीपातनिमित्तकं चैतेयानि श्राद्धानि तन्त्रेण करिष्य इति सङ्कल्प कुर्यात्॥

इति कालसमवायनिर्णय।

अथ वैश्वदेवकालनिर्णयः।

अत्र तदुपयोगितया वैश्वदेवपाकविचारः क्रियते, किं वैश्वदेवाद्यर्थं श्राद्धार्थश्चैक एव पाक उत भिन्न इति। तत्र तावत्पञ्चमहायज्ञान्तर्गतस्य नित्यश्राद्धस्य वैश्वदेवादेश्चैक एव पाकः, आन्वाहिकस्य

पाकस्यान्वहमनुष्ठीयमानाग्निनिष्पाद्यसर्वकर्मार्थत्वात्। अशौचविगमे एकादशाहात् पूर्वं वैश्वदेवाद्येव नास्तीति तदानीं तेन नवश्राद्धेषु पाकैक्याशङ्कैव नास्ति, ऐकादशाहिकेषु श्राद्धेषु वैश्वदेवस्य पाकान्तरेणैवानुष्ठानं, "एकोद्दिष्टेऽन्नशेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्" इति देवलेन नवश्राद्धसंज्ञकेष्वेकोद्दिष्टेषु सर्वस्यान्नशेषस्य ब्राह्मणेभ्यो देयत्वविधानात्। प्रेतश्राद्धेषु चैतत्सर्वं वक्ष्यते। अमावास्याश्राद्धप्रभृतिभूतेषु सांवत्सरादिषु मततिनिर्णयेनैव निर्णय इत्यमावास्याश्राद्धार्थे पाके संशयः। तत्र कर्कोपाध्यायो वैश्वदेवार्थात् पाकाद्भिन्नेन श्राद्धं कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षं कृत्वा वैश्वदेवार्थेनैव पाकेन कार्यमिति सिद्धान्तमुक्तवान्। तत्र तदभिमतपूर्वपक्षोत्तरपक्षहेतुदूषणं श्राद्धकल्पे कृतम्। यस्तु कर्कोपाध्यायेन स्वसिद्धान्तहेतुत्वेन पृथक्पाकस्यावचनादिति स हीदानीमसिद्धत्वेन दुष्यते,

पित्रर्थं निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थमेव च।
वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकम्॥

इति लौगाक्षिवचनेन पृथक्पाकस्याभिधानात्। अत्र यद्यपि पूर्वार्द्धे एकमेव पाकमुभयार्थं निर्वपेदित्यपि प्रतिभाति, तथापि उत्तरार्द्धेन पाकभेदः स्पष्टीक्रियते, "वैश्वदेवं न पित्रर्थमिति। वैश्वदेवाख्यनित्यहोमार्थं पक्वमन्नं वैश्वदेवं तत् न पित्रर्थं दर्शश्राद्धार्थञ्च भवति। न तु नित्यश्राद्धार्थमपि न भवति अन्वहमनुष्ठीयमानानां देव-पितृ-भूत-मनुष्योपपदानां यज्ञानामेकपाकसाधनत्वमिति नियमात्, दर्शश्राद्धार्थं पक्वमन्नं दार्शं तद्वैश्वदेवार्थं न भवति, दर्शग्रहणेन च दर्शश्राद्धेतिकर्त्तव्यताकत्वाभिमत-नैमित्तिक-काम्यान्येकोद्दिष्टान्तानि

श्राद्धानि लक्ष्यन्ते वैश्वदेवशब्देन भूतयज्ञ-पितृयज्ञ-मनुष्ययज्ञा-श्चाप्युपलक्ष्यन्ते। कथं पुनरन्यार्थस्य सतोऽन्यार्थग्रहणं श्रधिष्ठान-लक्षणयापि विना कारणं विनियुक्तं विनियोगानभ्युपगमात्। सत्यं। ■ तथान्यार्थस्य सतोऽन्यार्थत्वमाशङ्कितं निषिद्धं वा, किन्तु निर्वापपा-कयोस्तन्त्रताग्रहणं निराकृतं, अन्यार्थस्य सतोऽप्यन्यत्र प्रसङ्गिता चेति। तत्र प्रसङ्गग्रहणं च प्रत्यासन्नकालानां कर्म्मणामेकसाधनोपपत्तौ साधनोपादानलाघवादिति। अत्र "न द्वार्शं वैश्वदेविकमिति पक्षो-गापित्रचनैकदेशेनोक्तं यद्वैश्वदेवस्य श्राद्धात् पूर्वं मध्ये वानुष्ठाने क्रियमाणे सत्येव वेदितव्यं, न तु तदुत्तरकालमपीति, यत आह पैठीनसिः।

पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः।

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते॥ इति।

समुद्धृत्येत्यनर्थकं, न ह्यनवदाय शक्यो होमः कर्त्तुं, अवदानञ्च समुदायादेकदेशस्योद्धरणमेव। नैव। अत्र हि पितृपाकशब्देन सङ्कल्पितपितृदेवत्यमात्रस्य पाकोऽभिधीयते, तदवदानोद्धरणेनैक-देशस्य, तद्देवत्यता प्रच्यावनमेव न विभागमात्र। तद्देवत्यता प्रच्यावनञ्च पूर्वदेवतासम्बन्धापनयने सत्येवोपपद्यते। अत पितृदेवताभ्योऽपनयन-एवायमुद्धरणेन प्रतिपाद्यते। स चायं निर्वापकालीनं पितृदेवत्य-मस्तु पाकं करिष्यामीत्येवं विधानुसन्धानरूप सङ्कल्पविशेषं बाधित्वा श्राद्धात् पूर्वं तन्मध्ये वा शक्यः, न तूत्तरकालमपि, न हि पि तृदुद्दिश्य त्यक्तस्य तत आच्छेदः शक्यः, तद्देवत्यत्वस्य निष्पन्नत्वात्। न हि निष्पन्नमनिष्पन्नं शक्यं कर्त्तुं। ननु न ब्रूमो निष्पन्नमनिष्पन्न

क्रियते इति, किं तर्हि तत्यागस्य इत्युच्यते । नैव । नाशकाभा-
वात् । अन्यदेवतोद्देशेनोद्धरणं नाशकमिति चेत् । [illegible] । तस्योत्तर-
देवतासम्बन्धमात्रपरत्वेन पूर्वदेवतासम्बन्धनाशकत्वे प्रमाणाभावात् ।
ननु पूर्वसम्बन्धनाशमन्तरेणोत्तरसम्बन्धासिद्धेः पूर्वनाशकत्वमनुमी-
यते सम्बन्धद्वयस्यैकत्र विरोधात्, वचनोपदिष्ट आच्छेदो नाशक-
इति । नैवम् । तदुद्देशेन त्यज्यमानत्वेन हि तद्देवत्यस्य तस्य त्या-
गनिष्पत्त्युत्तरकालमेव भूत्वा विनष्टः, अत किमाच्छेदेन विनाश्य
किमुद्धृत्यवादस्याभिप्रायः । अन्यथा प्रतिमाद्यधिष्ठातृदेवतोद्देशेन
त्यक्तस्यापि द्रव्यस्य त्यागोत्तरकालमेव देवतासम्बन्धो भूत्वा विनष्टः,
ततश्च तद्द्रव्यस्य प्रतिग्रहीतृत्वेन तदपहारे देवस्वापहारदोषो न
स्यात् । नैवम् । यत्तावच्चिरं प्रतिमाद्युपभोगार्थाय द्रव्यं त्यक्तं तच्च
तद्देवत्यत्वस्योपभोगफलकत्वाद्यावदुपभोगमविनाशात् । विनाशे हि
निमित्तनिष्पत्तेर्नैमित्तिकानुष्ठानिर्दुर्घटा स्यात् । यत्तु परिसमाप्तोप-
भोगं द्रव्यं तच्च देवस्वत्वानुपलक्षणीकृत्य निर्माल्यवद्ग्रहणनिषेधोऽस्तु,
अत श्राद्धोत्तरकाले पाकस्य पितृसम्बन्धो भूत्वा विनष्ट इति नाना-
च्छेदो विनाशयेत्, वस्तुतस्तु श्राद्धशेषे नास्त्येव पितृसम्बन्ध कोऽविनाश्य
उपयुक्तशेषे ह्युपलक्षणीभूत एवासौ । न चाथ तदवस्थो निवर्त्तनम-
र्हति । अथ कस्मात्पिष्टपाकशेषादुद्धृत्य विभज्येति न व्याख्यायते ।
न तद्धुर्येस्यानर्थक्यादित्युक्तप्रायमेव । अतोऽत्रानारब्ध एव पित्र्ये प्रा-
रब्धापरिसमाप्ते वा, [illegible] पित्र्यर्थपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति तस्य
तच्छ्राद्धमसमारब्धवेदिति वचनार्थः । युक्तञ्चैतत् । यदर्थं यदुपकल्प्यते
तदर्थस्यैव तस्मै परस्मै दीयमानं यत्किञ्चिल्लौकिकमप्युपहतं मन्य-

माना, पृथक्पाका अपि तस्य कर्मणोऽयुक्ततां मन्यन्ते, किमुत यत् पित्रर्थं देवतार्थं चोपकल्प्यते तस्मिन् प्रागेव परस्मै दीयमाने। यदा तु तस्मै दत्त्वा अन्यस्मै दीयते न तदा काचिदुपपन्नतायुक्तता वा मन्यते। उक्तश्च श्राद्धोत्तरकाले श्राद्धार्थस्यापि वैश्वदेवे विनियोगः। तथाच पैठीनसिः।

श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः।
कुर्य्यात् भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं तथा॥ इति।

अत्राद्यततःशब्देन पूर्वप्रोक्तार्थो हेतुत्वेनोच्यते। द्वितीयेन[१] श्राद्धावशिष्टाद्भक्तादित्युच्यते। तेनायमर्थः, यतः श्राद्धात्पूर्वं पितृपाकात्समुद्धृतेनान्नेन वैश्वदेवे क्रियमाणे तच्छ्राद्धमासुरं स्यात्ततः कारणाच्छ्राद्धं निर्वर्त्य ततस्तच्छ्राद्धावशिष्टादन्नात् किञ्चिदादाय वैश्वदेवादिकं कुर्यादित्यर्थः। न चान्नस्याप्रकृतत्वेन तच्छब्दपरामर्शायोग्यत्वं वाच्यं। पितृपाकात्समुद्धृत्येत्यस्मिन् पूर्वश्लोकेऽस्य प्रक्रमात्। अभिहितं च सर्वनाम्ना परामृश्यते। न चोपन्यासेन सन्निधिरिति नियमः, बुद्धिसन्निधिस्तु सन्निधिरित्यभ्युपगमात्। अथादिशब्देन सर्वमवश्यावश्यं नैत्यिकं कर्म गृह्यते, तेन नित्यश्राद्धमपि श्राद्धोपयुक्तात्पाकशेषात्कर्त्तव्यं। तदेवं यदि ब्राह्मणविसर्जनान्ते वैश्वदेवं कुर्यात् तदा श्राद्धार्थेनैव पाकेन, यदा तु वक्ष्यमाणप्रकारेण ब्राह्मणविसर्जनात् प्राचीनकालत्रयान्यतमकाले वैश्वदेवं कुर्यात् तदा पृथक्पाकेनेति। अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारः "पित्रर्थं निर्वपेत्पाकमित्यादि "न दर्शे वैश्वदेविकमित्येव लौगाक्षिवचनं पठित्वा दर्शश्राद्धार्थं

(१) द्वितीयततःशब्देनेत्यर्थः।

निरग्नेश्च कालेऽपि श्राद्धे न वैश्वदेवार्थं भवतीति च व्याख्यायैतदग्नि-
मद्दर्शश्राद्धविषयमिति चाभिधायात्र न्यायमुक्तवान्, साग्निकस्य हि
दर्शश्राद्धात् प्रागेव वैश्वदेवविधानेन श्राद्धान्ते श्राद्धशिष्टेन वैश्वदेवा-
योगादिति । स एव न्यायस्तद्विवक्षितार्थविपरीतमेवार्थं साधयति,
उत्तरकाले वैश्वदेवाभावे श्राद्धशेषसाध्यत्वनिर्विरहान्निषेधानुपपत्तेः ।
पूर्वकाल एवायं निषेध इति साग्निकानग्निकविषय एवायं स्यादिति ।
अथ प्रसक्त्यभावान्निषेधविधित्वानुपपत्तावपि यदि नित्यानुवाद-
त्वादिरुच्यते तदा तावदनुवादत्वमात्मनैक्यं चेति दोषद्वयं प्रसज्येत ।
वैपरीत्यञ्च अथ हि साग्निकविषयोऽभवत् पूर्वकालीनमुत्तरकालीनञ्च
वैश्वदेवमाश्रयते । तत्र पूर्वकालीने निषेधविधिः उत्तरकालीने
निषेधानुवाद इति । अतो ब्राह्मणविसर्जनात् प्राचीनेषु कालेषु नि-
षिद्धस्य वैश्वदेवस्य श्राद्धेन सह पाकैक्ये निषेधवैलक्षण्याभिवचनं साग्नि-
कानग्निकविषयमेवास्तु । यत्तु मन्यते "श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवत् वैश्वदेवा-
दिकं ततः" इत्यादीनां श्राद्धशेषेण वैश्वदेवादिकर्त्तव्यताविधायकानां
वचनानां दर्शश्राद्धविकृतिभूतेषु प्रतिसांवत्सरादिकेषु श्राद्धेषु नि-
वेशः, "न दार्शं वैश्वदेविकमित्यादेस्तु दर्शश्राद्ध एव निवेश इति,
स एव प्रतिबोद्धव्यः, सर्वे एवैते सामान्यविधयो दर्शश्राद्धमेवारभ्या-
म्नायन्ते न कश्चिदनारभ्यवादोऽस्ति, अस्तु वा कोऽपि, तथापि "प्रकृतौ
वा द्विरुक्तत्वादिति न्यायेन यस्य पर्वसमौ शुद्धिर्भवतीतिवचनस्य प्रकृ-
तिगामित्वनियमाद्दर्शश्राद्ध एव निवेशः । अथोच्येतारभ्याधीतविरु-
द्धधर्मविरुद्धायाः प्रकृतौ अनारभ्यवादस्य विकृतौ निवेश इति, तच्च,
पूर्वोक्तया विषयव्यवस्थया आरभ्याधीतविरोधस्य परिहृतत्वात् । अतो-

ऽयं दर्शश्राद्धविषयो विधिरयं नेति न वक्तव्यं।

पिण्डदानात्प्राक् पाकभेदे स्मृत्यन्तरं।

> आतुरेभ्यः प्रहीणेभ्यो बालेभ्यो यच्च दीयते।
> वैश्वदेवं न तत् कुर्याच्छ्राद्धार्थं यच्च पच्यते॥

तथा।

> ब्रह्माग्नि-पितृ-देवेभ्यो यतये ब्रह्मचारिणे।
> पितृपाको न दातव्यो यावत्पिण्डान्न निर्वपेत्॥

प्रचेतसाप्युक्तं।

> ब्रह्मपाकाद्बलिहृत्वा निर्वर्त्य पितृयज्ञियम्।
> ततो निष्क्रमणं यत्तेभ्योऽपि तन्निवेदयेत्॥

ब्रह्मकर्मार्थः 'ब्रह्म,' 'बलिः' च वैश्वदेवः, पितृयज्ञियं श्राद्धं पिण्डपितृयज्ञं, 'निर्वर्त्य' समाप्य, 'ततः' तदनन्तरं, श्राद्धार्थं निष्क्रं यदन्नं तत्, 'तेभ्य' श्राद्धोद्देश्येभ्य', 'अग्रे' पूर्वं, 'निवेदयेत्' दद्यात्, अर्थात्तदुत्तरकालमन्येभ्योऽपि दद्यात्।

इति वैश्वदेवपाकनिर्णयः।

अथ प्रकृतो वैश्वदेवकालनिर्णयः क्रियते।

तत्र साग्निकेन श्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवः कर्त्तव्यो न वेति संशये पूर्वपक्षः, वैश्वदेवहोमं कुर्यादिति वैश्वदेवविधिनैवानग्निककर्त्तृकस्य वैश्वदेवस्य कस्मिंश्चित्काले कर्त्तव्यतायां प्राप्तायां श्राद्धात्पूर्वकालेऽपि पाक्षिकी कर्त्तव्यता प्राप्तैव।

यत्तु षट्त्रिंशन्मते पूर्वकालताया: प्रतिषेधः।

प्रतिवार्षिको होमः श्राद्धादौ क्रियते यदि।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा॥ इति।

यत्तु वृद्धगौतमकृतः प्रतिषेधः।

पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः।
अकृतं तद्विजानीयाच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते॥ इति।

स तु श्राद्धपाकेनैव वैश्वदेवस्य पूर्वकालमनुष्ठाने वेदितव्यः, न तु पाकान्तरेणाप्यनुष्ठाने।

अतएव वैश्वदेवे कृतेऽप्यग्नेरुपलभ्य श्राद्धानर्हतामाह वसिष्ठः।
वैश्वदेवमकृत्वैव श्राद्धं कुर्यादनग्निकः।
लौकिकाग्नौ कृते ह्येवं पितॄणां नोपतिष्ठते॥ इति।

दर्शितश्चायमेवार्थं "श्राद्धपाकात्समुद्धृत्येत्यादि पैठीनसिवचनम्। न चैतच्छ्राद्धोत्तरकाले श्राद्धपाकात्समुद्धृत्य वैश्वदेवानुष्ठानस्य निषेधकं, "श्राद्धपाकात्समुद्धृत्येत्यत्रोद्धरतेर्विभागमात्राभिधायकत्व मन्यमानस्यापि मते "श्राद्धं निर्वर्त्त्य विधिवदित्यादिवचनम्निपादितश्राद्धशेषकर्त्तव्यताविरोधापत्तेः। अतोऽनग्निकस्य पाकान्तरेण श्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवहोमो न केनचित् प्रतिषिद्धोऽतस्तेनापि कर्त्तव्यः।

उच्यते। यथा श्राद्धोत्तरकाले श्राद्धशेषेणान्नेन वैश्वदेवस्य विहितत्वात् श्राद्धपाकात्समुद्धृतेनैकदेशेन कर्त्तव्यतया निषेधास्तदन्यकालविषया व्याख्यायन्ते, तथा श्राद्धात्पूर्वकाले वैश्वदेवस्य सर्वथा निषिद्धत्वात्तदन्यकालविषया अपि ते व्याख्येयाः। तथाचानग्निकेन श्राद्धोत्तरकाले श्राद्धपाकेनापि वैश्वदेवं कर्त्तव्यं, श्राद्धमध्ये तु न कदाचिच्छ्राद्धपाकेन किन्तु पाकान्तरेणैव, श्राद्धात्पूर्वं तु सर्वथा न

कर्त्तव्य एवेति। ननु सर्वेषां कर्त्तव्यतानिषेधानां श्राद्धमध्यकालिक-वैश्वदेविकविषयत्वे तदेकविषयत्वेऽनग्निकैकविषयत्वे च सङ्कोचद्वय-मापद्यते। तथाहि क्रियासामान्याच्छिन्नमाख्याताभिधेयसङ्ख्याविष-माख्याताभिहितं वा साग्निकानग्निकविशेषद्वयव्यापककर्तृसामान्यमन-ग्निककर्तृरूप एवैकस्मिन्विशेषे व्यवस्थाप्यते, साग्निककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य पूर्वकालत्वनियमेन मध्यकालत्वाभावादिति कर्तृसङ्कोच'। केवलवैश्व-देवमध्यपतितस्य पूर्वमध्यकालीनानेकवैश्वदेवक्रियाव्यभिव्यापकस्य वैश्व-देवरूपक्रियासामान्यस्य मध्यकालीनवैश्वदेवव्यक्त्येकविषयत्वे क्रियास-ङ्कोच। अतएव कालसङ्कोच इति सङ्कोचत्रयमापद्यते। किञ्च एवं सति साग्निककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य श्राद्धपाकबाध्यता न निवर्त्तेत, पूर्व-कालतानिषेधवाक्यस्य चानग्निकैकविषयत्वे कर्तृसङ्कोचः स्यादिति। अत्राभिधीयते। तत्रेदं तावद्विचार्यते, किं श्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवहोमो न कर्त्तव्य इत्येष निषेधः क्रियासामान्याच्छिन्नकर्तृसामान्यत्वनिर्वाहार्थं "श्राद्धपाकादुद्धृत्य न कर्त्तव्य इति वाक्यान्तरेण सहैकवाक्यतया श्राद्धपाकेन न कर्त्तव्य इत्येवं साग्निकानग्निकैकविषयत्वेन व्याख्येय', उत यथाश्रुतत्वानुग्रहाय वैश्वदेवस्वरूपमात्रनिषेधतयानग्निकैकविषय-त्वेनेति, तत्र

नैरपेक्ष्यात् श्रुतत्यागाद्विध्यन्तरसंक्रमात्।
आनर्थक्यप्रसङ्गाच्च नान्येनास्यैकवाक्यता॥
न वाक्य' पूर्वमेकस्य साग्निकेन सहान्वयः।
पूर्वकालोपदेशेन बाधितत्वात् प्रतीयते॥
अन्योन्याश्रयदोषोऽत्र प्रसज्येतान्वये स्फुटः।

अन्यथा ह्येकवाक्यं वै तत्रापि प्रमितेऽन्वये ॥
न च भाव्यैकवाक्यत्वप्रतिसन्धानतोऽन्वयः ।
योग्यः कर्त्तुमुपन्यस्य दोषजातं विजानता ॥
[redacted] च प्रत्यक्षविधिना कल्प्यस्यानुग्रहो मतः ।
कल्प्यं हि कर्त्तृसामान्यं निषेधं बाधते श्रुतम् ॥

वैश्वदेवस्वरूपनिषेधेनाप्युपपद्यमानं वाक्यं वाक्यान्तरेण सहैकवाक्यतामपेक्षते, वाक्यान्तरमपि तथा, एकवाक्यत्वे च श्रुतवैश्वदेवस्वरूपनिषेधपरत्वहानेन श्राद्धपाकसाध्यत्वनिषेधविधिः कल्प्येत । एवञ्च सत्यानर्थक्यमपि एकपाककर्त्तव्यतानिषेधकैरेव ज्ञातार्थत्वादित्यायत्तो-कार्यः । द्वितीयादयस्तु याचार्या एव श्लोकाः, अतः श्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवो न कर्त्तव्य इत्येव निषेधस्तावदनग्निकमेवाश्रयते । श्राद्धपाककर्त्तव्यतानिषेधास्तु सर्वे साग्निकमनग्निकञ्चाश्रयन्ते । तत्रानग्निकं प्रति श्राद्धपूर्वकाले सर्वथा वैश्वदेवस्य निषिद्धत्वादनग्निकं मध्यमकाले वैश्वदेवार्थमुत्तमाश्रयन्ते, साग्निकन्तु पूर्वकाले कार्यभूतं । अतो न पूर्वोक्ताः संकोचदोषाः । अनग्निकपूर्वकाले तु तेषां संकोचो वचनाद्युक्त एव । अतोऽनग्निकेन सर्वथा श्राद्धात्पूर्वकाले वैश्वदेवो न कर्त्तव्य, मध्योत्तरकालतानियमविधिभिरप्यनग्निकैकविषयैस्तस्य पूर्वकाले वैश्वदेवो निवर्त्तितः । न चैव सति निषेधस्यानर्थक्यं वाच्यं । स्मृतिग्रन्थान्तरे श्रुतत्वादस्येति । तदेवं पच कर्तृसामान्याम्नयवादिनापि वाक्यान्तरैकवाक्यता न लभ्या, श्रुतस्यानग्निकरूपैकविशेषान्वयवादी नाममवाप्नुति ।

श्राद्धमध्ये वैश्वदेवकर्त्तव्यता तु ब्रह्माण्डपुराणे ।

वैश्वदेवाहुतीरग्रावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात्।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा तु सव्रतम्। इति।

'अर्वाक् ब्राह्मणभोजनादित्यनेनाग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवाहुती-र्जुहुयादित्युक्तं। 'श्राद्धं कृत्वा भूतयज्ञादि समनित्यनेन भूतयज्ञस्यैव श्राद्धान्ते कर्त्तव्यतोक्तेति छलार्थादैवदेवानन्तरमेव बलिहरणं कार्य-मिति दर्शितमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः। अयमेकोऽनग्निकवैश्वदेवस्य कालः।

द्वितीयोऽपि भविष्यत्पुराणे।

पितॄन् सन्तर्प्य विधिवद्बलिं दद्याद्विधानतः।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम्॥

बलिशब्दोऽपि तत्रैव व्याख्यायते।

अग्निदग्धेतिमन्त्रेण भूमौ यत्निर्वपेद्बुध(१)।

आनीदि तं बलिं वीर श्राद्धकर्मणि सर्वदा॥ इति।

अनेन विकिरबलिकबलिप्रदानानन्तरं स्वस्तिवाचनात्पूर्वं वैश्व-देवं कुर्यादित्युक्तं भवति। अयं द्वितीयः कालः।

तृतीयोऽपि स्मृतिपुराणादावुक्तः। तथाह मनुः।

उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेत् यावद्विप्रा विसर्जिताः।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः॥

अस्य मेधातिथिकृता व्याख्योच्यते। भुञ्जानेषु द्विजेषु यदुच्छिष्टमधि-करणपात्रस्थं भूमौ च पतितमन्नं तत्तस्माद्देशात्तावत् माष्टव्यं यावद्ब्राह्मणा न निष्क्रान्ताः, ततो निष्पन्ने श्राद्धकर्मणि अनन्तरं वैश्व-

(१) बलिनिर्वपेद्बुध इति ग०।

देवहोमाभ्याहिकातिथ्यादिभोजनञ्च कर्त्तव्यं बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थ-त्वात्। अन्ये त्वाहुः भूतयज्ञ एव बलिशब्देन प्रसिद्धतर, ततश्चाग्नौ होम श्राद्धात् प्राक् न विरुध्यत इति। न चैतद्वाच्य पित्र्ये कर्मणि अनन्तरं वैश्वदेवे आरब्धे अथ तन्मध्ये कर्मान्तरस्य करणं यथैतत्-पूर्वेद्युर्निमन्त्रितेषु ब्राह्मणेषु श्राद्धमहत्येव सायं प्रातर्होमकरणं न विरुध्यते। एवमेव सराग्निकस्य वैश्वदेवहोमस्याप्यन्तराकरणं न विरुध्यत एव। अतो भूतयज्ञे समुत्कृष्यमाणे तदाद्युत्कर्षणयात् भूतयज्ञा-नन्तरा एव पदार्था उत्कृष्यन्ते नार्वाञ्चोऽपि वैश्वदेवादय इति। अत्रो-च्यते, यदि श्राद्धात्प्राग्वैश्वदेवहोम क्रियते तत श्राद्ध ततो बलि-हरणं तदा देवयज्ञ-भूतयज्ञौ व्यवधीयेतां, तथाच "वैश्वदेवं प्रकुर्वीत भौतिकं बलिमेव च" इत्यादिवचनप्रतिपाद्यमानस्तयोरव्यवहितपौर्वा-पर्यात्मकः क्रम कमो बाध्येत। तदन्यापकर्षणयोऽपि हि क्रमकमा-बाधायैवाश्रीयते, अनन्तरद्बाधाय तदन्योत्कर्षोऽपि कश्चिदाश्रय-णीय। न चैव सति तदाद्युत्कर्षनियमविरोध, यत हि पूर्वस्यो-त्कर्षे तदीययोः क्रम-कालयोर्बाधस्तत्राणो नियम। न च सतेऽपि श्राद्धेऽनुष्ठीयमाने वैश्वदेवे तदीययोः क्रम कालयोर्बाध। तस्मात्सर्व-महायज्ञानुष्ठानं श्राद्धोत्तरकालिकमिति, समासा च मेधातिथि-कृता व्याख्या।

अयमेवार्थो मत्स्यपुराणे।

उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिता।
वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पितृकर्मणि॥ इति।

भविष्यत्पुराणे।

कृत्वा श्राद्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसर्ज्य च।
वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप॥

स्मृत्यन्तरे।

श्राद्धं यदा पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः।
वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते श्राद्धकर्मणि॥ इति।

आह पैठीनसिः।

श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः।
कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं ततः॥ इति।

श्राद्धसमाप्तौ मार्कण्डेयः।

ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तथातिथीन्।
ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः॥

'नित्यक्रिया' वैश्वदेवहोम-बलिहरण-नित्यश्राद्धादिरूपा। तदेव-मनग्निकर्त्तृकस्य वैश्वदेवस्य त्रयस्तु कालाः। एकोऽग्नौकरणानन्तरः, अन्यो विकिरादुपरि, तृतीयो ब्राह्मणविसर्जनात्पश्चादिति।

इत्यनग्निककर्त्तृकवैश्वदेवकालनिर्णयः।

अथ साग्निककर्त्तृकस्य वैश्वदेवस्य कालनिर्णयः।

अस्य न श्राद्धमध्ये श्राद्धान्ते वानुष्ठानं किन्त्वादित एव श्राद्धे, यतः श्राद्धात्पूर्वं पिण्डपितृयज्ञो विहितस्तस्मादपि पूर्वं वैश्वदेवः।

तथाच देवलः।

अग्नौ वैश्वदेवे तु स्थालीपाकः प्रकीर्त्तितः।
अन्यच्च पिण्डयज्ञात्तु योऽपराह्णे विधीयते॥

अत स्थालीपाकसाध्यानि कर्माणि स्थालीपाकशब्देनोच्यन्ते तानि पिण्डपितृयज्ञादन्यानि अतत एव वैश्वदेवे क्रियन्ते, पिण्डपितृयज्ञस्तु कृते वैश्वदेवे पश्चादपराह्णे क्रियते।

पितृयज्ञञ्च श्राद्धात्पूर्वमुक्तो मनुना ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकम् ॥ इति ।

अमुमेवार्थं स्पष्टमाह लौगाक्षिः ।

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्त्य वैश्वदेवञ्च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्य्यकं बुधः ॥ इति ।

'पक्षान्तं' अन्वाधानं, 'अन्वाहार्य्यकं' दर्शश्राद्धं। ननु पक्षान्त-पिण्डपितृयज्ञयोर्मध्ये विधानादेव वैश्वदेवस्य साग्निककर्त्तकत्वावगमात् किमर्थं साग्निकग्रहणं, न, पक्षादिस्थालीपाक-पिण्डपितृयज्ञ-कर्त्तुर्निरग्निकस्य निवृत्त्यर्थं। अतस्तेनापि निरग्निकान्तर-तत्पूर्वप्रकरणोक्तेष्वेव कालेषु वैश्वदेवः कर्त्तव्यः। गोभिलेनापि "पितृयज्ञ स्वस्थानस्य अन्वाहार्य्यस्य चैतस्य सूत्रे सर्वप्रकारस्यापि श्राद्धस्यादावेव वैश्वदेव इत्युक्तं। श्रुतावपि साग्निकस्यादावेव वैश्वदेवः श्रूयते, "नाऽऽहुत्यग्नौपुर्नाद्धत इयुरिति। साग्निकस्यापि श्राद्धविशेषे पश्चादेव वैश्वदेव ।

तथाच परिशिष्टे।

अन्वाष्टक्ये पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अग्नतो वैश्वदेव स्यात् पश्चादेकादशेऽहनि ॥

अत्र पर्वग्रहणमनेकदैवत्यश्राद्धोपलक्षणार्थं। तनश्चैकाद श्राद्ध-

व्यतिरिक्तेषु श्राद्धेषु साग्निकस्य पूर्वमेव वैश्वदेवः। एकादशाहिक एव तु पश्चादिति निर्णयः।

तदाह शालङ्कायनः।

> श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साग्निकः।
> एकादशाहिकं भुक्त्वा तस्तु ह्यन्ते विधीयते॥

इति साग्निककर्तृकवैश्वदेवकालनिर्णयः॥

अथ भूतयज्ञादिकालनिर्णयः।

तत्र कर्कोपाध्यायो मन्यते। यदैव वैश्वदेवस्तदैव तदनन्तरं भूतयज्ञसंज्ञको बलिः। यत्तु "ततो गृहबलिङ्कुर्यादिति श्रुत्वा श्राद्धान्ते बलिरुक्तः", स तु वास्तुदेवताभ्यः न भूतयज्ञस्य। अतएव ब्राह्मणविसर्जनमभिधायाह पारस्करः।

> विसृज्य बलिदानेन पूजयेद्गृहदेवताः। इति।

शङ्खधरोऽपि।

यदैव वैश्वदेवस्तदैव तदनन्तरं भूतयज्ञोऽपि न कदाचिदपि वैश्वदेव-भूतयज्ञयोर्मध्ये कर्मान्तरानुष्ठानेन व्यवधानं कर्त्तव्यं अव्यवधानवचनात्।

तथाहि।

> देवयज्ञः स्मृतः पूर्वं भूतयज्ञस्तथा परः। इति।

तथा।

> देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत्। इति।

यत् पुनः पूर्वकृते वैश्वदेवे श्राद्धान्ते भूतयज्ञस्य वचनं तद्वैश्वदेवा-

नन्तरमेव भूतयज्ञे कृतेऽपि श्राद्धाङ्गतया तावन्मात्रस्य पुनरनुष्ठानं कर्त्तव्यमित्येवं परं। यदपि पूर्वकृते वैश्वदेवे श्राद्धान्ते गृहबलेर्वचनं तदपि वैश्वदेवकाल एव कृतस्यापि गृहबलेः श्राद्धाङ्गतयैव तावन्मात्रस्य पुनः करणार्थमिति। तदेतदनुपपन्नं भूतयज्ञादेः पुरुषार्थस्य श्राद्धाङ्गत्वविरोधात्। अथ संयोगपृथक्त्वादेकस्योभयार्थता न विरुध्यत इति मन्यसे, तन्न, श्रुत्यादेः श्राद्धाङ्गतापादकस्यादर्शनात्संयोग-पृथक्त्वासिद्धेः। अथ कर्मान्तरमेवेदं प्रकरणापादितश्राद्धाङ्गभावं विधीयते इत्युच्यते, तदपि न, पुरुषार्थस्यैव च भूतयज्ञस्य वैश्वदेव-शब्दत्यभिज्ञानात्। अन्यथा "वैश्वदेवं ततः कुर्यादित्यत्रापि श्राद्धाङ्ग-तया वैश्वदेवान्तरविधेः प्रसङ्गः। न चैतद्युज्यते, गौरवात्। कर्मान्तर-विधौ हि लाघवं प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्येति गुणः। अतो वचनाद्व्यवधान-मपि तथाविधमभ्युपेयं। वचनञ्च स्मृतिचन्द्रिकाकारेण दर्शितम्।

वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाग्ब्राह्मणभोजनात्।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा तु तद्भवेत्॥ इति।

चाहुतिमात्रश्रवणाद्वैश्वदेवाङ्गमचिन्त्य पश्चात्कर्त्तव्यमिति मन्तव्यं, उत्तरार्द्धे भूतयज्ञादेरेव श्राद्धानन्तरकाले विधानात्। अत-एव "वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव चेति श्राद्धप्रकरण एव स्पष्टेनानयोर्नैरन्तर्यमुक्तं।

इति भूतयज्ञादिकालनिर्णयः।

अथ नित्यश्राद्धकालनिर्णयः।

अतयश्चादिप्रकरणनिर्णीतं नित्यमपि श्राद्धं किञ्चिद्विशेषाभिधानाय पुनः प्रस्तूयते।

तत्र मार्कण्डेयः।

ततो नित्यक्रियाङ्कुर्याद्भोजयेच तथातिथीन्।
ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः॥

'ततः' तेन श्राद्धशेषपाकेन, 'नित्यक्रियां' पञ्चयज्ञां। अतो नित्यश्राद्धमपि तेनैव कर्त्तव्यं। अथ वा नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेन कार्य्यं तस्य श्राद्धान्तकालेन श्राद्धधर्मभूतस्य पाकस्य पृथक्प्रयुक्तिसम्भवात्। अतएव नित्यश्राद्धमधिकृत्य मार्कण्डेयपुराणेऽभिहितं, "पृथक्पाकेन नैत्यम्" इति। अस्यार्थः दर्शादिश्राद्धपाकात्पृथक्पाकेन नित्यश्राद्धं कर्त्तव्यं, अन्ये त्वेतस्येत्याहुः, दर्शादिश्राद्धार्थपाकशेषेण नित्यश्राद्धमपि कर्त्तव्यमित्यर्थः। एतच श्राद्धान्तरे कृते सत्यभिपतं।

यदुक्तं तत्रैव।

नित्यक्रियां पितॄणाञ्च केचिदिच्छन्ति मानवाः।
न पितॄणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्॥

'पितॄणां', 'नित्यक्रियां' नित्यश्राद्धं। अस्य च नित्यश्राद्धविकल्पस्यैव व्यवस्था, अमावास्यादिसाधारणकालिकेषु श्राद्धेषु तथा नान्दीमुखतीर्थश्राद्धेषु च नित्यश्राद्धदेवतानामिष्टत्वात्प्रसङ्गसिद्धतया नित्यश्राद्धं न कर्त्तव्यं, सांवत्सरिकैकोद्दिष्टादिषु तु सर्वासां नित्यश्राद्धादिदेवतानामिष्टत्वनियमाभावान्नित्यश्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यं। 'शेषं' वैश्वदेवादिकं, 'पूर्ववदाचरेत्' नियमेनैव कुर्यादित्यर्थः।

तदुक्तं नागरखण्डे ।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यत्र सिध्यति ।
श्राद्धान्तरे कृतेऽन्यत्र नित्यत्वात्तन्न हापयेत् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-
चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये
श्राद्धकालनिर्णयः ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ प्रतिपत्प्रभृतिक्रमेण पुण्यतिथयः ।

तत्र तावत् पुण्या प्रतिपत् ।

पद्मपुराणे ।

चैत्रे मासि महाबाहो पुण्या प्रतिपदा पुरा ।
तस्यां यस्तपनं दृष्ट्वा स्नानं कुर्यान्नरोत्तमः ॥
न तस्य दुरितङ्किञ्चिन्नाधयो व्याधयो नृप ।
भवन्ति कुरुशार्दूल तस्यां स्नानं समाचरेत् ॥
दिव्यनीराजनं तद्धि सर्वरोगविनाशकम् ।
गो-महिष्यादि यत्किञ्चित्तत्सर्वं भूषयेन्नृपः ॥
चूर्णवस्त्रादिभिः सर्वैस्तोरणाधस्ततो नयेत् ।
ब्राह्मणानां तथा भोज्यं कुर्यात्कुरुकुलोद्वह ॥
तिस्र एताः पुरा प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।
कार्त्तिकाश्वयुजे मासि चैत्रे वापि तथा नृप ॥

भविष्यत्पुराणे ।

तिथीनां प्रवरा यस्माद्ब्रह्मणा समुदाहृता ।
प्रतिपादिता यदा पूर्वं प्रतिपत्तेन चोच्यते ॥
तिस्रो ह्येताः पुरा प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।
कार्त्तिके चाश्विने मासि चैत्रे मासि च भारत ।
स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिके या तिथिर्भवेत् ॥
अग्निमिष्ट्वा च कृत्वा च प्रतिपद्यपि भारत ।

हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयाद्मितं धनम् ॥

वाराहे ।

कार्त्तिके सितपक्षादौ तिथौ तु कुसुमाद्यकैः ।
याचार्या यच रात्रौ स्यात्कार्या चेष्टयुत्राय रा ।
वाद्योभिरहर्णं पूज्य गच्छेद्दवै ब्रह्मणः पदम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु विधानं द्वितयं हि तत् ।
नारीनिराजनं प्रातः सायं मङ्गलमालिका ॥
अथ चेत् प्रतिपत् स्वल्पा नारीनिराजनं भवेत् ।
द्वितीयायां तदा कुर्य्यात् सायं मङ्गलमालिका ॥

भविष्यत्पुराणे ।

लभ्येत यदि वा प्रातः प्रतिपद्घटिकाद्वयम् ।
तस्यां नीराजनं कार्य्यं सायं मङ्गलमालिका ॥

तथाच देवीपुराणे ।

प्रातर्वा यदि लभ्येत प्रतिपद्घटिका शुभा ।
द्वितीयायां तदा कुर्य्यात् सायं मङ्गलमालिका ॥
आश्विनान्ते यदा दर्शे नारीनीराजनं भवेत् ।
नारीणां तत्र वैधव्यं देशे दुर्भिक्षमेव च ॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षादावमावास्याघटीद्वयम् ।
देशभङ्गभयाच्चैव कुर्य्यात् मङ्गलमालिका[१] ॥

(१) ब्रह्मपुराणे इत्यादि मङ्गलमालिकेत्यन्तः पाठः ■ चिह्नितपुस्तके नास्ति ।

ब्रह्मपुराणे।

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सत्यवान्।
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती॥
ततोऽहं शङ्करो दुःखी गौरी नित्यसुखोषिता।
तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः॥
तस्मिन्द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः।
पराजयो विरुद्धस्य लाभनाशकरो भवेत्॥
श्रोतव्यं गीत-वाद्यादि सुमुखिभिः स्वलङ्कृतैः।
विशेषतश्च भोक्तव्यं प्रमदैर्बान्धवैः सह॥
तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम्।
गन्धैः पुष्पैस्तथा वस्त्रैर्दिव्यरत्नैरलङ्कृतम्॥
दीपमालापरिक्षिप्तं तथा धूपेन धूपितम्।
दयिताभिश्च सहितैर्नेया सा च भवेन्निशा।
नृत्यैर्गीतैश्च संपूज्या मित्र-सम्बन्धि-बान्धवाः॥

पद्मपुराणे।

प्रतिपदि च ब्रह्माणं गुडमिश्रैः प्रदीपकैः।
वासोभिरहतैः पूज्य गच्छेद्वै ब्रह्मणः पदं॥
गन्धैः पुष्पैर्नैवेद्यैस्तत्स्थानं भूषयेन्नरः।
तस्यां प्रतिपदायान्तु स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम्॥
महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्त्तिनी।
ब्रह्मणो हि प्रिया नित्यं बालेयी परिकीर्त्तिता॥
ब्राह्मणान् पूजयेद्योऽस्यामात्मानञ्च विशेषतः।

स याति परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥

वामनपुराणे । बलिं प्रति त्रिविक्रम उवाच ।

वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
तत्र त्वां नरशार्दूल ततो हृष्टाः स्वलङ्कृताः ॥
पुष्प-धूपप्रदानेन अर्चयिष्यन्ति तत्वतः (१) ।
तत्रोत्सवो मुख्यतमो भविष्यति दिवानिशम् ॥

इति पुष्पप्रतिपत् ।

अथ पुष्पद्वितीया ।

तत्र देवीपुराणे ।

उमां शिवं कृताग्रस्य द्वितीयायां तु पूजयेत् ।
हविष्यमन्नं नैवेद्यं देयं गन्धार्चनं तथा ॥

अत्र चैत्रादौ दमनकपूजा प्रकान्ता स्कन्दपुराणे ।

आश्विने मासि वै पुण्या द्वितीया शुक्लपक्षजा ।
स्नानं प्रदत्तमेतस्यामनन्तफलमुच्यते ॥

लिङ्गपुराणे ।

वृश्चिके च द्वितीयायां शुक्लायां प्रतिपूजनम् ।
यो न कुर्याद्दिनग्रस्ति भ्रातरं कन्यागतः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

इत्यस्तौ द्वितीयायां विधिवद्विधिपूजनम् ।

---

(१) यत्नत इति ग० ।

हत्वा नक्तं समश्नीयाल्लभते भुक्तिमीप्सिताम् ॥

'विधि.' ब्रह्मा। तत्पूजनञ्च गायत्र्या ब्रह्मप्रकाशकेनान्येन मन्त्रेण वा कार्य्यं।

इति पुण्यद्वितीया।

अथ पुण्यतृतीया।

तृतीयायां यजेद्देवीं शङ्करेण समन्विताम्।

सुगन्धपुष्प-धूपैश्च दमनेन सुमालिना ॥

अत्र चैत्रो मासः प्रशस्तः।

पद्मपुराणे।

वैशाखमासे यत्पुण्या तृतीया शुक्लपक्षजा।

अनन्तफलदा सा तु स्नान-दानादिकर्म्मसु ॥

भविष्योत्तरे।

या सैषा कुरुशार्दूल वैशाखे तु महातिथिः।

तृतीया साक्षया लोके गीर्व्वाणैरभिवन्दिता ॥

यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बहु।

तत् सर्व्वमक्षयं यस्मात्तेनेयमक्षया स्मृता ॥

श्रवणेन समायुक्ता तृतीया या विशेषतः।

बुध-श्रवणसंयुक्ता तृतीया यदि लभ्यते।

तस्यां स्नानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्त्तितम् ॥

तथा।

वारिदानं प्रशस्तं स्यान्मोदकानां तथैव च।

वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीयायाञ्च चन्दनम् ॥
देयमिति शेषः ।

गुडापूपाश्च दातव्या मासि भाद्रपदे तथा ।
पायसं वै तृतीयायां वामदेवस्य प्रीतये ॥
माघे मासि तृतीयायां गुडस्य लवणस्य च ।
दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणाञ्च पुरुषस्य च ॥
तेन सुता वाच्यमाना तृतीया रोहिणीयुता ।
विशेषाद्बुधसंयुक्ता सदा सा सुमहत्फला ॥
इति पुण्यतृतीया ।

अथ पुण्यचतुर्थी ।

वराहपुराणे ।

चतुर्थ्यान्तु गणेशस्य पार्वत्याश्च विशेषतः ।
पूजा कार्य्येत्यनुवर्त्तते ।
देवीपुराणे ।

गणेशे कारयेत्पूजां लड्डुकादिविभावनम् ।
चतुर्थ्यां विघ्ननाशाय सर्वकामप्रसिद्धये ॥
चैत्रशुक्लचतुर्थ्याञ्च दमनकैरपि पूजा ।
भविष्यत्पुराणे ।

शिवा शान्ता सुखा राजन् चतुर्थी त्रिविधा मता ।
मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोकेषु पूजिता ॥

तस्यां स्नानञ्च दानञ्च उपवासो जपस्तथा।
भवेच्छतसहस्रगुणितं प्रसादाद्दन्तिनो नृप॥
तस्यां तु कुरु शार्दूल पूजयन्ति सदा स्त्रियः।
गुड-लवण-घृतैश्च श्वश्रूं श्वशुरमेव च॥
ताः सर्वाः सुभगाः सर्वे विघ्नेशस्य तु मोदनात्।
कन्यका तु विशेषेण विधिनानेन पूजयेत्॥
माघे मासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते।
ज्ञेया सा शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्य्यात्सदैव तु॥
स्नान-दानादिकं कर्म भवेत्साहस्रिकं सततम्।
विशेषतः स्त्रियो राजन् पूजयन्त्यो गुरुं नृप।
गुड-लवण-घृतैर्वीर सुभगाः स्युः कुरूद्वह॥
यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत्।
तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्त्तिता।
स्नान-दानादिकं कर्म सर्वमक्षयमुच्यते॥ इति।

यम'।

चतुर्थ्यां भरणीयोगः शनैश्चरदिने यदि।
तदाभ्यर्च्च यमं देवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः॥

इति पुण्यचतुर्थी।

अथ पुण्यपञ्चमी ।

भविष्यत्पुराणे ।

पञ्चमी दयिता राजन् नागानन्दप्रवर्द्धनी ।
पञ्चम्यां स्नापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः ।
तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणरक्षणम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभानना ।
श्रीर्विष्णुलोकाद्यातुयं सम्प्राप्ता केशवाज्ञया ॥
तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुञ्चति ।
एषा श्रीपञ्चमी कार्य्या विष्णुलोकगतिप्रदा ॥

भविष्यपुराणे ।

सुप्ते जनार्द्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गनः ।
पूजयेन्मनसादेवीं स्नुहीविटपसंश्रयाम् ॥
पिचुमर्द्दपत्राणि स्नापयेद्भवनान्तरे ।
पूजयित्वा नरो देवीं न सर्पभयमाप्नुयात् ॥
श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।
द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोल्बणाः ॥
पूजयेद्विधिवद्वीर दधि-दूर्वाङ्कुरैः कुशैः ।
गन्ध-पुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।
न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति च क्वचित् ॥
तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्विताः ।

समालिख्य नरो नागान् शुक्ल-कृष्णादिवर्णकैः ।
पूजयेद्गन्ध-पुष्पैश्च सर्पिर्गुग्गुल पायसैः ॥
तस्य तुष्टाः प्रयान्त्याशु पन्नगास्तक्षकादयः ।
आ सप्तमात्कुलात्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पुण्या भाद्रपदे प्रोक्ता पञ्चमी नागपञ्चमी ।

स्कन्दपुराणे ।

शुक्ला मार्गशिरे पुण्या श्रावणे या च पञ्चमी ।
स्नान-दानैर्बहुफला नागलोकप्रदायिनी ॥

वाराहपुराणे ।

माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु वरामाराध्य च श्रियम् ।
पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूज्या कौन्दी महद्भये ॥

इति पुण्यपञ्चमी ।

अथ पुण्यषष्ठी ।

ब्रह्मपुराणे ।

जातः स्कन्दश्च षष्ठ्यान्तु शुक्लायां चैत्रनामनि ।
सैनापत्येऽभिषिक्तश्च देवानां ब्रह्मणा स्वयम् ।
जितवान्तारकं दैत्यं क्रौञ्चं प्रज्ञया बिभेद च ॥
तस्मात् सर्वत्र विधिना स्कन्दो माल्यैः सुगन्धिभिः ।
दीपाद्युपहारं वस्त्राद्य-कुक्कुटैः पूज्य एव हि ।
मकुक्कुटकौतुकमत्र घण्टा-चामर-दर्पणैः ॥

सर्वासु शुक्लषष्ठीष्वित्यवधेयमिति ।

भविष्यत्पुराणे ।

येय भाद्रपदे मासि षष्ठी तु भरतर्षभ ।
स्नान दानादिकं सर्वमस्यामक्षयमुच्यते ॥
षष्ठ्या फलाशनो राजन् विशेषात्कार्त्तिके नृप ।
कृष्णा-शुक्लासु नियतो ब्रह्मचारी समाहित ॥
षष्ठ्या फलाशनो यस्तु नक्ताहारो भविष्यति ।
इह चामुत्र सोऽत्यर्थं लभते ख्यातिमुत्तमाम् ।
राज्यच्युतो विशेषेण स राज्य लभतेऽचिरात् ॥

तथा ।

षष्ठी भाद्रपदे भानुप्रीत्यै पुण्याक्षयाय च ।
येय भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्षभ ॥
इय पुण्या पापहरा शिवा शान्ता शुभा नृप ।
स्नान-दानादिकं किञ्चित् सर्व्वमक्षयमुच्यते ॥
येऽस्यां पश्यन्ति गाङ्गेय दक्षिणापथवासिनम् ।
ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशय ॥
तस्यां तस्यां यदा पश्येत् कार्त्तिकेय सदैव हि ।
चिःकृत्वा दक्षिणामाशां गत्वा यः श्रद्धयान्वित ।
पूजयेद्देवदेवेश स गच्छेच्चान्तिमन्दिरम् ॥

चिःकृत्वा दक्षिणामाशामनेन्नित्यर्मोविन्ध्योत्तरतो गच्छतामेतत्फल।

भविष्यत्पुराणे ।

या षष्ठी शुक्लपक्षस्य मार्गशीर्षे हरिप्रिया ।

महाषष्ठीति सा ख्याता यस्यां होमे हुताशनः ॥

इति पुण्यषष्ठी।

अथ पुण्यसप्तमी।

भविष्यत्पुराणे।

षष्ठ्यामुपोष्य यः सम्यक् सप्तम्यां कूर्म्मयेत्।
रोगमुक्तो विपन्नांश्च समाप्नोतीप्सितं फलम्॥
माघि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या गणाधिप।
अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनी॥
या तु मार्गशिरे माघि शुक्लपक्षे तु सप्तमी।
नन्दा सा कथिता वीर सर्व्वानन्दकरी शुभा।
स्नान-दानादिकं कर्म(१) तस्यामक्षयमुच्यते॥

तथा।

नन्दा मार्गशिरे शुक्ला सप्तम्यानन्ददायिनी।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा स्मृता॥

मत्स्यपुराणे।

यस्यां मन्वन्तरस्यादौ रथारूढो दिवाकरः।
माघमासस्य सप्तम्यां सा तस्माद्रथसप्तमी॥
इत्येषा कथिता वीर रथाख्या सप्तमी परा।
महासप्तमी विख्याता महापातकनाशिनी॥

विष्णुः।

(१) धर्म्मामिति ख।

सूर्य्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥

तथा ।

माघमासस्य सप्तम्यामुदयत्येव भास्करे ।
विधिवत्तत्र च स्नानं महापातकनाशनम् ॥
माघमाससिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
कुर्य्यात्स्नानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां रविवारो भवेद्यदि ।
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् ।

रोहिण्यश्लेषा-हस्त-पुष्य-मघा ।

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्रं सवितुर्भवेत् ।
आद्ये पादे तु देवेश तदा सा भद्रका भवेत् ।
स्नपनं तत्र देवस्य घृतेन कथितं बुधैः ॥
इत्येषा कथिता वीर भद्रा नामेति सप्तमी ।
यामुपोष्य नरो भीष्म ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

'सवितुर्भक्षं' हस्तः, तस्य प्रथमपादयोग इति ।

तथा ।

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदर्क्षं तु करो भवेत् ।
तदाख्याता महापुण्या सप्तमी पापनाशिनी ॥

नत्वा सम्पूज्य देवेशं चित्रभानुं दिवाकरम् ।
सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
यस्तोपवासं कुरुते तस्यां नियतमानसः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥
शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा सङ्क्रमते रविः ।
महाजया तदा ख्याता सप्तमी भास्करप्रिया ॥
स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवादिपूजनम् ।
सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं भास्करस्य वचो यथा ॥

आदित्यपुराणे ।

रेवती रविसंयुक्ता सप्तमी स्वात्मदायका ।
रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् ॥

इति पुण्यसप्तमी ।

अथ पुण्याष्टमी ।

तत्र विष्णुः ।

पुनर्वसौ बुधोपेता चैत्रमासि सिताष्टमी ।
प्रातस्तु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
अशोकैरर्चयेद्दुर्गां अशोककलिकां पिबेत् ।
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।
अशोकस्याष्टकलिकां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥
त्वामशोक शिवाभीष्ट मधुमाससमुद्भवम् ।
पिबामि शोकसन्तप्तो(१) मामशोकं सदा कुरु ॥

(१) क्वचित् शोकसन्तप्तमिति द्वितीयान्तोऽपि पाठो दृश्यते ।

इति पानमन्त्रः ।

क्वचित् हराभीष्टेति पाठः ।

भविष्यत्पुराणे ।

पौषे बुधाष्टमी शुक्ला महाभद्रा महाफला ।

ब्रह्माण्डपुराणे महादेव उवाच ।

पौषे माघि यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।
तदा सा तु महापुण्या महाभद्रेति कीर्त्तिता ॥
तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ।
मत्प्रीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥

क्वचित्तस्यां स्नानं तथा दानमिति पाठः ।

तस्यामभ्यर्च्य यदा देवि पूज्योऽहं विधिवन्नरैः ।
गन्ध-पुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
पौषे माघि यदा देवि षष्ठ्यां यमदैवतम् ।
नक्षत्रं जायते पुण्यं ।

एतच्छ्लोकस्मात् 'यमदैवत' भरणी ।

तदा च सा महापुण्या जयन्ती चाष्टमी स्मृता ।
तस्यां स्नानं तथा दानं जपो होमश्च तर्पणम् ।
सर्वं कोटिगुणं देवि फलं भवति तत्क्षणम् ॥

भविष्योत्तरे ।

दिवसेऽर्के हि रोहिण्या यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।
तस्यामभ्यर्च्य शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

वाराहपुराणे ।

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥

क्वचिदन्यथा पठ्यते ।

माघे मासि सिताष्टम्यां सलिलं भीष्मवर्मणे ।
श्राद्धं च ये नराः कुर्युस्ते स्युः सन्ततिभागिनः ॥
वैयाघ्रपदगोत्राय साङ्कृत्यप्रवराय च(१) ।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्मणे(२) ॥

इति जलमन्त्रः ।

अत्र केचिदाहुः । ब्राह्मणः श्राद्धं कुर्यात्भीष्मस्य वसुवतारत्वाद्देवत्वस्याप्युपपत्तेः । न च वाच्यं वसुवतारत्वेऽपि तस्य क्षत्रियस्य यतः सकलक्षत्रियकुलनागमाद्दक्षिणामुखः श्राद्धं कुर्यादिति, क्षत्रियत्वपुरस्कारेण प्रवृत्तौ शिष्टाचारविरोधप्रसङ्गात् ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः करोत्यौर्द्धदेहिकम् ।
स शाङ्गतिमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

इत्यादिना मरीच्यादिभिर्ब्राह्मणस्य क्षत्रियौर्द्धदेहिकानुष्ठानप्रतिषेधात् देवत्वपुरस्कारेणानुष्ठाने न शिष्टाचारविरोधः, दृश्यते च शिष्टाचारः ब्राह्मणा अपि भीष्मस्य श्राद्धं कुर्वाणा इति । तदयुक्तं, "भीष्मवर्मणे इति मन्त्रवर्णपर्यालोचनया क्षत्रियत्वपुरस्कारावगमात् "वर्मान्तं क्षत्रिये योज्यमिति ब्रह्मस्मरणात् ।

माघे मासि सिताष्टम्यां सलिलं भीष्मवर्मणे ।

(१) साङ्कृतिप्रवराय चेति रघुनन्दनभट्टाचार्यधृतः पाठः ।
(२) अथ भीष्माय वर्म्मिणे इति क० ।

इति विधिवाक्याद्दृष्टेनमेवावगम्यते । न चामात्र एव देवशब्दे वर्मशब्दो विधीयते इति वाच्य। क्षत्रियशब्दे भ्रातृपालादिशब्दानामपि विधाननिषेधस्य तदन्यक्षत्रियविषयत्वेति वाच्यम्, क्षत्रियश्राद्धे ब्राह्मणरूपकर्तृविशेषनिषेधाद्भीष्मश्राद्धविषयत्वमिति यदि तर्हि वैपरीत्यमपञ्च । न चास्य निषेधस्य चैव शास्त्रपेक्षत्वादिकल्पोपपत्तौ भीष्मश्राद्धे ब्राह्मणस्याप्यधिकार इति वाच्य । विकल्पभयादेव तत्र, "वसुयाजेषु ये यजामहं करोतीतिवत् पर्युदासाश्रयणात् । शिष्टाचारस्य नियतो न विद्यते, विद्यमानत्वेऽपि बाध्यते "श्रुति-स्मृतिविहितो धर्मस्तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणमिति वशिष्ठस्मरणात् ।

सङ्गते भास्करे कन्यां कृष्णपक्षे विशिष्यते ।
अष्टमी चाष्टका नाम मनेनापि न हापयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आग्रहायण्याः परतश्चाष्टकास्तिस्रः, कृष्णपक्षे पूर्वा ऐन्द्री, प्राजापत्या द्वितीया, वैश्वदेवी तृतीया, आद्या मार्गे, द्वितीया माघे, तृतीया पूषे ।

शिवरहस्ये ।

मार्गादिपरपक्षेषु पूर्वा मध्यानुमन्दिता ।
तु खल्वष्टकास्तिस्रः सप्तम्यादिष्वनुक्रमात् ॥

आश्वलायनः ।

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति देवता-इति ।

शतपथे तु ।

द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टकाः द्वादशामावास्या इति ।

'अष्टका' इति कृष्णाष्टम्य इत्यर्थः ।

महाभारते ।

अष्टकासु च यद्दत्तं तदनन्तमुदाहृतम् ।
अग्निपुत्रसमायुक्ता परिपूर्णा सिताष्टमी ।
तस्यां नियमकर्त्तारो न स्युः व्याधितमपदः ॥

'अग्निपुत्रः' बुधः ।

इति पुण्याष्टमी ।

अथ पुण्या नवमी ।

वाराहपुराणे ।

नवम्यां हि यदा पूज्या गौरी देवी समाधिना ।
तदा सर्वशोकस्य भविष्यति न संशयः ॥

केचित्त्वाश्विनशुक्लनवमी ग्रहीतव्येत्याहुः । "तृतीया चैव वैशाखे नवम्याश्वयुजे तथेति भविष्यत्पुराणे प्राशस्त्यश्रुतेरिति । तदयुक्तम् । प्राशस्त्यश्रवणे फलाधिक्यमवगम्यते न तु नवमीविशेषपरत्वं, तद्दोषे प्रमाणाभावात् ।

देवीपुराणे ।

नवम्यां पूजयेद्देवीं महामहिषमर्दिनीम् ।
कुङ्कुमागुरु-कर्पूर-धूपान्न-ध्वज-तर्पणैः(१) ।
दमनैर्मरुपत्रैश्च विजयाख्यं पदं लभेत् ॥

---

(१) कुङ्कुमागुरु कर्पूर धूपान्न ध्वज तर्पणैरिति ख० ।

मत्स्यपुराणे ।

चैत्रशुक्लनवम्यां च(१) भद्रकाली महाबला ।
योगिनीनान्तु सर्वासामाधिपत्ये निषेविता ॥
तस्मात्तां पूजयेत्तत्र सोपवासो जितेन्द्रियः ।
विविधैर्बलिभिर्भक्त्या सर्वासु नवमीषु च ॥

देवीपुराणे ।

आश्विने नवमी शुक्ला तस्यां कोटिगुणं फलम् ।

तथा ।

आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपक्षजा ।
जायते कोटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप ॥
शुक्लपक्षे नवम्यां यः कार्त्तिकस्य समाहितः ।
स्नायाद्ध्यायमस्कुर्य्यादक्षयं लभते फलम् ॥

पद्मपुराणे ।

कार्त्तिके नवमी शुक्ला पितॄणामुत्सवाय च ।
तस्यां स्नानं कृतं दत्तं अनन्तफलदं भवेत् ॥

इति पुण्या नवमी ।

अथ पुण्या दशमी ।

ज्यैष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता ।
तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥

ब्राह्मे ।

ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

---

(१) चैत्रनवम्या शुक्लायामिति ग० ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ।
तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥

दशपापान्याह मनुः ।

पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्यात् चतुर्विधम् ॥
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् ॥

भविष्ये ।

ज्यैष्ठे शुक्लदशम्यां च भवेद्भौमदिनं यदि ।
ज्ञेया हस्तार्कसंयुक्ता सर्व्वपापहरा तिथिः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

दशम्यां शुक्लपक्षे च ज्यैष्ठे मासि कुजे दिने ।
गङ्गावतीर्णा हस्तर्क्षे सर्व्वपापहरा स्मृता ॥

हस्तान्विता ज्यैष्ठशुक्ले दशमी दशपापहरा सैव गङ्गास्नानाद्भौमदिनसंयुक्ता सर्व्वपापहरेत्यर्थः । "[illegible] तु हस्तर्क्षे इत्यस्यानन्तरमेवं पठ्यते, "सैषा दशहरा स्मृता" ।

गङ्गास्नाने कृतार्थः स्यादस्मिन्योगे महत्तरे ।
हरेद्वै दशपापानि गङ्गा तत्र न संशयः ॥

लघुपापक्षयश्चात्र द्रष्टव्यः न तु गुरुपापपरिक्षयः, तद्विषयगुरुप्रायश्चित्तविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

तथाच गौतमः ।

एतानि गुरूणि लघूनि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कार्त्तिकस्य तु मासस्य दशमी शुक्लपक्षगा ।
तस्यां व्रतादि कुर्वाणो लभते फलमुत्तमम् ॥

इति पुण्यदशमी ।

अथ पुण्यैकादशी ।

वाराहपुराणे ।

एकादश्यान्तु भक्तेन नरः कुर्य्याद्यथाविधि ।
मार्गशीर्षशुक्लपक्षादारभ्यान्दं विचक्षणः ॥
तद्व्रतं धनदश्रेष्ठः प्रत नित्यं प्रयच्छति ।
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतस्तिथिमेकादशीं प्रभुः ॥
तस्यामनग्निपकाशी यो भवेन्नियतः शुचिः ।
तस्यासौ धनदो देवः तुष्टो वित्तं प्रयच्छति ॥

देवीपुराणे ।

पुष्यैकादशी शुक्ला सुपुण्या पापनाशिनी ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्यां शुक्लपक्षे यदर्क्षं वै पुनर्वसु ।
नाम्ना सा विजया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
यो ददाति तिलप्रस्थं यश्च सवत्सरं तथा ।
उपवासपरस्तस्यां तयोस्तुल्यफलं स्मृतम् ॥

तस्यां जगत्पतिर्देवः सर्वदेवेश्वरो हरिः ।
प्रयात्याद्धु तमायान्तं तेनानन्तफलं स्मृतम् ॥
एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यर्क्षं यत्र सत्तम ।
तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी ॥
तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामीश्वरेश्वरम् ।
सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
यश्चोपवासं कुरुते तस्यां स्नातो हि सर्व्वतः(१) ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।
होमो वा क्रियते तस्यां तस्य कथितं फलम् ॥
इति पुष्यैकादशी ।

अथ पुण्यद्वादशी ।

वाराहपुराणे ।

एकादश्यामुपवसन् पक्षयोरुभयोरपि ।
द्वादश्यां योऽर्चयेद्विष्णुमनन्तफलभाग्भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सम्यगेवार्चयेद्धरिं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

द्वादशीषु च यद्दत्तं शुक्लासु च विशेषतः ।
श्रवणेन तु युक्तासु तथापि द्विजसत्तमाः ॥

---

(१) सत्तम इति ख० ।

विशेषाद्बुधयुक्तासु शुक्लपक्षासु सर्व्वशः[1]।
भाग्यर्क्षसंयुता चैत्रे द्वादशी स्यान्महाफला ॥

'भाग्यर्क्षं' पूर्वाफाल्गुनी।

हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्यैष्ठे तु स्वातिसंयुता।
ज्येष्ठया च तथाषाढे मूलोपेता च वैष्णवे ॥

'वैष्णवे' श्रावणे मासि।

तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु संयुता।
आश्विनैकादशी युक्ता भवत्याजर्क्षसंयुता ॥

'आजर्क्षं' पूर्वाभाद्रपदा।

कार्त्तिके रेवतीयुक्ता सदाक्षयफलदायिका।

विष्णुः। मार्गशीर्षे शुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां भगवन्तं वासुदेवमर्च्चयेत् वस्त्र-गन्ध पुष्प-धूप दीप नैवेद्यैर्ब्रह्म-ब्राह्मणतर्पणैः मतमेतत्सम्पूर्णं कृत्वा पापेन मुक्तो भवति, यावज्जीव कृत्वा श्वेतद्वीपमवाप्नोति, उभयपक्षे द्वादश्यामेव संवत्सरेण स्वर्गलोकं प्राप्नोति, यावज्जीव विष्णुलोकं।

गारुडपुराणे।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी या महाफला।
तस्या दृष्ट कृतामाश्च तस्या सङ्गुण भवेत् ॥

विष्णुधर्मे।

माघान्तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता।
द्वादशी या भवेत्कृष्णा प्रोक्ता सा तिलद्वादशी॥

---

(१) विशेषाद्बुधसंयुक्ता शुक्लपक्षा पुनस्तथेति ख०।

तिलैः स्नानं तिलैर्होमः तर्पणञ्च तिलोदकैः ।
दीपश्च तिलतैलेन तथा देयं तिलोदकम् ।
तिलाश्च देया विप्रेभ्यस्त्रिषु वह्नि पार्थिव ॥
मूलर्क्षगे ग्रमधरे भाघे मासि प्रजापते ।
एकादश्यां कृष्णपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
द्वादश्यां षट्तिलाहारं कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलभुक् तिलदाता च(१) षट्तिलाः पापनाशनाः ॥
अयुतम् षट्तिलान् कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रीणि वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

पञ्चाननस्थौ गुरु-भूमिपुत्त्रौ
मेषे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।
समाभिधाना करभेण युक्ता
तिथिर्व्यतीपात इति प्रयोगः ॥
अस्मिंस्तु गो-भूमि-हिरण्य-वस्त्र-
दानेन सर्वं प्रविहाय पापं ।
सुरत्नमिन्द्रत्वमनामयत्वं
मर्त्याधिपत्यं लभते मनुष्यः ॥

'पञ्चानन' सिंहः, 'समाभिधाना' पारणाभिधाना, 'तिथिः' द्वादशी, 'करभेण' हस्तनक्षत्रेण ।

इति पुण्या द्वादशी ।

(१) तिलदाता तिलभोक्तेति ख० ।

अथ पुण्यत्रयोदशी ।

स्कान्दपुराणे ।

चैत्रे त्रयोदशी पुण्या तस्यां दशगुणं फलम् ।

पद्मपुराणे ।

यस्तु चैत्रे त्रयोदश्यां स्नानं दानं समाचरेत् ।
फलं दशगुणं तस्य कर्मणो लभते नरः ॥

तथा ।

चैत्रे शुक्लत्रयोदश्यां मदनं चम्पकात्मकम् ।
कृत्वा सम्पूज्य यत्नेन वीजयेद्व्यजनेन तु ।
ततः सन्तुचितः कामः पुत्र-पौत्रसमृद्धिदः ॥

देवीपुराणे ।

कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि ।
रतिपत्नीसमायुक्तः अशोकपुष्पभूषितः ॥
कुम्भेन सितवस्त्रे वा वेश्या वस्त्र-फलादिभिः ।
खण्ड-शर्कर-नैवेद्यैः सौभाग्यमतुलं लभेत् ॥

अत्र च दमनकपूजेत्यवधेयम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

त्रयोदश्यां यथाकामं कामः पूज्यस्तथा जनैः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः ।
यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥

इति पुण्यत्रयोदशी ।

अथ पुण्यचतुर्दशी ।

वाराहपुराणे ।

चैत्रे सितचतुर्दश्यां भवेत् कामसहोत्सवः ।
कुसुमितोक्तिभिश्चैव गीतवाद्यादिभिर्नृणाम् ॥
भगवान् स्तूयते कामः पुत्र-पौत्रसमृद्धिदः ॥
चैत्रे सितचतुर्दश्यां च स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
गङ्गायाञ्च विशेषेण स न प्रेतोऽभिजायते ॥
चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां अङ्गारकदिने यदि ।
पिशाचत्वं पुनर्न स्याद्गङ्गायां स्नानभोजनात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

आषाढे मासि भूतेऽह्नि शिवं सम्पूज्य मानवः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वसम्पदमाप्नुयात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

आराधिते महेन्द्रे च ध्वजाकारासु यष्टिषु ।
तत्र शुक्लचतुर्दश्यां अनन्तं पूजयेद्धरिम् ॥
कृत्वा दर्भमयञ्चैव वारिधानीसमन्वितम् ।
धूपदीपादिभिः(१) देवमीप्सितं काममाप्नुयात् ॥

लिङ्गपुराणे ।

वृश्चिके शुक्लपक्षे च या पाषाणचतुर्दशी ।
तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभक्षणे ॥

पाषाणाकारपिष्टकैरित्यर्थः ।

---

(१) पुष्प धूपादिभिरिति ख० ।

ब्राह्मे ।

कार्त्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।
तस्यामाराधित स्थाणुर्यच्छेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

चैत्रे चतुर्दशी शुक्ला श्रावण-प्रौष्ठपादयोः ।
माघस्य या कृष्णपक्षे स्नाने मङ्गला हि सा ॥

मत्स्यपुराणे ।

यां काश्चित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
या पुनर्याति तस्या तु नियतस्तर्पयेद्यमम् ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
दध्नोदराय दध्नाय प्रेताधिपाय पापिने ।
औदुम्बराय घोराय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥
एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् दद्यात् त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् ।
सम्वत्सरकृत पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

देवीपुराणे ।

तथा कृष्णचयोदशी भौमाह्ने पितृतर्पणम् ।

'भौमाह' इति प्राशस्त्यातिशयं दर्शयति । सर्वासु च चतुर्दशीषु नदीजले स्नातो धर्मराजं पूजयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति ।

इति पुण्यचतुर्दशी ।

अथ पुण्यपौर्णमासी।

संवर्त्तः।

माघे मासि [illegible] मघाभे पौर्णमास्यामुपोषितः।
ब्राह्मणेभ्यस्तिलान् दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते॥

अत्र दानं पौर्णमास्यां विधीयते प्रधानत्वात्। तत्स्वार्थांचतु-र्दश्यामुपवासः।

विष्णुधर्मोत्तरे।

पौर्णमासीषु सर्वासु मघर्क्षसहितासु च।
दत्तानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत्॥
महती पौर्णमासी सा युक्ता पूर्णेन्दुना गुरौ।
वैशाखी कार्त्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला॥

स्कन्दपुराणे।

यस्यां पूर्णेन्दुना योगं याति जीवो महाबलः।
पौर्णमासीति सा ज्ञेया महापूर्वा द्विजोत्तम।
स्नानं दानं तथा ध्यानमनन्तफलदं स्मृतम्॥

ज्योतिःशास्त्रे।

दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि[1] चन्द्र-बृहस्पती।
पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरेण सा।
तस्यां दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्त्तितम्॥
मासाख्यर्क्षे चन्द्र-गुरू गच्छात्पञ्चदशे रविः।
पूर्णिमा जीववारे तु महच्छब्दा हि सा तिथिः॥

(१) दिशीति क०।

हरिक्षेत्रे च गङ्गायां समुद्रे नैमिषे तथा ।
महाशब्दतिथौ स्नानं दानं श्राद्धमनन्तकम् ॥
ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठीति कीर्त्तिता ॥

'ऐन्द्रं' ज्येष्ठा, 'प्राजापत्यं' रोहिणी ।

पद्मपुराणे ।

आग्नेयं हि यदा ऋक्षं कार्त्तिक्यां तु भवेत् क्वचित् ।
महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानादिपूजना ॥

'आग्नेयमृक्षं' कृत्तिका ।

यदा याम्यं भवेदृक्षं तदा तस्यां तिथौ क्वचित् ।
तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्त्तिता ॥

'याम्यमृक्षं' भरणी ।

प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां नराधिप ।
सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

'प्राजापत्यमृक्षं' रोहिणी ।

मन्दे वार्क्के गुरौ वापि वारेष्वेतेषु च त्रिषु ।
त्रीण्येतानि च ऋक्षाणि स्वयं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ॥
अश्वमेधाधिकं पुण्यं स्नानस्य भवतो नृप ।
दानमक्षयतां याति पितॄणां तर्पणं तथा ॥
कृत्तिका-रोहिणी-याम्ययुक्ता या कार्त्तिकी भवेत् ।
सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पुष्या महाकार्त्तिकी स्याज्जीवेन्दौ कृत्तिकासु च।
मघास्थयोश्च जीवेन्दोर्महामाघीति कथ्यते ॥

ज्योतिःशास्त्रे।

मेषपृष्ठे यदा सौरिः सिंहे च गुरु-चन्द्रमाः।
भास्करः श्रवणर्क्षे स्यान्महामाघीति सा स्मृता ॥
शालग्रामे महाज्यैष्ठकता पुंसां महाफला।
गङ्गायां चैव वैशाखी ज्यैष्ठी वै पुरुषोत्तमे ॥
आषाढ़ी वै कनखले केदारे श्रावणी तथा।
महाभाद्री बदर्याञ्च कुब्जायामैव चाश्विनी ॥
पुष्करे कार्त्तिकी कान्यकुब्जे मार्गशिरी तथा।
अयोध्यायां महापौषी कृताः स्युः सुमहाफलाः।
महामाघी प्रयागे तु नैमिषे फाल्गुनी तथा ॥

लिङ्गपुराणे।

आश्विने पौर्णमास्यां च चरेज्जागरणं निशि।
कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीं इन्द्रमैरावते स्थितं।
सुगन्धैर्निशिमैः सर्वैश्चैजागरणं भवेत् ॥
फाल्गुने पौर्णमासी च सदा बालविलासिनी।
ज्ञेया फाल्गुनिका सा च ज्ञेया लोकविभूतये ॥

वाराहपुराणे।

फाल्गुने पौर्णमास्यां तु पटवासविलासिनी।
ज्ञेया सा फाल्गुनी लोके कार्या लोकसमृद्धये ॥

इति पुण्यपूर्णिमा।

अथ पुण्यामावास्या ।

शातातपः ।

अमावास्या भवेद्वारे यदा भूमिसुतस्य वै ।
जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् ॥

महाभारते ।

अमा सोमे तथा भौमे गुरुवारे यदा भवेत् ।
तत्तीर्थं पुष्करं नाम सूर्य्यपर्व्वशताधिकं ॥

विष्णुपुराणे ।

अमावास्या यदा मैत्र-विशाखा-स्वातियोगिनी ।
श्राद्धे पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीं ॥

क्वचित्तु 'विशाखा-स्वातियोगिनीति पाठः । 'मैत्रं' अनुराधा ।

अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रर्क्षे वा पुनर्वसौ ।
द्वादशाब्दीं तदा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्च्चिताः ॥

'रौद्रर्क्षं' आर्द्रा ।

वासवाजैकपादर्क्षे पितॄणां तृप्तिमिच्छता ।
वारुणे वाप्यदैवत्ये देवानामपि दुर्लभा ।

'वासवं' धनिष्ठा, 'अजैकपादं' पूर्व्वभाद्रपदा, 'वारुणं' शतभिषक्, 'आप्यं' पूर्व्वाभाद्रपदा ।

माघासिते पञ्चदशी कदाचि-
दुपैति योगं यदि वारुणेन ।
स्वर्क्षेण कालः स परः पितॄणां
न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥

'वारुणमृक्षं' ग्रततारका।

इति पुण्यामावास्या।

अथ नामा पुण्याः।

वाराहपुराणे।

प्रतिपद्यपि पूजा तु पद्म्या प्रोक्ता यद्दस्र तु।

भविष्यपुराणे।

शुक्लपक्षे तृतीयायां चतुर्थ्यां चैव भारत।

कृष्णपक्षे च पञ्चम्यां स्नात्. किमनुशोचति॥

शाम्बपुराणे।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा षष्ठी वा सप्तमी तथा।

रविवारेण संयुक्ता तिथिः पुण्यतमा स्मृता॥

सौरपुराणे।

सोपवासश्चतुर्द्दश्यामष्टम्यां च सुरेश्वरं।

यस्तु पूजयते नित्यं तस्य तुष्यति शङ्करः॥

अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां यः शिवं प्रयतभक्तितः।

मुमुक्षु पूजयेन्नित्य स लभेदीप्सितं फल॥

वाराहपुराणे।

अष्टम्यां च चतुर्द्दश्यां राक्षसादिप्रपूजनं।

नवम्यां मातृयागन्तु पञ्चम्यान्तु जनार्द्दनं॥

पौष-माघाष्टमी पुण्या चैत्रे माघि चयोदशी।

कार्त्तिकी पौर्णमासी च द्वादशी कीर्त्तितोत्तरा ॥

'उत्तरा' मार्गशीर्षी ।

स्कन्दपुराणे ।

ज्यैष्ठस्य शुक्लदशमी द्वादशी च तथाविधा ।
चतुर्थी पौर्णमासी च नित्य पुण्यतमा स्मृता ॥

उपवासादेव ।

पौर्णमास्याममावास्यामष्टम्यामष्टकासु च ।
चतुर्दश्यां कृत स्नानमष्टम्यां शिवसन्निधौ ॥

मार्कण्डेय ।

एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यर्क्षे यदि सत्तम ।
द्वादश्यां वा यदाशेषपापक्षयकर स्मृत ॥

व्यास ।

शुक्ले वा यदि वा कृष्णे चतुर्थी वा चतुर्दशी ।
भौमवारेण पुण्यासौ सोमवारे कुहूस्तथा ॥
अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फल ॥

मत्स्य ।

अमावास्या तु सोमेन सप्तमी भानुना सह ।
चतुर्थी भूमिपुत्रेण बुधवारेण चाष्टमी ॥
चतस्रस्तिथय पुण्या तुल्या सूर्यग्रहणादिभि ।
सर्वमक्षयमत्रोक्त स्नान-दान-जपादिक ॥

शातातप ।

अमावास्या सोमवारे सूर्यवारे च सप्तमी।
अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी॥
तत्र य: कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभं।
षष्टिवर्षसहस्राणि कर्त्ता तत्फलमश्नुते॥

ब्रह्माण्डपुराणे।

दुर्गोत्सवस्य नवमी विष्णुस्थापनद्वादशी।
वह्निस्थापनषष्ठी च महत्यो माघसप्तमी[१]॥

विष्णुः।

पञ्चदशी पौर्णमासी पञ्चमी द्वादशीद्वयं॥
संवत्सरमभुञ्जानः सततं विजितेन्द्रिय:।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकं च गच्छति॥

लिङ्गपुराणे।

वज्रासवं चित्रे पक्षे माघे माघार्द्धमे निशि।
द्वादश्यामथ कर्त्तव्यः पौर्णमास्यां महोत्सवः॥

पितामहः।

प्रतिपद्धनदस्योक्ता द्वितीया तु श्रियः स्मृता।
तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च।
नागानां पञ्चमी प्रोक्ता षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य तु॥
सप्तमी भास्करे प्रोक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता।
मातॄणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेः स्मृता॥
एकादशी ऋषीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः।

---

(१) माघमासस्य सप्तमीति क०।

त्रयोदशी ह्यनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ॥

पौर्णमासी तथा धातुस्तिथीनामुत्तमा स्मृता ।

अमावास्या सर्व्वदैव पित्र्ये कर्म्मण्युदाहृता ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

प्रतिपदादिपुण्यतिथय ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ नक्षत्रयुक्ततिथिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराणे ।

प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णे नभसि चाष्टमी ।
मुहूर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सा महाफला ॥

श्रवणद्वादश्यामप्येवमेव ।

तथाच ।

द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा स्मृता ।
न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते ॥ इति ।

अन्यत्र तु यावता कालेन यत्कर्म समाप्येत तावति काले नक्षत्रादियुक्तापेक्षणीया । यदुक्तं शङ्करगीतायां ।

कृत्तिकादिभरण्यन्तं वारा वा रविसप्तमं(१) ।
नैते संयोगमात्रेण पुनन्ति सकलां तिथिम् ॥ इति ।

तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते ।

पूर्व्वभागस्तिथेर्यः स्यादृक्षयोगान्वितो भवेत् ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया भान्ते चर्क्षेण संयुता ॥
यावत्सा तिष्ठते नक्षंस्तावत्कालः प्रशस्यते ।
दानं पूजादिकं सर्व्वं तस्या तत्फलदं भवेत् ॥

इति नक्षत्रयुक्ततिथिनिर्णयः ।

---

(१) रविसप्तकमिति ख॰ ग॰ ।

अथ युगादिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराण-भविष्यत्पुराणयोः ।

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात्कृतं ।
राधे सिततृतीयायां त्रेता वै समपद्यत ॥
दर्शे च माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगं ।
कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ।
युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः ॥

नागरखण्डे ।

अधुना शृणु राजेन्द्र युगाद्याः पितृवल्लभाः ।
यासां संकीर्त्तनेनापि क्षीयते पापसञ्चयः ॥
नवमी कार्त्तिके शुक्ला तृतीया माधवे सिता ।
अमावास्या तपस्ये च नभस्ये च त्रयोदशी ॥
त्रेता-कृत-कलीनान्तु द्वापरस्योदयः क्रमात् ।
स्नाने दाने जपे होमे विशेषात् पितृतर्पणे ।
हन्तकाक्षयकारिण्य सुकृतस्य महाफलाः ॥

'माधवे' वैशाखे, 'सिता' शुक्ला, 'तपस्ये' माघे ।

मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या नवमी कार्त्तिकस्य च ।
पञ्चदश्यपि माघस्य नभस्ये च त्रयोदशी ।
युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः ॥

देवल ।

तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य सिता तु या ।

सप्तम्यां सहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी ।
युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः ॥

विष्णुपुराण-भविष्यपुराणयोः ।

वैशाखमासस्य तु या तृतीया
नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तु कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणे
अनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः ।

'पञ्चदशी च माघे' इत्यत्र कृष्णपक्षपदमनुषज्यते ।

अत एव नारदीयपुराणे ।

द्वे शुक्ले द्वे च कृष्णे तु युगाद्याः कवयो विदुः ।
शुक्ले पूर्व्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके ॥

ब्रह्मपुराणे ।

माघस्य पौर्णमासी युगादिरित्युक्तं ।

वैशाखे शुक्लपक्षस्य तृतीयायां कृतं युगं ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि ॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरं ।
माघे तु पौर्णमास्याञ्च घोरं कलियुगं तथा ॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः ।
फलं दत्त-हुतानाञ्च अनन्तं परिकीर्त्तितं ॥

तथा ।

एताश्चतस्रस्तिथयो युगाद्या-
दत्तं कृतञ्चाक्षयमाशु विन्द्यात् ।
युगे युगे वर्षशतेन यत्तु
युगादिकाले दिवसेन तत्स्यात्[१] ॥

भविष्यत्पुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या समा कृतयुगेन तु ।
नवमी कार्त्तिके या तु त्रेतायुगसमा तु सा ॥
त्रयोदशी नभस्ये तु द्वापरेण समा तु सा ।
माघे पञ्चदशी राजन् कलिकालसमा तु सा ॥

क्वचित्तु कलिकालादिरुच्यत इति पाठः ।

एताश्चतस्रो राजेन्द्र युगानां प्रभवाः शुभाः ।
युगाद्यास्तु कथ्यन्ते तेनैताः पूर्वसूरिभिः ॥
उपवासस्तपो दानं श्राद्धं होमो जपस्तथा ।
यदा तु क्रियते किञ्चित् सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥

'कृतयुगेन समेति समयेऽपि कृतयुगे प्रत्यहं क्रियमाणेन कर्मणा यावत्पुण्यं भवति तावदस्यामेकस्यामेव तिथावित्यर्थः ।

प्रभासखण्डे ।

यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च यदा तिष्य-बृहस्पती ।
एकराशौ[२] समेष्यन्ति प्रवेक्ष्यन्ति तदा कृतं ॥

अत्र केचिदाहुः ।

---

(१) तद्भवेदिति ग॰ ।

(२) एकराशाविति ख॰ ।

न गवादिशब्दवद्वैशाखादिशब्दा लुप्तावयवार्थाः किन्तु सौरचान्द्रमासवचना इति प्रागुक्तं, तथा सति वैशाखस्य द्वित्वात् उभयत्रापि तिथिद्वैधात् तत्र युगादिद्वयप्रसक्तिः, तथा सति चतस्र इति परिसङ्ख्यानमनुपपन्नं, एकत्वे सति सौरचान्द्रमासविनिगमनार्थं[१] इह केचिदाहुः। चान्द्रमासमाश्रया[२] युगादिरनुष्ठानानां पितृकार्यप्रधानत्वात् युगादीनां पितृकार्येऽपि चान्द्रमासमारम्भात्।

यदुक्तं।

आब्दिके पितृकार्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः इति।

सितासितपक्षव्यपदेशो पक्षद्वयात्मकत्वात् चान्द्रमासाश्रयत्वेन युज्यते। किञ्च।

माघासिते पञ्चदशी कदाचि-
दुपैति योग यदि वारुणेन।
ऋक्षेण कालः स परः पितृणां
न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ॥

इति स्मृतेः "माघी वैशाखस्यामावास्या रोहिण्यां समपद्यत" इति श्रुतेः चान्द्रमासगता एव युगादयः समवगम्यन्ते[३] न हि मकरादिस्थे माघे शतभिषायोगोऽमावास्यायां सम्भवति, तथाहि रविमण्डलान्निर्विशेषचन्द्रस्य रविसंयुक्तत्वात् शशिनोऽपि मकरगामिता स्यात्, तथा सति शतभिषायोगो न स्यात् कुम्भधर्म्मित्वात्

(१) सौरचान्द्रमासविभागार्थमिति क॰।

(२) चान्द्रमानमासाश्रेति क॰।

(३) चान्द्रमासगतात्व एव विशेषेणादिसमवगम्यत इति ख॰।

तथाः, कुम्भादित्ये रवि-चन्द्रमसोरेकराशिवर्त्तित्वे वारुणयोगोऽनुसन्धेयः, तथा प्रौष्ठपद्युक्तं कृष्णत्रयोदशीति विशिष्टयुगादौ चान्द्रमासं दर्शयति, नैवं सति युगादिषूत्कर्षप्रसक्तिः, पितृकार्य्यपरतया सौरमासगोचरायास्तिथेर्युगादित्वेनोत्कर्षप्रसक्तेः।

उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणां।
अभिषेकादिवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिषु॥

इति निषेधात्। अथवा सत्यपि युगादित्वे चैव पितृकार्याङ्गत्वात् तिथेः सौरमानता "तिथिर्दैवकार्याग्निवशोने चान्द्रमसीया पितृकार्येऽभिमता ऊर्ध्वमनुयाजैरस्मीत्यपरः कालः पितृणामिति वचनात् तत्पूर्वकालसम्बन्धिपितृकार्योत्कर्षो नानुपपन्नः, तेन कुम्भादिराशिगतरविमासेऽपि माघादिचान्द्रमासावास्यादितिथीनां युगादित्वं सौरमासगमानान्तु दैवकार्ये चतस्रो युगाद्या इति श्राद्धकालाभिधानपरं भवति।

विष्णुः।

एतानि श्राद्धकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः। इति।

तत्र युगादिचतुष्टयं तथाच मद्दृष्णमाघोमित इत्यादि तत्चान्द्रमासगतयुगादिप्रतिपादनपरं व्याख्यातं, तथोक्तं "स एव कालः पद्मसंभवत्वात् पुण्यो युगादित्वात्पुण्यतरो नक्षत्रयोगात्पुण्यतम इति।

यच।

दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु।
उपाकर्म-महाषष्ठ्योर्हीनतद्दिष्टं वृषादितः॥

इति पठन्ति, तदप्रमूलत्वादुपसंचयत्वादुपेक्षणीयमिति। अथ

पण्डितपरितोषकता दूषणमभिहितमनुपपन्नमेतत्, चान्द्रमास एव माघे वैशाखादिव्यपदेशभागिता तत्र च गौणी शब्दप्रवृत्तिरिति, तावत्पूर्वमेव निराकृतं।

यत्तु पितृकार्यप्रधानत्वाद्युगादीनां पितृकार्येऽपि चान्द्रमास-स्ततस्तद्गतयुगादिग्रहणमिति, तन्न, सौरे चान्द्रे पितृकार्ये विधि-रित्युक्ता मोक्त। न च पितृकार्ये प्राधान्य युगादिषु देव-पितृकार्य-समन्वितत्वात्। तथाचोक्त। "अनन्तपुण्यास्तिथयस्तत्वदति। तथा चाह। "स्नान-दानादिकं सर्वं युगाद्यावश्यं भवेत्" इति। न च सिताषितपक्षमेव तावच्चान्द्रस्य, सौरेऽपि तत्सम्भवात्।

यत्तु "माघासिते पञ्चदशीत्युदाहृतं न तेन चान्द्रमासादिगता-मावास्यादिका तिथिर्युगादिरित्युच्यते, किन्तु चान्द्रे मासे मघा-युक्ता सिनीवाली पितृक्षये भवतीति न तु योऽयं काल(१) पितृ-क्षयश्च युगादिर्मघापरपक्षादिष्वभावात्। माघे अमावास्या युगा-दिश्चान्द्रेऽपि सा तिथिर्युगादिरिति चेत्। नैव। सौर-चान्द्रमासवि-निगमहेतोरभावात्। न चोभयथापि युगादित्वं, अतस्तु इति परिश-ष्टाभावानुपपत्ते.। न च श्राद्धकालाभिप्रायेणैतद्वचन, "एतस्रो युगाद्य इति वाष्टका व्रीहि-यवपाकादिति वचनाद्युगाद्ययस्तस्तिथय इति गम्यते, तथापि का युगादिरित्युच्यते सौरमासमतेति, अन्यथो-त्कर्षं स्यात्(२)। न च पितृकार्योत्कर्षो वचनादिति मन्तव्य, वचना-

(१) यत्र योऽयं काल इति ख०।

(२) अन्यथानुत्कर्षः स्यादिति ख०।

भावाच्चोत्कर्षो युगादिष्विति तिथयस्तु सर्वथोत्कर्षं प्रतिषेधन्ति, वृषादिराशिगतरविभागे दशहरादितिथिपूर्व्वत्वापदेशात्[१] ।

ऋष्यशृङ्गेण ।

दशहरासु नोत्कर्षः चतुर्ष्वपि युगादिषु ।
उपाकर्म-महापथ्योर्ह्रस्तदृक्क वृषादिनः ॥

इति उत्कर्षनिषेधाच्च । "परः कालः पितृणामिति परशब्दः श्रेष्ठतावचनः न तु पूर्व्वकालगतकार्योत्कर्षप्रतिपादकः । न च श्रा' दशहरास्विति वचनममूलं, वचनात् समस्तशास्त्रवित्परिग्रहान्मूलोपन्यासाच्च । यत्तु शार्ङ्गधर व्याख्यानं नैतदैदिकं वचनं येनाविचारितमुपाददीमहे, तस्मात् सकलजनप्रसिद्धानुगुण्यादनुष्ठानादराच्च सौरमासगतैव युगादिरूपा देया, न चान्द्रमासगता, न हि मिथुनादित्ये शुक्लदशमी दशहरा कुम्भादित्ये चासितपञ्चदशी अमावास्या इति विधानेऽपि सङ्घटते, तस्मात् सौरमासगता युगादिरिति सिद्धान्तः। वयन्तु ब्रूमः यद्यपि वैशाखादिशब्दाश्चान्द्रमासवचना एवेति माधवप्रभृतये निरूपितं, तदापि प्रागुदाहृतयुगोत्कर्षनिषेधकवचनपर्यालोचनप्रसिद्धानुगुण्यानुष्ठानादरार्थं सौरमासगतैव युगादिर्ग्राह्येति ।

इति युगादिनिर्णयः ।

---

(१) दशहरादितिथिपूर्व्वत्वोपदेशादिति ख० ।

पण्डितपरितोषकत्ता दूषणमभिहितमनुपपन्नमेतत्, चान्द्रमास एव मासे वैशाखादिव्यपदेशभागिता तत्र च गौणी शब्दप्रवृत्तिरिति, तावत्पूर्वमेव निराकृतं।

यत्तु पितृकार्यप्रधानत्वाद्युगादीनां पितृकार्येऽपि चान्द्रमासः स्ततस्तद्गतयुगादिग्रहणमिति, तन्न, सौरे चान्द्रे पितृकार्ये विधि-रित्युक्ता प्रोक्तं। न च पितृकार्ये प्राधान्यं युगादिषु देव-पितृकार्य-सम्बन्धित्वात्। तथाचोक्तं। "अनन्तपुण्यफलविषयत्वतस्त्विति। तथा व्यासः। "स्नान-दानादिकं सर्वं युगादावक्षयं भवेत्" इति। न च सितासितपक्षमेव तावच्चान्द्रस्य, सौरेऽपि तत्सम्भवात्।

अथ नानायुगधर्माः ।

तत्रोपकात्यायनः ।

श्रुतिश्च शौचमाचारः प्रतिकालं विभिद्यते ।
नानाधर्माः प्रवर्त्तन्ते मानवानां युगे युगे ॥

मनुः ।

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ॥
तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥

तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि ज्ञानं ध्यानम् ।

महाभारते ।

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुत्तमम् ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥

तथा ।

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ दानं दया दमः ॥

बृहस्पतिः ।

तपोधर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतम् ।
द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तः तिष्ये दानं दया दमः ॥

तिष्यः कलिः ।

लिङ्गपुराणे ।

ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।

यज्ञं द्वापरे युद्धं दानमेव कलौ युगे ॥

शिवपुराणे ।

ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां हवनक्रिया ।

अहिंसा द्वापरे चैव(१) कलौ सर्वात्मनः स्मृतः ॥ इति ॥

तथा ।

ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां लिङ्गपूजनं ।

द्वापरेऽध्ययनं तिष्ये महादेवस्य कीर्त्तनं ॥

तथा ।

ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां यजनं तथा ।

द्वापरे लिङ्गपूजा च कलौ शङ्करकीर्त्तनं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायाञ्च तपः परं ।

द्वापरे च तथा यज्ञः प्रतिष्ठा च कलौ युगे ॥

मनु-बृहस्पती ।

कृते यदब्दाद्धर्मः स्यात् तत्त्रेतायामृतुत्रयात् ।

द्वापरे तु विपक्षेण कलावल्पा च तद्भवेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

त्रेतायामाब्दिको धर्मो द्वापरे मासिकः स्मृतः ।

यथाशक्ति चरन् प्राज्ञस्तदह्ना प्राप्नुयात्कलौ ॥

विष्णुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

यत्कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तु ।

---

(१) धर्म इति ग० ।

द्वापरे तत्तु मासेन चाहोरात्रेण तत्कलौ ॥

स्कन्दपुराणे ।

ब्रह्मा कृतयुगे देवः त्रेतायां भगवान् रविः ।
द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवोमहेश्वरः ॥

वराहपुराणे ।

कृते नारायणः शुद्धः सूक्ष्ममूर्तिरुपास्यते ।
त्रेतायां यज्ञरूपेण पाञ्चरात्रेण द्वापरे ॥

श्रीभागवते ।

कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिरित्येषु केशवः ।
नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते ॥
कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः ।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दण्ड-कमण्डलून् ॥
मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्वैराः सुहृदः समाः ।
यजन्ते तपसा देवं शमेन च दमेन च ॥
हंसःसुपर्णो वैकुण्ठो धर्मोयोगेश्वरोऽमलः ।
ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ।
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ॥
तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमयं हरिं ।
यजन्ति विद्यया त्रय्या धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥
विष्णुर्यज्ञः पृश्निगर्भः सर्वदेव उरुक्रमः ।
वृषाकपिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्य्यते ॥

द्वापरे भगवान् रामः पीतवासा निजायुधैः ।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
तं तदा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणं ।
यजन्ति वेद-तन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ॥
नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः ॥
नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने ।
विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः ॥
इति द्वापर उर्वीश स्तुवन्ति जगदीश्वरं ।
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥
कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ।
यज्ञैः संकीर्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः ॥
एवं युगानुरूपेण भगवान्युगवर्त्तिभिः ।
मनुजैरिज्यते राजञ्छ्रेयसामीश्वरो हरिः ॥

अपराजितप्रच्छायाम् ।

क्षीमं वाससा हस्तेन दक्षिणेन रविं वहेत् ।
यज्ञं च दयमथो यो वासुदेवं प्रकीर्तयेत् ॥
आदिमूर्त्तिर्दिशेः पूज्यः श्वेतवर्णः कृते युगे ।
संकर्षणो वहत्येवं लाङ्गलं मुषलं तथा ॥
रक्तवर्णः प्रपूज्येत त्रेतायां चयजातिभिः ।
प्रद्युम्नो द्वापरे पूज्यो वैश्यैः शरवशधरः ॥
पीतवर्णं पीतवासाः शिल्पज्ञानप्रदायकः ।

कलौ युगे निरुद्धास्यः पूज्यते शूद्रजातिभिः ॥
कृष्णवर्णो वहत्येव चर्म खड्गं करद्वये ।
घातयन्नखिलं विघ्नं पापञ्च विनाशयेत् ॥

अपराजितपृच्छायाम् ।

ऋग्वेदादिविभेदेन कृतादियुगभेदतः ।
विप्रादिवर्णभेदेन चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ॥
ब्रह्मा पितामहश्चैव विरिञ्चिः कमलासनः ।
चतस्र इति संप्रोक्ता मूर्त्तयः परमेष्ठिनः ॥
पुस्तकं चाक्षसूत्रञ्च स्रुवा चैव कमण्डलुः ।
ब्रह्मणश्च भवेन्मूर्त्तिः कृते तु सुखदायिनी ॥
सुवक्त्रश्च सुबाहुश्च कर्णकुण्डलमण्डितः ।
मालायुक्तः सुशोभाढ्यो मांसलाङ्गः सुकेशकः ॥
तप्तकाञ्चनवर्णाभो रत्नहारोज्ज्वलद्युतिः ।
केयूरकटकाभ्याञ्च सर्वाभरणभूषितः ॥
ऋषयश्चाश्रिताः कार्या देवताश्च पार्श्वतः ।
चतुर्वेदसमायुक्तो ब्रह्मा स्यात् सर्वशान्तिदः ॥

दक्षिणाध करक्रमादायुधानि वेदितव्यानि ।

सिद्धार्थपृच्छायाम् ।

पुस्तकाक्ष-स्रुवौ-कुण्डी कृते ब्रह्मा चतुर्मुखः(१) ।

---

(१) पुस्तकाक्षौ स्रुवं कुण्डी कृते ब्रह्मा चतुर्मुख इति ख० । पुस्तकाक्षकुण्डी कृते ब्रह्मा चतुर्नाङ्कचतुर्मुख इति ग० । पाठद्वयमपि न समीचीनं विभाति ।

ब्रह्मनामा च ऋग्वेदप्रधानः पूज्यते द्विजैः ॥
कमलाक्षौ स्रुवश्चैव पुस्तकञ्च पितामहः ।
त्रेतायाञ्च चतुर्व्वेदप्रधानः जनपूजितः ॥

अपराजितपृच्छायाम् ।

कमण्डलुं चाक्षसूत्रं स्रुवञ्च पुस्तकं तथा ।
पितामहो भवेन्मूर्त्तिस्त्रेतायां सुखदायिनी ॥

सिद्धार्थपृच्छायाम् ।

संपूज्यो द्वापरे वैश्यैर्विरिञ्चिः पद्मकाननमध्यत्[1] ।
अक्षसूत्रं पुस्तकञ्च स्रुवं कुण्डञ्च धारयन् ॥
अक्ष-स्रुवौ पुस्तकञ्च कुण्डी च कमलासनः ।
कलापवर्णमुख्योऽसौ सर्ववर्णैः प्रपूज्यते ॥

अपराजितपृच्छायां ।

अक्षसूत्रं करे दक्षे स्रुक् तस्योपरि संस्थिता ।
वामे तु पुस्तकं हस्ते तस्याधश्च कमण्डलुः ।
कमलासनं करे तु स्यात् सर्ववर्णसुखप्रदः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पुष्करन्तु कृते सेव्यं त्रेतायां नैमिषं तथा ।
द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत् ॥

पराशरः ।

कृते तु मानवो धर्मः त्रेतायां गौतमस्य च ।
द्वापरे शाङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः[2] ॥

---

(१) अक्षसूत्रमर्द्दित ख० । (२) पाराशरी स्मृतिरिति ख० ।

कालोत्तरपविचारोद्दिष्टप्रकरणे युगभेदेन पवित्रद्रव्याण्यभिहितानि।

कृते मणिमयं कार्य्यं त्रेतायां हेमसम्भवम्।
पद्मजं द्वापरे सूत्रं कार्पासन्तु कलौ हितम्।
यतिभिर्मासिकं कार्य्यं दामन्त्र वाल्कलं हितम्॥

इति नानायुगधर्म्माः।

अथ युगभेदेन वर्ज्यानि।

तत्र शातातपः।

त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत्।
द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारन्तु कलौ युगे॥
कृते सम्भाष्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन तु।
द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्म्मणा॥

क्वचित्त्वन्यथा पाठः द्वापरे त्वन्नमुच्यते।

इति युगभेदेन वर्ज्यानि।

अथ कलियुगधर्म्माः।

महाभारते।

यस्तौ नम शिवायेति मन्त्रेणानेन सहरम्।
सतत्काल समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते॥

सर्वावस्थां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः।
यस्तो नमः शिवायेति मुच्यते स कलौ नरः॥
शाठ्येनापि नमस्कारः प्रयुक्तः शूलपाणये।
संसारदोषसम्भानमुद्दिष्टो न नरः कलौ॥

तथा।

सदा तं यजते यस्तु श्रद्धया मुनिपुङ्गव।
लिङ्गे वा स्थण्डिले वापि कौतुक विधिपूर्वकम्
युगदोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते॥

लिङ्गपुराणे।

कलौ रुद्रो महादेव शङ्करो नौललोहित.।
प्रकाशते प्रतिष्ठार्थं धर्मस्य विकृताकृतिः॥
ये तं विप्रास्तु सेवन्ते येन केनापि शङ्करम्।
कलिदोषं विनिर्जित्य प्रयान्ति परमं पदम्॥

व्यास.।

ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन्।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम्॥

भागवते।

कलौ सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः।
यत्र सङ्कीर्त्तनेनैव सर्वस्वार्थोऽभिलभ्यते॥

'सङ्कीर्त्तनेन' हरिसङ्कीर्त्तनेनेत्यर्थ।

न ह्यत. परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह।
यतो विन्देत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः॥

अग्निपुराणे ।

नास्ति श्रेयस्करं नृणां विष्णोराराधनान्मुने ।
युगेऽस्मिन् तामसे घोरे यज्ञ-वेदविवर्ज्जिते ॥
कुर्वीताराधनं राजन् वासुदेवे कलौ युगे ।
यद्भ्यर्च्य हरिं भक्त्या कृते वर्षशतं नृप ।
विधानेन फलं लेभे भवोराधात्कलाविति ॥

तथा ।

कलौ कलिमलध्वंसं सर्व्वपापहरं हरिम् ।
येऽर्च्चयन्ति नरा नित्यन्तेऽपि वन्द्या यथा हरिः ॥
धर्म्मोत्कर्षमतीता[१] तु प्राप्नोति पुरुषः कलौ ।
स्वल्पायासेन धर्म्मज्ञास्तेन तुष्टोऽस्म्यहं कलौ ।
धन्ये कलौ भवेद्विप्र स्वल्पक्लेशैर्म्महत्फलम् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

देवतावेश्मपूर्व्वाणि चत्वराणि कलौ युगे ।
कर्त्तव्यानि महीपालैः सर्व्वलोकमभीप्सुभिः ॥

इति कलियुगधर्माः ।

---

(१) अवीतेति पाठोय साधुः ।

अथ कलियुगवर्ज्यानि।

आदित्यपुराणे।

यस्तु कार्त्तयुगो धर्म्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे।

'कार्त्तः' कृतयुगसम्बन्धी।

तथा नियोगं प्रकृत्योक्तम्।

अयं कार्त्तयुगो धर्म्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः॥
गोत्रान्मातृसपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा।
नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः॥

तथा।

ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधन्तथा।
कलौ पञ्च न कुर्व्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्॥

स्मृत्यन्तरे।

देवराच्च सुतोत्पत्तिं गोवधञ्च कमण्डलुम्।
मद्यतां पौरुषं मेधं कलौ पञ्च विवर्जयेत्॥

तथा।

यथानियोगं धर्म्माणां नहि ज्ञेया यथोऽपि च।
तथोद्धारविभागोऽपि नैवं सम्प्रति वर्त्तते॥

आदित्यपुराणे।

अपथा भक्तुना स्वप्नाः सामुद्रिकमुपश्रुतिः।
उपयाचितमादेशा सम्भवन्ति कलौ क्वचित्॥

सत्यासत्यावलाभेन कार्यं यत्र न कारयेत् ।
तथा धर्मसमावेशादन्यान्यपि कलौ युगे ॥

स्मर्यन्ते ।

विहितान्यपि कर्माणि धर्मलोपभयाद्बुधैः(१) ।
समयेन निवृत्तानि शास्त्रभावात् कलौ युगे ॥
विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।
बालिकाक्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ॥
कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजन्मभिः ।
आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ॥
द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि सङ्ग्रहः ।
सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे ।
सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च सङ्ग्रहः ॥
अग्निहोत्रहवण्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः ।
वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः ॥
व्रतस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा ।
प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
संसर्गदोषस्तेनाद्य महापातकनिष्कृतिः ।
वरातिथिपितृभ्यश्च पश्वुपाकरणक्रिया ॥
दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
सवर्णान्याङ्गनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि ।

(१) कर्मलोपभयाद्बुधैरिति ख० ।

अयोनौ संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियः ॥
परोद्देशात्मसन्त्याग उच्छिष्टस्यापि वर्जनम् ।
प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय सङ्कल्पश्च सधर्मकः ॥
अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ।
शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ।
षड्भक्तानशनेनान्नहरणं हीनकर्मणः ॥
एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ।
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्चेति ।

ननु कलियुगे यद्वर्ज्जनं तदाम्नायाध्ययनार्थं दृष्टार्थं वा । न च तावददृष्टार्थं, अनुष्ठानानुपयोगितया तदर्थावबोधस्य प्रयोजनस्यानुपपत्तेः । नाप्यन्यथा, वैरूप्यापत्तेः । उच्यते । तदाम्नायानुष्ठानेऽपि भेदप्रकृतिज्ञानाद्युपयोगितया दृष्टार्थत्वाददोषः । अन्यथा ब्राह्मणस्य राजसूयादिवाक्याध्ययनमपि न स्यात् । यदा राजसूयादौ या गतिः सैवेहापि । किञ्चैवं वदता कलियुगवर्ज्जनस्यात्यन्तमप्रामाण्यमुच्यते । अध्ययनविधिदृष्टार्थत्वाभावाच्च तावदप्रामाण्यं स्मृत्यन्तरवच्चापि शिष्टैर्वर्णिकदृढपरिग्रहस्याविशेषात् । अध्ययनविधिदृष्टार्थत्वाभावश्चेत्प्रकृते किमायातमिति ।

इति कलियुगवर्ज्यानि ।

अथ मन्वन्तरादयः ।

मत्स्यपुराणात् ।

अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकस्य तु ।
चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ॥
कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी तथा[१] ।
मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥
स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं ।
सर्वमेवाक्षयं विद्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु ॥

अमावास्याव्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव । पुराणान्तरे श्रावणामावास्या भाद्रपदकृष्णाष्टमी युगादिरिति प्रतिपादितं । तथाहि ।

आश्विने दशमी शुक्ला श्रावणे कार्त्तिकी तथा ।
मन्वन्तरादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

मनुः ।

सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।
कर्म श्राद्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥

इति मन्वन्तरादयः ।

---

(१) सप्तेति क० ।

अथ कल्पादयः ।

तत्र नागरखण्डे ।

अथ कल्पादयो राजन् कथ्यन्ते तिथयः शुभाः ।
यासु श्राद्धे कृते तृप्तिः पितॄणामक्षया भवेत् ॥
चैत्रशुक्लप्रतिपदि श्वेतकल्पः पुराभवत् ।
तस्यां शुक्लत्रयोदश्यामुदानः समजायत ॥
कल्पस्तु नारसिंहाख्यः कृष्णायां प्रतिपद्यभूत् ।
अथ कृष्णत्रयोदश्यां गौरीकल्पोऽप्यवर्त्तत ॥
वैशाखस्य तृतीयायां शुक्लायां नीललोहितः ।
चतुर्दश्यान्तु शुक्लायां प्रवृत्तो गारुडाभिधः ॥
समानस्तु तृतीयायां कृष्णायामुदपद्यत ।
माहेश्वरश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समागमत् ॥
ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां महादेवस्य सम्भवः ।
पौर्णमास्यान्तु तस्यैव कौर्मः प्रवर्त्तते नृप ॥
कृष्णपक्षे तृतीयायामाग्नेयः समगच्छत ।
तस्यां तस्यैव कृष्णायां सोमकल्पः समापतत् ॥
श्रावणे शुक्लपञ्चम्यां रौरवः समवर्त्तत ।
तस्यैव कृष्णपञ्चम्यां मानवः प्रत्यपद्यत ॥
षष्ठीं प्रौष्ठपदे शुक्ले प्राप्य प्राणाधिपोऽभवत् ।
सितेतरायां षष्ठ्यान्तु तस्य तत्पुरुषाभिधः(१) ॥
बृहत्कल्पस्तु सप्तम्यां शुक्लायामाश्विनस्य [illegible] ।

---

(१) तत्पुरुषसाह्वय इति ख० ।

कृष्णायामपि वैकुण्ठः प्रविवेश विशाम्पते ॥
कार्त्तिकस्य सिते षष्ठ्यां कल्पः कन्दर्पसञ्ज्ञकः ।
असितायां पुनर्जज्ञे लक्ष्मीकल्पस्य सम्भवः ॥
मार्गे शुक्लनवम्यान्तु कल्पः सद्योऽभ्यपद्यत ।
असितायाञ्च सावित्रीकल्पः प्रारम्भमभ्यगात् ॥
पौषे दशम्यां शुक्लायामीशानः प्रादुरास ह ।
असितायामघोरस्य कल्पस्योपक्रमोऽभवत् ॥
एकादश्यान्तु शुक्लायां माघे व्यासः प्रजज्ञिवान् ।
तस्यामेव तमिस्रायां वाराहः प्राप भूतये ॥
सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य तु ।
कृष्णायामपि वैराजो विरराज महामनाः ॥
इति त्रिंशद्दमी कल्पास्तिथयः परमेष्ठिनः ।
आरम्भे तिथयस्त्विष्टाः शुक्लाः पुण्यतमा मताः ।
तासु श्राद्धं कृतं पुण्यमाकल्पस्य विकल्पने ॥

मत्स्यपुराणे ।

ब्रह्मणो यद्दिनादर्वाक् कल्पस्यादिः प्रकीर्त्तिता ।
वैशाखस्य तृतीयायां कृष्णायां फाल्गुनस्य च ॥
पञ्चमी चैत्रमासस्य तस्यैवान्त्या तथापरा ।
शुक्लत्रयोदशी माघे कार्त्तिकस्य तु सप्तमी ॥
नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम्(१) ।
कल्पानामादयोह्येता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

(१) सप्त वारा स्मराम्यहमिति ग॰ ।

अत्र 'अमा' अमावास्या, वैशाखे तृतीया, फाल्गुने तृतीया, चैत्रेपञ्चमी, चैत्रामावास्येति तृष्णा । माघचयोदशी, कार्त्तिके सप्तमी, मार्गशीर्षे नवमी चैताः शुक्लाः ।

इति कल्पादयः ।

अथ व्यतीपातः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रन्तु दिनक्षये ।
विषुवे दशसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकं ॥

वाराहपुराणे ।

दर्शे शतगुणं दानं तच्छतघ्नं दिनक्षये ।
शतघ्नं तच्च संक्रान्तौ शतघ्नं विषुवे तथा ॥
युगादौ तच्छतगुणं अयने तच्छताहतं ।
सोमग्रहे तच्छतघ्नं तच्छतघ्नं रविग्रहे ।
असङ्ख्येयं व्यतीपाते दानं वेदविदो विदुः ॥

'शतघ्नं' शतगुणं, व्यतीपातोऽत्र विष्कुम्भादियोगेषु सप्तदशोयोगः ।

अस्योत्पत्तिमाह गालवः ।

चन्द्रार्कयोर्नयनवीक्षणजातमूर्त्तिः
कालानलद्युतिनिभः पुरुषोऽतिरौद्रः ।
अस्मोद्यतो भुवि पतंश्च निरीक्ष्यमाणः
मद्वात्ययेऽहमिति च व्यतिपातयोगः ॥

अस्य चोत्पत्ति-भ्रमण-पतनसमयेषु पतनानन्तरं च क्रियमाण स्नान-दान-श्राद्धादिकं महाफलं भवति ।

तदाह याज्ञवल्क्यः ।

उत्पत्तौ लक्षगुणं कोटिगुणं भ्रमणनाडिकायान्तु ।
अर्बुदगुणितं पतने अप-दानाद्यक्षयं पतिते ॥

नृसिंहपुराणे ।

फलं लक्षगुणमुत्पत्तौ भ्रमणे कोटिरुच्यते ।
पतने दशकोट्यस्तु पतिते दत्तमक्षयं ॥

उत्पत्त्यादिमानञ्च ज्योतिःशास्त्रे ।

विंशति द्विगुतोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशति ।
पतने दशनाद्यस्तु पतिते षष्टिनाडिकाः ॥

वृद्धमनुना प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः ।

श्रवणाश्वि-धनिष्ठार्द्रा नागदैवतमस्तके ।
यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

'नागदैवतं' अश्लेषा । 'मस्तकं' मृगशिरः । मस्तक इति श्रवणादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । केचित्तु मस्तकं मृगशिर इति व्याचक्षते । 'अमा' अमावास्या, यद्येतेषु नक्षत्रेष्वादित्यवारयुता भवति तदा स एव योगो व्यतीपातसंज्ञो भवति ।

शास्त्रान्तरे ।

पञ्चाननस्थौ गुरु-भूमिपुत्रौ
मेषे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।
पाशाभिधाना करभेण युक्ता
तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥
अस्मिन् हि गो-भूमि-हिरण्य-वस्त्र-

दानेन सर्वं प्रविहाय पापम्।
सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वम्
मर्त्याधिपत्यं लभते मनुष्य' ॥

'पद्मासनः' सिंहः। 'गुरु-भूमिपुत्रौ' वृहस्पत्यङ्गारकौ। 'पापा-भिधाना' द्वादशी। 'करभं' हस्तनक्षत्रं।

इति व्यतीपातः।

अथ वैधृति-व्यतीपातौ।

तत्र भृगुः।

क्रान्तिसाम्यसमयः समीरितः
सूर्य्यपर्व्वसदृशो मुनीश्वरैः।
तत्र दान-ह्रुत-जप्य-पूजनम्
कोटिकोटिगुणमाह भार्गवः ॥

अस्यार्थः सूर्य्याचन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्ये कुतपकाले द्वयं सम्भवति। व्यतीपातो वैधृतिः वा तत्र महाक्रान्तिसाम्यलक्षणव्यतीपातस्य गण्डो-न्तरार्द्धादारभ्य क्रमात्, सार्द्धेषु सप्तयोगेषु सम्भवोऽस्ति, वैधृतस्य तु शुक्लयोगादारभ्य क्रमात् सार्द्धेषु पञ्चयोगेषु सम्भवः।

अत्र व्यतीपाते श्राद्धं कर्त्तव्यमित्याह पितामहः।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च।
विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु स इति ॥

अत्र प्रायश्चित्तीयत इति वचनं श्राद्धस्यावश्यकर्त्तां गमयति। तत्पर्वकालयष्ठा ■ दशघटिकाभ्यः समारभ्य एकसप्तत्यधिकशत-पर्यन्ता समाप्यते।

तथाच वेदाङ्गे ज्योतिषि ।

गण्डोत्तरार्द्धव्यतिपातसम्भवः
शुक्लादिको वैदिकपक्षको भवेत् ।
श्राद्धेषु पक्षक्षपरेषु चेष्यते
एवं ह्य तत्फलनैकसाधकम् ॥

विष्णुः ।

वैधृते च व्यतीपाते दत्तमक्षयतामियात् ।

भारद्वाजः ।

व्यतीपाते वैधृते च दत्तस्यान्तो न विद्यते ।
व्यतीपाते विशेषेण स हि सूक्ष्मः प्रकीर्त्तितः ॥

सूक्ष्मप्रकारेण प्रसिद्धस्य सप्तविंशतितमो योगो वैधृत इति ।
इति वैधृति-व्यतीपातौ ।

अथ प्रकीर्णपुण्यकालः ।

तत्र विष्णुः ।

अमावास्या-व्यतीपातौ ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ।
मन्वादयो युगादिश्च सङ्क्रान्तिर्वैधृतिस्तथा ॥
दिनक्षय दिनच्छिद्रमवमञ्च तथापरम् ।
द्वे ऽयने विषुवद्युग्मं षडशीतिमुखं तथा ॥
धनिष्ठा विष्णुपदञ्च पुत्रजन्मादि चापरम् ।
आदित्यादियहाणाञ्च नक्षत्रे सह सङ्गमः ॥
विज्ञेय पुण्यकालोऽयं ज्योतिर्विद्भिर्विचारिभिः ।

तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यवृद्धये ॥

दिनत्रयलक्षणमुक्तं पद्मपुराणे ।

द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् स स्याद्दिनत्रयः ।

वसिष्ठः ।

एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा ।

तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

दिनच्छिद्रलक्षणमाह भृगुः ।

तिथ्यर्द्ध-तिथि-योगर्क्षवेदादौ ग्रसिपर्वणः ।

षड्ग्नी दिवसच्छिद्रमनाख्यो प्राह भार्गवः ॥

अस्यार्थः, 'तिथ्यर्द्धं' करणं, करण-तिथि-योग-नक्षत्राणामन्ते आदौ पर्वकाल-सोमग्रहणतुल्ये, स च दिनच्छिद्रसंज्ञ इति ।

कालमानमपि स एवाह ।

वेदादिकालः कथितस्तिथि-करणयोर्घटीद्वयम् ।

भाग-वह्निपलोपेतं तद्वे-तत्त्वपलैर्युतं ॥

पलैः षोड़शभिर्युक्तं नाड़िकाद्वितयं युतौ ।

वेदादिसमयः प्रोक्तो दानेऽनन्तफलप्रदः ॥

'कृतिः' करणं। 'भागाः' अष्टौ। 'वह्नयः' त्रयः। 'भं' नक्षत्रं। 'तत्त्वानि' पञ्चविंशतिः। 'युतिः' योगः। तेनायमर्थः तिथि-करणयोरायन्ते घटिकाद्वयं अष्टत्रिंशत्पलानि पुण्यकालः। नक्षत्रस्य तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं घटिकाद्वयं। योगस्यापि षोड़शभिः पलैर्युक्तं घटिकाद्वयमिति ।

अवमलक्षणमुक्तं विष्णुना ।

तिथित्रयं स्पृशत्येको वारः स्यादधमं हि तत् ।
त्रिवारस्पृक्तिथिर्यत्र त्रिदिनस्पृक्तदुच्यते ॥

अत्र दिनक्षयाधमयोरियान् भेदः । यत्र तिथिद्वयावसाने वारावसानं स दिनक्षयः। यत्र तिथिद्वयेऽपि वारानुवृत्तिः सोऽधम इति । विषुवादीनि संक्रान्तिनिर्णयेऽपि दर्शितानि ।

पद्मपुराणे ।

मन्दे वार्के गुरौ वापि वारेष्वेतेषु च त्रिषु ।
त्रीण्येतानि च ऋक्षाणि स्वयं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ॥
अश्वमेधाधिकं पुण्यं स्नानस्य तु भवेन्नृप ।
दानमक्षयतां याति पितॄणां तर्पणं तथा ॥

'त्रीणि ऋक्षाणि' आग्नेय-याम्य-प्राजापत्यानि ।

मात्स्ये ।

यदा मृगशिरे ऋक्षे शशी सूर्यो बृहस्पतिः ।
तिष्ठन्ति सा तिथिः पुण्या अक्षया परिगीयते ॥

ब्रह्मप्रोक्ते ।

एकादश्यथमावास्या पूर्णिमा पुत्रजन्म च ।
वैधृतिश्च व्यतीपातो भद्रा चावमवासरः ॥
युग-मन्वादयस्ते तु विष्णुपर्वसमानकाः ।
क्रान्तिसाम्यं दिनच्छिद्रं यद्दशभगमस्तथा ॥

'भगम' रात्रिनक्षत्रगमनम् ।

देवीपुराणे ।

व्यतीपातो विष्णुदिनं षडशीतिमुखं तथा ।

क्रान्तिसाम्यममावास्या ग्रहणं वैधृतिस्तथा ॥
संक्रान्तिश्च दिनच्छिद्रं तिथिवृद्धिर्दिनक्षयः ।
इत्यादिपुण्यकालस्तु होम-दानादिकर्मणः ॥

स्कन्दपुराणे।

ग्रहणं चन्द्र-सूर्याभ्यां उत्तरायणमुत्तमम्।
विषुवञ्च व्यतीपातः षड़शीतिमुखं तथा ॥
दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिर्ज्ञेयं विष्णुपदं पुनः ।
इति कालाः समाख्याताः पुंसां पुण्यविवर्द्धनः ॥
अभिनन्दानानि दत्तानि स्नान-होम-तपांसि च ।
अनन्तफलदानि स्युः स्वर्ग-मोक्षप्रदान्यपि ॥

च्यवनः ।

अमावास्या-संक्रान्ति-व्यतीपात-विषुवायन-षड़शीतिमुख-विषुवादि वैधृतिग्रहणान्तं स एव पुण्यकालः ।

आदित्यपुराणे(१) ।

ग्रहणे षड़शीतौ च चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।
युगादौ वैधृते चैव दत्तं भवति चाक्षयम् ॥

तथा ।

तिथयश्च प्रवक्ष्यामि(२) यासु दत्तं महाफलम् ।
महोपरागे सक्रान्तौ गमने चैव राशिषु ॥
मिहिरे वै चतुर्दश्यां द्वादश्यां सप्तमीषु च।

(१) आदित्युराण इति क० ।
(२) प्रवक्ष्यन्त इत्ययं पाठः समीचीनो भवितुमर्हति ।

षडशीतिमुखे चैवायने दक्षिणोत्तरे ।
प्रदानि नित्यं भक्तानां विशेषात्तु प्रकीर्तिता ॥
तिथिषु दशगुणं वदन्ति दानम्
शतगुणितं त्वयनावसाने ।
दशगुणितं ग्रहोपरागे
विषुवति चाक्षयं युगान्ते ॥

शातातपः ।

अयनेषु तु यद्दत्तं षडशीतिमुखेषु च ।
चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तं भवति चाक्षयम् ॥

शिवरहस्ये ।

मन्वन्तरादिपुण्या या या च सोपपदा तिथिः ।
अमावास्यासमा ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

शङ्खः ।

यदा विष्टिर्व्यतीपातो भानुवारेण संयुतः ।
पद्मको नाम तद्योगः अयनाच्च चतुर्गुणम् ॥
यदा षष्ठ्यां व्यतीपातो भानुवारस्तथैव च ।
पद्मको नाम तद्योगो ह्ययनाच्च चतुर्गुणः ॥
विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः ।
स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वपि दुर्लभः ॥

इति प्रकीर्णपुण्यकालः ।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

काल. सर्वोऽपि निर्दिष्टः पात्रं सर्वमुदाहृतम् ।
श्रवाप्तस्य प्रदाने तु नात्र कार्य्या विचारणा ।
सदैव दानकालस्तु यदोभयमुपस्थितम् ॥

तथा ।

न कालनियमो दिष्टो दीयमाने प्रतिग्रहे ।
तदैव दानमक्षोकं यदा पात्रधनागमः ॥
न हि कालं प्रतीक्षेत जलन्दातुं तृषान्विते ।
श्रन्नोदकं सदा देयमित्याह भगवान् मनुः ॥

स्कान्दे ।

अर्द्धप्रसूतां गां दद्यात् कालादि न विचारयेत् ।
कालः स एव परमो यदा वै विमुखी तु गौः ॥

व्यास ।

आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत् ।
तदभावे च गौरेव नरकोद्धारणाय वै ॥
तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं तु गां ।
शक्तोऽन्योऽपि तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यात् मृतस्य च ॥

वाराहपुराणे ।

व्यतीपातोऽथ सङ्क्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः ।
पुण्यकालास्तथा सर्वे यदा मृत्युरुपस्थितः ।
तदा गो-भू-हिरण्यादि दत्तमक्षयतामियात् ॥

अदृष्टमश्रुतं दानं भुक्ता चैव न दृश्यते ।

इति व्यासस्मृतिवचनविशेषः(१) शाखावच्छेदे विषये प्रवर्त्तते, सूर्योपरागेण तमाङ्गः समयं समं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अच्छिन्ननाड्यां यद्दत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः ।

संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षय्यं प्रकीर्त्तितम् ॥

विष्णुपुराणे ।

यदा वा जायते वित्तं चित्तं श्रद्धासमन्वितं ।

तदैव दानकालः स्याद्यतोऽनित्यं हि जीवितं ॥

इति निमित्तानुरोधेन सदा पुख्यकालः ।

अथ तिथिविशेषेण वर्ज्यानि ।

अथ चतुर्थीवर्ज्यं ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

सिंहादित्ये कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात् तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥

इति चतुर्थीवर्ज्यं ।

अथ सप्तमीवर्ज्यानि ।

भविष्यत्पुराणे ।

(१) इति व्यासस्मृतिवचनादिपीव इति ग० ।

सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं नीलवस्त्रं न धारयेत् ।
न चाप्यामलकैः स्नानं न कुर्यात् कलहं नरः ।
सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रेण भोजनम् ॥

बुधः ।

निम्बस्य भक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमञ्जनम् ।
सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रेण भोजनम् ॥

इति सप्तमीवर्ज्यानि ।

अथ पर्वानुष्ठेयम् ।

तत्र मनुः ।

सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ।

'सावित्राः' सवितृदेवताकाः ।

अस्मिंश्च होमे गायत्री मन्त्रः, अक्षतश्च द्रव्यं ।

यदाह गृह्यः ।

शान्तिकामस्तु जुहुयाद्गायत्र्या चाक्षतैः शुचिः ।

शान्तिश्च धर्मेणैहिकानिष्टनिवृत्तिः ।

पर्वाणि तु विष्णुपुराणे दर्शितानि ।

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसङ्क्रान्तिरेव च ।
तैलं स्त्री मांससम्भोगो पर्वस्वेतेषु नो भवेत् ॥ इति ।

'नित्यशः' इति वचनात् पर्वस्ववश्यं कर्त्तव्योऽयं होमः, अस्य च सावित्रहोमस्य शान्तिः फलं ।

विष्णुः ।

पर्वसु स्वयं निस्यहोमान् कुर्यादलङ्कृतस्तिष्ठेद्देवमाचारसेवी स्यात् ।

कात्यायनः ।

पौर्णमासीममावास्यां यद्यः स्नापो विधीयते ।

अनाहिताग्नेरप्येव पश्चादग्नेर्विधीयते ॥

'अनाहिताग्नि' स्मार्त्ताग्निमान् ।

आपस्तम्बः ।

दिवादित्यस्य सत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमास्तस्मादमावास्या-
निशाया स्वाधीयस्तोमात्मनोगुप्तिमिच्छेत् । प्रायत्यब्रह्मचर्य्यकालेन
च जायया सहैतां रात्रिं कुर्यात्सन्नतो वसत ।

'स्वाधीयसी' श्रम । 'गुप्ति' रक्षा ।

षट्त्रिंशन्मते कात्यायनस्मृतौ च ।

मासे नभस्यमावास्या दर्भा ग्राह्यो नव स्मृत ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्यास्तु पुनः पुन इति ॥

तथाच कात्यायनेनामावास्यायां दर्भच्छेदं विधायोक्तम् ।

पितृ-देवप्रधाने च यस्मादक्षयादिति ।

तथा ।

ते द्विजेन नियोक्तव्या दैवे पित्र्ये च कर्मणि । इति ।

तस्मात्पित्रादिकार्य्यार्थं कुशा ग्राह्या एव ।

मरीचिना तु श्रावणामावास्यायां दर्भोपादानमुक्तम् ।

मासे नभस्यमावास्या तस्या दर्भोच्चयो मत ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्या पुन पुन ॥

यत्तमावास्यायां कुशच्छेदनिषेधः स तूक्तव्यतिरिक्तविषयः ।

इति पर्वानुष्ठेयम् ।

अथ पर्ववर्ज्यानि ।

तत्र बौधायनः ।

पर्वसु च नाधीयीत, न मांसमश्नीयात्, न च स्त्रियमुपेयात्,
पर्वसु हि रक्षः-पिशाचव्यभिचारिविचरितमिनीति ।

विष्णुः ।

पर्वसु न तृणमपि छिन्द्यात् ।

पैठीनसिः ।

न पर्वसु तैलं क्षुरं मैथुनं मांसमित्युपेयात् ।

'उपेयात्' उपयुञ्जीत ।

विष्णुपुराणे चतुर्दश्यादिपञ्चपर्वाण्यभिधायोक्तम् ।

तैलस्त्रीमांससम्भोगी यः पर्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥

मनुः ।

चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पौर्णमास्यर्कसंक्रमः ।
एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्तकाष्ठानि वर्जयेत् ॥
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां च विशारदः ।
तैलं मांसं व्यवायञ्च(१) क्षुरञ्चैव विवर्जयेत् ॥

हारीतः ।

---

(१) 'व्यवाय' स्त्रीसंसर्गमित्यर्थः ।

तैलं मांसं भगं क्षौरं पर्वकालेषु वर्जयेत् ।
एतेष्वलक्ष्मीर्वसति पुण्यकालेषु नित्यशः ॥
षष्ठ्यष्टम्योः तथालक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालयाः ।
भगे मांसे क्षुरे तैले नित्यं पर्वसु तिष्ठति ॥

वृद्धशातातपः ।

दन्तकाष्ठममावास्या मैथुनं च चतुर्दशीम् ।
हन्ति सप्तकुलं तस्य तैलग्रहणमष्टमी ॥

यमः ।

श्राद्धन्नं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गश्चतुर्दशी ।
मांसाशने षष्ठदशी कामधर्मं तथाष्टमी ॥

मत्स्यपुराणे ।

छिनत्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्स्थे निशाकरे ।
पत्रं वा पातयत्येषां ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥

"वीरुत्स्थे वनस्पतिगते ।

पैठीनसिः ।

अमावास्यायां न छिन्द्यात्[१] कुशाश्च समिधस्तथा ।
सर्व्वावशिते सोमे हिंसाया ब्रह्महा भवेत् ॥

क्वचिदमावास्यायां न छिन्द्यादिति पाठः । पित्रादिकार्य्यार्थं कुशा ग्राह्या एवेति पर्व्वानुष्ठेयप्रस्तावे दर्शितम् ।

तथा ।

---

(१) नामावास्यायां हरितानि छिन्द्यादिति ख० ग० चिह्नितपुस्तक पाठः, परन्त्वयं न समीचीनः ।

माष सन्ध्या परान्नञ्च तिलपिष्ट तथैव च।
अमावास्यां न सेवेत रात्रौ मैथुन-भोजने॥

स्मृतिसमुच्चयात्।

माष सन्ध्या परान्नञ्च परभोजन-मैथुने।
तैल माष शिलापिष्टममावास्या विवर्जयेत्॥
सूर्य्यग्रहगते सोमे परान्न यो हि भक्षयेत्।
तस्य मासगत पुण्य यस्यान्न तस्य तद्भवेत्।
अमावास्यासु सर्व्वासु नववस्त्र न धारयेत्॥

इति पर्व्ववर्ज्यानि।

अथ कालविशेषेण नामावर्ज्यानि।

स्कन्दपुराणे।

शिर-कपालमान्त्राणि नख-चर्म-तिलास्तथा।
एतानि क्रमशो नित्यमष्टम्यादिषु वर्जयेत्॥

'शिर' नारिकेल। 'कपालम्' अलाबु। 'अन्त्र' पटोलीफल। 'नख' निष्पावा। 'चर्म' मसूर्म। 'तिला' वार्त्ताक, इति वृद्धाव्याकुर्व्वते।

चतुर्विंशतिमते तूत्तरार्द्धमेव पठ्यते।
षट्स्वेंद्रूद्धगमनमष्टम्यादिषु वर्जयेत्।

व्यास।

षष्ठ्यष्टमी त्वमावास्या पक्षद्वयचतुर्दशी।
अत्र सन्निहित पाप तैले मांसे भगे क्षुरे॥

अत्र केचिदाहुः। षष्ठ्यादिषु क्रमात्तैलादीनां निषेधः।

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितं तथा।

कामभोगश्चतुर्दश्याममावास्या क्षुरक्रिया॥

इति स्मरणात्। ततश्चान्यत्र तैलादौ दोषाभाव इति। तदयुक्तं। अन्यत्रापि तैलादिनिषेधात्।

तत्र मनुः।

मांसाशने पञ्चदशी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी।

अष्टमी ग्राम्यधर्मेषु ब्यलनमपि पातयेत्॥

'ग्राम्यधर्म' मैथुनम्।

क्षुरकर्म चतुर्दश्यां अमावास्यां च मैथुनम्। इति।

षट्त्रिंशन्मते।

सङ्क्रान्त्यां पञ्चदश्यां च द्वादश्यां श्राद्धवासरे।

वस्त्रं संपीडयेन्नैव न क्षुरेणापि हिंसते॥

तिलतैलनिषेधश्च तिथ्यन्तरप्रस्तावे दर्शितः।

व्यासोऽपि।

तैलञ्च न स्पृशेद्वाम-षष्ठ्यादीन् छेदयेच्च च।

पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ॥

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा।

वर्ज्यान्येतानि पर्वाणि रविसङ्क्रान्तिरेव च॥

तैल-स्त्री-मांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु यो भवेत्।

विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप॥

बृहस्पतिः।

अमावास्येन्दुसङ्क्रान्ति-चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
नरश्चण्डालयोनौ स्यात्तैल-स्त्री-मांससेवनात् ॥

पुराणात् ।

कुहू-पूर्णेन्दु-सङ्क्रान्ति-चतुर्दश्यष्टमीषु च ।

अत्रोत्तरार्द्धं पूर्ववोक्तस्य तस्मादत्रापि तैलादिनिषेधे सिद्धे तिथि-विशेषसम्बन्धेन तैलादिविशेषनिषेधो दोषविशेषार्थः । अत्र च यावच्चष्ठ्यादितिथिकालं तैलादिनिषेधः, न तु षष्ठ्यादिसम्बन्धादहोरात्रादिकल्पनं प्रमाणाभावात् ।

वामनपुराणे ।

नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेत
क्षौरञ्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।
पूर्णासु योषित्परिवर्जनीया
भद्राणि सर्वाणि समारभेत ॥
नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे
क्षौरञ्च शुक्रे च कुजे च मांसं ।
बुधेषु योषां न समाचरेत
शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥
चित्रासु हस्ते श्रवणे च तैलम्
क्षौरं विशाखा-प्रतिपत्सु वर्ज्यं ।
मूले मृगे भाद्रपदासु मांसम्
योषिन्मघा-कृत्तिकयोत्तरासु ॥

चतुर्दश्यष्टमी-दर्श-पौर्णमास्यर्कसङ्क्रमाः ।

एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥

देवलः ।

पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यां अष्टम्याञ्च विशारद ।
तैलं मांसं व्यवायञ्च क्षुरञ्च परिवर्जयेत् ॥

यमः ।

यथा सिताख्यष्टमीषु भूताहेन्दुक्षये तथा ।
तैलाभ्यङ्गं चौरकर्म स्त्रीसङ्गञ्च विवर्जयेत् ॥

वाराहपुराणे ।

चतुर्द्दश्यां तथाष्टम्यां पञ्चदश्यां च पर्व्वसु ।
तैलाभ्यङ्गन्तथा भोगं योषितश्च विवर्जयेत् ॥
न रक्तं मोदकञ्चापि न निशायां तु गोमयम् ।
गोमूत्रञ्च प्रदोषे च गृह्णीयाद् बुद्धिमान्नरः ॥

निशायामपि मृदुदकाभ्यामिति सम्बध्यते । अयं चाहृतकर्म्मार्थत्वेन निशायां ग्रहणनिषेधः ।

स्कान्दे ।

स्नानञ्चैव महादानं स्नाध्यायं पितृतर्पणम् ।
प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

माण्डव्यः ।

श्रुतिमेध-जातकाद्यमशन-वाचा-प्रतिमाद्याः ।
रविभवनस्थे कार्य्या जीवे न कार्य्या विवाहस्तु ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सुप्ते विष्णौ निवर्त्तन्ते क्रियाः सर्व्वाः शुभादिकाः ।

विवाह-व्रतबन्धादि-चूड़ा-संस्कारदीक्षणम् ॥
यज्ञो गृहप्रवेशश्च प्रतिष्ठा देव-भूभृताम् ।
पुण्यानि यानि कर्माणि न स्युः सुप्ते जगत्पतौ ॥
इति कालविशेषेण नानावर्ज्यानि ।

अथ क्षौरकर्मनिषिद्धकालः ।

तत्र व्यासः ।
क्षौरे शनैश्चरादित्य-भौमाश्चोररचैव च ।
तथा प्रतिपद् रिक्ता तिथिश्च परिवर्जयेत् ॥
ज्योतिःशास्त्रे ।
नाभ्यक्तभुक्तरणकालनिराशनानाम्
न स्नातसुप्तगमनाद्युपकभूषितानाम् ।
सन्ध्या निशार्क सुत-सौरदिनेश्वराणाम्
क्षौरं हितं भवति चाह्नि न चापि विद्या ॥ इति ॥
मार्कण्डेयः ।
अष्टमी च तथा षष्ठी नवमी च चतुर्दशी ।
क्षुरकर्मणि वर्ज्या च पर्वसन्धिस्तथैव च ॥
इति क्षौरकर्मणि निषिद्धकालः ।

अथ श्मश्रुकर्मणि निषिद्धकालः ।

मरीचिः ।
निराशनस्य सुप्तस्य तिष्ठतश्च तथैव च ।
स्नाय भुक्तवतश्चैव स्नातस्य क्षपितस्य च ।

यावायुद्धोद्यतस्यापि श्मश्रुकर्माणि वर्जयेत् ॥

इति श्मश्रुकर्मनिषिद्धकालः।

अथ मांसवर्जनकालः।

वह्निपुराणे ईश्वरवचनं।

यदि नाम चतुर्दश्यां सदा मांसं विवर्जयेत्।
वर्जयेदयने मुख्ये कृतस्वर्गमतिर्नरः ॥
चतुर्थीं चाष्टमीं चैव द्वादशीं च चतुर्दशीं।
तथा पञ्चदशीं चार्थ्याः षड़शीतिमुखानि च ॥
संक्रमं चापि सूर्यस्य विषुवे चापि वार्षिके।
मांसात्तु विरतो मर्त्यो याति स्वर्गं दिनत्रयं ॥
अयवाप्ययुजं मासं वर्ज्जयेच्चामिषभक्षणं।
बहुमाससहस्रं पुण्यं लभेतायपुजाग्नरः ॥
मांसभोजनसन्त्यागात् पुरुषः श्रद्धमानसः।
यो नरः कार्त्तिके मासे मांसन्तु परिवर्ज्जयेत्।
संवत्सरस्य लभते पुण्यं मांसविवर्ज्जनात् ॥

इति मांसविवर्जनकालः।

अथ शयने विहित-निषिद्धकालः।

तत्र दत्तः।

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतो नयेत्।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

शंख-लिखितौ।

त्रयाणां वर्णानां पूर्वरात्रे जागरणम् ।

प्रचेता ।

न सन्ध्यायां न शयने ।

अङ्गिराः ।

नोच्छिष्टो न दिवा सुप्यात् सन्ध्ययोर्न च भस्मनि ।

व्यास ।

न दिवा प्रस्वपेज्जातु न पूर्वापररात्रयोः ।

मनु ।

न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ।

परिश्रान्तः पुनर्न स्वपेदित्यर्थः ।

गौतम ।

अपररात्रमधीत्य पुनर्न संविशेत् ।

हारीत ।

ब्राह्मे मुहूर्त्ते प्रतिबुध्य स्वाध्यायमावर्त्त्य न प्रतिसंविशेदिति ।

आपस्तम्ब ।

मिथुनीभूय न च तया सह सर्वां रात्रिं शयीत ।

इति शयने निषिद्धकाल ।

अथ दन्तधावनकालनिर्णयः ।

तत्र कात्यायन ।

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशु-वसूनि च ।
ब्रह्म प्रज्ञां च मेधाञ्च त्वन्नो धेहि वनस्पते ॥

इति मन्त्रः ।

व्यासः ।

श्राद्धार्थं प्रातरुत्थाय भक्षयेद्दन्तधावनम् ।
श्राद्धे यज्ञे च नियमाच्चाद्यात् प्रोषितभर्तृका ॥

व्यासः ।

श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहे सुखदूषिते ।
व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

गर्गः ।

आद्यतिथौ नवम्याञ्च षष्ठ्यां चन्द्रमसस्तथा ।
आदित्यवार-श्राद्धेषु वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

कात्यायनः ।

प्रतिपद्दर्श षष्ठीषु नवम्याञ्च विशेषतः ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

व्यासः ।

प्रतिपद्दर्श-षष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।
पर्णैः पञ्चकाष्ठैश्च जिह्वोल्लेखः सदैव तु ॥

व्यतीपात सङ्क्रान्ति-मन्दा-पर्वसु दन्तकाष्ठनिषेधः कालविशेषश्च नानावचनप्रमाणे दर्शितः ।

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनम् ॥

क्वचित्तूत्तरार्द्धमेव पठन्ति।

अथवा द्वादशगण्डूषैः पत्रैर्वा शोधयेन्मुखम्।

तथा।

योमोहात् स्नानवेलाया भक्षयेद्दन्तधावनम्।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितरस्तथा॥
पालाशमासनं चाथ दन्तकाष्ठञ्च पादुके।
वर्जयेत्तु प्रयत्नेन सर्वमाश्वत्थमेव च॥

मध्याह्नस्नानविषयमेतत् प्रातःस्नाने विधानात्।

यदाह पराशरः।

दन्तान् पूर्वमधो पश्चात् प्रातः सिञ्चेत् लोचनम्।
तोयपूर्णमुखो शीघ्रे शीते च शरदि स्मृतः।
भक्ष्यञ्च भक्षयेत् पूर्वं मध्याह्ने तु तत्त्यजेत्।

इति दन्तधावनकालनिर्णयः।

अथ सन्ध्याकालनिर्णयः।

तत्र गौतमः।

तिष्ठेत्पूर्वमासीतोत्तरां सज्योतिषि दर्शनाद्यागत।

सज्योतिषि काले प्रारभ्य ज्योतिरन्तरदर्शनान्निष्ठन्निरित्यर्थः।

स्मृतेः।

प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि।

अथ ब्राह्मणपरत्व कर्माभिधायोक्तः।

शातातपः।

अनर्चां तु यः पूर्वां सादित्यां चैव पश्चिमां ।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स भ्रष्टो ब्राह्मणः स्मृत ॥

योगियाज्ञवल्क्यः ।

सायं सन्ध्यामुपासीत नास्तगे चोद्गते रवौ ।

व्यासः ।

सूर्य्ये तमसि संप्राप्ते पादशौचक्रियान्वितः ।
बहिः सन्ध्यामुपासीत कुशपाणिः समाहितः ॥

क्वचित्तु सूर्य्येऽस्ताचलसंप्राप्ते इति पाठः ।

मनुः ।

पूर्वां सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ।
सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्य्यदर्शनात् ॥
अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः ।
सा तु सन्ध्या समाख्याता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति उक्त्वा "तत्र सन्ध्यामुपासीतेत्युक्तं, तत्पूर्वदर्शितवचननिचय-पर्यालोचनयैवं व्याख्येयं, पूर्वसन्ध्योपास्तिः सूर्य्यदर्शनावधिका पश्चिमसन्ध्योपास्तिर्नक्षत्रदर्शनावधिकेति ।

श्रुतिः ।

एवं विद्वान् सायं प्रातश्च सन्ध्यामुपास्त इति ।

अत्र सायंशब्देन पूर्वोक्त एव सन्ध्याकालो लक्ष्यते ।

यदा तु ।

नक्षत्रदर्शनात् सन्ध्या सायं तत्परतः स्थिता ।
तत्परा रजनी ज्ञेया तत्र धर्मान्विवर्जयेत् ॥

इति वचनात् नक्षत्रदर्शनोर्द्ध्वकालस्य सायंशब्देनोपादानं तदा पूर्ववचनपर्य्यालोचनया कश्चित्सूर्य्यकालातिक्रम एव वेदितव्यः ।

योगियाज्ञवल्क्यः ।

ह्रासवृद्धी तु सततं दिवसानां यथाक्रमं ।
सन्ध्या मुहूर्त्तमात्रन्तु ह्रासे वृद्धौ समा स्मृता ॥

विष्णुपुराणात् ।

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥

पुलस्त्यः ।

सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।
न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधोगतिं ॥

एवंविधे एति व्यवस्थामाह ।

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।
मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

एवञ्च यानि सूतकादौ सन्ध्यानिषेधपराणि वचनानि तानि समन्त्रप्रयोगनिवृत्तिपराणीति मन्तव्यं, अञ्जलिप्रक्षेपश्च उच्चार्यमाणैव सावित्र्या कार्यः ।

तथाच पैठीनसिः ।

सूतके तु सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्वीत ।

इति सन्ध्याकालनिर्णयः ।

अथ सन्ध्याकालवर्ज्यानि ।

तत्राह मनुः ।

चत्वारीमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।
आहाराज्जायते व्याधिः गर्भो रौद्रश्च मैथुनात् ।
निद्रातो जायतेऽलक्ष्मीः स्वाध्यायादायुषः क्षयः ॥

वृद्धमनुः ।

आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।
कर्म चाध्ययनं वापि तथा दान-प्रतिग्रहौ ॥
आहाराज्जायते व्याधिः गर्भो रौद्रश्च मैथुनात् ।
स्वपनात्तस्मादलक्ष्मीकः कर्म चैवाच निष्फलम् ॥
अध्येता नरकं याति दाता नाप्नोति तत्फलं ।
प्रतिग्राही भवेत्पापी तस्मात् सन्ध्यां विवर्जयेत् ।
दाता वै नरकं याति ग्रहीताधो निमज्जति ॥

इति सन्ध्याकालवर्ज्यानि ।

अथ रात्रिकरणीयवर्ज्यानि ।

रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।
हरन्ति राक्षसा यस्मात् तस्माद्दातुर्भयावहम् ॥
विशेषतो निशीथे तु न शुभ कर्म शर्मदे ।
अतोऽपि वर्जयेत्प्राज्ञो दानादिषु महानिशाम् ॥

देवलः ।

राहुदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यय वृद्धिषु ।

अन्नदानादिकं कुर्य्याच्चिन्नि काम्यव्रतेषु च ॥

वशिष्ठः ।

ग्रहणोद्वाह-संक्रान्ति-यात्रार्त्ति-प्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

यात्रादाविति पाठः ।

यज्ञे विवाहे यात्रायां तथा पुस्तकवाचने ।

दानान्येतानि शस्तानि रात्रौ देवालये तथा ॥

महाभारते ।

रात्रौ दानं न शंसन्ति विना त्वभयदक्षिणां ।

विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

पूजनस्यानियोगाच्च यात्रायामपि पूजनं ।

तच रात्रौ तथा ज्ञेयं गवाद्युत्सवे पूजनं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयं ।

स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥

विश्वामित्रः ।

महानिशाले विज्ञेयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकं तदा कुर्य्यान्नियन्तु न मनागपि ॥

क्वचित् 'न तु काम्यं मनागपीति पाठः ।

भविष्यत्पुराणे ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥
ग्रहणोद्वाह-सङ्क्रान्ति यात्रार्त्ति प्रसवेषु च ।
श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते ॥ इति ।
विवाह व्रत सङ्क्रान्ति प्रतिष्ठा-ऋतु जन्मसु ।
तथोपराग पातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ॥
'ऋतु' गर्भाधानम्, 'पात' व्यतीपातः ।
पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा सङ्क्रमणे रवेः ।
राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥
तथा ।
पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्व्वर्य्यां दत्तमक्षयम् ।
इति रात्रिकरणीयवर्ज्यानि ।

अथ चतुष्पथासेवनकालः ।

तत्र व्यासः ।
मध्यन्दिने उष:काले अर्द्धरात्रे च सर्व्वदा ।
चतुष्पथं न सेवेत उभे सन्ध्ये तथैव च ॥
मनुः ।
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे [illegible] श्राद्धं भुक्त्वा तु सामिषं ।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथं ॥
अथ कालविशेषावलोकनीयानवलोकनीयानि ।
कात्यायनः ।
श्रोत्रियं सुभगं गाञ्च अग्निमग्निचितं तथा ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

वैयाघ्रपादः ।

श्रोत्रियं सुभगं गाञ्च अग्निमग्निचितं तथा ।
यः पश्येदायतप्राण आपद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

कात्यायनः ।

रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिं ।
गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्समाहितः ॥
लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशन ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ।
एतानि सततं पश्येन्नमस्येच समाहितः ॥
यस्त्वनिष्टानिदं सर्वं प्रातर्धार्मिकान् शुचिः ।
ज्ञानविद्वांस्तथ विद्वान् दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येव तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥
पापिष्ठं दुर्भगं मत्तं नग्नमुत्कृत्तनासिकं ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणं ॥
इति कालविशेषेणावलोकनीयानवलोकनीयानि ।

अथ नदीनां रजःकालनिर्णयः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

दिमासं सरितः सर्वा भवन्ति हि रजस्वलाः ।
अप्रशस्त तत स्नान वर्षादौ नववारिणा ॥

कात्यायन ।

मासद्वयं श्रावणादौ सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

तथा ।

नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षि पितृतर्पणं ॥
धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ते परिकीर्त्तिताः ॥
सिंह-कर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
न स्नानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः ।

अप्रशस्तास्तथा ज्ञायो नद्यः प्रथमवेगिकाः ।
मनोभिलाष केनापि यत्र तीर्थादिषि स्मृताः ॥

क्वचिन्नियमा इति पाठः । 'तीर्थ,' जलावतारणमार्गः ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः ।
दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठञ्च नवोदकम् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

यावन्नोदेति भगवान् दक्षिणाशाविभूषणः ।
तावद्रजोवहा नद्यो वर्जयित्वा तु जाह्नवीम् ॥
प्रथमे कर्कटे देवि त्र्यहं गङ्गा रजस्वला ।
सर्वा रक्तवहा नद्य: करतोया प्रकीर्त्तिता (१) ॥

---

(१) करतोयाम्बुवाहिनीति क० ।

कात्यायन ।

प्रावृट्काले महानद्यः सन्ति नित्यं रजस्वलाः ।
चतुर्दशदिने सम्प्राप्ते शुद्धा भवति जाह्नवी ॥
आदित्यदुहिता गङ्गा प्लक्षजा च सरस्वती ।
रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसञ्ज्ञकाः ॥
आदित्यदुहिता गङ्गा प्लक्षजा च सरस्वती ।
अपर्युषितपापास्ते नदीमित्य पिबन्ति ये ॥
गङ्गा च यमुना चैव प्लक्षजा च सरस्वती ।
रजसा नाभिभूयन्ते ग्रीष्मस्यापि महानद ॥
कालिन्दी गोमती गङ्गा पविचा देवनिर्मिता ।
सामान्याद्गुणयोगाच्च रजो नाभिभवत्यत ॥
गङ्गा धर्मद्रवी पुण्या यमुना च सरस्वती ।
अन्तर्गतरजोयोगाः सर्वाखपि चामलाः ॥

निगम ।

प्रतिस्रोतोरजोयोगो रथ्याजलनिवेशनं ।
गङ्गाया नैव दुष्यन्ति नहि धर्मद्रवं स्वयं ॥
या ग्रीष्ममुपगच्छन्ति यौषे सुचरितो भुवि ।
तासु स्नानं न कुर्वीत प्राहृषेण्यासुदर्शनात् ॥

कात्यायन ।

या ग्रीष्ममुपगच्छन्ति यौषे सुमरितो भुवि ।
तासु प्राहृषि न स्नायादपूर्णे दशवासरे ॥
कर्कटादौ रजोदुष्टा गौतमी वासरत्रय ।

चन्द्रभागा सती सिन्धुः सरयूर्नर्मदा तथा ॥
उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।
पिपासवस्तु गच्छन्ति संहृष्टाश्च शरीरिणः ॥
विच्छन्दांसि च सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।
जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ॥
समागमस्तु यत्रैषां तत्रासौ हृदयोऽमलः ।
नूनं सर्वं क्षयं याति किमुतैकं नदीरजः ॥
उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥
स्वर्धुन्यम्भःसमानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले ।
कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः ॥

¹स्वर्धुनी गङ्गा ।

नवाम्बु शुचि भूमिष्ठं अहादूर्ध्वमिति स्थितम् ।
प्रवाहवेगेन सत्तं पुराणं सततं भुवि ॥

इति नदीनां रजःकालनिर्णयः ।

अथाश्वत्थसागरस्पर्शास्पर्शकालः¹ ।

अश्वत्थसागरौ सेव्यौ न स्प्रष्टव्यौ कदाचन ।
कालवारे स्पृशेत् पूर्वं उत्तरं पर्वणि स्पृशेत् ॥

क्वचित्तु मन्दवारे इति पाठः ।

इत्यश्वत्थसागरस्पर्शास्पर्शकालः ।

अथ स्नानकालनिर्णयः ।

तच कात्यायनः ।

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादतन्द्रितः ।
अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ॥
स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातः स्नानं विशोधनम् ।
प्रातः स्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ॥

वैयाघ्रपादः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्थन्तु तदिष्यते ।
मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने तु सविस्तरम् ॥
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी भवेत्सदा ।
सप्तजन्मकृतं पापं त्रिवर्षेण व्यपोहति ॥
उषस्युषसि यत्स्नानं चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं नृणामनुदिते रवौ ॥

चतुर्विंशतिमते ।

उषस्युषसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥
प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थ-गृहस्थयोः ।
यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः ।

उभे सन्ध्ये तु स्नातव्यं ब्राह्मणैस्तु गृहाश्रितैः ।
तिसृष्वपि च सन्ध्यासु स्नातव्यं च तपस्विना ॥

व्यास. ।

द्वादश्यां अपरपक्षे तु न स्नायात् कथञ्चन ।
शुभमम्लानमिच्छद्भिर्धनधान्यपरैरपि ॥
दशमी पुत्रनाशाय स्त्रीनाशाय त्रयोदशी ।
द्वितीयाभयनाशाय स्नाने चैतानि वर्जयेत् ॥

कश्चित्तृतीयपादोऽन्यथा पठते 'तृतीया भर्तृनाशायेति ।

वसिष्ठ ।

प्रतिपद्धनपत्ये स्यात्तृतीयायां अपत्यक ।
दशम्यामधम(१) स्नाने सर्वं हन्ति त्रयोदशी ॥

स एव ।

दशमी नवमी चैव तृतीया च त्रयोदशी ।
प्रतिपच्च विशेषेण स्नाने तास्तु विवर्जयेत् ॥

षट्त्रिंशन्मते ।

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतो ।
नवम्याञ्च न चैतच्च(२) निमित्तात्परवर्जनं ॥

यम ।

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतो ।
पुत्र कुर्वन्निराचष्टे मातापित्रोस्तु जीवितं ।
कुर्यादन्यतमेऽतीते राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

गर्ग-जाबाली ।

त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां चैव सर्वश ।

(१) दशम्यामधम इति ख० ।
(२) न वा तच्चेति ग० ।

शूद्र-विट्क्षत्रिया स्नानं नाचरेयुः कदाचन ॥

स्मृत्यन्तरात् ।

भोगार्थं क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्ये नैमित्तिके न [illegible] ॥

गर्ग-जाबाली ।

क्रियते वा न वा यच्च शास्त्रचन्नणया विना ।

मलव्यपोहनफलं स्नानं यादृच्छिकन्तु यत् ॥

तत् न कुर्यात् तृतीयायां चतुर्दश्यां तथा तिथौ ।

सप्तम्यां भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः ॥

तथा ।

नित्यं न हापयेत्स्नानं काम्यं नैमित्तिकञ्च यत् ।

दशम्यामपि कर्त्तव्यं न तु यादृच्छिकं क्वचित् ॥

बौधायनः ।

विना तु प्रातस्नानं न स्नायाद्दशमीषु च ।

वशिष्ठ-पैठीनसी ।

पुत्रजन्मनि सङ्क्रान्त्यां श्राद्धे जन्मदिने तथा ।

नित्य स्नानञ्च कर्त्तव्यं तिथिदोषो न विद्यते ॥

वर्जयेदित्यनुवृत्तावापस्तम्बः ।

अस्तमिते च स्नानं ।

पराशरः ।

दिवाकरकरैः पूतं दिवा स्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र सूतकात् ॥

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्य्यस्य ग्रहणे दिवा।
सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं पुत्र विधीयते॥
अग्रस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्।
पराक्षपि तथैवान्यैर्नाशिरस्कं कथञ्चन॥

वसिष्ठः।

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा सङ्क्रमणे रवेः।
राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि॥

व्यासः।

स्नानं दानं जपः श्राद्धं अनन्तं राहुदर्शने।
आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्॥

तथा।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः।
नैमित्तिकन्तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु॥

पराशरः।

उपरागे परं स्नानं स्मृते दिन उदाहृतम्।
महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम्॥
प्रदोष-पश्चिमौ यामौ दिनवत् कर्म चाचरेत्।
दिवा यदाहृतं तोयं हता सर्वंपुतन्तु तत्॥
रात्रिस्नाने तु सम्प्राप्ते स्नायाद्वाऽनलसन्निधौ।
उच्छिष्टाद्युपघातादौ स्नानं नैमित्तिकं स्मृतम्।
चन्द्र-सूर्योपरागे च तथैव प्रसूतके॥

मनुः।

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

'भुक्त्वे'ति न नित्यस्नानस्य निषेधः तस्य भोजनानन्तरमाप्रसादात्। नापि चाण्डालस्पर्शनिमित्तस्य "नाशुचिः क्षणमपि तिष्ठेदिति वचनविरोधप्रसङ्गात् विधिप्राप्तनिषेधासम्भवस्य तैलाभ्यङ्गकालनिर्णये दर्शितत्वाच्च। तस्मादयं यादृच्छिकस्नाननिषेधोऽयं, आतुरस्य तु सर्वदा वारुणस्नाननिषेधः। 'अजस्र' अनवरतं।

न स्नायादुत्सवेऽतीते माङ्गल्यानि निवर्त्य च।
अनुव्रज्य सुहृद्बन्धून् पूजयित्वेष्टदेवताम् ॥

मार्कण्डेयः ।

महानिशान्तु विज्ञेया रात्रौ मध्यमयामयोः ।
नैमित्तिकं तदा कुर्यात् काम्यं न च मनागपि ॥

क्वचित्तु नित्यन्तु न मनागपीति पाठः।

अस्माच्च वचनान्नित्य स्नानं कथञ्चिदतिक्रान्तस्नानकालं महानिशायामपि रात्रावपि कर्त्तव्य, न तु कर्मणो लोप इति गम्यते ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वय ।
स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्यं नैमित्तिकादृते ॥

अत्र काम्यशब्देन फलार्थं स्नानमुच्यते, पूर्ववाक्ये तु यादृच्छिकमित्यविरोधः ।

विश्वामित्रः ।

महानिशा तु विज्ञेया रात्रौ मध्यमयामयोः ।
तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यमाघमलक्रियाम् ॥

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
पित्रा पितामहैः सार्द्धं वृद्धमातामहैस्तथा ।
एकविंशकुलैः सार्द्धं भोगान् भुक्त्वा यथेप्सितान् ।
माघमासाम्भसि स्नात्वा विष्णुलोकं स गच्छति ॥

नारदीयपुराणम् ।

सम्प्राप्ते माघमासे तु तपस्विजनवल्लभे ।
कोऽभ्यस्ति सर्ववारीषि समुद्गतदिवाकरे ॥
पुनीमः सर्वपापानि त्रिविधानि न संशयः ।
महाघ्नेऽपि हि यानि स्युस्तीव्रकर्मकृतानि च ॥
दुर्लभो माघमासस्तु मन्दपुण्यैः प्रकीर्त्तितः ।
देवैस्तेजः परिक्षिप्तं माघमासे जलेषु वै ॥
अतः पवित्रं हि जलं अशेषाघौघनाशनम् ।
नद्यलेषु तु न स्नायात् कौपेऽभोगस्थिते तथा ।
न सुखाल्लभ्यते पुण्यं पुण्यं कष्टेन लभ्यते ॥

तथाच कात्यायनः ।

यत्र स्नानाच्छ्रमस्तत्र श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।
भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कष्टाच्छ्रेयो ह्यवाप्यते ॥

तस्मात् ।

स्नातो वह्निं न सेवेत अस्नातो वा कथञ्चन ।
सेवेनापि हि होमार्थं न शीतार्थं कथञ्चन ॥
सरित्तोयं महावेगं नवकुम्भस्थितं तथा ।
वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गास्नानफलं स्मृतम् ॥

अत्रैव नरः स्नात्वा मुच्यते सर्व्वकिल्विषैः ॥

पुलस्त्यः ।

ज्येष्ठमासे तु सम्प्राप्ते दशम्यां हस्तसंयुते ।

दशजन्माघहा गङ्गा तेन पापहरा स्मृता ।

आषाढ्यां सरयूयोगे श्रावण्यां सततं तथा ॥

अत्र काम्यं यादृच्छिकमभिमतं ।

आचमनस्यापि न नैमित्तिकस्य प्रतिषेधः ।

तत्र चाह ।

मूत्रोच्चारे महारात्रौ कुर्य्याच्चाचमनं बुधः ।
प्रायश्चित्तीयते विप्रः प्रायश्चित्तार्द्धमर्हति ॥

पुलस्त्यः ।

रथ्याङ्गारप्रमेवरि स्नानं कुर्वन्ति ये नराः ।
व्याधिभिस्ते न पीड्यन्ते मृगैः केसरिणो यथा ॥

अपरञ्च श्रूयते ।

समुद्रमवगाहयेत नान्यथावगाहयते ।

पुलस्त्यः ।

पुष्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
अमावास्यां नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
अष्टमी रेवतीयोगे तथा चैरावतेऽप्यपि ।
श्रावणं समनुप्राप्य यत्र क्वचन मज्जते ॥
सप्तमी चतुर्दशी पुण्या देविकायामथान्यपि ।
चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
न प्रेतत्वमवाप्नोति मघायान्तु विशेषतः ॥

यमः ।

प्रासपाके यथा चैत्री मद्दरे च चतुर्दशी ।
शुक्लद्वादश्यां स्नानन्तु पुण्डरीके तथैव च ॥
अश्विन्याममावास्यां प्रभासे च तथा पुनः ।

माघमासे वरारोहे ग्रस्तं वै निम्नगाजलम्।
माघस्नायी नरोयः स्याद्दुर्गतिर्नेह पश्यति॥
नचास्ति मानुषे लोके किल्बिषं नैव शोधयेत्।
अग्निप्रवेशादधिकं माघस्नानं वरानने॥

विष्णुः।

दर्शं वै पूर्णमासं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत्।
पुण्यान्यहानि त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे॥

इति स्नानकालनिर्णयः।

अथ उष्णोदकस्नानकालनिर्णयः।

तत्र शङ्खः।

स्नानस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा।
शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत्॥

योगियाज्ञवल्क्यः।

स्वभावदूषिताद्भिश्च उद्धृताभिश्च मानवः।
उष्णाभिराचरन् स्नानं न विशुद्ध्यति मानवः।
वृथा ह्युष्णोदकस्नानं वृथा जाप्यमवैदिकम्॥

षट्त्रिंशन्मतात्।

आपः स्वभावतो मेध्या विशेषादग्नितापिताः।
तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा॥

यम।

आप एव सदा पूज्यास्तासां वह्निर्विशोधकः।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु उष्णाम्भः पावनं स्मृतम् ॥

अत्रोष्णोदकनिषेधः काम्य-नित्य-नैमित्तिकविषयः, विधिस्तु तद्व्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच गार्ग्यः ।

कुर्य्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च ।
नित्यं याहच्छिकञ्चैव यथारुचि समाचरेत् ॥

क्रियास्नानमप्युष्णोदकेन न कार्य्यम् ।

तथाच व्यासः ।

क्रियास्नानं विना कुर्य्यादुष्णोदकं परोदके ।
तथा स्नातस्य नास्तीह फलं किञ्चिद्विजन्मनः ॥

अत्र विशेषमाह यमः ।

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

आतुरस्य तु सर्व्वदोष्णोदकस्नानमेव ।

तदाह स एव ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वह्निना ।
आम्नानमातुरस्नाने प्रशस्तन्तु शृतोदकम् ॥
शीताद्भियाभिषिक्तोऽपि मन्त्रमन्त्रकारयोगतः ।
स्पृष्टेऽपि प्रस्रुते स्नानं सदिमा न फलं लभेत् ॥
मृते जन्मनि सङ्क्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

रुद्रमनु ।

सप्तम्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने।
आरोग्य-पुत्त-मित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा॥
पौर्णमास्यां तथा दर्शे च स्नायादुष्णवारिणा।
स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः॥

इत्युष्णोदकस्नानकालनिर्णयः।

अथामलकस्नानकालनिर्णयः।

तत्र हहस्पतिः।

तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः।

व्यासः।

श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः।
सप्तमीं नवमींश्चैव पर्वकालं विवर्जयेत्॥

अत्र केचिदाहुः पर्वाण्यमावास्येति।

यदाह व्यास।

अमावास्या नवम्योश्च सप्तम्यां च विशेषतः।
धात्रीफलानि यत्नेन दूरतः परिवर्जयेत्॥

'धात्री' आमलकी।

वीर्यहानिं प्रजाहानिं यशोहानिं तथैव च।
करोति चितय अत्र तस्माद्धात्रीं विवर्जयेत्॥

तदयुक्तम्। श्रीकामवाक्येन सप्तमी-नवमी-पर्वकालव्यतिरिक्ते काले फलार्थं विहितं, अमावास्यादिवाक्यानाममावास्यादिष्व-

निषिद्धपरिहारार्थं प्रतिषिद्धं, अतो नित्यविषयत्वाच्चोपसंहारः।

योगियाज्ञवल्क्यः।

धात्रीफलेन न स्नायात् सप्तमी-नवमीषु च।
यः स्नायात्तस्य क्षीयन्ते तेज आयुर्धनं सुताः॥

षट्त्रिंशन्मते।

सप्तम्याञ्च नवम्याञ्च सङ्क्रान्तौ रविवासरे।
चन्द्र-सूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत्॥

मनुः।

षष्ठीषु नवमीष्वेव सप्तमीषु त्रयोदशीम्।
सङ्क्रान्तौ रविवारे च स्नानमामलकैस्त्यजेत्॥

यदा त्वेकादश्यां आदित्यवारस्तदा विष्णुतर्पणमामलकैः स्नायादेव।

आमलकस्नानं प्रशस्योक्तम् षट्त्रिंशन्मते।

तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः। इति॥

न चादित्यवारे आमलकस्नाननिषेधादेकादश्यामामलकस्नानविधेर्वारान्तरविषयता, एकादश्यामामलकस्नानविधेरादित्यवारामलकस्नाननिषेधस्य तिथ्यन्तरविषयताया अप्युपपत्तेः। कथन्तर्हि निर्णयः उच्यते। निषेधो रागप्राप्तस्नानविषयः विधिमात्रविषयत्वे विकल्पापत्तेः तस्य चान्याय्यत्वात्। तस्मादादित्यवारस्यैकादश्यां आमलकस्नानं कार्यमिति सिद्धम्।

इत्यामलकस्नानकालनिर्णयः।

अथ तिलस्नानविहित-निषिद्धकालौ ।

तत्र बृहस्पतिः ।

सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

तथा चाप्यमावास्या-सङ्क्रान्ति ग्रहणादिषु ।

धनपुत्रकलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशेत् ॥

इति तिलस्नानविहित निषेधकालौ ।

अथाभ्यङ्गविहित निषिद्धकालौ ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

सन्तुष्टिः कान्तिरल्पायुर्धनी सौभाग्यवर्जितः ।

निर्धनोऽसपत्निश्चैव वारेष्वभ्यङ्गकृन्नरः ॥

आदित्यादिषु वारेषु यथाक्रमेणाभ्यङ्गे फलविशेषो ज्ञेयः ।

ज्योतिःपराशरः ।

सन्तापः कान्तिरल्पायुर्धनं निर्धनता तथा ।

अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यङ्गाद्भास्करादिषु ॥

यः सदा कुरुतेऽभ्यङ्गं सोमान्मुक्त्वा स वासरान् ।

स तावत्फलमाप्नोति यावदन्योऽर्कनन्दन ॥

बौधायनः ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्याञ्च विशेषतः ।

शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु पर्वस्वपि तथैव च ॥

इत्यभ्यङ्गविहित निषिद्धकालौ ।

अथ तैलाभ्यङ्गादिकालनिर्णयः ।

तत्र कात्यायनः ।

पञ्चाद्यौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ ।
तैलेनाभ्यज्यमानस्तु चतुर्भिः परिहीयते ॥

अत्र तिलोद्भवं तैलं न तु कुसुम्भादिप्रभवमिति तस्य विकार इति पाणिनिस्मृतेः, ततश्च पाणिनिकृते निष्पन्नः तैलशब्दो नान्यदभिधातुं शक्नोति । केचिदाहुः सर्षपाद्युद्भवस्नेहान्तरस्यैव वाचकस्तैलशब्दस्तत्रापि प्रयोगादिति । तदयुक्तम् । केवलस्य तैलशब्दस्य तिलविकारान्यवाचकत्वाभावात् । यत्तु वार्त्तिककृता स्नेहे तैलमिति तैलप्रत्ययो विहितः, स स्नेहमात्रवाचकः अतसीतैलमेरण्डतैलमित्यादि । तथाचायुर्वेदप्रणेतारश्चरक-हारीत-सुश्रुत-पाराशराग्निवेश वाग्भट-णादयो न स्नेहमात्रं केवलेन तैलशब्देनाभिदधति तिलविकार एव प्रयुञ्जत इति । न च तिलविकारवचनत्वे पिण्याकादिष्वपि तैलशब्दप्रवृत्तेस्तैलनिषेधे तन्निषेधोऽपि प्रसज्यत इति वाच्यम् । तैलशब्दस्य स्नेहे निरूढत्वात् यथा पङ्कजशब्दः पद्म एव निरूढत्वाद्वर्त्तते न तु मण्डूकादौ । यत्तु कश्चित्केवलतैलशब्दस्य स्नेहान्तरेऽपि प्रयोगः स सादृश्यादुपपन्नः ।

अतएवाहुः शब्दविदः ।

निमित्तमाहुराप्तोऽत्र तैलमितरेष्वपि ।

याति तस्मात् तिलविकार एव स्नेहस्तैलं न तु स्नेहमात्रमिति ।

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यं चतुर्थ्यामपि च पर्वसु ।
सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं नवम्यां प्रतिपद्यपि ॥

अष्टम्याञ्च चतुर्दश्याममावास्यां विशेषतः ।
रजोऽभ्युपगमे काले भजन् स्त्रिया प्रहीयते ॥

तथा ।

उपोषितस्य व्रतिनः कृत्तकेशस्य नापितैः ।
तावच्छ्रीस्तिष्ठते भीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥
नखच्छेदे कृते श्मश्रु-शिरोरुहनिकर्त्तने ।
न स्नायीत नरः श्रेये तैलस्नानं विधीयते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सप्तम्यां संस्पृशेत्तैलं स्त्रियश्च भार्या विनश्यति ।

सुमन्तुः ।

तैलाभ्यङ्गो नार्कवारे न भौमे
नो संक्रान्तौ वैधृतौ विष्टि-षष्ठ्योः ।
पर्वस्वष्टम्याञ्च नेष्टः स दृष्टः
श्रीकामुक्ता वासरे सूर्यसूनोः ॥

गर्गः ।

पञ्चमी दशमी चैव तृतीया च त्रयोदशी ।
एकादशी द्वितीया च पक्षयोरुभयोरपि ॥
अभ्यञ्जन-स्पर्शनाद्यैर्योऽत्र तैलं निषेवते ।
चतुर्णां तस्य हानिः स्याद्धनापत्य-बलायुषाम् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पञ्चमी दशमी चैव पूर्णिमा च त्रयोदशी ।
तृतीया चैव यस्तैलं नरः समुपसेवते ॥

अभ्यङ्गात् स्पर्शनाद्वापि श्रवणाच तथैव च ।
चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्यादूगणापत्य-वलायुषाम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः ।

दशम्यां तैलमस्पृष्ट्वा यः स्नायाद्‌विचक्षणः ।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशोधनम् ॥
मोहात्प्रतिपद् षष्ठी कुह रिक्ता तिथि तथा ।
तैलेनाभ्यञ्जयेद्यस्तु चतुर्भिः सह हीयते ॥
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां सप्तम्यां रविसङ्क्रमे ।
द्वादशी सप्तमी षष्ठी तैलस्पर्शं विवर्जयेत् ॥
त्रयोदश्यां तृतीयायां प्रतिपच्चमीदये ।
तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत कुर्युर्वा नवमीं विना ॥

अत्र कासु तिथिषु तैलाभ्यङ्गोविहितः प्रतिषिद्धश्च, तत्र केचि-
दाङ्गविधिं पक्कतैलविषयं निषेधस्त्वपक्कतैलविषयं ।

तदुक्तं षट्‌त्रिंशन्मते ।

सूर्य-शुक्रादिवारेषु निषिद्धासु तिथिष्वपि ।
स्नाने वा यदि वाभ्याने पक्कतैलं न दुष्यति ॥

नवम्यां तूभयोरपि निषेधः "कुर्युर्वा नवमीं विनेति वचनादिति।
तदयुक्तं, निषेधस्य रागप्राप्ततैलाभ्यङ्गविषयत्वात् विहिततैलाभ्यङ्ग-
विषयत्वे विकल्पप्रसङ्गात् । न च विधिशास्त्रात्‌तैलसामान्यप्राप्तस्यपक्क-
तैलरूपविशेषनिषेधात् विकल्प इति वाच्यम् । "ये यजामहे करण-
स्याथेय वै रूपद्रः प्रजापतिर्यज्ञे च यज्ञे न्यायत इति वाक्यात् सर्वय-
ज्ञेषु प्राप्तावनुयाजादेरपि विशेषनिषेधाविशेषपक्षे विकल्पाभावप्रस-

ङ्गात् तत्र च यः परिहारः सोऽचापीत्यदोषः। रागप्राप्तविधिप्राप्तो-भयविषयत्वे च निषेधस्यैकच शास्त्रान्तरबाधसापेक्षो निषेधः अन्यत्र निरपेक्ष इति विधिवैषम्यं प्रसज्यते। न च विधिवैषम्यपरिहारार्थं विधिप्राप्तस्यैव प्रतिषेध इति वाच्यम्। शास्त्रान्तरबाधं विना निषेधस्य सम्भवे तद्बाधस्यानुपपत्तेः। तस्मान्निषेधो रागप्राप्ततैलविषयस्तत्र च सर्वतैलनिषेधप्राप्तौ "सूर्य-शुक्रादिवारेष्वित्निवाक्येन निषेधो न पक्वतैल इति क्रियते। तस्मादपक्वं तैलं विहिततैलाभ्यङ्गे उपादेय-मिति सिद्धम्।

स्मृत्यन्तरमपि।

> सङ्क्रान्त्यां रविवारे च षष्ठ्यां भौमदिने तथा।
> द्रव्यान्तरगतं तैलं न दुष्यति कदाचन॥

अत्र केचिदाहुः 'कदाचनेत्यमावास्यास्वपि निषिद्धकाले द्रव्या-न्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वमुच्यते अन्यथास्य वैयर्थ्यापत्तेरिति। तदयुक्तं। यदि सर्वस्मिन्नपि निषिद्धकाले द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वं विव-क्षितं स्यात्तदा उत्तरार्द्धेनैव तत्सिद्धेः पूर्वार्द्धवैयर्थ्यं प्रसज्यते, पूर्वा-नुवादपक्षाच्च 'कदाचनेत्येतावन्मात्रानुवादलग्नत्वम्। तस्मात् सङ्क्रा-न्त्यादिषु द्रव्यान्तरगतं तैलं कदाचिदपि न दुष्यतीत्यस्यार्थः। अतः सङ्क्रान्त्यादिचतुष्टय एव द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वं नान्यत्रेति सिद्धमित्यन्ये। तदयुक्तं। सर्वस्मिन्काले द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्य वचनान्तरेणादुष्टत्वाभिधानात्। सङ्क्रान्त्यादिग्रहणस्य वा निःशेषप्रद-र्शनार्थत्वात् सङ्क्रान्त्यादावपि न दुष्यति किमुतान्यत्रेति।

तदाह प्रचेताः।

सार्षपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

यमः ।

घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
न दोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः ॥

कात्यायनः ।

नाभ्यङ्गो विद्यते स्नाने दृष्टि-पर्वोत्सवेषु च ।
तैलमाषसमायुक्तं मध्याह्नात् प्रविधिष्यते ॥

इति तैलाभ्यङ्गादिकालनिर्णयः ।

अथ तिलतर्पणनिषिद्धकालः ।

सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।
भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

क्वचित्तु गृहेति पाठः ।

मघयोरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
विद्या-पुत्र-कलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत् ॥

इति तिलतर्पणनिषिद्धकालः ।

अथ मैथुनकालनिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

षोडशर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्य्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्जयेत्।
सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान्।
यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्॥

रजोदर्शनप्रभृति 'षोड़श निशा', 'स्त्रीणां', 'ऋतु' गर्भग्रहणकालः, तस्मिन् 'युग्मासु' समासु रात्रिषु, 'संविशेत्' गच्छेत् यदि पुत्रार्थी। कन्यार्थी त्वयुग्मासु।

यदाह मनुः।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्॥

शङ्खः।

ऋतौ सङ्गच्छेत पुत्री यावत् षोड़शमं दिनम्।
युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु॥

युग्मास्वपि उत्तरोत्तरैव प्रशस्ता।

यदाहापस्तम्बः।

चतुर्थीप्रभृत्याषोड़शमुत्तरामुत्तरां युग्मां।

प्रजापतिः।

अथ ऋतुगमनमभ्युपदिशति।

व्यासः।

रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः।
पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः॥
सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः पुमान्।
नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां प्रवरः सुतः॥

एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः ।
त्रयोदश्यां शठा पापा वर्णसङ्करकारिणी ।
जायते सर्वदुष्टा स्त्री दुःख-शोक-भयप्रदा ॥
धर्मध्वजः कृतज्ञः स्यादात्मवेदी दृढव्रतः ।
प्रजायते चतुर्दश्यां गुणाढ्यैर्जगतः पतिः ॥
राजपुत्री महाभागा वा राजवल्लभाथ वा ।
जायते पञ्चदश्यान्तु बहुपुत्रा पतिव्रता ॥
विद्या-लक्षणसम्पूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान् ॥

निशागमनाद्दिवसनिषेधः ।

अत आहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

न दिवा मैथुनं व्रजेत् क्लीबा अल्पवीर्याश्च दिवा प्रसूयन्ते अल्पायुषश्च तस्मात्परिवर्जयेत् ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

अल्पायुरल्पवीर्यो वा क्लीबो वाप्यथ जायते ।
एवं प्रसूयते गर्भो दिवामैथुनसम्भवः ॥

स्मृतावप्येतत् ।

यदाहापस्तम्बः ।

गृहमेधिनां मतमध्यन्तवेष्वृतौ ब्रह्मचर्यं पर्वणीति ।

अष्टमी चतुर्दशी पूर्णिमा अमावास्या रविसङ्क्रान्तिश्चेति पञ्च पर्वाणि पर्वानुष्ठेयप्रस्तावे दर्शितानि । तत्र ब्रह्मचर्येण स्त्रियं नोपेयादित्यर्थः ।

पैठीनसिः ।

ऋतुमुपासीत तस्मिन्नपि पर्वाणि वर्जयेत् पुमांसमुपपादयेत् ।

मनुः ।

> ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः शुचिः ।
> पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां न ऋतौ रतिकाम्यया ॥

वशिष्ठोऽपि ।

ऋतुकालाभिगामी स्यात् पर्ववर्जं ।

पर्वग्रहणञ्च कालान्तरोपलक्षणार्थं ।

मनुः ।

> अमावास्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीं चतुर्दशीं ।
> ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातकोद्विजः ॥

अमावास्यायाष्टचर्यादष्टमी-चतुर्दश्योः पक्षयोर्नाप्यृतौ ।

विष्णुः ।

नाष्टमी-चतुर्दशी-पञ्चदशीषु स्त्रियमुपेयात् ॥ श्राद्धं भुक्त्वा न दत्त्वा ऋतुसन्ध्ययोः ।

भविष्ये ।

> दिवा जन्मदिने चैव न कुर्यान्मैथुनं व्रती ।
> श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च श्रेयोऽर्थी न च पर्वसु ॥

कौर्म्मपुराणे ।

> षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी अमावास्या चतुर्दशी ।
> ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं जन्मर्क्षे च विशेषतः ॥

वाराहपुराणे वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच ।

षष्ठ्यष्टमीममावास्यामुभे पक्षे चतुर्दशीं ।
मैथुनं नैव सेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियां ॥

तथा ।

अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां षष्ठ्याञ्च द्वादशीं नृप ।
अमावास्यां पञ्चदशीं मैथुनं यो न गच्छति ।
तिर्य्यग्योनिं न गच्छेत्स मम लोकं हि गच्छति ॥

'आद्यास्तिस्र इति रजोदर्शनादारभ्य चतस्रो रात्रीर्वर्जयेत् ।

तथाच पैठीनसिः ।

प्रथमे न द्वितीये न तृतीये न चतुर्थे आह्वयेत ।

अन्ये त्वाहुः ।

स्नानादारभ्य चतस्रो वर्जयेत्, पूर्वं तस्याः स्पर्शनिषेधेनैव गमनस्यापि निषिद्धत्वादिति । तदयुक्तं । स्पर्शनिषेधाद्धि स्पर्शात्प्रत्यवायः गमननिषेधे तु तस्मादपीति फलभेदात् । अतएव रजस्वलास्पर्शे गमने च भिन्नं प्रायश्चित्तमाम्नातं ।

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥

इति मनुवचनविरोधाच्च स्नानादूर्ध्वं गर्हितत्वाश्रवणात् ।

तथाच कात्यायनः ।

रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात् ।

"अर्वाक् पुनर्गर्हिता रात्रयः सम्भवन्ति येषां ब्रह्महत्या स्त्रीणां यस्मिन्नाशि रजोदर्शने यस्तावास आयते सोऽभिशस्त" इत्यादिभिरर्वाक्त्वेन गर्हाश्रवणात् । तस्माद्रजोदर्शनादारभ्य चतस्रोवर्ज्याः ।

देवलेन तु तिस्रोरात्रयोवर्ज्या इत्युक्तं।

अशुद्धदिवसेष्वेतां मैथुनार्थं यदि व्रजेत्।
आयुः प्रज्ञा च धर्मश्च तस्य पुंसः प्रहीयते।
तस्मात्त्रिरात्रं दारान्वै पुष्पितान्परिवर्जयेत्॥

ऊर्ध्वं त्रिरात्रात् सम्भव इत्येके।

हारीतेनापि चतुर्थ्यां रात्रौ गर्भाधानमुक्तं।

चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भाधानवदुपेतं ब्रह्म गर्भं सन्दधाति।

ततश्च विकल्पः स च व्यवस्थितः चतुर्थेऽहनि रजोनिवृत्तौ विधिवैपरीत्ये तु निषेधः।

अतएव गोभिलः।

यदर्तुमती भवति उपरतशोणिता तदा सम्भवकालः।

तथाच मनुः।

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला।

'साध्वी' गर्भाधानादिकर्मयोग्या।

मनुः।

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने।
रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः।
प्रज्ञा तेजोबलञ्चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते॥
तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम्।
प्रज्ञा तेजोबलञ्चक्षुरायुश्च परिवर्द्धते॥

देवलः।

अशुद्धा द्विवसेनैतां मैथुनार्थं यदि व्रजेत् ।
आयुः प्रज्ञा च धर्मश्च तस्य पुंसः प्रहीयते ।
तस्मात् त्रिरात्रं चाण्डाली पुष्पिता परिवर्जयेत् ॥

'आद्याश्चतस्रः' इत्युपलक्षणं एकादशी-त्रयोदश्यामपि निषिद्धत्वात्। तथाच मनुः ।

आसामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी तथा ।
त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दशरात्रयः ॥

अत्रैकादशी त्रयोदशीत्यादीनि पदानि ।

तथा ।

निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयेत् ।
ब्रह्मचार्य्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसेत् ॥

'निन्द्यास्वष्टासु' आद्याश्चतस्र एकादशी त्रयोदशी च एतासु यद्वा अन्यासु अनिन्दितास्वपि यासु कासुचिद्रात्रिषु स्त्रियोवर्जयेत्, रात्रिषय एव स्त्रियोऽभिगच्छेदित्यर्थः ।

देवलः ।

ब्राह्मण्या द्वादशाहं स्यादेषोक्ता ऋतुधारणा ।
दशाष्टौ षट् च शेषाणां विधीयन्तेऽनुपूर्वशः ॥
एतेष्वपि अहःसु पूर्वं वर्जयित्वा रजस्वला ।
शुद्धां स्नातां ततो भार्य्यां समेयुः पुत्रकारणात् ॥

इदञ्च ब्राह्मण्यादीनां द्वादशादिकऋतुधारणवचनं मङ्गलाभिप्रायं, न ऋतुकालाभिप्रायं, "ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः" इति मनुवचनविरोधात्। "शुद्धां स्नातां पुत्रं इन्द्रा-

विति चन्द्रबले सति मघा-मूले विहाय गच्छन् लक्षणयुक्त पुत्र सञ्जनयेदित्यर्थ ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

पित्र्यं पौष्णं नैर्ऋतञ्चापि धिष्ण्य
त्यक्त्वा नारी सुप्रसन्नं प्रसन्नां ।
पुष्टां श्यामां पुत्रकामोऽपि गच्छन्
धर्मचर्या पुत्रमाप्नोति सम्यक् ॥

स्त्रिया तु यद्भवेत् पित्र्ये पौष्णे वा नैर्ऋतेऽथ वा ।
य समुत्पद्यते गर्भो न सवेसौ गुणैर्युत ॥
पुमान्षिन्नतिवर्षश्चेत्पूर्णषोडशवर्षया ।
स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि ॥
वीर्यवा स्याद् नामत्य तयोर्न्यूनाब्दयो पुन ।
रोगस्याल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥

ऋतुयौगपद्ये तु गमने क्रममाह देवल ।

यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादि क्रमशो व्रजेत् ।
रक्षणार्थमपुत्रा वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥

'तीर्थं' ऋतु तद्यौगपद्ये, वर्णक्रमेण विवाहक्रमेण वा गच्छेद् पुत्रां वा पूर्वमित्यर्थ ।

काश्यप ।

यौगपद्ये तु तीर्थानां विवाहकमशो व्रजेत् ।
रक्षणार्थमपुत्रा वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥ इति ॥

अत्र 'ग्रहणक्रम' ऋतुग्रहणक्रम, एतच्च ऋतुगमनमावश्यक ।

तथाच यमः ।

ऋतुस्नाताञ्च योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

पराशरः ।

ऋतुस्नाताञ्च योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्मघ्नेति तथोच्यते ॥

बौधायनः ।

ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

तथा ।

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्यां नानुगच्छति ।
स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयं ॥

देवलः ।

यः स्वदारानृतुस्नातान् सन्निधौ नोपगच्छति ।
भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भप्राप्तिविनाशयो ॥

असन्निधानेऽप्यगमने न दोषः ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।
भ्रूणहत्यामवाप्नोति प्राप्तां प्राप्तां विनाश्य वः ॥

अत्र केचिदाहुः ।

एतदृत्वगमनप्रत्यवायं "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स एष श-

अनृणो यः पुत्री यश्च ब्रह्मचारी वा" इत्यस्याः श्रुतेरेकपुत्रोत्पादनेनैव चरितार्थत्वात्।

उक्तञ्च कूर्म्मपुराणे।

ऋतुकालाभिगामी स्यात् यावत्पुत्रोऽभिजायते।

ननु पुत्रान्तरोत्पत्तिविधायिकाप्यस्ति श्रुतिः "दशास्यां पुत्राना-धेहीति, सत्यं, यदीयं विधायिका स्यात् किन्तु यज्ञपत्न्यभिभाषी। अन्ये त्वाहुः नैतदज्ञातपुत्रविषयम्।

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्॥

इत्यादिभिर्वचनैर्बहुपुत्राश्रयणात् कूर्म्मपुराणवचनस्य त्वयमर्थः। ऋतुकाल एव यावद्गर्भसम्भवो भवति तावद्गन्तव्यं गर्भसम्भवे न गन्तव्यमिति।

गर्भसम्भवचिह्नानि सुश्रुते दर्शितानि।

सद्योगृहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्र-शोणितयोरनुबन्धः स्फुरणञ्च योनेरिति।

ऋतुकालगमनञ्च स्त्रीणामप्यावश्यकं।

ऋतुस्नाता च या नारी भर्त्तारं नोपगच्छति।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीन्तु विवासयेत्॥

तथा "यथा कामीत्यनेन अनृतावपि स्त्रीणामिच्छानतिक्रमेण गच्छेदिति विधीयते।

गौतमः।

ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्जं।

देवल।

ऋतुकालेऽभिगमनं पुंसां कार्यं प्रयत्नतः।
सदैव पर्ववर्जन्तु स्त्रीणामभिमतं च तत्॥

यत्तु बौधायनवचनं।

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ योपगच्छति।
तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिञ्चति॥

तत्स्त्रीणामिच्छाभावे वेदितव्यं।

अत्र केचिदाहुः।

वा शब्दो ऋतुगमने वैकल्पिकमाह ततश्च गच्छतोऽपि स्त्रीरक्षा-सामर्थ्ये पश्चादृतावेव गच्छेदिति, तथाच वेदश्रुतम् "स्त्रियोरक्षा-यत स्त्रता इति, तदयुक्तं, यदि स्त्रीणामिच्छाया सत्यामपि न गमनं तदा "यथा कामी भवेदिति विरुध्यते, वा शब्दः पूर्वोक्तानु-सुगममपेक्षया, द्वैधे चार्थेन हेतुवशात् अवस्था, "स्त्रीणां वरमनु-स्मरन्नित्येतत्पर्यालोचनयामेवमेवावगम्यते।

तथाच तैत्तिरीयके इन्द्रस्त्रियश्च प्रश्नप्रोक्तं।

ता अब्रुवन् वरं वृणामहा ऋत्वियात् प्रजां विन्दामहै काम-माविजनितोः सम्भवामेति तस्मादृत्वियात् स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते का-ममाविजनितोः सम्भवन्ति वरो ह्यासामिति।

तथाच वशिष्ठ।

अपि च काठकेवचनैर्विज्ञायते, अपि न श्वोविजनिष्यमाणाम् पतिभिः सहेत इति स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वर।

ऋतुविशेषेण गमने कालविशेष उक्त आयुर्वेदे।

शुक्लादसन्ते तस्यान्ते ततः पश्चाद्घनोदये ।
सेवेत कामतः कामं हेमन्ते शिशिरेऽपि च ॥

ग्रन्थान्तरे पूर्वार्द्धमन्यथा पठ्यते "पञ्चेत्रसन्त शरदोर्मासि पौष-मद्राघयोरिति ।

थियाच शक्त्यपेक्षया व्यवस्थेति ।

आपस्तम्ब ।

प्रवचनयुक्तोवर्षा-शरदौ मैथुनं वर्जयेत् ।

एतच्च समावृत्तविषयं ।

अतएव शौनकः ।

अधीयीत समावृत्तो ब्रह्मचारिकन्देन यथा न्यायमितरे जायोपेयौत्येकेऽपत्यं प्राजापत्यं तदिति ।

'तत्' जायोपयोगनाम्ना प्राजापत्यमित्यर्थः ।

इति मैथुनकालनिर्णयः ।

अथ पुंसवनकालः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।

प्राग्गर्भचलनात्पुंसवनाख्यं कर्म कार्यमित्यर्थः ।

यमः ।

स्पष्टीनगर्भायां प्रथमे मासि द्वितीये तृतीये वा यदह पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यादिति ।

पुंनक्षत्राणि च रत्नकोषे दर्शितानि ।

हस्तोमूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरास्तथा पुष्यः।
पुंसंज्ञितेषु कार्येष्वेतानि शुभानि धिष्ण्यानि ॥

'धिष्ण्यानि' नक्षत्राणि।

बृहस्पतिः।

पुंसवन स्पन्दति मिथाविति।

इति पुंसवनकालः।

अथानवलोभनकालः।

मनुः।

गर्भस्य स्फुटताज्ञानेऽभिषेकः परिकीर्त्तितः।

विष्णुः।

गर्भस्य स्फुटताज्ञानेऽभिषेकः कर्म।

सौम।

चतुर्थे गर्भलक्षणं।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे।

चतुर्थेऽनवलोभनं।

वैजवापगृह्ये।

अथ पुंसवनानवलोभने करोति मासि द्वितीये तृतीये वा पुरा स्पन्दत इति पूर्वमापक्षे यथा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्।

इत्यनवलोभनकालः।

अथ सीमन्तोन्नयनकालः।

तत्र लौगाक्षिः।

तृतीये गर्भमासे सीमन्तं कारयेत् शुक्लपक्षस्य पुण्याहे पर्वणि वा।

आपस्तम्बः।

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि।

बैजवापः।

अथ सीमन्तोन्नयनं मासि चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे वा।

सोमः।

षष्ठे सीमन्तोन्नयनं।

शाङ्खायनगृह्ये।

सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनं।

बृहस्पतिः।

सीमा षष्ठेऽष्टमे मासि।

विष्णुः।

षष्ठेऽष्टमे मासि सीमन्तोन्नयनं।

शङ्ख-याज्ञवल्क्यौ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः।

शौनकः।

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं षष्ठाष्टमयोर्वा पूर्व्वमासपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्।

पुंनक्षत्राणि पुंसवनकालप्रस्तावे दर्शितानि।

गोभिलः।

अथ सीमन्तकरणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा ।

शङ्खः ।

गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसवः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

सीमन्तोन्नयनं कुर्यान्मासे षष्ठेऽष्टमेऽपि वा ।
पुन्नामर्क्षगते चन्द्रे शशिभिस्तवलोकिते ॥

मासे षष्ठेऽष्टमे वा बलिनि तदधिपे प्रीतगौ चेष्टदृष्टे
पुन्नामर्क्षोपयाने नरभवनगवांशोदये कामिनीनां ।
कार्य्यं सीमन्तकर्म्म त्रिदशपतिगुरौ केन्द्रगे कोणगे वा
क्रूरैः केन्द्र-त्रिकोण-व्यय-निधनबहिर्गर्भपुष्टिं करोति ॥

गर्भपुष्ट्यादिशब्दार्थाः प्रागाधानारम्भकाले दर्शिताः ।

एतच्च सीमन्तोन्नयनं क्षेत्रसंस्कारपक्षे सकृदेव कार्य्यं, यदाह हारीतः ।

सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।
यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत् ॥

गर्भसंस्कारपक्षे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयं ।

तथाच विष्णुः ।

सीमन्तोन्नयनं कर्म्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते ।
केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भे गर्भे प्रयुञ्जते ॥

अकृतसीमन्तायाः प्रसवे तु सत्यव्रत आह ।

स्त्री यदाऽकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।
गृहीतपुत्रा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति सीमन्तोन्नयनकालः ।

अथ जातकर्मकालः ।

तत्रच मनुः ।

जाते जातकर्म ।

विष्णुः ।

जाते वै दारके तु जातकर्म ।

विष्णुः ।

सञ्जाते जातकर्म च ।

श्लोकविष्णुः ।

जातकर्म तत्र कुर्यात् पुत्रे जाते यथोदित ।

'यथोदित' सम्प्रदायोक्त 'तत्र' स्नानानन्तर ।

तथाच संवर्त्तः ।

जाते पुत्रे पितुः स्नान सचेलन्तु विधीयते ।

मनुः ।

प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयत इति ।

'नाभिवर्द्धन' नाभिच्छेदन।

हारीतः ।

प्राक् नाभिच्छेदात् संस्कार पुण्यार्थान् कुर्वन्ति छिन्नायामाशौचमिति ।

'संस्कार' जातकर्म, 'पुण्यार्था' दानानि ।

वैजवापः ।

जन्मनोऽनन्तर कार्य जातकर्म यथाविधि ।

दैवादतीतकालश्चेदतीते सूतके भवेत्—इति ॥

एतच्चाशौचमध्येऽपि कार्य्यं।

यदाह प्रजापति ।

आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यति ॥

ज्योतिःशास्त्रे।

मृदु-ध्रुव-चर-क्षिप्रेषु वारत्रये शुभे[१] ।
गुरौ शुक्रेऽथवा केन्द्रे जातकर्म च नाम च ॥

'मृदूनि' चित्रानुराधा मृगशिर उत्तरात्रय रोहिणी च। 'चराणि' पुनर्वसु-स्वाति-श्रवण धनिष्ठा-शतभिषा । 'क्षिप्राणि' हस्ताश्विनी-पुष्या । 'भानि' नक्षत्राणि । केन्द्रस्तु प्राग्दाद्यारक्षकाले दर्शित ।

इति जातककर्मकाल ।

अथ नामकरणकालः ।

अथ पाराशर ।

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करोति।

विष्णुपुराणे ।

ततश्च नाम कुर्व्वीत पितैव दशमेऽहनि ।

सोम ।

दशम्या प्रकाशनामकरण ।

विष्णु ।

---

(१) वारत्रयेऽपि चेति क० ।

आशौचव्यपगमने नामधेयं ।

शङ्खः ।

आशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

याज्ञवल्क्य-बृहस्पती ।

अहन्येकादशे नाम ।

यमः ।

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ इति ।

अत्र च पितुः कथञ्चिन्नामकरणायोग्यत्वे कारयेदिति विधीयते।

अत एव शङ्खः ।

कुलदेवता-नक्षत्राभिसम्बद्धं पिता कुर्यादन्यो वा कुलवृद्ध इति।
पितुः कथञ्चिदयोग्यत्वे अभावे वा कुलवृद्धः कुर्यात्, न तु योग्यस्य सद्भावे शास्त्रदर्शितविष्णुवचनविरोधप्रसङ्गात् । अत्र केचित् 'कारयेत्' कुर्यादिति व्याचक्षते, तदयुक्तं, लक्षणायां कारणाभावात् । "पितैव कुर्यादिति वचनविरोधस्यापि परिहृतत्वात्, लक्षणातश्च संकोचस्य गुरुत्वात् ।

भविष्यत्पुराणे ।

नामधेयं दशम्यान्तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।
द्वादश्यां पररात्रौ वा मासे पूर्णे तथापरे ।
अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ॥

गृह्यपरिशिष्टे ।

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामकरणं ।

अत्र च स्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था, येषां तु तत्र कालविशेषो नोक्त-स्तेषां विकल्प एव। तत्र तत्र पूर्वकालासम्भवेऽप्युत्तरोत्तरो ग्राह्यः।
ज्योतिःशास्त्रे ।

मृदु-ध्रुव-चर-क्षिप्र-भेष्वेषामुदयेऽपि वा ।
गुरौ शुक्रेऽथवा केन्द्रे जातकर्म च नाम च ॥

मृदादीनि नक्षत्राणि जातकर्मकाले प्रदर्शितानि। केन्द्रशब्दार्थः प्रासादाद्यारम्भकाले दर्शितः।

इति नामकरणकालः ।

अथ निष्क्रमणकालः ।

तत्र वाराहपुराणे ।

द्वादशेऽहनि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

शङ्ख-लिखितौ ।

अत ऊर्द्ध्वं तृतीये मासि निष्क्रमणिका।

याज्ञवल्क्य-बृहस्पती।

मासे चतुर्थे कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

तत्र किं कार्य्यमित्याकाङ्क्षायामाह लौगाक्षिः ।

तृतीये लङ्मासे दर्शनमादित्यस्य।

यमः ।

ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्य्यस्य दर्शनं ।

विष्णुः ।

चतुर्थे मास्यादित्यस्य दर्शनं ।

शङ्खः ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं बालस्यादित्यदर्शनं ।

यमः ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ।

अत्रापि स्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था । येषान्तु गृह्ये कालविशेषो न श्रूयते तैः सर्व्वे एते काला विकल्पेनोपादेयाः । तत्रापि पूर्व्व-कालासम्भवे बाध्युत्तरकालग्रहणम् ।

इति निष्क्रमणकालः ॥

अथान्नप्राशनकालः ।

तत्र विष्णु-सोम-शङ्ख-वृहस्पति-याज्ञवल्क्याः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ।

यमः ।

ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्य्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाथ कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥

बौधायनः ।

षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा पूर्णे वा संवत्सरे प्राशन-मर्द्धसंवत्सर इत्येके ।

अत्रापि नामकरणवत्स्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था वेदितव्या ।

इत्यन्नप्राशनकालः ।

अथ कर्णवेधकालः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे फाल्गुनकेऽपि वा ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥
पुनश्चे शुभे चन्द्रे सुखे सौम्योदयेऽपि वा ।
दिनच्छिद्र-व्यतीपात-विष्टि-वैधृतिवर्जिते ।
शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः ।
सौचिको वेधयेत्कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया ॥ इति ।

हस्ताश्विनी स्वाति पुनर्वसौ च
तिष्येन्दु-चित्रा-हरि-रेवतीषु ।
चन्द्रेऽनुकूले गुरु-शुक्रवारे
कर्णौ तु वेध्यावमरेशलग्ने ॥

'अमरेश' बृहस्पतिः ।

तथा ।

पुष्येऽनुराधा श्रवणे च मैत्रे
पौष्णादितौ लाम्दसवासवार्के ।
शुध्यन्ति वेधादिरुजो भवन्ति
नो पीड्यते बालु शिशुः कदाचित् ॥
शुध्यत्यर्कदिने हुत प्रशस्तति सादार्द्रता कर्णयो
सौरे जन्तुविभिन्नता श्रवणयो षष्ठे सुते शुध्यति ।

इति कर्णवेधकालः ॥

अथ चूड़ाकर्म्मकालः ।

तत्र सोमः ।

संवत्सरे चूड़ाकरणं ।

विष्णुः ।

तृतीयेऽब्दे चूड़ाकरणं ।

लौगाक्षिः ।

तृतीयवर्षस्य भूयिष्ठे गते चूड़ां कारयेत् ।

बृहस्पतिः ।

चूड़ाकर्म्म त्रिवार्षिके ।

बैजवापः ।

त्रिवर्षे चूड़ाकरणम् ।

पारस्करः ।

संवत्सरस्य चूड़ाकरणं तृतीये वाऽप्रतिहते ।

मनुः ।

चूड़ाकर्म्म द्विजातीनां सर्व्वेषामेव धर्म्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

शाङ्खायनगृह्ये ।

संवत्सरे चूड़ाकर्म्म तृतीये वा वर्षे ।

यमः ।

ततः संवत्सरे पूर्ण्णे चूड़ाकर्म्म विधीयते ।
द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

तृतीये वर्षे चूडाकार्य्यं पञ्चमेऽपि वा ।

शङ्ख-याज्ञवल्क्यौ ।

चूडाकर्म्म यथाकुलं ।

आश्वलायनगृह्ये ।

तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा ।

लौगाक्षिः ।

शुक्लपक्षस्य पुण्याहे पर्व्वणि वा चूडाकरणम् ।

वैजवापगृह्ये ।

उदगयने आपूर्य्यमाणपक्षे पुण्याहे चूडाकर्म्म ।

शाङ्खायनगृह्ये ।

उदगयने आपूर्य्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडाकर्म्म ।

आपस्तम्ब ।

जन्मावधि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वसाविति ।

व्यास ।

आश्विन श्रवण स्वाती चित्रा पुष्य-पुनर्वसू ।
धनिष्ठा-रेवती-ज्येष्ठा-मृग-हस्तेषु कारयेत् ।
वार-नक्षत्रयोगेषु शुभेषु करणेषु च ॥
हस्तत्रय मृगशिर श्रवणत्रयञ्च
पुष्याश्विनी च शुभभानि पुनर्वसौ च ।
सौरे [illegible] कर्म्मणि हितान्युदयत्नये च
शुक्लानि चोडुपतिना यदि शस्ततारा ॥

विषयविशेष सर्व्वं नक्षत्रे ज्ञेय ।

तथाच ज्योति शास्त्रे ।

नृपाज्ञया ब्राह्मणसम्मते च
बन्धस्य मोचे क्रतु-दीक्षणे च ।
विवाहकाले व्रत सूतके च
सर्व्वेषु शस्त क्षुरकर्म्म तेषु ॥

'तेषु' भक्षेषु ।

इति चूडाकरणकाल ॥

अथ चूडाकर्म्मनिषिद्धकालः ।

व्यास ।

नक्षत्रे न तु कुर्व्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नर ।
न प्रोष्ठपदयो कार्य्य नैवाग्नेयेषु भारत ।
दारुणेषु च सर्व्वेषु दुष्टतारन्तु वर्जयेत् ॥
भार शनैश्चरादित्य-भौमाना रात्रिमेव च ।
तिथि प्रतिपद रिक्ता विष्टिञ्चैव विवर्जयेत् ॥

इति चूडाकर्म्मनिषिद्धकाल ।

अथ विद्यारम्भकालः ।

तत्र मार्कण्डेय ।

प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्द्दने ।
षष्ठी प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमी ॥

रिक्ता पञ्चदशी चैव सौरि भौमदिनं तथा ।
एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥
पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चापि सरस्वतीम् ।
स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्याञ्च विशेषतः ॥
तत्र मन्वन्तराद्यान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
अष्टमीदिवसं चैव पक्षान्ते च दिनत्रयम् ॥
अशौचे इन्द्रचापाया भूकम्पे राहुदर्शने ।
व्यतीते चाथ होराचलुत्पाते तथैव च ॥ इति ।

इति विद्यारम्भकालः ।

अथोपनयनकालः ।

तत्र लौगाक्षिः ।

सप्तमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनयनं, नवमे राजन्यस्यैकादशे वैश्यस्य ।

बौधायनः ।

गर्भादिसंख्या वर्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत्, तदधिकेषु च राजन्यं, तस्मादधिकेषु च वैश्यं ।

शङ्ख-लिखितौ ।

गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयेत् राजन्यमेकादशे द्वादशे वैश्यम् ।

पैठीनसिः ।

गर्भपञ्चमे ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भाष्टमे वा, गर्भैकादशे राजन्यं गर्भद्वादशे वैश्यं गर्भषोडशे वा ।

देवलः ।

प्रथमं मातापितृभ्यां गर्भाधानादिभिः संस्कृतो गर्भाष्टमे वर्षे उपनयनार्हो भवति।

मनु-शंखौ।

गर्भाष्टमेषु कुर्वन्ति ब्राह्मणस्योपनायनं।
एकादशे क्षत्रियस्य वैश्यस्य द्वादशे स्मृतं॥

विष्णुः।

गर्भाष्टमाब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनं।
गर्भैकादशे राज्ञो गर्भस्य द्वादशे विशः॥

विश्वामित्र-याज्ञवल्क्यौ।

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनं।
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलं॥

उपनयनं ब्राह्मणस्य गर्भग्रहणादारभ्य जन्मतो वाष्टमे वर्षे कार्य्यं, एकेन सह वर्त्तते इति सैकं तस्मिन्सैकादशे द्वादश इत्यर्थः, एके त्वाचार्य्या मन्यन्ते, यथाकुलं उपनयनं कार्यमित्यर्थः, अन्ये त्वेवं व्याचक्षते, कुलस्थित्या गर्भाष्टमादिव्यवस्था केचिन्मन्यन्ते, अत्र केचिदुपनायनशब्देनैवोपनयनमभिधीयत इत्याहुः, तदयुक्तं, उपनयनविषयप्रयोजकव्यापारस्यौपनायनशब्दवाच्यत्वात् लक्षणायाश्च कारणाभावात्।

अत एवाह बुधः।

गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मणो आत्मानमुपनाययेत। एकादशे क्षत्रियो ग्रीष्मे द्वादशे वैश्योवर्षासु। तस्मादुपनायनादुपनयनमपि विधीयते।

बृहस्पतिः।

गर्भाष्टमेऽब्दे विप्रस्य क्षत्रस्यैकादशे तथा।
वैश्यस्य द्वादशे वर्षे कार्यं मौञ्जीनिबन्धनं ॥

उपनयनं प्रकृत्य शङ्ख-लिखितौ।
द्विजातीनां वसन्तो ग्रीष्मः शरदितिकालः।
वसन्तो ग्रीष्मः शरदिति ऋतवो वर्णानुपूर्व्येण।
आपस्तम्बः।
वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेत् ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं।
तथा माघादयः पञ्च मासा उपनयने ग्राह्याः।
तथाच ज्योतिःशास्त्रे।

माघादिषु तु मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शस्यते।

एतच्च वर्णत्रयसाधारणं, तत्र मूलं, तथैव।

चातुर्वर्ण्यस्य शुभदोऽयनान्तो
ग्रीष्मोनृपाणाञ्च शरद्विशाञ्च।
समस्तवर्णे यदिवाखिलानां
माघादयः पञ्च भवन्ति मासाः॥

एतच्च सर्ववर्णेषु ऋतुविषयं।
यत्तु रत्नकोषे।

यदि माघविशेषेण पर्जन्योदश्च पुष्पकः।
उपनीतस्य विप्रस्य अज्ञत्वं मूकुरेव च॥

यजुःशाखिनां सर्वत्र एवोपनयनं पुनरुपनयनं नियमार्थमा-
दित्युक्तं।
धर्मभाष्ये।

चैत्रे वैशाखे वसन्ते च ।

तथाच श्रुतिः ।

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू यदा मीन-मेषयोर्वसन्तः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

मृगादिराशिद्वयभानुभोगात्
षडृर्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः ।
ग्रीष्मश्च वर्षा च शरच्च तद्वत्
हेमन्तनामा कथितोऽत्र षष्ठः ॥

'मृगः' मकरः ।

बौधायनः ।

मीन-मेषयोर्मेष-वृषभयोर्वा वसन्त' ।

काम्योपनयनकालमाह गौतमः ।

नवमे पञ्चमे वा काम्य गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणां ।

एतच्च ब्राह्मणविषयं ।

यदाहाङ्गिराः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य पञ्चमेऽब्देऽग्रजन्मनः ।
आयुःकामस्य नवमे कार्यं मौञ्जीनिबन्धनं ॥

मनु' ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

क्षत्रिय-वैश्ययोस्तु काम्योपनयनकालमाहाङ्गिराः ।

षष्ठे तथा द्वादशे च राज्ञो ह्युद्यमनायुषोः ।
ईहायुषोस्तु वैश्यस्य अष्टमे च चतुर्दशे ॥

'ईहा' अध्ययनादिविषयचेष्टा । अत्र पूर्वार्द्धेन क्रम आदरणीयः । तथाच मनुः ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ।

आपस्तम्बः ।

अथ काम्याः, सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामं, अष्टमे आयुष्कामं, नवमे तेजःकामं, दशमे अन्नाद्यकामं, एकादशे इन्द्रियकामं, द्वादशे पशुकामं, एतच्च वर्णत्रयसाधारणं तदुपनयनानन्तरमस्य विधानादित्युक्तं तद्भाष्ये । तदयुक्तं । ब्रह्मवर्चसकामस्येत्यादिपूर्वप्रदर्शितमन्वङ्गिरःसौर्वचनविरोधात्तस्मात् प्रमाद्यविधिद्वयमब्राह्मणविषयमुत्तरन्तु विधिचतुष्टयं बाधकाभावाद्वर्णत्रयसाधारणमिति द्रष्टव्यं ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

हस्तत्रये पुष्य-धनिष्ठयोश्च
पौष्णाश्वि-सौम्यादिति-विष्णुभेषु ।
शस्ते तिथौ चन्द्रबलेन युक्ते
कार्यौ द्विजानां व्रतबन्ध-मोक्षौ ॥

गुरुभृगुसुतौ भूमिपुत्रः शशधरात्मजः ।
स्युरेते ऋग्यजुःसामाथर्वणामधिपाः क्रमात् ॥
शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगते तु सौम्ये-
ष्वब्दादीयदिवसेऽथ शुभांशके च ।
अस्मिन् बलेन रहिते तु गुरुर्द्विजानां
स्यादर्णमङ्गरदति प्रवदन्ति सन्तः ॥

केन्द्रशब्दो व्याख्यात आधानारम्भकालनिरूपणे ।

हस्तत्रये शुभतिथौ व्रतबन्धराशिबलेन स्याद् द्विजानां मौञ्जी-बन्धः स्मरभेदमस्य क्रियाहीनः[1] ।

भवेत्क्रूरैर्जडैः पापः पाण्डु-यक्ष्मामयान्वितः ।
मूर्खः शुक्रादिभोगेषु क्रमेणोदयवर्त्तिषु ॥
षड्वर्गदलप्रवरैः सुरराज्यपुज्यः
स्याद्दीक्षितो भृगुसुतेऽतिसुखी धनी च ।
अध्यापकः शशिसुते रविजेऽन्त्यसेवी
राजोपजीव्यथ हिमरोचिषि कर्कटस्थे ॥
भ्रष्टास्त्रजीवी निपुणोवैश्यवृत्तिस्तु जायते ।
कण्टकस्थायिनि चोपौगमन्दने व्रतबन्धने ॥
गुरौ केन्द्रे गते शुक्रे नव-पञ्चमवर्त्तिनि ।
चन्द्र-शुक्रांशगे सर्वे सर्ववेदी भवेन्नरः ॥
मन्दांशगे क्षमाप्रोविपयात् तातात्वेगुरुद्रोही ।
विद्यार्थी शौर्यसंयुक्तः पचेऽष्टमगे व्यस्तः शशिनि ॥
शौचे शार्के निर्गुणो वित्तहीनः
क्रूरः शौर्येणाभ्यगत्यापि सौम्यः ।
भामो पुत्रे मामाभः स्या-
च्छुक्रेन्दुः सौम्यवत्सर्वदा मे[2] ॥

रत्नकोशे ।

---

(१) हस्तत्रय इत्यादि क्रियाहीन इत्यन्त पाठः सर्व्वेष्वस्मत्समादर्शपुस्तकेषु एकजातीय एव वर्त्तते परन्त्वयं सर्व्वांशे न परिशुद्ध ।
(२) अध्यापक इत्यादि सर्व्वदा मे इत्यन्त पाठः आदर्शपुस्तकानाम परिशुद्धत्वेन न सम्यक् परिशोधित ।

नष्टे चन्द्रेऽस्तगे शुक्रे निरंशे चैव भास्करे ।
कर्त्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे ॥

राशेः प्रथमभागस्थितः सूर्य्यः 'निरंशः' ।

त्रयोदशीचतुष्काश्च सप्तम्यादित्रयं तथा ।
चतुर्थी काकिनी प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहाः ॥

इत्युपनयनविहित-निषेधकालौ ।

अथोपनयनगौणकालाः ।

तत्र मनुः ।

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
आ द्वाविंशात् क्षत्त्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥

आङयमभिविधौ ।

आह व्यासः ।

औपनायनिकः कालः परः षोडशवार्षिकः ।
द्वाविंशतिपरोऽन्यः स्याच्चतुर्विंशतिमः परः ॥

अवन्तिनिचिरोऽपि ।

छन्दःसुपदाक्षरवद्य समुदाय उपनयनं ।

ब्राह्मणस्य गायत्र्योपनयनं तस्याश्चैकस्मिन् पादेऽष्टाक्षराणि ।

एवं च समुदाये षोडशे वर्षे पूर्वे उपनयनं ।

एतच्चाभिविधौ उपपद्यते ।

अत्राप्यतिक्रमे पातित्यं यत्तदाह यमः ।

सावित्रीपतिता व्रात्याः परिहार्याः प्रयत्नतः ।

याज्ञवल्क्यः ।

आ षोडशाद्द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।
ब्रह्म क्षत्र-विशां काल औपनायनिकः परः ॥
अत ऊर्द्ध्वं पतन्त्येते सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृता क्रमात् ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति आ द्वाविंशाद्राजन्यस्य आ चतुर्विंशाद्वैश्यस्यातो निष्क्रान्तकाला पतन्तीति श्रुतिः । पूर्व्वपूर्व्वोत्तरकालातिक्रमेषु पतिता भवन्ति व्रात्याः ।

शङ्खः ।

षोडशाब्दानि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
विंशतिः सचतुष्का च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ।
नातिवर्त्तेत सावित्री अत ऊर्द्ध्वं निवर्त्तते ॥
विज्ञातव्यास्त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्याः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः ॥

गौतमः ।

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य नात्ययः आ द्वाविंशात् क्षत्रियस्य आ चतुर्विंशाच्च वैश्यस्य ।

बौधायनः ।

आ षोडशाद्द्वाविंशाच्चतुर्विंशादनत्ययः ।

पैठीनसिः ।

द्वाविंश षोडश चतुर्विंशतिश्चेत्यतीता विहृतकाला भवन्ति ।

ब्राह्मण-क्षत्रियविशाम्भेदकालो व्याख्यातः ।

यमः ।

आ षोडशात् तथा वर्षाद्ब्राह्मणस्याहितात्मनः ।
सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्ध्वं निवर्त्तते ॥
आ द्वाविंशात् क्षत्रियस्य त्रिष्टुप्छन्दो निवर्त्तते ।
अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥

इत्युपनयनगौणकालः ।

अथानध्यायनिर्णयः ।

तत्रानध्यायाध्ययने दोषमाह लिखितः ।

छिद्राण्येतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ।
छिद्रेभ्यः स्रवति ब्रह्म ब्राह्मणेन यदर्जितम् ॥
तत्काले तस्य रक्षांसि श्रिय ब्रह्म यशोबलम् ।
सर्वमादाय गच्छन्ति वर्जयन्तोऽपि तत्फलम् ॥

मनुः ।

छिद्रेष्वेवावतिष्ठन्ति ये केचित्पुरुषादय ।
तस्मात् घ्नन्ति तद्ब्रह्म ब्राह्मणस्याल्पमेधस ॥
तत्काले तस्य रक्षांसि श्रिय ब्रह्म यशोबलं ।
सर्वमादाय गच्छन्ति येऽनध्यायेऽध्यीयते ॥

हारीतः ।

छिद्राण्येतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ।

हिंसन्ति राक्षसास्तेषु तस्मादेतानि वर्जयेत् ॥

विष्णुः ।

यस्मादनध्यायादधीतवेदमात्रं न फलप्रदम् तथानध्यायेऽध्ययने-मायुषः परिक्षयो गुरु-शिष्ययोश्च तस्मादनध्यायान् वर्जयेत् ।

इन्द्र-नारदसंवादे ।

अनध्यायेष्वधीयानान् शक्र किं न हनिष्यसि ।
असुरास्ते दुरात्मानो ब्रह्मघ्ना ब्रह्मदूषकाः ॥
अनध्यायेष्वधीयन्ते न ते यान्ति स्ववेदिकं ।
मृताः स्वर्गं न गच्छन्ति किं नारद न ते हताः ॥

यमः ।

छिद्राण्याहुर्दिगीशानां अनध्यायान् मनीषिणः ।
छिद्रेभ्यः स्रवति ब्रह्म ब्राह्मणेन प्रदर्शितं ॥
आयुः प्रज्ञा यशोमेधा स्रुतमित्यवगतश्च तत् ।
अनध्यायेष्वभ्यसता तेन ब्रह्म हतात्मना ॥

तथा ।

अनध्यायेष्वध्ययने प्रज्ञामायुः प्रजां श्रियं ।
ब्रह्म वीर्यं श्रियस्तेजो निकृन्तति यमः स्वयं ॥
मन्त्रवीर्यक्षयभयादिन्द्रो वज्रेण हन्ति च ।
ब्रह्मराक्षसतां याति नरत्व न पुनर्भवेत् ॥
आयुरस्य निकृन्तामि प्रजा मेधा हराम्यहं ।
य उच्छिष्टः प्रवदन्ति स्वाध्यायान् वाप्यधीयते ॥
अष्टमी हन्त्युपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।

हन्ति पञ्चदशी मेधां तस्मात् पर्वाणि वर्जयेत् ॥
प्रजापतौ हि तिष्ठन्ति सर्वा विद्याः सुपर्वसु ।
तस्माद्धर्मार्थकामो वा नैताः पर्वसु कीर्त्तयेत् ॥

मनुः ।

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
ब्रह्माष्टमी पौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥

गौतमः ।

अमावास्यायामहोरात्रं त्र्यहं वा यदा द्वे अमावास्ये तदा त्र्यहमनध्यायः ।

हारीतः ।

प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः ।
श्वोऽनध्यायेऽद्य शर्व्वर्यां नाधीयीत कथञ्चन ॥

स्मृत्यन्तरे च ।

श्वोऽनध्याये अद्य रात्रावनध्यायः एकानध्याययुग्मेषु त्वपररात्रे नानध्यायः अनध्याययुग्मात् पूर्वदिनात्पररात्रे चेष्यते ।

पारस्करः ।

वाते अमावास्यायामिति ।

सर्वानध्याये द्युनिशमित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां अष्टम्यां राहुसूतके ।
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य वा ॥

'राहुसूतके चन्द्रसूर्योपरागे ।

अत्र च त्रिरात्राकालिकाहोरात्राणां विकल्पः ।

तथाच मनुः।

प्रतिगृह्य द्विजोविद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनं।
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञोराहोश्च सूतके॥
यावदेकोद्दिष्टमन्नौ गन्धोलेपश्च तिष्ठति।
विप्रस्य विदुषोदेहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत्॥

धूप-चन्दन-गन्धादि यावत्तिष्ठति तावदनध्यायः, 'केतनं' निमन्त्रण, एकमुद्दिश्य एकोद्दिष्टं।

मनुः।

उपाध्याये राजनि च श्रोत्रिये च मृते सब्रह्मचारिणि चन्द्रार्कयोः राहुदर्शने प्रकम्पनमपतने आचार्य्ये च मृते त्रिरात्रं।

गौतमः।

अकालिकनिर्घात-भूकम्प-राहुदर्शनोल्कापातेषु ऋतुसन्धिषु चास्तमिते च्यहमनध्यायमाहुः।

'ऋतुसन्धिषु' ऋतूनां वसन्तादीनां सन्धिषु प्रतिपत्सु।

तथाच रामायणे रामं प्रति हनुमद्वाक्यं।

सा स्वभावेन तन्वङ्गी त्वद्वियोगाच्च कर्षिता।
प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुतां गता॥

श्लोकगौतमः।

प्रदोषे च चतुर्दश्यां नवम्यां प्रतिपत्सु च।
अमावास्याष्टकायुग्मे सन्ध्ययोरुभयोरपि।
अमावास्याप्रतिपदि छिन्न विद्या प्रणश्यति॥

अब्दयोः सन्धिः 'आब्दिकं', तद्भक्तं प्रतिगृह्य तु त्रिरात्रमनध्याय इत्यर्थः।(१)

तथा च वशिष्ठः ।

फलान्यापस्तिला भक्ष्या यच्चान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् ।
प्रतिगृह्याप्यनध्यायः पाण्यास्या ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

एतच्चैकोद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयं तत्र पूर्वोदाहृतमनुवचनेन त्रिरात्रविधानात् ।

गौतमः ।

श्राद्धिनामकालिकं भोक्तॄणां प्रतिग्रहीतॄणां च अहताम्नश्राद्धभोगे च तत्राकालिकाहोरात्रयोर्विकल्पः ।

स्मृत्यन्तरे ।

नवश्राद्धभुक्तौ तु आमरणपर्यन्तं ।

मनुः ।

प्राणि वा यदि वाप्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।
तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥

शातातपः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टकासु महोत्सवे ।
प्रदोषे च त्रयोदश्यामष्टम्यां प्रतिपद्यपि ॥

पुराणात् ।

मेधाकालस्त्रयोदश्यां चतुर्थ्यां चैव सर्वदा ।
सप्तम्यां तु प्रदोषे तु न स्मरेच्चापि कीर्त्तयेत् ॥

---

(१) अत्राब्दिकशब्दव्याख्यानेन पूर्वं आब्दिकशब्दघटित कश्चित् पाठः पतित इव प्रतिभाति ।

प्रजापतिः ।

षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोननाड़िकाः ।
प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाड़िकाः ॥

अर्द्धरात्रघटिकायां नेत्यर्थः। नवनाडिका निशायामिति ज्ञेयं। 'प्रदोषे' निशाप्रथमप्रहरे।

गौतमः।

निशायां चतुर्मुहूर्त्तं ।

एतच्च त्रयोदशीविषयं।

तथाचोशनाः।

त्रयोदश्यां प्रथमांचतुर्थांशात् नाधीयीतेति।

दक्षः।

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतो नयेत् ।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्प्यते ॥

आपस्तम्बः।

आषाढ्यां पौर्णमास्यां अथाधमुपाहृत्य नाधःप्रदोषे नाधीयीतेति।

उदयेऽस्तमये वापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत् ।
भेदितं तद्दिवारात्रं अनध्यायविदोविदुरिति ॥

सत्यविषयमेतत् ।

दिनान्तैकमुहूर्त्तं या या तिथिः त्वयगामिनी ।
त्रिमुहूर्त्ताधिका ज्ञेया या तिथिर्वृद्धिगामिनी ।
भवन्तं तिथिवद्यायां विपरीतमथोदये ॥

इति वचनात् ।

केचिदाहुः क्वचिद्ग्रामे यावच्छेदितनाडिका ।
तावदेव त्वनध्यायो न सम्मिश्रदिगन्तरे ॥
उपवासव्रतादीनां तिथीनाञ्चस्तथैव ते ।
चतुर्थी पूर्वरात्रेषु नवनाडिषु दर्शने ॥
नाध्येय पूर्वरात्रे स्यात् सप्तमी च त्रयोदशी ।
अर्द्धरात्रात्परं स्याच्चेदध्येय पूर्वरात्रके ॥

नाधीयीतेत्यनुवृत्तौ मनुः ।

अष्टम्यां प्रदोषे इति ।

पैठीनसिः ।

शुक्लचतुर्दश्यां सर्वासु चाष्टमीषु नक्तमनध्यायोऽष्टकावर्जं ।

पुराणात् ।

महानवमी द्वादशी च माघमासस्य सप्तमी ।
अपठन्त तथा कृष्ण भुव विद्यां विनाशयेत् ॥

नृसिंहपुराणात् ।

महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि ।
तथाक्षयतृतीयायां शिष्यं नाध्यापयेद्बुधः ।
माघमासे तु सप्तम्यां रथाख्यायान्तु वर्जयेत् ॥

'महानवमी' आश्वयुक्शुक्लपक्षस्य । 'महाद्वादशी' कार्त्तिकशुक्लपक्षस्य ।

स्मृत्यन्तरे ।

भाद्रपदे मघा भरण्योरनध्याय श्रवणयोरेकादशी द्वादश्योश्च आषाढी-कार्त्तिकी फाल्गुनीसमीपस्थद्वितीयासु च अपरपक्षान्ते तथा द्वितीयायां च ।

नाधीयीतेत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

कार्त्तिकी-फाल्गुन्याषाढीपौर्णमासीप्रभृतित्रिरात्रमित्यर्थः.[१]।

अष्टकाशब्देनाष्टकाकर्मानुभूतसप्तम्यादित्रिरात्रमुपलक्ष्यते ।

अथाष्टकां मयाग्लासेवानध्यायनिमित्तामेवाह ।

पैठीनसिः ।

मौष्ठप्रभृतयः कृष्णे भवन्तिसोऽष्टका मार्गशिरःप्रभृतय इत्येके ।

शौनकस्तु ।

हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इत्याह ।

मनुः ।

अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ।

नारदीये ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।

अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥

मन्वादयो युगादयश्च तन्निर्णये दर्शिताः ।

निशाद्यं दिवा रात्रौ संक्रमे दिवसद्वयं ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत यावच्चोपपदा तिथिः ॥

तथा ।

शिता ज्यैष्ठे द्वितीया तु आश्विने दशमी सिता ।

चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥

आहमित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

---

(१) ईदृशव्याख्यानेन पूर्व्वं गौतमेोक्तः पाठः कैश्चिल्लिकरप्रमादात् पतित इत्यनुमीयते ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते इति ।

स्मृत्यन्तरे ।

वेदसमापने प्रथमसन्ध्यासु तदहोरात्र परेद्युरनध्याय, द्वितीयादिसन्ध्यासु तु तुमिश्र काण्डोपक्रमणे चामात्यकस्य काण्डसमापने चापिष्टकस्य मनुष्यप्रकृतीनाञ्च देवाना यजुर्भुक्तेऽयेकपर्युपितैस्तण्डुलैरासमासेन चानध्यायेन तथौषधिवनस्पतिमूलफलैर्यज्ञाण्डमुपाय कुर्वीत यस्य वानुवाकं कुर्वीत न तदहरधीयीतोपाकरण समापनयोश्च ।

मनुः ।

यथाशास्त्रन्तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।
विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् ।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतमिति ॥

उभयतोदिवसा रात्रिः पक्षिणी, एतेषां पक्षाणां स्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था ।

मनुः ।

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च सम्प्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥

एतेषु विद्युदादिषु प्रत्येकमाकालिकं निमित्तकालादारभ्य अपरेद्युर्यावत् स एव कालस्तावदनध्याय इत्यर्थः । अत्र विद्युदादिषये वर्षाभ्योऽन्यत्र सन्ध्याकालेऽनध्यायः ।

यदाह स एव ।

एतानभ्युदितान् विद्याद् यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥

'प्रादुष्करणं' विहरणं, तेन न सन्ध्याकाललक्षणा ।

आकालिकेत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

स्तनयित्नुवर्षविद्युतश्च प्रादुष्कृताग्निषु उल्कायां च सर्वदाकालिक एवानध्यायः ।

यदाहापस्तम्बः ।

उल्कायामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानामाकालिकः ।

मनुः ।

चौरैरुपद्रुते ग्रामे सम्भ्रमे चाग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च ॥

'अद्भुतेषु' रुधिरवर्षेषु ।

यत्राह वसिष्ठः ।

दिक्पर्वतानां दाहाखेदभङ्गप्रपातेषूपल-रुधिर-पांशुवर्षेष्वाकालिकं । एतत् प्रबलपांशुविषयम् ।

याज्ञवल्क्यवचनन्त्वाकालिकानध्यायप्रतिपादकमल्पपांशुविषयं ।

स्मृत्यन्तरे ।

अग्न्युत्पाते चाकालवृष्टौ चाकालिकोऽनध्यायः ।

मद्र° ।

निर्घात-भूमिकम्पोल्कापात-दिग्दाह-पांशु-शोणित-मांसास्थि-क-सद्धिलाज-गौरवर्षेषु स्वस्वयनकुलाभ्यन्तरनाकृष्टवान्तश्मश्रु स्वप्नदर्शनेष्वेकोद्दिष्टश्राद्धकर्मकृतवेश्याद्य प्रायश्चित्तं कृत्वा ब्राह्मणमनेष्यादीनि दत्त्वानुज्ञाप्याधीयीरन् ।

विद्युदादित्रययोगपक्षे तु त्र्यहमनध्यायः ।

तथाच त्रिरात्रमित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

वर्षविद्युत्स्तनयित्नुसन्निपात इति ।

एतद्वर्षाकालादन्यत्र ।

यदाहापस्तम्बः ।

विद्युत्स्तनयित्नुवृष्टिश्चापर्तौ यत्र सन्निपातेषु त्र्यहमनध्याय यावद्भूमिर्युदकेत्येके(१) एकेन द्वाभ्यां चैतेषामाकालम् ।

अत्र भरद्वाजोऽपि ।

अभ्युत्पाते प्रावृड्वर्षे त्र्यहेऽनध्ययनं भवेत् ।

आकालिकं त्रिरात्रन्तु सविद्युत्स्तनयित्नुके ॥

पैठीनसिः ।

एकादश्यां च भुक्त्वा राजाग्निभ्रातृर्वृष्टिर्वज्रपतनादाचार्यमरणात् सूर्याचन्द्रमसोरुपप्लवात्केतुदर्शने निर्घाते भूमिचलनोल्कापातेष्वेकस्मिन् त्रिरात्रं । श्रोत्रियमरणे सन्ध्यास्तमिते तारकापतने नीललोहित प्रादुर्भावे च ।

यदा [illegible] वर्षास्वेव सन्ध्याया विद्युत्स्तनितञ्च तदा सज्योतिरनध्यायः ।

तथाच मनुः ।

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥

प्रातःसन्ध्यायां निमित्तोत्पादे सज्योतिर्यावत्सूर्यस्तावदेवानध्या-

---

(१) यावद्भूमिरत्वनुदकेत्येक इति ख० ।

योदिवैवेत्यर्थः। अपरस्यां तु यावच्चचाक्षि तावदेव। 'गोधे' षष्ठौ, यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावपीत्यर्थः।

हारीतः स्तनिते विशेषमाह।

सायंसन्ध्यास्तनिते रात्रौ नाधीयीरन्, प्रातःसन्ध्यास्तनिते अहोरात्रम्।

आपस्तम्बः।

सन्धौ घनस्तनिते रात्रौ स्वप्नपर्यन्तं विद्युत्युषसि यावता वा कृष्णां रोहिणीं वा शम्यां प्रासादिजानीयादेतस्मिन् काले विद्योतमानायां सप्रदोषमहरनध्यायोऽह्नोऽपरराचे स्तनयित्नुनार्द्धरात्रादित्येके गवाञ्चावरोधा इति।

'सन्धौ' अहोरात्रसन्धिचिनकाले, 'घनस्तनिते' मेघध्वाने, रात्रिमनन्तरा नाधीयीत 'स्वप्नपर्यन्तं' स्वप्नान्तं यावत्, अन्येद्युरुत्थानादित्यर्थ। 'उषसि' उषस्यपरराचे, 'विद्योतमानायां विद्युति', अथवा शम्याक्षेपप्रासपरिमिते देशे स्थिता गौः कृष्णा लोहिता वा दृश्येत यदा तदा सप्रदोषदिनमहरनध्यायोऽह्नोऽपरराचे स्तनयित्नुना गर्जितेन निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्याय इत्यर्थ[1]।

निर्घातादिषु वर्षास्वाकालिकोऽनध्यायो मनुनोक्तः।

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने।

एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि॥

(१) आपस्तम्बग्रन्थादुद्धृत पाठ तद्व्याख्यापाठश्च आदर्शानुरूप एव मुद्रित, परन्त्वय न सम्यक् परिशुद्धेन प्रतिभाति।

'निर्घात' आन्तरिक्षोध्वनिविशेषः, 'ज्योतिषामुपसर्जनं' सूर्या-चन्द्रमसोः परिवेषः, मण्डलादि वा ।

याज्ञवल्क्यः ।

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥

'द्युनिशं' अहोरात्रं । तत्राकालिकाहोरात्रयोरेव विकल्पः ।

यत्तु मनुवचनं ।

शक्रध्वजनिपाते च उल्कापाते तथैव च ।
अनध्यायस्त्रिरात्रन्तु भूमिकम्पे तथैव च ॥ इति ।

तदुल्का-विद्युतो सहभावे वेदितव्यं, उल्का-विद्युत्सभावे त्रिरात्रं, "कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने। एतौ वर्षास्वनध्यायावध्या-यज्ञाः प्रचक्षते"॥ कर्णमन्तरेण श्रवणात्मकत्वादतिशयोऽत्र विवक्षितः, दिवा वातसमूहन इति वा पाठः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अह प्रेतेऽप्यनध्याय प्रियशिष्युष बन्धुषु ।

गुरुराचार्योत्र मुख्यः तत्र दशाहविधानात्, 'त्रिरात्रमाङ्ग-राज्ञीष आचार्यं संस्थिते सति'। बन्धवोऽत्रासपिण्डाः तासां सपिण्डेषु दशाहविधानात् ।

श्रिय्यलिंगादिषु वसिष्ठेनाहोरात्रमुक्तं ।

आचार्यपुत्रशिष्यभार्यास्वहोरात्रमृत्विग्योनिसम्बन्धेषु ।

'ऋयोनिसम्बन्धा' मातुलादयः ।

अहोरात्रमित्यनुवृत्तौ गोभिलः ।

सब्रह्मचारिणि प्रेते प्रेते भूमिपताविति ।

एतदन्तरे श्वानुगमनपरिचरणेषु चकोरमवदर्शने चाहोरात्रं।

यमः ।

न गर्जिते नास्तमिते तथा चटचटायिते ।
न चन्द्रार्कोपरागे तु न राजव्यसने तथा ।
समानविद्ये च मृते तथा सब्रह्मचारिणि ॥

श्वादीनामध्येतृमध्यगमनेन गौतमेनानध्ययनमुक्तं ।

अन्तरा गमने पुनरुपसदनं नकुल-सर्प-मण्डूक-मार्जाराणां त्र्यह-मुपवासो विप्रवास प्राणायामो घृतप्राशनं चेतरेषां श्मशानाध्ययने चैवं येन केनचिदन्तरा गमने कृते उपसदनं कार्यं ।

'उपसदनं' पाणिना पाणिमुपसंगृह्येत्यादिना यत्प्रत्यहं विहितं पुनस्तदेव कार्यं, श्वाद्यन्तरागमने शिष्योपाध्याययोस्त्र्यहमुपवासाः सद्यवासौ भवतोऽपि चिरायमेव ।

तथाच हारीतः ।

श्व-गोमायु-मार्जार-सर्प-नकुल मूषिकाद्युक्तावेतेषामेवाधीया-नानामन्तरा गमने त्रिरात्रमुपवासः त्र्यहञ्च विप्रवसेदित्युक्तत्वात् ।
तथाच त्र्यहमनध्यायः ।

त्र्यहमुपवासासमर्थं तु वसिष्ठ आह ।

मार्जार-नकुल-व्याघ्राणां त्र्यहोरात्रमनाभोजनमिति प्रकृत उप-वास मार्जारान्तरगमने एतं प्राश्य त्र्यहमुपवसेत् ।

आपस्तम्बः चाण्डालादिश्रवणे पक्षमनध्ययनमाह ।

चण्डाल-श्वपाक-ग्रामस्य च पक्षमान् अनध्याय इत्यनुवर्त्तते ।

हस्तिव्याघ्रयोरन्तरा गमने संवत्सरमनध्याय इत्याह स एव ।

यदि हस्ती संवत्सरो व्याघ्रस्यैव च ।

याज्ञवल्क्यः ।

पश्वादिगमनेनाहोरात्रमनध्ययनमाह ।

पशु-मण्डूक-नकुल-श्वाहि मार्जार-मूषकैः ।
कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥

शक्रपातोच्छ्रयकालश्च पूर्वं दर्शितः ।

पुराणम् ।

मासि भाद्रपदे राजन् शक्रयष्टिप्रवर्त्तनं ।
उत्थापनं प्रसिद्धं यत् तदानध्याय उच्यते ॥

मनुः ।

पशु-मण्डूक-मार्जार-श्व-सर्प-नकुलाखुभिः ।
अन्तरा गमने विद्यादनध्यायमहर्निशं ॥

अन्ये त्वाहुः ।

काकोलूक-कुक्कुट-मूषक-मण्डूकाद्यन्तरागमने सति दिनदिवस दिनान्ते रात्रौ चेद्रात्र्यन्तमनध्यायः । शूद्र-मूषक-सर्प-नकुलादौ अहोरात्रं श्व-मार्जारयोश्च, प्रथमाध्ययने तु श्व-नकुल-सर्प-मण्डूक-मार्जाराणां अहमुपवासो त्रिरात्रश्च । आरण्यमार्जार-सर्प-नकुल-पश्चमजात्यादौ त्रिरात्रं । खर-वाराहोष्ट्रादिचण्डालादिसूतिकोद-क्योत्सवादौ मासं । अवि-गवयाजादिव्याघ्र-नास्तिकादौ त्रिमासं । गज-गण्ड-सारस-सिंह-व्याघ्र-महापापि-कृतघ्नावेक्षणमनध्यायः, स्वाध्यायस्य प्रवचने प्रवर्त्तमानेऽन्तरा गतौ आधि-व्याधि-मृत्यु-विप्र-

पापानि गुरु-शिष्ययोः।

स्मृत्यन्तरे।

सर्व्वकुक्षितमर्भे च परिखाने सभासु च।
भूपङ्गे ज्ञानकाले च महावेदेऽतिकम्पने॥
गो-विप्ररोधने सर्व्वराष्ट्रेषु आतुपङ्क्तिषु।
शाल्मलस्य मधूकस्य कोविदार-कपित्थयोः।
श्लेष्मातकस्य च्छायायामेति तात्कालिकामृविदुः॥

याज्ञवल्क्यः।

श्व-क्रोष्टु-गर्द्दभोलूक-साम-बाणार्त्तनिस्वने।
अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके॥
देशे शुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे।
भुक्त्वार्द्रपाणिरम्भोऽन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारुते॥
पांशुवर्षे दिशां दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु।
धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते॥
खरोष्ट्र-यान-हस्त्यश्व-नौ-वृक्षेरिणरोहणे।
सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः॥

श्वादीनां शब्दे श्रूयमाणे तावत्कालमनध्याय, 'क्रोष्टा' गोमायुः, सामशब्दे तु ऋग्यजुषोरनध्याय।

यदाह यम।

सामशब्देनर्ग्-यजुषी मारुते याति धावति।

मनुरपि।

सामध्वनौ ऋग्यजुषी नाधीयीत कदाचन।

अत्र हेतुमाह ।

ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।

सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥

अङ्गिराः ।

श्मशानिकानां देवानां सामवेदेन नित्यशः ।

क्रियते यजनं यस्मात् तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥

अर्थवादमात्रमेतत् ।

तदाह स एव ।

यस्मात् ध्वनिरमूर्तोऽयं मुख्यार्थो नैव विद्यते ।

तस्य तस्मादिदानमात्रं श्रौतमिदमर्थवादेन निन्दा न प्रतिषेध-निमित्तमात्रं ।

एवमृगादिनिस्वने साम्नामनध्यायः ।

तथा चापस्तम्बः ।

शाखान्तरध्वनौ च साम्नामनध्यायः ।

'वाण' वीणाविशेषः । 'आर्त्त' दुःखितः ।

मनुरपि ।

नीहारे बाणशब्दे च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

'नीहारे' धूमिकायां ।

गौतमः ।

बाण भेरी मृदङ्ग-गर्त्तार्त्तशब्देषु ।

'गर्त्त' शकटः ।

अनध्यायानुवृत्तौ बौधायनः ।

97

नृत्य-गीत-वादित्र-रुदितशब्देषु तावन्त कालमार्त्ते च ।

गोभिल ।

गीत-वादित्ररुदितानि वा तेषु तत्तत्काल ।

आपस्तम्ब ।

श्व-गर्दभनादा आलावृक-दृन्ति-काकोलूकशब्दा पृथुवादित्र-शब्दा रोदन-गीतसामशब्दाश्च एतेषु तत्कालमनध्याय ।

श्वेदधादीना 'अन्तिके' समीपे, 'अन्त्या' शूद्रनिकृष्टा' ।

विष्णुरपि ।

न शूद्र-पतितयो समीपे न देवायतने श्मशाने चतुष्पथे शुचौ-दकान्ते पीठोपहतपादोनाचान्तो न विरजोनाशौचे ।

प्रचेता ।

चतुष्पथ-महापथसकमोद्यानेषु न देवसमीपेऽधीयीत ।

मनु ।

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि च ।

वसित्वा मैथुन वास श्राद्धिक प्रतिगृह्य च ॥

'अन्त' समीप, 'मैथुन वास' येन वस्त्र मैथुनमाचरित तदाच परिधायेत्यर्थं, एतदनिर्णिक्तवासोविषय ।

अतएव यम ।

वाससपि ह्यनिर्णिक्ते मैथुनाचरिते यदा ।

वसिष्ठ ।

मैथुनव्यपेतायां शय्यायां वाससा मैथुनव्यपेतेनानिर्णिक्तेन ग्रामा-न्तरे छर्दितस्य छर्दिते त्वहोरात्रमनध्याय ।

गौतम।

सकलोपाहित-वेदसमाप्ति-छर्दि-श्राद्ध-मनुष्ययज्ञ-भोजनेष्वहोरात्र। अम्लुपात 'उपाहित', 'मनुष्ययज्ञ' याचादिनिमित्त ग्रामभोजन। मनुष्यप्रश्नीमाश्च शुक्री चाहोरात्र स्वप्नान्तमित्येके।

इत आम्र नाधीयीतेत्यापस्तम्ब।

छर्दं यित्वा स्वप्नान्ते सर्पिर्वा प्राश्य।

'स्वप्नान्त' श्वोदयादित्यर्थं।

मनु।

> नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च।
> धर्मनैपुण्यकामाना पूतिगन्धेषु सर्वत॥

ये गृहीतविद्यास्ते धर्मनैपुण्यकामा, इतरे विद्यानैपुण्यकामा तेषां ग्रामेऽप्यध्ययन निषिद्ध।

अतएव वशिष्ठ।

नगरे तु काम गोमयपर्युषिते परिलिखिते वेति।

अतएव मनुराह।

> अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ।
> अनध्यायोरुद्यमाने समवाये जनस्य च॥

'वृषल' अत्राधार्मिक "न शूद्रजनसन्निधाविति शूद्रसन्निधानेऽध्ययनस्य तेनैव निषिद्धत्वात्।

वशिष्ठोऽपि।

सन्ध्यास्तग्रामे दिवाकीर्त्यन्त इति।

'दिवाकीर्त्यन्ते' चाण्डालग्रामे नाधीयीतेत्यर्थं।

गौतमः ।

नित्यमेके नगरे ।

प्रचेताः ।

चतुष्पथ-महापथेषु राजोद्यानेषु न देवसमीपेऽधीयीत ।

गौतमः ।

श्मशान-ग्राम-महापथाशौचेष्विति ।

श्मशाने तु विशेषमाहापस्तम्बः ।

श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासाद्ग्रामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नानाध्यायोऽज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधीयीत । श्मशानवत् शूद्रपतितौ समानागार इत्येके । शूद्रायान्तु प्रेक्षण-प्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः । तथान्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मैथुने मिथुन-समन्तनिलये ।

न वृक्षाग्रे न तीर्थस्थो नाप्सु नौषु सभासु च ।
पङ्कसंकीर्णमध्ये च नाधीयीत कदाचन ॥

शङ्खः ।

नाधीयीताभियुक्तोऽपि यानगो न च नौगतः ।
देवायतन-वल्मीक-श्मशान-शवसन्निधौ ॥

मनुः ।

नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनं ।
न नावं [illegible] खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥
शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकां ।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकाद्यन्नमेव च ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके ॥

'ईरिण' ऊषर। 'प्रौढपाद' वस्त्रनिवद्धा-जान्वोर्मध्यस्य च वस्त्रादिना वेष्टन। 'भुक्तमात्रे' यावदार्द्रपाणिरित्यर्थः।

उदके तु न धर्मार्थं अपनिषेध किं तर्हि अपूर्वग्रहणार्थं, एते नादराणां, नान्येषनध्यायेषु मानसाध्यनुज्ञेति कश्चित्। अपरे तु मानसमनिच्छन्ति।

तथाच बौधायन।

अन्येषु चाप्नुतोष्यातोऽनध्यायोऽन्यत्र मानसात्।

'मानस' विजन-मरणयोरनध्याय।

मनु।

उदके मध्यरात्रौ च विण्मूत्रे परिवर्जयेत्।
उच्छिष्ट श्राद्धभुक्तौ च मनसापि न चिन्तयेत्॥

गौतम।

ऊर्द्धं भोजनादुत्सवे प्राधीतस्य च उत्सवे उपनयनादूर्द्ध्वं भोजनादहोरात्रमनध्याय।

'प्राधीतस्य' अध्ययने प्रथम प्रवृत्तस्य, भोजनादूर्द्धमनुत्सवेऽपि पूर्ववदनध्याय।

स्मृत्यन्तरे।

शोभनदृष्टे शोभनदिवसे नानध्याय विवाह-मौञ्जीबन्धन-प्रतिष्ठोद्यापनादिषु मार्जनमार्ष्टि सपिण्ड सगोत्राणामनध्याय। यद्वे चातुरन्यात् ऋत्विजामाचार्याणाञ्च।

मनुः ।

पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ।
श्व-खरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद् द्विजः ॥

यमः ।

शिवारुतं तथा श्रुत्वा सन्ध्ययोर्न द्विजोत्तम ।
नापराह्णे न मध्याह्ने नार्द्धरात्रे कदाचन ॥

शिष्टे च गृहमागते तदनुज्ञावधिरनध्यायः ।

तथाच यमः ।

आगतञ्चातिथिं दृष्ट्वा नाधीयीतैव बुद्धिमान् ।
अभ्यनुज्ञापिते तस्मिन्नध्येयं तु प्रयत्नतः ॥

मनुः ।

अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वायति ।
रुधिरे च स्रुते गात्रात् शस्त्रेण च परिक्षते ॥

ब्राह्मणागमनेऽर्थादीनि दृष्ट्वाऽनुज्ञाप्याधीयीरन् ।

आपस्तम्बः ।

ब्रह्म घोषमाणो मलवद्वाससमीक्षन् सम्भाषितुं यततोऽध्येतुमभि-
प्राणान् सम्भाष्यतया सम्भाषेत सम्भाषिता ब्राह्मणेन नैव सम्भा-
षाधीयीत, तथा श्रोत्रियाभ्यागमेऽधिजिगांसमानोऽधीयानोऽनु-
ज्ञाप्याधीयीताध्यापयेद्वा गुरुसन्निधौ चाधीहि भो इत्युक्तोऽधीयी-
ताध्यापयेद्वोभयत. उपसङ्ग्रहणमधिजिगांसमानस्याधीत्य चाधीया-
नेषु वा यथान्येषामादेशमेव शब्दमुत्सृज्याधीयीत ।

तथानृतावभ्राद्धेऽप्यनध्यायमाह ।

गौतमः।

अभ्रदर्शने चापर्त्ताविति।

'अभ्रं' जलधरोमेघः।

यमः।

श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च।
कदाचिदपि नाध्येयं कोविदार-कपित्थयोः॥

यत्तु मनुनोक्तं।

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः।
स्वाध्यायभूमिञ्चाशुद्धामात्मानञ्चाशुचिं द्विजः॥ इति।

तद्ब्रह्मयज्ञाध्ययनविषयं।

तथाच ब्रह्मयज्ञं प्रकृत्य तैत्तिरीयकाः समामनन्ति।

तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यद्देश-इति।

अतएव मनुरपि।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यिके।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि॥

'वेदोपकरणानि' अङ्गानि, 'नित्यस्वाध्याय' ब्रह्मयज्ञमन्त्रौ, होममन्त्रग्रहणं बलियज्ञादिमन्त्राणामप्युपलक्षणं।

नैत्यिके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रन्तु तत् स्मृत।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृत।
अपूर्वग्रहणार्थं वानध्यायो न तु कर्मणि॥

प्रयोगशौनकोऽपि।

नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
नानध्यायोभवेद्वेदे ग्रहणे चाह यो स्मृत.[१] ॥ इति ।

पुराणात् ।

शिष्योऽध्ययनञ्च कुर्वन्ननध्यायान् विवर्जयेत् ।
अध्यापनञ्चापि कुर्वन् अनध्यायान् विवर्जयेत् ॥

मनुः ।

इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
अध्यापनञ्च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकं ॥

तथा ।

प्रणवव्याहृतीनाञ्च सावित्र्याः शिरस सदा ।
नित्ये नैमित्तिके काम्ये व्रते यज्ञे क्रतौ तथा ॥
मङ्गले कामकार्ये च नानध्यायाः स्मृतास्तथा ।
दैवतार्चनमन्त्राणां नानध्याय स्मृतस्तथा ॥

तथा ।

चतुर्दश्यष्टमी-पर्व-प्रतिपत्स्वेव सर्वदा ।
दुर्मेधसामनध्यायस्त्वन्तरा गमनेषु च ।
न च विस्मृतिशीलानां बहुवेदप्रपाठिनां ॥
चतुर्दश्यष्टमी-पर्व-प्रतिपद्वर्जितेषु च ।
वेदाङ्ग-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् ॥

गौतमः ।

प्रतिविद्यं यावत्समामनन्ति तथा चतुष्पथे भोजनोत्तरकाल

(१) "ग्रहणे चाह यो स्मृतः" इत्ययं पाठः न समीचीनो विभाति ।

छन्दोगानामनध्यायः, तथाच आम्भोजनीयात् प्रादादधीयारण्यगेयानि ।

आपन्नम ।

यथोक्तमन्यद्रत्नपरिचत्स्वपि ।

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वरसकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये अनध्यायकालनिर्णयः ।

अथ केशान्तकर्मकालः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

केशान्तः षोड़शे ।

'केशान्त' गोदानाख्यं कर्म, एतच्च ब्राह्मणविषयं ।

यदाह मनुः ।

केशान्तः षोड़शे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

यान्युक्तानि क्षौरेषु भानि तान्येव चूड़ाकरणे ।

उपनयने गोदाने केशान्ते च शस्तानि ॥

इति केशान्तकर्मकालः ।

अथ ब्रह्मचर्य्यकालविधिः ।

तत्रापस्तम्बः ।

उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवासोऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि पादो-नमर्द्धेन त्रिभिर्वा द्वादशावरार्द्धं न ब्रह्मचारिणोवरोपवासोऽस्ति ।

त्रिभिः पादैरून द्वादशवर्षाणीत्यर्थः, एतच्चाशक्तविषयं ।

यदाह देवलः ।

अत परमष्टाचत्वारिंशद्वार्षिकी वेदव्रतचर्य्यामातिष्ठेत् अशक्तश्चेत् षट्त्रिंशद्वार्षिकी चतुर्विंशतिवार्षिकी चेति ।

एतच्चातिवेदविषयं ।

यदाह यमः ।

चरेद्द्वादशवर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा ।

षट्त्रिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेत् ॥

बौधायनोऽपि ।

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्य्यमाचरेत्, चतुर्विंशति द्वादश वा प्रतिवेदं संवत्सरार्द्धं वा प्रतिग्रहणाद्वा जीवितस्यास्थिरत्वात् कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति श्रुतेः ।

पैठीनसिः ।

द्वादशवर्षाण्येकवेदे ब्रह्मचर्य्यञ्चरेत् प्रतिद्वादशं वा सर्वेषु ग्रहणान्तं वा ।

शङ्ख-लिखितौ ।

द्वादश द्वादशवर्षाणि वा प्रतिवेदं यावद्ग्रहणं वा वेदस्य तावत् ब्रह्मचर्य्यमाचरेत् ।

मनुः ।

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैविद्यकं व्रत ।
तदर्द्धं पादिकं वापि ग्रहणान्तिकमेव वा ॥

अस्यार्थः ।

त्रैविद्यं ऋग्यजुःसामाख्यवेदत्रयविषयं, तत् षट्त्रिंशदाब्दिकं कार्य्यमेव प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्य्यमित्युक्तं भवति, अर्द्धिकपक्षे प्रतिवेदं षड्वर्षाणि, पादिकपक्षे तु त्र्यब्दमेव ।

याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्य्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।
ग्रहणान्तिकमित्येके ।

इति ब्रह्मचर्य्यकालनिर्णयः ।

अथ समावर्त्तनकालः ।

तत्र दक्षः ।

स्वीकरोति यदा वेदं चरेद्वेदव्रतानि च ।
ब्रह्मचारी भवेत्तावत्ततः पश्चाद्गृही भवेत् ॥

वेदस्वीकरणं वेदार्थविचारस्याप्युपलक्षणं ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

वेदमधीत्य छन्दोविषयानर्थान् बुद्ध्वा स्नायात् ।

तथाच व्यासः ।

न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्गुरुः ।
पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥
यथा पशुर्भारवाही न तस्य लभते फलं ।
द्विजस्तद्वदर्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥
वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् ।
अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा ॥
योऽधीत्य वेदविद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् ।
स सान्वयः पशुसमः[१] पात्रतां न प्रपद्यते ॥
अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ।
स ब्रह्मलोकमाप्नोति ब्रह्मानुष्ठानसिद्धितः ।
श्रुतहीनधर्मः सोऽपि यथेहामुत्र सद्गयेत् ॥

तथा ।

स्नानं कार्यं च संयुक्तं श्रद्धया कल्पितं यथा ।

(१) शूद्रसमः इति ख० ।

अधीतं श्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलं ॥
पाठमात्ररतान्नित्यं द्विजातींश्चार्थवर्जितान् ।
पशूनिव च तान्प्राज्ञो वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥
चतुष्पादमप्यधीत्याम्नायार्थतस्तु तदर्थवित् ।
सम्यग्व्रतानि संसेव्य समावर्त्तनमर्हति ॥

एतत्समर्थंविषयं एकैकसमाप्तावपि स्नानविधानात् ।

तत्र हारीतः ।

त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्या-व्रतस्नातकश्चेति ।

यः समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्त्तते स विद्यास्नातकः, यस्तु समाप्य व्रतानि असमाप्य वेदं स व्रतस्नातकः, यः पुनरुभयं समाप्य [illegible] विद्या-व्रतस्नातकः ।

याज्ञवल्क्यः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

आपस्तम्बेयथाम्नायोत्थेके(१) तथा व्रतेनाष्टाचत्वारिंशत्परिमाणेन विद्याव्रतेन चेत्येके, आधानाद्युपरिज्ञानाच्च विश्वक्षुदकमुपस्पृश्य मग्निपक्वदहिरसायोगस्थानापत्तिकः संवत्सरमेतद्व्रतञ्चरेत् एतदष्टचत्वारिंशत्सम्मितमित्याचक्षते ।

व्यासः ।

गुरुशुश्रूषया विद्यां समाप्य विधिवत् द्विजः ।

(१) पाठोऽयं न समीचीनो विभाति ।

स्नायीत तदनुज्ञातो दत्त्वास्मै दक्षिणां द्विजः ॥

गौतमः ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमन्त्र्यः कृत्वानुज्ञातस्य स्नानमिति ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन वेतनेन 'निमन्त्र्यः' प्रष्टव्यः, कोऽर्थस्तुभ्यं दातव्यः इति पृष्टः स खलु यं ब्रूयात्तमर्थमाचार्याय दत्त्वा स्नायाद्गुरोस्तदनुज्ञया चेत्यर्थः ।

बुधोऽपि ।

गुरुणानुज्ञातः स्नायादिति ।

इति समावर्त्तनकालः ।

अथाश्रमकालनिर्णयः ।

तत्र ।

चतुर्णामाश्रमाणां समुच्चयो विकल्पश्च तत्र समुच्चयं प्रकृत्य मनुराह ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥
सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रनिषेविताः ।
यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमाङ्गतिं ॥

'गृहस्थप्रभवाः' तदुपजीविनः । 'क्रमशः' इति प्रातिलोम्यं निषिद्धं ।

तथाच दक्षः ।

त्रयाणामानुलोम्यन्तु प्रातिलोम्यन्न विद्यते ।
प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात्पापकृत्तमः ॥
यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः ।

न यतिर्न वनस्थश्च सर्वाश्रमविवर्जितः ॥

तेन मृतभार्य्यस्य पुनर्विवाहासामर्थ्येऽपि न ब्रह्मचारिणा भाव्यं, तथ च ब्रह्मचारि-गृहाश्रमयन्द्राश्रुत्तरोत्तराश्रमिणः पूर्वपूर्वाश्रमाप्रत्याश्रयणप्रतिपादनपरौ, अन्यथा "प्रातिलोम्यं न विद्यते" इति ग्रहणमविवर्चितं स्यात् ।

कूर्म्मपुराणे ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
क्रमेणैवाश्रमा प्रोक्ताः कारणादन्यथा भवेत् ॥
वानप्रस्थाश्रमङ्गत्वा न गृहं प्रविशेत्पुनः ।
न सन्यासी वने वाथ ब्रह्मचर्य्यञ्च साधकः ॥

पुराणान्तरे ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।
आश्रमाश्चो द्विजातीनां मार्गाः पुन्न कुवर्त्तनाः ॥

आपस्तम्बः ।

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्य्यकुलवासः सन्यासो वानप्रस्थमिति । तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रोवर्त्तमान आश्रमं गच्छति. तेषु सर्वेषु वर्त्तमान इति समुच्चयोदर्शितः ।

जावालश्रुतिश्च चतुर्णां चयाणां द्वयोर्वा समुच्चय इत्याह ।

ब्रह्मचर्य्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेति ।

समुच्चये कालविशेषाकाङ्क्षायामाह मनुः ।

चतुर्थमायुषोभागमुषित्वा सगुरोर्द्विजः ।

द्वितीयमायुषोभागं कृतदारोवसेद्गृहे ॥
वनेषु च विहृत्यैव तृतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषोभागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत् ॥

"शतायुर्वै पुरुष इति श्रुत्याभिहितमायुषश्चतुर्थोभागः पञ्चविंशतिवर्षाणि ।

गौतमस्तु विकल्पमाह ।

तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते ।

अयन्तु विकल्पोऽमतपर्यायमध्यतिरिक्तविषयः ।

वसिष्ठः ।

चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारी गृहस्थोवानप्रस्थः परिव्राजकस्तेषां वेदमधीत्य वेदौ वेदान् वा विशीर्णब्रह्मचर्योयमिच्छेत्तमाविशेत् ।

वेदान् वेदौ वेति पचौ फलभूयस्त्वमभिप्रेत्य, वेदमधीत्याविप्लुतब्रह्मचर्यस्तेषामाश्रमाणां मध्ये यमिच्छेत्तं 'आविशेत्' आश्रयेत्तत्रैव निष्ठां यायादित्यर्थः ।

वामनपुराणे ।

गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्याद्दारपरिग्रहम् ।
ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत्सङ्कल्पपूर्वकम् ॥
वैखानसोवापि भवेत्परिव्राडथ वेच्छया ।
गुरवे तु वरं दत्त्वा यायाद्गुर्वनुमोदितः ।
गृह वन वोपवसेद्व्रजेदापि द्विजोत्तमः ॥

जाबाला ।

आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।

आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥

अयञ्च विकल्पः सम्यगनुष्ठानरहितानां वेदितव्यः ।

इत्याश्रमकालनिर्णयः ।

अथोद्वाहविकल्पः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

वेदानधीत्य विधिना समावृत्तोऽनुमततः ।
समानामुद्वहेत्पत्नीं यशः-शील-वयो-गुणैः ॥
वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं ।
अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥
गुरुं वा समनुज्ञाप्य प्रदाय गुरुदक्षिणां ।
सदृशानाहरेद्दारान् मातापितृमते स्थितः ॥
वेदं वेदौ च वेदान् वा ततोऽधीत्य यथाविधि ।
अविशीर्णब्रह्मचर्य्यो दारान् कुर्वीत धर्मतः ॥

अथ नैष्ठिकानन्तरं शङ्ख-लिखितौ ।

अथानुज्ञातो गुरुणाद्युपनयनं कृत्वा सवर्णां परिणीय ब्राह्मादिनोद्वाहेन ।

दक्षः ।

स्वीकरोति यदा वेदांश्चरेद्वेदव्रतानि च ।
ब्रह्मचारी भवेत्तावदूर्द्धं स्नातो गृही भवेत् ॥
अनधीत्य द्विजो वेदान् स्नात्वोद्वाह्य यथा तथा ।
अधीते ब्रह्मचर्येण प्राज्ञ वेदं गुरोर्गृहे ॥

युग्मेऽब्दे सम्पदा विद्या-धर्म-कामायुषां सदा ।
भर्त्तुरिष्टाभवत्योजे वर्षे कन्या स्वसंशयम् ॥
माघमासे भवेदूढा कन्या सौभाग्यसंयुता ।
फाल्गुनोढा भवेत्साध्वी वैशाखे सुखिनी भवेत् ॥
धर्मयुक्ता भवेज्ज्यैष्ठे धनिनी कार्त्तिके भवेत् ।
देवपूजारता नित्यं मासे स्यात् सोमदैवते ॥
उक्तवर्ज्जितेष्वन्येषु मासेषु प्राप्नुयाद्यदि ।
विवाह कन्यका सा स्यात् सुत-सौभाग्यवर्जिता ॥
सितपक्षे तु यस्यां सा प्रकाशयति सा कुलम् ।
कन्योढा त्वसिताद्ये च मध्ये चेचिद्भंशा[1] ॥

तथा ।

शुक्लपक्षं प्रशंसन्ति विशेषेणोत्तरायणं ।

वशिष्ठः ।

आपूर्य्यमाणपक्षे तु विवाहो ब्राह्मणस्य तु ।
इतरेषां तु वर्णानां कृष्णपक्षे विधीयते ॥

व्यासः ।

उग्रासूग्रोपरिक्तासु तिथिषु स्यादमर्द्दिता ।
दुर्भगा चेति शेषासु सुत-सौभाग्यसंयुता ॥

तथा ।

कल्याणभाविता प्रीतिः सौभाग्यं धनसञ्चयः ।

---

(१) पाठोऽयमादर्शसम्मतोऽमुद्रित परन्तय न समीचीन ।

सुखार्थी बहुविघ्नानि शौक्ल-सौख्यप्रकीर्त्तनः ॥
शोकामयौ सुदः सौख्यं भाग्यसेवात्मजादयः ।
उपद्रवाः पूर्णफलं शुक्ले प्रतिपदादयः ॥

तथा ।

गुरु-शुक्रेन्दुसुतानां दिनेषु परिणीयते ।
या कन्या सा भवेन्नित्यं भर्त्तृचित्तानुचारिणी ॥
अर्क-तत्पुत्र-भौमानां दिनेषु कलहप्रिया ।
सापत्न्यं समवाप्नोति तुषारकरवासरे ॥
अष्टवर्गगतोऽनिष्टस्थानमासाद्यभग्रहः ।
यदा तदा तद्दिवसे विवाहो न प्रशस्यते ॥
यद्यस्य दिवसे प्रोक्तं ग्रहस्य सदसत्फलं ।
तदशेष तदीयायां होरायामपि निर्द्दिशेत् ॥
प्रशस्तं जन्मताराश्च केचिदाऊत्तथापरे ।
दितार जन्मनक्षे त्यक्ता देयां[1] फलप्रदं ॥
अर्कादीनां दिने युक्तं यत्फलं तद्दिवाग्रमे ।
तदंशेऽपि भवेत्काले होरायान्तु विशेषतः ॥
आदित्याद्यन्यशरेण षतोरकांयतस्य च ।
यावदोऽधिपतिस्तस्य वदन्तीति महर्षयः ॥
दिवसे फलमेतेषां ग्रहाणां यदिहोदितं ।
तस्मात्सर्वयनाद्येषु सदैवाविकलं भवेत् ॥

(१) त्यक्ता देयां इत्यत्र पाठो न समीचीन ।

तिर्यक्पञ्चोर्ध्वगाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोणगे।
शङ्कुरेखादिभिर्न्यस्य भानि तत्र प्रदक्षिणं॥
कृत्तिकादीनि यत्तस्मिन्नेकरेखास्थितं ग्रहं।
नक्षत्रमनुना विद्धं विवाहे स्यादशोभनं॥

तथा।

मैत्रं पित्र्यं तथा वैश्वं ब्राह्म-नैर्ऋतदैवतं।
अहिर्बुध्न्यार्यमा वापि पौष्ण-धात्र-निशाकराः॥

तथा।

आद्ये मघाचतुर्भागे नैर्ऋतस्याद्य एव च।
षड्भागशेषेष्वन्येषु नक्षत्रेषु न गण्यते।
रेवत्यर्धचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशनः।
स्थानत्रयेषु त्रिषु सदा पाणिग्रहणमिष्यते॥

तथा।

हस्तोत्तराणि वायव्यं मैत्रमूले च रेवती।
रोहिणी सौम्य-मैत्रञ्च शुभं पाणिग्रहे सदा॥
व्यर्केदिवसं यत्राद्युतीपातायनं तथा।
उत्पातदूषितर्क्षं च वैधृतिञ्च विशेषतः॥

वात्स्य।

सावित्र्यान्तिकमयुक्तान् मुहूर्त्तानपि निर्दिशेत्।
समानदैवतैस्तुल्यं नक्षत्रैः फलमादिशेत्॥
मुहूर्त्तेष्वभिजिदङ्गे शङ्कुराहे कालचिन्तकः।
अष्टमो दिवसस्यैव सोऽभिजित्सञ्ज्ञितः क्षणः॥

स ब्रह्मणा वरो नित्यं सर्वकालः शुभप्रदः ।
उपपदोद्याद्यैश्च पापैस्तैर्न हि बध्यते ॥

तथा ।

वैशाखिकश्चैद्यायमुक्तस्त्वपि जायते ।
पाणिप्रदः कुमारीणामभीष्टार्थफलप्रदः ॥

वैधव्यन्दिनबान्धवस्य जगतीसूनोर्धनव्ययः
सौम्यस्यार्थपरिच्युतिः सुरगुरोर्दास्य तथा दुःखिता
प्राभव्यं भृगुनन्दिनः स्थितिरपि त्यागश्च सौरेः पुन-
र्नारीणां गणिकात्वमेव तमसः केतोश्च वैधादयः ॥

सारावल्यां ।

सर्वेऽप्यस्तगताः शशि-सूर्यौ नैव गोचरविरुद्धौ ।
अप्यूढा प्रकर्ष्यमस्य धनदस्य वा कुलटा ॥

रविक्षेत्रगते जीवे जीवक्षेत्रगते रवौ ।
वर्जयेत्सर्वकर्माणि व्रत-स्वस्त्ययनानि च ॥

गुरौ ■ जन्माष्टमगे विवाह.
शनैश्चरे जन्मगते तथैव ।
न चाष्टमे शीतकरे च कुर्याद्-
रवौ वराद्वैधनगे प्रयत्नात् ॥

गुरुदयमवस्य गुरुणादौ अस्तराजमपि हृप ।
यात्रा-विवाहसमय मनसापि न चिन्तयेत् प्राज्ञ ॥

मतचन्न द्विजातीनां उद्वाहं सुन्दरीषु च ।
गुरावस्तमिते नित्यं न कुर्यात्कार्त्रि तथा ॥

विवाहमपि नेच्छन्ति मुनयः काश्यपादयः ।
यथा पौषे तथा चैत्रे केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
तथा सिंहगते जीवे विवाहे बादरायणः ॥

वसिष्ठः ।

विवाहे व्रतबन्धे च यात्रायां व्रतकर्मणि ।
गुरावस्तमिते शुक्रे नाशस्य परिणीयते ॥
गुरुर्नष्टः पतिं हन्याच्छुक्रो नष्टस्तु कन्यकाम् ।
चन्द्रे नष्टे उभौ हन्ति विवाहे तौ विवर्जयेत् ॥
पश्चादभ्युदितो बालो दशाहं प्राग्दिनत्रयम् ।
पञ्च सप्तस्तु पूर्वेण पश्चाच्च पश्चिमे सितः ॥
विचित्तमुपयाति माघमास-प्रतापौ दक्षिणे लयने ।

वराहः ।

देशाचारस्तावदादौ विचिन्त्यो-
देशे देशे या स्थितिः सैव कार्या ।
लोके दुष्टं पण्डिता वर्जयन्ति
दैवज्ञोऽतो लोकमार्गेण यायात् ॥
एकस्तौ शोभनगोचरस्थे
विवाहमिच्छन्ति हि दाक्षिणात्याः ।
रवौ शुभस्थे च वदन्ति गौडाः
न गोचरो मालवके प्रमाणम् ॥

गौडाः शुद्धेन्दुं प्राहुर्दाक्षिणात्या गुरोर्बलम् ।
मालवा लग्नमिच्छन्ति लाटाश्च स्थानसम्भवम् ॥

तारावलं मागधीयाः श्रयन्ति
कुर्वन्ति तारेन्दुबलेन माद्राः ।
तथोत्तरामौकुलपश्चिमस्थाः
माण्डव्य-त्रिगर्त्त-तुषारकेषु ॥
षडर्व-योगास्तिथि-वार-योगाः
शुभाशुभा ये कथिताः प्रभूताः ।
वङ्गेषु तल्लोकफला भवन्ति
नान्येषु देशेषु विचिन्तनीयाः ॥

सारावल्यां ।

षष्ठोऽविलग्नाद्भविरष्टमो वा
भागो मुहूर्त्ता यदि युज्यते च ।
सूर्येन्दु-ताराबलसम्प्रयुक्ता
गोधूलिका सर्वफलप्रदायी ॥

लग्नशुद्धिर्यदा न स्याज्जीवमन्तु प्रशस्यते ।
तदा तु सर्ववर्णानां कालोगोधूलिकः स्मृतः ॥
राशिर्न ज्ञायते यस्य नापि लग्नस्य निश्चयः ।
लग्ने सूर्यबलो यस्मिन् तत्र सर्वं प्रशस्यते ॥
चौरस्त्वेकबलोज्ञेयो माण्डव्योद्विबलः स्मृतः ।
त्रिबलस्तु बुधोज्ञेयश्चतुर्गुणबलोगुरुः ॥
शुक्रः पञ्चबलोज्ञेयश्चन्द्रः षड्बल उच्यते ।
सर्वग्रहबलैर्नित्यं तुल्य एवं दिवाकरः ॥
यात्रा विवाहकालेषु कार्येषु विविधेषु च ।

यत्र सूर्यबलं नास्ति नास्ति सर्वं ततोबलं ॥
पुंसामर्कः स्मृतो योनिर्योषितामम्हतद्युतिः ।
अतोनृ-योषितोराप्तं बलं चन्द्र-प्रभाद्भवं ॥
यत्र चन्द्रश्च तारा च द्वावेतौ बलवत्तरौ ।
दोषास्तत्र प्रलीयन्ते यदि स्युः सर्वतोऽपगाः ॥
नष्टे शुक्रे तथा चन्द्रे गुरावस्तमुपागते ।
न विवाहो न यात्रा वै नैव दानं समाचरेत् ॥
द्वादश-दशम-चतुर्थे जन्मनि षष्ठाष्टमे तृतीये च ।
मासा पाणिग्रहणं जीवे वैधव्यमाप्नोति ॥
मित्रे च भगदैवत्ये गुरौ पुत्रवती भवेत् ।
अत्यन्तसुभगा साध्वी धन-धान्य-पतिप्रिया ॥

कात्यायनः ।

पञ्च तिथि-क्षण-करणं लग्नेन्द्वर्कं लग्न-ताराश्च ।
पाणिग्रहणे योज्यास्तत्त्वविदेकादशपदार्थाः ॥
विवाहकर्म नेच्छन्ति मनुप्रे शार्ङ्गधन्वनि ।
कृतावथ गतानान्तु माण्डव्याद्या महर्षयः ॥
सिंहस्थिते सुरगुरावधिमासके च
क्षीणे तथाथतनुगस्य तथा सुताख्या ।
कुर्वीत नार्क-गुरुनीचगयोर्विलग्न-
जन्मर्क्षयोश्च निखिलान्यपि मङ्गलानि ॥
रविणा चन्द्रयुक्तेन नारी वैधव्यमाप्नुयात् ।
भौमेन म्रियते घोरे शुक्रे पापं समाचरेत् ॥

रहस्यनिपुणा सौम्ये त्वभावज्ञा रतिप्रिया ।
पतिमन्यं मनोवृत्तिर्न केतुसन्दर्शनाश्रिते ॥
गुरुयन्द्रश्च आर्मिचे तिष्ठेयदि बलान्वित ।
धन-सौभाग्य-पुत्रांश्च लभते नात्र संशयः ॥
मणि-मुक्ता-प्रवालैश्च सुवर्णाभरणैः शुभैः ।
शोभतेऽनुपमा प्रिया गुरुणा यदि वीक्ष्यते ॥
सा तु भर्त्तुः प्रिया नित्यं युधे चन्द्रेण वासते ।
आदित्येन तु वैधव्यं महादारिद्र्यमेव च ॥
क्रूरे चन्द्रे च भौमे च न कुर्याद् धानिमाक्रम[1] ।
वन्ध्या वा मृतवत्सा वा शनैश्चरनिरीक्षिते ॥

वसिष्ठः ।

मरणं चापयन्तीत्वं दास्य दौःशीलमेव च ।
चन्द्रयोगे ग्रहाः कुर्य्यूरवि-रक्षार्कि-भार्गवाः ॥
नैपुण्य कुलमुख्यत्व पौरुष्य व्याधितैव च ।
बुध जीवसुताः कुर्युः कर्त्तुरेव यथाक्रमात् ॥
द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा द्वादशे सहितः पुनः ।
दारिद्र्यं मरणं वापि कन्यायाः कुरुते ध्रुवं ॥
प्रजात्यन्यजन्मे नारी गैरिकाम्बरभूषिता ।
विदेशे वा मनोदास भौम्येनैव युतः शशी ॥
ग्रहाणां निपुणः श्रेष्ठस्तत. कन्या ततस्तथा ।
तथा मेषविलग्नात्तु विवाहे सफला स्मृताः ॥

---

(१) न कुर्य्यादाभिषाद्धनमिति क० ।

अन्ये द्विचतुराद्यंशानामत्रा ग्राह्या मनीषिभिः ।
युग्म-कन्या-तुलायान्तु न स्वांशो न परांशकः ॥
सुहृदः सौम्यषड्वर्गाः सप्तसौम्यनिरीक्षितः ।
यो वा विवाहकालेषु प्रवेशे शुभकर्मणि ॥
ब्राह्मण कुरुते जारं शुक्र-सौम्यसमागमे ।
जीव-भास्करयोः स्थाने मनस्थं कुरुते पतिं ॥
दिवेश-सौम्ययोर्योगे त्यक्त्वा बन्धून् पतिं तथा ।
करोति तस्करं जारं कन्या नैवात्र संशयः ॥
विलग्नांशः स्वनाथेन यद्युद्वाहे न दृश्यते ।
पुंविनाशस्ततोऽन्यांशे यथैवं योषितस्ततः ॥
दशम-तृतीये नवपञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रञ्च ।
पश्यन्ति पादवृद्ध्या फलानि चैवं प्रयच्छन्ति ॥

व्यासः ।

मेषाद्या ये मया पूर्वमुक्ता द्वादश राशयः ।
तेषां कन्या तुला चैव मिथुनञ्च प्रशस्यते ॥
कन्या-तुलासु तेष्वेषु सर्वेष्वन्यांशके न तु ।
अतोऽशके फलं सम्यक् वदतो मे निशामय ॥
तेषां कर्कटकन्यान्त्यकुमारगतमागता ।
युता वृषभगे चाद्य युग्मांशे सौम्ययुता ॥
वेश्या कुलीरभागे स्यात् सौम्यांशा तथैव च ।
बहुप्रसक्ता सिंहांशे पितृवेश्मरता तथा ॥
रूप-शील-गुणोपेता कन्यांशे स्यात् कुमारिका ।

क्षयान्विता तुलस्थांशे दुःशीला मददूषिता ॥
वेश्या कुम्भस्थितेऽप्यन्ते वृश्चिकांशेऽतिकोपना ।
चतुर्थवर्गे कुलटा मृग-कुम्भ-चर्यांशके ।
सुदृढा ह्यन्यथा स्यात् कन्या नात्रैव संशयः ॥

गर्गः ।

अधिमासहतान्दोषानृतुपर्वायनोद्भवान् ।
मुहूर्त्त-करणोपेतांस्तिथ्युत्पातभवांश्च यान् ॥
सप्तदृष्टिं दुराधर्षा द्रेष्काणांशकराशिजान् ।
गुरु-शुक्रबुधा घ्नन्ति लग्ने सम्यग्व्यवस्थिताः ॥

भावार्थः ।

मदराशियुक्तो जामित्रमतश्च वर्जितो राज्ञः ।
लग्नस्थे वैधव्यं जामित्रगते च कन्यकामरणम् ॥
राशियुते मनव्यासा न चितये सदा वर्ज्ये ।
मातृलग्ने मृत्युः स्याद्धनहानिर्द्वितीयगे ॥
दुश्चिक्येऽर्थविवृद्धिः स्याद्बन्धुनाशश्चतुर्थगे ।
सुतनाशः सुतस्थे स्याद्वैरवृद्धिश्चारिगे ॥
जामित्रस्थे च वैधव्यं चायुर्वृद्धिस्तथाष्टमे ।
धर्मगे धनहानिः स्यात् कर्मगेऽर्के विशीलता ॥
लाभः स्यादायगे भानौ व्ययो द्वादशगे भवेत् ।
चन्द्रे धनप्रिया लग्ने द्वितीये धनिनी भवेत् ॥
तृतीये सुभगा साध्वी तुर्ये बन्धुप्रिया भवेत् ।
सुतस्थे कन्यका माता षष्ठस्थे मृत्युमाप्नुयात् ॥

जायास्ये समपत्नी स्यान्मृत्योर्मृत्युमवाप्नुयात् ।
कन्या प्रजावती धर्मे विकारस्त्वारकर्मणि ॥
भर्तृप्रियोपयुक्ता च प्राप्तिव्येकादशस्थिते ।
धर्माणी द्वादशे च स्यात् कन्यका प्रीतदा प्रभौ ॥
अनिष्टचरणा याती मध्यमफलद ग्रहौ ।
सौम्याष्टकस्थो मैत्रेण दृश्यते चेद्बलीयसा ॥
वैधव्यं लग्नगे भौमे कन्यका मृत्युमाप्नुयात् ।
अपि चौरभयार्त्ता स्यात् द्वितीयस्थे धरासुते ॥
तृतीयस्थेऽर्थसम्पन्ना बन्धुदुष्टा चतुर्थगे ।
पुत्रहीना सुतस्थे स्याद्रिपौ सुतभागिनी ॥
सप्तमस्थे महीसुते पुत्रिणी स्वल्पयुतः ।
अष्टकस्थाव धरासूनौ पुत्रस्थे कन्यकाप्नुयात् ॥
नवमे भर्तृविद्विष्टा दशमे कुलकप्रिया ।
धनान्विता तथायस्थे नष्टार्था व्ययगे भवेत् ॥
लग्नस्थे चन्द्रपुत्रे स्याद्गुर्मेधाः सुभगा स्थिरा(१) ।
स्वकुटुम्बरता नित्यं धनस्थे सोमनन्दने ॥
श्वश्रू-श्वशुरयोः पूजा तृतीयस्थे शशाङ्कजे ।
चतुर्थे बन्धुपूजा स्यात्सुभगा धनसंयुता ॥
बहुपुत्रा सुतस्थे स्याद्धतशत्रुस्तथाङ्गिरे ।
कष्टामापद्माप्नोति पुत्रहानिं तथैव च ॥
सप्तमस्थेऽष्टमस्थे च रोगार्त्ता दुःखभागिनी ।

(१) स्थिरेति ख० ।

तपोरता धर्मगे स्वाम्नायाशीला च कर्मगा ॥
सुत-सत्त्व-धनोपेता भौमे द्वादशगे भवेत् ।
कन्या षड्भयसंयुक्ता शशाङ्कतनये घटा ॥
गुरौ लग्नगते कन्या धर्मशीला बहुप्रजा ।
सुदीर्घमायुराप्नोति निधन निधने भवेत् ॥
अतिप्रमुदिता जीवे सुखिकस्थे भवेत्सदा ।
बन्धुवृद्धिं जानीयात् सर्वकामगुणान्विताम् ॥
सुशीलाख्या चतुर्थस्थे पञ्चमस्थे बहुप्रजा ।
सपत्नीयुक्ता षष्ठस्थे बहुभूषा स्ववेश्मनि ॥
विरूपा दुर्भगा भार्या भवति विमला यत्र ।
व्रतकर्मसु चसिद्धिं प्राप्नोति दशमे गुरौ ॥
विविधमाल्याभरणा पुत्रयुक्ता च कन्यका ।
सुवर्ण-मणि-वस्त्राढ्या भवत्येकादशे गुरौ ॥
व्ययस्थे सततोदारा ददात्यर्थमतन्द्रिता ।
आयुर्धर्मादिभिर्युक्ता लग्नस्थे भृगुनन्दने ॥
सद्भूतगुणयुक्ता ख्यातरूपा च धनान्विते ।
सुभगी देवररता कन्या शुक्रे तृतीयगे ॥
यत्र सा भूषिता कन्या सुरूपा धनसंयुता ।
नित्यं चतुर्थगे शुक्रे पञ्चमस्थे बहुप्रजा ॥
पत्युश्च बन्धुवर्गस्याविराद्धा षष्ठगे भृगौ ।
बन्धकी सप्तमस्थे स्याद्भार्गवे लोकगर्हिता ॥
स्वाध्यर्दिता भवेच्छुक्रे मृत्युस्थे यमसाधनम् ।

भार्गवे नवमस्थे स्याद्धर्मयुक्ता प्रियंवदा ॥
सत्कर्मयुक्ता दशमे शुक्रे धर्मपरायणा ।
विधवार्थान्विता ख्याता भवत्येकादशे भृगौ ॥
व्ययस्थे भार्गवे कन्या व्ययशीला प्रजायते ।
सौरे लग्नगते कन्या पुत्रघ्नी दुर्भगा तथा ॥
निर्धना कृपणा दीना धर्मस्थानगते भवेत् ।
पुत्रहीनार्त्तिदुःखार्त्ता चक्षुरोगेण च पीडिता ॥
पञ्चमस्थे सपुत्रा स्यात् षष्ठस्थे रत्नभागिनी ।
गर्भस्रावार्द्दिता नित्यं सप्तमस्थेऽर्कनन्दने ॥
अष्टमस्थेऽर्कपुत्रे स्यान्नित्यमामयवर्जिता ।
नष्टधर्मरता कन्या धर्मस्थेऽर्कात्मजे भवेत् ॥
चतुर्थ-सप्तमस्थश्च मृत्यु-वैधव्यकृद्भवेत् ।
शङ्कमेऽन्यस्थानेषु निष्फलः स्याद्रविस्थितः ॥
पञ्च पाणिग्रहे दोषान् वर्जयेदेव चिन्तकः ।
दारिद्र्यं मृत्यु-वैधव्यं पौरुष्यमनपत्यताम् ॥
अष्टमाश्चार्द्धमासाश्च तीर्थे वार्थे शुभाशुभाः ।
लग्नस्य पञ्चमस्थानाच्छुभस्थानस्थितान् ग्रहान् ।
कार्य्योविवाहो निर्दोषः कालो यस्मात्सुदुर्लभः ॥
मूर्त्तिकर्मात्मजसुखत्रित्रिकोणगते गुरौ ।
भार्गवे च विनश्यन्ति सर्वे दोषा विवाहगे ॥
त्यक्त्वा च व्यय-नैधनानि न सदा सौम्यग्रहा' सत्शुभं
चोत्कृष्टासुरपूजित ग्रहधरोदुयिक्यनाभार्थम ।

पापस्य ×××× चन्द्रभवन प्राप्ता चितेर्नन्दन
मुक्ता नैव भवेत् स वर्त्तिगमयी पाणिग्रहेऽभिष्टदा(१) ॥
यो जन्मनि जन्मस्थादष्टमराशिस्थितो भवेत् खचरः ।
स विवाहलग्नवर्त्ती शुभोऽप्यशुभं ददाति फलम् ॥

शौनकः ।

पञ्चभिरिष्टं रिष्टञ्च पुष्टमनिष्टमादेश्यं ।
स्थानादिबलसमेतैश्चतुर्भिरपि खचरैः ॥

अर्केऽनुकूले सुरपूजिते च
इष्टे प्रपन्ने क्ष्मानन्दने च ।
भवन्ति नार्य्यः सुत-सौख्य-सम्पत्-
सौभाग्यभाजः सततप्रसन्नाः ॥
षडष्टके सूर्य्यविधूममर्हे
षड्राटके धूमशिखे द्रुमे च ।
उपप्लवप्राधिपि चक्रमन्ने
प्राप्ते च पापान्तरगे च चन्द्रे ॥
अस्तङ्गतयोर्वा परिवेषिणोर्वा
पाणिग्रहः खण्डितविम्बयोर्वा ।
शीतोष्णभासोर्विपरीतखेट-
कवक्षकालान्तिकयोर्निरस्तः ॥

पराशरः ।

दशपञ्चाङ्गुलकपाले समघनहस्ते षडङ्गुलोत्सेधे ।

(१) श्लोकोऽयं आदर्शपुस्तक एव मुद्रित परन्त्वय न समीचीनो भाति ।

द्वादशमुखपरिणाहे जलपलषष्टिपूर्णौ घटिका ॥

वात्स्यः ।

ताम्रपात्रं चिवस्तिकं षडङ्गुलसमायुतं ।

इत्युद्वाहकालः ।

अथ वैवाहिककर्मकालः ।

वात्स्यः ।

कण्डनदलनयवाङ्कुरमण्डपमृद्वेदिवर्णकादिविधिं ।
तत्सन्निधिगतागतपक्षे वैवाहिके कुर्य्यात् ॥
वैवाहिके तु दिवसे शुभे वाथ तिथौ शुभे ।
जामित्रराशौ कन्याया वर्षे शुभसमन्विते ।
चतुर्थिकां प्रकुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

इति वैवाहिककर्मकालः ।

अथ परिणयनकालनिर्णयः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥
यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असम्भाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥
वृषलीषड्वीता यो ब्राह्मणो मदमोहितः ।
सततं सूतकं तस्य ब्रह्महत्या दिने दिने ॥

आपस्तम्बः ।

प्राप्ते च द्वादशे वर्षे रजस्त्रीणां प्रवर्त्तते ।
यस्तां विवाहयेन्मोहात् स ज्ञेयो वृषलीपतिः ॥
त्रिंशद्वर्षाद्यथाब्दान्तु भार्य्यां विन्दति नग्निका ।
एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥

मनुः ।

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीं ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ।
वर्षैरेकगुणां भार्य्यामुद्वहेत् त्रिगुणः स्वयं ॥
इति परिणयनकालनिर्णयः ।

अथ देयकन्याकालनिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥

संवर्त्तः ।

अष्टमे तु भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता ॥

अथ 'वृषली' रजस्वला ।

तथाच देवलः ।

वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।
अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

बृहस्पतिरपि ।

पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

विष्णुः ।

पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा भवेत् वृषली ज्ञेया हरंस्तान्न दुष्यति ॥

एतच्च प्रायिकं, कस्याश्चिदर्वागेव रजोदर्शनात् ।

अतएव यमः ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला ॥

पराशरयम-पराशरापस्तम्बैरुक्तं ।

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितं ॥

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्त्तते ॥

एतदपि प्रायिकं, कस्याश्चित्तदापि रजोदर्शनासम्भवात् ।

अतएवाह मनुः ।

त्रिंशद्वर्षोवहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीं ।

त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥

एवञ्च रजोदर्शनात्पूर्वं विवाह उचितं भवति ।

तथाच गौतमः ।

प्रदानात्प्रागृतोरप्रयच्छन्दोषी प्राग्वाससः प्रतिपत्तेरित्येके ।

यमः ।

तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।

वसिष्ठः ।

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयात्पिता ।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

संग्रहे ।

यावच्चेलं न गृह्णाति यावत्क्रीडति पांशुभिः ।
यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति नग्निका ॥

अमरसिंहः ।

नग्निकानागतार्तवेति ।

अङ्गिराः ।

अप्राप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जना तु सा सोमा कुचहीना तु नग्निका ॥
व्यञ्जनेषु च जातेषु सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकां ।
पयोधरेषु गन्धर्वो वह्निर्भुङ्क्ते रजस्वलां ॥
तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
विवाहो ह्यष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ॥

बृहस्पतिः ।

व्यञ्जने तु कुलं हन्यात्पितृन् हन्यात् पयोधरे ।
हन्यादिष्टञ्च पूर्तञ्च प्राप्ते रजसि कन्यका ॥

पराशरः ।

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।

त्रयोऽपि[१] नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलां ॥

पैठीनसिः ।

यावन्नोद्भिद्येते स्तनौ तावद्देया । अथ ऋतुमती भवति दाता प्रतिग्रहीता च नरकं प्राप्नोति पितामहः प्रपितामहश्चेति विष्ठायां जायते तस्मान्नग्निका देया ।

याज्ञवल्क्यः ।

अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।

नारदः ।

यावन्तश्चर्त्तवस्तस्याः समतीयुः पतिं विना ।
तावत्यो भ्रूणहत्याः स्युस्तस्य यो न ददाति तां ॥

यत्तु मनुनोक्तं ।

काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि ।
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

तद्गुणवति असम्भवति गुणहीनाय न दद्यादित्येवंपरं, न पुनर्गुणहीननिषेधार्थं ।

अत आह यमः ।

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकामेव शंसितः ।
न त्वेव गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलां ॥

इति देयकन्याकालनिर्णयः ।

---

(१) त्रयस्ते इति ग० ।

अथ स्वयम्वरकालनिर्णयः ।

यम ।

> कन्या द्वादशमे वर्षे यदाऽदत्ता गृहे वसेत् ।
> भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥

मनुरपि ।

> त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
> ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥
> अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
> नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥

सोऽपि न पापमाप्नोतीत्यर्थः ।

बौधायन ।

> अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ।

'सदृशे' गुणवति ।

वसिष्ठ ।

कुमारी ऋतुमती त्रीणि त्रीणि वर्षाण्युपासीत, ऊर्ध्वं त्रिवर्षेभ्यः पतिं विन्देत तुल्यं ।

यत्पुनर्गौतमेनोक्तं ।

त्रीनृतूनतीत्य स्वयं युज्यते ।

यच्च विष्णुनोक्तं ।

> ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयम्वरं ।
> ऋतुत्रये व्यतीते [illegible] प्रभवत्यात्मनस्तथा ॥

तदृतुत्रयादर्वाक्निषेधपरं, यदा तु न वर्षत्रयमवस्थातुमलं तदा ऋतुत्रयादूर्ध्वमपि वरयेत् ।

कात्यायनः ।

वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत् पुरुषो यदा ।
ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेत्पतिम् ॥

'ऋत्वागमान्' ऋतून् ।

नारदः ।

प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।
त्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्वरम् ॥

'प्रतिगृह्य' वरयित्वा ।

केचित्तु ऋतुत्रयादूर्ध्वं स्वयम्वरविधायकं पूर्वोदाहृतविष्णु-गौतम नारद-कात्यायनवचनसमानार्थत्वेन व्याचक्षते, तदयुक्तं । तथा हि पितुरदाने प्राप्ते न तु वरयितुर्देशान्तरगमने मरणे वा तथात् क्रमानुरोधात्पूर्ववैव व्याख्या श्रेयसी । यदा तु नैव कश्चित्पात्रं कन्या राजानमाश्रयेत्, अनुज्ञया तस्य वरं प्रतीक्ष्य वरयेत् स्वयं, कश्चि-द्दाता पक्षेषु मध्ये ।

याज्ञवल्क्यः ।

गम्यन्त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्य्यात् स्वयम्वरं ।

'गम्यं' गमनार्हं ।

इति स्वयम्वरकालनिर्णयः ।

अथ चतुर्थाश्रमस्वीकारकालनिर्णयः ।

उषित्वैव ततः सम्यक् तृतीयं ह्याश्रमं प्रति ।
चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् कृतहोमो जितेन्द्रियः ॥

मत्स्यपुराणे ।

चतुर्थं त्वायुषः शेषं प्रमयित्वा व्रजं व्रजेत् ।
क्षेम-सोम-मखाभ्याम वानप्रस्थोऽनुनिस्तमः ॥
आश्रमादाश्रमं सद्य पूतो भवति कर्मभिः ।
सोऽपि तस्य पिता तादृक् क्रमेण समाहितः ॥
वानप्रस्थ समास्थाय चतुर्थाश्रममथमात् ।
वने चरन्निह्यैव(१) तृतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा परिव्रजेत् ॥

तृतीयं भागमिति यावता कालेन तपःसिद्धिः विषयाभिलाषश्च निवर्त्तते तावदित्यर्थः, न हि मुख्यस्तृतीय कालो न यावति च वयसि मदावेशः तदा तदा भवेदिति तदा परिव्रजेदित्यर्थः ।

आश्रमादाश्रमं गत्वा कृतहोमो जितेन्द्रियः ।
भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजेत्स्य वर्द्धते ॥

समुच्चयपक्षाश्रयमेतत्, यदा ब्रह्मचर्याश्रमं वानप्रस्थाश्रमौ कृत्वो-भयथावश्यकालुष्ठानेन जितेन्द्रियः तदा प्रव्रजन्वर्द्धते इति पूर्वाश्रम-धर्मानुवाद ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

ऋतुत्याच सुतान्देवानसमर्थं पितृस्तथा ।

(१) वनेष्वनुविहृत्यैवेति ख० ।

भूतादींश्च कथं मौढ्यात् स्वर्गतिं गन्तुमिच्छसि ॥

कालिकापुराणे ।

अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः ।
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य दत्त्वा यज्ञैश्च संन्यसेत् ॥
गुरुणानुमतः स्नात्वा सदारो वै द्विजोत्तमः ।
अनुत्पाद्य सुतं नैव ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

ऋणत्रयापाकरणमविधायाजितेन्द्रियः ।
राग-द्वेषावनिर्जित्य मोक्षमिच्छन् पतत्यधः ॥

मनुः ।

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥

मोक्षैकफलत्वात् ज्ञानमेव चात्र मोक्षशब्देनोच्यते, अतएव मोक्षं सेवमान इत्युक्तिः ।

अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
दत्त्वा तु शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥
अनधीत्य द्विजो वेदं अनुत्पाद्य तथात्मजान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

समुच्चयपक्षमाश्रित्येतरपक्षनिन्दावचनं न पुनः प्रतिषेधः उदितानुदितहोमवत्, अन्यथा "यदि वेतरथा ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेदिति प्रत्यक्षश्रावालश्रुतिविरोधः स्यात् । "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः

एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वासीति एतत्तैत्तिरीय-श्रुतिवचनमपि समुच्चयपक्षाश्रयमेव।

मनु-लिखितौ ।

वनवासादूर्ध्वं शान्तस्य परिणतवयसः कामतः परिव्रजनमेवाभि-मातमग्न्यारोप्य व्यपगतभय-लोभ-मोह-क्रोध-शोक-द्रोह-मद-मत्सर-कलहश्लोचितवेदनावधिगतमनसः अङ्गाद्यनियमं भवति तस्मात्तद्-हरेवोपासीत यदहरेव संन्यसेत् सर्वारम्भपरिग्रहानुत्सृज्य ।

विष्णुपुराणात् ।

सुत-द्रव्य-कलत्रेषु त्यक्तस्नेहो नराधिपः ।
चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्धूतमत्सरः ॥
दिवा द्विष्ये च भोगे तु विषये चञ्चलात्मने ।
दृष्टानुश्राविके चैव विरक्तः संन्यसेदनात् ॥

कूर्मपुराणे ।

किञ्चिच्छ्रेयस्करतमं लोकेऽस्मिन् ब्रह्मसत्तमाः ।
यज्ञस्तपो वा संन्यासो ब्रूत मे सर्ववेदिनः ॥
आराध्य तपसा देवं योगिनं परमेश्वरम् ।
प्रव्रजेद्विधिवद्यज्ञैरिष्ट्वा पूर्वं सुरोत्तमान् ॥
वनवासात्परिश्रान्तः प्रव्रजेद्विधिपूर्वकम् ।
श्राद्धदिष्टो विरक्तो वा नातुरो वाथ दुःखितः ॥
आतुराणां विशेषोऽस्ति न विधिर्न च सत्क्रिया ।
प्रैषमात्रं तु संन्यास आतुराणां विधीयते ॥
उत्पन्ने सङ्कटे घोरे चोर-व्याघ्रादिगोचरे ।

भयभीतस्य सन्न्यास अङ्गिरा मुनिरब्रवीत् ॥
विरक्तः सन्न्यसेद्विद्वानिच्छापि द्विजोत्तम ।
अथापि विविधैर्यज्ञैरिष्ट्वा वनमथाश्रयेत् ॥
तपस्तप्त्वा तपोयोगाद्विरक्तः सन्न्यसेत्तथा ।
प्रक्षुण्णसमर्थोऽपि जुहोति यजतिक्रिया ॥
अन्धः पङ्गुर्दरिद्रो वा विरक्तः सन्न्यसेत् द्विज ।
सर्वेषामेव वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु ।
तदैव सन्न्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥

यम ।

चीर्णवेदव्रतो विद्वान् ब्राह्मणो मोक्षमाश्रयेत् ।
यत्र सर्वेषु भावेषु आसाद्य परिव्रजेत् ॥
पुनर्दारक्रियाभावे मृतभार्यः परिव्रजेत् ।
वनाद्वा धूतपापो वा परं मध्यानमाश्रयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

उत्पन्नज्ञानविज्ञानो वैराग्यं परमं गतः ।
यत् भवेत् ब्रह्मचर्यादीन् यदीच्छेत्परमाङ्गतिं ॥
दारानाहृत्य विधिवदन्यथा विविधैर्मखैः ।
यजेदुत्पादयेत्पुत्रान् विरक्तो यदि सन्न्यसेत् ॥
अनिष्ट्वा विधिवद् यज्ञैरनुत्पाद्य तथात्मजम् ।
[illegible] गार्हस्थ्यं गृहीत्वा तु सन्न्यसेत् बुद्धिमान् द्विजः ॥
अथ वैराग्यवेगेन स्यात् नोत्सहते गृहे ।
तदैव सन्न्यसेद्विद्वाननिर्वेद्य विचारयेत् ॥

प्रथमादाश्रमाद्वापि विरक्तो भवसागरात्।
ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छंस्त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत्॥
अथ तृतीयं सम्प्राप्य गृहस्थाश्रममुत्तमं।
चतुर्थमायुषोभागं सङ्गो वापि परिव्रजेत्॥

इति चतुर्थाश्रमकालनिर्णयः।

अथाग्निहोत्राधान-दारस्वीकारकालनिर्णयः।

तत्र मनु-शातातपौ।

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः॥

स च सोदरो भ्राता नान्यो नान्यमातृजः। एतदग्रे च स्फुटीभविष्यति, तथा पतितोन्मत्त-नपुंसकान्ध-बधिर-मूक-जड़-कुब्ज-कुष्ठि-श्वित्रि-राजयक्ष्मोदराद्यसाध्यमहारोगाभिभूत-नास्तिक-शास्त्रयोगिप्रव्रजितचिरकालप्रोषितेषु एतेष्वदोष इत्यवगन्तव्यं। एतेषां परिणयादावधिकारस्याविद्यमानत्वात्।

अत एव छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः।

देशान्तरस्थ-क्लीबैकवृषणांश्च सहोदरान्।
वेश्यातिसक्त-पतित-शूद्रतुल्यातिरोगिणः॥
जड़-मूकान्ध-बधिर कुब्ज-वामन-कुण्ठकान्।
अतिवृद्धानदारांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च॥
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा।
कुलटोन्मत्त-चौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति॥

शातातपः ।

क्लीबे देशान्तरस्थे वा पतिते प्रव्रजिते तथा(१) ।
योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

व्यसनासक्तचित्तो वा नास्तिको वाथ वाग्रजः ।
कनीयान् धर्मकामस्तु आधानमथ कारयेत् ॥
पितृव्यपुत्रान् सापत्न्यान् परनारीसुतांस्तथा ।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

यत्र पाठकौ ।

दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाधर्मः परिविन्दतः ।

इति पाठः । 'परनारीसुतान्' इत्यत्र कौलकादिशब्दम् ।

वसिष्ठः ।

अष्टौ दश-द्वादशवर्षाणि भ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति,

अनिविष्टं भ्रातरमावोढारे, भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः ।
न्याय्यं प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥
उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीब एव वा ।
राजयक्ष्मादियुतश्च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितुम् ॥
षण्ड-वामन-कुब्जान्ध-पतितोन्मत्त-कुण्डकान् ।

(१) पतिते प्रव्रजिते तथेति पाठे गाथाधिक्यदोषो भवितुमर्हतीति विभावनीयम् ।

रोगि-बधिर-मूकेषु न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

ज्येष्ठोभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥

तथा वृद्धवसिष्ठः ।

अग्रजस्तु यदानग्निरादध्यादनुजः कथं ।

अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

एतच्चाधिकारिणि भ्रातरि अकुर्वति वेदितव्यं। अनधिकारिणि अतिक्रमाभावात् तदनुज्ञापनञ्च युज्यते ।

अतएव हारीतः ।

सोदर्याणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥

अस्यार्थः। सोदरेऽप्यधिकारिणि अकृतविवाहे विवाहमनीहमाने अग्निहितेऽवतिष्ठति तदनुज्ञां विनाग्निहोत्राधानविवाहौ न कदाचनापि कर्त्तव्यः।

यदाहोशनाः ।

पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाथ कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

पितुर्यस्य [illegible] नाधीतं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा ॥

अत्राप्यनुज्ञाते स्थिते वा शातातपः ।

अग्नयः परिविन्दन्ति कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका।

एतच्चाधिकाररहिते भ्रातरीति पूर्ववचनादतिकुरूपा ज्येष्ठापि सती न कनिष्ठाया विवाहविघ्नहेतुर्भवितु मर्हतीति।

इत्यग्निहोत्राधान-दारस्वीकारकालनिर्णयः।

अथावसथ्याधानकालनिर्णयः।

तत्र याज्ञवल्क्यः।

आवसथ्यमनादृत्य त्रेतायां यः प्रवर्त्तते।
योऽनाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता तथोच्यते॥

अत्र केचिदाहुः।

दाराग्निहोत्रसंयोगं यः कुर्यादग्रजे स्थिते।

इत्यग्निहोत्रशब्दोपादानादौपासनपरिग्रहेऽपि नैव परिवेदनं भवति अग्न्युत्पत्तेरन्यनिष्पत्तिफलत्वादिति तदयुक्तं अन्यनिष्पत्तेर-भावत्वात्।

अतएवाह गार्ग्यः।

सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंग्रहं।
आवसथ्यं तथाधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत्॥

ब्रह्मगर्भोऽपि।

याजनाध्यापनैश्चैव अग्निहोत्रोपधमेन च।
उपासनं समादध्यात् स्वकाले परिवेदयन्॥

'स्वकाले' यथाविहितकाले।

तथाच स्मृतिः ।

आधानं विधिवद्वेश्यकुलभयाद्दापि वा ।
महानसाद्वाग्नीनां दार-दायाद्यकालयोः ॥

पारस्करः ।

आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाले एकेषां ।

गौतमः ।

पुत्रमुत्पाद्यावसथ्याधानं कृत्वातिथीन् संपूजयेत् ।

व्यासः ।

अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना ।
पितर्युपरते तेन ग्रहीतव्यः प्रयत्नतः ॥
यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

वेदस्याधिकारित्व एतद्द्रष्टव्यं अनधीयानं कृताग्निपरिग्रहेऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि वेदाध्ययनादायको नैवाग्निपरिग्रहमकुर्वन्नपि प्रत्यवायेन सह संवध्यते ।

अथ गर्गः ।

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीवकः ।
ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना ॥

अनधीतवेदस्यापि समावर्त्तनविवाहः मत्यमतेन दर्शित ।

अनधीत्य द्विजो वेदं स्नात्वोदाह्य यथा तथा ।
अधीते ब्रह्मचर्येण साङ्गं वेदं गुरोर्गृहे ॥

इत्यावसथ्याधानकालनिर्णयः ।

अथाग्निहोत्रकालः।

तत्र कात्यायनः।

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।
सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः॥
रात्रेस्तु षोड़शे भागे ग्रह-नक्षत्रभूषिते।
कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्यादिचक्षणः॥
तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले।
रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितं च तत्॥
रेखामात्रं तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितः।
उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत्॥

मनुः।

सायं प्रातश्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि।

बौधायनः।

आसायं कर्मणः प्रातरप्रातः सायकर्मणः।
आहुतिर्नातिपद्येत पर्वेव पार्वणान्तरात्॥

बौधायनीयपरिशिष्टे।

अथयोर्व स प्राजापतः आर्वते अग्निहोत्रिणां यथानो यमन्त-कौमानयास्य तथा विराचीय-पक्षावयो दिमासार्द्धमासायामिहोत्र-मजुहवुत्तस्याधायावेद आमयायात्रौतार्धमासायाग्निहोत्रं जुहुयात् उपवेश्येऽहनि प्रातःप्राय चतुर्दश चतुर्गृहीतानि प्रातश्चतुर्दश[१]।

---

(१) पाठोऽयं आदर्शानुरूप एव मुद्रितः परन्तय न समीचीन प्रति-भाति।

चतुर्दशपक्षग्रहणमुपलक्षणार्थं, कदाचित् पञ्चदशापि भवन्ति कदाचित्तुर्दशैतानि कदाचित् षोडशानि ।

मरीचिः ।

पक्षहोमानथोत्सृज्य गत्वा कस्माच्चिन्निवर्त्तते ।
होमं पुनः प्रकुर्वीत भवेच्च न स दोषभाक् ॥

इत्यग्निहोत्रकालनिर्णयः ।

अथ प्रासादाद्यारम्भकालः ।

यथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमारभेत् ।
चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ॥
वैशाखे धन-रत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युस्तथैव च ।
आषाढे भृत्य-रत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ॥
श्रावणे भृत्यलाभञ्च हानिर्भाद्रपदे भवेत् ।
पत्नीनाशः आश्विने स्यात् कार्त्तिके धन-धान्यकम् ।
मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतोभयम् ॥

'भक्तं' भक्ष्यमात्रोपलक्षणम् ।

लाभञ्च बहुशो विद्यादग्निं माघे विनिर्दिशेत् ।
फाल्गुने काञ्चनं पुत्रानिति कालबलं स्मृतम् ॥

विश्वकर्ममते ।

चैत्रे शोकाकुलोभर्त्ता वैशाखे च धनान्वितः ।
ज्यैष्ठे गृही विपद्येत नश्यन्ति पशवः शुचौ ॥
श्रावणे धनवृद्धिः भाद्रमध्ये न वसेद्गृही ।

कलहश्चाश्विने मासि भृत्या नश्यन्ति कार्त्तिके ॥
मार्गशीर्षे धनप्राप्तिः सहस्ये कामसम्पदः ।

'सहस्यः' पौषः ।

माघे भवेदग्निभयं फाल्गुने श्रीरनुत्तमा ॥

तथा सङ्ग्रहे ।

व्याधिः शोको भवेच्चैत्रे वैशाखे धनरत्नयुक् ।
गो-महिष्यादिभिर्युक्तो गृहमेधी सदैव हि ॥
ज्यैष्ठे मृत्युमवाप्नोति आषाढे पशुनाशनम् ।
भृत्यलाभः सुरत्नानि लाभोऽर्थस्य तथैव च ॥
श्रावणे भृत्यलाभश्च धनवृद्धिरनाकुला ।
मासि भाद्रपदे गेहं दुःखदं जायते ध्रुवम् ॥
तत्र सर्वस्वहानिस्तु भवेत्तद्गृहमेधिनः ।
आश्विने तु भवेन्नित्यं पत्नीनाशस्तथा कलिः ॥
कार्त्तिके स्याद्बहु धान्यं भृत्यनाशोऽप्यहर्निशम् ।
अत एव प्रशस्यन्ते माघादारम्भणे स्मृताः ॥
मार्गशीर्षे गृहारम्भो धनलाभसुखप्रदः ।
भक्ष्यं वै विविधं तत्र वस्त्रयादिसुरत्नकम् ॥
धान्यलाभः सुभद्रश्च पशुलाभो महानपि ।
मित्राणां चैव पुत्राणां स्त्रीणां लाभः परो भवेत् ॥
पौषे भीतिः परिज्ञेया तस्कराणां सदा तथा ।
धन-धान्यादिलाभः स्यात् पुत्र-मित्रादिसम्पदः ॥
माघे वह्निभयं ज्ञेयं सर्वसन्तापकृत्सदा ।

फाल्गुने चैव विज्ञेयो लाभः काञ्चनजः शुभः ॥
पुत्रलाभो महानच सुखं सौहृदसंयुतः ।
इति मासफलं प्रोक्तं त्रैविध्यमधुना ब्रुवे ।
उत्तमं मध्यमञ्चैव कनिष्ठञ्चेति तत् त्रिधा ॥
वैशाखे श्रावणे चैव मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।
उत्तमास्ते समाख्याताः कथ्यन्ते मध्यमास्तथा ।
आषाढे कार्त्तिके पुष्ये मध्यमाश्चेति कीर्त्तिताः ॥
कनिष्ठास्तान् समाख्यास्ये निबोधत समासतः ।
चैत्रो ज्यैष्ठो नभस्य इषश्चैवोर्जोमासाः कनिष्ठकाः ॥
'इष' आश्विनः ।

फलमेषां समासेन कथितं तत्परिस्फुटम् ।
अपराजितपृच्छायाम् ।

रवौ कन्या-तुलालिस्थे वास्तो पूर्वे शिरः स्थितम् ।
'अलि' वृश्चिकः ।

चापे च मकरे कुम्भे दक्षिणेन व्यवस्थितम् ।
आदित्यवारयोगेन च वास्तु शरति क्रमात् ॥
यत्र भानुः शिरस्तत्र लक्षितव्यं रविक्रमात् ।
देवागारं गृहञ्चैव न कुर्याच्छीर्षसम्मुखम् ॥
मृत्युरोगभयानि स्युः प्रशस्तं कुक्षिसम्मुखम् ।
तुला वृश्चिक कन्यासु भास्करो यदि संस्थितः ।
॥ तदा प्राङ्मुखं कुर्यात् गृहं भवति निष्फलम् ॥
धनुर्मकर कुम्भेषु यदा तिष्ठति भास्करः ।

तदा याम्यमुखं वेश्म राज-चोराग्निभीतिदम् ॥
मीने मेषे वृषे प्रत्यङ्मुखं स्त्रीकलहावहम् ।
मिथुने कर्कटे सिंहे न कुर्यात्सोत्तराननम् ।
तथा कृतं भवेद्वेश्म दोष-शोक-भयावहम् ॥

विश्वकर्मा ।

रवौ कन्या-तुलालिस्थे गृहं वारुणदिङ्मुखम् ।
न कुर्यात्तर्हि शून्यं स्यात्स च दृष्टो भवेत् प्रभो ॥
दक्षिणाभिमुखं कुम्भ-मृगचापस्थिते रवौ ।
कुर्वीत निष्फलं तस्मात् नृपदण्ड-वधादिकृत् ॥
न मीन-वृष-मेषस्थे कुर्वीत प्राङ्मुखं रवौ ।
तद्गृहस्य भविच्छुद्रराजचोरादिकाघतः ॥
रवौ मिथुन-सिंहस्थे न कर्कस्थेऽप्युदङ्मुखम् ।
कुर्यात्तद्वै दरिद्रत्वं दद्यात्स पण्डदोषताम् ॥

विश्वकर्मप्रोक्ते ।

अधुना कुण्डशोधकं रविचक्रायुधं ध्रुवम् ।
रेखाद्वयं प्रकर्तव्यं तत्र वै पूर्वपश्चिमम् ॥
दक्षिणोत्तरमन्यद्द्वे रेखे वह्नि-वायुगा ।
ईश-नैऋतगा चैका तत्र राशींस्तु विन्यसेत् ॥
क्रमादीशानरेखाया रेखाद्वादशकं भवेत् ।
तत्र कन्यादिसिंहान्ता राशयो द्वादश क्रमात् ॥
यत्र यत्र भवेद्भानुस्तत्र वास्तुशिरः स्थितम् ।
खननात् सप्तमे राशौ वास्तोर्दृष्टिः पतेत् क्रमात् ॥

यद्रेखायां भवेत्सूर्यो वास्तुमस्तकसंयुतः ।
तद्रेखार्पितं राशिं संमुखश्चैव दूषयेत् ॥
रविदृष्टिगतं राशिं जानीयात्तभिधामितम् ।
रविभुक्तस्तु यो राशिः स च दग्धः प्रकीर्त्तितः ॥
शिरःस्थिते न कर्त्तव्यं रवौ द्वारं कथञ्चन ।
पञ्चत्वानात्मने तस्मिन् भयं स्याद्गृहमेधिनः ॥
वास्तुदृष्टिस्थिते राशौ यदेद्द्वारन्तु वेश्मनः ।
धननाशो भवेत्तत्र पुत्र-मित्र-पशुक्षयः ॥
रविरेखापृष्ठे राशौ कृते रोगभयं महत् ।
रोग-चोरादिभिश्चैव वह्नि-राजकुलादिभिः ॥
रविदृष्टिगते राशौ गृहद्वारन्तु यत्र हि ।
तत्र संवसतो नित्यं रोग-दुःखं सुदारुणम् ॥
दग्धे द्वारे कृते स्थानात्तत्रस्तु स्याद्धनक्षयः ।
मकरस्थे कुम्भगे भानौ सिंहगे कर्कटे तथा ।
पूर्वास्यं पश्चिमास्यञ्च तदा गेहं प्रकारयेत् ॥
फलमेतत् समुद्दिष्टं वर्णानां भवनाश्रयम् ।
कन्यादौ नारभेद्वेश्म मङ्गलार्थी कदाचन ॥

कुण्डलीचक्रस्य फलितार्थमाह ।

फलोद्देशं प्रवक्ष्यामि प्रत्येकेन परिस्फुटम् ।
सुखवृद्धिस्तथा शान्तिः सर्वपापोपमर्दनम् ॥
वन्धुनाशस्तथा तस्य नक्षत्रे फलमीदृशम् ।
भूरिलक्ष्मीप्रदश्चैव पाशुभिश्च यतो दृढी ॥

एवमादि फलं ज्ञेयं कुम्भे वै सर्वमासि च ।
पुत्राः पौत्राः प्रवर्द्धन्ते लक्ष्मीरविचला भवेत् ॥
शूरश्च कृत्तिमान्भर्त्ता सुख-सौभाग्यसंयुतः ।
सिंहे त्वविकलं सर्वमेवमादि फलं भवेत् ॥
हृष्टः पुष्टः सुभगवो बहुगावः श्रियान्वितः ।
भर्त्ता वै लभते सौख्यं कर्के च फलमीदृशम् ॥
मेषे वृषे तुलायाञ्च वृश्चिके च यदा रविः ।
उद्गार्थं यत्नश्चैव मेतदार्थं प्रकारयेत् ॥
एतेषान्तु क्रमेणैव फलमत्र वदाम्यहम् ।
शुभलक्ष्मीफलं सौख्यं पुत्र-पौत्रसमृद्धये ॥
महाभागी भवेन्नून सर्वसौभाग्यसंयुतः ।
एवमादि फलं मेषे भर्त्ता वै लभते चिरम् ॥
वृषे सौख्यं चिरा लक्ष्मीः धनवृद्धिरनाकुला ।
पुत्राश्च बहवस्तस्य जायन्ते शोभनास्त्रियः ॥
एवमादि फलं भर्त्तुस्तत्र प्रोक्तं मनीषिभिः ।
तुलायां प्रोच्यते सम्यक् फलमिष्टतमं नृणाम् ॥
धनं धान्यं सुखं भोगो सौख्य-पुत्रसमृद्धयः ।
सन्मित्रास्तथा भृत्याः पशवः शोभना गृहे ॥
पुष्कराशिस्तथा भर्त्तुस्तुलायामीदृशं फलम् ।
द्विषतां सङ्क्षयः सम्यक् स्वकुले वृद्धिरेव च ॥
धनवान् भोगसम्पन्नो भर्त्ता स्याद्गुणान्वितः ।
एवमादि फलं तत्र वृश्चिके जायते ध्रुवम् ॥

नक्र-कुम्भौ प्रतिज्ञेयौ प्रकाश्ये मन्दिरे स्थितौ ।
हरि-कर्कटकौ ज्ञेयौ प्रतीचीमुखवेश्मन ॥

'हरि' सिंह ।

मेषोवृषस्तथा चैतौ सौम्यागारकाले स्थितौ ।
तुला च वृश्चिकश्चैव दक्षिणस्यासुभौ स्थितौ ॥
कोणस्थानामथोवच्मे कन्यादीनां फलं यथा ।
यत कन्यास्थितोऽर्काङ्गो धनुर्धुमसमाश्रयात् ॥
शुभि मीन-खरे चैव मिथुन सर्वदा स्थितम् ।
कन्यां प्राप्ते रवौ सम्यक् नारभेत गृह सुधी ॥
■ वृद्धिश्च जायेत पुत्र-पौत्रपशुक्षय ।
सर्वदार्त्तियुतोभर्त्ता वसेद्य न सशय ॥
धनुस्थिते रवौ कार्यं नैव गेह कदाचन ।
पशुभिर्घात्यते तत्र जायन्ते हि न सम्पद् ॥
अथवा राजदण्डेन पीड्यतेऽसौ वसन् गृही ।
यदा भानुस्तु मीनस्थस्तदा गेह न कारयेत् ॥
हतवैद्याधिशोकाय भयाय विपुलाय च ।
अधीरस्य तदा तस्य ग्लानि स्यान्मौनत फलम् ॥
मिथुनस्थो यदा भानुस्तदा वेश्म न कारयेत् ।
अग्निना दह्यते मन्दे वेश्म दुःखप्रद सदा ॥
मीनस्थे वह्निदिग्भागे गृहारम्भोऽग्निजीविनाम् ।
मिथुने लाभयारम्भ ईशे सद्याभिना स्थित ॥
धायव्ये कन्यका ज्ञेयाः गृहारम्भ सुखप्रद' ।

स्वरोपजीविनां चैव वेश्यादीनां सदैव हि ॥
नैर्ऋत्यां कार्मुके च खादारम्भः श्वपचां गृहे ।
इदानीं कथये तेऽत्र राशि-माससमागमम् ॥
चैत्रे मेषो भवेद्यत्र तत्र गेहं न कारयेत् ।
हन्ते व्याधिर्भयञ्चैव जायते गृहमेधिनाम् ।
ज्यैष्ठे तु मिथुनं यत्र तत्र दैधं भवेत् सदा ॥

'दैध' इत्युद्धुमिति यावत् ।

आषाढे कर्कटो दुष्टो नभस्ये कन्यका तथा ।
आश्विने तु तुला दुष्टा वृश्चिकः कार्त्तिके तथा ॥
चापं मार्गे भवेद्दुष्टं तेन मार्गो न शोभनः ।
माघे कुम्भस्तु वै दुष्टस्तथारम्भो न शोभनः ॥
मासि मासाष्टकश्चेति दूषितं वै परस्परम् ।
तेन तेषु न कर्त्तव्यं मन्दिरं शुभमिच्छता ॥

तथा ।

सिंहगं मेषगं चैव गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ।
अस्तङ्गते गुरौ शुक्रे गृहारम्भो न शस्यते ।
नातिवीर्ये निशानाथे गृहारम्भो भवेदिह ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

शरत्काले न कर्त्तव्यं वास्तुकर्म विजानता ।

तथा ।

कृष्णपक्षान्ते त्रिभागे कृष्णैकादशीमारभ्य दिनपञ्चके शुक्लपक्षान्ते त्रिभागे शुक्लप्रतिपदमारभ्य दिनपञ्चके, एवं कृष्णैकादशीमारभ्य दिनदशक त्रिविध भवति ।

तथा ।

चतुर्थीं नवमीञ्चैव वर्जयेच्च चतुर्दशीम् ।

विश्वकर्ममते ।

तिथयो यत्र शस्यन्ते याः शुभा वास्तुकर्मणि ।
शुक्ले मासि सिते पक्षे प्रतिपच्च द्वितीयका ॥
तृतीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा ।
एकादशी-त्रयोदश्यौ पूर्णमासी प्रकीर्त्तिता ॥
एताः पूर्णेति विख्याता नामतस्तिथयस्त्विमाः ।
चतुर्थ्यां नाथ षष्ठ्या वा दग्धिकाश्च विवर्जयेत् ॥
तथ नवमतो पञ्चाम्बराव्याधिभय भवेत् ।
तथा वाराः प्रशस्यन्ते रवि मङ्गलवर्जिताः ॥
छिद्राण्येव क्षितिजेत्पापैर्ग्रहपीडितम् ।
ग्रहोपसृष्टं सन्ध्याख्य व्यतीपातहतञ्च यत् ॥

'ग्रहोपसृष्टं पापग्रहदूषितम् ।

चन्द्र-तारानुकूले भे कर्त्तुं कार्यं विजानता ।
ध्रुवाणि तानि शस्तानि प्राकारवेश्मेन तथा ॥

'ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रय चेति ।

वायव्यं वैष्णवं पुष्यं पौष्णं सावित्रमेव च ।

मत्स्यपुराणे ।

वज्र व्याघात शूलेषु व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भ गण्ड परिघान् वज्रयोगेषु कारयेत् ॥

विश्वकर्ममते ।

अथ योगान् प्रवक्ष्यामि वर्जिता ये मनीषिभिः ।
अतिगण्डो व्यतीपातः परिघो वज्र एव च ॥
गण्डं शूलञ्च विष्कुम्भो व्याघातश्च सुदुःखदः ।
एतान् योगान् समालक्ष्य प्रभावे तेषु चैव हि ॥
विष्कुम्भे घटिकास्तिस्रः पञ्च वा वर्जयेत्सुधीः ।
वज्रे तु घटिकास्तिस्रो नव वा परिवर्जयेत् ॥
अतिगण्डेषु वै षट्‌ नव वा दोषदायकाः ।
गण्डे तु घटिकाः षड्वा व्याघाते नव षट् च वा ॥
शूले तु घटिकाः पञ्च सप्त वा दोषदा मताः ।
वैधृतौ च व्यतीपाते घटिकाषष्टिरेव च ॥
परिघे घटिकास्त्रिंशत् षट्त्रिंशदथवा शुभाः ।
एतेषां घटिकाः शेषाः सर्वाद्यान्याः शुभावहाः ॥
योगाः शुभावहाः कार्य्या वास्तुस्थापनकर्मणि ।
यथा नाम तथा तेषां फलसिद्धिरुदाहृता ॥

तथा ।

करणान्यथ वक्ष्यामि वास्त्वारम्भे शुभाय वै ।
तैतिलं वणिजं नागं बालवं करणोत्तमम् ।
धन-धान्यकराणि स्युः श्रेयसे च सुखाय च ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अङ्गारकादिनं नाम करणं विष्टिसंज्ञकम् ।

वर्जयेदित्यनुषङ्गः ।

मत्स्यपुराणे ।

श्वेते मैत्रेऽथ माहेन्द्रे गन्धे वाभि विरोहणे ।
तथा वैराजसावित्रे मुहूर्त्ते गृहमारभेत् ॥
चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम्
स्तम्भोच्छ्रयादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्ज्जयेत् ।
प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूप वापीषु चैव हि ॥

विश्वकर्म्ममते ।

मुहूर्त्तान् कथयिष्यामि ये शस्ताः सर्वसम्पदः ।
माहेन्द्रे रौहिणे चैव सावित्रे मित्रके तथा ॥
गन्धर्वेऽभिजिति श्वेते मुहूर्त्ते कारयेत् गृहान् ।
अथ साधारणान् ब्रूमो मुहूर्त्तान् सप्त चैव हि ॥
विराजोविजय श्वेत सावित्रो मैत्रिकोऽभिजित् ।
गन्धर्वेति समाख्याता सर्वे सर्वार्थसिद्धिदा ॥
अथ वारविशेषेण वर्ज्जनीयान् ब्रवीमि ते ।
अर्य्यम्णोऽर्के तु वैराज्यचन्द्रे ये ब्रह्मराक्षसौ ॥
पित्र्या क्षेमी कुजे मष्टी बुधे चैवाभिजित्तथा ।
पित्र्याह्नौ तथा शुक्रे राक्षसाप्यौ बृहस्पतौ ।
भौजङ्गेशौ मुहूर्त्तौ तौ वर्ज्जनीयौ शनैश्चरे ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

स्थिरलग्ने स्थिरांशे च कर्त्तुरुपचयान्विते ।

'स्थिरलग्नानि' वृष सिंह वृश्चिक-कुम्भाः । 'कर्त्तुः' कर्त्तृराशेः, 'उपचयान्विते' त्रिषडेकादशस्थानस्थिते ।

तथाच जातके ।

त्रिषडेकादशदशमान्युपचयभवनान्यतोऽन्यथान्यानि ।

यस्य सौम्या ग्रहाः केन्द्रे त्रिकोणे चापि भार्गवः ।
पापाश्चोपचयस्थाने तस्मिन् कार्य्यं निवेशनम् ॥

वृहस्पति-शुक्र-बुध-चन्द्राः 'सौम्याः'। क्षीणेन्दु-रवि-मङ्गल-शनैश्चराः 'पापाः', संयुक्तो बुधश्च ।

तथाच लघुजातके ।

क्षीणेन्द्वर्क-यमाराः पापास्तैः संयुतः सौम्यः ।

'यमः' शनैश्चरः, 'आरः' मङ्गलः, 'सौम्यः' बुधः इति । 'केन्द्राणि' लग्नानि प्रथम-चतुर्थ-सप्तम-दशमस्थानानि ।'त्रिकोणं' नवपञ्चमस्थानं ।

तथाच जातके ।

केन्द्रचतुष्टयं कण्टकञ्च स्यात् लग्नदशचतुर्थानां संज्ञाः इति,
नवपञ्चमं त्रिकोणं नवर्क्षत्रिकोणं चेति ।
केन्द्रस्थं कर्म्मयोगाख्यं सर्व्वपक्षेण कर्म्मसु ।
केन्द्रसौम्ययुतं देयं न तु शून्यं कदाचन ॥

विश्वकर्म्ममते ।

अथ लग्नं प्रवक्ष्यामि गृहारम्भे शुभावहं ।
वृषो धनुस्तुला-कन्या मिथुनं कलसस्तथा ॥
लग्नान्येतानि शस्तानि गृह-प्रासादकर्म्मणि ।
ह्यतमेतेषु लग्नेषु सर्व्वसिद्धी भवेदिह ॥
एकादशे तृतीये च षष्ठे पापग्रहाः शुभाः ।
पापग्रहेऽष्टमे चैव मरणं प्राप्यते ध्रुवं ॥
चन्द्रार्कादिग्रहाः सर्व्वे स्वक्षेत्रे शुभदा स्मृते ।

नीचगा न च नीचस्था न च तीक्ष्णांशदूषिता ॥

सूर्यादिग्रहाणां स्वक्षेत्राणि, सूर्यस्य सिंह एव, सोमस्य कर्क, भौमस्य मेष-वृश्चिकौ, बुधस्य मिथुन कन्ये, गुरोर्धनुर्मीनौ, शुक्रस्य वृष तुले शनैश्चरस्य मकर-कुम्भाविति।

तदुक्तं लघुजातके ।

कुज-शुक्र-बुधेन्द्वर्क ज्ञ शुक्र जीव कुज सौरि शनि गुरव भेशा इति।

एते क्रमेण मेषादीनां द्वादशानां राशीनां ईश्वरा इत्यर्थः ।

'कुज' मङ्गल, 'ज्ञ' बुध, 'जीव' गुरु, 'सौरि' शनैश्चर, 'भानि' राशय, इति ।

तयोश्च नीचञ्च परिभाषितं जातके ।

अज-वृष-मृगाङ्गना-कर्क-मीन-वणिज्यांशा कथिता अर्कादुच्चा दश त्र्यष्टाविंशति तिथीन्द्रियसप्तविंशतिर्विंशतिस्तथा नीचं सप्तममिति।

अस्यार्थः मेषस्याद्या दशभिरंशा रवेरुच्चं। वृषस्याद्यास्त्रयस्त्रिंशांशा सोमस्योच्च। मकराद्या अष्टाविंशतिस्त्रिंशांशा मङ्गलस्योच्च। एवं कन्याया पञ्चदशत्रिंशांशा बुधस्योच्च। कर्कटस्य पञ्च गुरोरुच्च। मीनस्य सप्तविंशति शुक्रस्योच्च। तुलाया विंशति शनेरुच्च।

एतत्सर्वं समालोच्य विबुध्य निपुणं सुधीः ।
आरभेत प्रयत्नेन वास्तुकर्म सुसिद्धिदं ॥

इति वास्तुप्रकरणं ।

अथ प्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

[illegible] अस्मान्मत प्रतिष्ठाकालनिर्णय ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वज्र उवाच ।

कस्मिन् काले तु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा भृगुनन्दन ।

मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु काल प्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठाकरणे तव ।
यस्मिन् काले कृता या स्यात् फलसिद्धिप्रदायिनी ॥
धन धान्यवती स्फीता वरदा च तदा भवेत् ।
दृढा भवति विख्याता चिदिवेग्रे गुरौ युते ॥
ऐन्द्रे तेजस्विनी स्फीता भक्तविग्रहकारिणी ।
तथाविधा तु सा स्फीता यदि दाहमवाप्नुयात् ॥
नित्याश्चर्ययुता माघे गन्धलोके तथैव च ।
अहिर्बुध्न्ये तथा नित्या लोकानुग्रहकारिणी ॥
पित्र्ये विनाशमाप्नोति कर्त्तुश्च मरणावहा ।
सौम्ये सौम्या तथा कर्त्तुर्वरदा च तथा भवेत् ।
ऐन्द्राग्ने नाशमाप्नोति कर्त्तुं कृत्वा विनाशन ॥
आश्विने श्रीमती भूत्वा तथा पुत्रमवाप्नुयात् ।
लोकाभिगम्या भाग्ये स्यात् कर्त्तुर्भाग्यवती भवेत् ॥
अशुभेऽपि यदा कार्या प्रतिष्ठा मनुजोत्तम ।
यस्मिन् युगे तु यो नाथो यो यो देव प्रकीर्त्तित ।
धन धान्यवती स्फीता कर्त्तुः श्रेयोजयावहा ॥

प्रभवादिभि पञ्चभि सवत्सरैर्विष्ण्वादीनि युगानि द्वादश तत्रे-वाभिहितानि ।

संवत्सराख्यवर्षेषु नित्यमाज्ञायुता भवेत् ।
परिपूर्वे तु भूतघ्नी लोकख्याता तथैव च ॥
इदापूर्वे तथा सौम्या वरदा लोकसुन्दरी ।
अनुपूर्वे तु वरदा धन-धान्यवती भवेत् ॥
इत्पूर्वे नाममाप्नोति कर्तुर्भाग्यवशा भवेत् ।
तथापि प्रभोर्नृत्यस्य समये रोहिता भवेत् ॥

प्रभवाद्यः पञ्च क्रमेण संवत्सर-परिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरेद्वत्सर-संज्ञकाः एवमङ्गिरादिपञ्चकस्य क्रमेण संज्ञापञ्चकमेवमुत्तरत्रापीति तत्रैवाभिहितं ।

मत्स्यपुराणे ।

माघ शुक्ले शुभं पञ्चमीने प्रोक्षारायणे ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरे लयने सौम्या धनवृद्धिकारी भवेत् ।
तथापि शुभे देवेशे सर्वार्थविवर्द्धनी ॥
शिशिरे लोककान्ता सा वृद्धा च वसुधाधिप ।
स्फीता वसन्ते सौम्या च वरदा च तथा भवेत् ॥
ग्रीष्मे तेजस्विनी कान्ता भूतनिग्रहकारिणी ।
प्राहृट्काले तथा नाश कार्या सह समाप्नुयात् ॥

प्राहृट्कालनिषेधश्च शिवप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषय, शिवप्रतिष्ठायां तद्विधेः शिवप्रतिष्ठाकालनिर्णये दर्शितत्वात् ।

शरत्काले कृता नाश ग्रीष्ममेव प्रपद्यते ।
हेमन्ते च सदा सौम्या धर्मवृद्धिकरी भवेत् ॥

माघे कर्तुर्विनाशाय फाल्गुने सुभगा भवेत् ।
शोकानन्दकरी चैत्रे वैशाखे वरसंयुता ॥
आग्नायुता सदा ज्येष्ठे आषाढ़े धर्मवृद्धिदा ।
श्रावणे धनहीना स्यात् प्रौष्ठपादे विनश्यति ॥
आश्विने नाममाप्नोति वल्लिना कार्त्तिके तथा ।
सौम्ये सौभाग्यमतुल पौषे युद्धिरनुत्तमा ॥
दीपावहा तु माघे स्यात् कर्तुर्नाशन एव च ।
चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्यैष्ठे वा माधवे तथा ।
माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥

अत्र माघमासनिषेधो विष्णुप्रतिष्ठाविषय, विधिस्तु तद्व्यतिरिक्तदेवतामतिष्ठाविषय, मार्गशीर्षमासविधिस्तु विष्णुप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषय. मार्गशीर्षमासनिषेधस्तु विष्णुप्रतिष्ठाकालनिर्णये दर्शितत्वात् । श्रावणाश्विनमासनिषेधस्तु विष्णुप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयः विष्णुप्रतिष्ठायामेतद्द्वयविधेस्तत्रैव दर्शितत्वात् ।

अपरे त्वाहुः "माघमासे सर्वदेवानामितिवचनात् विष्णुप्रतिष्ठापि तत्र कार्य्या माघमासादिनिषेधस्तु तत्तदन्यविषयतत्तत्प्रतिष्ठाविषयविशेषे ।

द्वितीये भयफलदा तृतीये च शुभप्रदा ।
धन-धान्यवती स्फीता वरदा च तथा भवेत् ।
यस्य यच्च दृष्टि स्यात् तस्मिन् शुभफलप्रदा[१] ॥
द्वितीयायां धर्मोपेता तृतीयायां धरप्रदा ।

(१) शुभफला सर्वदेति ख० ।

चतुर्थ्यां नागमाशेति यमस्य स्यात्सुखावहा ॥
विनायकस्य देवस्य तथा तत्र शिवप्रदा ।
पञ्चम्यां श्रीयुता कर्तुर्वरदा च तथा भवेत् ॥
षष्ठ्यां लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्यां रोगनाशिनी ।
अष्टम्यां धान्यवृद्धिः स्यान्नवम्यां तु विनश्यति ॥
भद्रकाख्याः शुभा तत्र कर्तुर्भवति पुष्टिदा ।
धर्मवृद्धिकरी ज्ञेया दशम्यां तु तथा शुभा ॥
एकादश्यां तथा युक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ।
त्रयोदश्यां तथा ज्ञेया चतुर्दश्यां विनश्यति ॥
कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां कर्तुः क्षयकरी भवेत् ।
पञ्चदश्यां तथा शुक्ले सर्वकामकरी भवेत् ॥
वृषरूपा च विज्ञेया तथा दोषवती नृप ।
दिग्दाहे चैव भूमौ च उत्पातेन तु या युता ॥
कर्तुर्व्याधिप्रदा तत्र प्रतिष्ठा तु क्रिया भवेत् ।
तिथिहानौ चयोश्चैवो वृद्धौ वृद्धिः प्रकीर्तिता ॥

मत्स्यपुराणे ।

पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया चाष्टमी तथा ।
दशमी पौर्णमासी च शुभा तु फलदा भवेत् ॥

लावण्यसमुच्चये ।

तासु पक्षे सिते कार्या द्वितीया वै निमिस्थय ।
द्वितीयायुर्मतिं दद्यात्तृतीया पुत्रसम्पदम् ॥
पञ्चमी च श्रियं नित्यं सप्तमी रोगनाशनम् ।

दशमी भूमिवृद्धिश्च सौभाग्यञ्च त्रयोदशी ॥
नानाविधं धनं नूनं पौर्णमासी तिथिः सदा ।
एकविंशकरैर्नन्दा भद्रा पञ्चर्षिभानुभिः ॥
जया हि रामाद्विकामै रिक्ता वेद-षडेन्द्रियैः ।
बाण-दिक्‌तिथिभिः पूर्णा हीनमुख्या सिता क्रमात् ॥
एते शुक्लेऽनुलोमाः स्युः कृष्णे च विलोमतः ।
बृहस्पतिरिदं चायुर्बुधोजय-धनानि च ॥
सर्वं चार्कः शुभः शुक्रश्चन्द्रः शान्तिप्ररोहणे ।
कर्कौ सुयत्नाचाध्यंश्रीविषयामयुग्मके ॥
मन्ये घटालिमेषस्था निर्दिष्टानां प्रधानता ।
षडष्टचतुरायामाचक्रराशिक्रमेण तु ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

तेजस्विनी सूर्यदिने चन्द्रे क्षेमावहा भवेत् ।
भौमेऽग्निना प्रदह्येत बुधेन धनदा भवेत् ॥
गुरुणि स्थाप्यते नित्यं लोकानन्दकरी सिते ।
चापश्चार्किक्षिता सौरे प्रतिमा समुदाहृता ॥

मत्स्यपुराणे ।

बुधोबृहस्पतिः शुक्रस्त्रयोवाराः शुभावहाः ।
एभिर्निरीक्षितं लग्नं नक्षत्रञ्च प्रशस्यते ॥

समुच्चयलक्षणे ।

प्रीतिः सौभाग्यमायुष्मान्सुकर्मा शोभनो धृतिः ।
वृद्धिः सिद्धिः शुभः साध्योवरीयाञ्छिव-शुक्लकौ ।

ब्रह्मेन्द्री च शिवं चेति योगाः तत्संज्ञकाः शुभाः ॥
ववश्च बालवश्चैव कौलव तैतिलं तथा ।
गरश्च वणिजश्चैव शकुनिश्च चतुष्पद ।
नागं किन्तुघ्नमप्याहु विष्टिहीनस्तु पञ्चयो. ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

शकुनौ दोषशमनी चतुष्पदे भयावहा ।
नागे भवति घोरा च किंस्तुघ्ने च शुभप्रदा ॥
कौलवे वरदा ज्ञेया तैतिले रोगनाशिनी ।
गराख्ये रोगशमनी तथा वणिजि पुष्टिदा ।
विष्टौ मरणदा कर्तुस्तत्कर्त्तृदोषवती तथा ॥

मात्स्ये ।

आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तराद्वयमेव च ।
ज्येष्ठा श्रवण-रोहिण्य पूर्वाभाद्रपदा तथा ॥
हस्तोऽश्विनी रेवती च पुष्ये मृगशिरस्तथा ।
अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठासु प्रशस्यते ॥

लक्षणसमुच्चये ।

पुष्यशुक्रौ रोहिणीकामभद्रा मृगाद्योत्तरा दिवे ।
पुनर्वस्वनुराधास्तु चित्रा ज्येष्ठा मघौषुणि ॥
धनिष्ठा श्रवणौ वैश्ये युगे भाद्रपदे तथा ।
अश्विनी रेवती भद्रे स्वाति-फाल्गुनिकाद्वयम् ॥
चतुर्वर्गमघा ज्येष्ठा मूलार्द्रा भरणी तथा ।
एतानि प्रतिमोमानां चगार्थेशायतो तथा ॥

जय-रोगकराश्लेषा रोहिणी भयवृद्धिदा।
हस्तः सिद्धिप्रदोऽश्विन्य आयुर्दा पादयुग्मके ॥
पुनर्वसु सुखं दद्यादनुराधा तु सम्पदः।
चित्रा सर्वसुखं नित्यं ज्येष्ठा रोगविनाशनम् ॥
धनिष्ठारिजयं दद्यात् ज्ञानदः श्रवणः सदा।
पूर्वभाद्रपदा वृद्धिं शतभिषापि चाश्विनी ॥
रेवती पुष्टिदा नित्यं स्वाती कुर्याद्धनं बहु।
फाल्गुनीद्वितय वृद्धिर्भरणी रिपुभेदनम् ॥
आर्द्रा सौभाग्यसम्पत्तिर्मूलेऽथ नृपसत्क्रिया।
मृग शान्तिप्रदो नित्यं धन्या शतभिष स्मृतम्।
मघेषा कृत्तिका चैव विशाखा च शुभप्रदा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे।

तेजस्विनी कृत्तिका च भूतनिग्रहकारिणी।
किञ्चिद्रूक्षा ततः काले न तदग्नितवह्निका ॥
यज्ञे सूर्यस्य सोमस्य कुमारस्य च या स्मृता।
गङ्गायाश्च कृतास्तेन न दहन्ति च वह्निना ॥
प्राजापत्ये ग्रहो नित्यं लोकानुग्रहकारिणी।
सौम्ये तु वरदा प्रोक्ता नृपकेन्द्र विनश्यति ॥
आर्द्रायां कर्दमस्य क्षिप्रमेव प्रयच्छति।
पुनर्वसौ विनाशस्य संस्कारश्चाशुयात्पुनः ॥
पुष्टिं पुष्ये समाप्नोति धनेन यशसा तथा।
अपि कर्कविनाशाय नागानां नागकृद्भवेत् ॥

चित्रोर्मरणदा कर्तुस्तथा नाशञ्च गच्छति ।
लोकगम्या भवेद्धाम्ये कर्तुर्नाशवहा तथा ॥
तथापि कामदेवस्य कर्तुः सौख्यवहा तथा ।
अर्यम्णे सुदृशा स्फीता लोकानुग्रहकारिणी ॥
आपूर्णा च कृता हस्ते चित्रायां नाशमाप्नुयात् ।
नित्यैश्वर्ययुता लोके चित्रायाञ्च हितप्रदा ॥
स्वातौ तु वरदा सौम्या लोकानुग्रहकारिणी ।
ऐन्द्राग्ने कर्तृनाशाय मैत्रे मित्रविवृद्धये ॥
ज्येष्ठायां तेजसा युक्ता धन-धान्यवती भवेत् ।
तथाविधा तथा मूले किन्तु भूतसमाश्रया ॥
आप्ये छेदमवाप्नोति वैश्वदेवे सुखप्रदा ।
श्रवणे धन-धान्याढ्या वासवे वसुसंयुता ॥
वारुणे शीघ्रनाशाय तथाप्ये मनुजोत्तम ।
अहिर्बुध्ने कृता स्फीता कर्तुः सौख्यप्रदायिनी ॥
धन-धान्ययुता पौष्णे आश्विने योगगामिनी ।
याम्ये मरणदा कर्तुरात्मनाशकरी तथा ॥
आर्के आक्रोशजननी सचौरे ह्यायुदायिनी ।
अभौमे वह्निभयदा शतमखे स्थिरा न तु ॥
केतुना धूमिते चैव वह्निदाहमवाप्नुयात् ।
केतूदये भवेद्येन तेन दुर्भिक्षमाप्नुयात् ॥
भौमोदये भवेद्येन तेन दह्येत वह्निना ।
सौरोदये भवेद्येन तेन कर्त्ता विनश्यति ॥

नचत्रे सप्तरीवेधे परचक्रभयं भवेत् ।
उल्काहते विनाशाय सभूकम्पभयप्रदा ॥
उल्कापातो भवेद्यत्र तत्र व्याधिकरी भवेत् ।
त्रिविधोत्पातयुक्ते भे न शुभा परिकीर्त्तिता ॥
दिव्यकीर्त्तिविनाशाय भौमे चात्मविनाशिनी ।
अन्तरीचे च विज्ञेया लोकनाशकरी तथा ॥
सर्वेष्वत्र व्यतीपातमृक्षमेकं विवर्जयेत् ।
त्रिभेदैर्दोषैस्तथायुक्ता यावद्दागमनाद्ध्रुवे ॥
जन्मनचत्रविहिता कर्त्तुः श्रेयस्करी भवेत् ।
सम्पत्करी द्वितीये स्यात्तृतीयेऽरिभयप्रदा ॥
चेम्या चतुर्थे भवति पञ्चमे व्याधिवर्द्धिनी ।
कार्य्यवृद्धिकरी षष्ठे सप्तमे निधनप्रदा ॥
अष्टमे वरदा सौम्या नवमे श्रीविवर्द्धिनी ।
कर्म्मणा साधिका प्रोक्ता जन्माद्दशमे शुभा ॥
एकादशे शुभकरी द्वादशेऽरिभयप्रदा ।
ज्ञेया त्रयोदशे चेम्या रोगदा च चतुर्दशे ॥
वृद्धिदा पञ्चदशके षोडशे निधनप्रदा ।
सप्तदशे भूतिकरी नन्दा[1] चाष्टादशे भवेत् ॥
एकोनविंशतितमे कर्त्तुर्मरणदायिनी ।
तथा द्वितीये धनदा तृतीयेऽरिभयप्रदा ॥
चतुर्थे चेमजननी पञ्चमे रोगवर्द्धिनी ।

(१) नन्दयतीति नन्दा सुखदेति यावत् ।

षष्ठे लक्ष्मीकरी ज्ञेया धनधान्यविवर्द्धिनी ॥
द्वितीये च चतुर्थे च पञ्चमे च तथाष्टमे ।
द्वादशे नवमे चन्द्रे कर्तुर्दोषवती भवेत् ॥
जन्मस्थश्च तृतीयश्च षष्ठश्चैकादशस्तथा ।
दशमः सप्तमश्चैव यदा विद्धो भवेद्ग्रहैः ॥
पञ्चमैर्नवमैश्चैव द्वादशैर्वा तथाष्टमे ।
चतुर्थे वा तृतीये वा क्रमात्पापात्फलं लभेत् ॥
विपर्य्ययेण वेधश्चेत्पापोऽपि शुभकृत्स्मृतः ।
चन्द्राद्द्वादशके सूर्य्ये द्वितीये वा भयप्रदा ॥
द्वादशे वा द्वितीये वा भौमे दाहमवाप्नुयात् ।
द्वादशे वा द्वितीये वा सौरे मरणदा भवेत् ॥
पापमध्यगते चन्द्रे ध्रुवं मरणदा भवेत् ।
एकस्मिन्नु यदा केन्द्रे चन्द्रमाश्च व्यवस्थितः ॥
केन्द्रत्रयमथान्यस्मिन्युक्तः सूर्य्यारसूर्य्यजैः ।
तदा कर्तुर्विनाशाय प्रतिष्ठा खगराधिप ॥
चन्द्रे सार्के विनाशाय भौमे दाहमवाप्नुयात् ।
सशौरे मृत्युदा ज्ञेया शरादौ निधनप्रदा ॥
नवमे सोपरागे [redacted] कर्तुर्मरणदायिनी ।
परित्यक्ते(१) तथा चन्द्रे तथा ज्येष्ठान्त्यपादगे ।
पौष्णाश्व्यपादगे चैव कर्तुर्निधनकारिणी ॥

---

(१) पाठोऽयं आदर्शानुरूप एव सन्निवेशितः परन्त्वयं न समीचीनो विभाति, परिपुष्टे इत्ययं पाठो भवितुमर्हति ।

लल्लसमुच्चये ।

शशीजीवौ नव-द्वीषु-सप्तस्थानेषु सर्वदा ।
बुधः षडष्ट-तुर्येषु दिक्सप्त-नवराशितः ॥
सप्त-त्रि षष्ठ दशमः शनी शुभफलप्रदः ।
रविर्दश-त्रिषट्स्थस्थो राहुस्त्रि दशषड्गतः ॥
त्रि-षट्स्थानगताः शस्ता मन्दाङ्गारक-केतवः ।
शुभाः क्रूराः यथापाद्य सर्वे एकादशास्तथा ॥
एषा दृष्टिर्मुनी पूर्णा बार्हिकी सप्त-भूमयोः ।
पादिकी रामदिक्स्थाने चत्वष्टोः पादवर्जिता ॥
द्वितीया आपदाख्या तु चतुर्थी क्षेमसंज्ञका ।
षष्ठी च साधिका तारा अष्टमी शत्रुनाशिका ।
नवमी चातिमित्रा स्यादिताः पञ्च फलप्रदाः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

जन्मराश्युदयेकर्तुं क्षिप्रं नाशकरी भवेत् ।
द्वितीये धननाशाय तृतीये कर्त्तृवृद्धिदा ॥
चतुर्थे स्वजनाशाय पञ्चमे व्याधिदा भवेत् ।
षष्ठे शत्रुविनाशाय सप्तमे धननाशिनी ॥
अष्टमे मृत्युदा ज्ञेया नवमे धर्मनाशिनी ।
दशमे कर्मणा वृद्धौ लाभे लाभकरी भवेत् ॥
द्वादशे तु व्ययाय स्यात् प्रतिष्ठा तु तथा कृता ।
जन्मलग्नोदये श्रेष्ठा धन-धान्यवती भवेत् ॥
जन्मराशिफलं शेष सर्वस्थानेषु निर्दिशेत् ।

मेषोदये कृता चिप्रं नाशमाप्नोति पार्थिव ॥
वृषोदये स्थिरा प्रोक्ता धन-धान्यवती भवेत् ।
लोककान्ता च मिथुने बहुकल्याणकारिणी ॥
कुलीरे चिप्रं नाशः स्यात् सिंहे च सुदृढा भवेत् ।
कन्यायां लोककान्ता स्यात्तुलायां भवति स्थिरा ॥
वृश्चिके तु स्थिरा प्रोक्ता कल्याणाय धनुर्धरे ।
मकरे चिप्रं नाशः स्यात् कुम्भे लग्ने दृढा भवेत् ॥
मीने गुणवृद्धा कर्त्तुः कन्ये(१) शून्या तथा भवेत् ।
यथा स्यात् सूर्यदाभार्या(२) सौम्या सौम्यस्य कीर्त्तिता ॥
पापग्रहस्य केन्द्रेण कर्त्तुर्नाशाय कीर्त्तिता ।
सौम्या पटस्य सुशुभं कर्त्तुर्भवति ऋद्धिदा ॥
फलं यदेव लग्नेषु नवांशेषु तदेव तु ।
द्वादशांशेषु विज्ञेयं तदेव मनुजोत्तम ॥
कर्त्तुर्नाशाय विज्ञेया त्रिंशांशे सोम-सूर्ययोः ।
शतं जीवेत् प्रपीनायां(३) कर्त्तुः कल्याणदा भवेत् ॥
शुभमंशे महाराज लग्नं पापफले शुभं ।
लग्ने शुभतरे प्राप्ते पापमंशमशोभनं ॥
लग्नस्थे शोकदा कर्त्तुः कृता भवति भास्करे ।

---

(१) जन्मविशेषे इत्यर्थः ।
(२) सूर्यदाभार्यामित्ययं पाठ आदर्शपुस्तकेष्वेकरूप एव वर्त्तते पर-न्त्वयं न समीचीनो विभाति ।
(३) प्रपीनाया शतं जीवेदित्यन्वयः ।

द्वितीयेऽर्थस्य हानिः स्यात् तृतीये धनसंयुता ॥
आयुःक्षयश्चतुर्थे स्यात् पञ्चमे सुतनाशनं ।
षष्ठे शत्रुविघातस्तु दारिद्र्यं सप्तमे भवेत् ॥
मरणं चाष्टमे मासौ नवमे धर्मपीडनं ।
दशमे सुतवृद्धिश्च लाभे लाभयुता भवेत् ॥
द्वादशे व्ययसंयुक्ता निर्धना तु तथा भवेत् ।
चन्द्रे लग्नगते ज्ञेया सुवृत्ता मनुजोत्तम ॥
धनान्विता द्वितीये तु तृतीये लाभसंयुता ।
चतुर्थे बान्धवहिता पञ्चमे सुतवृद्धिदा ॥
षष्ठे रिपुविनाशाय सप्तमे च धनावहा ।
अष्टमे मरणायोक्ता नवमे धर्मपीडनं ॥
दशमे धर्मदा प्रोक्ता लाभे लाभप्रदा भवेत् ।
व्यये व्ययवती राजंस्तथा धनविवर्जिता ॥
सम्पूर्णबिम्बाधिके चन्द्रे शुभपक्षफलं भवेत् ।
सम्पूर्णबिम्बाधिके क्षीणे क्रमादृक्ष निबोध मे ॥
चन्द्रे लग्नगते ज्ञेया क्षिप्रं नाशो महीभुजां ।
द्वितीये च दरिद्रा स्यात् तृतीये धनसंयुता ॥
बन्धुनाशश्चतुर्थे स्यात् सुतनाशाय पञ्चमे ।
षष्ठे रिपुविनाशाय भार्यानाशाय सप्तमे ॥
अष्टमे मरणायोक्ता नवमे धर्मघातिनी ।
धनान्विता स्याद्दशमे लाभे लाभवती भवेत् ॥
व्यये व्ययवती नित्यं दरिद्रा च तथा भवेत् ।

लग्ने मृत्युकरा भौमे तथा दारिद्र्यदा धने ॥
कीर्तिं त्रिभुवने शुभ्रां तृतीयस्थः करोत्यसौ ।
चतुर्थे बन्धुनाशः स्यात् सुतनाशस्तथा सुते ॥
अरिनाशस्तथा षष्ठे सप्तमेऽसौ विनश्यति ।
अष्टमे कष्टमरणं नवमे दमनच्युतिः ॥
दशमे कर्मसिद्धिः स्यात् लाभे लाभवती भवेत् ।
आयात्मजमसुतयो व्यये बुधांपदाः सदा ॥
बुधलग्ने धनयुता द्वितीये च तथा भवेत् ।
तृतीये वरदा प्रोक्ता चतुर्थे धनसंयुता ॥
कीर्तिश्च पञ्चमे ज्ञेया षष्ठे रिपुविनाशिनी ।
सुखदा सप्तमे ज्ञेया सर्वदा च तथाष्टमे ॥
सौख्यदा नवमे राजन् दशमे कार्यवृद्धिदा ।
स्थिरलाभगते ज्ञेया व्ययमे धनसंयुता ॥
जीवे धनाढ्या लग्नस्थे द्वितीये च तथा भवेत् ।
सुखास्पदा तृतीये स्यात् चतुर्थे धनसंयुता ॥
पञ्चमे सुतदा प्रोक्ता षष्ठे शत्रुविनाशिनी ।
सप्तमे राज्यदा कर्तुरष्टमे च यशोवृद्धिदा ॥
कीर्तिदा नवमे ज्ञेया दशमेऽन्नधनवृद्धिदा ।
लाभस्थे लाभदा ज्ञेया व्यये लाभसमन्विता ॥
लग्नस्थे निश्चला शुक्रे सर्वकामप्रदा भवेत् ।
धनगे च धनं दद्यात् तृतीये भ्रातृवर्द्धिनी ॥
चतुर्थे सुभगा ज्ञेया पञ्चमे सुतवृद्धिदा ।

षष्ठे पूज्या तथा शुक्रे सप्तमे धनवृद्धिदा ।
अष्टमे सुखदा प्रोक्ता नवमे च सुखार्थदा[१] ॥
दशमे लोककान्ता स्यादरिनाशकरायगे ।
तथा व्ययस्थे विज्ञेया षड्ये सधना तथा ॥
मृत्युदा लग्नगे सौरे दरिद्रा स्याद्द्वितीयगे ।
तृतीये धनलाभाय चतुर्थे बन्धुमृत्युदा ॥
सुतगे सुतनाशः स्यादरिनाशश्चारिगे ।
जायानाशस्तु जायास्थे मृत्युर्मृत्युपदोपगे ॥
धर्मगे धर्महानिः स्यात् कर्महानिस्तु कर्मगे ।
महालाभस्तु लाभस्थे व्ययगे च व्ययो भवेत् ॥
शून्यं विवर्जयेत् केन्द्रे तत्तथैव नियोजयेत् ।
एवं ज्ञात्वा शुभं कालं प्रयत्नेन सदैववित् ।
कुर्यात् प्रतिष्ठां यत्नेन स्वकीयाद्बधानतः ॥
शुभेऽह्नि पूर्वं यच्चास्ते तत्कालप्रतिमास्तु या ।
समात्तपीठिकां गर्त्ते स्थापितां विनिवेशयेत् ।
तत्कालमेव कुर्वीत नामावाह्य समाहितः ॥

लक्षणसमुच्चये ।

पादादूनचतुर्नाडीभागः स्यान्मीन-मेषयोः ।
वृष-कुम्भौ च युग्मान्तौ चतस्रः पादवर्जिताः ॥
मकरे मिथुने चैव चापालि-हरि-कर्कटाः ।

---

(१) सुखप्रदेति ख० ।

पादोनाः षट्तुलाः कन्ये घटिकाः सार्द्धपञ्च ॥

केसरी च वृषः कुम्भः स्थिराः स्युः सिद्धिदायकाः ।
चरं धनुस्तुला मेषाद्वीयुग्मं मीन-कन्यके ।
कर्कटे कर्कटालिश्च प्रवर्त्याः कार्यनामकाः ॥
स्थिरः शुभग्रहैर्दृष्टः शस्तोलग्नः शुभान्वितः ।
गुरु-शुक्र बुधैर्युक्तो लग्ने दद्याद्गुणायुषी ॥
राज्यं सौख्यं बलं पुंसां देशधर्मादिकं बहु ।
प्रथम सप्तमस्तुर्य्यो दशमः केन्द्र उच्यते ।
गुरु-शुक्र-बुधास्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकाः ॥
त्र्येकादश-चतुर्थस्था लग्नात् पापाः शुभप्रदाः ।
अतोऽन्येऽनिष्टकर्मार्थे योज्यास्तिथ्यादयो बुधैः ॥
सुयोगे शाश्वता धर्माः स्थिराणां पुष्टि-जीवितं ।
सुलग्ने च महाभागो विषुवे चेप्सितं फल ॥
सत्प्रीतिसुखे पुण्ये अयने च महातिथौ ।
ऋद्धिरारोग्यमैश्वर्य्यं देवस्थापनतो भवेत् ॥
सन्ध्यागते तु लग्ने च प्रत्यस्तमितदुर्ग्रहे ।
दुष्टग्रहे दुष्टलग्ने ग्रहेऽशुभयुते ॥
दुर्निमित्ते तथोत्पाते चन्द्र-सूर्योपमर्दने ।
एतेषु स्थापिता देवाः क्षय-दुर्भिक्ष-रोगदाः ।
तस्माद्दिन निरीक्ष्यादौ सर्वोपस्करमाचरेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

ब्रह्म-नारायणं पूज्या ग्रहपूजां विधाय च ।

निमित्तं शकुनं लब्ध्वा वर्जयित्वा ग्रहादिकं ॥
शुभकाले शुभस्थाने क्रूरग्रहविवर्जिते ।
स्थिरे चरे च कुर्वीत प्रतिष्ठादिकमुत्तमं ॥
अयने विषुवे तद्वत् षडशीतिमुखे तथा ।
एतेषु स्थापनं कुर्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

यस्मिन् ऋक्षे यद्देवोक्तं फलं भूपतिसत्तम ।
तद्देवेषु फलं प्रोक्तं तन्मुहूर्त्तेऽपि यादव ॥
रौद्रः सार्पस्तथा मैत्रः पैत्रोवासव एव च ।
आप्यो वैश्वस्तथा ब्राह्म्यः कौवेरः शक्रदैवतः ॥
ऐन्द्राग्नेयोनैरृतश्च वारुणश्च महीपते ।
अर्यमश्च तथाभाग्यो मुहूर्त्तास्तु दिवाकरः ॥
रौद्रोऽजपादहिर्बुध्नः पौष्ण आश्विन एव च ।
याम्योऽग्निदैवतश्चैव ब्राह्मः सौम्यस्तथैव च ॥
आदित्यो जीवदैवत्यो वैष्णवः सूर्यदैवतः ।
त्वाष्ट्रश्चाथ वायव्यश्च मुहूर्त्ता रात्रिचारिणः ॥

तथा ।

दिनमध्यगते सूर्ये मुहूर्त्तेऽभिजिदाह्वये ।
सर्वकामसमृद्धः स्यात् सर्वोपद्रववर्जितः ॥

मत्स्यपुराणे ।

प्राजापत्ये तु शयनं ब्राह्मे चोत्थापनं भवेत् ।
मुहूर्त्ते स्थापनं कुर्यात् तेन ब्राह्मे विचक्षणः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

गुरावस्तमये प्राप्ते नीचस्थे कर्त्तृघातिनी ।
तथाहलस्थे जीवे तु धन धान्यकरी भवेत् ॥
ब्राह्मे रौद्रे कृता ज्ञेया प्राजापत्ये सुखावहा ।
स्वर्गलोकप्रदा स्वर्गे चक्रे चक्रप्रवर्त्तिनी ॥
वामसत्ये तु वरदा धान्ये धान्यविवर्द्धिनी ।
वाये भवति वस्त्राढ्या काले मृत्युप्रदायिनी ॥
आग्नेये दाहमाप्नोति क्षौचमर्द्दैवते तथा ।
शैवे भवति सुस्थौता चान्द्रे च वरदा तथा ॥
नश्यते साम्यदैवत्ये गोदेवे वृद्धिमाप्नुयात् ।
दैवे च पुष्टिदा प्रोक्ता तथा भवति पूजिता ॥
कौमारे वृद्धिमाप्नोति पित्र्ये नाग तथैव च ।
वारुणे रोगदा प्रोक्ता शुभा चानन्तदैवते ॥
चपला यमदैवत्ये याम्ये मृत्युप्रदा भवेत् ।
कार्म्यदैवत्ये सदा वाग्मी श्रीमे च श्रीयुतो भवेत् ॥
धनने धनसंयुक्ता सुहृद मैत्रदैवते ॥
पृथ्वीदेवे दृढा सौम्या शुभा चादितिदैवते ।
पौरुषे च तथा रौपे बहुधर्मविवर्द्धिनी ।
कर्त्तुः सुखावहा चैव तथा लाभयुता भवेत् ॥

इति सामान्यप्रतिष्ठा ।

अथ शिवप्रतिष्ठा।

अथ लक्षणसमुच्चये।

उत्तरायणगते भानौ लिङ्गस्थापनमुत्तमं।
दक्षिणे त्वयने पूर्व्वं विपर्य्यासे भयावहं॥
अयहं स्थापनं नेष्टं तथा वै दक्षिणायने।
अपक्षे स्थापिते लिङ्गे व्याधिना पीड्यते प्रजा॥
कुमाराः सम्प्रपीड्यन्ते कन्यानाशश्च जायते।
धनधान्यस्त्वलोपश्च तदा राज्ञां प्रजायते॥
कर्त्तुः क्षयः सदा प्रोक्तो ग्रहे भवति दारुणः।
तस्माच्च स्थापयेद्देवं अयने दक्षिणायने॥
स्थापनन्तु प्रकर्त्तव्यं शिशिरादावृतुत्रये।
माघेपि स्थापितं लिङ्गं भवेदरक्षयोगदं॥
हेमन्ते ज्ञानदं लिङ्गं शिशिरे सर्व्वभूतिदं।
शक्तिप्रदं वसन्ते च ग्रीष्मे च जय-शान्तिदं।
यतीनां सर्व्वकाले च लिङ्गस्थारोपणं मतं॥

रत्नावल्यां।

माघ-फाल्गुन-वैशाख-ज्यैष्ठाषाढेषु पञ्चसु।
मासेषु शुक्लपक्षेषु सदुष्टपक्षवर्ज्जिते॥
द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी नवमी तथा।
द्वादश्येकादशी षाष्ठा पूर्णिमा च त्रयोदशी॥
गुरु शुक्रो बुध सोमोवरश्चेन्तु मुक्तानद्।

आर्द्रा शतभिषा स्वाती रोहिणी श्रवणद्वय ॥
पूर्वाषाढोत्तराषाढा ज्येष्ठाश्विना च रेवती ।
चित्रा-हस्तौ धनिष्ठा स्यादनुराधा च सिद्धिदा ॥

लक्षणसमुच्चये ।

नक्षत्रे यत्र तत्रापि सर्वकाल दिनत्रयो ।
लिङ्गस्य स्थापन शस्त यते कामार्थिनो ध्रुव ॥

रत्नावल्या ।

सौभाग्य शोभनायुष्मान् सिद्ध साध्य शिव शुभ ।
वृद्धि प्रीतिर्धृति सिद्धि ध्रुव शुक्ल सुशोभनम् ॥
बवश्च बालवश्चैव कौलवश्चेति शुभम् ।
मेष वरलग्नेचश्च समस्तेष यथा शुभम् ॥
कुम्भ वृश्चिक सिंहो मेषोमिथुन कर्कटौ ।
तथा कन्या तुला कुम्भौ वृषभश्च प्रशस्यते ॥
रविहस्ते भवेत्सिद्धि सोमे मृगशिरस्तथा ।
कृत्तिका भौमवारे स्यादनुराधा बुधे सदा ॥
रेवती भृगुसत्तमा शुक्रवारे पुनर्वसु ।
श्रवण शनिवारे च सिद्धियोगा शुभा मता ॥
जन्मभमध्यतथोऽथ षटस्थैकादशा शुभा ।
भौम मन्दौ त्रयस्तौ च द्वि-सप्ताद्य सुरेगुरु ॥
जन्म-तुर्य-रसाष्टम्यो दशमस्थ शुभो बुध ।
रस-सप्त दशान्यस्य शुक्रस्याथ प्रयत्नत ॥
देवमध्ये यदा सर्वे यमकण्टेति निश्चिता ।

यस्मात्ते सर्वकार्य्यघ्नास्तस्मात्तेष्वभियोजयेत् ॥
क्षीणचन्द्रस्तथा मन्दः(१) कुजार्कौ तैर्युतो बुधः ।
पापाः पापाश्रयाः यस्मात्तस्मात्तांश्च विवर्जयेत् ॥
केन्द्रस्थे च गुरौ शुक्रे न शुभेन्दोर्यदा ग्रहाः ।
नष्टचन्द्रे तथा शुक्रे गुरावस्तं गते सति ।
प्रतिष्ठादिशुभारम्भान् दूरयात्रां विवर्जयेत् ॥
अन्यद्बहुतरं यत्तत् ज्योतिःशास्त्रविशारदः ।
समालोच्य निपुणेन सर्वथाप्यन्यथाचरेत् ॥

लक्षणसमुच्चये ।

सुदिने शुक्लपक्षे च रविवारर्क्षवर्जिते ।
सुचन्द्रतारकायोगे सुलग्ने करणान्विते ॥
द्वैते द्वैते प्रतिष्ठा स्यान्मिश्रे च सितपक्षके ।
अद्वैते चैव कार्य्योऽपि मन्त्र-मूर्त्तिप्रभेदतः ॥
द्वैता सिद्धाग्निकी रौद्री शर्वं सर्वाणि तिष्ठति ।
पञ्चराशौ हरेर्मिश्रा पञ्चमोवर्णसंस्थितिः ॥
अद्वैता भैरवी या तु वाम-दक्षिणमन्त्रजा ।
अनाद्यन्तन्तु या तिष्ठेत् बाणलिङ्गस्वयम्भुवा ॥

इति शिवप्रतिष्ठा ।

---

(१) निम्न इति क० ।

अथ विष्णुप्रतिष्ठा ।

वैखानससंहितायां ।

अयने चोत्तरे कुर्याद्दक्षिणे वा त्वरान्वितम् ।

देवीपुराणे वैखानससंहितायां ।

मार्गशीर्षक-माघौ द्वौ निन्दितौ ब्रह्मणा पुरा ।
माघेषु फाल्गुन श्रेष्ठ चैत्रो वैशाख एव च ।
तैषेऽन्याषाढयुक्ताये श्रावणे मासि वा भवेत् ॥

तन्त्रसारसंहितायां ।

प्रतिष्ठार्थमिभि प्रोक्ता या अमावस्युतेऽप वा ।
प्रतिपच्च द्वितीया च नवमी च त्रयोदशी ।
दशमी द्वादशी पूर्णे शुक्लपक्षे शुभान्विता ॥

महापञ्चरात्रे ।

पौर्णमास्यां त्रयोदश्यां द्वादश्यां शुक्लपक्षतः ।
प्रतिपद्द्वितीययोर्वा पञ्चम्यां दशम्यामपि ।
अष्टिमासितयस्वैता चन्द्रयोग प्रयुक्ष ते ॥

वैखानससंहितायां ।

श्रवणे चैव रोहिण्यां स्वात्यां हस्ते पुनर्वसौ ।
त्रिषूत्तरेषु रेवत्यां श्रविष्ठे वारुणे तथा ॥
सौम्य लाप्तानुराधासु तिष्ये चैव विशेषतः ।
अन्यस्मिन् समप्रक्षे वा यथोक्तगुणसंयुते ॥
अश्विनी-रोहिणीयोगे पुनर्वसौ च पुष्यतः ।

भरण्यां श्रवणे हस्ते रेवत्यामुत्तरासु च।
क्षिप्र नक्षत्रयोगेषु क्रमेणैतून्नरायणे॥

यागरसंहितायां।

सोमो बृहस्पतिश्चैव भार्गवोऽथ बुधस्तथा।
एते सौम्या ग्रहा सौम्याः प्रतिष्ठा-योगकर्मणि॥

'ग्रहाः' वाराः। 'सौम्याः' अनुकूलाः।

महापञ्चरात्रे।

सौम्यपक्षे प्रशस्तदिने सोम-भार्गववासरे।
ग्रहयोग एव भवेत्प्रतिष्ठा-यज्ञकर्मणि॥

वैखानससंहितायां नृसिंहपुराणे।

पूर्वपक्षे शुभे काले स्थिरे चोर्द्धमुखेऽपि मे।
अनुकूले च लग्ने च हरिः स्थाप्योनरैस्तथा॥

नक्षत्रे च तिथौ युग्मे प्रशस्ते विष्टिवर्जिते।
गुरु-शुक्र-बुधेन्दूना एकवारयुते शुभे॥

यामस्य यजमानस्याप्यनुकूलेऽपि तत्र वै।
चरराशिं विवर्ज्याथ स्थिरराशिं प्रगृह्य च।

शुभलग्ने मुहूर्त्ते वै प्रतिष्ठां कारयेद्धरेः॥

कल्पसमुच्चये।

शुद्दिने सितपक्षे च सुरवारर्क्षभाषिते।
शुभचन्द्रतारकायोगे शुभग्रे करणान्विते॥

दैवे दैवे प्रतिष्ठा स्यात्स्थिरे च सितपक्षके।
चरेणे चैव कृष्णे च मन्त्र-मूर्त्तिप्रभेदतः॥

द्वैता सिद्धान्तिकी रौद्री शतवर्षाणि तिष्ठति ।
पञ्चरात्री हरेर्मिश्रा पञ्चशोवर्षसंस्थितिः ।
अद्वैता भैरवी सा तु वाम-दक्षिणमध्यमा ॥
मधूककाष्ठप्रतिमाप्रतिष्ठाकालस्तु वाराहपुराणे ।
शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां नक्षत्रे रेवते तथा ।
तत्र संस्थापनं कुर्यात् भूमिसिद्ध्यर्थसाधनं ॥
इति विष्णुप्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

अथ देवीप्रतिष्ठाकालः ।

देवीपुराणे ।

गुरौ मेषगते शुक्रे देवीश्चाप्य प्रतिष्ठपेत् ।
इहैव च भवेद्धन्यो ह्यतोऽगच्छेत्परम्पदम् ॥
तस्मान्मेषगते शुक्रे उत्तमा नवमी स्मृता ।
तथा आषाढ़िनी आषाढ़ुत्तमौ परिकीर्तितौ ॥
देवी तत्र सदा शुक्र-पांशुजापि प्रतिष्ठिता ।
भवेत् फलदा पुंसां कर्कस्थे च शुक्रस्थिते ॥
तथाच सिद्ध-गन्धर्वा नृपा वा राज्यकाङ्क्षिणः ।
ते यजन्तु सदा देवीं स्थापयित्वा विधानतः ॥
■ तिथिर्न च नक्षत्र नोपवासोऽत्र कारणम् ।
मात्स्य-भैरव वाराह नरसिंह त्रिविक्रमाः ।

महिषासुरहन्त्र्याश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥
तथाच मत्स्यप्रतिष्ठायाम् ।

ब्रह्मोवाच ।

स्थापनञ्च प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रसाधकम् ।
सर्वकालं प्रकर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
रात्रिरूपा यतो देवी दिवारूपो महेश्वरः ।
अतः सकालपूजाभिः सिद्धिदा परमेश्वरी ॥

इति देवीप्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

अथ वापी-कूपादिप्रतिष्ठाकालः ।

भविष्यपुराणे ।

वापी-कूप तडागानां तस्मिन् काले विधिः स्मृतः ।
सुदिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा शुभदा स्मृता ॥
कर्कटे पुत्रलाभन्तु सौख्यं तु मकरे भवेत् ।
मीने यशोऽर्थलाभस्तु कुम्भे च सुबहूदकम् ॥
वृषे च मिथुने वृद्धिर्वृश्चिके सत्फलं भवेत् ।
विरुद्धमिष्टं कन्यायां तुलायां शाश्वती गतिः ।
सिंहे मेषे धननाशं धनुषि हिंसां प्रयच्छति ॥
भविष्योत्तरपुराणे ।

तस्मिन् सलिलसम्पूर्णे कार्त्तिके प्रतिप्रेषतः ।
तडागस्य विधिः कार्य्यः स्थिरनक्षत्रयोगतः ॥
मुनयः केचिदिच्छन्ति व्यतीते चोत्तरायणे ।
न कालनियमस्तत्र सलिलं तत्र कारणम् ॥

इति वाप्यादिप्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये प्रतिष्ठाकालनिर्णयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथ दीक्षाकालः ।

तत्र नानादेवतादीक्षाकालः कालोत्तरे ।

शरद्वसन्तयोर्योगो दीक्षाकर्मविधौ वरः ।
तयोरसम्भवे वर्षा नान्यथापि प्रशस्यते ॥
दीक्षायामभिषेके च तथा मन्त्रपरिग्रहे ।
व्रतग्रहणमोक्षे च द्रव्यारम्भनकर्मणि ।
कार्त्तिक्यामेव वैशाख्यां स्वर्भानोरविदर्शने ॥

तत्रैव ।

चन्द्र-सूर्योपरागेषु षडशीतिमुखेषु च ।
ग्रह-नक्षत्रयोगेषु विषुवत्सुदिनेषु च ।
अयनेषु च सर्वेषु योगः सर्वार्थसिद्धिदः ॥

कारणे ।

पूर्वाषाढे माघे च आषाढे मृगशीर्षके ।
दीक्षां न कारयेद्धीमान् अन्यमासेषु कारयेत् ।
शुक्लपक्षे शुभर्क्षे च सुवार-तिथिभिर्युते ॥

क्रियाकाण्डशेखरे ।

न विना पर्व दीक्षा स्याद्दर्शासु मधु-पौषयोः ।
अन्यत्र तु सदा कार्या विशुद्धौ गुरु-शिष्ययोः ॥

वर्षादौ तु निमित्तानि प्रशस्तान्युपलक्षयेत् ॥

वर्षादिषु निषिद्धेष्वपि कालेषु कदाचिच्छुभशकुनाद्युपलम्भे सति दीक्षा कर्त्तव्येत्यर्थः ।

प्रसिद्धास्तिथयोराजदर्शनं गुरुपर्व च ।
पवित्रका तिथिश्चापि दीक्षाकर्मविधौ वरा ॥

रत्नावल्याम् ।

चतुर्थीं नवमीं षष्ठीमष्टमीञ्च[1] चतुर्दशीम् ।
पूर्णमासीं विना शेषा सिता शुक्लौ सुसत्तमु ।
आदित्यं मङ्गलं शौरिं त्यक्त्वा वारास्तु भूतये ॥

शम्भेदे ।

सप्तम्याञ्च नवम्यां वा एकादश्यामथापि वा ।
दशम्याञ्च त्रयोदश्यां दीक्षाकर्म प्रशस्यते ॥

क्वचित्तु त्रयोदश्याममावास्यामिति पाठः ।

सितेन्दु-ज्ञ-गुरूणान्तु परीक्षेत शुभाशुभैः ।
गुणैर्युक्तास्तु सर्वाह्ना गुणहीनांस्तु वर्जयेत् ॥

कालोत्तरे ।

चतुर्थ्यामथवाष्टम्यां चतुर्दश्यां तथैव च ।
पूर्णमास्यां प्रकर्त्तव्यं भूतिकामैः सिते सदा ॥
मुक्तिकामैः कृष्णपक्षे यत्किञ्चित्कर्म चाचरेत् ।
दिनच्छिद्राणि मुक्त्वा च यान्यान्यास्तिथयः स्मृताः ॥

तत्त्वसागरसंहितायाम् ।

---

(१) षष्ठीं सप्तमीञ्चेति क० ।

तां तां तिथिं पुरालोच्य तदुक्तां तत्र दीक्षयेत् ।

इन्द्र उवाच ।

कस्य का तिथिरुद्दिष्टा विशेषं वद नारद ।
सङ्क्षेपेणैव दीक्षायां विशेषावसरं तथा ॥

नारद उवाच ।

ब्रह्मणः पौर्णमासुक्ता द्वादशी चक्रधारिणः ।
चतुर्दशी त्रिनेत्रोक्ता वाच' प्रोक्ता त्रयोदशी ॥
द्वितीया तु श्रियः प्रोक्ता पार्वत्याश्च तृतीयका ।
नित्यमार्गेषु पार्वत्या अष्टमी च चतुर्दशी ॥
चतुर्थी गणनाथस्य भानोः प्रोक्ता तु सप्तमी ।
एवंमुख्यास्तु संक्षेपात्तिथयः परिभाषिताः ।
अपरेण तिथीः सर्वाः पवित्रारोपणे स्मृताः ।

कारणे ।

पौष्णं रोहिण्यथादित्यं श्रवणञ्चाश्विनी तथा ।
सावित्रं त्वाष्ट्र-वायव्ये नैर्ऋतं मैत्रमेव च ॥
तिष्य त्रिरुत्तराख्यं तु श्रविष्ठा च विजन्मभम् ।
नक्षत्राणि प्रशस्तानि दीक्षाकर्मणि सुव्रत ॥

रत्नावल्याम् ।

पौष्णुत्तराणि रोहिण्यः पुष्यकं मृगशीर्षकम् ।
हस्ता स्वातिरनुराधा मघा मूलञ्च रेवती ॥
अभिजिच्छ्रवणश्चेति त्रियोगे चतुर्दशी ।
योगाश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनः स्मृतः ॥

सुकर्मा च धृतिर्वृद्धिर्ध्रुवं सिद्धिश्च हर्षण ।
वरीयांश्च शिव सिद्धोब्रह्मा ऐन्द्रश्च योजयत् ॥
निन्द्यानि तानि सर्वाणि प्रशस्तानि विमुक्तये ।
किन्तु देशिकसेवादौ शुभान्यन्यापि पूर्ववत् ॥
प्रतिपत्पूर्वाषाढा च पञ्चमी कृत्तिका तथा ।
पूर्वाभाद्रपदा ज्येष्ठा दशमी रोहिणी तथा ॥
द्वादश्या सर्पनक्षत्रमर्यम्णा च त्रयोदशी ।
नक्षत्रसन्ध्या ह्येते देवानामपि वामदा ॥

कारणे ।

राशयश्च चरा श्रेष्ठा मध्यमाश्चोभये स्मृता ।
स्थिरश्च नैधनस्थाने यश्च सर्वे विवर्जिता ।
आचार्य्य शिष्ययोरानुकूल्य शुभप्रद भवेत् ॥

क्रियाकाण्डशेखरे ।

राश्यादिवर्गसंशुद्धिर्लग्नचन्द्रार्कयोरपि ।
तत्र गोचरसंशुद्धिश्च योगयास्ते प्रतीयताम् ॥
लग्नदोष ग्रहदोषा सर्वे नश्यन्ति ते शुभे ।
लग्नस्थे भार्गवे मौढे केन्द्रस्थे च बृहस्पतौ ॥
इत्यादिनिपुण वीक्ष्य दीक्षा मौमुक्षवीष्यते ।
मौमुक्षवी प्रति ■ यत्कालादिनियम स्मृत ॥
मन्त्रवर्णेषु सिद्धान्ते सुसिद्धान्वेषयेद्बुध ।
वैवर्णवानुदासीनान् गणयेद्यभि पृथक् ॥
सिद्धराशौ हरेद्भाग वसुभिर्भानुभि स्वरै ।

झषराशिस्तु यः प्रोक्तो यामे षष्ठोदिता हि सा ॥
रिपुराशिगतः प्रोक्तो मासोऽसौ परिकीर्त्तितः ।
हरेत्पदद्वयं भाग तिथिज्ञानाय सत्तम ॥
मासि तस्मिंस्तथा यामे कुर्वीत यत्नं मनोः ।
ज्योतिःशास्त्रानुनिर्णीते लग्ने वा दीक्षितो भवेत् ॥

अत्र दीक्षार्थं मलमासास्तियोः प्रतिपाद्य तत्त्वसागरसंहितायाम् उक्तं हि ।

तिथिं विनापि दीक्षाया विशिष्टावसरं शृणु ।
दुर्लभे सद्गुरूणान्तु सकृत्तत्र उपस्थिते ।
तदनुज्ञा यदा लब्धा स दीक्षावसरोऽभवेत् ॥
ग्रामे वा यदि वारण्ये क्षेत्रे वा दिवसे निशि ।
आगच्छति गुरुर्दैवाद्यदा दीक्षा तदा भवेत् ॥
प्राप्ता दीक्षा तदा ज्ञेया गुरौ च समुपस्थिते ।
यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः ॥

इति नानादेवदीक्षाकालः ।

अथ विष्णुदीक्षाकालः ।

मतुपञ्चरात्रे ।

विज्ञाय भीतिप्रवण हि शिष्य-
शुद्ध्यातौ तीक्ष्णकरस्य काले ।

भौमस्य वृद्धौ शुभलग्नयुक्ते
मन्दोदयेऽदे कृपया गुरुस्तु ॥

महापद्मरात्रे ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सूर्यपक्षमथो तथा ।
द्वादश्यां कृष्णपक्षस्य पौर्णमास्यां मुनेऽथवा ॥
अमावास्यायामथवा कालमुद्दिश्य देशिकः ।
तदेकदिवसं पूर्वमधिवासनमारभेत् ॥

तन्त्रसागरसंहितायाम् ।

ब्रह्मणः पौर्णमास्युक्ता द्वादशी चक्रधारिणः ।
चतुर्दशी शिवे प्रोक्ता वाचः प्रोक्ता चतुर्दशी ॥

सौरपञ्चरात्रे नवकदीक्षाविषये ।

दीक्षाविधौ वा नवके च काले
स्याद्द्वादशी पञ्चदशी तिथिस्तु ।
एकादशी पञ्चदशी तिथिर्वा
भवेच्चतुर्दश्यथवाष्टमी च ।
शाक्तादिके योगविधौ प्रशस्ता
स्याद्देवतानां नवमी चतुर्थी ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये दीक्षाकालो नाम षोडशोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ नैमित्तिकादिदेवतापूजा-तदङ्गानां कालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

कालश्च द्विविधो ज्ञेयः स्थूल-सूक्ष्मोपलक्षितः ।
स्थूलश्च लौकिको ज्ञेयः सूक्ष्मश्चाध्यात्मिकस्तथा ॥
सर्वं स्थूले च कर्त्तव्यं स्थूलं कालविधिं शृणु ।
स्वस्थानकाचिनिमिषतुर्य्यभागस्त्रुटिः स्मृतः ॥
तद्द्वयन्तु लवः प्रोक्तो निमेषस्तद्द्वयं भवेत् ।
निमेषाः पञ्चदश काष्ठाः त्रिंशत्काष्ठाः कला स्मृता ॥
त्रिंशत्कला मुहूर्त्तश्च तदेव घटिकाद्वयम् ।
सार्द्धाश्च नाडिकाः सप्त यामस्तत्सन्धिरुच्यते ।
सन्ध्ययोऽष्टौ समाख्याता अहोरात्रं विचक्षणैः ॥
यजनं प्रतिमानन्तु उत्तमन्त्विति कीर्त्तितम् ।
उदये चैव मध्याह्ने प्रदोषे चार्द्धयामके ॥
यजनं मध्यमं सन्ध्य उदयेऽस्तमनं समं ।
पराह्वंमेषु कालेषु पूजयेत्तु विशेषतः ॥
द्विकालं वा त्रिकालं वा आत्मार्थं संप्रपूजयेत् ।
पूजारम्भाय चाद्यन्तं सर्वं सन्ध्याविधिं कुरु ॥
सन्ध्यादिकमणाद्दोषाः कृते चेत्तु न दोषकः ।

पूर्वाह्णे चैव मध्याह्ने प्रदोषे बलिमाहरेत् ॥
अन्यासु सर्वसन्ध्यासु नाचरेत्तु बलिक्रमम् ।
अर्द्धयामे बलिं कुर्य्यात् काम्यार्थी तु विशेषतः ॥
नित्योत्सवे च पूजायां तथा संवत्सरोत्सवे ।
कारयेत्तु विशेषेण अन्यथा नैव कारयेत् ॥
भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
प्रातःकाल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥
पूर्वाह्णाद्य समारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
मध्याह्न इति विज्ञेयः स्थापनारोपणादिषु ॥
मध्याह्नात्तु समारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
सायङ्काल इति प्रोक्तः प्रदोषमधुना शृणु ॥
अस्तमानं समारभ्य सार्द्धाः सप्त च नाडिकाः ।
प्रदोष इति विख्यातस्त्वर्द्धयाममतः शृणु ॥
प्रदोषान्तं समारभ्य त्रिपादेन त्रिनाडिकाः ।
अर्द्धयाम इति प्रोक्तस्त्वर्द्धरात्रमथोच्यते ॥
अर्द्धयामान्तमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
अर्द्धरात्रमिति प्रोक्तं रात्रिनैकमथोच्यते ॥
भास्करस्योदयात्पूर्वं त्रिपादेन त्रिनाडिकाः ।
रात्रिनैकमिति प्रोक्तं ज्ञात्वैव सर्वमाचरेत् ॥
जलसंग्रहणं पुष्पसंग्रहं यजनं तथा ।
उदयादेव कर्त्तव्यं रात्र्यन्ते वा जलग्रहः ।
देवतास्थापनं तीर्थं प्रातःकाले समाचरेत् ॥

प्रातःकालात्समारभ्य यावद्वै दश नाडिकाः ।
तावद्धापि प्रकर्त्तव्यं तीर्थकार्यं प्रजायते ॥
अङ्कुरार्पणकार्यं तु उत्सवस्याधिवासनं ।
सायञ्च प्रारभेद्धीमान् रक्षाञ्चैव प्रबन्धने ॥
स्थापने प्रोक्षणे चैव गर्भन्यासे तथैव च ।
अधिवासनानि सर्वाणि मध्यरात्रे तु कारयेत् ॥
रात्र्यन्तके विशेषेण सर्वदेवक्रियार्थकं ।
कुर्यात्परं महाशब्दं तदाशुभनिवृत्तये ॥

इति नित्य-नैमित्तिकादिदेवतापूजा-महद्धानां कालः ।

अथ विष्णुपूजाकालः ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे ।

एककालं द्विकालं वा त्रिकालं पूजयेद्धरिं ।
अपूज्य भोजनं कुर्वन् नरकाणि व्रजेन्नरः ॥

नारदीये ।

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समारभेत् ।
यथा सन्ध्या तथा नित्या देवपूजा स्मृता बुधैः ॥
अशक्तो विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशव ।
मध्याह्ने चैव सायञ्च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥
मध्याह्ने वा विस्तरेण सङ्क्षेपेणाथवा हरिं ।
सम्पूज्य भोजनं कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

निमित्तेषु च सर्व्वेषु तत्काले च विशेषतः ।
पूजयेद्देवदेवेशं द्रव्यं सम्पाद्य यत्नतः ॥

इति विष्णुपूजाकालः ।

अथ देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः ।

भविष्यपुराणे ब्राह्मीकल्पे ।

प्रतिपत्पावकी प्रोक्ता द्वितीया ब्रह्मणस्तु ।
तृतीया गिरिपुत्र्यास्तु चतुर्थी विघ्नहारिणः ॥
पञ्चमी नागराजानां षष्ठी स्कान्दी तिथिः स्मृता ।
सप्तमी सप्तसप्तेश्च अष्टमूर्त्तेस्तथाष्टमी ॥
नवमी योगिनीनान्तु यमस्य दशमी तथा ।
एकादशी धनेशस्य द्वादशी चक्रिणस्तथा ॥
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य भूतेशस्य चतुर्दशी ।
पौर्णमासी भगेशस्य पितॄणां दर्श उच्यते ॥

इति देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः ।

अथ कामनाविशेषात्तिथ्यादिविशेषे देवताविशेषपूजा ।

भविष्यपुराणे ।

अग्निमिष्ट्वा च हुत्वा च प्रतिपद्यक्षतं घृतम् ।
सविधा सर्व्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥
ब्रह्माणञ्च द्वितीयायां सम्पूज्य ब्रह्मचारिणः ।

भोजयित्वा च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥
तृतीयायां च वित्तेशं वित्तेशो जायते ध्रुवम् ।
क्रयादिव्यवहारेषु लाभो बहुगुणो भवेत् ॥
गणेशः पूजितः कुर्य्यात् चतुर्थ्यां सर्वकर्मसु ।
अविघ्नं विदुषां विप्र कार्य्यनाशञ्च कर्हिचित् ॥
नागानिष्ट्वा च पञ्चम्यां न विषैरभिभूयते ।
स्त्रियं वा लभते पुत्रान् पराञ्च श्रियमाप्नुयात् ॥
सम्पूज्य कार्त्तिकेयन्तु द्विजः षष्ठ्यां प्रजायते ।
मेधावी रूपसम्पन्नो दीर्घायुः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥
सप्तम्यां पूजयेत् देवं चित्रभानुं दिवाकरम् ।
अष्टम्यां पूजितो देवो गोचूडाभरणो हरः ।
ज्ञानं ददाति विपुलं कामजान् यच्छते गुणान् ॥
मृत्युहा धनदश्चैव पापहा च प्रपूजितः ।
दुर्गां संपूज्य दुर्गाणि नवम्यां तरतेच्छया ।
संग्रामे व्यवहारे च सदा विजयमादिशेत् ॥
दशम्यां धर्म्मराजस्तु सर्व्वव्याधिहरो ध्रुवम् ।
नरकादपमृत्योश्च समुद्धरति मानवम् ॥
एकादश्यां यथोद्दिष्टा विश्वेदेवाः सपूजिताः ।
प्रजां पुष्टिञ्च धान्यञ्च प्रयच्छन्ति महीं तथा ॥
द्वादश्यां पूजितो देवः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः ।
बहुपुत्रो बहुधनस्तथा स्यान्नात्र संशयः ॥
त्रयोदश्यान्तु सम्पूज्य कामदेवं महाबलम् ।

पूजितः परया भक्त्या धनं पुत्रांश्च दापयेत् ॥
चतुर्दश्यां महादेव उमाकान्तो जगद्गुरुः ।
सम्पूजितो महाभक्त्या सर्व्वान् कामान् ददात्यसौ ॥
पौर्णमास्याञ्च यः सोमं पूजयेत् भक्तिमान् नरः ।
सकृपत्वं भवेत् तस्य इति मे निश्चिता मतिः ॥
अमायां पितरः पिण्डैरिष्टाः कुर्व्वन्ति सर्व्वदा ।
पूजां वृद्धिं धनं रक्षामायुष्यं बलमेव च ॥
उपवासं विनाप्येते भवन्त्युक्तफलप्रदाः ।
पूजिता जपहोमैश्च तोषिता भक्तितः सदा ॥
मूलमन्त्रास्तु संज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः ।
पूर्व्वञ्च पद्मपत्राः कर्त्तव्याश्च तिथीश्वराः ॥

एतेषाञ्च रूपाणि देवताकाण्डे आलोकनीयानि ।

गन्ध-पुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते ।
पूजा ग्राम्ये न कर्त्तव्या कृतापि न फलप्रदा ॥
आज्यधाराभिसिक्तैश्च दधि-क्षीराम्ल-माक्षिकैः ।
यथोक्तफलदो होमो जपः शान्तेन चेतसा ॥
कृत्वा यज्ञं दद्यान्दे च[1] फलान्येतानि भक्तितः ।
यथोक्तानि यथोक्तानि लभेतेष्वाधिकानि ॥
इह जन्मन्यथान्यस्मिन् निवसेच्च सुखी सदा ।
तेषां लोकेषु मन्त्रज्ञो यावतीह[2] तिथिः स्मृता ॥
इह तस्मात् परिभ्रष्टमन्त्रज्ञो जायते नरः ।

(१) दद्या-द्दे चेति ख० । (२) यावन्तेहेति ख० ।

शुक्लपोषणसम्पन्नो निर्जितारिर्महीपतिः ।
स्त्रीपुत्रपुंसको वापि जायते पुरुषोत्तम ॥

कूर्मपुराणे ।

देवताभ्यर्चनं नृणामशेषाघौघनाशनम् ।
अमावास्यां तिथिं प्राप्य यदाराधयते भवम् ।
ब्राह्मणं पूजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
कृष्णाष्टम्यां महादेव तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।
सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् ।
दृष्ट्वेशं प्रथमे यामे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अमावास्यामथावाप्य ब्रह्माणं च पितामहम् ।
ब्राह्मणांस्त्रीन् समभ्यर्च्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥
षष्ठ्यामुपोषितो देव शुक्लपक्षे समाहितः ।
सप्तम्यामर्चयेद्भानुं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
भरण्यां च चतुर्थ्यां च शनैश्चरदिने यमम् ।
पूजयेत् सप्तजन्मस्थैर्मुच्यते पातकैर्नरः ॥
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य महापापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मार्कण्डेय उवाच ।

कालं तवाहं वक्ष्यामि देवतापूजने पृथक् ।
पक्षादेव सर्वत्र सोपवासस्य सर्वदा ॥

ब्रह्माणं पूजयेद्देव सततं प्रथमेऽहनि ।
पक्षद्वये महाभाग यथाशक्त्युपोषितः ॥
संवत्सरेण धर्म्मज्ञ विधानकृत्सुवर्णकम् ।
हंसयुक्तेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥
चैत्रमासस्य या शुक्ला प्रथमा प्रतिपद् भवेत् ।
तदह्नि ब्रह्मणः कृत्वा सोपवासस्तु पूजनम् ।
संवत्सरमवाप्नोति सौख्यानि भृगुनन्दन ॥
काष्ठाश्चावयवाः सर्वे तस्मिन्नहनि पूजिताः ।
यच्छन्ति च धर्म्मज्ञ सौख्यं वपुरनुत्तमम् ॥
संवत्सराधिपं नागं तस्मिन्नहनि पूजयेत् ।
यशश्च सौख्यमाप्नोति ह्यारोग्यमप्यथैव च ॥
तथापि ब्रह्मणा सृष्टं त्रैलोक्यं प्रथमं द्विज ।
दक्षं प्रजापतिं नित्यं द्वितीयायामथार्च्चयेत् ।
फलमाप्नोति धर्म्मज्ञ गोमेधस्य न संशयः ॥
तथा नासत्ययोः कृत्वा तस्मिन्नहनि पूजनम् ।
नित्यमारोग्यमाप्नोति तथा रूपञ्च भार्गव ॥
शुक्लपक्षे द्वितीयायां बालचन्द्रस्य पूजनम् ।
कृत्वा दृष्ट्वा च सततं मासाच्चौ सुभगो भवेत् ॥
साध्या द्वादश ये प्रोक्तास्तेषां कृत्वा तु पूजनम् ।
तृतीयायां महाभाग द्वादशाहफलं भवेत् ॥
तृतीयायां तदाभ्यर्च्य ब्रह्म-विष्णु महेश्वरान् ।
पृथक् पृथक् महाभाग त्रिवर्गफलभाग् भवेत् ॥

चैत्रे लोकाय नद्या नाम सम्यक् संपूज्य यत्नतः ।
ऐश्वर्यं महदाप्नोति गतिमग्र्यां च विन्दति ॥
तृतीया श्रावणे कृष्णा या स्यात् श्रवणसंयुता ।
तस्यां संपूज्य गोविन्दं पुष्टिमग्र्यामवाप्नुयात् ॥
वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायामुपोषितः ।
अक्षयं फलमाप्नोति सर्वस्य सुकृतस्य च ॥
सा तथाच कृत्तिकोपेता विशेषेण सुपूजिता ।
तत्र दत्तं हुतं जप्तं सर्व्वमक्षयमुच्यते ॥
अक्षया सा तिथिस्तस्मात् तस्यां सुकृतमक्षयम् ।
अक्षतैः पूजितो विष्णुस्तेन साप्यक्षया मता ॥
अक्षतैस्तु नरः स्नातो विष्णोर्दत्त्वा तथाक्षतान् ।
विप्रान् सुसंस्कृतांश्चैव कृत्वा चैव तथाक्षतान् ॥
विप्रेषु दत्त्वा तानेव तथा सक्तून् सुसंस्कृतान् ।
यवान्नं सुमहाभाग फलमक्षयमश्नुते ॥
एकामप्युक्तवत् कृत्वा द्वितीयां भृगुनन्दन ।
एतासन्तृतीयानां सर्वासान्तु फलं लभेत् ॥
मौक्तास्तु भृगवो नाम देवा द्वादश ये पुरा ।
चतुर्थ्यां पूजनं तेषां कृत्वा दिवमवाप्नुयात् ॥
यमराजपूजनं कृत्वा चतुर्थ्यामेव धार्म्मिकः ।
नाप्नोति नारकं दुःखं तुष्टे रविसुते नरः ॥
विनायकमथाभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुनन्दन ।
सर्व्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्य्यसिद्धिमवाप्नुयात् ॥

निद्रां रतिं तथा श्रद्धां कीर्त्तिं मेधां सरस्वतीम् ।
प्रज्ञां पुष्टिं तथा कान्तिं तथैवाहनि पूजयेत् ॥
तत्प्रसादादवाप्नोति यथेष्टं मनुजोत्तम ।
विद्याकामो विशेषेण पूजयेच्च सरस्वतीम् ॥
देवानां मातरः सर्वास्ताश्च तथाद्रि पूजिताः ।
सर्वकामप्रदा ज्ञेयाः पुरुषस्य विपश्चितः ॥
पञ्चम्यां पूजनं कृत्वा तथा च मनसा नरः ।
सौभाग्यं महदाप्नोति यमस्याप्यस्य विन्दति ॥
पञ्चम्यां पृथिवीं देवीं तथा संपूजयन्नरः ।
तामवाप्नोति यत्नेन मात्र कार्य्या विचारणा ॥
विश्वेदेवास्तु ये प्रोक्ताः पूर्वमेव तथा द्विज ।
तेषां संपूजनं कृत्वा पञ्चम्यां दिवमाप्नुयात् ॥
इष्टं गन्धर्वमभ्यर्च्य पञ्चम्यां सुभगो भवेत् ।
तथा चित्ररथं तेषां राजानन्तु विशेषतः ॥
देवभार्य्यास्तथा सर्वाः संपूज्य सुभगो भवेत् ।
इष्ट्वा त्वप्सरसश्चैव तथा रूपमवाप्नुयात् ॥
इष्टं नागं तथाभ्यर्च्य श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।
वारुणे पुष्करस्थाञ्च पञ्चम्यां समारभेत् ॥
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य सफलं भवेत् ।
तथा च पूजयेद्राजन् तथैव नलकूवरम् ॥
श्रियः संपूजनं कृत्वा पञ्चम्यां प्रयतः सदा ।
श्रियमाप्नोति विपुलां संवत्सरमपोदिताम् ॥

सर्वेषां नृप पञ्चम्यां रतिं प्रीतिं सरस्वतीम्।
क्षमां मेधां भद्रकालीं तथा कात्यायनीमपि ॥
धृतिं स्वाहां स्वधामृद्धिं अनसूयां तथा क्षमाम्।
सुरभिं देवसेनाञ्च वेलां ज्योत्स्नां तथा शचीम् ॥
गौरीं वरुणपत्नीञ्च यमपत्नीं तथैव च।
धूम्राख्यां सुमहाभागां मृत्युच्छायां तथैव च ॥
अभीष्टदेवजननीं देवपत्नीं तथैव च।
पूजयेत् काममाप्नोति तस्मात्सर्वकामसमन्वयम् ॥
ऐरावतञ्च गरुडमुच्चैःश्रवसमेव च।
वरुणं वृषभञ्चैव तक्षकाद्यानहीनि च।
तथा सम्पूजयेद्राजन् विजयं समुपाश्नुते ॥
तथा भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षस्य पञ्चमी।
नागसम्पूजनं कृत्वा धनभागी भवेन्नरः ॥
कुमारश्च तथा स्कन्दो विशाखश्च गुहस्तथा।
चतुरात्मविनिर्दिष्टो भगवान् क्रौञ्चसूदनः ॥
तमभ्यर्च्य नरः षष्ठ्यां पुत्रानाप्नोत्यभीप्सितान्।
पाशानां पूजनात् श्रेयो नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
सद्गुणा पूजनं तत्र कृत्वा तु सुखमाप्नुयात्।
स्कन्दपार्श्वचरान् राजन् रुद्रपार्श्वचरानपि।
यमपार्श्वचरांश्चैव रोगमुक्तिमवाप्नुयात् ॥
काश्यपाख्यायामभ्यर्च्य सूर्यपत्नीं सुवर्चसम्।
ईष्टान् कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

एवमेकोनपञ्चाशत् मरुतो नाम कीर्त्तिताः ।
तेषां सम्पूजनं कृत्वा सप्तम्यां दिवमाप्नुयात् ॥
दक्षस्य पूजां शैलस्य तदा कृत्वा सुखी भवेत् ।
पूजयित्वा यथाभीष्टं चरितं पुण्यभाग् भवेत् ॥
वह्निसम्पूजनं कृत्वा वह्निष्टोमफलमाप्नुयात् ।
वायोः सम्पूजनं कृत्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
सम्पूज्य च ऋषीन् सप्त सोमयज्ञास्तु ये स्मृताः ।
सदा प्राप्नोति तानेव गतिमग्र्याञ्च विन्दति ॥
सप्तम्यां षड्गाह्वं स दक्षमभ्यर्च्य मुनिम् ।
स्वाध्यायफलमाप्नोति तदापि फलमश्नुते ॥
पूजयित्वा समुद्रांश्च द्वीपमध्ये तदा नरः ।
पातालस्थान् महाभाग भुवमाप्नोत्यभीप्सिताम् ॥
सप्तलोकांस्तथा तत्र पूजयित्वा सुखी भवेत् ।
धीदाश्चैव तथैवाग्र्यां गतिमप्रमितां लभेत् ॥
गङ्गां सप्तप्रकाराञ्च तथा देवीं सरस्वतीम् ।
सप्त यज्ञानवाप्नोति नरः सम्पूज्य वै भुवम् ॥
आदित्यं पूजयित्वा वै शीघ्रं रोगैः प्रमुच्यते ।
सप्तम्यां यादवश्रेष्ठ गतिमग्र्याञ्च विन्दति ॥
एकानंशां तदा देवीं तथा सम्पूजयन्नरः ।
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥
नरेन्द्रपूजनं कृत्वा गतिमग्र्यां तथा लभेत् ।
अनन्त प्रकृतनयं पूजयित्वा सुखी भवेत् ॥

षष्ठ्यां पूजनं कृत्वा वसूनां धर्म्मवित्तमः[1] ।
नाकलोकमवाप्नोति वह्निश्च[2] मनसेप्सितम् ॥
चतुष्पथेषु रथ्यासु तथैवोदूखलेषु च ॥
गिरिशृङ्गेषु रथ्यासु नदीतीरेषु चाप्यथ ।
गुहासु च गत्वा रथ्यां[3] पिशाचानां बलिं हरेत् ॥
ब्रह्मादीनाञ्च देवानां कृत्वा सम्पूजनं ततः ।
तेषां बलिं विनिक्षिप्य क्षेममाप्नोति मानवः ॥
आयुधं पूजयित्वा तु सदा विजयमाप्नुयात् ।
दशम्यां पूजयित्वा वै विश्वदेवांस्तथा दश ।
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥
तथा सम्पूजयेद्राजन् तथैव च दिशो दश ।
क्रियासु फलमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥
धर्मं सम्पूज्य देवेशं सर्वसत्त्वसुखावहम् ।
धर्म्यां गतिमवाप्नोति धर्म्मस्य फलमेव च ॥
एकादश्यान्तु संपूज्य रुद्रानेकादश प्रभो ।
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥
तथा सर्वगतान् रुद्रान् सदा[4] सर्वत्र पूजयेत् ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति सर्व्वगानपराजितान् ॥
तथा च द्वादशादित्यान् द्वादश्यां पूजयेन्नरः ।

---

(१) धर्म्मवित्तत्त्व इति क० । (२) वह्निं चेन्मनसि स्थितमिति क्वचित्पाठः ।
(३) रथ्या प्राप्येत्यर्थः । (४) सदेति ग० ।

द्वादश्यां समवाप्नोति गतिमग्र्याञ्च विन्दति ॥
द्वादश्यां देवदेवेशं पूजयित्वा जलाधिपम् ।
पुण्डरीकमवाप्नोति वरुणं यादसां पतिम् ॥
सर्व्वदेवेश्वरं शक्रं पूजयित्वा तथा नरः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
विष्णोः सपूजनं कृत्वा कामानाप्नोत्यभीप्सितान् ।
दृष्टमर्थं फलं प्राप्य गतिमग्र्याञ्च विन्दति ॥
त्रयोदश्यामथाभ्यर्च्य कामदेवं जगत्पतिम् ।
सौभाग्यं समवाप्नोति गतिमग्र्याञ्च विन्दति ॥
चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां कामदेवमथार्च्चयेत् ।
अर्च्चनात् सर्व्वमाप्नोति फलं संवत्सरोदितम् ॥
यक्षाणां राक्षसानाञ्च चतुर्द्दश्यान्तु पूजनम् ।
कृत्वा क्षेममवाप्नोति क्रियाफलमथैव च ॥
पूजयित्वा धनाध्यक्षं तदा वैश्रवणं प्रभुम् ।
अक्षवित्तमवाप्नोति फलं संवत्सरोदितम् ॥
शङ्ख-पद्मौ तथाभ्यर्च्य निधाने सुपूजिते ।
मणिभद्रं तथाभ्यर्च्य धनं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
पूजयित्वा महादेव सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।
माघमासे चतुर्द्दश्यां कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
तथा पितृगणान् राजन् क्षीणचन्द्रे तु पूजयेत् ।
सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥
श्राद्धं कृत्वा तथा राजन् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

स्वर्णमिन्दुं तथाभ्यर्च्य सौभाग्यं महदाप्नुयात् ॥
दृष्ट्वा शङ्खमथाभ्यर्च्य नक्षत्रमथवा नृप ।
तस्मात् क्षेममवाप्नोति कामञ्च यदुनन्दन ॥
मासनाम च नक्षत्रं करणं योगमेव च ।
पूजयित्वा तथा राजन् सौभाग्यं महदाप्नुयात् ॥
सोपवासस्तु नवमं नवमेशमथार्चयेत् ।
मघवामभागे च तस्मात् काममवाप्नुयात् ॥
कार्त्तिकेयं महाभागं कृत्तिकास्वर्चयेन्नरः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥
कृत्तिकासु तथाभ्यर्च्य वह्निं विजयमाप्नुयात् ।
भोगिनं नागमभ्यर्च्य श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥
कामदेवमथाभ्यर्च्य भार्य्या सौभाग्यमाप्नुयात् ।
सावित्रे च तथा हस्ते ब्रह्मा साफल्यमाप्नुयात् ॥
इष्टपर्वार्चितं देवं तस्माग यज्ञमेव च ।
गन्धर्व्वं वा यक्षं वापि तस्मात् कामानवाप्नुयात् ॥
कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्यां महाकालमथार्चयेत् ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति तथैश्वर्य्यं न संशयः ॥
महेश्वरं मातृगणं तथा यक्षिं प्रपूजयेत् ।
एकां वा मातरं राजन् काममाप्नोत्यभीप्सितम् ॥
तथा कुसुमगन्धर्व्वपद्मकं पूजयेन्नरः ।
सर्व्वत्र जयमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
कृत्तिकासु नरोऽभ्यर्च्य स्कन्दपार्षदांस्तथा ।

आरोग्यं महदाप्नोति यदा वा मनसेप्सितम् ॥
नृसिंहप्रतिमायाश्च पूर्णचन्द्रे समर्चयेत् ।
नरो मातृगणान् राजन् सर्वकाममनोरमान् ॥
एकां वा मातरं राजन् कामानाप्नोत्यभीप्सितान् ।
यानसत्यमवाप्नोति पूजयित्वा वनस्पतीन् ॥
देवानां मानवानाञ्च तत्पत्ना ये तथापरे ।
तेषां सम्पूजनं कृत्वा चतुर्दश्यां सुखी भवेत् ॥
करणे वा मुहूर्त्ते वा यथावद् देवमर्चयेत् ।
तस्मात् काममवाप्नोति गतिमग्र्याञ्च विन्दति ॥
चैत्रमासमथारभ्य यथोक्तेऽह्नि नरः सदा ।
इष्टदेवमथाभ्यर्च्य यथोक्तं फलमश्नुते ॥
नक्षत्रेण धर्मज्ञ नक्षत्रे यदि वा तिथौ ।
पर्वेषु सर्वधर्मज्ञ सोपवास समाहित ॥
संवत्सरे चायने ऋतौ मासे च तद्दिने ।
नक्ताशी यत्र पूजा कृता तत्स्वामिनं सदा ।
तावत्कालं महाभाग तस्मात् काममवाप्नुयात् ॥

चैत्रात् समारभ्य महानुभाव
रोचेत यस्य सुरमर्चयानः ।
तस्येह तोषात् परमं स कामम्
प्राप्नोति यस्मात् यदुवंशचन्द्र ॥

इति कामनाविशेषेण तिथ्यादिविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ कामनाविशेषेण नक्षत्रविशेषे देवताविशेषपूजा ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

देवता यत्र नक्षत्रे यदा दृष्टिस्थिता तदा ।
तदृक्षो यजेद्देवन्तु तदा स फलभाग् भवेत् ॥
देवताश्च प्रवक्ष्यामि नक्षत्राणां यथाक्रमम् ।
नक्षत्राणि च सर्वाणि यज्ञार्थैव पृथक् पृथक् ॥
अश्विन्यामश्विनाविष्ट्वा दीर्घायुर्जायते नरः ।
व्याधिभिर्मुच्यते क्षिप्रमत्यर्थं व्याधिपीड़ितः ॥
भरण्यां यममभ्यर्च्य कुसुमैरसितैः शुभैः ।
तथा गन्धादिभिः शुभ्रैरपमृत्योर्विमुच्यते ॥
अनलः कृत्तिकायान्तु ऋद्धिं सम्पूजितः पराम् ।
(१)रक्तमाल्यादिभिर्दद्यात् घृतहोमेन [illegible] ध्रुवम् ॥
रुद्रः प्रजापतिः पूज्य इष्टान् दद्यात्पशूंस्तथा ।
रोहिण्यां देवमाहूय दद्याच्च हरिकुञ्जरान् ॥
मृगशीर्षे तथा सोमं ज्ञानमारोग्यमेव च ।
आर्द्रायान्तु शिवं पूज्य पशून् विजयमश्नुते ॥
शिवैः पद्मादिभिर्द्रव्यैर्दैवत्वं पयसा च वै ।
पुनर्वसौ चाप्यदितिं सदा सम्पूजनादिभिः ॥
चरणा तर्पिता चैव तामेव परिरक्षति ।

(१) रक्तेति क० ।

तिष्ये वृहस्पतिर्बुद्धिं ददाति विपुलं धनम् ॥
धान-गन्धादिभिर्नागा अश्लेषायां प्रपूजिताः ।
तर्पितस्तु पितृगणो भक्ष्याद्यैर्मधुरैः शुभैः ॥
मघायां विजयन्दद्यात् पूर्व्वायान्तु भगस्तथा ।
भर्त्तारमीप्सितं कुर्य्यात् कन्यायाः पुरुषस्य च ॥
[illegible] जन्मनि चार्य्यमुत्तरस्थो तथार्य्यमा ।
पूजितः सविता हस्ते विश्वतेजोनिधिः सदा ॥
गन्धैः पुष्पादिभिः सर्व्वैर्ददाति विपुलन्धनम् ।
राज्यं त्वष्टा च चित्रायां निष्कण्टकं प्रयच्छति ॥
स्वात्यां सन्तर्पितोवायुर्दद्यादायुर्बलं परम् ।
इन्द्राग्नी च विशाखायां पीतरक्तैः प्रपूजयेत् ॥
धनं राज्यं बलं चेन्द्रतेजांसि लिवसेत् सदा ।
अनुराधां समासाद्य मित्रे सम्पूज्य भक्तितः ॥
प्रियो भवति सर्व्वेषां निर्मलं चित्तमाप्नुयात् ।
ज्येष्ठायां पूर्व्ववच्छक्रमिन्द्रं पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
गुणैः सर्व्वैश्च सम्पूज्य कर्म्मणा च धनेन च ।
मूले तु निर्ऋतिं सम्यक् भक्त्या सम्पूज्य पूर्व्ववत् ॥

इति कामनाविशेषेण नक्षत्रविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ निमित्तनक्षत्रादेः संयोगविशेषे देवता-विशेषपूजा ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि ।
नक्षत्रेश महापुण्यं पक्षर्क्ष-तिथियोगिकम् ॥
शृणु कृष्णाष्टमीयोगं शिवयोगेषु चोत्तमम् ।
मृदुवर्गश्च भाग्यश्च उमया भृगुवासरे ॥
दैवयोगाद्यदा षष्ठी पुष्यर्क्षे रविवासरे ।
स्कन्दयागस्तदा कार्य्यः सर्वकामप्रसाधकः ॥
यदा तु सूर्य्यवारेण सप्तमी विजया तु सा ।
तदा प्रभवते भानोर्याग सर्वगुणावहः ॥
अशिरिकाष्टमायोगे आर्द्रर्क्षे मातृपूजनम् ।
मायाद्याः कालिकाद्याश्च यष्टव्या विधिना मुने ।
सम्पूर्णं फलमाप्नोति स्वस्थाने खेचरो भवेत् ॥
पुष्पैरिष्ट्वा जलं येतैः पूर्वाह्णे च पूर्ववत् ।
स पापात् मुच्यते क्षिप्रं शारीरात् मानसात्तथा ॥
आषाढ़ासु तथा विद्यादुत्तराषाढयोगतः ।
विश्वान् सम्पूज्य पुष्पाद्यैः स्वर्गमाप्नोति चात्मनः ॥
श्रावणे त्वसिते विष्णोः पुष्पैर्धूपैश्च भक्तितः ।
सन्तर्प्य श्रियमाप्नोति धन विजयमेव च ॥
धनिष्ठायां वसुनिष्ठा न भय विन्दते क्वचित् ।
मघान्तोऽपि तथा तेषां गन्ध-पुष्पादिभिः शुभैः ।

वरुणन्तु समभ्यर्च्य व्याधिभिर्मुच्यते ध्रुवम् ॥
आतुरः पुष्टिमाप्नोति स्वास्थ्यमैश्वर्य्यमेव च ।
अजं भाद्रपदायान्तु शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
सम्पूज्य मुक्तिमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
उत्तरायामहिर्बुध्न्यं पराङ्गतिमवाप्नुयात् ।
रेवत्यां पूजितः पूषा ददाति सततं पशून् ॥
क्षितिः पुष्टिं स्थितिं चैव धृतिं विजयमेव च ।
एवं चैते समाख्याता यज्ञाः सङ्क्षेपतो मया ॥
नक्षत्रदेवतानाञ्च साधकानां हिताय वै ।
भक्त्या वित्तानुसारेण भवन्ति फलदा ध्रुवम् ॥
गन्तुं चेच्छेद् यदा ग्रामं यात्रायां ध्रुवमेव च ।
नक्षत्रदेवतायज्ञं कृत्वा तत्सर्वमाचरेत् ।
एवं कृते हि तत्सर्वं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
क्रियाफलञ्च सम्पूर्णमित्युक्तं भानुना स्वयम् ।
यज्ञाभावे जपङ्कुर्य्याद्धोमङ्कुर्य्यादथेप्सितम् ॥
इति तिथिनक्षत्रादिसंयोगविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ पवित्रारोपणकालः ।

तत्र शिवपवित्रारोपणकालः ।

शिवधर्म-भविष्यत्पुराणयोः ।

पौर्णमास्यां तथा षष्ठ्यां शिवं सम्पूज्य यत्नतः ।

उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांश्च भोजयेत् ॥
पुनरेव च कार्त्तिक्यां पूज्य शम्भुं क्षमापयेत् ।
यतिभ्यो दक्षिणां दद्यात् सूत्रवस्त्रादिपूर्व्विकाम् ॥
यः कुर्य्यादब्दमध्येवं चातुर्मास्यं पवित्रकम् ।
कल्पकोटिशतं दिव्यं रुद्रलोके महीयते ॥
पुण्यक्षयात्परिभ्रष्टश्चतुर्वेदश्च जायते ।
इहागतो भवेद्राजा गुणरूपसमन्वितः ॥

शिवरहस्ये ।

पवित्रारोपणं शम्भोः कुर्य्यान्नभसि वा शुचौ ।
चतुर्द्दश्यामथाष्टम्यामधिवास्य विधानतः ॥
श्रावणे प्रौष्ठपद्यां वा पवित्रारोपणन्तु यः ।
कुरुते नापवित्र(१) स्यात्तस्य संवत्सरान्तरा ।
शम्भोः पवित्रमारोप्य शिवः सम्पूर्णतामियात् ॥
पवित्रास्तु पवित्रन्तु शान्त्यर्थं शृणु नन्दन ।
अपवित्रं पवित्रं स्याद्देहकर्माखिलं नृणाम् ॥

कालोत्तरे ।

पूर्णां कृत्वा प्रकर्त्तव्यं नित्यमेव पवित्रकम् ।
अथवा नियमेनैव कुर्य्यान्मासत्रयान्तरे ॥
आषाढ़ान्ते चतुर्द्दश्यां नभस्य-नभसोस्तथा ।
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां पक्षयोरुभयोः क्रमम् ।
पवित्रारोपणं कार्य्यं न तु कालान्तरे स्थितम् ॥

---

(१) अपवित्रमिति भावप्रधानो निर्देशः अपवित्रत्वमित्यर्थः ।

एवं काले ह्यतिक्रान्ते प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
मौक्तिकानां विशेषेण शुक्लपक्षे ह्ययं विधिः ॥

('आषाढ़ान्ते चतुर्द्दश्यामिति पौर्णमास्यां चान्द्रमासविवक्षया आषाढ़शुक्लचतुर्दश्यामित्यर्थः ।

तथाच मोक्षधर्मोत्तरे ।

आषाढ़स्य तथाष्टम्यां श्रावणस्य सिताष्टमी ।
सप्तम्यान्तु चयोदश्यां तथ तन्तुपवित्रकम् ॥
चयोदश्यां प्रकर्त्तव्यं पवित्रं गन्धसंज्ञितम् ।
पवित्रमथ भाद्रायामाषाढ़नियमः स्मृतः ॥

एवं तथापि विष्णुस्वापाभावे न कर्त्तव्यम्, किन्तु विष्णुस्वापानन्तरमेव कर्त्तव्यम् ।

उक्तञ्च ।

आषाढ़ेऽपि न कर्त्तव्यमसुप्ते मधुसूदने ।
कालोऽप्यनियतस्तत्र श्रूयतां विधिनिर्णयः ॥
शुक्लाषाढ़चतुर्दश्यां कुर्य्याच्छ्रावण-भाद्रयोः ।
अष्टम्यान्तु चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोरपि ॥

नन्वाषाढ़चतुर्द्दश्यामित्यनेनैव[१] विष्णुस्वापानन्तरकालः स्वयमेव लभ्यते, तत्र किमिति प्रस्तुत एव मधुसूदन इति । सत्यम् । किन्तु आषाढ़स्तावद्द्विविधश्चान्द्रः सौरश्चेति तत्र चान्द्रे सर्वकालं स्वपिति पुनरधिकमासे सौरमासिककर्कटसङ्क्रान्तावेव विष्णुः स्वपितीत्येतदुक्तमिति ■ दोषः ।

(१) न आषाढ़चतुर्द्दश्यामित्यनेनैवेति ख० ।

उक्तञ्च ज्योतिःशास्त्रे ।

मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।
द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥ इति ।

तथा ।

दर्शद्वयमतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ।
अधिमासः स विज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥

इति वचनाच्च । पूर्वाषाढे पवित्रं न कुर्यादित्यभिप्रायः । यदा तु चैत्रादिषट्सु मासेष्वन्यतमस्मिन्नधिकमासे द्विराषाढः स्यात्तदा श्रावणे विष्णुस्वापः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

माधवादिषु षट्सु एकमासे दर्शद्वयं तदा द्विराषाढस्तदापि स्यान्नैव श्रावणे स्वप्नः, अतस्तदा श्रावणादौ पवित्रारोपणं परं कार्य्यम् ।

उक्तञ्च मोक्षचौरीश्वरे ।

दीक्षादिस्थापनानाञ्च पवित्रादि व्रतक्रतोः ।
पवित्रादि न कुर्वीत यदिच्छेच्छुभमात्मनः ॥
दर्शद्वयं भवेद्यत्र रविसङ्क्रान्तिवर्जितम् ।
अधिमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥
तुल्यमासेऽधिमासे च कर्त्तव्यन्तु पवित्रकम् ।
शुभे चैव हृषीकेशे दोषभागन्यथा भवेत् ॥

ननु किं चान्द्रमासेन सौर एव ग्राह्यो भवेत् तथाधिकमासस्य सद्भावात्, नैव । प्रायेण पवित्रारोपणे चान्द्र एव मासोऽभिमतो न तु सौरः, कस्मात्ते रसो प्रायश्चित्ताभिधानात् ।

आषाढादिषु मासेषु सुप्त एव जनार्दने ।
शुक्लपक्षेऽथवा कृष्णे प्रशस्ता सूत्ररोहणे ॥
रोगाभिवृद्धिसंयुक्तः प्रवासी राजपीडितः ।
उक्तमासत्रये यस्तु न कुर्यात् सूत्ररोहणम् ।
अर्घौ कन्यागते भानौ यथा दशाणुना युतम् ॥

'दशाणुना' अघोरमन्त्रेण ।

कुर्यात् पवित्रकं शम्भोस्तुलायां न कदाचन ।
मलिम्लुचं परित्यज्य सर्वकर्मसु गर्हितम् ॥

कारणे ।

आषाढादिचतुर्मासास्तदन्यानि विवर्जयेत् ।
कर्त्तव्यं पक्षयोः शुक्ल-कृष्णयोरुभयोरपि ।
चतुर्दश्यामथाष्टम्यां रोपयेत्तु पवित्रकम् ॥

रत्नावल्यां ।

यदा नैकदिने शम्भोः पवित्राद्य चिकीर्षति ।
कृतनित्यस्तदा सन्ध्यां कृत्वा नैमित्तिकीं चरेत् ॥
अध्यगान्धाद्यकं कृत्वा पवित्रं पूजयेन्नरः ।
यदा खण्डतिथिश्चात्र तदा तत्तिथिभागयोः ॥

यदा चतुर्दशी पौर्णमास्यर्द्धसम्मिश्रा तदा कालान्तरे ऽभिहितम् ।

यद्वा तत्रैव कर्त्तव्यं यदि व्यग्रतया तदा ।
गोदोहान्तरितं कृत्वा साधिवासं पवित्रकम् ।
चतुर्दशीचर्यां कुर्याच्छेषं शेषतिथौ चरेत् ॥

सप्तम्यां वा त्रयोदश्यां कृत्वा गन्धपवित्रकम् ।
अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां कुर्य्यात् पवित्रकं तथा ॥
अपरेऽहनि कर्त्तव्यं सुपवित्रमिति स्थितिः ।
अथ द्वाभ्यां दिनैकेन कर्त्तव्यञ्चापरे जगुः ॥
अधिवासत्रयोदश्यामपरेऽह्नि विधिद्वयम् ।
मोहोत्सान्तरित कृत्वा यदि स्यात् व्ययमानसः ॥
चतुर्दशीदिने कुर्यात् साधिवासं पवित्रकम् ।
सुपवित्रं पौर्णमास्यां तिथिभेदे त्वयं विधिः ।
अष्टम्यामपि चोद्दिश्य क्रमोऽयं सूत्ररोपणे ॥

इति शैवपवित्रारोपणकालः ।

अथ विष्णुपवित्रारोपणकालः ।

तच्च पवित्रारोपणं काम्यं नित्यञ्च ।

तत्र विष्णुरहस्ये ।

पवित्रारोपणं विष्णोर्भुक्ति-मुक्तिप्रदायकम् ।
स्त्रीपुंसोर्निर्गद पुण्यं सुखसम्पद्धनावहम् ॥
दुःस्वप्नान्तु तथा पुण्यं सर्वपापहरन्तु वै ।
पवित्रारोपणं तस्मात् पवित्रं परमं स्मृतम् ॥
संवत्सरे नरो भक्त्या समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
यत्फलं समवाप्नोति पवित्रारोपणेन तत् ॥
न करोति विधानेन पवित्रारोपणन्तु यः ।

तस्य सांवत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥
तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरै-र्विष्णुपरायणैः ।
वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥

मन्त्रप्रकाशे तु ।

पवित्रारोपणं वक्ष्ये सर्वपूजाफलप्रदम् ।
हरन्ति राक्षसास्तस्य वर्षपूजादिकं फलम् ।
विधिना शास्त्रदृष्टेन यो न कुर्यात् पवित्रकम् ॥
वर्षे वर्षे ततः कार्य्यं विधिदृष्टेन वर्त्मना ।
भक्त्या परमया युक्तो हरिप्रीत्यै पवित्रकम् ॥

तस्मादावश्यकं पवित्रारोपणकर्म भवति कामनानुसारेणायुरा-दीन्यपि फलानि भवन्तीति द्रष्टव्यम् ।

विष्णुरहस्ये ।

श्रावणस्य सिते पक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे ।
द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
सिंहस्थे वा रवौ कार्य्यं कन्यायान्तु गतेऽथवा ।
तस्यामेव तिथौ सम्यक् तुलास्थे न कथञ्चन ॥

तथा ।

शरत्पर्वसु कुर्वीत पवित्रारोपणं शुभम् ।
द्वादश्यां श्रवणे चापि पञ्चम्यामथवा द्विज ।
चतुर्द्दश्येव कर्त्तव्यं चतुर्दश्यामथापि वा ॥

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

कर्कटकगते सूर्य्ये तथा सिंहगतेऽपि वा ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य हरेर्दद्यात् पवित्रकम् ॥
यस्य वेदिप्रयोगेन मुख्यकालो न लभ्यते ।
कल्याणापि प्रकुर्वीत यावदोत्तिष्ठते हरिः ॥

मात्स्यसंहितायाम् ।

तस्य मासचतुष्कस्य मध्ये शुभांशुके दिने ।
आषाढीपक्षदन्त्यान्तु यावद्वै कार्त्तिकस्य च ॥

सम्पूर्णपञ्चदिवसं इति ।

आकर्कटकसङ्क्रान्तेस्तुलाभोगावधि ।
कालानामस्य चरणं गौरं मध्यमपश्चिमम् ॥
एकादश्यादयोऽप्यत्र तुर्मासीयपश्चिमम् ।
कालानां वैष्णवं विद्धि उत्तमं सर्वसिद्धिदम् ॥
अथाप्येतस्य कालस्य समस्तायेन वैष्णवि ।
निर्वाहश्चोपोत्तमतः कामयाज्ञमथादिना ।
यस्मादेवानुमंध्ये विधिवद्योगपूर्वकम् ॥

इति विष्णुपवित्रारोपणकालः ।

अथ नानादेवतापवित्रारोपणकालः ।

तत्र सामान्योक्ता एव तिथिषु विशेषः ।

तत्रैवागस्त्यसंहितायाम् ।

प्रतिपद्धनदस्योक्ता द्वितीया च श्रियाः मता ।
तृतीया पार्वतीदेव्याश्चतुर्थी विघ्नहारिणः ॥

पञ्चमी शशिनः प्रोक्ता षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य तु ।
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी मता ॥
मातॄणां नवमी प्रोक्ता वासवे(१) दशमी स्मृता ।
एकादशी मुनीनाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ॥
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
पौर्णमासी सुरश्रेष्ठ पितॄणां कथिता तिथिः ॥
देव्यास्त्रिपुरभैरव्याः कथिता तु चतुर्थिका ।
अन्यासामपि नित्यानामष्टमी नवमी स्मृता ॥
तिथयस्ते समाख्याताः पवित्रारोपणे शुभाः ।
पञ्चम्यां शिवलिङ्गानि नियमेन समर्चयेत् ॥
पवित्रारोपणं तत्र पृथङ्मुख्यतमेरितम् ।
भवेत् द्रव्यस्य सम्पत्त्यै देशस्यापि तथा भवेत् ॥
यस्य मुख्यतया देव प्रोक्ता तत्तिथौ भवेत् ।
इति कालः समाख्यातः शृणु सूत्र सुराधिप ॥

विष्णुरहस्ये ।

तिथयः सूत्रविख्याताः पृथगुक्तास्तपोधनाः ।
प्रतिपद्धनदस्योक्ता पवित्रारोपणे तिथिः ॥
श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः ।
तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य तु ॥
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य तु ।
सप्तमी भास्करे प्रोक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता ॥

(१) वासवेदशमी स्मृतेति ख० ।

मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुके स्मृता ।
एकादशी ऋषीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः ॥
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
मम देव मुनिश्रेष्ठ पौर्णमासी तिथिः स्मृता ॥
यथोक्ता शुक्लपक्षे तु निषये श्रावणस्य तु ।
सर्वेषामेव देवानां कार्य्यन्तासु यथाविधि ॥

तथाच कालोत्तरे ।

विशेषेणोच्यते[1] वत्स प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् ।
ब्रह्मेन्द्र ब्रह्मणो गौर्य्या गणेशादिषु पञ्चमी ॥
षण्मुखस्य तु सूर्य्यस्य शिवस्याष्टमी स्थिता ।
अम्बिकाया दशान्तस्य रुद्राया चक्रपाणिनः ॥
कामस्य च त्रयोदश्या चतुर्दश्यां शिवस्य च ।
पितृणाञ्चैव पूर्णायां गुरुयोगञ्च कारयेत् ॥
चतुर्दश्यामथाष्टम्यां सर्वं साधारणं स्थितम् ॥

देवीपुराणे देवीमधिकृत्य ।

अथवाषाढमासे तु श्रावणे वापि कारयेत् ।
अष्टम्यां वा चतुर्दश्यामधिवास सुराधिप ॥
इति नानादेवतापवित्रारोपणकालः ।

अथ दमनकारोपणकालः ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

चैत्रादौ कारयेत् पूजां मम वत्स यथाविधि ।

---

(१) विशेषेणोत्तरे इति ख० ।

गन्धधूपार्चनाद्यैर्मालाभिर्दमनोद्भवैः ॥
सहोमं पूजयेद्देवं सर्वकामानवाप्नुयात् ।
सर्वतीर्थाभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
उमां शिवं हुताशञ्च द्वितीयायान्तु पूजयेत् ।
हविष्यमन्नं नैवेद्यं देयं गन्धार्चनं पुनः ।
फलमाप्नोति विप्रेन्द्र उमया यत् प्रभाषितम् ॥
पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् महोरगान् ।
क्षीरं सर्पिश्च नैवेद्यं देयं सर्वविषापहम् ॥
षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपहारिकी ।
इहैव सुखसौभाग्यमन्ते स्कन्दपदं व्रजेत् ॥
दशम्यां धर्म्मराजस्य पूजा कार्य्यातिगन्धिकी ।
विगतारिर्निरातङ्क इह चान्ते परं पदम् ॥
एकादश्यामृषेः पूजा कार्य्या सर्वोपहारिकी ।
धनवान् पुत्रवान् कान्त ऋषिलोके महीयते ॥
कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि ।
रतिप्रीतिसमायुक्तमशोकमणिभूषितम् ॥
कुम्भे वा सितवस्त्रे वा लेख्यपात्रे पटादिभिः ॥
पौर्णमास्यां तथा कार्य्या सर्वकामसमृद्धये ॥
रुद्राय सहशिष्याय कायिकं लभते फलम् ।
अखण्डमिष्टं प्रयच्छेद् यः सौभाग्यमतुलं लभेत् ॥
इति दमनकारोपणकालः ।

अथ मासविशेषेण पुष्पविशेषाः ।

आषाढ़े बिल्व-कह्लारैरीप्सितं लभते फलम् ।
नवमल्लिकया पूजा नभोमासि महाफला ॥
कदम्बैश्चम्पकैरेवं नभस्ये सर्वकामदा ।
आश्विने पङ्कजैः शम्भोर्मालत्या पूजनं शुभम् ॥
ईप्सितं लभते सर्वं सर्वकामफलप्रदम् ।
माघ-फाल्गुनयोः पुष्पैः पूजनं कुन्द-सुन्दरैः ।
चैत्रे दमनकैश्चापि पूजनं शतपत्रकैः ॥
चन्दनैः कुसुमैश्चापि पूजनाच्च जगद्गुरोः ।
पूर्णे संवत्सरे मर्त्यस्त्रिदशैः समतां व्रजेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पूजा चम्पक मालत्या इषेऽभ्युदयदायिनी ।

'इषे' आश्विने ।

शतपत्रिकया पूजा कार्त्तिके सार्वकामिकी ।
मार्गशीर्षोत्पलैः पूजा पुष्यैः स्यात् कुङ्कुमैः शुभा ॥
माघेऽथ कुन्दकुसुमैर्मरुवकेन फाल्गुने ।
शतपत्रैस्तथा चैत्रे यः कुर्यात्सुरसत्तम ।
लभते सर्वयज्ञानां सर्वदानफलं तथा ॥

इति मासविशेषेण पुष्पविशेषाः ।

अथ रात्र्यादिभेदेन पुष्पभेदाः ।

कनकानि कदम्बानि रात्रौ देयानि शङ्करे ।

दिवाशेषाणि देयानि दिवारात्रौ च मल्लिका ।
प्रहरन्तिष्ठते जाती करवीरमहर्निशम् ॥

प्रहरमहर्निशं वा पूजायां स्थापनानन्तरमुत्तारणीयमित्यर्थः । कालिकाकारणयोः[1] ।

नन्द्यावर्त्तं त्रियावर्त्तं श्वेतार्कं श्वेतपुष्पकम् ।
पुन्नाग पङ्क्ति पीठ मालतीमुदये हरेत् ॥
पङ्कज कुन्दनी ब्राह्मी व्याघात करवीरकम् ।
चम्पक पाटली द्रोण मध्याह्ने तु प्रदापयेत् ॥
चम्पक केतक भद्रा धुस्तूर चक्रकर्णिकाम् ।
मालती मल्लिकाश्चैव दापयेत्तु प्रदोषके ॥
जाती नीलोत्पलञ्चैव पुष्प कुन्द कदम्बकम् ।
दिवर्णञ्चैव भद्रञ्च अर्द्धयामे प्रदापयेत् ॥
नीलोत्पलसमं पुष्पं न भूतं न भविष्यति ।
कदम्ब चम्पक जाती देय चार्धरात्रके ।
अन्यपुष्पाणि सर्वाणि अन्यसन्ध्यासु दापयेत् ॥
इति रात्र्यादिभेदेन पुष्पभेदाः ।

अथ सार्वकालपुष्पाणि ।

बिल्वपुष्पं शमीपुष्पं करवीरञ्च मालती ।
उन्मत्तकं चम्पकञ्च पद्मं मौक्तिकं मम ॥
चम्पकाशोक पुन्नागं सकह्लारास्तथा मम ।

(१) कालिककारणयोरिति ख० ।

ऋषयो द्विजशार्दूल ये चान्ये मङ्गलार्थिनः ।
एतैर्हि पूजितो नित्यं प्रीतिं शीघ्रं व्रजाम्यहम् ॥
यै कैश्चापीह कुसुमैर्जल स्थलरुहै शिवम् ।
सपूज्य प्रोषितो भक्त्या शिवलोके महीयते ॥

इति कालविशेषेण शिवपुष्पविशेषपूजनम् ।

अथ पुष्पादीनामभावे पत्रादिभिः पूजा कार्येऽति-निरूप्यते ।

स्कन्दपुराणे ।

अभावे पुष्पपत्राणामन्नाद्येनापि पूजयेत् ।
शालितण्डुलगोधूमैर्यवैर्वापि समर्चयेत् ।
गाणपत्यमवाप्नोति रुद्रलोके वसेच्चिरम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अभावेन हि[1] पुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत् ।
पत्राणामप्यभावे तु फलान्यपि निवेदयेत् ॥
फलानामप्यभावे तु तृणगुल्मौषधीस्तदा ।
औषधीनामभावे तु भक्त्या भवति पूजितः ॥

इति पुष्पाद्यभावे पत्रादीनां पूजासाधनत्वं निरूपितम् ।

---

(१) अभावेनेत्यत्र विशेषणे तृतीया, पुष्पाभावविशिष्ट इत्यर्थः ।

अथ सामान्यतः क्षुद्रकर्मकालः ।

नारायणीये ।

कुलिकः स्थविरो योगस्तारा वैनाशिकं कुजः ।
अष्टमोराशिरित्याद्याः कालाः स्युः क्षुद्रकर्मणीति ॥

कुलिकलक्षणम् शनैश्चराद्यारभ्य अष्टौ दिगाधिपमुख्योदयिनो दिवा रात्रौ वा परार्द्धमुदितं कुलिकोदयाख्यम्[1] । प्रपञ्चितश्चायं विषहरप्रकरणे ।

स्थविरोनाम

गुरुत्र्यम्बके चेत् तयोरेव दिनं यदि ।
तद्दिने स्वांशके रिक्ते रोगपीडादिप्रतिक्रिया ॥

ताराश्च

तिस्रश्च पूर्वा भरणी मघा च
पञ्चोपवीर्याणि वदन्ति तज्ज्ञाः ।
रौद्रेन्द्र मूलो-रग-दैवतानि
क्रूराणि तेषूग्रपरिग्रहः स्यात् ॥
वैनाशिकं यथोविधं वराहमिहिरोदितम् ।
दारिद्र्यकन्तु मन्दाद्यैरष्टावीत्येकशब्दितम् ॥

'कुजः' मङ्गलवारादिनम्, 'अष्टमोराशि' उत्पत्तिकाले यस्मिन् राशौ चन्द्रो वर्त्तते तस्मैवाष्टमो राशिकालः । आदिशब्देन कला-तिथिवेलाग्रहणम् । तत्र कला नाम शुक्लपक्षे चन्द्रकला वर्द्धन्ते क्षीयन्ते च कृष्णपक्षे तत्रापि क्षयकालेऽष्टमीमारभ्यामावास्यापर्यन्त

---

(१) पाठोऽयं चादर्शसम्मत एव मुद्रित परन्त्वयं न समीचीनः ।

कुर्य्यात्। 'तिथय.' चतुर्थ्यादय, चन्द्रोदयमारभ्य पञ्चदशघटिकापर्य्यन्तं यमुद्दिश्य यो भौ भवति सा चन्द्रवेला, नाम तदा स्तम्भादिकर्म न कुर्य्यात्। तदारभ्य पुनः पञ्चदशघटिकापर्य्यन्तं वेला नास्ति, तदा स्तम्भं कुर्य्यात्।

इति मासाद्यतः क्षुद्रकर्मकालः।

अथ वश्यादिकर्मविशेषेण कालविशेषः कथ्यते।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे।

शिशिरादिषडृतुनामं कर्माङ्गं तच्च कथ्यते।
साधार्थं कथितं पूर्वं कर्मणां सिद्धिकारणम्॥
दिनादिद्याभिनीशान्ते ऋतवः षडूव्यवस्थिता.।
शिशिराद्या' समारभ्य नाडीदश दश क्रमात्॥
आरक्तधवलो याभ शिशिरे शस्यकर्मणि।
उच्चाटनेऽथ विद्वेषो वसन्तो लोहितो युवा॥
ग्रीष्मो धूम्रशरीरश्च मारणे स नियुज्यते।
प्रावृट् धूम्रशरीरा तु स्तम्भने सा नियोजिता॥
शरत् कृष्णा मताकाष्ठा मन्त्रज्ञैर्गुरुपूजकैः।
हेमन्तो धवलो वृद्धः शान्तिवश्यादिकर्मकृत्॥

मन्त्रतन्त्रे।

श्रीकामश्च जपेत्काले मन्त्रं पूर्वाह्णिकेऽथवा।
महाशारस्वतजप काले पूर्वाह्णिकेऽथवा॥
तथा काले च पूर्वाह्णे वश्यार्थी प्रजपेन्मनुम्।
आकर्षणे निशि प्रोक्त यामात् पूर्वेन्तु तत् दिने॥

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

पूर्वाह्णे शुभदं कर्म प्रात्तो वापि निगद्यते ।
सद्योपारस्थल नाम आहुस्ते तान्त्रिका यथा ।
आयुषो वर्द्धनश्चेति यच्छुभानि प्रवर्त्तते ।

मन्त्रतन्त्रे ।

प्रदोषो बुद्धिनाशाय सम्भवश्चापराह्णिकम् ।
विद्वेषाय जपेन्मन्त्रं मध्याह्ने तु ज्वराय च ॥
उच्चाटनार्थाय जपेन्मध्याह्नात् परतो मनुम् ।
मारणे तु प्रकर्त्तव्य यामादूर्द्धं तृतीयकात् ॥

इति मन्त्रजपादिकर्मविशेषेण कालविशेषः ।

अथ विष्णुशयनादिकालनिर्णयः ।

तत्र भविष्यत्पुराणे ।

आभाकाशितपक्षेषु मैत्र श्रवण-रेवती- ।
आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तनोत्सव ॥

नारदीये ।

मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु
श्रुतेश्च मध्ये परिवर्त्तमेति ।
पौष्णावसानेन सुरादिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥

अल्पकालेषु मासेषु मधुरे माधवस्य च ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्वापावर्त्तनोत्सवः ॥
पौष्णपौषे यदा नाह्नि मैत्राद्यमपि नो निशि ।
द्वादश्यामपि नो कुर्यात् उत्थानं शयनं हरेः ॥

द्वादश्यां तथा कुर्यादिति पठिता ।

निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ विबुध्यते ।
द्वादश्यामृक्षयोगे पादयोगो न कारणम् ॥

पुराणात् ।

उत्थाने शयने चैव तथा पार्श्वविवर्त्तने ।
द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥

वाराहपुराणे ।

न भाद्रनियमश्चात्र स्वापे वा परिवर्त्तने ।
पादयोगो यदा तत्र चन्द्रेणापि तदा भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

रेवतीश्रवपर्यन्ते शेषपर्यङ्कावलोकिते ।
उन्निद्रत्वं हृषीकेशं योगनिद्रा निमुञ्चति ॥
रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः ।
तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥
रेवत्यादिरथान्तो वा द्वादश्या च विना भवेत् ।
उभयोरप्यभावे तु सन्ध्यायां तु महोत्सवः ॥

पुराणात् ।

> रेवत्यन्तो यदा रात्रौ भाद्रे नारायणोत्सवे ।
> पादयोगमनात्तत्र स्वाप एव प्रवर्त्तते ॥
> रेवत्यन्तो यदा रात्रौ गत पादान्तरेऽपि च ।
> अपराह्णे तदा विष्णुर्योगनिद्रां व्यपोहति ॥
> रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च विना भवेत् ।
> उभयोरप्यभावे स्यात् सन्ध्यायां तु महोत्सवः ॥

वाराहपुराणे ।

> द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
> आभाकासितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम् ॥

अयमर्थः ।

हरिशयनादौ शुक्ला द्वादशी आषाढ भाद्रपद कार्त्तिकानामनुराधा श्रवण रेवतीनाम् आदिमध्यान्तपादयुक्ता रात्रिसन्ध्या दिवाक्षयुक्ता च प्रशस्ता, यदा तु यथोपदर्शितकाले पादयोगो न प्राप्यते तदा द्वादशीनक्षत्रयोग आदरणीयात्[1] । पादयोरुभयोरुत्सवेन स्वाप विशेष । दिवा रेवती द्वादशीयोगे रात्रिगामिनि नक्षत्रे शेषदिनान्ते विष्णोरुत्थानं यदा तु रेवत्या विना द्वादशी तदा द्वादशीसन्ध्यायामुत्थानादिकं भवति ।

तदुक्तं ।

> द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
> आभाकासितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकमिति ॥

---

(१) आदरणीय इत्ययं पाठो युक्तः ।

अत्र केचिदाहुः ।

यदि मैत्रादीनि नक्षत्राणि द्वादशीं विहाय त्रयोदश्यां भवन्ति तदा चतुर्दश्यां तदनन्तराणि ज्येष्ठादीनि तत्र पौर्णमास्यां तदनन्तराणि मूलादीनि, तथा सति आषाढ इति विरुध्येत तत्र नक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी सन्धिव्यवधानादिगमने भाद्रपदमासस्य यथाकथञ्चित् प्राप्यते, "आद्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनस्य त्रिभो मत । ज्ञेया मासा द्विभा ज्ञेया" ॥ इति वचनात् । न धनिष्ठा ज्येष्ठादौ परिशयनादि भविष्यति ।

यदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
पादयोगादन्यतिथौ द्वादश्यामृक्षयोगत इति ॥

आचारसारे तु "द्वादश्यामृक्षयुग्मादिति पठितम् । तेनान्यतिथिगतमैत्रादौ पादसम्बन्धे कटद्वादश्यां सन्धिसमये शयनादिक्रिया ।

अत्र श्रीकरः प्राह[1] यदा गतकाले अमावस्यादय भवति तदा मिथुनादितरेष्वाषाढीभावात् सप्तचन्द्रसूर्ये चत्वारशयनदैवत्यादयो यदि वा चतुर्दश्यां भवन्ति तदापि मध्यरयो मत्योत्थानविलोकनासिद्धत्वात् दुर्लभम् । तदा[2] इच्छिते नक्षत्रमासानुसारेण क्रियमाणे पञ्चममासप्राप्तौ "प्रबुध्यते मासचतुष्टयेनेत्यस्यानुपपत्तेः पादयोगादन्यथाव्यवस्थय एव कल्पत्वादनादरणीयः । द्वादश्यां सन्धिसमय इति तु मातुरकल्पाद्यवक्षेनोक्तम् दिवा हि वैष्णवाना-

---

(१) श्रीकरमतं आदर्शपुस्तकमेव मुद्रितं परन्त्विदमादर्शदोषेणात्यन्तापरिशुद्धमिति । (२) तदेति गचिह्नितपुस्तके पाठः ।

मनुष्ठानं कार्यं माथुरस्य तद्दिनरतस्य तत् । माथुरी द्वादशी-पुरस्कारेण नक्षत्रमनपेक्षणेन च इति तु नक्षत्रपादयोगपुरस्कारेण द्वादश्यपेक्षायाम च तिथिनक्षत्रमेलने च पक्षद्वये प्रशस्ततेन वैदिकशाखाविकल्पन्यायेनोपपत्तिः । तदाह तिथि नक्षत्रयोमानुष्ठानविकल्पः । कथं तर्हि हरिशङ्करयोः सहोत्थानेत्यस्य नान्यातिथिरस्ति तस्मात् सर्वमनाकुलमिति । अत्र पण्डितपरितोषकृता दूषणमभिहितं असुपपन्नमेतत्, यथा हि पादयोगादन्यतिथौ द्वादश्यामन्वयोग इत्यस्य कोऽर्थः, द्वादश्या अन्या एकादशी त्रयोदशी एकादशी-द्वादशीतुल्ये च न तस्यां नक्षत्रयोगः पादयोगादृते । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्यां द्वादश्यां च नित्यं सन्निहितो हरिः ।
अत्र नक्षत्रयोगे पादयोगो न कारणमिति ॥

अथ त्रयोदश्यामिति वाक्यं तथाधृत्याप्रमाणं इति विरुध्यते । न च कार्त्तिकप्रभृतिमासचतुष्टयप्रबोधनानुरोधेन प्रायिकं "आभाका-इत्यन्तरे सङ्ख्यायामप्रसिद्धस्य नियतत्वात्मासचतुष्टयेनेत्यस्यैव प्रायिकानुवादत्वं युज्यते । तथा च कार्त्तिकोदयमाषाढोत्तरमासाश्रयणेन कार्त्तिक एव विष्णुप्रबोधे यद्यपि मिथुनादित्ये स्वपने अधिमासे सति पौर्णमासीद्वयस्य सत्त्वात् । पञ्चभिरपि मासैरुत्थानं न विरुध्यते । यद्यपि द्विवसैर्मास इति चतुर्मासोपपत्तिः, द्विराषाढे विवेचकं दर्शयिष्यामः । न च हरि-शङ्करयोः सहोत्थानमिति लोकप्रसिद्धिर्नियामिका, तस्याः प्रमाणसिद्धितो दौर्बल्यात् । किञ्चैववादिना शयने किं वाच्यं यदानुरोधात्कालप्रमाणं इत्यादिके भवति

तदा किं तत्रैव हरिशयनं सतायाङ्‌ अपेक्षणीयः। तथापि चतुर्द्दश्यां नक्षत्रप्राप्तौ हरि-शङ्करयोः प्रबोधोत्थानमिति लोकप्रसिद्धिर्निर्यामिका, यथाः शास्त्रं किं लोको न जल्पति, मिथुनादित्ये वा चतुर्दश्यामनुराधाप्राप्तौ तथायाढ़ग्रह्णपौर्णमासीलङ्घितमासपेक्षित-तयोत्थाने कथा युक्तापि छता तस्याक्षयनाद्‌वाषाढ़प्रतिनियमात्‌ ब्धेष्टादौ मासवलाभेऽपि शयनादिनिमित्तकरणं तदाधिमासपाता-वसम्भवात्‌ हिरायाढ़कल्पनमाश्रित्य तदनुष्ठानानन्तरव्यतिरेकेण तथाविधमासप्राधान्यानुपपत्तेः अथापि भवति तथापि आभाका-इत्यस्यावश्यादरणीयत्वं। किञ्चैवमादिना आश्विनेऽपि लोकप्रसिद्धिं पुरस्कृत्य देवोत्थापनमभिदधता स्वयं लिखितमपि प्रसक्तं यद्यापि द्विवर्षमासो भवतीति तस्मादन्यथा वर्णनीयम्‌।

तत्र यदुक्तम्‌।

> निशि स्वापोद्दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम्‌।
> पादयोगादन्यतिथौ द्वादश्यामृक्षयोगत इति॥

तस्यायमर्थः।

पादयोगादन्यस्यां त्रयोदश्यामपि पादयोगे सन्ध्यायां परिवर्त्तनम्‌। द्वादश्यां नक्षत्रयोगे सति निशि स्वापोद्दिवोत्थानं भवति। न पुनस्तस्यादिक्रमयन्यतिथौ नक्षत्रपादयोगादेवं सति आभाका-इति मासचतुष्टयेनेति च द्वयमुपपद्यते, एवञ्चैकादश्यामपि नक्षत्र-योगे वचनान्तरबलेन शयनाद्याचरणीयम्‌। यत्तु "द्वादश्यामेव तत्‌ कुर्यादिति, तस्याप्युक्तन्यायश्रवणेन, यदि द्वादशीं विहाय एकादश्यां नक्षत्रलाभः तथापि द्वादशीसन्धिसमय एव शयनादिकमनुष्ठेयम्‌।

यद्येकादश्यां नक्षत्रयोगो यदि वा त्रयोदश्यां सर्व्वेषामभावात्प्राप्तौ द्वा-दश्यां सन्धिवशे शयनादिकं सन्ध्यायाश्च रात्रि-दिवसोभयात्मकत्वात् "निशि स्वापो दिवोत्थानमित्यपि नात्यन्तविरुद्धम् इति स एव मधुरमाधवकल्पेन नक्षत्रफलमस्तु एकादश्यां वा नक्षत्रप्राप्तौ प्रशस्त-तमत्वेनान्यतरानुष्ठानं त्रयोदश्यां वापि कार्त्तिकाविरोधेनेत्युक्तमिति, तदेतदयुक्तं, "निशि स्वापो दिवोत्थानमिति वाक्ये भवदुक्तार्थस्वीकारे व्यवस्थितसम्बन्धप्रसङ्गात् षष्ठ्यर्थस्य वचनादप्रतीतेः तथाचामासान्तरा-धिमासनिपाते तुला-वृश्चिकयोर्विकल्पेन दिवोत्थापनविधायकवचनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तदभिप्रायेणास्य वचनस्यार्थवत्त्वेनोपपत्तेर्न भवदुक्तार्थ-स्वीकारे कारणमस्ति । तेन श्रीकराणां मतमेव साधु । कार्त्तिक-शब्दश्च तुल्य एवाविकल्पाभिप्रायेणोपपद्यते । यच्च कार्त्तिकस्या-धिमासत्वे शुद्धकार्त्तिक एव विष्णुप्रबोध इत्युक्तं तदपि विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादयुक्तम् । तस्माद्यथोक्तमेव साधीय ।

भविष्योत्तरे ।

प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां शुभे दिने ।
कटदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् ॥

'कटदानं' शयानस्य विष्णोरङ्गपरिवृत्तिकरणम् ।

तथा ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां समाहित ।
मन्त्रेण चैव राजेन्द्र देवमुत्थापयेद्द्विज ॥

वाराहपुराणे ।

इयन्तु द्वादशी देव प्रबोधार्थन्तु निर्मिता ।

तयैषा सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥

एवमन्येषामपि देवानां स्वीयस्वीयतिथिवशेन नक्षत्रवशेन च शयनाद्याचरणीयमिति ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

यस्य यस्य तु देवस्य यन्नक्षत्रं तिथिश्च या ।
तस्य देवस्य तस्मिंस्तु शयनावर्त्तनादिकमिति ॥

केचित्तिथिवशेन केचिन्नक्षत्रवशेन सर्वेषां शयनादिकमाचरन्ति। प्रतिपदादिपञ्चदशतिथयो धनदादीनां देवानां, तथैकैव तिथिरनेकदेवताका यथा प्रतिपद्ब्रह्मणो धनदस्य च। तथा सुप्तानविकल्प-एवान्याय्य' सप्तविधतिनक्षत्राण्यपि तत्तद्देवव्यापीनीति नागपरशा-दीनां नक्षत्रयोगेन च शयनादिकमाचरणीयम् । नक्षत्रतिथिमेलनं च रुद्रादीनां शयनाद्यावाहनादौ नोक्तम्, न हि कदाचिच्चतुर्दश्या-माषाढ्यां रौद्रमार्द्रानक्षत्रं सम्भवति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । तस्मात्तिथिवशेनैव तेषां शयनादिकं विद्येत नक्षत्रवशेनापीति ।

पूर्वेद्युरपरत्र स्यात् पूर्वाह्णे स्वापबोधयोः ।
अपराह्णे यदा तौ तु तदहर्नियमं विदुः ॥

पूर्वाह्णमारभ्य रात्रिविशेष एव पूर्वाह्ण एवोच्यते दिवास्वापस्य निषेधात् । एवमेव च रात्रावुदयमाने तु गरुडध्वजे पूर्वेद्युरपरत्र स्यादपरेद्युर्धर्ममाचरेत् इति बोद्धव्यम् ।

काश्यपपञ्चरात्रे ।

सदुत्थाने च शयने तथा पार्श्वपरिवर्त्तने ।
अथ यो दीक्षितः कश्चिद्वैष्णवो भक्तितत्परः ॥

अन्न वा यदि भुञ्जीत फलमूलमथापि वा ।
अपराधमहं तस्य [illegible] क्षमामि कदाचन ।
क्षिपामि नरके घोरे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

नैव यावद्भगवतो वासुदेवस्य शयनादिकालोऽवधारित[1] ।
अधिमासनिपाते [illegible] कर्कटे दक्षिणे च पुष्पादिकमाचरणीयमिति ।
तद्विधे बह्वेपरदिक विधीयते ।

आह ज्योतिःपराशर ।

अतीते च दशे खाद्रैं पञ्चपञ्चे दिनदये ।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासक ॥
दिवसस्य हरत्यर्कं षष्टिभागमृतौ[2] तत ।
करोत्येकमपच्छेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमा ॥

एव सूर्याचन्द्रमसौ उत्तरायणानन्तर यावत् दक्षिणायनात् प्राग्-वैशाखादौ गतिविशेषवशेनाधिमास जनयत । दक्षिणायनात् पर क्वचित् ।

आह मरीचि ।

अधिमासो भवेद् यस्मिन् दिराषाढो भवेत् तदा ।
अमावास्याद्वय यत्र दिराषाढ प्रकल्पयेत् ॥

आषाढि ।

मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वय स्पृशेत् ।
द्विराषाढ स विज्ञेयो विष्णु स्वपिति कर्कटे ॥

---

(१) पाठोऽय न पूर्व्वापरसङ्गत । (२) पाठोऽय आदर्शसम्मत एव मुद्रित परन्त्वय न समीचीन, षष्टिभागस्तावितीव पाठो युज्यते ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ मेषं गच्छेद्दिवाकरः ।
द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

दशम्यादौ पञ्चम्यामिति ।

तथा ।

माधवाद्येषु[1] मासेषु यदस्य दर्शद्वयं यदा ।
द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

विष्णुः ।

अमावास्यामतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ।
द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥
पञ्चम्यां कृष्णपक्षे च मेषं गच्छेद्दिवाकरः ।
द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

अत्रायं सङ्क्षेपार्थः । अधिमासो यदा दक्षिणायनात् प्राक् मेषादिषट्के पतति तदा द्विराषाढः प्रथमवर्ष एव सम्पद्यते, तदा दक्षिणायनानन्तरं विष्णुः स्वपिति यदा कर्कटादिषट्के अधिमासः पतति तदा आगामिवर्षे शेषकर्कटादित्ये श्रवणमाषाढी-पौर्णमासी भवति तस्या वा आषाढत्वात् तत्रैव विष्णुः स्वपिति, द्विविधस्यापि च मासपातस्य नामावास्याद्वयादि सत्, तथा च सति यदा कर्कटादिषट्के अमावास्याद्वयं भवति तदा शुक्ल-प्रतिपदि द्वितीयायां वा कन्यातुलासङ्क्रान्तिर्भवति, आगामिवर्षे मेषसङ्क्रान्तिरपि तथैव, प्रतिमासं सङ्क्रमणे च दिनद्वयवृद्ध्या पञ्चम्यां षडशीतिमिथुनसङ्क्रान्तिर्भवति तदा द्विराषाढ प्रकारस्य कर्कटे-

(१) माधवाद्येष्विति ख० ।

ऽस्ति शयनं न तु परमार्थतो द्विराषाढः । तथाच गणितकुश-लानां मिथुनादित्ये भोगे अतीतेऽपि गम्यमाने भास्करे मिथुन-भाग एवादित्यस्य गणिते आषाढेति न तत्त्वतो गणितामावास्या-दिनाभ्यां द्विराषाढो गम्यते ।

तदाह मत्यः ।

> एषं त्यक्त्वा चतुर्थ्यन्ते षडशीतिं स्थिते यदा ।
>
> तदा दैवविदा चिन्त्यं द्विराषाढस्य कल्पनम् ॥

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

> अश्वचतुर्थीमतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ।
>
> द्विराषाढं प्रकल्प्यैव कर्कटादौ स्वपेद्धरिः ॥
>
> प्रथमे च द्वितीये वा शस्ते मेषमिथाद्रवि ।
>
> द्विराषाढक्रिया तावद्यावद्विष्णुप्रबोधनम् ॥

विष्णुः परकर्कटके स्वपेत् । शेष प्रतोत्सवादि यथाक्तक्रमेण कार्य्यं ।

तथा हि ।

> द्विराषाढविकल्पोऽयं वैष्णवशयनं प्रति ।
>
> ध्वजस्तु[1] शतयज्ञस्य सिद्ध एव विधीयते ॥

बौधायनश्च ।

> द्विराषाढक्रिया तावद् यावद्विष्णोः प्रबोधनम् ।
>
> विष्णुद्धे तु हरौ कार्य्या सूर्य्यगत्यैव सा क्रिया ॥

यदा तु प्रथमे वर्षे द्विराषाढे कर्कटे हरिशयन तदा कन्यायां

---

(१) अत्र ध्वजस्तु शतयज्ञस्य इत्येव पाठो युक्त तथाच शतयज्ञस्य शतक्रतो-रिन्द्रस्य ध्वजस्तु इन्द्रध्वज सिद्धे विधीयते इत्यन्वय ।

परिवर्त्तनं शक्रोत्थापनञ्च, तुलायां दुर्गोत्सवः, वृश्चिके वासुदेवोत्थापनं।

यदाह विरिञ्चिः।

दक्षिणाभिमुखे भानौ स्वपेद्यदि हरिस्तदा।
कन्या-वृश्चिकयोरेव विवर्त्तन-विबोधने॥

तथा।

कर्कटके हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियादिने।
तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम्॥

इति। यदा तु प्रकल्प्यते हिरापाढ़ः, यदा च खरूपतस्तदा शुक्लपक्षे श्रवणद्वयं भवति।

यथा कर्त्तव्यमाह मत्स्यः।

हिरापाढ़े तु सम्प्राप्ते यदि सिंहे हरिः स्वपेत्।
परत्र स्थापयेच्छक्रं कन्यायान्तु विसर्जयेत्॥

अथ कन्यायामेव श्रवणद्वयं भवति तदा नामादिश्रवणे शक्रोत्थापनं, अपरस्मिन् दुर्गोत्थापनं। तदाह।

सिंहकन्येऽथ पक्षे च शुक्लादेः पक्षसंयुते।
सिंहे परे शक्रमहः कन्यायां सिंह-दुर्गयोः[१]॥
शुक्लपक्षद्वये पूर्वा कल्पोऽयमपरः स्मृतः।
हिरापाढ़श्च विद्वद्भिः खसमासिश्च तावता॥

कुत इत्यपेक्षायामाह।

शक्रध्वजोत्थापनञ्च विष्णोश्च परिवर्त्तनम्।
मासद्वयेन निर्दिष्टं शयनादि न कोविदैः॥

(१) वचनमिदं आदर्शसम्मतमेव मुद्रितं परन्तु न सम्यक्।

दुर्गायाय त्रिभिर्मासैरधोमासं विनैव तत् ।
अधिमासनिपाते तु कन्यादिन्द्रादिकान् हरीन् ।
कन्या तुला वृश्चिकेषु रूपघोत्थापयेद्ध्रुवम् ॥

अधिमासनिपात इत्यस्यायमपरोऽर्थं यदा कर्कटादिषु पौर्णमासीद्वय भवति "अधिमासनिपाते तु कन्यादिन्द्रादिकान् हरीन्"। इति(१) ।

तथा हि ।

आषाढद्वयसंयुक्त पौर्णमासद्वय यदा ।
द्विराषाढ स विज्ञेयो विष्णु स्वपिति कर्कटे ॥ इति।

तथाप्युक्तं ।

चैत्रादितुलान्ते तु यदि पूर्णाद्वय भवेत् ।
द्विराषाढ स विज्ञेय शयनावर्त्तनादिषु ॥

चैत्रादीत्युपलक्षण फाल्गुनद्वयस्यापि मासस्य चिन्त्यमानतया सम्भवात् तत्र फाल्गुनादावधिमासपाते कर्कटे हरिशयने सति मासचतुष्टयेनोत्थान भवति कर्कटादिचतुष्टये त्वधिमासपाताभिप्राये एवाषाढादौ हरिशयने कृते श्रावणादीनामन्यत्र द्वैविध्ये वृश्चिक एव कार्त्तिकमासो वर्त्तते तेन पञ्चभिरपि मासैस्तत्रैवोत्थान "आभाकाङ्क्षितपक्षेष्विव्यस्य बहुपक्षतमनाधिकत्वात् "प्रबुध्यते माघचतुष्टयेनेत्यस्य प्रायिकाभिप्रायिकानुवादत्वात् एक एवासौ मास ।

यदाह बादरायण ।

एकमासस्थिते सूर्य्ये यदि स्यादधिमासक ।

---

(१) इत्यय पाठ पूर्व्वापरग्रन्थविरोधित्वात् न समीचीन ।

एक एव हि मासोऽसौ(१) षड्भिर्दिवसैर्मतः ॥ इति ।

एवं द्विराषाढ़पक्षे प्राप्ते द्विराषाढ़ उच्यते न तु स्वरूपतो द्विराषाढ़ः एवं परिवर्त्तन-दुर्गोत्सवयोरपि बोद्धव्यं। तथाहि श्रावणोदयं भाद्रपदोदयं भवति तदा देवशयनात्मासद्वयेन कन्यायां शक्रोत्थापनम् परत' तस्माच्च मासेन दुर्गोत्थापनं मासद्वयेन विष्णोः। यदा त्वाश्विनोदयं भवति तदा सिंह एव शक्रोत्थापनं परिवर्त्तते तस्मान्मासद्वयेन दुर्गोत्सवेन च त्रयेण च विष्णोरुत्थापनं, यदा तु कार्त्तिकोदयं भवति तदापि द्विराषाढ़ेन द्विराषाढकल्पनं कर्कटे परिवर्त्तनं शक्रोत्सवादि तु यथाकालमित्युक्तं। भविष्योत्तरे अधिमासनिपातेऽपि तुलायामेव कृष्णोत्थापनमभिहितं ।

मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्वापयेन्मधुसूदनम् ।
तुलायाञ्च महाराज पुनरुत्थापयेत् तु तम् ॥
अधिमासे प्रपतिते एष एव विधिक्रमः ।
नान्यथा स्वापयेत्कृष्णं नान्यथोत्थापयेत्तथा ॥

इत्यलमतिविस्तरेण ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

द्वादश्यान्तु सिते पक्षे मासे प्रौष्ठपदे तथा ।
शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्व-श्रवण-वासवे ॥

'विश्वं' उत्तराषाढा, 'वासवं' धनिष्ठा, श्रवणनक्षत्राद्यपादे द्वादश्या योगः सुप्रशस्ततमः ।

तदुक्तं ।

---

(१) द्विमासोऽसाविति ख० ।

वैष्णवादिगते चन्द्रे शक्रमुत्थापयेन्नृप ।
भरण्यामन्त्यपादे च निशि सुप्ते विसर्जयेत् ॥
श्रवणस्याद्यपादे च भरण्या समभागके ।
शक्रं प्रपातयेद्देवं यथा राजा न पश्यति ॥
सौर-भौमाधिपे वारे सूतके मृतकेऽपि वा ।
भूमिकम्पादिकोत्पाते शक्रं नैव प्रपातयेत् ॥

निमित्तविशेषोपनिपाते तु भरण्यन्तपादानारभ्येत्यनुसन्धेयम् ।

आह वृद्धवशिष्ठः ।

चन्द्रगृहगते भानौ यदा स्वपिति केशवः ।
शशिपुत्रगृहे भानौ न चोत्थाप्य पुरन्दरः ॥

'चन्द्रगृह' कर्कटक, 'शशिपुत्रगृह' कन्येति ।

अथवाह ।

हिराषाढे च कन्यायां शक्रं नोत्थापयेद्यदि
राज्ञो राज्यं विनश्येत प्रजा चैव निपीड्यते ॥
काले तु स्थापिते शक्रे चिरं जीवति पार्थिवः ।
प्रजानामूर्जनादेव भवेद्धनवती क्षितिः ॥ इति ।

एष हिराषाढविवेकदर्शितमनुसन्धेयमिति ।

देवीपुराणे ।

प्रौष्ठपदेन चाष्टम्यां शुक्लायां शोभनर्क्षके ।
आश्विने वाथ शुक्लायां श्रवणे वा समुच्छ्रयेत् ॥

गर्गः ।

सिंहं गते दिनकरे सितपक्षपक्षे

वर्षांसु पादगुपगच्छति वै शशाङ्के।
उत्तिष्ठते विविधमन्दिरवृन्दवन्द्यो
यस्यां ततो निशि सिषेऽदति वज्रपाणि॥ इति।
अत्र च हरिशब्देन हरिदैवत्य श्रवणनक्षत्रमुपलक्ष्यते।
भविष्योत्तरे।
राज्ञान्येनापि कर्त्तव्यो वर्षे वर्षे महोत्सवः।
इन्द्रध्वजसमुत्थाने महादानरत यदि।
ततस्तु द्वादशे वर्षे कर्त्तव्य नान्तरा पुनः॥
देवीपुराणे। सूर्यरथयात्रायां कथञ्चिदकरणे द्वादशाब्दे शक्रध्वजः कर्त्तव्य इत्यभिधायोक्तम्।
इन्द्रध्वजस्य चाप्येवमुक्तोयो न कृतो यदि।
ततो द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्यो नान्तरा पुनः॥
शक्रोत्सवो नभसे तु कार्य्यः सिंहगते रवौ।
द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नवमे विष्णुदैवते॥
सम्पातश्च भरण्यां स्यादवश्यमादिमस्तु तु।
अर्च्चयित्वा भगवतीं तत सद्यो विसर्जयेत्॥
भागवते।
कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वा स्वपेद्दिवा।
नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्रनिस्वनैः॥
शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां तु देवीकेशविमोचनम्।
प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्नापयेत्तु शुभैर्जलैः॥
षष्ठ्यामम्बिकापूजा अष्टम्यां पशुपोषणम्।

प्रताय जागरेणैव नवम्यां विधिवद्द्विजैः ॥
सम्प्रेषणं दशम्यान्तु क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ।
नीराजनं दशम्याञ्च बलवृद्धिकरं महत् ॥

वाराहे ।

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेन प्रतिपूजयन् ।
उत्तरेणार्चनं कृत्वा श्रवणेन विसर्जयेत् ।
मूलेन सकलां विल्वशाखामाहृत्य पूजयेत् ॥
अजपादो निशाभागे श्रवणस्य यदा भवेत् ।
तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां दिनभागतः ।
दशम्यां बलवृद्ध्यर्थं कुर्यान्नीराजनं नृप ॥
स्वात्यादित्यहरीयादौ समारब्धाश्विने सति ।
रक्षां कृत्वा दशम्यान्तु प्रजा नीराजयेत्तदा ॥

नीराजनसंज्ञितां शान्तिं कुर्यादित्यर्थः ।

आह व्यासः ।

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेन प्रतिपूजयेत् ।
तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां च पुनर्दिवा ॥
अजपादो दिवाभागे श्रवणस्य यदा भवेत् ।
तदा सम्प्रेषणं देव्या दशम्यां साधकोत्तमैः ॥
चतुर्थये ॥ मूलादौ नवम्यामाश्विने सिते ।
चण्डिकामुपचारैश्च पूजयेद्राष्ट्रवृद्धये ॥
पूर्वाषाढे ॥ कन्यायामुत्थानं नवयोषितः ।
कुर्वीतेर हीयते राष्ट्रं प्रजा च विकला भवेत् ॥ इति।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

तुलायां तिलतैलेन सायंसन्ध्यासमागमे ।
आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं निरन्तरम् ।
सश्रीकाय श्रीपतये स श्रिया न वियुज्यते ॥
दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति दीपदानमन्त्रः ।

अमावास्या तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।
सुखरात्रिस्वरूपा सा प्रदीपोत्सवनाय वै ॥
कुसुमकुङ्कुमैर्गन्धैर्दीपैर्गोरोचनाफलैः ।
वस्त्रैर्धूपनवधूप्य(१) पृच्छेत् कुशलया गिरा ॥
पूजयेच्च सदा लक्ष्मीमलक्ष्मीं मलनाशिनीम् ।
रथे पद्मपताकानां ध्वजमेकं रथे न्यसेत् ॥

वाराहे ।

अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।
तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णुस्तुलायामेव हृष्यते ॥

लक्ष्मीप्रबोध दीपालिकेति यस्य लोके प्रसिद्धिः ।

कौमुदी यक्षरात्रिश्च कौसुमी फाल्गुनी तथा ।
वासन्तिरिति विज्ञेया देशस्य महिमाश्रये ॥
आश्विने पौर्णमास्याञ्च निशादौ कौतुकं स्मृतम् ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

---

(१) पाठोऽयं आदर्शानुरूप एव मुद्रितः परन्तु न समीचीनः ।
वस्त्रैर्धूपनवस्त्रैरेति पाठो युज्यते ।

कार्त्तिके सितपक्षादौ तिथौ तु कुसुमांशुकैः ।
यक्षार्चा यक्षरात्रिः स्यात् कार्य्या चेष्टसुखाय सा ॥
माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु वरमाराध्य च श्रियः ।
पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा सा कौसुमी स्मृता ॥
फाल्गुने पौर्णमास्यान्तु यदा वामविलासकः ।
ज्ञेया सा फाल्गुनी लोके कार्य्या लोकसमृद्धये ॥
चैत्राष्टम्यामशोकैस्तु त्रयोदश्यां स्मरार्चनम् ।
तत्र कार्य्यमशोकार्थं ज्ञेया वासन्तिकेति सा ॥

अथ ज्योतिःशास्त्रे ।

अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।
तस्मिन् शुक्ले यदा विष्णुस्तुलायामधिगच्छति ।
उत्तिष्ठत्यग्रतो विष्णुः पश्चात् कृष्णचतुर्दशीम् ॥

अथ भविष्यत्पुराणे ।

स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिके या तिथिर्भवेत् ।
प्रतिपद्रुक्मकस्यापि गुडमिश्रैः सदीपकैः ।
वासोभिरक्षतैश्चार्घैर्गच्छेत्तद्ब्रह्मणः पदम् ॥
पुष्पैर्गन्धैर्नवैर्वस्त्रैरात्मानं पूजयेद्बुधः ।
तस्यां प्रतिपदायाञ्च स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये विष्णुशक्रादिकालनिर्णयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

अथ विष्णुनामकीर्त्तने कालविशेषः ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे वज्र उवाच ।

कस्मिन् काले तु देवस्य किं किं नाम प्रकीर्त्तयेत् ।
एतन्मे संशयं छिन्धि त्वं हि सर्वविदुच्यसे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

पुरुषं वामदेवञ्च व्यासं सङ्कर्षणं प्रभुम् ।
प्रद्युम्नमनिरुद्धञ्च क्रमादिषु प्रकीर्त्तयेत् ।
बलभद्रं तथा कृष्णं कीर्त्तयेत दिनद्वये ॥
माधवं पुण्डरीकाक्षं तथा वै भोगशायिनम् ।
पद्मनाभं हृषीकेशं तथा देवं त्रिविक्रमम् ॥
क्रमेण राजशार्दूल वसन्तादिषु कीर्त्तयेत् ।
विष्णुञ्च मधुहन्तारं तथा देवं त्रिविक्रमम् ॥
वामनं श्रीधरञ्चैव हृषीकेशं तथैव च ।
दामोदरं पद्मनाभं केशवञ्च यदूत्तमम् ॥
नारायणं माधवञ्च गोविन्दञ्च तथा क्रमात् ।
चैत्रादिषु च मासेषु देवदेवमनुस्मरेत् ।
प्रद्युम्नमनिरुद्धञ्च पक्षयो शुक्लकृष्णयो ॥
शर्वं सर्वं शिवं स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ।
आदित्यादिषु वारेषु क्रमादेवमनुस्मरेत् ॥

विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभु ।
भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावन ॥
अव्यक्त पुण्डरीकाक्षो विश्वकर्म्मा शुचिश्रवा ।
सम्भवो भावनो भर्त्ता प्रभव प्रभुरीश्वर ॥
अप्रमेयो हृषीकेश पद्मनाभोऽमरप्रभु ।
शरण्य शाश्वतो धाता छण्णयैतामनुस्मरन् ।
देवदेवस्य नामानि कथितानि च यादव ॥
ब्रह्माणं श्रीपतिं विष्णुं कपिलं श्रीपतिं प्रभुम् ।
दामोदरं हृषीकेशं गोविन्दं मधुसूदनम् ॥
भूधरं गदिनं देवं शङ्खिनं पद्मिनं तथा ।
चक्रिणञ्च महाराज प्रथमादिषु संस्मरेत् ।
सर्वदा सर्वदेवानां देवदेवस्य यादव ॥
नामानि सर्वाणि जनार्दनस्य
कालत्रये सर्वं पुरुषप्रवीर ।
तस्मात्सदा सर्वगतस्य नाम
ग्राह्यं यथेष्टं वरदस्य राजन् ॥

वज्र उवाच ।

कार्यारम्भे कथं कस्मिन् किं नाम परिकीर्त्तयेत् ।
एतन्मे संशयं छिन्धि त्वं हि सर्वविदुच्यसे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

चक्रिणं हलिनञ्चैव शार्ङ्गिणं खड्गिनं तथा ।
मोक्षार्थी प्रवसन् राजन् दिक्षु प्राच्यादिषु स्मरेत् ॥

अच्युतञ्चाधिकञ्चैव मन्त्रे सर्वेश्वरं प्रभुम् ।
संस्मरेत् पुरुषं भक्त्या व्यवहारेषु सर्वदा ॥
कौर्म्मं वाराहं मात्स्यं वा जलसन्तरणे स्मरेत् ।
भ्राजिष्णुमग्निजनने जपेन्नाम ह्यतन्द्रितः ॥
संग्रामाभिमुखो गच्छन् संस्मरेदपराजितम् ।
केशवं पुण्डरीकाक्षं पुष्कराक्षं तथा जपेत् ॥
नेत्रबाधासु सर्वासु हृषीकेशं तथैव च ।
अच्युतञ्चामृतञ्चैव जपेदौषधकर्मणि ॥
गरुडध्वजानुस्मरणादापदो मुच्यते नरः ।
ज्वरदुष्टशिरोरोगविषवीर्यं प्रशाम्यति ॥
ग्रहनक्षत्रपीडासु देवबाधाटवीषु च ।
दस्युवैरिनिरोधेषु व्याघ्रसिंहादिसङ्कटे ।
अन्धकारे तथा तीव्रे नरसिंहेति कीर्त्तयेत् ॥
नारायणं शार्ङ्गधरं श्रीधरं गजमोक्षणम् ।
वामनं खड्गिनञ्चैव दुःस्वप्नेषु तु संस्मरेत् ॥
अग्निदाहे समुत्पन्ने संस्मरेज्जलशायिनम् ।
बलभद्रन्तु युद्धार्थी कृष्यारम्भे हलायुधम् ।
उत्तारणे वणिज्यार्थी श्रीरामभ्युदये नृप ॥
जगतो मङ्गलं विष्णुं माङ्गल्येषु च कीर्त्तयेत् ।
अग्निघातेष्वशेषेषु विशोकेषु तथा जपेत्[१] ॥
उत्तिष्ठन् कीर्त्तयेद्विष्णुं प्रस्वापे माधवं नरः ।

(१) विशोकेति तथा जपेदिति ख० ।

भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ॥
नारायणं सर्वकालं क्षतप्रस्खलितादिषु ।
स्नाने देवार्चने होमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ॥
कीर्त्तयेद्वासुदेवञ्च प्रसुप्तोऽपि च यादवम् ।
कार्य्यारम्भे तथा राजन् यथेष्टं नाम कीर्त्तयेत् ॥
सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन्
सर्वार्थसिद्धौ तु भवन्ति पुंसः ।
तस्माद्यथेष्टं खलु देवनाम
सर्वेषु कार्य्येषु जपेत भक्त्या ॥
इति विष्णुनामकीर्त्तने कालविशेषः ।

अथ मुख्यकालातिक्रमे कालाः ।

ते च गौणा आपत्कालाश्चेति द्विप्रकाराः । तदेवं विचार्य्यते मुख्यकालाभावे गौणकालग्रहणं कार्य्यं न वेति, तत्र को मुख्यः को वा गौणः । यो विहितः स मुख्यः । यथा उषःस्नानादौ प्रातरादिः । यथाविहितः तत्समीपवर्त्ती तेष्वेवाङ्गभाव गौणमानः सङ्गवादिः स गौणः । तदाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मणः ।
यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालतः ।
गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि ॥ इति ।

अस्यार्थः पूर्वोत्तरयोः पूर्वस्य कर्मणो यः स्वकालस्तस्मादुपरितनः उपरितनकर्मकालाच्च पूर्वभावी पूर्वापरयोरन्तरालकाल इति यावत् सपूर्वस्मिन् कर्मणि गौणः । यदा यथोक्तान्तरालवदागामिक्रिया-

मुख्यकालस्यापि पूर्वस्मिन् कर्मणि गौणकालतां मन्यन्त इति । कथं पुनरुत्तरकर्मकालस्य पूर्वकर्मानुष्ठानाय ग्रहणमायुज्यते यतः स्वकालात् प्रच्युतं पूर्वं कर्म तावदिनष्टप्रायं उत्तरस्य स्वकालादप्रच्युतत्वादविनष्टरूपं तत्र यद्युत्तरकर्मकाले पूर्वं कर्म क्रियते तदा विनष्टसमाधानार्थं ह्यविनष्टविनाशनं प्रसज्यते । तन्मृतजीवनाय जीवन्मरणमिव स्यात्। अत्र ब्रूमः। उत्तरे कर्मकाले द्वयोरवकाशो यतीदमुच्यते न पुनरन्यस्यापि तस्मिन्निति। ननु मुख्यकालसमीपवर्त्तिनः कालस्याभिधयाविनाभूतसम्बन्धितलक्षणयाश्रयणीयत्वमेवोचितं, सत्यमेवं, तथापि तत्कालोपलक्षणीभूतातपमार्द्दवादिगुणोपनीतया लौकिक्या मातरादिशब्दप्रवृत्त्या तस्य गौणत्वमप्यस्त्येवेति गौणत्वोक्तिर्न विरुध्यते। ननु तदनुपदेशात्कथं ग्राह्यत्वमाश्रीयते, प्रतिनिधिन्यायेनेति ब्रूमः। नन्वेवं तर्हि यथाकथञ्चित्सादृश्यात्मध्याह्नादावपि कदाचित् मातरादिशब्दानि प्रयुज्येरन्, किमयानिष्टं क्रियते एवं हि कदाचिदप्यसादृश्यतः प्रचुरगौणप्रयोगशक्तिनः शब्दादेरभावात्, तदेवमस्मिन् माये कश्चित् पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमित्यादिकालसंयुक्तेषु वाक्येषु कालं प्रति कर्मणो गुणभावेन विधानं मत्वा प्रधानभूतविहितकालातिक्रमेण गुणभूतकर्मानुग्रहाय कालान्तरानुष्ठानं न कार्य्यमिति पूर्वपक्षमभिप्रेत्य सिद्धान्तितवान्, काले हि कर्म चोद्यते न कर्मणि कालः अतः कर्मत्वेन प्राधान्यं कालमनूद्य कर्मणो विधानात्। ततः कर्म प्रति गुणभूतविहितकालातिक्रमे प्रधानभूतकर्मानुग्रहार्थं गौणकालेऽप्यनुष्ठानं कार्य्यं। कालहाने कर्मणोऽपि त्यागस्यान्याय्यत्वात्। न ह्येकचक्षुषा विना शेषभोजनमेव त्यज्यते। तदयुक्तम्। न तावत्कर्म-

गुणीभावेनाच पूर्वपक्षो घटते कर्मणः फलसम्बन्धात्। फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायेन कालस्यैवाङ्गत्वात्। न च कर्मणः कालार्थतया परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवाद इति वाच्यम्। कालस्य फलवत्कर्मार्थत्वावगमात् नापि कालगुणीभावोक्तः सिद्धान्तो घटते, असिद्धहेत्वाभासोपन्यासात् न ह्यत्र कालानुवादेन कर्म विधीयते कालस्यान्यतः प्राप्तिविरहात्। ननु कालस्य वाक्यान्तरेण प्राप्त्यभावेऽप्यमावास्यादिरूपेण लोकव्यवहारादेव ज्ञातस्यानुवादो भविष्यति। नैवम्। लोकसिद्धकालस्वरूपानुवादेन कर्मविधावस्य स्वयमफलत्वेन फलवत्कर्माङ्गत्वाभावेन च विधेरानर्थक्यप्रसङ्गात्। किं चास्मिन् कर्मण्युपदेश्यस्य कालस्य न कर्मान्तरसम्बन्धो घटते तस्यैतत्कर्मानुष्ठानेऽनन्तरमेवाऽनुष्ठितत्वात्। नन्वेवं तर्हि यजेत स्वर्गकाम इत्यत्रापि लोकादेवावगतं स्वर्गकामिनमनूद्य यागविधेरवधारणात् कथं न विध्यानर्थक्यम्, उच्यते, यद्यपि स्वर्गकामस्योद्देश्यतया वाक्येऽन्वयः प्रतीयते तथापि भावनायाः प्रथमं भाव्यापेक्षणात् पुरुषस्य च सिद्धरूपतया तदनर्हत्वात्स्वर्गकामपदेन कामनाविषयभूतः स्वर्ग एव साध्यत्वेन समर्प्यते स्वर्गकामस्तु पूर्वसिद्ध एवानूद्यते, यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ विशेष्याणामृत्विजां प्राप्तत्वादप्राप्तविशेषणमात्रपरत्वं वाच्यं एवमिहापि। तदुक्तं मण्डनमिश्रैः।

अपेक्षितत्वात् भाव्यस्य कामशब्दो हि तत्परः।
विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितमिति॥

अत्र कालानुवादेन तत्र कर्मविधिरित्ययुक्तम्। तदेव यद्योऽन्यै पूर्वोत्तरपक्षावयुक्तौ कौ च तर्हि तौ युक्तौ। उच्यते। तत्र तावत्पूर्वपक्षः नित्य नैमित्तिक आवश्यकत्वेन प्राप्ते तादृग्विधस्वरूपनिवारणार्थं यथा प्रकृत्यादिव्युपबन्धे विचितायाप्तौ तत्सद्भावसनिनिधिपक्ष

कर्त्तव्यमितिस्थिते स्वकालासम्पत्तौ गौणकालग्रहणं कार्य्यम्।

तदाह त्रिकाण्डमण्डनः।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते।
गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेदिति॥

'ईदृश' मुख्यकालसदृशः, अनेनास्य प्रतिनिधित्वेन योग्यता दर्शिता। स्मृतिथावपि गौणकालग्रहणं दर्शयन्ति।

यथाकथञ्चित् कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता।
न मासस्य विलोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषत इति॥

तथा।

दिवोदितानि कर्म्माणि प्रमादादकृतानि वै।
यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत् सर्व्वाणि कारयेत्।
सन्धौ रात्रौ न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः॥ इत्यादि।

सन्ध्यादिकालविशेषनिषेधस्य गौणत्वेन तत्कालग्रहणप्राप्तौ सत्यामेवावकल्पते। "नित्यनैमित्तिकेषु च यथा शक्नुयात् तथा कुर्य्यादित्युपपन्नसामर्थ्यान्नित्यवदन्यतोऽन्यान्यङ्गान्यनित्यानि भवन्ति।

तथाच पैठीनसिः।

प्रधानप्रतिवान्यङ्गानि भवन्ति न भवन्ति चेति।

ननु यदि मुख्यकालातिक्रमे गौणकालग्रहणं न विरुद्धम् तर्हि दर्शपूर्णमासपार्वणश्राद्धादीनाममावास्यादिविहितकालाभावे प्रतिपदादिषु कर्त्तव्यत्वं प्रसज्येत। का नामैषा प्रसक्तिरभिमतमेव हि गौणकालस्वीकारवादिमतात् तदनुष्ठानम्। एतच्च गौणकालग्रहणं न काम्येषु। तत्र हि सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारसम्भवात्। गौणकालग्रहणे तु कर्मानुष्ठाने कश्चिद्विशेषस्त्रिकाण्डमण्डनोक्तप्रसङ्गादुच्यते।

गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् ।
प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् ॥

कालान्तरोदितं कर्म एतेषु पूर्वोक्तलक्षणेषु गौणकालेष्वाचरेत् । प्रकारान्तरमपि तेनैवोक्तं ।

प्रायश्चित्तमथवा वा गौणकाले समाचरेत् ।

अथवेत्यत्र पूर्वकालताप्रतीतिरविवक्षिता । तदेवं गौणकालपक्षे प्राप्तेऽभिधीयते सर्वत्र शास्त्रनिर्दिष्टस्य कालस्यानुपादेयत्वे उद्देश्यैकत्वभावस्य निमित्तत्वेनाभिधानादधिकारिविशेषणत्वे विहितकालमन्तरेणाधिकाराभावात् कालान्तरे कृतमकृतमेव स्यादिति गौणकालग्रहणं न कार्यं विहितकालाभावेऽधिकाराभावः धान्तपनीयाधिकरणे प्रायणाच्च निमित्तत्वेत्यत्र सूत्रे प्रतिपादितः ।

अत एव लौगाक्षिः ।

मखिताश्चायते कालः काले तिष्ठन्ति देवताः ।
वरमेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटिभिः ॥

यत्तु त्रिकाण्डमण्डनेन गौणकालग्रहणमुक्तं तत् पूर्वपक्षन्यायस्यैव सिद्धान्तन्यायविरुद्धत्वेऽनेनोक्तमित्युपेक्षणीयं । यत्तु यथाकथञ्चिदित्यादिस्मरणं न तत्र गौणकालग्रहणं प्रतिपाद्यते किन्त्वन्यदेव । यतस्तत्रायमर्थोऽवगम्यते स्वकालप्राप्तस्य कर्मणो मुख्यद्रव्याद्यसम्पत्तिवशाद्विलोपेऽननुष्ठानं न कार्यम्, किन्तु स्वकाल एव यथाकथञ्चिन्मुख्यद्रव्यसदृशोपादानेन किञ्चिद्विकलमपि कर्त्तव्यमिति । यदपि "द्विवोदितानि कर्माणीत्यादिवचनं न तेन सर्वेष्वपि कर्मसु सर्वेषां च गौणकालानां गौणकालयुक्तया ग्रहणमुच्यते किन्तु केषुचिदेव कर्मसु किञ्चिदेव कालान्तरमनुकल्पत्वेन मुख्यकालस्याप्यादप्राप्तमेव विधीयते । अतो नैतद्वचनबलेन संवत्सरर्त्तु-मास-तिथ्या-

दिकालविशेषविहितानि कर्माणि तत्तत्कालातिक्रमे कालान्तरेऽपि कर्त्तुं युज्यन्ते। यत्तु सन्ध्या-रात्र्योः श्राद्धनिषेध सोऽपि रागत प्राप्तस्य भक्षणादेरिव न्यायाभासोत्पादितमोहप्राप्तस्योपपद्यते। अथवा।

"द्रव्य ब्राह्मणसम्पत्तिः श्राद्धं प्रतिरूपिकतया ।
अकाले यदि वा काले तीर्थश्राद्धं सदा नरै ॥
प्राप्तेरेव हि कर्त्तव्यम्"। इत्यादिभिरपराह्णादिव्यतिरिक्तकालप्राप्तस्य श्राद्धस्य सन्ध्यादिकालेष्वय प्रतिषेध । यत्तु मुख्यकालातिक्रमे नित्य-नैमित्तिकाना गौणकालेऽनुष्ठान दृश्यते तत् क्वचित् शिष्ट-गर्हापरिहार-मन परितोषार्थं, क्वचिच्चानुकल्पत्वेन कालान्तरविधि-रित्यनवद्यम् । उपदिष्टकालातिक्रमे चाधिकाराभावादेव मुख्यद्रव्य-लोभान्मुख्यकालातिक्रमो न कार्य्य, एतदेव च सन्देहपूर्वकमुपन्यस्य त्रिकाण्डमण्डनेन निर्णीतम् ।

मुख्यकाले हि मुख्यश्चेत् साधन नैव लभ्यते ।
तत्काल-द्रव्ययो कस्य मुख्यत्व गौणतापि वा ॥
मुख्यकालमुपाश्रित्य गौण मुख्यस्य साधनम् ।
न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥

तदेवमेतत्सिद्ध वचनमन्तरेण गौणकालग्रहण न कार्य्य सति तु वचने गौणस्य, तस्मात् परस्यापि ग्रहण कार्य्यमिति ।

इति श्रीमद्राजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वरसक-लविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णय समाप्त ।

शिवमस्तु ।
